

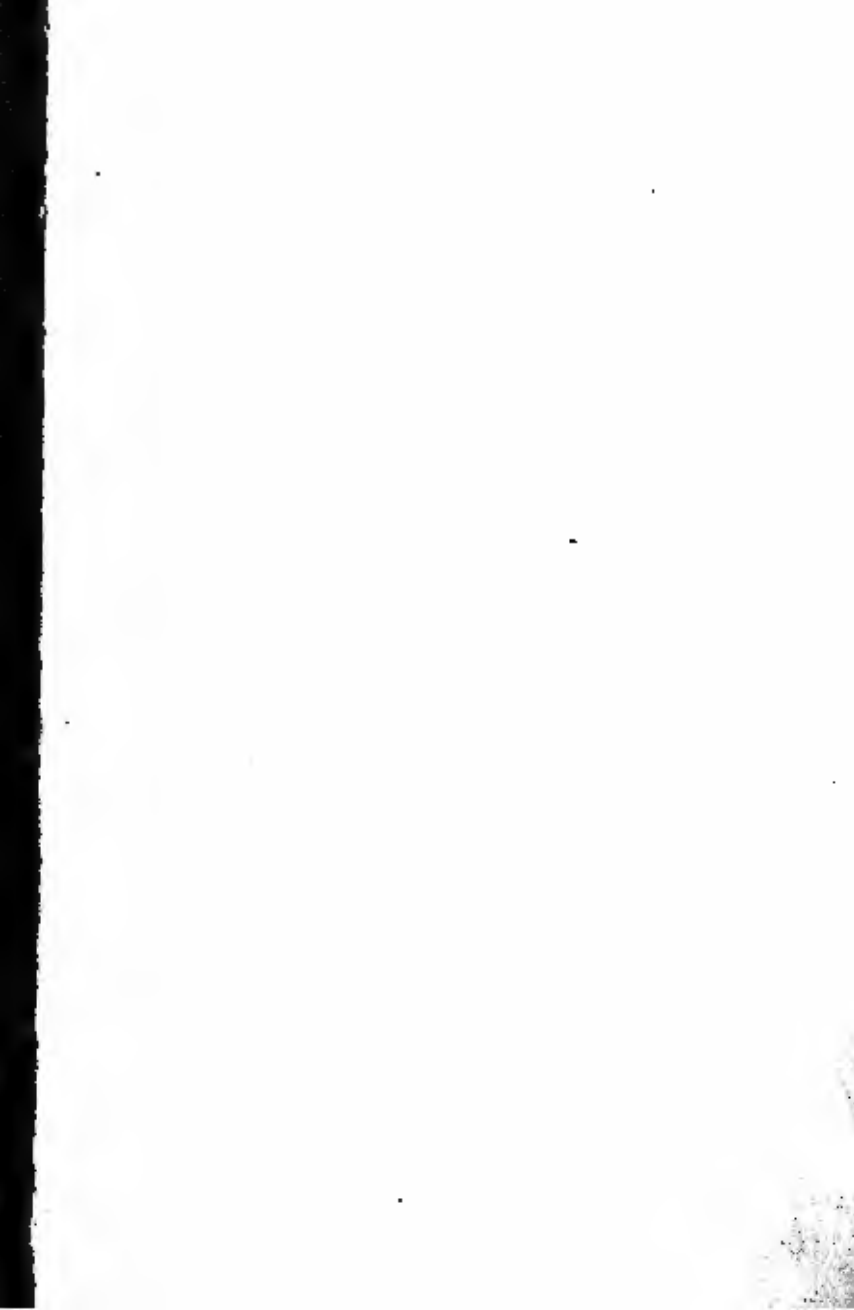
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4V Dik-Ray

D.G.A. 79.

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
तिङन्तपूकरणम् ।

Bhattoji Dikshita's
SIDDHANTA-KAUMUDI
Vol-V.

(*Adadi to Lakarathanirnaya*).

With English Translation & Sanskrit Commentary

BY

Kumudranjan Ray, M.A., Ph. D(H), Bhishagacharyya.

Author of *Laghu-Kaumudi*, *Evolution of Gita*, *Philosophy of Ayurveda*, *Meghadutam* etc. etc

524V

D.K. Ray

Published by—**K. Ray,**

7, *Bhawani Datta Lane, Calcutta.*

Rs. 8/8.

Acc. No. 451.
Date. 13/10/53.
Call अथ Sa 4 V. / Dik / Ray.

तिङन्तादादि-प्रकरणम् ^{vol. I.}

451.

अद १०११ भक्षणे—। द्वौ परस्मैपदिनौ—।

२४२३। अदिप्रसृतिभ्यः शप् ॥२१४॥७२।

दो—। लुक् स्यात्। अत्ति। अत्तः। अदन्ति।

The विकरण or affix शप् slides after अदि etc. i. e. शप् is not attached to the roots of the अदादि class. Thus—अद+तिप्=अत्ति (by 'सुवि' १९१)+ति=अत्ति. Similarly अत्तः। अद+क्ति=अद+अत्ति=अदन्ति।

मित्र—। 'अक्षमिषादक्षित' (२।४।४८) इत्यन्तो लुमित्यनुवर्तते। तेन 'अदिप्रसृतिभ्यः शप् लुक्' इति पूर्वे सूत्रम्। अत आद—लुक् स्यादिति। अत एवादित्यो लुक्प्रकारः। एवम् अद शप् तिप् इति स्थिते—शप् 'लुक् इकारस्य सति च' (१९१) इति चर्त्तव्यं सकारे कृते अत्ति इति। एवम्—अत्तः। अद+क्ति इति स्थिते—'कोऽन्वः' इति अन्त्यादेशे अद+अत्ति इति जाते—अदन्ति।

२४२४। लिट्यान्तरस्याम् ॥ २।४।४० ॥

दो—। अदो घञ् लुक् वा स्यात् लिटि—। जवास। 'गम-

इह—' (२४३३) इत्युपधा-लोपः । तस्य चर्विधिं प्रति
 स्थानिवद्भावनिषेधाद् चस्य चत्वम् । 'शसिवसि—' (२४१०)
 इति धेत्वम् । जज्ञेत् । जजुः । चसेस्तासावभावात्थलि नित्य-
 मिट् । जजसिच । आद । आदतुः । 'इडत्वन्ति—' (२२८४)
 इति नित्यमिट्— । आदिय । अत्ता । अत्स्यति ।

The root च् १९. optionally replaced by the substitute चस in ङिट् । Thus—चद + चल् = चस् + चल् = चस् चल् च = च चल् च by 'इलादिः शिवः' = गवस् च by 'अभ्यासे चस' (२१८२) = जवस् च by 'कुलीयुः' (२२४५) = जघास् च by 'अस उपधावाः' (२२८३) = जघास् । चद + चतुस् = चस् चत् चतुस् = चधम् चतुस् = जघस् चतुस् = जघस् चतुस्. Now the penultimate च of चस् elides by 'गलपन—' (२३६३) for चतुस् is कित् by 'असंश्लेषादि कित्—' (२२४२). Thus जघस् + चतुस् = जघस् + चतुस् । This elision of the penultimate ceases to be स्थानिवद्भाव towards the चर्वविधि owing to the prohibition of स्थानिवद्भाव by 'न पदान्निर्वचन—' etc. (५७). Hence by चर्व (by सारि च. (१२१)) we have जघस् चतुस् = जघ् चतुस् by 'शसिवसि—' (२४१०) = जचतुः । Similarly जजुः । This substitute चस् has no application in तात् (तुट्) । Hence it will always have इट् in चल् । Thus जजसिच :—(Note that it has been said that—'तासमिट् चवि धेत्वम्—') Hence the root which is चविट् and has the application in तासि is चट् in चल् but the root which though चविट् has no application in तासि cannot be चट् in चल् in accordance with the मारवाजनिश्चयम् । Thus जजसिच with इट्, चाद (optional form of ङिट्.)—चद + चल् = चद + चद + च = च चाद च = चाद ; similarly

अदत्तः etc ; अद gets नित्य इट् by the rule 'इट्छर्ति'— (2384) ;
अत्स्यति because the root is अमिट् ।

नित्—। 'अदो जग्मि चर्त्ति किति' (2080—2181) इत्यतो—
'अदः' इत्यनुवर्तते । 'कुङ्समोर्षस्' (2820) इत्यतो—'अस्' इति च ।
तेनेह पूर्वं मूलम्—'लिटि अदो अस्' अन्तरस्थान् इति । अस् रूपमे रूपमाह—
जघास इति । कुङिन्करश्चमङ्घर्मिलुक्कम् । अस्, अस् इति स्थिते हिलम्,—इलादिभ्यः
जङ्त्वम्, धृत्वम्, अङ्गस्योपधादस्ति । अथ अतुमि विशेषमाह—'ममङ्'—(२२६२)
इत्यादिना । अकि तु नैवम् । तत्र अतः पितृनामिनात् । तस् इति—उपधाधीपक्ष
इत्यर्थः । अविधि इति—'अरि चेति सूत्रे च अविधिः तं प्रति इत्यर्थः । स्यादिवि-
भावविधेयाह इति—'न पदानादिवैचन'—(५१) इति सूत्रेणेति बोध्यम् । अस्—सुषो-
पधस्य 'अकारान्तस्य'—अत्वंम्—'कत्वम्' । तदेवं जघस्, अतुस् इति स्थिते उपधातोपे-
—जघस्, अतुस् इति जाते—अत्वं जग् स् अतुस् इति सम्पद्यमाने—यांसिचमि
(२४१०) इति श्लोके च जघतुरिति । एवं जघतुरित्यतः । घसीकासा-
जभावादिति—। अघादिभ्यस्—अघपादभावात्—तासी प्रयोगो नासौतुक्तं याक् ।
तेन तस् अमिट् श्लोकेऽपि—तासी प्रयोगाभावात् नासौ—अस्ति वेत् भवति ।
'असासावसि अमिट् च' इति हि भावम् । अतः भारद्वाजनियमविरहाह—आदि-
नियमेन नित्यमिट्—जघसिच इति । अदपक्षे रूपमाह—आद, इति—अद
इति स्थिते हिलइलादिभ्योपधादङ्गादयः । एवम् आदत्तः । 'इट्छर्ति'—(२३८४)
इत्यनेन भारद्वाजनियमस्य बाधान्नित्यमिट् । आदित्—इति । अघा—इति
तासी—अपम् । अत्स्यति—छुटि रूपम् । अदधातुरमिट् । अद + स्यति—इति
स्थिते—अरि चेति चर्त्ते—दस् तलम् ।

२४२५ । हुभलभ्यो हेर्धिः ॥ १४१०१ ॥

दो—। होभ्रलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्वात् । अस्ति । अत्तात् ।
अदानि ।

वि replaces हि coming after the root वृ and those roots that end in ऋ—hence वृ + हि = वृद्धि । (Though by सन्धि also we could have the form वृद्धि yet the rule is essential in cases like जुहुभि, शब्धि etc). वृ + हि = वृ + धि = वृ + तात् (तुह्योश्वातङ्—) ' वृत् + तात् (खरि च gives त्) = वृत्तात् ।—Here it is important to note that in fact तातङ् replaces हि and therefore ought to have come before, if we here substitute तातङ् for हि, then this तातङ् by स्थानिवद्भाव will give वि by 'स्थानिवदादेश—' and by this present rule. Then how to form वृत्तात् ? To solve this difficulty we have prescribed the above treatment. In this case हि is first changed into धि by वृभलृभ्यो—(३४२५) and then तातङ् is substituted. Thus धि being once substituted for हि (the स्थानी) will not again be substituted for 'तातङ्' (the स्थानिवत् or 'चादेश') owing to the परिभाषा—'सङ्कटमती विप्रतिषेधे यद् वाच्यं तद् वाचितमेव' (for expl. See notes under rule—३४०९). Thus we get the form वृत्तात् । वृत्तात्—वृ + धि + त् = वृ + चाद् + ति = वृ + चानि = वृत्तानि ।

नित्य— । वृभलृभ्यः + हि + चिरितिच्चादेशः । इत्य भवत्येति, वृभलृभ्यः ; तिस्रः । वृत्तात्—एवमनीवहुनचनम् । भलृ इत्यनेन तदन्तत्वं सत्यम्—अङ्गविशेषकत्वात् । तदाहि—भलृभ्यश्च्येति । अनेकावृत्तात्—सर्वादिभ्यः । तदेवं—वृद्धि इति स्थिते अनेन—वृद्धि—वृद्धि इति भवति । तातङ्—तु (वृत्तात्—इत्यत्र) विशेष-व्यवस्थाश्रीयते । तथाहि—प्रथमं हि धिभावो विधातव्यस्य तातङ्गादेष्टव्यः । चान्तात् प्राक् तातङ् यदि विधीयेत तदा—स्थानिवद्भावान्न तातङ्गो हिभावस्यत्वात्—तस्य (तातङ्गः) धित्वत्वात् । तथाच 'वृत्तात्'—इति न सम्भवेत् । द्विभावे प्राक् कृते तु तातङ्गः स्थानिवद्भावान्न धित्वे सत्यपि—पुनस्तस्य धित्वं न, सङ्कटमतिभ्यामाह

५ सकृदग्यौ विप्रतिषेधे—इत्याद्युक्तमाह—इवात्र इत्यादी) । अतः सिद्धमन-
पदे—अत्तात् इति । अदानि इति—‘अनि’रिति निः । ‘आहुतमपि पिब’ति
आडागमः । ततः अदानि । (तत्त्वबोधिनी तु अत्तात् इत्यत्र मताभिरनुपपत्तौ । तन्
न समीचीनं प्रतिभातीति अदत्तमन्) । अदधातोर्लङ्भाह—

२४२६ । अदः सर्व्वेषाम् ॥ ७३।१०० ॥

दी— । अदः परस्मादृक्तसार्व्वधातुकस्य अडागमः स्यात्
सर्व्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आसम् ।
आस । आदम् । आस । आस । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः ।
अद्यास्ताम् । अद्यासुः ।

The augment अद् comes in before the अदृक्तसार्व्वधातुक i. e.
तिप् or त् coming after the root अद्, according to all grammari-
ans. Thus—अद् + तिप् (लङ्) = अद् + त् = आट् + अद् + अदत् = आद + अद्
+ अत् = आ + अद् + अत् = आदत् । आद् + अद् + तत् = आद् + ताम् = आताम्
—(by ‘तत्त्वबोधिनी’ and ‘सुवि. ७’) । आद् + अद् + णि = अद् + अन्ति = अद्
+ अन् by ‘इत्य’ = आद् अन् by ‘संयोगान्न लोपः’ = आदन् । अद्यात्—
विधिविष्णु and आशीर्लिङ् (Same form), अद्याताम्—dual of 3rd per.
of आशोः (अद् + याताम्) ; अद्यासुः (अद् + अस्तुस्) .

मित— । ‘अङ्गागैरनाद्यवयो’ (२४४६—७३।८८) इत्यद् । ‘शुणोऽङ्गो’
(२४४८—७३।८९) इत्यतोऽङ्ग इति । ‘तुल्यसुप्रथमः सार्व्वधातुके’ (२४४४—७३।८५)
इत्यतः सार्व्वधातुके इति आनुवर्तते—तदाह, अदः इत्यादि । अदः इति पञ्चम्यन्
तेन ‘तत्त्वबोधिनीचरस्य’ इति परिभाषया ‘परस्य’ इति लभ्यते—तदाह अदः परस्मेति ।
सुप्ते ‘सर्व्वेषाम्’ इति ‘मागैरनाद्यवयो’—निष्पत्यम् । इती ‘अदृक्तसार्व्वधातुकस्य’ इत्यनेन
तिप् (त्)—सिपावेन (स्) निष्पत्तौ—‘अदृक्त एकाङ् प्रथमः—’ इति सूत्रात्—
अद्यातमस्य टिह् अद्यति । तेन ‘आद्यन्तौ टकितौ’ इति लकारसंज्ञाव्योः

पूर्वमेव अकारः । तदेवम्—अद् + तिप् इति स्थिते, 'आहजादौगम्' इति आह-
अहत् इति जाते आहत् इति भवति । एवम्—आहः । अहत्—अहम्—
मिथि—'तस्मात्प्रमिता'मित्यादिना—असादेशः । अद्यात् = विधित्तिनामोक्तिकोः सभा-
गम् । अद्याहाम्—अद्याहुरिति केष्वङ्गं आहामि ।

२४२७ । लुङ्सनीर्षश्च ॥ २।४।२७ ॥

दी—। अदी घञ् लुङ् स्यात् लुङि सनि च । लुङित्वाद् लुङ् ।
अघञत्—। घञ्—१०१२ द्विसागन्धोः । प्रणिङ्गिति ।

घञ् (घञ्) is the substitute of the root अद्, in लुङ् and
घञ् । घञ् being लुङ् इत् or लुङ्—eliding gets अञ् (by 'पुषादिघुनाद्य-
दितश्च'—(२३४३), thus अघञम्—(अद् + तिप् or लुङ् = अञ् + लुङ् = अद् अञ् चित् लु
= अघञ् अहत्) । अञ् means to kill and to go. प्रणिङ्गिति (Here
णि changes in ङि (cerebral ण) by 'जिर्गदन्द्' etc' (2285)) ।

नित—। 'अदी जञि क्वर्त्तति ङिति' (२०८०—२।४।२२) इत्यतो अद् इत्य-
नुपपत्तिः । लुङ्सनीर्षिति इत्यात् सप्तमीविभक्तम् । लुङित्वादिति—पुषादि-
(२३४३—२।१।२५)—सुतेच अङ् इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् । इगधाहुरप्यनित् ।
अव (लोपसगोच—) वेर्त्तत् दर्शयितुमाह—प्रणिङ्गिति इति ।

२४२८ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्वादीनामनुनासिकलोपो-
भक्ति किङ्कति ॥ २।४।२८ ॥

दी—। 'अनुनासिक—' इति लुप्तपष्ठौकं पदं वनतीतरिषां
विशेषणम् । अनुनासिकान्तामिषां वनतीत्य लोपः स्याज्भक्त्यादौ
किङ्कति परे । यमिरमिगमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः ।
तनु ञणु चिणु अणु छणु वणु मणु तनोत्वादयः ।
हतः । चक्षति ।

The word 'चतुर्नासिक' in the rule is elliptical for 'चतुर्नासिकस्य'... and qualifies all the roots except वनति (वृत्). The final of these roots (the चतुर्दासीपदीन् like यन् रन् etc. and तन्, चण् etc. and वृत्) elides when a क्तिन् (क्-eliding and क्-eliding) affix beginning with a भक् letter follows. The roots यन्, रन्, नन्, नन्, हन् and मन् are taught as चतुर्दास (among the चतुर्नासिकास्य roots); तन्, चण्, क्षिप्, क्षण्, तण्, छण्, वृन् and नृन् are known as तनीत्यादि । Thus हन् + तच् (तच् is क्तिन् by 'सार्धधातुकमधिकृति' = हतश्च = हतः । हन् + वन्ति (though वन्ति (न्) also is क्तिन् yet the न् of हन् does not disappear because वन्ति is not भक्तादि) = हन् वन्ति by 'हो हलोर्जिज्ञेष्वा' (358) = हन् वन्ति by 'समश्नजमस्यनचसां सोपः किकृत्वमकि' (2363) = वन्ति ।

भित्त— । चतुर्दासीपदीनाम् वनतिश्च तनीत्यादयश्च—इति वृत्तात् पञ्चमी-
वहुवचनम् । चतुर्दासीपदीनाम्—'चतुर्दासाणामुपदमेव संयोजीष्यन्ते' इति प्रतिज्ञाव—
'ऊदृढान्' पितृवदिभिः स्त्रीकैः संयुज्यता ('भाकनेपदीमनतः' (२२१८) इत्यस्मा-
धत्वात्—इष्टव्यम्) । वनतिर्भौवादिकः तनीत्यादयश्च । अपि पठिष्यन्ते ।
तेन चयं सूत्रस्य प्रतीयमानार्थः—'एतेषां धातूनाम् चतुर्नासिकस्य—सोपः स्यान् भक्तादी-
क्किन्ति प्रत्यये परे' । एवं व्याख्याने तु 'नन्-नन् नह-सिहसृच-सह-प्रभृती-
नामनञ्चानामपि नकारस्यकाणदीनां सोपः प्रचक्ष्येत । तथा च—मतः, नतः, वहः,
नीषः, भयः इत्यादि न सिध्यन्त । अतो ज्ञायते—यदेवाम् अन्तर्भव सोपः,
वानन्त्यस्य इति । तदाह—'चतुर्नासिक' इति कुशवर्णीकं पदमिति । चतुर्नासिकस्य
इति यावत् । ततः 'येन विधिपदानस्य' इति चतुर्नासिकस्येतिपदस्य—
विशेषणत्वात्—'तदन्त्यस्य' इति विज्ञायते । अत आह—चतुर्नासिकानामिति ।
तथापि नेदं (चतुर्नासिकम् इति) वनतेर्द्विवचनम् । 'वन्' धातोः कर्मदैव
चतुर्नासिकानामिति । तदाह—'वनतोपरिषां विशेषणस्य' इति चतुर्नासिकानामिति

नमसिचंति । एयानिति—यमरनादीनामनुदासीपदेशानाम्—तनु-चक्षु-चिक्षिआदीनां
तनोत्यादीनाम् । ययानुनासिकानाम्—यनुदासीपदेशान्—तनोत्यादीन् दश्च्यति
—यनोत्यादिना । यमरनादयः यङ् च यनुदासीपदेशा यनुनासिकाना इति भावः ।
तनुचक्षिति—तदुच्चारणे यनुनासिकानास्तनोत्यादयः । तच्च विस्तारे इत्यारम्भ—
दुक्तञ् करणे इत्यन्ताः यद्यापि इय एव तनोत्यादयसाद्यादि—करोतिरनु-
नासिकानाम्भाषात्—‘चन्’—धातोश्च ‘जनधनखना’मिति आत्वस्य मत्त्यमाधत्वात्—
नैतद्वदयम्—यनुनासिकानामर्थे परिमण्डितम्— । तत्तः, चतः, चितः इत्या-
द्युदाहरणानि । यनुनासिकानामिति किम् । यत्तः । यत्तः । भवतीति किम् ?
यत्तत्ते भव्यते । किङ्क्षीति किम् । गन्ता । जन्ता । एवं—इन् तस् इति स्थिते
‘चाव्यधातुकमिपित्’ इति तस्यः अपित्तेन किङ्क्षान्—नलोपः—इतः । इति इत्यत्र
तुं ‘हो इत्तेः’—(२५८) इति कुत्वम् ; यमरुन् (२२६६) इति उपधासोपस्य ततो ज्ञाना-
रस्य कुत्वेन स्यादेते कुत्वे—इन् चनि—यन् चनि—उन् चनि—हनि—इति भवति ।

२४२८ । यमोर्वा ॥ ८५१२३ ।

दौ— । उपसर्गस्याभिभिप्तात् परस्व—हन्तेर्नस्य यो
वा स्यादमयोः परयोः । प्रहृषि—प्रहृषि । प्रहृष्यः—प्रहृष्यः ।
‘हो हन्तेः’—(२५८) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः ।
जघ्नः ।

The न of इन् optionally turns into cerebral owing to a condi-
tion, lying in the उपसर्ग, when the affixes न् and स follow. Thus
प्रहृषि (cerebral) प्रहृषि (dental), etc. In जघान etc we have
कुत्व (कवर्त्तव्य) i.e. कुत्व in place of इ by the rule ‘हो इत्तेः’ (358).
Thus इन् + चस् = इन् इन् च = इहन् च = ज (‘कुहोच्चा’ (2245)). यन्
च = जघान् (‘यत् उपधायाः’ (२२४९)). च = जघान । In इन् + चहन्, चतुर्ह् is
हित् by ‘चस्योवाङ्गिः, कित्’ (2242). Hence by ‘यमरुन्—’ etc.

(२३६३), the penultimate च of हन् slides giving जङ् (‘होहन्-’)
न भङ्गस्त्वजङ्गत्. Similarly—जङ्गत्.

नित—। ‘उपसर्गादसमासोऽपि शोपदेशकः’ (२२८७—८४३४) इत्यतः—
उपसर्गादिति अनुवर्तते। ‘नशाब्दो नो चः समानपद’ (२२४—८४३१) इति
स्वात्‘नोच’इति—‘हन्’वत्पूर्वस्य’ (२५६—८४३२२) इत्यती हनोरिति शानुवर्तते।
अत आह उपसर्गाद्यादित्यादि—। एते ननोरिति सतमीहिवचनम्। तदाह—
वमयोः परयोरिति। यत्नविकल्पनेऽदमेयति—प्रहन्ति—प्रहन्ति इत्यादिना। एवं
प्रहन्तः—प्रहन्तः। अथि, हन् हन् च=हहन् च=जङ्गन् च (कुङोऽपुनित्-
भ्यासस्य चक्षेन जकार—‘अत उपधाया’ इति—उपधाहतिः) इति स्थिते—‘होहन्ते-
किञ्चिन्नेषिति’ इत्य—कृतम् (च) आरयति। अथासाञ्चिदेवया (२४७०)
अस्य (‘होहन्ते-’) चत्वरणवयः स्वाध्यावादिति भावः। अथाह। अत्रतुवित्यत्रापि
पूर्ववत् पुलकले। अथ ‘असंयोगाजिह्व किन्’ (२२४२) इति अतस्य
अपिस्त्वेन किञ्चात्—‘असहजजननप्रसां शोपः किञ्चवचकि’ (२२६२)
इत्युपधाशोपः। एवं जङ्गुरित्यत्र।

२४३०। अभ्यासाच्च ॥७२॥५५॥

दी—। अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्वात्। जच-
नित्—जचन्य। हन्ता। ‘नृधनोः स्वे’—(२२६६) इति इट्।
हनिष्यति। हन्तु। हतात्। हन्तु।

कृत it. च ■ directed in place of the ह् of हन् coming after
the अभ्यास। Thus—जचनित्—जचन्य (option of इट् by भट्टराजनिघण्टु)।
Here there follows no affix, dropping च् or ष् (चिञ्चत्) hence
the rule (‘अभ्यासाच्च’) applies. जहन् इट्, जहन् च=जचन् च=
जचन्य (by ‘नशापदानस्य भक्ति’ and ‘अनुस्वारस्य यवि परसमर्थः। हन्ता (हृट्)).
The rest is easy.

मिथ—। 'ही हन्ते' रिख्यनुवर्तते । चर्जीः कुञ्जिष्ठसोरिख्यः (२८५३—
७३५२) 'कु' इति च । तदाह—अभ्यासात् परस्मैत्वादिः । तदे' भावहाजनिबन्धाद्
अहन् एट् य—अहन् य इति स्थिते अनेन कुले अवधिष्य—अचम्य इति । उत्तरम्—
नयापदान्तश्चेति नस्मात्तुकारः । ततः 'अनुस्वारस्य ययि परस्मैचर्चः' इति
व्यवहारस्य सवर्धो नकारः । इत्या—पूर्ववदिष्यनामायात्—कुत्वादिकं न । सृष्टि—
श्रुत्यापि' दर्शयति—अहन्तीरिति । इत्यात्—तुल्योच्चारणविधि तातत् । अणु—
अन्विषत् प्रक्रिया ।

२४३१ । हन्तेर्जी ॥ ३५३३ ॥

ही—। ही परे । आभीतया जस्यासिद्धत्वाच्चेन लुक् ।
अहि । हनानि । हनाय । हनाम् । अहन् । अहताम् ।
अहन् । अहनम् ।

The root 'हृ' is replaced by ल when 'हि' follows. Now though ल is अदन्त or अकारान्त yet the affix हि will not elide by the rule 'अतो हिः' (2202—6.4.105) in as much as this ल is अलिङ्ग or invalid (as not having existed) owing to its having fallen under the चर्जीय rules—vide the rule—'अलिङ्गवद्भावात्' (2183—6.4.22) which extends up to 'नक्त' (6.4.129) the last aphorism of the section in चट्पाथ्यायौ । Nor is the place of application different for with reference to हि at one time is the लभाव of हन् enjoined and at another time is taught the elision of the same (हि) । Thus the sphere of application is same (समानाश्रय—हि) and hence हि does not elide here and we consequently get the form अहि । हनानि—हन् + चानि (by 'सेर्नि' and आहुतमस्य पिथ) similarly हनाय and हनाम् । (लङ्) अहन्—अट् + हन् + तिप्—अहन् त् by 'रिचय'

अङ्ग by 'ह्रस्वाभावदोषात् दुस्त्वित्' इत्' (232) or by 'इत्' and 'संयोगान्नस्य खोपः?' अङ्गम्—अट् अङ्गम् मिप्—अङ्गम् चम् here the rule 'कमी प्रसादधि उत्तुप्रित्' (134) does not apply for अङ्ग is not a pada.

मित—। 'आ ही' (२४००—६।४।१५) इत्यतो ही इत्यनुवर्तते । गदाह—
ही परे इति । किं प्रत्यये परे इति : 'अ' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ननु तद्धि 'अ'
इत्यस्य अदनात्वात् तत्परस्य चैः 'अतो हेः' (२२०२—६।४।१०५) इति खोपः स्यादि-
त्याशङ्क्य समानान्ते—आमीवतवेति । असिद्धवदतामाह—(६।४।२२) इति रूपाधिकार-
नध्यपतितत्वादस्य वा भीयत्वादित्यर्थः । न चात्र समानान्तरमासीत् येन कस्यासिद्धत्वपरि-
हारः स्यात् । 'अतो हेः' (६।४।१०५), 'हनेजैः' (६।४।१६) इति द्वयोरपि 'हि' विभक्ति-
माश्रित्य अवर्तमानत्वादिति, कस्य असिद्धत्वाच्च अत्परजं चिकीर्ष्य च, अतो न सुक् ।
नहि । इमानि—'मिनि', 'धादुत्तमस्य पिबेति मिप् आनिमाचः । एवं इनावा ।
इनामः । (लङ्) अङ्गम्—अट् अङ्गम् तिप् इति स्थिते—इत्वेति इलीये 'ह्रस्वाभावो-
दोषात् दुस्त्वित्' इत्' (२५२) इति, 'संयोगान्नस्य खोपः' इति वा त्वोपः ।
अङ्गताम्—तत्संज्ञाभादेशः । अनुदानोपदेशेति—अनुनासिकखोपः । अङ्गम्—अनङ्गनेति
अपधाखोपः—हो इनेदिति कृत्वम् । अङ्गम्—मिमीन्नादेशः । पदत्वान्तात्—
कमी प्रसादधि—इति कमुकादिमो न ।

२४२२ । आर्षेधातुके ॥२।४।२५॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

This is an अधिकार-सूत्र ।

२४२३ । इतो वच्च लिङि ॥२।४।४२॥

२४२४ । सुङि च ॥२।४।४३॥

दी—। वधादेशोऽदन्तः । 'आर्षेधातुके' (१३०७) इति
त्रिवयसप्तमी । तैनार्षेधातुकोपदेशेऽन्तरान्तत्वात् 'अतो खोपः'

(२३०८) । वध्यात् । वध्यास्ताम् । 'चार्द्धधातुके' किम् ।
विध्यादी हन्यात् । 'हन्तेः—' (१५८) इति चत्वरम् । प्रहण्यात् ।
अज्ञोपस्य स्थानिषत्वात् अतो हलादेः इति न वृद्धिः—अवधीत् ।

अथ चत्वारः स्वरितेः । द्विष १०१६ अप्रीती । द्वेष्टि—
द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेचरति—द्वेचरते । द्वेष्टु—द्विष्टात् । द्विष्टि ।
द्वेषाणि । द्वेषैः । द्वेषावधैः । अवष्टे ।

The meaning of the two aphorisms is this :—The root वध् is replaced by the substitute वध (अकारान्त) in लिङ् and also in लृङ् ।

The substitute वध ends in अकार । The rule 'चार्द्धधातुके' (2397) is an instance of विषयसम्बन्धी i.e., चार्द्धधातुकविषये i.e., in the matter of or with reference to चार्द्धधातुक । Hence when any concern of चार्द्धधातुक is made or spoken of, the substitute वध will drop its final अ by 'अतो खोपः' (2308) in as much as it is taught to be अकारान्त in the sphere or jurisdiction of चार्द्धधातुक । The drift is this :—वध is taught to be an अकारान्त चार्द्धधातुक in लिङ् and लृङ् । Thus by 'अतो खोपः' अ elides giving (वध् + वात् = वध्यात्), similarly वध्यास्ताम् (यास्ताम्) etc. Why say चार्द्धधातुके ? witness—हन्यात् in विधिविङ् where वध् is not set aside by वध । In प्रहण्यात्—we have वत्त by 'हन्तेः—' (859) । अवधीत्—अट् वध सिच्, तिप् । Note that though the substitute वध ceases to be अवधत्त by 'अतो खोपः' and becomes अकारान्त and consequently, becomes एकाच् and not अनेकाच्—yet it will take the augment इट् (which is not sanctioned to एकाच् roots by 'एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्' (3246) in as much as it (वध) was instructed to be अनेकाच् in the

आर्धधातुकीपदेशः ie, as it was taught under the jurisdiction of आर्धधातुकः. Thus चवथ इट् तिप् ईट् त् = चवथ इम् वेत् = चवथ्, व ० ईत् by (इट् ईटि—2269) = चवथीत्—। Now ■ may be rejoined that च after the final च of it has been dropped by चतो वीप will pave the way for 'चतो वृत्तादेशोः' (2284). But such rejoinder may be withheld by the fact that though च has turned वकाराच्च after चलोप yet by the rule 'चचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (60) this चलोप is स्यादित् and thus virtually we get च चवथ and not चकाराच्च। Thus it is again चनेकाच् or having more than one vowel. Hence the rule 'चतो वृत्तादिः—' does not come in.

Now we shall mention four स्वरितेत् or सम्यपदी roots. हिप् meaning want of pleasure (to envey or harm etc). ईटि—तिट् (the former is gunnated for तिप् is मिप् cp.—'पितृसु शुभः'). Similarly वेटा वेटु—etc. दिट्—is डिप्—hence no guna. हिप् + सतिप् = वेष् + सति = वेष्वसि by 'वडोः कः सि' and 'इप्कीः', 'आदेश-प्रत्यययोः' = वेष्वसि। Similarly वेष्यति। दिष्टात्—तातङ् is डिङ्—hence no guna. दिष्टि—हिप् + हि = दिष् धि by 'हुभात्स्वीः' = दिष् धि by भवार्त्ता अच् भक्षि = दिष्टि by टुभा टुः।

नित—। इन्वातीरामौर्ध्वि—कुञ्जि च 'वध' इत्यादेशः आदिति सूत्रबोरोर्ध्वः। विवेकमाह—वधादीशोऽन्त इति। नच सूत्रसुसुधाये तत्प्रयोजनम्। चदन्तीप-देशस्य—चवथीदित्यय—सप्तमीजनत्वादिति सहास्यात् वक्ष्यते। आर्धधातुक इति—विषयसप्तमीति। ननु परसप्तमीति भावः। तेन आर्धधातुके विषये—विषयितेऽधिकृते नैत्यर्थः। तथाच—आर्धधातुके विषये तत्प्रयोजनः प्रागेदं कियते वधादेशः। परसप्तम्यां तु वाह्यशास्त्राभावात्। एवं ह्येते वध, देशे—तस्य (आर्धधातुकस्य) महतिरिति कथंति—अर्थ विवेकः। 'आर्धधातुके' इत्यवयव सूत्रार्थं वर्णते।

“पार्श्वधातुके” (२४१२—२४१३) इत्येकम् । “पार्श्वधातुके—” (२१०७—२४१३६) इत्यन्यत् । तत्र पूर्वम् पार्श्वधातुकोपदेशार्थं स्पष्टयति । परन्तु पार्श्वधातुविषयार्थम् इति । अतएव पार्श्वधातुकोपदेशकाली वधादेशस्य भदन्तत्वात्—“अतोखोपः” इति अतोखोपे भवत्येव । तस्य वधात् इति लभ्यते । एवं वधात्त्वान्—इत्यादिषु— । विध्यादाविति—पार्श्वधातुवत्त्वाभावात् वधादेशो न । आदिपदेन खट्कोटादिरपि-संयङ् । उपसर्गवशात्तत्त्वैल्लभित्वाङ्—प्रकृष्यात्—इति । एतच्च “इत्तेः—” (२३६) इत्यत्र स्पष्टम् । अथवात् इति—खट् वध विच् तिप् इति स्थिते—“अतो खोपः” इत्यल्लोपे कृते यद्यपि वध्—इति एकाच् भवति तथापि “एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्” इत्यनेन इट्पिबधी न भवति पार्श्वधातुकोपदेशेऽनेकाच्त्वान् । नच “अतो इलादेशेर्धोरेति” (२५८३) इति इटिः शङ्का । “अचः परस्मिन्—” इत्यल्लोपस्यस्मिन्निवर्त्तनं वध्त्वाभावात् । एतदर्थमेव च वधादेशः भदन्तः ज्ञात इति बौद्धयम् । प्रकृष्यात्—इति एतच्च “इत्तेः—” (२३६) रिक्तं स्पष्टीकृतम् ।

अथ चत्वार इति । स्मरितेनः—उभयपदिन इत्यर्थः । अग्रीतो—विंशत्यामिति-भ्यः । इटि—इति—तिपः पित्त्वेन “पित्सु—” इत्यन्तर्गुणः । विटि इति—किलेव गुणाभावः । इत्यति—इत्यति—पूर्वमन्तुः पूर्ववत् । “वदोः चः वि” इति—उभयत्र द्विवः यस्य कत्वम्— । ततः इच्छोः—पार्श्वप्रत्यययोरिति—स्यप्रत्यय-वत्वम् । दिष्टात् इति—तातकः कित्वात्—गुणाभावः । इटि—विच् हि इति स्थिते वृद्धन्धी वृद्धिरेति विः । भर्ता नम—इति यस्य अन्त्येन नः । टुना-टुपिति यस्य टुल्लेखः । इवापि इति गुणः । सेर्णि चादुत्तमस्तेति चाट् । इदै—गुणः । आठविति इटिः । इवावधे—स्पष्टम् । अटि—इति लङ् गुणः । वक्ष्यावध—इति तिखोपः । “वावसादे” इति चत्वेन यस्य टत्वम् ।

२४३५ । द्विषच्च ॥ २४११२ ॥

द्वी— । लङ्को मिर्जुस् वा स्यात् । अविदुः—
अविषन् । अविषम् । द्विष्यात्—द्विषीत । द्विषोष्ट ।

अभिञ्चत् । दुह १०१४ प्रयूरणे— । प्रयूरणं पूरणाभावः ।
 धात्वर्थस्याप्रते कश्चित् । दोम्धि । दुग्धः । धोधि । दुग्धे ।
 धुत्ते । धुग्धे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुञ्ज । धुग्धम् ।
 दोहै । अधोक् । अधोहम् । अदुग्ध । अधुग्धम् । अधुञ्जत्—
 अधुञ्जत । 'लुग्वा दुह—' (२३६५) इति लुक्पक्षे 'त-धास्-
 ध्वम्-वङ्गिषु'—लङ्-वदपि । दिह १०१५ उपचये । उपचयो
 वृद्धिः । प्रणिदेन्धि । लिह १०१६ आस्त्रादने । लेढिः । लौढः ।
 लिहन्ति । लेधि । लौढे । लिष्टे । लौढ्वे । लौङ् । लौढि ।
 लेहानि । अलेट् । अलिञ्जत्—अलिञ्जय । अलिञ्जताम् ।
 अलौढ । अलिञ्जावहि । अलिञ्जहि । अलेञ्जत् । अलेञ्जत ।
 चचिङ् १०१७ व्यक्तव्यां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकाचो-
 ऽनुदात्तो युज्यर्थः । 'विचक्षथः प्रयवन्' । रुम् तु न । 'अक्ते
 इदितः' इति व्याख्यानात् । उकारसु—अनुदात्तेष्वप्रयुक्तमात्मने-
 पदमनित्यमिति आप्तार्थः । तेन 'स्त्रायन्निर्भोक्सन्धि—'
 इत्यादि सिध्यति । चहे । चञ्जाते । 'आर्हधातुञ्जे' (२४३२)
 इत्यधिकृत्य— ।

The substitute लुच् optionally replaces the affix लि of लृच् coming after the root दिह् also. Thus दिह्+लि=चट् दिप्, लुच्=चटिप्, लृच्=चटिपु; and the alternative form is चविप् । आह्वेषम्—the root is here gunnated because लिप् as लि 'तल्लङ्-मिपो ताततालः' directs चन् in place of लिप् । दिष्वात्—दिषीत्—(विधिलिङ्) । दिष्वात् is the common form in both विधिलिङ् and आनीलिङ् which in आत्मनेपद gives दिषीष्ट—(विप्+वीष्ट (वीष्टुर् सुट्—

सीयस् त = सीयन् = सीट्) = चिक्, सीट् by' वदीः, कः चि' = चिक् शीट् by
 वज्रविधि । The root is not gunnated here because विचिचिक्
 and आचिचिक् are कित् in परस्मैपद ('वासुट परस्मैपदेवूदात्तो कित्' (२२००)
 and कित् in आत्मनेपद ('चिक्चिचिवात्मनेपदेवू' (२३००)). चिचिचत्—
 कृक् form in परस्मैपद—चट् चिच् स्थि लिप् = चिचिच् क्त by—'यस्य 'इगु-
 पभादिति' क्तः (२३३६) = चिचिचत् = चिचिचत् as in 'चिचिचत्—' । There
 being no चिच् the augment ईट् does not come in by 'चिचिचिचोपज्ञे'
 and this root being चनित् the rule 'चाद्विधातुकस्य—' does not apply.
 दुह् means to fill in full. This meaning is intended by the
 speaker ; but in general use we find the quite opposite impli-
 cation of the root. Hence Bhottoji says—प्रपूरय means want
 of पूरय or filling up—i.e. means to make empty etc. Cf—'दुहोह
 नो च यथाय—' (रघु १st.) 'ननीविलं दौषपि येन दुष्ठा—' (रघु—5th) etc
 and defends his point by the saying 'चात्थं वाचते चचित्—Some
 चचित् bars the (real) meaning of the root. चचित् = some चचित्,
 e.g.—'सन्देहं वि हर चचित्' (निचपूर्य—) and 'क्षोचं प्रभो संहर संहरति'
 (कुमार—२५) etc. दोग्धि—दुह् + तिद् = दौह् ति by 'पुनस्तत्तुपयस्य च'
 (२३०) = दौघ्ति by 'दादिर्धातोर्च' (३२५) = दौघ्ति by 'अवस्ततोर्धातोः'
 (२३८०) = दौघ्ति by अल्लं जम् अक्षि (५२) । Similarly दुग्धः, where
 तस् being कित् by 'चात्थं वाचते चचित्' the root is not gunnated
 owing to the prohibition 'चिचिचि च' (२२११), धोचि—दुह् + चि =
 दौह्चि = दौघ्चि = धोघ्चि by 'एकाचो वसो भव् अवस्तस्य वसोः' (३२६) =
 धोघ्चि by 'छरिच' (१२१) = धोघ्चि = धोचि । दुग्धं—दुह्ति—दुग्धं—
 दुग्धं the affix चि is कित् hence no guna । धुघि—दुह्ति as in धोचि—
 absence of guna, for चि is कित्. धुग्धं—दुह् + ध्वं = दुघ् ध्वं by
 'दादिर्धातोर्च' (३२५) = धुग्धं by 'एकाचो वसो भव्,—' (३२६) and

'भक्तं भक्तं' (52)। दोन. like दोन. दुग्धि—दुह् + हि = दुह्—
—धि—'y' 'दुग्धि' (2425) and 'दादेर्धातोर्धः' = दुग्धि by 'भक्तं भक्तं'—'.
In हि क्तिन् the root is not gunnated due to—'सोर्धपिब' and 'क्कि-
तिब'। दोहानि—दुह् + तिप् = दोहानि ('मिनि'—'आहुतमस्य पिब')। पुह्—दुह्
+ क् = दुह्क् by 'दादेः'—' = पुह्क् by 'एकाचः'—' = पुह्क् by 'भक्तं भक्तं'—'
= पुह्क् by 'क्षवि' = पुह्क् (धत्) = पुह्। दुह्क्—दुह् + क्त् by एत्—
अभ्भाव and अत्त्; दोहै—दुह् + ऐ ('पाट + ट = पा + ट = ऐ by 'पाट'—
and 'टित'—'), आद् is पित् hence पुह्। यधीक्—यट + दुह् + तिप् =
यदीह् by गुह् and by 'एतत्' = यदीह् by 'हृत्कृत्' यदीर्धात् सुस्तिपत्त
हृत्' (252) = यदीह् by 'दादेर्धातोर्धः' = यधीह् by 'एकाचो यधीम्व्
कषत्तस्य सुधीः' = यधीह्—यधीह् by 'पादपदाने' (209). यदीह्—यट् दुह्
तिप् = यदीह् भम् । यदुह्—यट् दुह् त (त is कित् hence no guna) = यदुह्त्
by 'दादेः'—' = यदुह् by 'भक्तं भक्तं' = यदुह् by 'भक्तं भक्तं'—'. यदुह्त्
—यट् दुह् भम् = यदुह् भम् = यदुह् भम् = यदुह् भम्। यदुह्त्—This is
the लृक् form in परस्मैपदं। Thus यट् दुह् न्ति तिप् = यदुह् क्त्। Here
the यदुह् (त्) being after क्त् forbids the aug. ईट् which the
rule 'असिचोर्धः' (2225) directs to (त्) coming after or
present with सिच। Then य दुह् सत् = यदुह् सत् = यदुह् सत् = यदुह्
(See rules cited above). दुह् is provided for with क्त् by the
rule 'अह् इण्यधादितिः क्त्' (2386); Similar is the case with
the लृक् form यदुहत् (आत्मनेपद singular); want of guna in both
the cases is owing to the क्त् of the लृक्.

सुह्वा दुह्—(2365) etc i.e. when the affix ह्त् disappears
optionally by the rule—सुह्वा दुह् etc, then we have four forms
corresponding to the four affixes त्, वात्, भम् and व्हि as

in लृट्—e.g. चक्षुः, चक्षुः, चक्षुः and चक्षुः respectively. दिङ्
to increase. प्रविदिङ्—चक्षुः by निर्गुणदृक् etc. (2385). Conjugated
like दृक् above. लिङ् means to lick or taste, लीङ्—लिङ् तिप्—लीङ्ति
by 'प्रगन्तव्यपक्ष' च' (2189)—लीङ्ति by 'लीङ्'—लीङ्ति by 'अवकाशो-
र्लीङ्' (2280)—लीङ्ति by 'दुना दृः'—लीङ्ति by 'लीङ्' (2335) । लीङ्
—लिङ्, लृट्—लीङ्, लृट् ('लीङ्' and 'अवकाशोः')—लीङ्, लृट् ('दुना दृः')—
लिङ् ० लृट् ('लीङ्')—लीङ्—'दुलोपे पूर्वस्य दीर्घाः' (274) । लिङ्ति—
लिङ्+ति ('चति')—ति being कृत् no guna is made to the root,
लीङ्ति—लिङ्, लिप्—लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति by 'लीङ्' कः ति' (295)—
लीङ्ति ('चति'—by 'आदेशः') । लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति—लिङ्ति—लिङ्ति—
('परलोपः') । लीङ्ति—लिङ्ति ('तिङ् चान्ते')—लीङ्ति want of guna for
it is कृत्—'लीङ्' and 'अवकाशः'—लीङ्ति ('दुना दृः') लिङ्ति ('लीङ्')—
—लीङ्ति, 'दुलोपे पूर्वस्य' (274) । लिङ्ति—लिङ्ति । लिङ्ति—लीङ्ति, स
absence of guna owing to the लिङ्ति of ली then नन्तकलप्यते as
before ('लीङ्ति') । लिङ्ति लीङ्ति ('लिङ्ति—लीङ्ति—लिङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति')
लीङ्ति—लिङ्ति लिङ्ति—(Here ends दृट्) । लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति—
—लीङ्ति ('लीङ्' and 'अवकाशः')—लीङ्ति ('दुना दृः')—लीङ्ति ('लीङ्')—
—लीङ्ति । लीङ्ति—लीङ्ति, लृट्—लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति—
लीङ्ति । लीङ्ति, लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति by 'प्रगन्तव्योर्लीङ्ति'—लीङ्ति by
'लीङ्' and 'दुना दृः'—लीङ्ति by 'लीङ्' and 'दुलोपे पूर्वस्य दीर्घाः' ।
(274) । लीङ्ति लीङ्ति—लीङ्ति लिप्—लीङ्ति—लीङ्ति । लीङ्ति । लीङ्ति ।
लीङ्ति—लीङ्ति लिङ्ति ('लीङ्ति')—लीङ्ति ० लीङ्ति by 'प्रगन्तव्योर्लीङ्ति'—
लीङ्ति—लीङ्ति, लीङ्ति—लीङ्ति by 'आदेशः' । लीङ्ति—लीङ्ति—लीङ्ति—
the लृट् in परलोपः and चान्ते in connection with कृत् which replaces लिङ्ति
by 'अवकाशोर्लीङ्ति' कः' (2336) । Thus लृट्, लिङ्ति, लिङ्ति लिप्—लीङ्ति—

इत् न (इत् is कृत् hence no guna and as there is no सिच्, so न is not prefixed with the augment इद् and न इद् because सिच् is अलिङ्)—अलिङ्, सन्—अलिङ् सन् by 'वटीः'—अलिङ् यन्—अलिङ् यन्। Similarly अलिङ्गत् । अलिङ्गताम् (परस्मै)—अलिङ्गताम्॥ (आत्मने) । अलिङ्गन् (परस्मै)—अलिङ्गन् (आत्मने) । अलीङ्—optional form in the आत्मनेपदे in case of the elision of क् by 'कुम् वा कुङ्किङ्किङ्कुङ्काम्-आत्मनेपदे इत्यम्' (2365) अलिङ्गारङि (कृष्णपथे), अलिङ्गङि (सुष्णपथे) । अलीङ्गत्—(कुङ्—परस्मै)—अलीङ्गत् (कुङ्—आत्मने) ।

अचिङ् to express clearly. It is used in the sense of 'seeing' also. The इकार of अचिङ् is अनुदात्त and is intended to attach the affix युष् to it (अच्), cp—'अनुदात्तेष्व इत्यादि' (8129) e. g. 'विचक्ष्वः प्रवयन्' where विचक्ष्व is derived with युष् or यन् । But though अचिङ् is इदित् or इकार—eliding i.e. drops its इकार, yet we cannot attach the augment हुम् to it by 'इदितो हुम् धातोः' (2262), for the rule 'इदितो हुम् धातोः' has been explained thus—'अच् इदितः' i.e. those roots which drop their final (अच्) इकार are termed as इदितः, the word अच् being taken from the rule—'नोऽप्रादाक्' (3674—7.1.57) which invariably precedes the rule 'इदितो हुम् धातोः' (2262—7.1.58). Now, अचिङ् does not drop its final इकार, because it ends in ङ् hence the इकार though dropped is not final thus we cannot attach हुम् to it. Here one may rejoin thus—you (Bhattoji) have said that the इकार of अचिङ् is अनुदात्त, and this इकार slides ; therefore अचिङ् is अनुदात्तेत् or अनुदात्त—eliding, whence it is evident that the root is आत्मनेपदी by the rule 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (2157). Then

why did the सूत्रकार attach the letter क् (which is nothing but an indicator of आत्मनेपद) to the root चक्षि (चक्ष्)? To answer this he (Bhattoji) says ककारस्तु etc.—The drift of his saying is this:—there are two sorts of आत्मनेपद—one temporary or provisional (चक्षिन्) and the other, persistent or निश्च. The आत्मने which is directed by pronouncing the term 'अनुदात्त' i.e. the आत्मने—which results from the elision of any अनुदात्त letter in the root (as in चक्षिक् where इ disappears) falls in the former class i.e. is चक्षिन् or may or may not be strictly adhered to e.g. 'वृद्धायन्' where वृद्ध is affixed to 'वृद्धायो हवी' (to increase). But as इ (वृद्धायो) drops its इ which is अनुदात्त, the proper form would have been 'वृद्धायान्' with वृद्धप् and not वृद्धन् with वृद्ध as we have it here. Thus it is obvious that 'an आत्मनेपद which is the consequence of the elision of any अनुदात्त letter in the root is चक्षिन्'—(अनुदात्तलोपप्रत्ययनात्मनेपदमभिव्यक्त-परिभाषा). And this is indicated by the final letter क् in this root in as much as what ends in क् must be taken as निश्च आत्मनेपद and not चक्षिन्. Thus the intention of the सूत्रकार in adding क् to चक्षि is to show that the root is always आत्मनेपद। चट्—चक्षिक् (चक्ष्) + क् = चक्ष्क्ते = च ० क् ते by 'स्त्रीः संशोभादीरन्ते च' (380—8.2.29) = चट् by 'दुना दुः' (113); चक्षति—चक्ष् + चार्त्त आत्ताम्—'इह आत्मनेपदादां टेरि' प्रचति by 'आत्मनेपदव्ययता' (2258)। Now the चक्षिणश्च ह्य is चार्त्तपातुक्—(2432—2.4.35) which is followed by:—

नित—: 'किंजल्' (१।१।१०८) इत्यनो 'किंजल्' इत्यनुवर्तते। 'क्षलः' नानादाय-

‘नक्षत्रम्’ (२४६२—२४६११) इत्यतो ‘लङ्’ इति च । तदाह—‘लङ्’ ‘मङ्’ इति । द्विपञ्चमस्य पूर्वसूत्रे याक्तादावनचङ्च लिङ्भादेम् । तच्चोदादि चकारेण चतुस्तम्यते । तदाह—‘वा’ स्थादिति । तदेव इत्येवमिति—चविष् (चट् विष् भि (गुप्)—चविष्) ; चविष् (चट् विष् भि—‘मोऽङ्’—‘संयोगान्मस्य चोप’) । ‘चविष्’—विष्प्रत्ययस्य पिताह भावोः ‘पुनरावृत्तपञ्चमेति गुणः । तत्तत्प्रतिपादिति निषेऽभादेयः । दिव्यात् इति—उपरोक्तोक्तोरित्यवचने रूपम् । एवम् (विधिविधि) किन्नात् चत्पञ्च (चामोर्लिङ्ग) किन्नात्—गुणाभावः । विष्पञ्चमयोक्तु—दिव्यात्—दिव्यात् । विष्—दिव्यात्—दिव्यात् । विष्—दिव्यात्—दिव्यात् । एवमुक्तमन्यमन्युक्तयोरिति चयम् । विष्पञ्च इति । तच्च—विधिविधि रूपमेतत् । चाप्योक्तिके वृ विष्पञ्च (विष् वीट (वीट्ट सुट्ट—वीट्ट—वीट्ट—वीट्ट—वीट्ट) विष् वीट वीट्टेति वरु कलम्—एवमोपादेयमन्यवयोरिति कलम्) इत्यादि । कुकिपरलोपदे रूपसाह—चविष्पञ्च । मस इत्युपधादितिः कलम् (२१२६) इति ष्ठीः कलम् । कलम्—किन्नाद द्विपो गुणाभावः । पूर्ववत् कलम् । एवमात्मनेपदे चविष्पञ्च इति । कुक्तेन टिक्ताभावाद्दिवाभावाः । चत्पञ्च—परस्मैपदिस्यवत् । दुष्ट प्रपञ्चे । अथ प्रपञ्चमन्यस्य स्तुतपत्तिव्याप्यं वाच्यमिति—प्रपञ्चं प्रपञ्चमात्र इति । तथाविधव्याप्यमन्यस्य वीजमाह—वाच्यम् वाच्ये कश्चिदिति । कश्चिदिति उपसर्गं लक्षयति—कश्चिदुपसर्गो वाच्ये वाच्ये । विपरीतार्थं न्यति इति भावः । चतस्रं नोपसर्गं स्थात्र न प्रकटार्थः किन्तु चत्पञ्चोऽयं इति द्रष्टव्यम् । वीजम्—इति । दुष्ट तिप् इति स्थिते ‘पुनरावृत्तपञ्चमेति’ (२१२३) गुणेन—दोष्ट् ति इति जाते ‘दादेर्वातोर्वः’ (२१२५) इति वरु कलं दोष्ट् ति सम्पदानाने ‘अस्यचोर्वोऽष्ट’ (२२८०) इति तस्य भः । एवं दोष्ट् ति इति स्थिते ‘अस्य जच्’ अस्ति (१२) इति वरु कलं लक्ष्यते नः । ततो रूपम् । दुष्ट इति । दुष्ट वच्—‘वर्जभावाद्भवपितु’ इति तस्य चविष्पञ्च किन्नाद गुणाभावः । पूर्ववत्—वत्पञ्चमन्यव्यापि । वीजम् इति । दुष्ट तिप् इति स्थिते ‘पुनरावृत्ति’ गुणः । दादेरिति चः । एवं दोष्ट् ति इति जाते ‘एकाचो वीजो भव’ अन्त्यस्य ष्ठीः (२१२६) इति वीजम् इति भवति । तच्चः

‘खरिच’ इति (१२१) चर्त्तन—चक्रे काले दस्य वलं ततो रूपम् । दुग्धे इति । टित्
 चात्मनेपदानामिति एवम् (दुह् त—दुह्ते) । पूर्ववत्—गुणाभावप्रत्ययानि ।
 ‘भुञ्ज’—एकाच इति दस्य षः । गुणाभावप्रत्ययानि भ्राम्यत् । दीगु—तिप्
 पिताद् गुणादिकं दीग्विभत् । ‘एव’ इति चत्वम् । दुग्धे इति । दुह् हि इति स्थिते
 गुणाभावः प्राप्यत् । ‘दुहन्’भ्यो दीर्घ’ इति दीर्घादीन् । यत्नवत् । दीर्घानि—
 इति—मर्मिरेति मियो निरादौषः । आहुतस्य पिबेति आकायसः । पिताद् गुणः ।
 भुञ्ज—दुह् स इति स्थिते दस्य भ्रमायो षः । यत्नवत्प्रत्ययानि । यदा ‘हो कः’
 (१२४) इति डः । ‘घटी’ इति कः । ततः यत्नम् इति । भुञ्जम्—दुह् यम्
 मान् यत्नप्रक्रिया । दीर्घे—दुह् + इद् (लोडुतनः) आकायसि चाटयेति इडिः ।
 पिताद् गुणः । यधीक् इति । यद् दुह् तिप् (लङ्) इति स्थिते इत्येति
 तिप् इकारलोपः । ए’ पिताद् गुणेन यदीह् त् इति जाते ‘इह्’याव्धौ दीर्घात्
 सुनिस्सप्तो ‘इह्’ इति त् लोपः । ततो दादिरिति इह्य षः । एकाचो यमीभक्ति
 इह्य षः । ‘वाऽवसाने’ इति चर्त्तपिबत्यात्—यधीक्—यधीत् इति रूपद्वयम् ।
 यदीहमिति—यट् दुह् तिप् इति गुणः । तस्य स्थानिर्मां तातं तामः—इत्यमादीन् ।
 यय लङि तकि रूपमाह—यदुग इति । यद् दुह् त इति स्थिते इह्य षः ।
 तस्य षः (भवसाचोरिति) । यस्य गः । यदुग्यम् इति । यट् दुह् यम्—एकाचो
 यमी भद्—इति विशेषः । यत्नत् स्पष्टम् । यय लङि—परर्त्तपदे रूपमाह—
 यय लङ् इति । यय इनुपधादिति लङ् । किताद् गुणाभावः । यत्नवत्प्रत्ययानि ।
 एवं तकि यय लङ् इत्येव । गुणा दुह्दिङ्खिङ्गुणमिति । सूतीहरणस्य यय-
 माह—लुक्पद्ये इति । त, याच्, यम्, यङि, यत्तेषु—परिषु—लङि इह
 लुक्पि रूपवत्तुल्यम् बोध्यम् इत्यर्थः । तथाच यपाणि—ययुम् । यदुग्याः । ययु-
 यम् । यदुग्यङि इति । दिङ् उपचये—इति । उवाचित्यर्थः । प्रसिद्धिर्निधि इति ।
 ‘मिर्दहनद’—इति यत्नम् । मातोमु’ष-वादेयजस्यप्रत्ययानि दीग्विभत् । खिङ्—इति ।
 खेडि इति । खिङ् तिप् इति स्थिते गुणलोपेति गुणः । ‘हो कः’ (१२४) इति डः ।
 ‘भ्रमस्तोर्भोऽङ्’ (१२८२) इति तस्य षः । एवम् खेड्धि इति जाते ‘हुनां हुः’

[illegible]

भवति । अतएव 'अनुदात्ततय इत्यादिः' इति युष् । ननु यदि चचिक् इति भवति
 तर्हि 'इदितो गुम् धातोः' इति गुम् प्रसज्येत । तथाह—गुम् तु नेति । तत्र
 'गुम्माह—'चने इदितः' इति व्याख्यानात् (चमिगुत्तैमित्यर्थः) इति । 'गोः पादानो'
 (१५७४—७।१।५७) इत्यतः 'इदितो गुम् धातोः' (२९६२—७।१।५८) इत्यतः
 'चने' इत्यनुपपत्त्यर्थ—'दे धातवः 'चने इदितः' तदुत्तरं गुमागमः स्वाभाव्येभ्य' इत्यर्थः ।
 'चचिक्' इति च चने इदित् न भवति इकारस्य चकारवर्धित्वाभावात् । अतो गुम् च ।
 ननु इकारोऽनुदात्तायः । च तुम्यते । तर्हि अनुदात्तेत्यस्यचमात्मनेपदमादाय
 'चचिक्' इत्यस्य चात्मनेपदित्वेऽप्यात्—किं पुनः ककारानुबन्धकारणेन ? इति प्रार्थ-
 नाह—ककारस्य इति । अत्रत्य भावः । नित्यानित्येभ्यो द्विविधमिहात्मनेपदम् ।
 तत्र अनुदात्तेत्यस्यचममित्यम् । ककारानुबन्धविशिष्टम् नित्यम् । 'चचिक्' इति
 च नित्यम् चात्मनेपदित्वेनैव प्रयुज्यते । तत्र ककारानुबन्धकारणादेव धापते । चचमा—
 अनुदात्तस्य इकारस्य लोपान् पुनः ककारानुबन्धकारणं व्यर्थं स्यादिति । तद्विधोदात्तस्य
 स्मर्यते 'स्फायन्निति—' । स्फायन् इत्यत्र स्फावी उहौ—इति धातुः । तत्र अतएव
 स्फायन् इति । स्फायतेर्लृकारस्य अनुदात्तस्य लोपे सत्यमि—तत्र तद्ध न भवति ।
 तथा सति गानकीय स्यात्—न षट् । अतः 'अनुदात्तत्वमनुक्तम्—' इत्यादि सत्यमेव । चचे
 इति । चचिक् त—चच् ते—चक्पृते—चप्ले—चप्ते—'स्वोः संवीगाद्योः'
 (२८०) इति लङोपः । हुत्वम् । चपाते इति तुगमम् । चाह'चातुके इत्यधि-
 कृत्य इति—इत्यनुपपत्ति इत्यर्थः । इदं (चाह'चातुके इति) भवम्—(२४३९—२।४।३६)
 संख्यकं, न तु (२२०७—६।४।७६) इत्येतु संख्यकम् ।

२४३६ । चचिक्ः ख्याञ् ॥ २।४।५४ ॥

२४३७ । वा लिटि ॥ २।४।५५ ॥

दी— । अत्र भाष्ये स्वशादिरयमादेयः । असिद्धकाण्डे
 'अस्य यो वा' (वा १५८६) इति स्थितम् । जित्वात् पदद्वयम् ।
 चख्यौ—चख्ये । चक्शौ—चक्षे । 'चयो द्वितीयाः—' (वा

५०२५) इति तु न । चर्त्तस्यासिद्धत्वात् । चचर्त्ते । ख्याता—
कशाता । ख्यास्यति—ख्यास्यते । कशास्यति—कशास्यते ।
अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्—खेयात् । कशायात्—कशेयात् ।

The root चचिक् ■ replaced by ख्याम् when any चार्धधातुक
(affix) follows (2436). चचिक् is optionally replaced by ख्याम्
in चिट् (2437).

Here i.e. under the rule 'चचिक्: ख्याम्' in भाष्य (of Patanjali)
this substitute (ख्याम्) ■ seen to have 'ख्' at the outset i.e. there
it is stated as 'ख्' and not 'क्' as we have it here. Then
by the saying 'यदीदं गुणोऽयं प्रमाद्यम्'—The authority of the
three sages rests on him who comes later—the rule now
figures as 'चचिक्: ख्' whence we come to learn that चचिक्
is replaced by ख् when any चार्धधातुक follows. In चचिद्वचश्च
i.e. under the jurisdiction of 'पूर्वसामिहम्' (8-2-1) there runs
the varṭika 'the च (of ख्) is optionally replaced by स
(when an चार्धधातुक follows). खश्च is चिट् or च-eliding ; hence
(by 'खरितमितःसर्वेभिर्नादि क्रियाकले'—2153) it admits of two पद
e. g. the परकीपद and चात्मनेपद (in चार्धधातुक). Thus in चिट्
we have चखी—चखरे and चख्यी—चख्ये । The process is thus
—चचिक्+चक्=ख्+चक्=ख्या चक्=ख्या ची (by 'चाय चो च्'—
2371)= ख्या ख्या चो (चित्)=खा ख्या चो (इवादि: शेष:)=चखी
(चख:)=चख्यी ('चभासे च')=चख्ये (by 'गुणीकृ:'—2245) ;
Similarly चक्षी । In चात्मनेपद the rules are 'चिट्चभनोरिमाप्'
(2241) and 'चतो गुणे' (191), and 'खरि च' (121) which makes

the खे preceding झ changed into क । Thus चख् and चख्ने are formed. Now in खलपच is in the case of चख्शी and चख्ने when once क preceding झ is formed by 'खरिच' (121—3. 4. 55.) then again this क cannot be changed into ख by the dictum (Vartika) 'चमो विसीया; खरि' 'चय' letters i. e. the first (चोय) letters are substituted by the second (वोय) letters when ख, or ख य and ख follow, in as much as the खल i. e., the rule 'खरिच' (8. 4. 55) falls within the चखिक्काख (पूर्ववाचिक्कम्) and cannot therefore be applicable here in 'वा खिति' (2. 4. 55). When चखिक् is not substituted by ख्याक् or ख्याक् then the form is चखत्ते (चख् + त = चख + ए = चखच् ए). Here there is no परस्मैपद form, for चखिक् is कित् and not कित् like ख्याक् above. In कृद् ख्याता—क्याता the चान्तपद and the परस्मैपद are equal in form. In कृद् the form is चखत्—चट् चय ह = चखच् ह = चख ० ह् by लो: संवोगाद्यो:—(380)—चखत् by 'हुमाद्युः' (113). In विधिविक्—चवीत । In चायी-किं क—ख्यायान्—'ख'वान् (परस्मै), ख्यादीट (आत्मने), ख्यायान्—क्येयात् (परस्मै), क्येयादीट । The option of खल (खलविकल्प) is by the rule 'वाञ्छय' (2378) ।

नित—। सूत्रवाक्येण—अटत्वाद्वाचनम् । 'चचिक्: ख्यात् इत्यादिभ्यः ख्यादाधेधातुके परे' इति पूर्ववृत्त्यर्थः । 'चचिक्: ख्यादादेशो वा ख्यादिति परे' इति परवृत्त्यर्थः । अत्र भाष्ये इति—। 'चचिक्का ख्याल' इति सूत्रभाष्ये—इत्यर्थः । ख्यादिरयमादेश इति । नाथे 'ख्याल' किन्तु 'ख्यात्' इति भावः । तेन यदीतरं सुनीनां मानाप्नोति ख्यात् रचीतव्यो न ख्यात् । अत्रायं प्रत्ययविकल्प-माह—चचिक्काख्ये इति । पूर्ववाचिक्कम्—इति सूत्रात् परमिष्यर्थः । 'खल यो वा' इति वार्तिकमिदम् । किञ्चान् पदद्वयमिति । ख्याल इति हिद भवति । एतच्च

‘स्वरितजितः कर्म निग्राये क्रियाफले’ (२१५८) इति परस्मैपदान्मनेपदम् इति । तर्हि कर्मयति—चक्षुः—चक्षुः—। चक्षुः—चक्षुः इति । तत्र परस्मैपदपक्षे—चक्षुः—चक्षुः इति । ‘यात श्री चक्षुः’ (२२७१) इति चक्षुः भोक्तारदेवः । चित्तद्वन्नादिशेषस्त्वचलोनि भ्यादिकश्चित्प्रक्रियावत् । चक्षुः—चक्षुः कर्मने चक्षुः इति स्थिते स्वरि चेति चत्वेन वकारात्—पूर्वस्य सस्य—का । नेतु तस्य कस्य च पुनः ‘चक्षुः द्वितीयाः स्वरि’ इति चार्त्तकवचनात् स्वकारादेशः क्त्वा इति चेत् । उपपत्तेः । चक्षुःस्यसिद्धत्वादिति—। ‘स्वरि चेति’ (१२१—७४५५) सूत्रं हि चक्षुःशब्दा निपाद्यां प्रतिष्ठितम् । तेन तद्विहितस्य चक्षुः—सपादसप्तधाव्याख्यामसिद्धत्वं । ‘चक्षुः’ शब्दात् ‘या चित्’ इत्यं ली—च सपादसप्तधाव्याख्यामेव वर्त्तेति इति द्रष्टव्यम् । स्वकारादेशात् चक्षुः इति चक्षुः कर्मस्वात्मनेपदित्वात् चक्षुः—इत्येव । छटि परस्मैपदान्मनेपदयोः समानत्वान्—ख्याता—क्याता इति । छटि ख्यासति—इत्यादि स्पष्टम् । छटि—चक्षुः इति—यद् चक्षुः—चक्षुः त—च चक्षुः ‘चक्षुः’ इति कस्योपः द्रष्टव्यम् । विचिच्छिच्छि—चक्षुः । चक्षुः छिच्छिच्छि तु ख्यायात्—ख्यायात् (वाच्यस्य संयोगोदेरिति एतद्विकल्पः) । तच्चिच्छिच्छि—ख्यायात्—ख्यायात्—ख्यायात्—ख्यायात् इति । स्वरि चेति वकारात् पूर्वस्य सस्य चत्वेन कः । चक्षुः छटि कर्म दर्शयितुमाह—

२४३८ । अस्यतिवत्तिस्वरातिभ्योऽङ् ३३।१।५२॥

दी—। एभ्यश्चुरङ् (स्यात्) । अस्वरात्—अस्वरात् । अक्षरासीत्—अक्षरास्त । “यज्जने स्वराज्जनेष्टः” (वात्सिक १५८२) । समचक्षुष्ट—इत्यादि ।

अथ पृथक्ता अनुदासितः । ईद १०१८ गतौ कर्मने च । ईद । ईराक्ष्मी । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्याम् । ईर्ष्य । ईर्ष्यम् । ईरिष्ट । ईद १०१८ सुती । ईद ।

चट् is ordered in place of (the affix) चिच् coming after these (roots, viz—चट् (दिवदि), चट्. and छा—the substitute of चिच्). Thus चट्चत्—चट्चत् which result from the optional substitution of य in place of च, by the dictum 'यस्य यो वा' (वार्तिक), the परस्मै and चाकने being accounted for by the सिद्धि if 'चट्चत्'. The process is thus :—चट् चिच् चिच् तिप्=च छट्छात् चट्छात्=च छा च त् (यत्पच)=च छा च त् by चाती लोप इति च (२६७२)=चट्चत् ; similarly चट्चत्. Now in the यत्पच (when य does not make room for च) the चिच्, of चट् चिच्—चिच् तिप् or चट्छात् चिच् तिप्, is replaced by सिच् (and not by चट्) giving च छट्छात् सिच् तिप् whence in accordance with the process in-चिच् (Here, ईट् and चट् only for the root is चिच्) we get चट्छात्सीत् (in परस्मै) and चट्छात् (in चाकने). Recollect that च is not चट् and thus you cannot prefix ईट् to it (त्) by 'चसिचिचोऽट्' (२२२५).

चलने etc.—This is a Vartika and means—'छात्' is not planted in place of चिच् when the latter denotes = give up or throw off etc (in connection with any उपसर्ग)'. Thus समचटिष्ट—(चट्—चट्, चिच् तिच् त्=चट्—च चट् ईट्, च त् (छा—is चिच्, and not चिच्)=समचटिष्ट by दृष्ट) etc.

चले दृष्ट्या etc i.e. we take up now the चनुदात्त (the roots that drop thier चनुदात्त letters) up-to दृष्टी सम्बन्धे 'to bear connection with' 1030. ईर to go and to shake or tremble. This root is ईट्. ईर+त (चाकने—because it is चनुदात्त)=ईरे other forms are ईरते ईरते; ईरे ईराते ईरे; ईरे ईरे ईरे ईरे. ईराद्यङी—चात् comes in by 'ईरादिच प्रथमयोऽङ्' (२२१०); also the rules 'छात्प्रथमयोऽङ्'

किञ्चि' and 'आकलनयन्' are applicable here. ईरिता (हृट्, हृत्, ईर)
 ऐरिष्यते (हृट्), ईरताम् ह्रीट् sing. 1st pers) ; ईर्य (ह्रीट्, हृत्—यत्) । ईर्यन्
 (ह्रीट्, भन्) ; ऐरिष्ये—this is the कृक् 3rd per. sing.—(चाट्, ईर् हट्,
 सिच् त—चा ईर् हृत्—ऐरिष्यत् by ह्रि ('चाट्'), and यत् । In कृक्
 the forms are ऐरं ऐराताम् ऐरत etc, and in कृक् the other forms are
 ऐरिष्यताम् ऐरिष्यत etc. ईर् means to praise, to worship etc. Op.—
 'गीतौ च वेदेष्वपि' etc. ब्रह्मसूत्रि in भागवत—10th chap. ; also 'प्रसादये
 तामहमोमौ चम्' गीता—12th chap. ईर्—ईर् + ति here & becomes
 ट by 'सिचि च' (121) and त becomes ट by 'ट्वाट्' (113).

नित—। 'सिचि' (१११४४) इत्यतश्च सिचिर्नितुवर्तते । 'तदाह—एभ्य-
 च्छिचि । एभ्य इति चस्यतीत्यादिभ्यः । 'चस्यती' सि च दिवादि रूपम् । तेन देवादि-
 कौश्यामस्तुतर्नन्तादादिकः । तद्य च कृकि 'चस्यतेस्तु' इति युगाजनेन आस्यत्
 इति रूपम्—तथाच भट्टि 'यथासि चम्' बुधता निरास्यत्' (प्र. ख.) । चस्य च (चस्य
 चातोः) पुषादिपाठान् तत्र वक्ष्यति । वक्ष्यति 'सुबो वचिः' (२४५२) इति 'वच
 परिभाषये' इति बोधाधीरेव वक्ष्यम् । चवीचत् इति रूपम् । यथाचोति 'वचिः
 स्थाय' इत्यत्र स्पष्टम् । तस्य च परस्मैपदाननेपदमेदेन 'स्त्वाक्' इत्यस्य च 'बल यो
 वा' इति कारिकात् यत्नयत्तत्प्रपञ्चब्रह्मेदेन च रूपचतुष्टयमित्याह—चस्यत्—चस्यत ।
 अस्यासीत्—चक्वास्त इति । तत्र प्रयत्नयुवचि चकी विधात् 'चातो लोप इति
 चे'ति (२१०२) । समयादेव चातोयलोपः । चकानसादयश्च मान् वन् । द्वितीययुगाजि
 तु चकन्तावः सिचि । चनिदत्तादिभ्यः । पूर्वैव चपृक्त्वादीकाननः । जनरन
 (चायनेपदमपे) तु तत्रत्यस्याप्रकारं नेति स्मर्यम् ।

वर्जमे इति । चार्तिकनिर्दिष्टम् । '(उपसर्गयोगात्) वर्जनार्थस्य चचिः
 स्थायादीषो नेति' तदर्थः । तद्वच इत्यर्थः—समचचिष्ट इति । समुपवर्जा-
 यचिकीकृति सिचि इत्यनमे रूपम् । इच्छोरिति वलम् । ट्वाट् इति वलम् ।

अथ पुच्यता इति । पुच्यी सत्यर्चने (१०१०) इत्यन्ता इति शेषः । चतुदाये

आत्मनेपदिन इत्यर्थः । ईर गती कम्पने चेति । चुरादौ लभम् 'ईर भवे' (१०११) इति पठ्यते । तत एव प्रेरयति इत्यादि न लब्धादिति द्रष्टव्यं धातुनात्मनेकार्थत्वात् । ईरते इति शब्दम् । ईरते ईरते । ईर्ये ईराय्ये ईर्ये इत्याद्याङ्लभ्याङ्मायाङ्कम् । ईरा-
 चक्रे—इत्यादेशेत्याम् । लभ्येति लभ्योऽनुप्रयोग आत्मन्प्रयत्नदितौ आत्मनेपदमनुप्रयोगस्य ।
 ईरिता (लृट्) । ईरिष्यते (लृट्) । ईरान् (लोट्) ईराताम् ईरताम् ।
 ईर्ये ईरायाम् । ईर्यम् । ईर ईराचक्रे ईराचक्रे । अकि तु ऐत ईराताम्
 ऐरत । ऐर्वाः ऐरायाम् । ऐर्यम् । ऐरीत्यादि । अकि उपमाङ्—ऐरिष्ट इति
 भाङ्नादीनामित्याह । आटयेति इति । चिकित्सागमस्य । एवमैरिषाताम् ऐरि-
 षत । ऐरिष्टाः इत्यादि । अकि ऐरिष्यत । चिकि—एकत ईर्येति आत्मन् ईर्येष्ट ।
 ईह सुवाचिवि—... पुत्रं तमोऽं (कौमि) इत्यादौ इत्येताम् । ईह इति ।
 अस्मत्त्वेष ङः । तन्मध्यस्त्वसु ह्रस्वेष ङः इति । अस्मात् 'चे' 'ध्वे' इति सार्ध-
 धातुकप्रत्ययेऽपि परत इत्येतन्नमः सादित्याह—

२४३८ । ईशः से ॥३२॥३७॥

२४४० । ईडलमोर्ध्वं च ॥३२॥३८॥

दी— । ईशोऽङ्गनां 'से' 'ध्वे'—ग्रन्थयोः सार्वधातुकयोरिट्
 स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे ।
 'एकदेशविक्षतस्वानन्धत्वात्' (परि ३८) ईडिष्व । ईड्द्वम् ।
 'विक्षतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्—' ऐड्द्वम् (१*) । ईश
 १०२० ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । आस १०२१ अपवेयने ।

(१*) 'ईड्द्वम्' इत्यस्य—विक्षतिग्रहणेनन्धत्वादुत्तरत्वेन पाठो न्यायः । तस्य
 विक्षतिग्रहणेनित्यादिना समर्थितत्वादन्धत्वात्मिकदेशेन्यादिरिमाधत्वात् एव साहित
 पाठमधेपोऽन विभाषणीयः । तस्यवोचिन्ता तु 'ईडिध्वम्' इति दृश्यते । तन्निष्ठम् ।
 नवात्वे विक्षतिग्रहणेति नथनसमर्थमित्यपि द्रष्टव्यमित्यलम् ।

आस्ते । 'हयाथासच्च' (२२२४) । आसाञ्चके । आसूल ।
 आध्वम् । आसिष्ट । आङ्कः शासु १०२२ इच्छायाम् ।
 आशास्ते आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'गमो-
 वाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । वस १०२३ आप्छादने ।
 वस्ते । वस्वे । वध्वे । वक्से । वसिता । वसि १०२४
 गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कसते । 'अयमनिदित्'
 इत्येके । कस्ते । तालध्वान्तोऽप्यनिदित् (१) । कष्टे ।
 कगाते । कष्टे । कट्ठत्वे । निसि १०२५ चुम्बने । निंस्ते । दग्धा-
 न्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालध्वान्त इति वन्नाम । निंस्ते ।
 पिजि १०२६ शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निङ्क्षिता । पिजि
 १०२७ अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । पिजि १०२८ वर्णे । 'सम्प-
 र्चने' इत्येके । 'अभयते'त्यन्ये । 'अवयने' इत्यपरे । अव्यक्ते
 शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते । एजि इत्येके । पृङ्क्ते । वृजौ १०२९
 वर्जने । दन्तगोष्ठ्यादिरिदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदित्
 इत्यनेन । वृङ्क्ते । वृषी १०३० सम्पर्चने । वृक्षे ।

शूङ् १०३१ प्रापिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे ।
 सीता । सविता । 'भूसुवीः—(२२२४) इति गुणनिषेधः ।
 सुवे । सविनीष्ट । असविष्ट—असोष्ट— । शौङ् १०३२
 स्रष्टे ।

The augment इद् comes in before the सम्प्रदायिक words or
 affixes like स्ते and च्ते of (i.e. coming after) the roots ईङ्,
 वृङ् and वृञ् । The breaking up of the योञ् of Sutra (ई.योञ्जनं

सिध्योः') is to express in a marvellous way (and not to serve some special purpose). For खे is carried back to ईच् (former rule) and से is carried down to इच् and जच् (latter rule); so that से and खे may serve as complements to both the rules. Thus the सूत्रकार could have made only one aphorism ; such as 'ईच्चेकलनां सिध्योः' instead of 'ईच्, से' and 'ईच्जनोच्चे' च । But the diction of the latter in point of beauty or felicity is superior to the former. Hence Bhattoji says वैचित्र्यादेः । Cp.—also 'विचित्रा पाणिनेः कृतिः' । Thus with इच् we have ईचिच् (ईच् इच् से—by वच्) and ईचिच् । Note that the augment इच् was restricted to the चाच् धातु only by—'चाच् कस्येच् चकादिः' but here we have it in the सार्च् धातु also,

एकद्वयचिह्नतल्ल etc. It is a परिभाषा । It means—'when a whole (thing) is deformed by one of its parts it is no other (than what it was before), just as a dog does not cease to be called as such when it is disfigured by one of its limbs, say, tail or leg or ear etc. (In our case in hand से is the original whole ■ स is its deformation where ए is replaced by व by—'स्रवाभ्यां वजी' (२३५२) but yet it (स) will have the augment इच् prefixed to it in conformity with the above maxim or परिभाषा । Thus we have ईचिच् (ईच् इच् स) । But on this ground you cannot argue that जच् will also have the aug. इच् prefixed to it because it is also the deformed representation of खे (just as स is of से)—For here the question is otherwise or just the reverse, जच् is not the disfigured representation (एकद्वयचिह्नतल्ल) of खे as स is of से

on the contrary—अम् is the original whole (प्रकृति) and ए is its deformed or modified image. Hence by—

‘विकृतिवद्भावेन—etc.’ ‘A changed or modified thing cannot pass for its original form’ The drift is this :—If I say bring me a dog you may come with a good one or with a deformed one (because you know that it is also a dog no matter whether ■ is tailless or lame—This is एकस्मिन्निवृत्त-त्वात्) । But if I say bring me a deformed one of the species, you cannot bring me a good dog, for you are asked to bring a disfigured one and not one in good physique.—This establishes what is known as ‘विकृतिवद्भावेन प्रकृतेरप्यवयवम्’ i.e. Any (grammatical) operation laid down for the विकृत affix etc. cannot extend to its प्रकृति or real form or in other words प्रकृति does not replace its विकृति । Thus we have, without इट्, ईदृक् (ईदृक् + अम्—ईदृक् + ईदृक् + अम्) and ऐदृक् (ऐदृक् + अम्) and not ईदृक् (as Tattva-
bodhini has—which is evidently a copyist’s slip) and ऐदृक् ।

ईम् 10 rule supreme. ईहे—ईम् वि ‘प्रथमस्य—’ and ‘दुनादुः’ (११९) । ईदृक् । ईदृक् । आस to take seat. आम् comes in सिट् by—इयादास (२२९४) giving आसास । आस् (आस् + स) ; आसम्—आस् + अम् here स् elides by ‘चि च’ (२२३२) । आसिह (कृत्—आट् आस् ईत् सिह त—आ आस् ईत्) । The root आस or आस् preceded by the उपसर्ग आङ् (आ) means to wish or hope आशास्ते etc.—easy—It is generally preceded by आङ् but not always thus ; अनीशात् प्रमाणादे (उत्तरपरित) ‘we pronounce or utter the word of saluta-
tion’ where प्रमाणादे which means कर्मादे ‘we do or utter’ or utter

to the multifarious meanings of roots, is seen to be preceded by the उपसर्ग also. गमोवाकम् means the utterance of 'the word of obeisance.' The full verse is :—

इदं मुद्रम्: पूर्वस्यो गमोवाकं प्रमाणादे ।

निन्दितं देवता वापममृताभावनः कालम् ॥” उत्तरचरित ।

वस् to wrap or cover. कस् as in वाधम् above. वस्ते हिट्, कसि to go or to instruct क'स्ते etc. by 'इदितो तुम् भातोः' । कसते—by 'वात्मनेपदेशनः' (२२५८) । Some say that the root is not इदित् i.e. it is कस् and not कसि । This also ends in व् and other than इदित् i.e. कस्—whence we get कस्ते (by वृत्) कस्ते (कस्, से by वृत् (२८४) = कस्, से—by 'वृत्तिः कः, से = 'कस्, से—कस्, से ;—वत्) । कस्ते, कस्ते—कस्, से—कस्, से 'भवां कस्'—कस्, से 'दुना' । कसि to kiss easy—'कोनः' । वात्सल्यकारणम् etc. वस्त्रम्—committed a mistake in taking it as निष् । उभयवत् i.e. both to colour (paint) or connect, पिक्ते here the वत्कार the result of तुम् changes into क् by वत्कारणं इति परस्परः and क becomes व् by 'चोः कः' (३७८) and then क् by 'क्षरि च' । वृत्ति—(वृत्) = throw off. इत्थोद्यद्दि i.e. the preceding letter of it is the इत्थोद्यद्दि व (वत्: क् व) and not चोद्यद्दि व or वत्थोद्यद्दि व । इदित्—i.e. its drops its final इ । This final इ is to prohibit the augment इट् in निष् by the rule 'इदितो निष्ठापान्' (३०३९—7. 2. 14). Thus वत्तः । वत्ते—वत्तौ + ते = वत्ते = वत्ते by 'चोः कः' (३७८) = वत्ते by 'क्षरि च' (121) । वत्ते—वत्, ते + से = वत्ते = वत्ते । Some say that it is इदित् and conjugates with तुम् as वत्ते etc. वृत्ति = connect or bear relation = etc.

‘इ’ (इ) to be delivered of a child—इते by ‘धातादिः नः सः’। सुपुत्रे
in ङिट्—इत्, इत्तादिभ्यश्च, इत्त and इत्तश्च by ‘अचित्, धातुभ्यो यीरित्कुवङी’
(२०१)। यत् by ‘इच्छोः’। सुपुत्रि—here there is no इच्छ्विक्त्व
by ‘स्वरतिवृत्ति—’ (२१७८) nor the prohibition of इट् by ‘युक्कः किति’
(२३८१) which bars the former ; but the इट् is निवृत्त (persistent)
here by the क्वादिनियम under ‘लृट् लृट्—’ (२२८३)। इत्त etc., as
before. सोता—सविता (सुट्) इच्छ्विक्त्व by स्वरति वृत्ति—etc. for the
क्वादिनियम is in ङिट् only. सुर्व (सु + ए (णाट् इ इति by ‘आठव’))
The rule ‘सूक्तोच्छ्रित्ति’ (२२२४) prohibits युक् enjoined by ‘सार्धधातु-
कार्थ—’ (२१८८) and thus paves the way for लृट् (‘अचित्—etc.’)
whence इते = सुपुत्रे)। कविरोच—पाथीः। अश्वविह—अश्वोत्—इत्त विक्त्व by
स्वरतिवृत्ति etc. for here तिप् being पित् bars admittance to ‘युक्कः
किति’ ; ‘प्रासोत्त कौमल्या मुञ्जेन रामम्’—अङ्गिः १०१. लोक् (ली) to sleep,
to lie down etc.

मित—। ‘इच्छ्विक्त्वि’ न्ययनीयम्’ (७२।६६) इत्यत इच्छ्विक्त्वमुपपाते। ‘इच्छ-
दिभ्यः सार्धधातुके’ (७२।७६) इत्यतः सार्धधातुके इति च। ईशः इति, ‘ईश-
जनीः’ इति च बहुवचनम्। तदाह—ईशोक्तजनानित्यादि। व्याख्यातरी विशेष-
प्रतिपत्तिरिति आयेन सूत्राचरविमर्शने, नाम सूत्रार्थः। तदा सति ‘ईशधातोः परस्म-
दीपत्यस्य सार्धधातुकाश्च इत्यात्मः स्यात्’ इति ‘ईशजनीच परतो ध्वे इत्यस्य च सार्ध-
धातुकाश्च—इत्यात्मः स्यादिति आर्थः स्यात्। एवञ्च ईशो भूवेत्यस्य इच्छ्विक्त्वं न स्यात्।
तदाह—योवविभागो वैचित्र्यार्थ इति। वैचित्र्यञ्च—ध्वे इत्यस्य—ध्वेनापवादः। स
इत्यस्य च परस्मादुपचिह्नितेर्ध्वे रूपम्। अयपि ‘ईशोक्तजना ध्वे (मायम्) इत्येवं
सुनिवेदपि विवक्षित’ गम्येत तथापि—योक्तृविभागोऽयं रमणीयतर इति याचिनेत्या-
र्थोऽस्यार्थः। यथोक्तमुदाहरति—ईति ध्वे—ईति ध्वे इति। अतम्।

एकदेशविहतेति—परिभाषेणम् (एकदेशविहृतमन्यतम्) अथमर्थः। यः

कश्चिच्छब्द एकदेशेन चक्रमात्रेण विकृतोऽन्यथाकृतः सोऽन्योऽभवति । अन्यो न भवति । अपितु यथापूर्वं विज्ञायते । यथा शुनि यन्त्रपुच्छेऽपि अन्तर्गतमिह । नहि यन्त्र-
पुच्छः वा अन्यो वा कपिर्वा भवति किन्तु यथापूर्वं वा एव । एवं यथा श्री—प्रत्ययस्य इह
भवति तथा ‘अपाभां वामी’ (२२५२) इत्येकारद्वैतादिर्विकृतस्य स्वप्रत्ययस्य च
(इह) भवितुमर्हति अतएव ईहिव इति निवृत्तम् । अत्र तथा सति भूदे इत्यस्य
एकदेशविकृतो ध्वमित्यस्यापौडावनः स्यात् । तथाच ईह्वम्—ऐह्वम् इत्यादि
न सिध्यन्ते इत्यामर—उभाधर्त—

विकृतिपक्षेण प्रकृतेरपह्नवादिति । यथा पुरुषनामवैत्युक्तं खञ्जो वा अन्यो वा
अविकलाङ्गो वा कश्चिदानीयते (एकदेशविकृतमन्यवत्) । किन्तु यदि ‘कश्चिद
विकलाङ्ग’ आनीयतामिच्छस्यते तर्हि—न कश्चिदविकलाङ्ग आनीयते किन्तु अन्यो वा खञ्जो
वा कश्चिदविकलाङ्ग एव एवमिहापि । त आताम् मा दास् आघान् घ्वम् इत्युपदेशात्-
हारात् ध्वम् इति प्रकृतिः । ‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ इत्येकारादिमात् आदेशस्य च
विकारत्वात् (भावम्) घ्वे इति विकृतिरिव । तस्य (ध्वे इत्यस्य) चैवविधीयते ।
अतः च (इह) प्रकृते ध्वमी न भवति । ततश्च—सिह्वम् ईह्वम् ऐह्वम् इति ।

ईह ऐह्ये इति । ईहे—ईह्वे इति स्थिते—‘अवसस्त्रस्यमवसस्त्रस्यराजस्य’
इति अस्य वः । दुष्पादुरिति तस्य टः । ईहिवे । ईहिध्वे स्यहम् । आसीति ।
आह्वम्—धि वेति सञ्ज्ञोपः । आसिह (सुह्—आह्—सिह्, इह् बलटुले) ।
आह्वम्वस्थितिः । आसिह प्रायोवाहः । न सार्धविकृतमित्यर्थः । तथाचोत्तरपरितम्—
‘नमोवाकं प्रमादइ ।’ अत्र शब्दातोः प्रपूर्वत्वमपीति भावः । नमोवाक इति
नमः (इति) वचनम् । नमोर्हति रूपम् ‘अजोः कु’रितिकृतम् । प्रमादइ कुर्महे इत्यर्थः—
अतृणमनेवावलादिति—वेह्वरि स्यहम् । तेन नमस्तुर्महे इति आह्वयं इति श्रवणम् ।
वध्वे इति । धि वेति सञ्ज्ञोपः । आसीति । आसगमह्वः उपदेशो वा । इदिल्लाम् ।
अस्ये इति । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ (२२५८) इति अस्य अदादेशः । अस्ये इति ।
अनिदित्वाद्युभयानः । तावद्वयान् इति । कश् इतीत्यर्थः । कटे इति । अनेत्या-
दिना प्राग्वत् । कचे इति । तथादिना ह्ये, धीः चः सौति कले, ‘आदेश—’

इति षष्ठी च रूपम् । कृच्छ्रे इति । कृच्छ्रेण । निक्षे इति । को न इति पत्यम् ।
 नुमन्नुसारी । बन्धन इति = बन्धनं चकारित्यर्थः । 'नुमिष्यन्' नीयशब्दावायेऽपि इति
 सूत्रे हतो तावद्व्याप्त्यादर्थमात्रं दृष्ट्या एवेति भावः । निक्षे इति । पूर्वेष्वन्त्यम् ।
 नुम् । अनुसारः । नस्य चोः कुर्विति कुर्वेण नः । तस्य चत्वेन कः । अनुसारस्य
 यद्वीति परस्यचोः कः । निक्षे इति । यत्नं येषां प्राप्तम् । निक्षेता यत् परस्यचोः
 ककारलात् अनुसारस्य आदेशः । निक्षिपिजी—निक्षिपत् । लभयेति । 'लभे' 'सम्भ
 जे'ने' चेत्यर्थः । लभोति । लभेनं परित्याजः । दम्बोद्गादिरिति । लभोऽथो नेति शाबत् ।
 ईदित् इति । अतएव 'नीदिती निष्टावात्' (२०१८) इति इत्त इत्यत्रेण निवेद्यः ।
 इत्ते इति । नस्य प्राग्वत् कृत्यचत्वे । हृदि इति । कृत्यचत्वेयत्वात् । इत्ते इति ।
 इतिहवादितां नती रूपमिदम् । प्रचो इति । अथमपि ईदित् । इत्ते इति । लटम् ।

वृक्ष इति । प्राचिर्भविनीचनं प्रसवः । इति इति । धात्वादेः नः च इति सत्यम् ।
 सुभाति । सुधते इत्याद्यन्तम् । सुधते इति । हिल्लहवादिरीदृक्तादेशः । अधिष्ठुवा-
 त्तिता उपवृद्धादिभ्यः । सुधविधे इति । 'सरतिवृत्ति—इति इत्यधिकस्य' वाचिता
 'श्रुतः किति' इत्येषा निवेधे प्राप्ते क्तादिनिवृत्त्यानिवृत्तिः । सोता—सविता इति ।
 सरतस्तृतीयादिना इत्त्विकस्यः । सुधे इति । अथ सार्धधातुकाऽन्धधातुकोरिति नुमे
 प्राप्ते—'मृषुषीक्षिकि' (२२४८) इति निवेधः । अधिष्ठुवातिता उपवृत् । सन्निधौ
 इति । प्राप्तेर्लिङि नुमे—इकायमेव रूपम् । अधिष्ठ—असोत्—इति । सर-
 तोति—इत्त्विकस्यः । शोक् (शी) इति । सजो निद्रा शयनं वा । अथ नैद ।
 कित्वात् आत्मनेपदम् । अथान पित्रेणं दर्शयितुमाह—

२४४१ । शोक्; सार्धधातुके गुणः ३७४।२११

दी— । 'किङ्कति च' (२२१७) इत्यस्यापवादः । अति ।
 अयाते ।

The root शी is gunnated when any सार्धधातुक (affix)
 follows. This rule supersedes the rule 'किङ्कति च' (2217—

so far as सार्धधातुक is concerned,) In the case of सार्धधातुक, however, the root शी will have नृच् (by—'सार्धधातुकार्धधातुकयोः') । Thus शी + से = शीते । शे + चाले = श्य चाले by 'एचोऽयभयावः' (61).

नित— । शीङ्धातोः सार्धधातुके परे गुणः स्यादिति सूत्रार्थः । किञ्चित् चेल्लापवाद इति । 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' (२१६८) इति गुणे घावे 'किञ्चित् च' (२२१०) इति निर्दिष्टः प्राप्तः । तत्रापि नाधित्वा 'घोः'— इत्यनेन पुनर्नृच्-विधानमिति भावः । अर्थं सार्धधातुकविषयः । सार्धधातुकविषये तु 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' रित्यनेनैव गुण इति तत्त्वबोधिना स्पष्टम् । अग्राते इति । 'एचोऽयभयावः' (६१) इति अत्रादेशः । अन्धाभात् परस्मैभास्व सन्तापनः स्यादित्याह—

२४४२ । शीङ्गे कट् ॥ ३१६ ॥

दी । शीङ्गः परस्मैभादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेष्वे । शये । शेवहे । शिशये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्त्रीत्वन्ताः परस्मैपदिनः । अर्थास्तुभयपदी । युः १०२२ मित्रये अमित्रये च ।

The augment इट् is prefixed to the substitute चत् of क coming after the root शी । Thus शी + क = शी + चत् = शे कट्, चत् = शेर, चत् = शेरत = शेरते by टित् चालनेपदानां टेरि । शेषे—शी + से गुण and चत् by 'इष्कोः—' 'आदेशः—' (211—12) । शेष्वे here 'इष्कोः' चाल् चिटां चोऽङ्गात् does not apply ; hence no नृच्पदानां टेरि । शये—शी + इट् (अयम् पुनश्च कट्) शी + ए (by टित् चालने) = शे ए = शय ए । शिशये—शी + ए (चिट्) = शी + ए (चिट् चालनेपदानां टेरि) = शी—शी—ए = शि—शो—ए (अस्ते) = शिशये by 'इचो यचि' (47) ; शयिता—कट् कट् ता नृच् । अशयिष्ट—

दुलः Other forms are अश्विनातान अश्विषतः अश्विषाः etc. In लृक् the forms are अश्विषत etc.

अथ सोऽयना etc.—Then (we take up) the परस्मैपदी roots up to दुल्. १०४२ लृषी । The roots लृषुं and लृ are लभ्यपदी ; लृ means both to mix and not to mix.

नित—। 'ओऽयः' (अ११२) इत्यनेन इत्यनुब्रूयते । 'चंद्रभ्यस्त' (अ११३) इत्यंतः च इति च । 'श्रीकृ' इति च पचम्यन्तम् । तदाह—श्रीकृ परस्मैपदी । च इति लृष्यादुरोषेण यथा विपरिचयते ; तदाह—भादेभ्यश्च यत् इति । त्रेरते—इति । भ इति स्थिते चातो गुं च प्रत्ययस्य चदादेरे इति इति एते च त्रे चते इति जाते वट् । इतिवत्स उकार उच्चारणार्थः । टकार इत् । र्मात्र तिङ्गतिः । 'वाधन्ती टकिता' इति टिङ्गादाद्यपचनः । ओ र्, चते = त्रेरते । मेर्षे । इष्कोरादीन्प्रत्यययोः (२११—२२) इति प्रत्यम् । शेष्वसिति । इयः परलोऽपि यौत्थमित्युत्तेभ्यो इत्यस्य सूचनार्थो न । श्वे इति—एषोऽयथायायः (६१) इत्ययादीभ्यः । श्विषे इति । प्रस इति चम्यामस्य प्रसादीभ्यः । इको यणचि (४७) इति यच् । श्विषता इति—सुट्, वट्, चदादीभ्यः । अश्विष इति—लृक् । भावयत् ।

अथ सोऽयना इति । दुल् १०४३ लृषी इत्यन्ता इत्यर्थः । ऊर्ध्वधूमवपदीति । ऊर्ध्वधुम् च लभ्यपदीत्यर्थः । लिङ्गात् । श्रुति—सेट् । अश्विषत् प्रथम भावः । अथो-वाधन्तानां इति दर्शयितुमाह—

२४४३ । अतो लृद्धिर्लुकि इति ॥७॥१॥८॥

दी—। लृग्निप्रये उकारस्य लृद्धिः स्यात् पिति इत्यादौ सात्व्यधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । योति । युतः । युवन्ति । युयान् । ययिता । युयात् । इह अतो लृद्धिर्न । भाष्ये 'यिञ्च क्तिञ्च, क्तिञ्च पिञ्च' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन क्तिञ्चेन पिञ्चस्य वायात् । युयात् । अयायौत् । अ १०३४ शब्दे ।

In the case or matter of कृक् (i.e. as for as the roots of the कृदादि class are concerned) the short कृ (of a root) gets इङि when a इक् or consonant-leading पित् (प्—eliding) सार्वभाष्य follows except when the root is duplicated (i.e. when कृक् कृक् follows) thus योति; युत; (not पित् but कित्); युवति (कित्—सवत्) similarly दौति, दौति etc. युवात् (इङि of the कृक् by—‘यवो लिङिति’—२१४)। यविता—लुट् इट् रुक्। युवात्—विधिविक्, is सार्वभाष्य—hence ‘यवत् सार्व’—(२१—२४) does not apply.

इह भाष्ये etc.—Here, that is in connection with वासुट् or विधिविक्, कृ of the root कृ cannot have the इङि substitute by ‘उतो इङि:—’; for in भाष्य (under ‘इह: य: शमलम्भी’—२५३०—३१३८) we find the explanation ‘पित् कित् कित् पित्’ i.e., that which is पित् (as लिप्) cannot be कित् and what is कित् cannot be पित्। And the first explanation पित् कित् will not give rise to युव (not being कित्) because पित् (as लिप्) is barred कित् by (वासुट्, which is specially enjoined, cp.—the rule ‘वासुट् परकं पदेषुदासी कित्’ (२२०२)। Thus because वासुट् is कित् and because कित् is not कित् so the rule ‘उतो इङि:—’ does not apply in विधिविक्, and consequently we get युवात् and not दौयात्। [Some, however, hold a different view and explain that according to the परिभाषा ‘लङ्-प्रत्ययैकोविधिविध्यः’ (इङि ■ a संज्ञा) युवात् will not have इङि owing to the अनिवार्य of the rule ‘उतो इङि:—’ (२२३६) for had it, been so, साधनि would have said ‘उत दौत् etc.’ instead of उतो इङि:—etc.] लुक् (वासीविक्); दौषे by ‘यवत् सार्व’—(२१२८)। Here also you cannot expect इङि for it is सार्वभाष्य and वासुट् is here कित् by ‘विदायिनि’ (२२१६)। यवावोत् (कृक्)—पट्, पु, इट्, लिप्, ईत् (लिप्)—

हृदि by 'सिचि हृदिः परस्मैपदेषु' (२२७७) and the elision सु (सिच्) by 'इठ हृदि' (२२६६) । इ ■ make sound—yelp—or bark etc.

भित्त—। चतः (चकारस्य) + हृदिः + कृत्ति हृत्तौतिच्छेदः । 'भाभ्यस्यस्यपि पिति सार्धधातुके' (२५०९—अ३-८३) इत्यत्र, पितौति सार्धधातुके इति चतुर्थयेति । 'न भाभ्यस्य' इति संघातीऽन्यनुवर्तते । तदाह—पिति हृत्ति सार्धधातुके इति नल्यभ्यस्येति च । सूत्रे कृत्ति इत्यस्य व्याख्यानं—कृत्तिविषये इति । कृत्तिविषये असादाभिव्यक्तिः । अत्राय 'उ २३१ प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्रादिः) भवति । एवं सुनोतीत्यादौ हृत्तिर्न । गौति इति । अष्टम् । एवं वीचि गौमीत्यादयः । चतः कृत्तिम् । एति (इच् गताविति धातुः) । सुनोत्यस्य च सार्धस्य दर्शितम् । हृत्ति किम् । यवानि, यवान इत्यादि । 'बाहु-चमस्य पिच्छे'ति पिच्छेऽपि हस्ताभिलाभावाद् हृत्तिर्न । न ल्यस्यस्य किम् ? योयोति (यु इत्यस्य यच् कृत्ति रूपम्) । रोरोति (रु यच् कृत्ति) । सार्धधातुके किम् ? युयात्—(चायोर्लिङ्) । 'किदाशिवि' (२२१६) इति कित्तादाईधातुकत्वाद् इच्छाभावः । युतः—युवन्ति इत्यादीनां कित्तादात् ('सार्धधातुकमपित्') न हृत्तिः । युवन्तीत्यत्र 'अविश धातु—' (२०१) इत्युपङ् । युवान यस्मिन् पिच्छात्—'यस्मिन् पिच्छे' (२५५) इति हृत्तिः । यविराः कृत्ति सार्धधातुकत्वाद् इच्छाभावः । युयात् इति—विधिनिष्ठि रूपम् । इह विपः पित्तेऽपि बाधुतो कित्ताद् एतो हृत्ति निरस्यति—इहति । युयात्—इत्यत्र (विधिनिष्ठि वा) । सोत्ति भाष्यकारवचनात् उक्तयेति—सार्धे पिच्छे किञ्च किञ्च पिच्छेति व्याख्यानादिति । एतच्च 'इतः अः शान्तुमी' (२५१०—३११००) इत्यत्र भाव्ये अष्टलिति नागैः । एवं बाधुतः कित्तेनापिच्छात्—इच्छा-भावः । ननु तर्हि पूर्वभाष्येन 'पिच्छे किञ्च' इत्येतेन तिपः पिच्छेन किञ्चस्य बाधुतं 'किञ्चति मे' अस्यामिच्छा गुणः स्यादित्याह्वय आह—विधेर्विहितेनेति । 'बाधुत परस्मैपदेषु संघाती कित्' (२२०८) इति हि पिच्छेभ्यो विधीयते बाधुतः पित्त्वात् कित्ति । अतएव कित्ता पित्ते वाच्यः अष्ट एव । अतो नापि गुणः । केचित् पिच्छे किञ्च किञ्च पिच्छे'ति भाष्यचमनसमाहितं युयात् युयादित्यादि व्याचक्षते । तेवान्वयतामसः । 'एतो हृत्ति—' इति हि संघातपूर्वकीविधिः (इतिच्छेदः संघातकर्म

‘इतिरादेवि’ति सूत्रान् । तत्र ‘संज्ञापूर्वको विधिरन्विः’ इति परिभाषानुसारत-
 एषाम् इतिर्न भविष्यति । अथवा ‘उतो इति—’ रित्यनुज्ञा ‘सत् भौदित्येव द्रुयादिति
 तत्त्वबोधिव्या स्पष्टम् । यूयात्—आवीर्लिङ् । आर्धधातुकत्वात् इति । अवाबोदिति ।
 तिचि इति—’रिति (२२६७) इति । ‘इठ ईठि (२२६६) इति सलोपः ।
 इ इठ् इति । अवाधात् परस्य सार्वधातुकस्य ईड्विकत्वात्समाह—

२४४४ । तुक्स्तुथस्यमः सार्वधातुके ॥७३६५॥

दी— । एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य इलादेस्तिङ् ईड्
 या स्वात् । ‘नाभ्यस्तस्य—’ (२५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे
 पुनः सार्वधातुकस्यङ्गमपिद्वयम् । रवीति—रौति । रवोतः—
 रताः । इलादेः किम् ? इवन्ति । तिङः किम् ? यावन्ति ।
 सार्वधातुके किम् ? आशिषि कथात् । विधादी तु कयात्—
 क्वोयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । ‘तु’ इति सूत्रो धातुर्गति-
 वृद्धिर्द्विसासु । ‘अथञ्च सुम्बिकरण’ इति स्मरन्ति । तवीति—
 तौति । तुवीतः—तुतः । तोता । तोष्यति । ऋ १०३५
 सुतो । नीति । नविता । टुच् १०३६ शब्दे । सौति ।
 सविता । ऋ १०३७ तेजने । स्योति । स्याविता । ऋ
 १०३८ प्रभवये । सौति । सुखाव । सविता । सूयात् ।
 अर्धुज् १०३९ आच्छादने ।

The augment ईड् comes optionally before the सार्वधातुक and
 इलादि (having consonant in the beginning) तिङ् (तिप्, तन्, तिप्,
 षच् etc.) affixes following upon these roots viz. तु, र, सु, यनि and

चम् । We could have carried down the word 'सार्धधातुके' to this rule ('तुक्त्वा etc.') from its predecessor 'नाभ्यस्तथाचि प्रिति सार्धधातुके' (२५०३—२५१२०), had there been no word as 'सार्धधातुके' mentioned in this posterior one. Hence (from the conduct of Panini's we infer that) the mentioning or taking up again of the term सार्धधातुके is to dispense with the carrying of the पित् occurring in the rule 'नाभ्यस्तथाचि—' (२५०३) । The result is that not only इयादि 'पित्' सार्धधातुकाः get the aug. ईट् but any इयादि सिक् सार्धधातुकः । Thus रवीति (पित्) etc. रवीति रीति—In the former case, the पित् सार्धधातुक, being preceded by the aug. ईट्, which is चञादि and not इयादि, does not get the effect of the rule 'उदी ह्रस्वित्ति ह्रस्वि' (२५२३) and this results in the gunnation (having-गुण) of the root 'र' by 'सार्धधातुकाईधातुकायोः' (२१६८)—र ईट् तिप्—री रीति—रन् ह्रस्वि—रवीति । In the latter case, there being no चञादि prefix as ईट्, the root gets ह्रस्वि = usual by 'उदीह्रस्विः—' रवीति—रन्—In the former case, because the affix तत् is ङित् so it is disallowed to have हुक् nor can it have ह्रस्वि by 'उदीह्रस्विः—' for it is not पित् (which brings ईट् cp.—'चपिदर्थम्) । But as the aug. ईट् is चञादि so the substitute चञक् ('चपिदर्थम्—' २०१) replaces the छ of र giving रन् (ईतत्) whence we get रवीति । In the latter case there being no चञादि प्रत्यय, चञक् does not come in nor comes in the ह्रस्वि for तत् is not पित् and we get रन् as the alternative form. Why say 'इयादीः' (in your ह्रस्वि) ? Witness इयति—where the fact of चञादित्व of the subsequent affix चति (छि—'मीडनः') bars the application of ईट् and nor

does it get इङ् for चङि is कित् and not पित् । It is formed by चङक् as above. Why have you ushered the term तिङ्; (Into your expl.) ? mark the form शमति—where शम् being followed by यन् (दिवादिभ्यः यन्) which is not तिङ् does not get इङ् (the दीर्घादिभ्यः— is by 'प्रमाणानां दीर्घः—२५१८) । Why शान्वातुङ् ?— Because in the case of an शान्वातुङ्, as शान्वातुङ् there is no chance of इङ्—as क्वात् (क् + वात्—'क्वात्—' (२२२४) directs दीर्घ) but in विविङिङ् etc. (also क्रीड् and लङ्) there will be option of इङ् as क्वात्—क्रीड्वात् (इङ् लङ्) also क्रीड्—क्रीडु (क्रीड्), क्रीड्—क्रीडु (लङ्) । क्रीड्वात्—(क्वात् इ इङ् शान्वातुङ्क्रीड्—) चिप् इङ् (चिप्—चिप्क्रीड्) त् (तिप्) = क्रीड् (विविङिङ्—२२२०) इङ् इत्—क्रीड् इत्—ejection of लृ by इङ् इटि)—Note that कुङ् being 'चाङ्' does not have the इङ् of 'कुङ्'—similarly चरविषत्—(कुङ्) is wanting in इङ् । The root 'हु' is taken up in the rule (सूत्र) and does not occur in the वातुपाठ of चाङिङि hence it is सीव । It means movement, enhancement and injury. The old grammarians remember i.e. take it as कुङ्किकरव—or चदादिमसीय— । Thus तवीति—वीति etc.—the process of conjugation is similar to that of क् above. वीति : (चाङिङि) the root is अङिङ् hence you cannot have तविता तवि-वति । In कुङ् and कुङ्—क्रीड्वात्—क्रीड्वात् । हु to praise easy. हुङ् to make sound. हुङ् for चङ् च cp.—'द्वितीयम्'—चङ्कः (spitting or sputum). चङ् to sharpen. चङ् to stream or flow. वीति by चात्वादि; व; च; सुचाव—चङ् by इङ्क्रीड्— and चादिमप्रत्यययो; (२११—१२) इङ् for कित् as before. चविता—कुङ् इत् । क्वात्—by 'क्वात्—' (२२२८) चङ्कुल to wrap up or cover. It is क्रीड् and चङ्कययी—

मित—। तु ह स्तु भमि चम् एषा समाहारः। ततः पथ्या एकवचनम्।
 सती हस्तिर्लुकि इक्षीर्यतो—(७३८८) इक्षीर्यतुवर्तते। 'भूसुनीसिद्धि' (७३८८)
 इत्यसिद्धि इति। 'रुच ई' (७३८९) इत्यत ई' इति। 'दको वा' (७३८९)
 इत्यतो वेति च। सूक्ष्मसाम्येष्टातु इति च दद्या विपरिध्वयते व्याख्यातुरोपात्।
 तदाह—एषाः परस साम्यं धातुकस्येति। नाभ्यस्त्येति। इत्यतो—तस्यात्
 सूत्रात्। अनुवृत्तिसम्बन्धे—साम्यं धातुकप्रदस्यानुवर्तनमप्यस्येति। साम्यं धातुकप्रदस्य
 सूत्रे इत्यर्थः—अपिदर्थमिति। नाभ्यस्त्येति सूत्रे—'नाभ्यस्त्यापि' पिति—
 (२५०७—७३८९) इति पित्तस्यानुवृत्तिनिर्धारणमिति भावः। तत्पक्षे च अन्यत्रापि
 (अपिदर्थमप्येति) साम्यं धातुके ई' विधिर्या सात—। अत एव ह्यौ—
 'इत्यादि' इत्यादि न तु 'इत्यादि' पित्त इति द्रष्टव्यम्। एवम् पित्तः अपित्तस्य
 साम्यं धातुकस्य ई'कारणः स्यादिति संशयः। तत्र पित्ती यथा रवीति—रौति।
 अपित्ती यथा—रवीतः इति। रवीतीत्यत्र—रु ई'ट्, लिप् इति स्थिते तिथौ
 इत्यादिनाभावात् सतीहस्तिरित्यस्याप्राप्त्या 'साम्यं धातुकार्' (२१८८) इति नृपः।
 अत्रादिहः। रौतीत्यत्र ई'कारणस्य वैकल्पिकत्वेन ई'कारणात् तत्र सती हस्तिरिति ई'।
 रवीतः इति। 'साम्यं धातुकप्रदस्यमपिदर्थमि'त्यादिरोट्। अत्रिधु धामिति उपक्त्।
 पचे इतः—अत्र परमाभावादुकारस्य लक्षणदेवो न। इत्यादिः किमिति। रवर्णः—
 अत्र कौटिल्यस्य अतीत्यस्य अनादित्वादीकारणो वेति भावः। पूर्ववदुक्त्। तिङ्मन्त्रः
 किमिति। साम्यं—अत्र यद्यपि तिङ्मन्त्रस्यः परतो विद्यते तथापि अत्रान्तरं व्यङ्गित-
 तात्तसाम्यप्रकृतपरत्वं भाषिः अतो वेत्। 'अन्तरागामि'त्युक्तेदीर्घः। आर्षधातु-
 कस्य—ई'कारणो ना भूदिति प्रकृति साम्यं धातुके किमिति। इत्यात्—'अन्तरा'—
 (२१८८) इति दीर्घः। विष्वादी इति। आदिपदेन लङ्कोटी आसीः एवम्पि
 ई'कृतस्य इत्यर्थः। इत्यात्—रवीत्यात्—इति। पूर्वमेव साम्यं धातुकत्वात् इति न
 प्रवर्तते। अतो न दीर्घः। अन्तरा (ई'ट्, पचे) ई'ट्, उपक्त्। एवम्—अरवीत्—
 अरवीत्। रवीत्—रौत् इत्यादि। अरवीत्—अट् अट्, विष्, ई'ट्, त् (लिप्) इ
 विष्वादिदितिद्विः। अट् ई'टि—इति संशयः। अत्रिधु धामिति उपक्त् इट्, इति।

सौमः—एवैवैव दिवसः । न तु वातुपाठे उपदिष्टः । सुप्तिश्चरच इति । आदादिक इति भावः । अरणि इत्या इति बोध्यम् । गबोति—तीतीत्यादि, रवीति—रीतीत्यादि-
यत् । तीता—तीयाति चणिट् कलादिङभाषः । टुप्तिः । टिल्करचमयुजर्धम् ।
टितीत्यम् । चणयुः । चिुति—भावादेः यः स इति सादीयः । प्रसन्नं चरच
प्रवाकी वा । सुचाव इति । गोपदेशत्वात्—सुगवे इत्यादियत् इत्युच्यते इत्यादिना यत् ।
ऊर्णुविति । जित्वादुभयपक्षे । सेट् । यद्य अतोऽह्नि इति वा अहनिर्विहिता—अ
ऊर्णुतिर्विकल्पे गच्छते इत्याह—

२४४५ । ऊर्णुतिर्विभाषा ३०।३।८० ।

दो— । वा इतिः स्यादन्नादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णुति
ऊर्णुति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णु-
वन्ति । “ऊर्णुतिरसम् नेति वाच्यम्” (वार्त्तिक १८०२) ।

The short उ of the root ऊर्णु optionally gets ह्रि when a
इत्तादि (having a cons onant before) पित् सार्वधातुक follows.
Thus ऊर्णुति (ह्रि)—ऊर्णुति (no ह्रि—) but युञ्ज by ‘सार्वधातुकादि
—’) ; ऊर्णुतः—no ह्रि because तच् is not पित् and no युञ्ज because
it is कित् where युञ्ज is forbidden by ‘कित्ति च’ । ऊर्णुवन्ति—ऊर्णु +
‘उवञ् + चन्ति । Prohibition of युञ्ज and ह्रि as in ऊर्णुतः ; Similarly in
ऊर्णुते etc which also are चपित् and कित् । ऊर्णुवन्ति (उवञ्) । ऊर्णुवन्ति
(उवञ् and वन्ति in place of चन्ति by ‘आत्मनिपर्व्वणतः’ (२२५८) ।

‘ऊर्णुतिरसम् न—etc. This is a Vartika. It means that ऊर्णु
(though it is obviously इत्तादि and युञ्जान् yet) will not have
‘आम्’ (in चिट्)—for by another Vartika. ‘ऊर्णुतिर्नृद आनी वाच्यः’ ।
‘It has to be said that ऊर्णु becomes as नृ (एत्ताच्) (when an

चायभातुम् follows)—under the rule 'क्षियो दीर्घात्' (३०१३). we have come to learn that कृ is treated as neither सुबन्तम् nor चनेकाच् । Hence no चाम् ।

नित— । 'चतो हङ्—' (अ३।५६) इत्यतो हङ्ङिरिति हङ्ङीति चातुवर्तते—
'नाभ्यस्तस्य—रिति सार्वधातुके' (अ३।५७) इत्यतः पितोति सार्वधातुके इति च ।
विभाषेति वार्धकः । तदाह—न हङ्ङिरित्यादि । कर्षीति (हङ्ङिपक्षे)—कर्षीति
(हङ्ङाभावात्—'सार्वधातुकार्थं—'इति गुणः) । कर्षुतः—अपित्वात् हङ्ङिर्हि स्वाश-
'किञ्चि वि वि निषेधात् गुणः । अजादित्वाभावात् भोवत् । कर्षुवन्त—गुणहङ्ङा-
भावात् अजादित्वादुक्तम् । कर्षुवाते उच्यते । कर्षुवन्ति—उच्यते । 'नाभ्यनेपदीभ्यः'
(३२५८) इति ऋत् । टित इति एतत् च ।

'कर्षोतेयम् मे'ति—नाभिःकनिदम् । 'कर्षोतेकुपद भावो चायः' इति क्षियो
दीर्घात्—(३०१५) इत्यत्र यत्त्वयि । तस्य चायमर्थः—कर्षधातुः 'कर्षु' इति
न यदौत्स्वम् किन्तु उच्यते । तेन चायम् नापि अजादिः ('क' इत्यङ्गसाम्भवात्) नापि
चनेकाच्—'सु' इत्यङ्ग एकादित्वात् । अतो नापि 'अजादेरित्यादिना नापि चाम्प्रत्यया-
दित्यादिना चाम् प्राप्नोति । अथानन्तरकर्षोत्यसाह—

२४४६ । न न्दाः संयोगादयः ॥६॥१॥२॥

दो— । अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विर्न भवन्ति ।
नुशब्दस्य हित्वम् । एत्वस्यासिद्धत्वात् । "पूर्वत्रासिद्धोयम-
द्विर्वचने" (परि—१२७) इति त्वनित्यम् । 'चमौ साम्यासस्य'
(३६०६) इति लिङ्गात् । कर्षुमाव । कर्षुमुवसुः । कर्षुमुवसुः ।

Of a संयोग (conjunction) the first letters such as न, द and
र—which follow an अच् (vowel) are not duplicated (in क्ति,
etc.). Here in कर्षु, कृ is the conjunct or संयोग letter ('क्षयो-

अन्तराः संयोगः) of which र् (र् र् च) follows upon क which is an चच् । Now according to the rule 'अकारदेशि वीयस' (२१७५) 'च्' should have duplication but by the present one र् is dismissed. Hence Bhattoji says that ह् only is duplicated in view of the invalidity (अविद्य) of the चत् । The idea is this—the न in कच् (read in the चाहुपाठ) was originally हच् न and not सूत्र च । But the Same (न) has turned cerebral (च) in connection with the र् in कच् by the rule 'रवाभ्यां चो नः सञ्ज्ञापयद्' (२१६—२१७१) । Now the rule 'रवाभ्यां etc' falls under the अविद्यवाच्य by 'पूर्ववाचिदम्' (२१७१) । Therefore it (रवाभ्यां—) is invalid or is not to take effect when any operation is concerned with the foregoing chapters. द्वित्व or duplication is enunciated in the sixth chapter. Hence though चत् is effected by 'रवाभ्याम्' yet on the ground of the invalidity of its progenitor (रवाभ्याम्—) it (च) is treated as अविद्य or non-existent. Thus the original न (dental) with its vowel (च) gets reduplication. Nor can it be argued that—by the परिभाषा 'पूर्ववाचिद्वीयमहिते or अदिर्वचने' 'All the rules enumerated under the rule पूर्ववाचिदम्' (२१७१) are अविद्य or invalid except where द्वित्व or द्विर्वचन or duplication is to take effect'—the above चत् is valid (in as much as it concerns द्वित्व) । Because the above परिभाषा is अविद्य (and therefore cannot be adhered to here). And to this i.e., our inference of अविद्यत्वं the rule 'उभौ सञ्ज्ञापयसं' (२१७६) bears testimony. For the rule अविद्यः (२१७८—२१७९) directs चत् of चि in case an चचसुते having the condition (निमित्त) of चत् precedes, as प्राचिदि

तत् स + चमि + चिच् + कृक् चङ् + तिप् इति स्थिते चमिन् (चमितिः इत्यनेन) 'चि' इत्यस्य चले कृते 'चकि' (२३१५) इत्यनेन नि इत्यस्य कृतचत्वस्य चले च प्राचिचत् इति सिद्धयैव । पुनः 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६)—'साभ्यासस्य चमितेयभौ नकारौ चले प्राप्नुतो निमित्ते सति'—इत्यद्येकसुप्तकारणं शिग्यम् । न चैतच्छिगेऽप्येवमिति चाचम् । तस्य चापेक्षितेन सप्रयोजनत्वात् । एतच्चैतेन ज्ञाप्यते । परमसि भगवान् प्राचि-
निर्यत् चमितैरित्यनेन चसिद्धसाङ्गस्थितेन कृतचत्वस्य चस्य चसिद्धत्वमिति । चत्वस्य चसिद्धत्वाद् चित्ते मचितुं न इति । एतदेव च 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६) इति सूत्रप्रवचने कौत्वम् । ततश्चैतत् ज्ञायते यत् 'पूर्ववाचिजीवमस्तिर्वचने' इति परिभाषा चनित्या इति । पूर्ववाचिजीवमस्तिर्वचने इत्यस्यायमर्थः । पूर्ववाचिद्विनिवन्निवारे न्वम् । चडादित्वाच्चः । 'पूर्ववाचिद्वम्' (८२११) इति सूत्रात् परचमिं चम् सूत्रं द्वित्वाच्च विहाय चम् तान्वतीत्यर्थः । एवञ्च द्वित्वप्रकारे अनुपस्थानात् तस्य (चादस्य) चित्त्वमेव नासिद्धत्वमिति । अत्र नाभेयः—'अत् पूर्ववाचिजीव्यं प्राक्चम् तत्र चित्ते इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । 'तच्च पूर्वमेत्यनेनान्वेति । एवञ्च द्वित्व भित्ते पूर्वमेवमस्ति-
मित्यर्थः । द्वित्वस्य तु चत्वव्यतिष्ठत्वं भवत्येव । अत्र द्वित्वशब्देन पाठम् (चडाभ्यास-
जतम्) चाटमिकुच्च (अटभाष्यायनतम्) अपि ज्ञेयात् । सिङ्गादिति । चत्वञ्च चमिति—
रित्यनेन कृतचत्वस्य चित्ते प्राचिचदित्वादिः सिद्धावभाविनि सूत्रं न्वयं सादेवञ्च चत्व-
विधानस्यानुपस्थानमिति भावः इति । प्रकृते सदाहरणं दर्शयति—ऊर्ध्वनाय इति । अत्र रेफस्य (ऊर्ध्वं इत्यस्य)—द्वित्वविधानं सूत्रप्रयोजनम् । ततः 'चवादि—' इति कुम्भस्य चित्ते प्रथमस्यस्यस्य (चभ्यासस्य) नकारस्य 'एवाभ्याम्—' इति न्वम् । द्वितीयस्यस्यस्यस्य तु 'चट् कुम्भश्' इति चले प्रवर्त्तते । उभौ साभ्यासस्य इति सिद्धात् । 'चभौ निष्पति' (२५४) इति वृत्तिः । 'एचोऽप्रवाद्याम्' एवावादीत्यत्र । ऊर्ध्व-
तुवतुः इति । उचश्च । येषां प्राद्वत् ; एवम् ऊर्ध्वतुवतुः इति ।

२४४७ । विभाषोर्ध्वः ॥१॥२॥३॥

दी— । चडादिप्रत्ययो वा कित् ज्ञात् । ऊर्ध्वतुविष—

कर्णुनविष । कर्णुविता—कर्णविता । कर्णोतु—कर्णोतु ।
कर्णवानि । कर्णवै ।

An affix, having the aug. इट् in the beginning, becomes क्तिन् optionally provided it (the affix) comes after the root कर्णु । Thus कर्णुगुविष—(क्तिन् पच—उचक् इट्)—कर्णुगुविष—(there being no क्तिन्, the second गु gets guna इट्) । Similarly कर्णुविता (क्तिन्—सुट् ता) कर्णविता—(without क्तिन् गुच) । कर्णोतु—उचोतु like कर्णोति—कर्णोति under 'कर्णोतिविभाषा' (२४४५) । कर्णवानि (वानि—'वातुतमस विद्'— though the affix वानि is पित् yet 'कर्णोतिः—' does not operate for वानि is ववादि and not इवादि) । Thus गुच comes in by 'साम्प्रदायिकवातुतयोः' । Similarly कर्णवै । [Now in लक् (चोर्बुट्) option of इटि by—'कर्णोतिः—' and गुच by 'साम्प्रदायिकवातु' being due, we look forward—]

मित—: 'गाक, कृतादिभ्योऽभ्निक्त्ति' (१।२।१) इत्यतो क्तिन्—इति । 'मिज इट् (१।२।१) इत्यत इकिति वातुवर्तते । तदाह—इवादिप्रत्यय इति । 'कर्णोतिः परः इकादिप्रत्ययो वा किदिति सूत्राद्यः । कर्णुगुविष—क्तिन् पच इदम् । 'क्तिन्ति चेति निषेधान्' 'साम्प्रदायिकवातु' इत्यस्यवर्तते चामातुः । 'चचिन्' (२७१) इत्युचक् । कर्णुगुविष—किदमावि इदम्, 'साम्प्रदायिक' इति द्वितीयगुणस्य गुचः । चवादिनः । एवम् कर्णुविता—कर्णविता (सुट् इट्) । कर्णोतु—कर्णोतु इति—'कर्णोतिविभाषा' (२४४६) इति इद्विविक्तः । कर्णवानि इति । वातुः पिप्पिऽपि, वानौप्यस्य इवादिवाभावात् इति । गुचः । एवम् कर्णवै । अथ क्तिन् वाक्यमस्य वातुचेति इद्वी चोर्बुट् इति स्थिते कर्णोतिविभाषा (२४४५) इति इद्वि-विक्तस्य 'साम्प्रदायिक' (२१६८) इति गुणे च मार्गे गुच एव साध इद्विदिवाह— ।

२४४८ । गुणोऽप्यतो ॥३१६८१॥

हो—। ऊर्ध्वोति गुंषः स्वादृष्टो हलादौ पिति सार्व-
धातुके । उदात्तवाचः । और्ध्वोत् । और्ध्वोः । ऊर्ध्व्यात् । ऊर्ध्व्याः ।
इह वृद्धिर्न । 'क्षिप्त पित्त' इति भाष्यात् । ऊर्ध्व्यात् । ऊर्ध्ववि-
षीट्—ऊर्ध्वविषीट् । और्ध्वोत् । और्ध्वविहाम् ।

(The short *u* of) ऊर्ध्व gets *guna* when an चरक, हलादि पित्
सार्वधातुक (as तिप् and सिप्) follows. This supersedes वृद्धि
(directed by 'ऊर्ध्वोतिविभाषा'—२४३६). Thus और्ध्वोत् = और्ध्वोति ।
In the same manner और्ध्वोः । In द्विवचिङ्—ऊर्ध्व्यात्, ऊर्ध्व्याः etc.
Here there is no वृद्धि; on the authority of the statement 'क्षिप्त
पित्त' of माध (see 'उत्ती वृद्धिः—' २४३५) । ऊर्ध्व्यात्—आगौः (परगौ),
और्ध्व by 'वृद्धत्—' (२४३४) । ऊर्ध्वविषीट्—ऊर्ध्वविषीट्—आगौः (आगाने)—
option of क्षिप्त or गुणाभावात्, अप—'विभाषोर्ध्वोः' (२४३७) । उवक् comes
in the latter case owing to क्षिप्त । और्ध्वोत्—और्ध्वविहाम् etc. These
are the optional परगौ, सुक् forms by the rule 'विभाषोर्ध्वोः' in the
क्षिप्तपद्य with उवक् । But in the क्षिप्ताभावापद्य गुण only being due
by 'सार्व—' (२४३६), we look forward :—

मित—। 'ऊर्ध्वोतिविभाषा—' (२४३५—७३५२०) इत्यत ऊर्ध्वोतिपिति ।
'उत्ती वृद्धिर्नुक्ति इति'—(२४३३—७३५२६) इत्यतो वृद्धीति । 'मास्यस्यस्यपि
पिति सार्वधातुके'—(२५०१—७३५२७) इत्यतः पितोति सार्वधातुके इति चातु-
वर्तति । तद्वित् सार्व मन्त्रि तत्ता चाह—ऊर्ध्वोति गुंषः स्वादिधादि । उदात्तवाच
इति । 'ऊर्ध्वोतिविभाषा' (२४३५) इत्यस्यात् प्राप्तस्य वृद्धिविकल्पस्य अपवाद इत्यर्थः ।
अतरेव (उदात्तवाचत्) यदाप्राप्तम् ('सार्व—' २४३६) उवदस्य गुण
एवेत्याह और्ध्वोत् । और्ध्वोः इति । तिप् सिपावेनाव चरको इति अयम् ।
परअपदी एवम् । आगानेपदी तु और्ध्वोत् और्ध्ववाकानिव्यादि बोध्यम् । अथ

विधिलिङि परस्मैपदे रूपमाह—ऊर्षुं या इति । अत्र उच्यते कुतो नेत्यत आह—इति । ‘इङ्—पिबे’ति साच्चादिति । एतच्च भाष्यकथनम् ‘उतो उच्यते’—(२४४३) इति सूत्रस्याख्यानादसरे—स्पर्शोऽतमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति । आत्मनेपदे—ऊर्षुं योत ऊर्षुं योषा इत्यादि उपसर्ग रूपं ज्ञेयम् । ‘ऊर्षुं यात्’ इति । आयोर्लिङि परस्मैपदे रूपमिदम् । ‘यजत्—’ (२२८८) इति दीर्घः । इत्भावात्—किञ्चाभावः । अतएव विभाषोर्बोर्लिङ्स्याद्रुतिः । पिबामावात्—सामेधत्तुक्त्वाभावाच्च ‘अपोति विभाषे’ति उक्तभावादि । अथात्मनेपदे रूपमाह—ऊर्षुं पिबोत्—ऊर्षुं विदीष्ट इति । इत्यादित्वात् किञ्चामे पूर्वम् सुब उपसर्ग तु लिङ्त्वाद्गुणः । कृत्ति परस्मैपदे उपसर्गसङ्घट्टनेदोत्—रूपमयम् । तत्र उपसर्ग रूपमाह—षीर्षुं योत् । षीर्षुं विष्टाम् इति । आत्मनेपदे षोर्षीर्षुं इत् लिङ् इत्—षीर्षुं ईत् इति स्थिते ‘विभाषोर्बोः’ (२४४८) इति लिङ्पक्षे सुब (इहो) उदात्तादुपङ् । इहानीम् लिङ्भावेपक्षे सुबङ्घट्टनेदेन उपसर्ग दर्शयितुं सङ्घट्टोतिषास्त्रमवतारयति—

२४४८ । ऊर्षोतिर्विभाषा ॥ अ२। ३॥

दी— । इहोदो सिचि परस्मैपदे परे वा उच्यते स्मात् । पक्षे गुणः । षीर्षावोत् । षीर्षाविष्टाम् । षीर्षाविष्टुः । षीर्षावोत् । इत् १०४० अभिगमने । षीर्षाति । षीर्षाता । इत् १०४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुष्ठानम् । षीर्षाता । षीर्षापीत् । कृ १०४२ शब्दे । षीर्षाता । (परस्मैपदिनो मताः) ॥ छू १०४३ सुती । सुतीति—सुवोति । सुतः—सुवीतः । सुते—सुवोति । ‘सुसुधूज्भ्यः—’ (२३८५) इतीद् । अस्तावोत् । प्राक्सितात्—(२२७६) इति पठ्यम् । अभ्यष्टीत् । ‘सिवादीनां वा—’ (२३५८)—पठ्यष्टीत्—पठ्यष्टीत् । ब्रू १०४४ व्यक्तायां वाचि ।

सिचि इतिः परस्मैपदेषु (१२८७—७२१२) } 'कञोतिर्विभाषा'
 नेति (२१६८—७२१४) } (३४४६—७२१६)
 कु to go towards or to keep sexual intercourse, योति—by 'सतो
 इतिः' (२४४३) । कु means प्रमत्त (permission) and ऐक्यं (power)
 योति etc. 'असौयीत्' by सिचि इतिः—(२३९७) and वल by 'आदिप्रत्ययवर्गः—'
 (२१२) and वल by 'आलादिः' । कु to praise (Here end the परस्मैपदी
 roots). The root is सम्प्रपञ्चो and अनिट्—'योति—यनीति । सुतः—सुनीतः
 [See the rule 'सुसुप्रत्ययः—' (२४४४)] : वल by 'आलादिः' 'वः' 'सः'
 and व becoming स, ठ becomes त । In वृत्-इत् comes in by
 'सुसुप्रत्ययः परस्मैपदेषु' (२३८५). Hence the form is असौयीत् ('अत्' यो
 ईत्) । The स of कु turns cerebral (ण) in connection with, a
 condition lying in an अपसर्ग as अयसीत्—(अयिष् + सुक्त्, by the rule
 'प्राक् सितात्—' (२२७६). And the स of कु optionally becomes
 ष when परि, नि and वि precede as—पर्यसीत् (with वल परि कु + वल्
 त्)—पर्यसीत् (without वल) । In सोट् कौत्—कनीत् etc. (परस्मै)
 and सुताम्—सुनीताम् etc. (आत्मने) by 'सुसुप्रत्ययः' । In वृत्—
 वसीत्—वक्षसीत् etc. (परस्मै) and वसुत—वसुनीत etc. (आत्मने)
 In विशिचिक् सुयात्—सुयीयात् etc. (परस्मै) and सुनीत etc.
 (आत्मने) । In चासीचिक्—सुयात् etc. (परस्मै) and सोनीत—
 etc. (आत्मने) । In निट्—तुष्टात्, तुष्टीव (want of इट् by
 'अचञ्चलः—' १२८२) तुष्टुव etc. (परस्मै), and तुष्टवे etc. (आत्मने) । In
 सुक्त् परस्मै is shown above and in आत्मने the forms are असौट्—असौ-
 वाताम् etc. वृक्त् to speak clearly. The root is सम्प्रपञ्चो and अनिट् ।
 नितः— । 'सिचि इतिः परस्मैपदेषु' (७२१२) इति सूत्रम् । नेति (७२१४)
 इत्येतद्व्यतिरेकं आह्वयते । तदाह—इत्यादी निचोत्यादि । पक्षे वृत् इति । इत्यादि

पथे 'सार्धधातुकाश्च'—(२१६०) इति गुण इत्यर्थः । अथ उद्धिपथे आह—भीषी-
 चोत् इति । आत्मनेपथे आह—भीषी च भीषुं इट् सिच् ईद् त—भीषुंवीत्
 (इट् ईटोति सखीपः) इति स्थिते अनेन उद्धी भीषी ईत् इति । तत आत्मादीन्ने
 रूपम् । अथ गुणपथे आह—भीषीचोत् इति । सिचि उद्धिपथे सार्धं समानम् ।
 उदेवं चर्षुषातोर्लुङि उपलुङ्गिगुणरहिते रूपमवत् वेदितव्यम् (विश्वतोर्विप) ;—

अथक्—भीषुंवीत् (भीषुंवेक् ईत्) भीषुंविष्टाम् इत्यादि

उद्धिः—भीषीचोत्, भीषीविष्टाम् इत्यादि

गुणः—भीषीचोत्, भीषीविष्टाम् इत्यादि । किञ्च—

'जचोति विभाषा' (२४४५—७११८०), 'विभाषोर्षीः' (२४४७—११२१२) जचोतिविभाषा
 (२४४८—७२१६) इति वाक्यतः प्रतीयमान-समानार्थकानामपि सूक्ष्मतः प्रविभक्त्यानां
 जेदो न विज्ञेयः । उ इति—भोपदेशत्वात् आत्मादीरिति सभाषः सौति इति ।
 प्रसूयोऽभ्युद्यमानमिति । अथ्युद्यमानमनुसूचीभावः सप्तमिप्रदानमिति यावत् । दुर्द् सुता-
 विति । अथ पक्षीपदिनो वताः । अथमपि भोपदेशः । चित्वाद्भवपक्षी । अनिद् ।
 सौति—समेति इत्यादि । 'तुल्यगुण्यम्'—(२४४४) इति ईदगमः । अथानिद्—
 ज्ञात किं इदमेवे इति विधानार्थमाह—सुसुधुञ्च (२१८५) इति । अट्सी इट् सिच्
 ईद् त इति स्थिते इट् ईटोति सखीपः । आत्मनेपथे तु—असौच—(उद्धाभावान् गुणः)
 इत्यादि प्रथम् । उपसर्गस्याभिहितत्वात् सौतिः पक्षमाह अथसौत् इति । प्राक्स्थितादिष्वा-
 दिना (२२७६) अभिपूर्णात् सौतिर्लुङि परसौपदी रूपम् । परिनिषिद्योनात्
 पक्षविशेष इति ह्यसति—पक्ष्ये सौत्—पक्ष्यसौतिनि । एवं असौत्—असौत् ।
 असौत्—असौदित्यपि ह्यसम् । सौते सौटि सख्यद्रूपम् । सखि असौत्—असौत् ।
 असौत्—असौत् इत्यादि । विधिलिङि सौ यात्—सुवीयात् । सुवीत् इत्यादि ।
 स्रिति तुदाव—तुद्वे, (सखि आदिनिघमात्) तुदोच । स्रिति सौचति—सौचते
 इत्यादि । स्रिति दमिदम् । स्रिति—असौचत्—अतः आसौचिङि—सौचोच इत्यादि ।
 स्रिञ्—अनिदुभयपदी—

२४५० । ऋवः पञ्चानामादित आहो ह्रुवः ॥३॥८॥४॥

दी—। ह्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां अन्तादयः पञ्च वा स्युर्मुबन्धाद्देशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहसुः । आहुः ।

(The five लिट् affixes) अल्, इत्, उल्, यल्, and अचुल् replace optionally the five लट् affixes तिप्, तल्, किं, सिप्, and वल् in परस्मैपद of the root ह्र्, and then ह्र् itself is replaced by आह् । The short अ in आह् is for facility in pronunciation. Thus ह्र् + तिप् = आह् + अत्ते (अ) = आह । Similarly आहसुः and आहुः ।

नित्—। ह्रुव इति । अथ आद्यौ 'ऋवः,' पञ्चम्यन्तः द्वितीयस्य बहन् इति भवेत् । 'परस्मैपदानां णवतुसृष्ट्यलुप्' (३॥४॥८॥) इत्यन्यद्विहितं पूर्वतुलम् । विदो लटो वेत्यलो लटो वेत्यनुवर्तते । तदाह—ऋवो लटः परस्मैपदानामिति । अन्तादयः पञ्चेति । एतदुक्तमुच्यते—तिप्स्थाने अल् (अ), तल् स्थाने अतुल् इत्यादि । अचु-सन्वीऽवनादिमन्तः । ऋवः स्थाने 'आह' इति अ स्थाने । अकार उच्चारणार्थ इति । 'आहसुः' (२४५१) इति सूत्रादभिगमने । 'आह' इत्यादिभ्यः । एवञ्च ह्र् लट् तिप् इति स्थिते आह् यल् (य) इति भवति । तत—आह इति । एवमाहुतुराहुति ।

२४५१ । आहस्यः ॥८॥२॥३॥५॥

दी—। भल्लि परे । अर्त्तम् । आत्थ । आहसुः ।

The final i. e. the 'ह' of आह is replaced by स when a स्वर letter follows. Thus ह्र् + तिप् = आह् + यल् = आह् + सल् = आत्थ स by भल्लि, cp—'अरि स' (२२२) । आहसुः—आह् + अतुल् ।

नित्—। आहः + अ इति अहः । तत्र आह इति 'आह' इत्यस्य बहन् । 'अचोऽन्यस्य' इति इमादस्य स्थाने अकारादेशः । तेन 'आह' इत्यस्य अस्थाने अः

स्यात् भवि परि इति सूत्रार्थः । भवतीति च 'भवो भवि' (५२१२६) इत्यतीन्द्रुमर्शः ।
 चत्वेमिति । आह इति स्थिते चमेन हल्ले भवत् इति जाने खरि चेति (१२१)
 पूर्वकं चकारस्य चत्वेन सकारादेश इत्यर्थः । एवम् आत् इति भवति । आह्वादीन्स्य
 चकारान्तत्वे तु अतोऽन्त्यपरिभाषया चकारादन्त्यस्यैव आदेशः स्यात् । तथा सति आह्व
 वल् इति स्थिते 'होठः' इति चकारस्य ठत्वे चत्वे च आठत्वं सादिव्यानिष्टमापदेशत इति
 ध्येयम् । प्रक्रियालाघवात् 'आह्वः' इत्येव सूत्रमभिव्याहुरिति सत्यवोधिनौ (३६४
 पृष्ठे) । नगेशस्य सङ्गमावादेशप्रकरणत्वात् 'आह्वः' इति नोक्तमित्याह । आह्वमिति ।
 स्यादम् । अथ यत्नाद्यभावपक्षे आह—

२४५२ । झुव ईट् ॥७॥३॥८॥

दी— । झुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । 'आत्' इत्यत्र स्थानिवद्भावात् प्राप्तेऽयं भवतीति षत्वविधानाद्भवति ।
 न्वीति । झूतः । झुवन्ति । झूते । आर्षघातुकाधिकारि—

The augment ईट् is prefixed to a ह्लादि (consonant—leading) पित् (affix) following the root झु । Now the affix वल् also is पित् and ह्लादि and the substitute आह by स्थानिवद् भाव is no other than झु so that the aug. ईट् becomes (by this rule) due to वल् । To avoid this Bhottoji says आत् etc. Granted that आह is न्व itself by स्थानिवत् and also that वल् is ह्लादि पित् but observe that आह replaces झु when a झल् follows (cp—'नवि परि' under the preceding rule 'आह्वः') and not when हल् follows. Thus though 'व' of वल् is included both in झल् and हल् yet it will not have ईट् which is recommended here by pronouncing the words ह्लादि etc. and not झ्लादि etc. न्वीति न् ईट्, वि—नो ईति ('आर्ष'—

२१६८) — ब्रूव इति । ब्रूतः—no इट् for तम् is क्तिन् and not पितृ ; hence (because क्तिन्) no गुण also. ब्रूणि being क्तिन् does not get गुण but being चवादि, चन्ति necessitates उवङ् by 'चचिधनु—(२०१) । ब्रूते easy. In the jurisdiction or matter of चार्त्तधातुक् we look on—

मित— । ब्रूव इति मध्यमकम् । तदाह—ब्रूवः परस्मै इति । 'नाभ्यस-
साचि पिति सार्त्तधातुके' (१६०६—७३१८०) इत्यनः प्रतीयति, 'उतो इतिभुक्ति
(१६४३—७३१८८) इत्यतो इतीति धातुवर्त्तते । तदाह—इत्यादेः पितृ इति ।
अथ 'नाभ्यसस्य' ततः 'सार्त्तधातुके' इत्यम्यनुवर्त्तते इति बोद्धव्यम् । तेन 'उवङ्' इत्य-
न्वयार्त्तधातुत्वादीकं नेति नाशेयः । 'गुणोऽप्यङ्' (२४४८—७३१८१) इत्यङ्गाद्
अप्यङ् इति तु धातुवर्त्तते । तथा सति 'ब्रवीति' इत्यस्यासिद्धापत्तेरिति दिक् । ननु
'स्नानिवदादिभ्यः—' (४८—१११५६) इत्यनुसारात् स्यान्निवडादिभ्य आदादेशोऽपि
ब्रवीत्यर्थं विहितं कार्यं कथं न (शुचपद् शुचपुत्रे वर्त्तितव्यमिति यथा) । ततः (आह
इत्यङ्गात्) परः यत्प्रत्ययश्च हलादिर्भवति । अतस्त्वस्योऽपोकात्मनः साहित्यात्मक्य-
निराकरोति—'आत्म' इत्यनेति । 'आहस्यः' (२४४१) इति पूर्वप्रत्य-
यस्यासौत्वात् 'भक्ति परे' इत्युक्तं न तु 'हक्ति' परे इति । अतः तु हलादेरित्युच्यते न तु
भलादेरिति । अतो, नेट् । (यत् इत्यस्य—'य' इत्यपरं हलीति भलीति चोभयतै-
वाक्षि । अतो, विभक्त्यवस्थात्—(हलादेरित्युक्तेः) तद्वत् न भविष्यतीति निर्दिष्टितार्थः) ।
ब्रवीति इति । 'सार्त्त'—(२१६८) इति गुणः चवादिभ्यः । ब्रूतः इति । क्तिन्नाद्
गुणाभावः । अपित्वादीकान्नमिरङ्—ब्रूणि इति । अपित्वादीकभावः । क्तिन्नाद्
गुणाभावः । अनेनेत्यादिनादुक्तम् । ब्रूते इति । भुवः पदानामित्यत्र परस्मै पदानामित्यनु-
वर्त्तेत्यत्र आदादेशो न । ब्रूयति । ब्रूयते (उवङ्) इत्यादि । चार्त्तधातुके एव परतो
हवीरचिदादिभ्यः साहित्याद् चार्त्तधातुकाधिकारे इति—

२४५१ । ब्रूवो बधिः ३२।४।५२ ।

दी— । उवाच । क्वचतुः । ऊयुः । उवचिध—उवच्य ।

ऊचे । यत्ता । अवीरु—भूतात् । 'डिञ्च पितृ' इत्यपित्तादीणम् ।
अवाणि । अवे । भूयात् । 'अस्यतिवर्ति—' (२४१८) इत्यङ् ।

वचि i.e. वच् is put in the place of व् when any चार्धभातुक (affix) follows. Thus व्+चिट्, वच्=वच्, वच्—वच्, यच्, च ('भत उपचया' (२२४२)—व त्राच—उवाच by सम्प्रसारण cp—'लित्वाभास-स्त्रीजयेभाम्' (२४०४) । व्+चतुस्—वच्, चतुस्—उच्, चतुस् by 'असंयोजा—चिट्, कित्' (२२४२) whence चपित् चिट्, affixes like चतुस्, उस् etc are कित्—and then by 'वचिस्त्रयि वधादीनां किति' (२४०६) व is sampra-sarānated. Then by the परिभाषा—'ग्रन्ः प्रसङ्गविज्ञानात् डित्' (cp. ईजतुः under वचिस्त्रयि etc (२२०६) we get by duplication get उच्, उच् चतुस्—उ उचतुस्—ऊचतुः by स्वर्गदीर्घ । Similarly ऊच्; and ऊचे etc. Here the rule 'अभासकासर्वर्णे' (३२७०) does not apply for no चसर्वर्ण vowel follows upon the अभास । (Mark the distinction of the process of derivation in उवाच and ऊचतुः etc. In the former case the root is first duplicated and then the अभास gets स्वर्ग, whereas in the latter cases the roots first get स्वर्ग, and then duplication and स्वर्ग दीर्घ) । उचयि—ऊचक्—option of चट्, (because वच् is चणिट्) according to the भावहाजनिवस under 'अतो भावहाजस्य' (२२६६) । Observe also that according to Nagesha the term 'सर्वभातुके' must be carried down from 'नाभसखाणि—' (२७०६) along with the term पिति there into the rule 'वृच ईट्' (२४५२) ; otherwise वच् वच् would give उचकीज and not उचक् which is intended ; for वच् by खानिवद् भाव gets the operations due to व् and the affix वच् is a इकादि पित् (for वच् is the substitute of चिप which is पित्) चार्धभातुक, and thus has every chance of having

the ang. ईट् prefixed to it (वच्). And this suggestion or rather explanation is more logical and to the place than what is brought forward by Bhattoji (see his ह्रस्व under वृच् ईट्—2452). वच् and not वचित् because वनिट् । वृच्—वृत्तात् the former gets ईट् by 'वृच् ईट्' and वृच् by 'वृच्' (2168) but the latter gets neither of the two (ईट् and वृच्) owing to the वृत् of तावच् cp—the statement of भाष्य—“किञ्च वित्” under ‘उतो ह्रस्विः—(2443) । वृच्—वृच् + चानि is वित् but not वृत्तादि hence no ईट् but वृच् gets वृच् owing to its वृत् । Similarly वृच् । वृच्—वृत्तादि । वृच्—वृच् + वृत् (वृच्)—वृच्, वृत् (किञ्च वित्)—वृच्, वृत् by ‘वृच् वृत्’ (2409) Now by ‘वृत्तादि’ (2438) वृच् being due to वृच्, we look forward :—

जित । त्रयो वचिरिति । त्रयो वचिरित्यादिभ्यः स्वादात् धातुञ् इति सुभाषः ।
उच्यते— । त्रयो वचिरादेशे द्वित्यात्परम् 'विष्वाभ्यासस्योभाषेधाम्' (२४०८)
इत्यभ्यासस्य सव्यस्यारचम् । अक्षस्य 'यत् उपधाया' (२२८२) इति वृद्धिश्च । ऊच्यते इति
न्यायादेशः—यच् अतुम् इति स्थिते छिटि चातोऽनभ्यासस्येति द्वित्वं बाधित्वा 'वचिच्छ्रु-
दजादौनां किति' (२४०८) इति प्राक् सव्यस्यारणे उच् अतुच् इति जाते द्वित्वम्
उच् उच् अतुम् इति । न च सङ्गत्तौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति
न्यायात् कुतो द्वित्वम् इति वाच्यम् । पुनः प्रठङ्गिमाणात् छिङ्गिति न्यायादप्येव तस्य
वाधासामर्थ्यात् । एकञ् च उच् अतुम् इति स्थिते असक्त्परत्वाभाधात् 'अभ्यासस्यासक्त्वे'
(२२८०) इत्यस्यामठङ्गकत्वेनानेन (उतुमा) 'यत् सक्त्वे दौर्ध्वः' इति 'उच्यते'दौर्ध्वम्
ऊच्यते इति । एवम् ऊच्यते । इत्यादि । उच्यते—उच्यते इति । भारद्वाज
नियमाद् इच्छादिभ्यः । उच्यते इत्यत्र त्रयैकितोऽवयवो तत्र 'भाष्याभ्यासि—
(२४०८) इत्यतः 'स्वादात् धातुञ्' इत्यस्यातुङ्गत्वमिति भाष्येन तत्र धातुपञ्चमम्
(त्रयैकित्यत्रेण) । त्रयो—त्रयात् इति । पूर्ववत् चत्वादित्यात् पिच्छादौट्, तुक्च ।

उत्तरतु तु तातली किन्तेनापिष्ठादीदुग्धौमेति दमयति—‘किञ्च पिष्टे’ति । एतच्च
‘घटो हृदिः—’ (२४४३) इत्यत्र व्याख्यातम् । अत्रापि ‘भानि’ इत्यस्यादित्या-
दीन् न । पिष्ठाद् गुणः । रसाभ्यामिति चत्वम् । एवं त्रये इति । किन्तादाह धातुवीप-
दीकृत्य यच्चैः ‘वचिस्त्वौ’—ति सप्तसारणम् । यच्च तुकि वचिस्त्वौ रक्तस्यदित्याह—

२४५४ । नच उम् ॥७४॥२०॥

दी— । अकि परे । अवीचत्—अवीचत ।

अथ शास्त्रस्थाः परस्मैपदिनः । इह् त्वात्मनेपदी । इह्
१०५५ गतौ । एति । इतः ।

The root चच् gets the aug. उम् (उ) when चक् follows, उम् is
नित् । Hence by निदधोऽभ्यात् परः (३७) ॥ (उ) is but after च of चच्.
Thus चट्, चडच्, चक्त्—अवीचत्, चत् by चाद् गुणः (३६) अवीचत् । Simi-
larly अवीचत (आत्मने) । Want of गुण and हृदि owing to किल्ल of चक्,
the substitute of चिच् ;

अथ शास्त्रस्थाः etc.—i. e. Now we take up the परस्मै roots upto
शास्त्र १०५५ चतुर्विटी under ‘लिपि भातीहर्षा’ (२४४५). Of them इह् is
आत्मने— । इह् to go—एति, गुण by ‘सात्त्व—’ (२४४६) ; इतः—no guna
because तत् इ किन् ।

नित् । यच्च समिति । यच्चपातोऽभाज्यः सादकि परे । ‘चडवीऽकि गुणः’
(२४४६) इत्यत्रः ‘चकि’ इत्यतुल्यते । ‘निदधोऽभ्यात् परः’ (३७) इति
परिभाषया अकारात् परमुक्तौ रोध्यः । चाद्गुणः । अवीचत् (परस्मै) अवीचत
(आत्मने) इति स्पष्टम् । अतो किन्ताद् गुणतद्वी न चः ।

अथ शास्त्रस्था इत्यादि । शास्त्र १०५५ चतुर्विटी (लिपिभाती—२४४५) इत्यत्रा-
दभ्यर्चः । तत्र इह् इत्यात्मनेपदी किन्तात् । इतिवि । एति—‘सात्त्व—’ इति गुणः ।

वतः लिङ्गस्यास गुणः । अथास्य अजादीप्रत्यये (इपन्ति) इत्यस्य लिङ्गात् गुणाभावेन इयङोपवादोऽपवादः—

२४५५ । इषो यण् १६१८१८१८

दी— । अजादी प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति ।
इयाय ।

The root इष् makes room for यण् when an affix having अच् or vowel at the outset follows.

This overrules इयङ् enjoined by 'अचिञ्जु—' (271-6.4 77). But गुण (सर्व—2188) and इति (अचो जिति—254) will supersede इयङ् from the fact of their (गुण and इति) being subsequent to इयङ्—thus अवनम् (इ + क्वाट—अवन्) and आसक्तः (इ + क्त—अक्त) । Now in the case in hand इ + अन्ति = अन्ति = वन्ति by अतो गुणं (191), इयाय—इ + यण् by स्वपदेऽपवादभावे—इ ॥ यण्—इ ये अ = इ—आय—इयङ्, आय—इय् आय—इयाय—cp 'अभाससप्तवर्णे' (2290).

नित— । इषो वन्ति । 'अचिञ्जु—(614/77) इत्यनुवर्त्तते । 'आसक्त-
माध्याय—परिसमाप्तेरङ्गाचिकार' इति भाष्यवचनात् अङ्गनिति च । तेन अङ्गादि-
प्रत्यय विधेयत्वेन 'अचि' इत्यस्य उदादिपिप्पदाङ् । अजादीप्रत्यये इति ।
इयङोऽपवाद इति । 'इय'— इत्यङ्—अचोऽपवादोऽपवादः परत्यादितिभावः । गुणस्यो
तु अजापि (इयङ्) वाचिके । अवनम् । आयक्तः । अन्ति इति—इय् अन्ति इति
स्मृति अनेन यण् । सर्वोदयः । इयाय इति । स्वपदेऽपवादभावेन इ इत्यस्य लिङ्गम् ।
अङ्गस्य अचो विपत्ति इति उदादिपिप्पदाङ् । अभाससप्तवर्णे (2290) इतीवम् ।
एकचो इ प्रथमस्य इत्यादी स्वपदेऽपवादभावेन व्याख्यातः । अन्ति विधेयमाङ्—

२४५६ । दीर्घ इयः किति १७१८१८१८

दी—। इयोऽभ्यासस्य दीर्घः स्वात् किति लिटि । ईयत् । ईयुः । इययिष्य—इयेय । एता । एतात् । इहि । अयानि । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

The reduplicate (चम्पास) of the root इच् becomes long when किति लिट् follows. By 'चम्पयोगलिट् किति' (2242) चम्पस्, चस् etc. are किति । Hence इच् + चम्पस् = इ इ चम्पस् (here यच् due by इयो = barred by this rule) = ई इयच् चम्पस् दीर्घ = ई इव् चम्पस् = ईयुः । Similarly ईयुः । इययिष्य—इयेय—by the option of इट् according to भारद्वाजनियम, चम्प is पिप् लिट्, hence 'दीर्घे इच्—' does not apply, thus in the former इ इ इट् च—इ ए इम by 'सार्वे'—(2168)—इ एव इव—इयच् चम्पिष by 'चचिरुत्—' (271)—इय् चयिष्य—इययिष्य and in the latter इ इ च—इ एव—इयच् एव—इय् एव—इयेय । ऐत्—लङ्—पाट्, इत्—आहत्—इहि by 'पाटय' (269) । Similarly ऐताम् and आयन् । Note that पाट् comes in because having fallen under the चानोप (चविहवद्वामात्) the subsequent rule 'इयो यच्' (2455—6.4.81) is invalid, इयात्—विधिलिङ्, ईयात्—आवीलिङ्, दीर्घ by 'चकृत्—' (2298).

मित—। दीर्घे इच् इति । इच् इति चट्प्रत्यय । कियन्तुहतिप्रत्ययस्य लिटि इत्यस्यभेदकम् 'अन खीपोऽभ्यासक' (१६९०—७.४.१८) इत्यत आभ्यासकोति वर्जते । 'अयो लिटि' (२१५२—७.४.१८) इत्यतो लिटौति च । तदाह—इयोऽभ्यासकोत्यादि । 'किति इति किम् । इयाय । न च परस्माद्विधौपि अभ्यास-विकारे बाध्यबाधकभावेन पुनः प्रसङ्ग निश्चयः । श्वेतद्विहवद्वामात् । अभ्यास-विकारे बाध्यबाधकभावाभावेन परस्माद्विधौ इयकुत्तर' दीर्घे 'चनिष्ठापते'रिति नान्वयः । उक्तयोर्विनीयाराध 'किति किम् इवमे । अन वदति । इह दीर्घ'

कृतेऽपि—‘अभासस्त्रायञ्’ । (२२८०) इतीयञ् उपसिद्धः कितिोति व्यर्थम् ।
न च दीर्घस्य इयञि (पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्)—दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
रैवतः रैवुरित्यद—‘वाग्नादाङ्’ यत्नोयः’ इति यञि कृते दीर्घविधेरोपपन्नत्वान् ।
किञ्च छिटीत्यनुवर्तनसमीपे व्यर्थमेव व्यामर्शभावादि”ति । अत्र सततयोगांगेयमतमेव
साधीयः प्रतिभाति । आचवादिति सुभीभिर्विभावनीयम् । रैवतुमिति । इड् अनुन्
इति क्तिने पूर्वस्य (अभासस्त्र) अनेव दीर्घः । अनुमः कित्वाद्गुणरहस्यस्य (चञ्चस्त्र)
अचिन्नुधात्विति इयङादेशः । एकम् रे इय् अनुन् इति भवति । ततो चपञ् ।
एवमेव रैवुरिति । ऐन् इति । आट् इ (छट्) त्—आटञ् इति क्तिः । आयञिति ।
४ (छट्) चन् इति स्थिते— । ‘इतो यञ्’ (१।४।८२) इति परत्वान् प्राप्तम् ।
तस्य तु ‘असिद्धवदवसानात्’ (१।४।१२२) इत्याभौषतया अचिङ्गत्वात् आडकादीना-
मित्याडैव स्यात् । हहिरायादेशो । इयात्—विधिलिङ् । कित्वाद्गुणरहस्योपमावः ।
रैवान्—आग्रीलिङ्—‘अङ्गत्—’ (२२८८) इति दीर्घः ।

२४५७ । एतेर्लिङि ॥७४॥२४॥

दी— । उपसर्गात् परस्मै इणोऽणो ङस्त्रः स्यादावधातुके
किति लिङि । निरियात् । ‘उभयत आस्यये नास्त्रादिवत्—’
अभीयात् । अयः किम् । समेयात् । ‘समीयात्’ इति
प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ।

The चञ् (इ) of the root इच् coming after an उपसर्ग becomes
ङस्त्र when the आङ् प्रासुक् कित् लिङ् i.e. आग्रीलिङ् follows. The word
आङ्धातुके in the इति seems to be an interpolation or a
slip on the part of the writer in as much as the expr.
‘किति लिङि’ is enough to convey the presence of आग्रीलिङ् ।
The instance is तिर् इयात् where the चञ् or इ (चञ् is the प्रत्याहार

constituting the first three letters च इ उ) of the root इच् is made इस् and not दीर्घ by 'चङ्गत्सार्थधातुञ्जयोः—(2298)'. 'उभयतः चाचये नामादि-
 चत्' this is a varṭtika as is evident from the character of its being
 written in भाष्य—under 'चन्नादिवच' (75—6-1-85)—though it is
 not recognised here (with the asterisk *) as such in both
 Manorama and Tattwabodhini. It means that the rule
 'चन्नादिवच' (75—6.1.85) will not apply where an operation such
 as—the एकादेश or the single substitute—rests on both the
 preceding (पूर्व) and the succeeding (पर) words.' This varṭtika
 has been put forth here to show that the चच् or इ of the
 चाचोदि'च्' form of इच् will not become चङ् by the present rule.
 'एते हि'ङि' when it follows upon the उपसर्ग's चलि, चलि, परि etc.
 The drift is this—By 'चार्थादाङ्ग' चलीवः' (परि—) ईयात्—may be made
 च्यात् by this rule, but then by एकादेश under 'चङः सवर्धे—'
 will figure as चलीयात् in connection with चलि; ■ you say, let
 by 'चन्नादिवच' (75), this एकादेश rest on the परस्य ईयात् (thus
 चच् ईयात्); but then चच् is not an उपसर्ग. Then (if you
 argue), let the एकादेश इ rest on चली (thus चली—यात्) but then
 च्यात् ■ not the formation of the root इ. Thus it is brought
 home that the rule 'चन्नादिवच' will not apply where the एकादेश
 rests on both the पूर्व and the पर words. Nor can you argue
 again—let चच् be taken as चलि by the परिभाषा 'एकादेशविहितमन्य-
 चत्' what is disfigured by one part is the same (as before). This
 you cannot say for this परिभाषा ■ चलिस्—and ■ not to be adhered
 ■ everywhere (See, e. ग्रेखर and also चाच— and Kalyata under—

अनदिवत् 6.1.85 and उपसर्गादप्रसङ्गः—' 7.4.23). Why say 'अयः' in the कृति ?—Witness समीयात् । Here आ + इयात् = एयात् then अय् एयात् = समीयात् where ए is not अय् and therefore there is no इयादीश्च । But समीयात्—(as is seen elsewhere) is not derived from the root इय् to go in आसीकिङ् with the prefix सम् added to it ; on the other hand it is taken as the आसीकिङ् form of the root इ = go obtained from the conjunction of the root कटी (कटि + इ)—(आदि)—read along with कट, कटि, कटी (313) under 'कृत्कच'—(2299). Thus सम् + इयात्—where the इ is lengthened by the rule—'अलतयार्थे'—(2298).

मितः—। एतेरिति । 'केऽयः' (७.४.१२) इत्येता अय इति, "उपसर्गा-
हूक कडते" विग्रह (७.४.१२) उपसर्गाहूक इति, 'अययि किङ्कति' इत्यतः किति
इति आनुवर्तते न्यायानात् । तदाह—उपसर्गात् परस्मैवादि । 'किति किङ्कि'
इत्यनेनैव आर्षधातुत्वान्ने (आसीकिङ्कः किङ्कादाहर्षधातुत्वान्ने) पुनराहर्षधातु-
त्वञ्च' निव्यप्रवीणमनित्याहुः । तथा प्रविशमेतदिति सम्बन्धः । निरियान् इति
व्यञ्जः । ननु 'समीयात्' इत्यपि अय्यप्रसर्गात् परत एतेरेनेन कृत्वा, पुनर-
इति चेत् । सत्यम् । किन्तु कृत्वा कृतेऽपि एकादीयाद् दीर्घो भवत्येव । ततः
कृतेऽपि कृत्वा न कश्चिद् विज्ञेयः । न चास्मादिवत् (७.५)—सुतमाश्रित्य इति किङ्कि-
त्यादियपि वाच्यम् । पूर्वपरशब्दोक्तमन्यविशेषे . तस्मापहस्येति शर्तिसमुपपन्नमिति—
उभयत आश्रये शान्तादिवदिति । पूर्वपरशब्दोक्तमन्यविशेषे अयमपि यथ विधिः
प्रवर्तते तत्र 'अस्मादिवत्'—सुतेष न कश्चिदर्थ इति तदर्थः । तदुक्तमप्यादिवत् इति
(६.१.८२) एवं विधेयस्यो भावः—'अयं ययोमयमासीकते किं तत्र पूर्वस्मान्नाहर्ष मन्वति
आसीकित् परस्मादिभवेति । उभयत आश्रये शान्तादिवत् * । किं नान्यस्येतत् ।
नहि । 'कयमनुष्मान' अस्मते । लौकिकोद्भवः कृत्वात् । तद्वया । लौक-
िकोद्भववयोरेकः प्रीति भवति । स तयोः पर्यायेन कार्ये करोति । यदा

तन्मनी पुनमत् प्रेषयतः नानाविधं च भावे भवतः तत् यद्यसौ भविरोधाद्यौ
भवति उभयोर्न करोति । किं पुनः कारचमुभयोर्न करोति । यौनपदाभावात् ।
नास्ति बौतपदं न स्याद' इति । अत्र कैश्चटः—'उभयत इति । यथा एतेष्विलीति
इत्यनुपसर्गात् परस्य विधेयमात्मन् अभीयात् परीयादित्वादी न भवति । तथाहि
अन्नादिभक्ष्ये भक्षयन्निशेयवाचिनी । तत्र यदि पूर्वे प्रत्ययवदङ्गत्वा एकादय
आग्रीयते तदा तस्यैव (एकादेशस्त्वर्थः) परं प्रति अयमादिबदभावः स्यादेवं परं
प्रत्यादिपक्षे पूर्वे प्रत्यात्मनदभावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया प्रारतन्नाचिरोधादिति भावः
इति । 'उपसर्गादुपसर्गः—(७४।२२) इत्यत्रापि भाष्यकैश्चटयोरेव विवादम् ।
ननु तर्हि एकादयं परस्यादिवत् ज्ञात्वा अम् ईयात् इति स्थिति 'अम्' इत्यस्य एकादेश-
विहितत्वापेक्षं उपसर्गत्वमादाय—ईयादित्यस्य उस्स' विधास्यास इति चेत् । न ।
'एकादेशविहितमन्यवदित्यस्य ज्ञत्वानुसारेणैव प्रवृत्तिर्नित्यं सार्वत्रिकीति—शेखरे-
स्पन्दम् इत्याहो तावत् । अयः किमिति ? तथाहि समीधादिभ्यश्च एकारस्य [अम्—
एसात् (अ + ईयात्)] अच्चाभावात् उस्स इति भावः । ननु च समीयादित्यपि
कचिद् द्रव्यते । तत्र नामांतरिति केचन्नाह—समीयादिति त्विति । भीषादिकस्य
(स्वादि + ठञ् + इहौ १५) भावो पठितस्त । तथाहि आनाचयेति (१२८८) इति
इवावसानं इह किटकटौ (११८—१८—१०) गती इत्यत्र कटौ + इ इति एकारोऽपि
वत्तात्परं प्रविश्यते इति केचिदित्युक्तम् । तस्य इभाषोपायिणि 'अङ्गत्वात् सार्वत्रिकयोः'
(२१८८) इति द्वौर्वे यद्योत्राप्यपि द्विभेदोवेति सर्वं सुखम् । एवमेव शिखरकाव्य
अपि चेति संक्षेपः । अथ तुकि इवाधो'गा' इत्ययमादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । इधो या तुकि ॥२४।४५॥

द्वौ—। 'गातिस्त्वा—' (२२२१) इति विधौ तुक् +
अगात् । अगाताम् । अगुः । इङ् १०४६ अध्ययने । निस्-
अधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ।

The substitute ग् takes the place of इच् in कृच् । Thus इच् + चिच् + त् = इद् वा ० त्, चिच् elides by 'गतिस्मा' (२२२२) for it 'has been said under 'गति'— that 'ग्रापादिह इवादिग्रपित्तौ सञ्चरते' । Similarly अगातान् चतुः by 'चातः' (२२२७), इच् to study. It is always preceded by अधि । Thus अधि—इति—अधीते त ॥ चिच् by 'चार्धधातुकमपित्' hence no तुच् । अधीयते—अधि इ चाते—अधि इक् चाते by 'अचिन्'—(२०१)—अधीव् चाते । Similarly अधीयते by इक् and 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) । इच् is replaced by गाक् in चिट् by—

मित— । इषी वेति । इषी नादीभः स्त्राज्ज् कौति प्रसार्यः । तव चट् अ चिच् त् इति स्थिते चिन्सोपाचम्याह—'गति' (२२२३) इति एतच्च तमेवोक्तं सङ्ग— 'ग्रापादिह इवादिग्रपित्तौ सञ्चरते' इति । अचुरिति । 'चातः' (२२२७) इति कर्तुम् । इक्षिति । इक्ष्वादात्मनेपदी । अचिद् । अध्ययन इति । अधिरिति नियतपूर्वकपाठस्योक्तमार्धमिति भार्थ स्यात् । अतएव 'जुवीर्यीते,' 'परातिष्ठन्नात्मधीयते मे' (ऋक्), 'सोऽदीष्ट वेदान्' (भट्टिः) इत्यादि संगच्छते । अधीयते इति । अधि इ चाते इति स्थिते अचिन्सुभास्वित्तीषक् । ततः सवर्षदीर्घः । एवम् अधीयते । 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) इति चट् आदीभः । अयास स्रिति गाकादीनां स्त्राहिस्याह—

२४५८ । गाक् स्रिति ॥२॥४८॥

दौ— । इङ्गे गाक् स्त्राहिस्रिति लावस्यायां विवक्षिते वा अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्ये ता । अध्ये श्वे । अध्ये । गुणायदेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यच् । 'पूर्व' धातु-रुपसर्गेण—इति 'दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात् पूर्व' सवर्षदीर्घः प्राप्तः । 'येरध्वयने वृत्तम्' (२०२६) इति निर्देशान्न भवति ।

अधेयत । परत्वादियङ् । तत् आट् वृत्तिः । अधेययाताम् ।
अधेययत । अधेययि । अधेयवहि । अधेयमहि । अधेयीत ।
अधेयीयाताम् । अधेयीध्वम् । अधेयीयः । अधेयीष्ट ।

The root इङ् is replaced by या in लिट् when the लकार i. e. लिट् has already taken effect (this is the view of the varṇikakara) or when the application of the same (लिट्) rests in the mind only (This is the opinion of the Bhaṣyakara). अधिजने—अधि—इ + लिट् एङ्—अधि—गा + ए—then apply हित्, क्त, क्तल and लङ् as before similarly elsewhere. The drift is that the rule (दिक्चनेदिक्) will not apply here for it would give अधोनि and therefore इ has first of all to be replaced by या । अध्यवै—अधि—इ + लोट् इ—अधि—इ + ऐ (by आट्) —अधि—अइ ऐ by युष् and अयादेश, then अध्यवै । This is according to the opinion 'पूर्वे वातुः साधनेन युज्यते पश्चादपसर्गेण' । But according to the view 'पूर्वे वातुदपसर्गेण—etc (द्वयैर्—opinion) सवर्ग—दीर्घ' is first of all legitimate due to its अन्तरङ्गत्व । This (अन्तरङ्गत्व), however, will not take effect on the score of the आप्तक or लिङ् in 'खेरध्ययने—' where अध्ययन (अधि—इ + क्त्वा—अनङ्) has no सवर्गदीर्घ but it has been effected by युष्, अयादेश and एङ् as in अध्यवै we have done. अध्येत—अधि—या इ + क्त्वा इत—अधि—ऐत by the text 'अधीयीत—विधिलिङ् इङ् + ऐत and सवर्गदीर्घ' । अधेयीष्ट—आधीर्षिङ् ।

मित—। गार्किति । 'इकञ्' (१।४।४८) इत्यतः इक इत्यनुवर्तते ।
आवस्थायाम् इति । अवसत्तामयः—आवस्थायाम् अर्थात् लिङ्कृत्य लकारे प्रयुक्ते
इति इको गार्किति वार्तिकान्तरम् । लकारे (लिङित्यर्थः) विधिविधौ एव इको

नास्ति भावम् । एवञ्च अभयमपि नति द्विचनेऽपीति निषेधो न प्रवर्तते । पूर्व
द्वितमिनितापीऽभावात् । अन्तरं तु चर्म्मितिजात्वाविष्यत्त्वं विचारः । एवं द्वये
माहादेशे द्वित्यस्यतुत्यादय इति बोध्यम् । अथर्वे इति—सोऽनुसमेकं चर्म्म इवम् ।
पुनरादेशोरिति । 'पूर्वे धातुः साधनेन युज्यते पञ्चादुपसर्गे'चे'तिनतेनेदम् । सतान्तर
माह—पूर्वेति । इमेने इति—मति इत्यर्थः । अन्तरमाह इति सतर्कदीर्घेऽन्तर्यः ।
अध्यायनेरति द्वि'पानिधिया साधितम् यच्च (अध्यायनम्—अधि—इ + क् + ट्) ।
प्राप्तवत्प्राप्तोर्'चे'त्यादेशे यच्च च चिह्नम् । अतः अभयमपि साधिति भावः ।
नामेकस्य पूर्वमेव भाव्यस्यतमित्याह्वयम् । अथर्वेति । अकिं चाटि इत्या इवम् ।
अन्तर्'स्य' मूले ।

२४६० । विभाषा सुक्कुटीः ॥२४॥५०॥

दी— । इकी माक् वा श्वात् ।

The root माक् is optionally substituted for इक् in सुक् and
इक् ।

नित— । विभाषेति—'इङ्' (२४४८) इत्यत 'इक्' इत्यसि । 'माक्
विटि' (२४४४८) इत्यतो माक् इति च । तदाह—इङ्गे माक् इति ।
'सुक्कुटी'रिति सम्यक् । तेन 'इकी माक् वा श्वात् किं कुचि'
चेत्यर्थः ।

२४६१ । माक्कुटादिभ्योऽनिष्पत्तिः ॥२४॥१॥

दी— । माक्कुटादेशात् कुटादिभ्यश्च परे चञ्चितः प्रत्यय
हितः स्युः ।

Such affixes as drop neither च nor ञ् are designated or
treated as हित (ह—dropping) when they follow the sub-

stirute ग्राह् and the roots of the कृटादि class. Thus, सिच् coming after चधि—in अ वा स्तु is सिच्, then we look forward :—

मित—। ग्राहिति—। ग्राह् कृटादिभ्यः + चधिचत् + कित् इति च्छेदः । तत्र 'चधिचत्' इति । ग्राह् च च्छेदौ । 'तौ' इती यस्मिन् च च्छेदौ । न तथा—चधिचत् । सुप्ते ग्राहिति । 'ग्राह्' चिटी'ति, ग्राहादियः । न तु 'इषो ग्राह्' (२४४०) इत्यस्य—नापि 'ग्राह्' नताचिच्यस्तेति दर्शयति । ग्राहादिसात् इति । ग्राह् च कृटादयश्च इति इत्यात् प्रत्ययानाम् । एतेन चधि इक् सिच् त इत्यन विभावा सुक्चलो'रिति ग्राह्पक्षे—चधि भगा स् त इति स्थिते सिच् प्रत्ययस्य च ग्राहादिसात् परत्वात् कित् संशयाभावाद्—

२४६२ । सुमास्यागोपाजहातिर्ना इति ॥६॥४॥६॥

दौ—। एषामात् ईत् स्यात् किङ्ख्याईधातुके । अथगीष्ट—अथैष्ट । अथगीष्यत—अधीष्यत । इक् १०४३ स्मरणे । अयमप्यधिपूर्व्यः । 'अधीमर्थद्वयेशाम्—' (६१६) इति लिङ्गात् । अन्वधा हि 'इमर्थ' इत्येव ब्रूयात् । 'इष्वदिक इति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक १५७७) । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आईधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तस्मात् यण् न । तथाच भट्टिः—'समीतयो राधवयीरधीयन्' इति । वी १०४८ गतिध्याप्तिप्रजनकस्थसनखादवेत्तु—प्रजनं गर्भयष्टवम् । असनं क्षेपनम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् अमियन् । अङ्गामि सति अनेकाचत्वाद् यण् इति केचित् । अय्यन् । अत ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रक्षिप्यते । एति । ईतः ।

इयन्ति । ईयात् । ऐजीत् । या १०४८ प्रायश्चे । प्रापयन्ति
यतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ।

The या of the roots वा, वा (called हु), ना, स्वा, ना, पा, हा and वो (वो or वा becomes ई when a हलादि (having a consonant in the beginning)) गित्, जित् or कित् affix follows. By the previous rule सिच् after ना is कित् ; Thus चधि च वा सिच् त् = चधि चगीयत् = चधि-चगीयत् by 'इच्छोः' and 'चादेव' (२११।१२) — चधगीयत् by 'टुचा टुः' (११२) । Here सिच् does not clide by 'नातिस्त्राह्वयाम्नासिचः परस्योपदेश' (२२२२) for नाङ् is चात्मनेपदी । Now नाङ् being optional in लुङ् by 'विभाषा लुङ् लुङोः' (२४६०), another form is चध्वेष्ट — चधि इ सिच् त् = चधि — चाट् इ सिच् त् by 'चाट्नादीनाम् — चधि ऐत् by चाटव' (२६८) — चधि ऐष्ट as above — चध्वगीयत् — चध्वेयत् (लुङ् — विभाषा लुङ् लुङोः) ; इत् to remember, This also is preceded by चधि from the fact of Panini's own practice in the rule 'चधी-जघद्वेयो कर्मणि (६१६)'. Had it not been preceded by चधि he could have said इजघद्वेयो etc. — इजघद्विक् etc. This is a varttika meaning 'It has to be said that the operations meant for इच् to go such as 'इच्छो वय' (२४३५), 'होर्न इचः किति' and इच्छो ना लुङि etc. are also equally due to the root 'इक् to remember' । Thus चध्वेति — चधीयः चध्विनि etc. also चध्वनात् — चध्वनात् — चध्वतुः as before under 'इच्छो वा' (२४३८) [Note carefully the difference between वा (इच्छो वा —) and नाङ् ('नाङ् सिटि' २४३८) । The latter gets ई in place of its वा but the former does not] .

चध्विच् etc. Some assert that the similar operations are as-
cribed to इच् only when any चाट्वाट्वाङ् affix follows the same

(इक्)—This assertion is due to the statement 'इयदिकः' of the varttikakara under 'इषो ना कृत्' (२४६८) where the affixes of कृत् only are concerned. Hence according to them इक् will not be replaced by इक् directed by 'इषो वक्' (२४६९) which refers to सार्धधातुक प्रत्यय only. Thus in place of चरि चरि above they will have चरि—इयन्ति—चरीयन्ति with इयक्; similarly in places of चरिष्यन् etc. they will read चरीयन्न् etc. As for example—'ससीतयो राघववोरचरीयन्', remembering the two Raghavas (Rama and Lakshman) along 'with Sita' of Bhatti III—where चरीयन् (चरि इ गट् ईग १४) is formed with इयक् and not वक् (which gives चरिष्यन्)। वी means 'movement', 'pervasion', 'conception', 'wish', 'casting', and 'eating.' वी—by सार्ध—' (२१६८) विद्यन्ति—वी + इवङ् + चरि। वीङि—no gunnation for ङि is चरिङ्—by 'सीतपिब' (२२०४), चरीत् (वक्)। चरिष्यन्—इयक्। [N. B.—Nagesha says that this root (वी) will be conjugated in (the form) mooda लट्, लिट्, लृङ् and विधिविङ् only and will not be followed by any सार्धधातुक except वक् and वङ्—as Bhashya has under—'चलेब्ब-वमपो' २२२२]. *

चकारयसी सति etc.—Some conjugate चव्य न् (चट् प्री चक्) in place of चरिष्यन् in लङ् on the ground that after the augment चट् (च) has been prefixed to the root वी, it (वी) becomes चलेकाच् (polysyllabic—as चवी) and thus paves the way for वक् enjoined by 'एरलेकाचोऽव्ययीत्यर्थः' (२०९)। Bhattoji prefers इयक् (चरिन्—२११) to वक् because if चट् operates first on वी then there will be no चलेकाच्, for चट् is चरिङ्, as the rule 'कृङ्-लङ्-

सत्त्वबुद्धयः' (2206—6.4.71). falls under—'असिद्ध बद्धाभाषात्' (6.4.22).

Hence it ought to have इक्, and not यक्--this is elaborately dealt with by Nagesha under this rule. Here i. e. in वी, ईकार is another root taken jointly with वी (वो + वी) : Hence we have also एति ईतः छानि (इक् and not यक् for the root is long and not short as यक् (य)) etc. ईयात्--विधि and चायीः : The diff. is in dual etc. ईयाताम् (विधि) and ईयाताम् (चायीः) etc. ऐक्यं--लृक्, सिति वृद्धि--and एकोम by 'इट्--वृद्धि' (११६६) : ग्ना to go for प्रापण here means movement. प्रसिध्नि by 'भेदनेद दुमाप्रविहवि सति' (११८५) : In लृक्, ■ has लृप् in place of लि by :—

नितः—। वृत्तास्त्विति—। वृ (‘दाधावृदाप्’) भास्वा गा पा यद्वातिः
(‘वा’) सा एषाम् समाहारदन्तात् वृत्ती—। सति योऽन्यत्रार्थोऽप्यस्य—कृतात्मस्य
निर्दिष्टः। अत इको यचणं किन्तु, न इच्छ एव स्वाध्यायान्। ‘भास्व’ चानुक्ते’ (६।४।४६)
इत्यभिहितं वर्तते। ‘भासो लोप ईटि च’ (६।४।४४) इत्यत ‘भात’ इति। ईत्यतिः
(६।४।४५) इत्यत ‘ई’ इति। ‘अनुदासोपदेशमनोतितमोऽप्योनामनुनास्विकलोपः
सिक्छति’ (६।४।२७) इत्यतः ‘किक्छति’ इति चानुवर्तते। तदाह—एषाम् भात ईत्
स्वादित्यादि। इत्येति किञ्चित्पक्षे विक्षेपश्च तदाह—इत्यादौ किञ्चित्ति। अथ्यगीष्ट—
अथ्यीष्ट (कुक्) इति अथ्यगीयत—अथ्यीयत (कुक्) इति च विभाधा कुक्कुक्-
(२४६०) इति बाह्यादेशविकल्पः। अथ्यगीष्ट इत्यत—अधि इ सिप् त इति स्थिते—
मान् गाकोदीप्यतोऽकारस्य इति—अधि च गासिच् त—अधि अगा स् त इति जातिः
‘जातिस्त्वावृत्तामूढः—’ इति सिचो कुक् न। परस्मैपदित्वाभावात्। एवञ्च कोक्-
कृतादिभ्य—इत्यादिना सिच किञ्चि—अनेन आकारस्य—ईदादेशे—अधि वमीप् ट
इति भवति इच्छोक्तिरिति वक्तव्यम्। कुक्का इति कुत्तव्यम्। तत इको यचिति अत्रादेशः।
अथ्यीष्ट इत्यत—(नास्मादपचो इदम्) अधि इ सिप् त इति स्थिते आहवादीनामित्या-
कारणे आटयेति इच्छी अधि ये स् त इति जातिः पूर्व्ववत् वल्लवत्वव्यादिनाः। एवम्

अध्वगीभ्यश्च इत्यादावपीति बोध्यम् । इति । अधिपूर्वत्वस्य निश्चयनाह—अधीगर्भ-
द्वयेभ्योऽपि । शिक्षान्—चापकात् । अन्वया इति । यदि ह्ययमधिपूर्व्यो नाम-
विभक्त्युत्तरा इत्येवमपि न्यायार्थे च प्रसूतयिष्यदमथा प्रमादिकत्वप्रसङ्गादिति भावः ।

‘इष्ट्वादिक इति वक्तव्यमिति’ । नार्तिव्यतिरेकम् । ‘इष्ट्वातोर्विहितं यच्—दीर्घं
नाकारदिशादिकार्यमिच्छातावपि लपतिष्ठते’ इति तदर्थः । यच्—एषो यच्
(२४५५) दीर्घः—‘दीर्घं इवः किति’ (२४५६) । गाच्—इषी गाच् लुङि
(२४५८) । तत्र यच् नार्तिव्यतिरेकादहत्त्वमाह—अधिवर्ण इति अथगात् इति च ।
अथ भतान्तरमप्यस्ति । वदाह—वैचित्र्येति । आर्त्तधातुकाधिकारोक्तस्य आर्त्तधातुका-
धिकारि लक्षणस्य ‘इष्ट्’ इत्यस्य इति लम्बनात् । एवेति—न तु सार्वधातुकादिकार्य-
रोक्तमेति भावः । अतिदेशमात्रुरिति केषादिन्यासाधीयते । अतिदेश इति—कस्यचित्
कार्यमुक्त्वा तस्यैव कार्यस्य विप्रवाहारे निक्षेपोऽतिदेशः । अयं भावः—इषो ना
लुङीति सूत्रम् इव आर्त्तधातुकतायां व्यवस्थानाह । तत्रैव च नार्तिव्यतिरेकत्वम्
—‘इष्ट्वादिक—’ इति । अतः केषादिदुष्यते यत्—इष्ट्वातोराहं धातुकारोक्तमेव
कार्यम् इष्ट् धातुपनिष्ठत इति । अत एवेवायमेतद्व्युत्पन्नम् । तदेवाह—तद्वत्ते यच्
नेति किन्तु इयक् एवेति भावः । सङ्गीतयोरिति । अतः अधीयन् इत्यस्यकारणित्यर्थः ।
इय पदम्—अधिपूर्वस्य एतैः अतरे प्रथमैकवचनम् (अधि न यत्—अधि इयक् अतः)
एवञ्चाय इत्येव न यच् । तथा सन्ति अधियन् इति स्मादिति शेषम् । रात्रयोरिति ।
अधीगर्भद्वयेभ्योऽपि वङी । नीति । कान्तिरिच्छा । ‘अधीगर्भद्वयोः’ (३२६२) इति सूत्रात्
त्रायां सार्वधिकः । किन्तु सार्वधातुकताप्रयोजनविषय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।
कैवीति— । अर्थः । विवर्ण । इयक् । दीर्घ । सैत्यं पिबेति अपिलाह गुणामात्रः
नविवर्णिति । अट्थी अजिप्ति स्त्रिये अविज्वा धात्वित् इयक् अकारमेव धत्तेति । एषो
अन् इति स्थिते आगमेन धातुमेकीकृत्य अनेकापत्यमाह । ततः ‘एरनेकाधोऽसंयोक-
सूत्रम्—’ (१०२) इति शक्तिरिति भावः । एतच्च नूनं द्रुवितं शब्देन्दुशेखरे । तथाहि—
‘सुहृन्वत्सुहृन्वदुदात्तः’ (४।४।७१) इति सूत्रम्—‘अजिज्वावदवामात्’ (४।४।१२)
इति सूत्राधिकारि पर्यायत्वात् अजिज्वास्य ‘एरनेकाह—’ (४।४।५९) इति सूत्रविहितं

कार्यं प्रत्याभीयतया असिद्धत्वम् । तथा सति अनेकापत्त्यपि निवर्तते । अनेकापत्त्या—
भावाच्च कृते अप् । अत्र इवङ् एव प्राप्नोतीति शब्देऽनुमीकरी विस्मरेणोपपादितमिति
दिक् । अन्यमिति—तेषां भूते इत्यर्थः । अत्र नो इत्यनेत्यर्थः । नो ई इतिक्क द
इति भावः । एवञ्च आषी स्थितम् । एतीति । गुणः । ईत इति । किञ्चाङ्गुणाभावः ।
इयन्ति इति । इयङ् । ईयात् इति । विधी आशिशि च समानम् । अथत्त तु
इयाताम् (विधि) ईयाताम् (आशीः—) इत्यादि । ऐवीत् इति । आट् । शिचि
इतिरिति इङि । येति—प्रापणमिह गतिरिति । णिजर्वसानम्याकाशवात् । प्रवि-
यातीति—‘निर्गङ्गद—’ (२९८५) इति यत्वम् । यथास्मात् परस्व—स्वकि भेदुस् वा
स्यादित्वाच्च—

२४६३ । लङ् शक्तटायनस्यैव ॥३॥१११॥

दी— । आदन्तात् परस्व लङो भेदुस् वा स्यात् । अयुः—
अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । अयासीत् । वा
१०५० गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । भा १०५१ दीप्तौ ।
प्ता १०५२ शौचे । आ १०५३ पात्रे । द्वा १०५४ कुस्तायाम्
राती । प्ता १०५५ भक्षणे । पा १०५६ रक्षणे । पायास्ताम् ।
अयासीत् । रा १०५७ दाने । ला १०५८ आदाने । ‘हावपि’
दाने इति चङ् । दाप् १०५९ लवने । प्रविदाति—प्रनिदाति ।
दायास्ताम् । अदासीत् । स्वा १०६० प्रकवने । अयं सार्क-
वातुक्तमोक्षविषयः ।

“सस्यानलं नमः स्यात्” (वृत्तिक १५८१) इति वार्त्तिकं
वदभाष्ये हलिकम् । ‘सस्यानो जिह्वामुल्लोचः’ । स नेति
स्याप्प्रदिशस्य स्यादित्ये प्रयोजनमित्यर्थः । ‘सम्पूज्यस्य स्यात्’

‘प्रयोगो न’ इति न्यासकारः । आ १०३१ पूरणे । मा १०६२ माने । अकार्षकः । ‘तनी ममुस्ता न कौटभक्षिषः’ इति माधः । उपसर्गवशेनाधीन्तरे तु सकार्षकः । ‘उदरं परिमाति सुष्टिना’ । ‘निर्गदनद—’ (२२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति—प्रनिमाति । अच १०६३ परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमस्तिपरो न प्रयुज्यते । ‘बहुवचनपरः’ इत्यनेन । ‘भक्तिपरः’ इत्यपरे । वग्धि । वञ्चात् । उञ्चात् । अवीचत् । विद १०६४ ज्ञाने ।

[N. B.—The rule lit. means—According to Shakatayana alone कृच् is put in place of क्ति coming after an आकारान्त root. Hence according to others (including Panini himself) कृच् is the substitute for क्ति. Thus the acceptance of the term आकारान्त indicate option and एव is to serve some special purpose elsewhere—‘विद् कृ’ (विकारिणाकारान्तं कृत्वा कृच् एव क्त्वात्) विकारिणि]

कृच् takes the place of क्ति optionally when the latter follows an आकारान्त root. Thus अयुः—अयान् ; अवात्—विधि and चाशी । आयाताम्—विधि, यायाताम्—चाशी । अवासीत्—कृक्, अट्वाचक् इट्ठिचट्ठे तु by ‘अमरस्यमाता सक्च’ (२६००) । वा means movement and indication. भा—to glitter or look bright. चा (वा) to purify चाति—अवात्—अशी—अवासीत्—आसति etc. खा to cook. दा—to move in a contemptuous manner. खा—to eat—अशी । पा to protect. पायाताम्—and not पैयाताम् etc. for in ‘एकिकि’ (2374) and in ‘अद्विष्टावृत्त—’ (2223), the root पा to drink (पिवादेव) is

rakel and not रा to protect ; hence we have neither रल् nor the elision of रिच् । Similarly अपासीत्—where सिच् does not elide for the same reason, ला to take. Chandra holds that both रा and ला mean to give, दाप् to cut off. Note that by 'दाया धृदाय' this दाप् is not वृद्धन्त hence प्रचिदाति—प्रचिदाति ॥ 'येषु विभावाऽन्त्यादा-वचान् उपदिशे' and not प्रचिदाति only ॥ येनैकम् etc. (128) । दद्यात्तम् etc like पाद्यात्तम् etc. स्वा to explain. This root is used in सर्वधातुक (कट्, कीट्, खट् विधिलिङ्) only and this we infer from the Varttika—

The drift is this :—It has been established by the Varttika and the Bhashya under—चसिच् स्वात् that स्वात् is स्वादि i.e. to be treated as beginning with स्वा् and not स्व so that in the uses like 'नमः स्वाते' there will be no change of स्वात्तल or विद्वांसूचीयत् in as much as the rule 'हर्दरे रिङ्गर्भीय—' will take effect due to the चसिङ्गल of 'व' in स्वा by the यार्थिक 'चसिङ्गल यत्तल विद्वा' But this explanation does not hold good if स्वाति is derived as (स्वा प्रकथने) + गृह् + धर्मी १५) for य replaces न् and not vice versa. Thus न् is not चसिङ्गल and therefore 'कुटी—' applies and directs जिह्वासूचीयत् । But the authority of Bhashya and Varttika rules supreme here and leads us to infer that 'स्वा प्रकथने' should be used in सर्वधातुक (कट्, कीट्, खट् and विधिलिङ्) only ; for this single case of न्, indicates, by generalisation, the validity of our inference.

Cp—'सस्वान्तं नमः स्वाते' (1591). and the भाव—under it, "स्वादिभि" (यार्थिक) । चयवा स्वादिर्भविष्यति । केनेदानीं कश्चादिर्भवति । चर्त्तव

यस्य स्वादिः कश्चम् । 'चसिह' यस्य यमचनं विभावा' (नासिक) । चसिह' यस्य विभावा यस्य वक्तव्यम् । किं प्रयोगनम् । 'प्रयोगनं धीमस्थे वृत्तविधि (नासिक) । धीमस्थ इति योपसङ्गश्चो वृत्तविधिर्भवति । सौम्यस्य इति उदात्त इति की भवति । ❀ ❀ ❀ 'संस्वानल' नमः स्वादे (नासिक) नमः स्वादे इति संस्वानल' न भवति । (नासिक)—under 'चसिहः स्वात्' (२-४-५४) P—210. The meaning of the Varttika is—Had स्वात् not been स्वादि then in uses like नमः स्वादे (स्वात् + ४धौ १०) there would arise संस्वानल i.e., मिहामूल' as a result of combination by 'ह्रस्वोः ऋषो च' (१४२) and not, विस्व'नीय by 'अदेरि विस्व'नीयः' (१५०).

The Nyasakara opines that स्वात्, preceded by सन्, is not used in सार्थवानुक्त as well. Thus forms like संस्वाति etc. are wrong and संस्वा etc. are derived from the substitute स्वात् of चसि and not from स्वा प्रकचने (cp Nagesha). आ to fill. मा ■ measure. Intransitive, cp Magha under—'तनी सन्तः etc. The line in full in—तनी सन्तः न सौम्यसिद्धिप्रीतिनामसम्भवा मुदः—The joy arising from the arrival of the hermit (Narada) was not measured in the person of the foe of Kaitabha (Krishna) i.e. he was overwhelmed with joy. सन्तः—मा + सिद् उत् । But the root (मा) is trans. when it affords a different sense due to any उपसर्ग e.g. 'संदरं परिमाति मुष्टिना' etc. cp. नैषध । In full the line is 'संदरं परिमाति मुष्टिना कुतूहो कोऽपि दम-स्युः किम्'—Is some inquisitive person measuring the belly of the sister of Dama with the breadth of his palm—i.e. Damayanti is slenderbelly. This मा is not to be confused with 'मा' in the rule 'मैत्रेयम्—(३२४५). Thus it gives परिमाति etc by द्वे विधाया— to express clearly—दक्षि etc. This root does not take चसि

after it. Hence वचन्ति is wrong. Some say that it is not used in the plural number so that वचन्ति, वक्ष्य, वक्षन्तु, etc are wrong. Others hold that व is not used in dual (व—वि ?) so that वक्षः, वक्ष्यः वक्षन्तः etc (Or—वक्षन्तु &c), are erroneous. [Here the reading is विपरः or निपरः] Hence it is fair to use it in singular only. वक्षि—वच् + हि = वक्ष्णि by वृद्धाभ्यो—(३४२४) = वक्ष्णि by 'वोः छः' (३७४) वक्ष्णि by भक्षां जम्, वक्ष्यात्—विधि । वक्ष्यात्—आयी—'विदायिधि'—'वक्षि-स्य'—gives सप्त. अयोचत्—'वच सप्त' सर्ववैदीयः । विद् to know.

नित्— । वक्ष इति । 'भोर्लुक्' (३४११०८) इति 'वातः' (३४११०) इति वातुवर्त्तते । तदाह—आदन्त्यात् परस्मैति । शास्त्राद्यनवर्त्तणं नित्याद्यम् । तदाह—वच् वेति । एवकारस्तु भिन्नकर्मः । 'क्षिट् च' (३४१११३), 'क्षिप् आशिषि' (३४१११६) इत्याद्योपसन्धयः । तत्रात्र व्याख्यानम् (क्षिट् चेत्यम्) 'त्रिकादिप्रक्षिप् आर्ध-वातुवर्त्तय एव स्यात्तु सार्वधातुवर्त्तयः' (२१७९) इति—तदेवं भवा भव इति स्थिते कुप्प्रिकृत्वात् भवतुः भवान्—इति । बायात्—इति । विभिराशीय (क्षिप्) । बाधयाम् (निविः) । बायास्याम् (आशीः) । बयासीत् । 'वमरमनमावां सक् च' इति सगर्गः क्षिप् इट् च् । वेति । वाति । वयात् । वयासीत् इत्यादि । एवं भाषायेत्याद्यो-प्यि । वाति इत्यादि धात्वादेरिति सत्यम् । पाषास्यानिति । 'वातिस्त्राहपभूयः—' इति सिञ्जुक् 'एलिङि' इति एत्वं च न । तत्र तत्र पितृवैरेव यङ्गादिति विभाव-नीयम् । हावयोति—रा च दा चेत्यभावयोत्थयः । प्रणिदातोभ्यदि । तुङ्गंवात्वा-भावाद् 'नेर्गद्—' (२२४३) इति न । किन्तु 'श्रैवि विभाधेति' सत्यनिकल्पः । क्षायास्तम् । वदासीदिति । 'दाधा वृदाप्' इति दापेर्तुसंज्ञान्निरुक्तान् 'वातिस्त्रेति एलिङीवि' च न प्रवर्त्तते । तेन एवसिञ्जोपी न । अयं सार्वधातुवर्त्तमानविषय इति । अन्धधातु-विषये ख्याधातोः प्रयोगो नासीति भावः । तदेव प्रमाचयति—सखानलमिति । रायि-सिद्धम् । तत्र सद्व्याख्यानपरं भाष्यमपि शास्त्रानित्याह—सद्व्याख्यानं च क्षिप्प्रिति । सत्यं भाष्यम्—'वचिङः ख्याम् ॥२४१३॥ क्षिप्ते वक्ष्यादिरादीस्ति ख्यादिः ।

‘अचिञ्’ कञात्स्यात् (चार्त्तिक) । अचिञ् कञात् स्यात् इति स्यादिः
 स्यादिव । स्यादिति (चार्त्तिक) इत्यदि । ‘अचिञ्’ आक्षेपस्याद्यासुब्रूतम् ।
 अयं चार्त्तिकार्थं स्वयमेव व्याकरोति । सञ्ज्ञानो लिङ्गासूतीय इत्यादिना । स्यात् नमः
 चतुर्णां स्यादस्य चतुर्थे कवचनम् । ‘नमः स्यात्—’ इत्यादिना चतुर्थी । ‘नमः
 स्यात्’ इति अस्यचित् प्रवीतो चार्त्तिककारेण उदाहरणमपदेशीयं उक्तम् । ‘अचि-
 ञ्’ इति भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अत्रात्रमभिप्रायः—‘अचिञ्’ इति सूत्रस्य चार्त्तिक-
 चतुर्णां च न स्यात्तद्विषयः स्यादिति प्रतिपादितम् । तत्र ‘अचिञ्’ यस्य यवप्रस-
 विभाषा इति चार्त्तिकेनात् ‘नमः स्यात्’ इत्यत्र शकारस्यानिवृत्त्यर्थं यकारस्य—अचिञ्-
 क्त्वात् ‘नमरे विमर्जनीयः’ (१५०) इत्यस्य प्रवर्तिर्लिङ्गासूतीयत्वं (सञ्ज्ञानत्वम्) न
 स्यात् । किन्तु ‘स्या प्रवचने’ इत्यस्य स्यात्वादीरेकोत्तरं यत्प्रत्यये विधाय—
 ‘स्यात्’ इति यत्प्रवचने यकारस्य—यकारस्यानिवृत्त्याभावेन ‘अचिञ्’ इत्याभावात्
 ‘नमरे विमर्जनीयः’ इत्यस्य प्रवर्तिर्नास्तीति खलैरर्थेऽपि सर्वथाभावात् । तत्र
 ‘कुतोः कपीय’ (१८९) इत्यस्य प्रवर्त्या लिङ्गासूतीयत्वं दुर्भावमेव । एतन्मन्त्रादि-
 भाष्यकञ्च सञ्ज्ञादीनपेक्षत्वात् । एतच्च तद्धि भाष्यचार्त्तिकप्रामाण्यात् विज्ञावति
 स्यादतीः सार्वभौतकभाष्यविवर्त्तनं कोपेयानुक्तविवक्षितम् इत्यर्थः । सञ्ज्ञाचिकारस्य
 तत्त्ववतो दोषात्स्य वेदाक्षरवर्णस्य ।

अत्रात्र आसक्तार—संवादभावात् । सम्पूर्णं स्यादिति । सार्वभौतकविवक्षितेऽपि
 सञ्ज्ञाचिकारस्य—प्रवीतो नास्तीत्यर्थः । तेन संज्ञाति इत्यादि न प्रवीतत्वम् । संज्ञा-
 इत्यादि तु अचिञ् कञात्स्यादस्येति व्याख्यानसिंघात शरत्तमिति जेष्ठरकारः । अस्मि
 चार्त्तिककालमुदाहरति । तनी मसुरिति । तथोपमाभाष्यमस्यस्यो सुद इत्युपशर्द्धम् ।
 तथोपमास्य (नारदस्य) अन्तर्गतत्वात्—आत्मसंज्ञात्—संज्ञावतीति तादृशः सुदः इति । कौटिल्य-
 इति । अत्रात्र तनी—इति न मसुः परिमिता नास्ति । चार्त्तिकेति मसुवेति भावः ।
 मसुरिति—विट् सञ् । ‘सञ्ज्ञाचिकारस्य—दर्शयति । ‘अचिञ्’ इति । अत्र
 परिभाषाति परिचयभावकम् । नैपथीयज्ञोऽयम् । ‘कुतुबी कोऽपि दमस्तु-
 किञ्’ इत्युपशर्द्धम् । ‘कुतुबी कोऽपि कोऽपि दमस्तुर्दमस्तुः’ इति । कुतुबी

न तु मुटिङ्गवेन परिमाति परित्यज्याति किम् अन्यथा कथमेतावत् शीघ्रत्वमसा
तद्वर्येति चात्रविषयः सा ह्योदरीया मल्लितसुभनत्वात् । अति इति । एतेन सूत्रे
द्विवचनपरोऽप्यस्तीति दर्शितम् । अभियुक्तत्वाद्वादात्—अतिपर इति । अद् बहुवचने
एव प्रयोगोऽभाष इत्यर्थः । बहुवचनपर इति न प्रयुज्यते इत्यप्याह्वयम् । एवम् 'दिपर'
इत्यत्र । [अत्रमूले 'दिपर' इति युक्तः, पाठः, 'क्षिपर' इति तु न सुष्ठु] तेन सर्वथा—
कवचने प्रयोगोऽस्तीति निर्विवादम् । इति इति । 'हुक्कसम्भो—' इति चेति ।
योः कुरिति (१७८) इति—कृतम् । भवो कश्—' इति कश्चम् । सञ्चादिति ।
किदाभि इति किदाद् वचिद्विपीत्यादिना सञ्चकारम् । अथोचदिति । अस्तिरिति
स्वाति इत्यक् । एव चम् इत्यम् । सवर्णदीर्घः । विद ज्ञाने इति ।

२४६४ । विदो लटो वा । २।४।८३

दो ।—वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां शलादयो वा स्युः । वेद ।
विदतुः, विदुः । वेत् । विदथुः । विद । वेद । विद् । विन्न ।
पक्षे वेत्ति । विन्न इत्यादि । विवेद । विविदतुः । 'उषविदे—
(२३४१) इत्याम्पक्षे 'विद' इत्यकारान्तनिपातनाच्च लघुपक्ष-
गुणः । विदाश्चकार । वेदिता ।

The (nine) परस्मैपद affixes of लट् (तिप् to मत्) coming
after विद् are optionally replaced by चत् etc (the nine-विद् affixes
चत्, चतुच् up to च) thus विद् + चत् = वेद् + च = वेद—governed by
'पुनरात्मन् पश्य च' (२१४२) । Note that the rule 'खिटि भावीरन्त्याश्च'
(२१७७) does not apply here though चत् follows for the root is
followed by लट् and not लिट् । Similarly in other cases. विदतुः
it is क्ति—hence no लृच् । विवेद—खिट्—विविद् + च—विवेद च by
सुमन्— । With चाम् by 'उषविदजायन्तोऽन्वतरस्याम्' (२२४१) we have

निपात्यकार and not वेदासकार for विद् ends in अकार in 'उपविद्—and thus if of विद् ceases to be उपधा ('उपविद्भावात् पूर्वम्—'). ■ the case of चाम् (चाम्पय) । And this चकारान्त of विद् is a case of निपातन । (Also Bhashya has—'निपातनादनुचलम्'—Nagesha). This निपातन is in connection with चाम् alone and not with any other affix. वेदित्वा—विद् इदृता (सुट्).

मितः विद् इति पञ्चमी । लट् इति—चटौ । परस्मैपदानां लज्जतुस्— (२१८२—२१८८) इति सर्वमनुवर्तते । तद्वद्—वेनेषुटः परस्मैपदांशमित्यादि । वेद इति । जिह्वादिग्रन्थानाम् 'छिटि धातो—(२१७७) इति न प्रवर्तते । पुनस्तत्तुपधस्य चेति (२१८८) तुषः । विदित्तरिति जिह्वाठ सुषामावः । एवमन्यत्र । पथे इति षट्ठीत्यर्थः । वेनेषुवादि लटम् । विवेद विद् । तुगमा प्रज्ञिवा । उपविद्— (२१८९) इति । चाम्पये—चाम्प्रत्यये सति 'विद्' इति 'उपविद्—' इति सूते इत्यर्थः । चकारान्तनिपातनात्—निपातननाशित्य—चकारान्तवृत्त्यात् च न लुप्तपञ्चमः (२१८८) इकारलोपभावाभावादिति भावः । एतच्च 'चाम्प्रतिषेधेन' इति शेषः । लुक् भवेत्—'निपातनादनुचलमिति' इति शेषेरेकितम् । एवम् 'चटौ लोप' (२१८८) इत्यलोपोत्तरं आनिवृत्तभावेन चकारान्तम् आनिवृत्त्य—लुक् एवगुणो वेति इत्यम् । वेदित्वा—सुट् । लटम् ।

२४६५ ।— विदाहू वैखित्वन्यतरस्याम् ॥२१॥४१॥

दी— वेनेषुवात् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तकारेत्यनु-
प्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दात् ।

चाम् after विद् in लोट्, want of लुक् (of विद्), लुक् or disappearance ■ लोट् and the अनुप्रयोग or after-use of ल ending in लोट् i.e. the affixing of the words करोतु कुरुताम् etc. to विद्—

all these are optionally enjoined in an irregular way. Here (in the rule) there is no intention of specifying the person or number. And this is inferred from the (force of the) word इति in the rule. The idea is—'विदाकुर्वन्' is the 3. per. pl. Hence by this it is not to be understood that the लोट् form कुर्वन् alone affords the alt. form विदाकुर्वन् । But all the remaining लोट् forms in other persons and numbers such as करोतु, कुरु, करवाचि—etc will have the alt. forms विदाकरोतु, विदाकुरु, विदाकरवाचि etc. against them. This is the force of the word इति which implies 'in like manner.'

मित्र—। विदाकुर्वन्विति । एतच्च सामान्येन निहिंष्टम् न तु 'वेत्' इत्यस्यैव पाक्षिकः 'विदाकुर्वन्' इति निपातनाद इति भवति इत्येवमर्थः । इतिशब्दः प्रकारार्थकः । तेन एवमकारे स्वसि इति सूच्यते । ततश्च पुरुषान्तरे च भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । तदेवाह—वेत्तिरित्यादिना । 'कासुप्रत्ययादाम्—' (३।२।२३) इत्यत आसित्वनुपपत्तेः । 'लृङ्प्रत्ययान्तस्य लिटि' इत्यव्ययवहितपूर्वस्यान्त 'चतुस्रमुज्ज्वले' इति वेत्ति ऋधम् । गुणाभावा इति । 'वेत्-लृटि' इत्येतेन सम्बन्धः । लोटो वृत्तिरिति वेत्तिरिति सम्बन्धः । लोट्प्रत्ययान्तकृपातोः करोतु—कुर्वन्त्यादेः प्रत्ययान्तयोगस्य वा लिङ्प्रत्ययेन निपात्यते अनिपत्यपेक्षं विधीयते इत्यर्थः । गुणाभावात्त्वादी सर्वत्र 'निपात्यते' इत्यव्ययवहितं व्याख्येयम् । ननु सूत्रे 'विदाकुर्वन्' इति प्रथमपुरुषवचनवचनान्ते इत्यर्थः । तत् कृतो 'लोचनकरोत्यनुप्रयोगश्च' इति सामान्येन निहिंष्टमित्याशङ्क्याह—पुरुष-वचन इति । तयोः (पुरुषवचनयोः) लोट्-प्रयोगेनानान्तोक्ततया प्रत्यायमायत्नात् । अस्मिन्नेव पुरुषे अस्मिन्नेव वचने भवत्येति एवमित्या सूत्रकारस्य न विवक्षितं भावः । तेनान्यत्र पुरुषे वचने च भवत्येति भावः । कृत इत्यत आह—इति शब्दात्—स्वलोकेऽप्यप्यसौ । प्रकारवाचकमिति स्वलोकाधिक निपातान् । वक्त—इत्यादिषा पद्यसौ । तत्रापि स एवास्ति । एवमातीत्यर्थः

देवस्यैव प्रत्ययस्यमिष्यः । अथे तु इति यथादत्तं कर्तृत्वपरत्वेपदे विवक्षिते ।
एतेऽप्यविनविधौ नाकारोयकत्वादिरेवपरि । यदीदं तु उच्चारणसामर्थ्याद् विवक्षिते एवे-
त्यादि यच्च कृषिखरे व्याख्यातम् । वेनेरामिति । ज्ञानार्थकत्वेन विदधादीनामप्रत्यय
इति श्रियम् । इदाभीमनुप्रयुज्यमानस्य करोतु कृष्यादि—इत्यादि यच्च विवक्षितदुपयोगि
शान्तिमवतारयति—

२४६६ । तनादिकृञ्भ्य उः ॥२।१।७८ ।

दी—। तनादेः कृञ्भ्य उग्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः ।
तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्भ्यश्च 'गण-कार्यस्यानित्यत्वे' लिङ्गम् ।
तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तमि'त्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

The affix उ is enjoined after तनादि roots and the root कृञ् (कृ-). This (उ) supersedes शप् (कर्त्तरि शप्,) । In the rule 'तनादिकृञ्भ्य उ' the pronunciation of the term 'तनादि' being sufficient enough to include कृञ् as well (which also is तनादि), the utterance of the root 'कृञ्' serves as an indication that the operations with reference to classes of roots (गण) are not obligatory (चानित्य). Hence forms like 'न विश्वसेत् etc.' are correct. Here कृञ् being चदादि, the form should have been चदात्—and not वसेत् which is formed by taking वस् as भूदि and adding शप् etc, thereto. [But Nagesha asserts that as Bhashya rejects कृञ् of तनादिकृञ्भ्यः so no such indication is proper to be suggested, and takes न विश्वसेत् etc. as an archaism.] Now in the case in hand विदाम्—कृ + उ-तिप्,—विदाम् + उग्रत्तु = विदाम्—करोतु by 'सार्धम्' (2168).

मित—। तनादिकृञ्भ्य उरिति । तनादेरिति कृञ्भ्येति च पञ्चमकम् ।
शपोऽपवाद इति । 'कर्त्तरि शप्' इत्यपवाद इत्यर्थः एतेन सार्धभातुर्कविषये एव

उपसर्गस्य प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । तन्नादित्वादेव भिन्ने इति—तन्नादिमन्त्रे कृत्
 बाहुरपि परिगणितः । तेन तन्नादादौऽपि दीर्घो न ज्ञातुः । तथापि यद् विशिष्य
 स्यादिति तत्, आपदात्ताकार्यः परिभाषाभिर्मा 'गणकाय्यमनिष्यमि'ति । अथानिष्यल-
 आपने शिं प्रत्ययस्य आह—तेनेति । न द्विसिद्धिष्वय च्छित्तेरादादिकर्त्तुऽपि 'अदि
 प्रवृत्तिष्वः सप्' इति सप्तसुकोऽमङ्गलिरिति भावः । 'अप्' लुकि च सति 'विभक्त्यात्—'
 इति स्यात् । किञ्च द्विसक्तम् इत्यत्र इद् भावः कोऽपि न । [निष्पन्नकारासु भाव्य—
 कृत्यस्य कृत्यात्—(तन्नादिभ्यः) प्रत्याख्यानार्थायै (गणकाय्यस्य निष्यल-
 आपने तात्पर्यमयुक्तं न द्विसिद्धिष्वयार्थस्यैव । आपदेऽपि 'तन्नादिभ्योऽपि भाव्य' इत्य-
 त्त्वाद्वा । एतत्तु गणकाय्यमनिष्यमम् इत्यत्र परिभाषाज्ञौ स्तोत्रविधौ धात्वित्यम् इति
 सुधीनिविभावनीयमित्यलम्] । विदाङ्गदीप्त इति । विदाम्—कृत् उ तु इति किति
 'गाल्ये—' इति धातोर्युक्तः । स्वरत्नम् । गुणः विश्वाच्च उपसर्गस्य गुणः ।

२४६७ । अत उत् सार्वधातुके ॥१॥१११॥

इति— । उपसर्गस्य सार्वधातुके कृत्योऽकारस्य कृत् स्यात्
 सार्वधातुके किरुति । उदिति तपरसामर्थ्याच्च गुणः—
 विदाङ्गकृतात् । विदाङ्गकृताम् । 'उतश्च—' (२३३४) इति
 हेर्लुक् । आभीयत्येन लुकोऽसिद्धत्वादुत्थम् । विदाङ्गकृत् । विदाङ्ग-
 रवाणि । अवेत् । अविष्टाम् । 'मिजभ्यस्त—' (२२२६)
 इति भेर्जुस् । अविदुः ।

उत् is the substitute for the अ of कृ, after कृ has been affixed
 to it, when a सार्वधातुक कित् or कित् follows. This उत् being
 तपर i.e. having तु after it will not have guna. Thus विदाङ्गकृतात्—
 विदाम्—कृ + उ + तात्कृ = विदाम्—कृ + तात् = विदाम्—क् उत् कृ + तात् =
 विदाङ्गकृतात् (क by अतुकारस्य अवि परत्वार्थः) । Similarly विदाङ्गकृतात्

विदाङ् कृतं तात् इति आते 'कुत्' इत्यस्य—अधुपचलति 'पुगन्तेति' गुणः स्यादित्याशङ्क्य
 आह । तपर—आनर्थात् गुण इति । एवञ्च स्वाग्निरदादेभ्योऽनलविधाविभक्त
 'आर्द्धमल्विभिप्रतिषेधे क्लृप्तवचपिना गुणहविप्रतिषेधः' इति वार्तिकप्रस्थापानावसरेभाष्ये
 'कुर्वित्वञ्च स्वाग्निरदादादङ्गसंज्ञा सायकं च क्लृप्पधत्तम् । तत्र क्लृप्पधगुणः
 प्राप्तीतीत्युपक्रम्य 'नैव दोषः । करोती तपरनिर्द्देशात् सिद्धमिति' नानाहितमित्यनुसम्भवे
 तत्रैवेति दिक् । एवञ्च 'कुत्' इत्यस्य तृतीये विदाङ्कृतत्वात् इति सिद्धम् । उपरन्वस
 (वित्तीयस्य उपकारस्य) तु तातङी क्तिच्चाद गुणाभाव इति शेषम् । विदाङ् इत्यस्य
 उपकारस्य 'नोऽनुसारः' 'अनुसारस्य ययि परस्परवर्धः' इति सूत्राभ्यामिति बोध्यम् । एवं
 विदाङ्कृतत्वात् (तत्सत्तामादिभ्यः) । ननु 'विदाङ्कृतं' इत्यत्र कुर्वित्वञ्चः कथं
 सिद्धः । तच्चादि 'तनादिभ्यश्च' च 'रिथीनेन विदाङ्कृत—इति स्थिते 'परमित्यान्तरङ्गा-
 एवादानाम्—' इति न्यायात् परर्णाप 'अत उन् चार्थसाधुके' (६।४।११०) इति
 सूत्रम् 'अतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्व्याम्' (६।४।१०६) इत्येतेन चाशङ्कत । तस्य नित्यत्वात् ।
 ततश्च द्वितीये कृते 'विदाङ्कृतं' इति स्थिते चार्थसाधुकेषु संभवाच्चान् 'अत उदिति
 कथं प्रमुच्यते । तच्चादि—'आभीषलेन' भाषिकार (अस्मिन्वद्विभागात्—६।४।१२
 इत्यन्तर्ध्वे) पतितत्वेन 'लृकः' द्वितीयेत्यस्य—अस्मिन्वद्विभागात् 'अत' इत्यस्य ककारादकारस्य
 सकारादेश इति भावः । विदाङ्करवाच्येति । आद्यागमस्य निष्पादत उदित्यस्याप्रवर्त-
 प्रत्ययस्य गुणः निष्पादिवेति श्रियम् । अदेदित्यादि । स्पष्टम् । अथ सधामे सिपि
 विभेदसाह—

१४६८ । दृश्य ४८।२।७५ ॥

दी— । धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्यादुक्ता ।
 अवेः—अवेत् । अस १०६५ भुवि । अस्ति ।

The final (i. e. दृ) of the दकारान्त पद of a root is optionally
 replaced by ह or र् when the affix सिप् follows. Thus अवेः—अवेत् ।
 च विद सिप्—चवेदस्—चवेर्—ह—चवेत् slides by 'इत्युच्चार्य्यो दीर्घात्

सुमित्पुत्रं हन् (२५२). Similarly without हन् in the alt. case. The root चस् is used in the sense of सू, इ, to be.

मित्— । दधेति । 'सिपि भातोहवी' (७२।७४) इत्यमरवहितं पूर्वध्वम् । 'पदस्य' (७१।१६) इत्यधिकृतं पतते । 'भक्षां जज्ञोऽने' (८२।९८) इत्यतोऽने इति प्रागुक्तं ते । सभा तदनाविधिरिति च यम् । दान्तास्य पदस्येति । अर्थात् चक्षोः ज्ञेयस्य इति दन्तास्येत्यर्थः । सिपि किम् ? तिपि चवेत् इत्येव । 'दान्तास्य भातोहवी' इत्येतावन्तैवेति सिद्धौ पदानामुपनिर्मन्त्रप्रयोगोक्त्याहुः । तसिच्यम् । वेत्सोऽयमाति-प्रसङ्गात् । चक्षोःस्यसिद्धत्वेन दान्तात्वात्—इति तस्य बोधिनी । अवेः—अवेदिति । पूर्वत इत्यर्थः । चक्षोरन्त तदभावात् 'हृत्स्वावभ्यो दीर्घादितिपुधयस्यैव अहन्तास्य छः लोपः । खरिचेल्युत्तरस्य चर्तम् । अस् सुवेति । भवनं सुः । सतायामित्यर्थः । अवाखेः किङ्कि परि विवेचनाह—

२४६८ । असोरलोपः ॥६॥११११ ।

दो— । अस्यास्तोत्राकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके किङ्ति । स्ताः । सन्ति । 'तासख्योः—' (२१८१) इति संलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्तः । अतः । 'सार्वधातुके' (२४२२) इत्यधिकृत्य—

The च of च i. e. अस् (रुदादिभ्यः अस्) and of अस्ति i. e. अस् elides when a सार्वधातुक कित् or कित् (affix) follows. Thus अस् + तस् (कित्) = स्तः । Similarly सन्ति स्तः अतः etc. अस् + सिप् here the 1st स् disappears by 'तासख्योः—' (२१११). Now under the sphere of 'सार्वधातुके' (२४३२—२. ४. ३५) follows the rule—

मित्— । असोरिति । वेति 'रुदादिभ्यः अस्' इति चक्षो यद्वचम् । च अस् अवी (इवः) । सचक्षुषादित्यात् परध्वम् । अदिति ह्रस्वाकारस्य साहचर्यम् । तच्च सुप्तवहोर्चं तदाह—अस् चर्तं च अवाखेति । 'अत रत्-सार्वधातुके' (२४४।११)

इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते । तदाह—सार्वधातुके इति । केचित् 'अत्' इत्यप्यनुवर्त्य 'असौर्लोपः' इत्येव सूचितव्यमित्याहुः । नारीयत् 'अत्' (दीर्घितस्यऽसौ) सार्वधातुके इति विष्णवम् । आर्षधातुके तस्य (असौः) भूमावात् । ईहामासेत्यादौ 'अत्' आदि' इति दीर्घ—परस्य लोपेऽपि अव्यभावात् । अथ सार्वधातुके एव सत्त्वात् इत्याह । 'वमदन्—' (६।४।८८) इत्यतः लिङ्गतीत्यनुवर्तते । तदाह—लिङ्गतीति । सङ्ख्यादि स्पष्टम्— । आर्षधातुकमिषये अस्मिन्भावः स्यादित्याह—
२४७० । अस्तेभ्यः ॥२।४।५२॥

दी— । वभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ।

असि or अम् is replaced by सू when any आर्षधातुक affix follows.
वभूव etc easy.

नित— । अचोरिति । अस्तेभ्यः भावः साक्षाद्भातुके परे वक्तव्यः । अचत् वाच्यम् । अथास्य लोपे विधेयमाह—

२४७१ । घृसीरक्ष्यभ्यासलोपश्च ॥६।४।११८॥

दी— । घृसीरस्तेष्वेत्त्वं स्वाद्धौ परेऽभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एष्वस्यासिद्धत्वाच्चेर्धिः । 'असौः—' (२४३८) इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्ग्यश्च एत्वं न । परेण तातङ्गाभावात् । 'सक्तदन्तौ—' (परि. ४१) इति न्यायात् । स्तात् । स्ताम् । स्त । अनानि । असाव । असाम् । 'अस्तिस्थिचः—' (२२२५) इतीदृ । आसीत् । 'असौ—' (२४६८) रक्षोपस्त्राभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वाह । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्ते च—विद्यमानत्वेन विशेषवादीक्यम् ।

The final of ह् (ह् and च्) and अम् is substituted by यत् (य)

and the reduplicate (चभास) of the former slides when हि follows. Thus चस्+हि=च एहि. Now this rule being चासीव or having fallen under चसिद्धवदभासात् (6. 5. 22), this एस् is चसिद्ध or invalid (i. e. चस् is ■ be taken as चस् itself (ending in a cons. and not चस् (ending in a vowel). Thus the rule 'ब्रह्म-ल्यो हि' comes and we get—च ए हि. Then by असोः—(2469) च slides and we finally have एहि । In the case of तातङ् स् of चस् will not make room for ए because it is barred by तातङ् which comes later (तुल्योच्चातङ् चाशित्यन्तरस्यात्—(2197—7. 1. 35). Now will appear एस् again after it has been barred by तातङ्, for एस्+तातङ् operate simultaneously (युगपत्) on चस् and by 'विप्रतिषेधे ए' काव्येन' (275—1. 4. 2) तातङ्, (तुल्योः— 7. 1. 88) overthrows एस् (व सोरिच्—6. 4. 119)—which once being overthrown will not be allowed to rise again on the authority of the परिभाषा—'सकृदन्तरी विप्रतिषेधे यदुवाचितं तद् वाचितमिव'—of two rules applying simultaneously (in a certain case) that which is (once) superseded by the other will remain as such (superseded or vanquished) i. e. will no more operate'. ज्ञान्—चस्+हि=चस् ए तातङ्=चस् ■ तातङ्=चस्+तात्=ज्ञान् शुभोरोक्षोपः । ज्ञान्—चस्+तस्=चस् तन् by तस्यस्—' (21८६)=स् तन् by चलोप । Similarly ख। चवानि etc. here there is absence of चासीव because चाट् is पित् । चासीत्—चस्+कङ् तिप्=चाट्, चस्, त्—चास् ईट् (अशि—2225) त्—चस् ईत् । Now in चस्+कङ् तस्य where तस्य being कित् the rule शुभोः—(2469) operates first giving ० स् तस्य । If so then 'चाट्चासीनाम्' (6. 4. 72)

will not apply for there is no अच्. To solve this difficulty Bhattoji says 'बुधोः—' अक्षीपस्य etc. The meaning is— both अक्षीप and चाट् are directed with reference ■ च of अच्. Thus च is common place of application (समानाश्रय), (and also both 'बुधोः—' and 'चाट्चाटोनाम्' are आक्षीप्य rules). Hence अक्षीप्य is treated as असिद्ध or invalid (non-existent) when the aug. चाट् is intended to apply. Thus अच् तद् = चाट्, ■ सं ताम् = आ अच् ताम् = आशाम् । Similarly आसम् etc. स्यात्—विभिक्षित्—अक्षीप । स्यात् = आक्षी— see 'अक्षेर्लुः' । अभूत्—Here there is want of the aug. ईद् (अक्षिसि— २१२५), for both सिच् and अच् are present (अच् is present by स्थानिवदभाव) ।

जित—। बुधोरिति । बुध अच् चेति इत्यङ् । तबोरिति वहीचिचनम् । बुधोः एत् ही अभ्यासक्षीपः चेतिच्छेदः । धोरिति हाक्यभाक्यमाशाम् । एवमे-कारत्वम् ; असोऽन्वर्थीति अन्वर्थकारसकारयोः स्थाने एकारादेशः । तेनायमर्थः । ही परे धोरक्षीपे अभ्यासचरस एव स्यादधीस्तु अभ्यासक्षीपोऽपीति । तद्विषय अच् हि इति स्थिते सकारक्षीपे—अ ए हि इति त्रिंशत् एकारस्य भ्रमत्वाभावाद् 'हुम्लभ्य इति हेर्षितं न भवति । तत् समाधत्ते आनीयस्तेति । 'हुम्लभ्यः—' (2425— 6. 4. 101) 'बुधोरित्—' (6. 4. 119) इति इत्यपि असिद्धवत्सूत्राधिकारे स्थितम् । तेनानीयत्वम् । इत्यपि अस्मातोः सकारनाशिन्य प्रवर्तते । ततः समानाश्रयत्वं स्मृतमेव । अत एवस्यसिद्धत्वम् ईय विरादिभ्यः सिध्यति । ननु तर्हि धित्वं प्राग्विधीयताम् विप्रतिषेध इति आयादिति चेत्, न । तथा सति हित्वाभावा-दित्त्वस्याप्यप्रवर्तने । अवधि इति सत्यसमाने श्रुत्वावित्त्वक्षीपे—एचि इति भवति । शुद्धीकृतमिति तातक्य पक्षे—आह । तातक्य पक्षे एव नेति । तत् वैतुनाह—पर-चा तातका वाधादिति । 'शुद्धी'रिति सतमाध्यायप्रवचनपदान्वयम् (अ१।३५) । अतः परत्वम् । ततश्च एवस्य वाधः । ननु बाधितोऽपि पुनः प्रवचनान् भवेदित्त्वमस्य विरा-

अरोति सङ्गदगताविति । परिभाषयम् । 'सङ्गदं बतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति । सङ्गत् युगपत् बतौ प्राप्तौ सत्त्वान्नितिशेषः । भावे ऽनौ । यत् शास्त्रं बाधितं पर्युद्देशं भवेत् तत् बाधितमेव पर्युद्देशमेव चिरादेति धावत् । [एतद्वाधनं तु न सार्वभौमिकं किन्तु स्वत्याजुस्मारादिभेति श्रमेम् । तथाचैवंविधस्यैव व्याख्यानमेव मन्वन्मन्वा 'युगःप्रसङ्गविधानात् सिद्धम्' इति परिभाषाया वैवर्धे, स्पष्टमेवेति श्रयेम्] । तद्विवम् अस् दि इति स्थिते एत्वाभावात् अस् तान् इति जाते असौचित्य-
होपे—स्नात् इति भवति ; स्तम् इति । अज्ञोपः । तद्धस्तादेशः । एवं स इत्ययं अस् तादेशः । अस्त् सप्तमम् । अस्मानि इति—आटः पितृष्वेव किञ्चिद्वा-
भावादज्ञोपाभाषः । एवम् असाव । असावेति । अथ खङि तिपि ईडागममाह—
अस्तिष्ठिच इपि । ननु अस् लाष्ट् तस् इति स्थिते असौचित्यज्ञोपात् स तान् इति जाते
अजभावात् आहजादौनामित्याडागमः कथमित्यत आह । आनीयत्वेनासिद्धत्वादिति ।
आडागमस्यापि (६।१।७२) अस्तिष्ठन्तुजाधिकारस्थितत्वात् पूर्ववत् समाधाने-
निति आह्वानम् इति भवति । एवमासन्निति । स्नात्—विधि । सूधात्—आयीः । अशूत्
इति । विद्यमानत्वेन विज्ञेयत्वादिति । एतच्च 'अस्तिष्ठो—' स्वव्याख्यायां स्पष्ट-
नित्यत्वम् । अयोपसर्गवधादयोः पत्यमाह—

२४७२ । उपसर्गपादुर्ध्वात्मस्तिर्यचपरः ॥८॥१८७॥

टी— । उपसर्गेणः प्रादुसस्य परस्वास्तः सस्य सः स्माद्
यकारिचि च परे । निष्वात् । प्रादुःष्यात् । निपन्ति । प्रादुःषन्ति ।
'यचपरः' किम् ? अभिस्तः । मृज्, ण् १०६६ शब्दौ ।

Of अस्ति ' e. चस् the s coming after the ण् (२ and ७) letter
of an उपसर्ग and (the indeclinable) प्रादुस्, changes into व when
a यकार and an चस् follow. Thus निष्वात्—निषन्ति (instance of
उपसर्गेणः) and प्रादुःष्यात्—प्रादुःषन्ति (inst. of प्रादुस्) । Here (in
निष्वात् प्रादुःष्यात्) the यकार is of प्रादुस् and in निषन्ति and प्रादुःषन्ति,

the चच् is of चक्षि । [Note that उपसर्गेण and प्रादुशः qualify the च only of चस् and not चस् itself. Hence in प्रादुशसीत् प्रादुशस्ति etc. there is no चच्] : Why say 'यच् परः' ? Witness—चक्षिः where चस् is not चजादि । मृजुष् ('चच्') to purify. [Tattvavodhini reads चच् and that is preferable for the root is not चित् on the ground that it has need of the rule 'विदन्तिदादिभ्योङ्' for the word चजा is read under भिदादि class]

मित—। उपसर्गं प्रादुर्भाषति । उपसर्गप्रादुर्भाषां चक्षिः यच्परः इति चक्षेः । उपसर्गेण प्रादुश इति चक्षेः—पञ्चम्यन्तम् । 'इच्छोः' (८३१५०) इति चक्षेते । यस्य प्रयोजनवशादिनामात्म उपसर्गेण सम्पद्यते । न तु चोदित्यपि असम्भवात् । किञ्च यद्यपि 'उपसर्गप्रादुर्भाषां' इत्यस्य समस्तपदत्वेन इण् इत्यस्य सम्भयोरपि विज्ञेयत्वं स्मृते तद्यपि एतत्तत्र फलाभावात् पूर्ववैवाच्य—इत्याह उपसर्गेणः प्रादुशचेति । समस्तपि पञ्चम्यन्तम् । तच्च चक्षेः अस्य विज्ञेयत्वं न त्वत् । तथा सति 'प्रादुशसीत् प्रादुशस्ति' इत्याद्यावपि फलं स्यादिति द्रष्टव्यम् । यच्च परे इति । य च यच् च यषी । तौ परौ यज्यात् इति विपश्चः । एतदस्मिन्निर्णयम् । तदाह—यज्यारे यच्च च परे इति । यकारपरत्वेन निश्चान् प्रादुःयादिति । यच्च तु—निवर्त्तितम्—प्रादुःवन्ति इति । अत्र चक्षिति चकारभावस्य बाहकमित्यपि ज्ञेयम् । यच्परः किमिति ? चक्षिः इत्येतत् अमुपसर्गस्य इणः परत्वेऽपि चक्षेः सकारस्य यकारपरत्वं सकारपरत्वं वा नास्ति । अतो न त्वम् । मृजुष्* इति । ऊकारवकारादितौ । अन्त्यासौ तिङति । तत्र ऊङितम्—'सरतिदतिपुवतिभूदितोर्व'तीङ् चिकलः सिध्यति । दिङ्कारबलु निष्कलमित्याहुः । यज्याह इत्यार्थमाह—

* तत्त्वयोधिना मृजुं कञ्चौ इति पठ्यते । एतत्तत्र तत्रैव अर्थं न चित् । भिदादि पाठसामर्थ्यात् इति । भिदादिशब्दे चकाराब्दस्य पाठसत्त्वात् विदन्तिदादिभ्यो चक्षित्वात्वात् आचक्ष्माभावान् मृजुः—धातोरने अकारो नागुवच्चा इत्यर्थः । ऊङितम्—विदन्तिदादिभ्यो चक्षित्वात् इति ।

२४७३ । सृजेर्हृदिः ॥७।२।११४॥

दी—। सृजेरिक्को वृद्धिः स्वाशतुप्रत्यये परे ।
 'किङ्खलादौ वेच्यते' (वार्तिक ५०५७) । 'वच—' (२८४)
 इति वः । माहृि । सृष्टः । सृजन्ति—माजन्ति । समार्जं ।
 समार्जतुः—ससृजतुः । समार्जिथ—समाहृ । मार्जिता—मार्ष्टी ।
 सृहृदि । समार्ह । समार्जम् । समार्जीत्—समार्चीत् ।
 इति १०६५ अशुविमोचने ।

The इक् i. e. the अ of सृज् gets the वृद्धि substitute when any
 शतुप्रत्यय * (तिप् तल् etc.) follows. But by the varttika 'किङ्ख-
 लादौ वेच्यते' this वृद्धि is optional when an अजादि (having a vowel
 preceding) किङ्त् affix follows. Thus सृज् + तिप् = मार्जति by
 'वरच रपर' = माहृति by 'प्रचसजसृजसृज' (204) = माहृि by 'दृषा दृः'
 (113). सृष्टः—सृज् + तल् = सृष्ट्—सृष्ट, तल् is कित् hence no गुण
 nor वृद्धि and as it is not अजादि hence the varttika does not apply.
 सृजन्ति—मार्जन्ति, अन्ति is अजादि कित् hence the option. समार्जं (शित्)
 इति । समार्जतुः—ससृजतुः—ससृष्ट् is अजादि कित् । समार्जिथ—समाहृ—
 option of इहृ owing to the कदित्व of सृज् । In the इहृभावपक्ष पक्ष
 of ल by 'प्रचसृज' । So मार्जिता—मार्ष्टी (सुद्धता) । सृहृदि—सृज् + हि
 = सृहृ धि by 'इमाध्धौ वेधिः' = सृहृ धि by 'वच—' = सृहृ धि by 'भला जय—'
 = सृहृदि by 'दृषा—', by 'सिद्धापिथ' हि is अपित् hence no गुण and
 Vridhhi of the इक् of सृज् । समार्ह—पद सृज (लङ्) तिप्—समार्जीत्
 समार्ह—त् clides by 'इमाध्धौ वेधिः' = सृहृ धि by 'वच—' = सृहृ धि—

अमाद् by 'वारसि' । अमावन् (अल्) निप् (अम्) : अमाजौत्—
अमाजौत् (अल् निप्)—option of इट् for अल् is कश्चिद् and 'स्वरितभूति—'
applies. In the इट् and in the इट्मात्रपञ्च—कश्चिद् of अ । सिङ्ग slides in
the former by इट् इट् । And in the latter the अ turns into क by
बहोः कः सि and the अ of सिङ्ग becomes cerebral by 'दुना—' (११३) ।
इदिर् (इट्) to weep. It is इति । Hence the rule 'इति वा' (२३६४)
will apply in अल् (सिङ्ग) ।

सितम्— । अजैर्हृदिरिति । 'इको गुणहृदी' इत्यत इक इति वदन्तमुपतिष्ठते,
अमोहेमं संशयपरिभाषमिति आयात् । तदाह—अजैर्हृदी इति । धातुप्रत्यये
परे इति । यद्यपि 'धातुप्रत्यये—' इति नाम सूत्रेऽपि, अपि कुलोऽप्यनुवर्ततेऽनुकूलान्
तदापि 'धातोः स्वरपञ्चमे तत्प्रत्यये कार्यविधानमिति' परिभाषायादितम् ।
तदाच अजैर्हृद्यात्प्रत्यय-आचिष्यते । एतच्च तत्प्रत्ययभावे स्पष्टम् । तदाच
तद्वचनम्—'अजैर्हृदिविधौ क्रियतिषेधः * । अजैर्हृदिविधौ कान्तस्य—प्रतिषेधो
भक्त्याः । कंसपरिवृद्धौ कंसपरिधृभिः (१) । धातोः स्वरपञ्चमे वा तत्प्रत्यय—
विज्ञानात् सिङ्गम् * । अथवा धातोः स्वरपञ्चमे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् सिङ्गमिति ।
तेन धातुप्रत्यय एव परतो हृदिनां सतेति निष्कर्षः । 'किङ्खलादौ वेधति' इति । धातु-
मिहम् । अमादौ किङ्खति परे अजैर्हृदी वा इतिरिति तदर्थः । एतदपि—'इकाच्—
देवाकरथा अजैर्हृदादौ संकमे विभाषा इतिनामन्ते । परिवर्जति—परिमाणं... ।
तदिहामि आह्वम्' इति 'इको गुणहृदी' इति परिभाषासुदृशं भाष्यमनुसरेति यथम् ।
एवं प्रकृतौ अल् तिप् इति स्थिते अनेन इहो 'अवधमञ्जुसुखम्—' (२८३) इति अल्
वाः । ततः दुना टुरिति (१२१) तस्य टः । अट् इत्यत तस्यः क्त्वात् किङ्खति इति

(१) कंसपरिवृद्धम् इति । कंसेति धातुपात्रम् । तत्परिभाषा इति किम् ।
कंसपरिवृद्धं (धातुपात्रमात्रकः) । ततो अम् । अम् परतो च इति साट् इति न
भवति । आम् विभक्तित्वेन धातुप्रत्ययत्वमात्रादिति—कंसट्प्रदौ स्पष्टम् ।

निवेद्यान् न इतिनापि शुभः । अजादिस्वाभावाद इतिविकल्पविरहः—अजनि—मार्जनि
इति भाति कातुसारादिदम् । एवं समार्जितुः—समजतुः (अतद्) । मर्जिता—मार्ता
(सुदा—अदिस्वादिद्विकल्पः) । मार्जित्वति—मार्जति (सुद) । समार्जितु—
समार्जितु (सुद—अदिस्वादिद्विकल्पः । पूर्वव इट ईटौति सिक् क्षीपः । उत्तरव तु
इवोति जस्य षः । जस्य 'यदोः कः—' इति कः । इचक्षोरादिगमन्ययोरिति सिक् सस्य
षः) । समार्ज—अति इति । समार्जित—समार्जितः पूर्वदिद्विकल्पः । उभययैव इति ।
बलटुले । नृदीति । नृज् हि इति स्थिते इभ्यश्चो षेर्भिरिति धिः । नृज्धि ।
नृवोति । सप् धि । 'भक्तो जय—' इति ङः । सङ् धि । युवा दुरिति सङ्धि ।
मत्तङि—मृष्टान् । 'ममाट्' इति—अङि असज्जत् इति स्थिते इवौ 'ममाज्' इति
आते 'हृद्याव्यो दीर्घात् सुतिस्सप्त' इत्य' (२३२) इति तलोपः । मत्तः पत्यजम्
न्यस्योणि ॥ इदिर इति । सैट् । इतिक्करणम् 'इरितो वे'ति इक्षीर विश्वसार्यम् ।

२४७४ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥७॥२॥७६ ॥

दौ— । रुद्, खप्, खस्, अन्, जङ्—एभ्यो वलादेः
सार्वधातुकस्वेट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिति
'धित्व' न । रुदिङ् ।

The ang. इट् is prefixed to the वलादि (having यल् letters in the beginning) सार्वधातुक coming after the roots रुद्, खप्, खस्, अन् and जङ्. Thus रोदिति etc. In रुद् इट् हि by the सकृदन्तिषाच इट् bars the धित्व of हि ; hence रुदिङ्—हि is अपित् ; then no मुष् ।

लित— । रुदादिभ्य इति । आदिपदवाङ्मयं पठित्वाङ्गयति—रुद्, खप्, खस् इत्यर्थाः । वलादेरिति । 'सार्वधातुकस्वेट्—' (अ० २३६) इत्यतोऽनुष्ठेभिरिति भवः । हौ परत्वादिति । सकृदन्तौ विप्रतिषेधे—इति भाषादिति बोधान् । रुदिङ् । हेरपिस्वादिगुणाभावात् । अथ अङि विधि ईडागमन्ययोरिति सूतइवेन दर्शयति—

२४७५ । रुदश्च पञ्चभ्यः ॥७३१८८॥

दी— । हलादेः पितः सार्वधातुकस्याष्टस ईट् स्थात् ।

The aug. ईट् is enjoined to the अष्ट सार्वधातुक, which is पित् as well as हलादि, following the five रुदादि roots.

नित— । रुदश्चेति । 'साम्यस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः पितोति सार्वधातुके इति आशुवर्धते । असौ ऋक्षिर्षु किङ्क्षीत्यतः हवीति । 'गुणोऽष्टक' इत्यतोऽष्टक इति 'अ ५ ईट्' इत्यत ईट् इति च । तदाह—हलादेः पित इत्यादि । रुद स्वप् इत्यादिभ्यः पञ्चभ्यः परतो हलादेः पित इत्याद्यके । मताचरे—ईट् प्रहेमे अट् सादित्याह—

२४७६ । अङ्गागागालवयोः ॥७३१८९॥

दी— । अरोदोत्—अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदोः—अरोदः । अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीङ्भ्याम् अन्तरङ्गत्वाद् यासुट् । रुद्यात् । अरुदत्—अरोदोत् । निस्वप् १०६८ श्ये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ—सुष्वप्यथ ।

According to Gargya and Galava the aug. अट् (and not ईट्) is enjoined to the हलादि पित् अष्ट सार्वधातुक following the above mentioned five roots रुद. स्वप् etc. Thus अरोदोत् (with ईट्—अरुद ईटत्) and अरोदत् (with अट्—अरुद अट् न्) । The aug. अट् is barred in both cases by the subsequent injunctions ईट् and अट्, cp—'विप्रतिषेधे—' । अरुदन्—अन् is not हलादि hence no अट् । प्रकृति etc.—यासुट् being अन्तरङ्ग (intimate and internal) in compari-

sion with षट् ('षट्कार्त्तव्य—') and इट् ('इट्कार्त्तव्य—') which are attached to the special or particular affixes (तिप्) of a root, will supersede these and both (षट् and इट्) being once barred will not have further application, cp.—the परिभाषा 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' । The idea is—'षट्कार्त्तव्य'—(7.3.99) and इट्कार्त्तव्य (7.3.98) both being subsequent (पर) to यासुट् परस्मै—(3. 4. 103) should have precedence over the latter but as यासुट् is more closely related to the affixes तिप् etc. than each of the arguments षट् and इट् for the former is concerned with all the परस्मै terminations तिप्, etc. in general (सामान्यापेक्ष) whereas each of the latter relates to a particular affix तिप् only (विशेषापेक्ष). Moreover यासुट् is कर्त्तव्य only (परस्मै) and the चान्तस्य are कर्त्तव्य (परस्मै, पितृ, इत्यादि, चतुर्थस्यार्थधातुक). Hence यासुट् is चान्तस्य and षट् and इट् are बहिरङ्ग ।

N. B.—Nagesha suggests that as this sort of चान्तस्य and बहिरङ्ग are not found in the भाष्य so it is proper to take यासुट् as लिट् and the षट् and इट् as चान्तस्य so that after यासुट् has been added giving यासुट् तिप्=मान्, the latter two will cease to apply as मान् is not चान्तस्य ।

अवदत्त—आदीदीत्—both are कृष्ण singular. The former is with षट् by 'इतिती वा' (2289) and the latter with लिट्, इट् etc. लिङ्गम्—(सम्) लि for कर्त्तव्य in the active voice by 'लौतः क्त' (3088). It is बोधदेश and चान्तिद् । सप्तमि सम्पृ इट् तिप् । सुश्राप—सम्पृ, लिङ्गम् 'विश्वम्भाषसीमयेवात्' (2408) and क्त by इट्कार्त्तव्य and आदेश—(211-12). सुश्रापः—the सम्पृ. of the root is by 'वचिचमि—' (2409) as चतुर्थ is कित्, लिङ्गम् ; सुश्रापि—सुश्राप—option of इट् by भारद्वाज नियम ।

नित—। चङिति । गार्ग्यस्य गार्ग्यस्य च वैयकारचवोर्मेते इदादित्यः ।
 पञ्चभ्यः परस्य इत्यादीः पितः सार्वभानुस्यपञ्चस्य चङागमः स्यादिति सूत्रार्थः । अतएव
 चरोदीन् (ईद्)—चरोद्भन् (अट्) । अट् भवेत् । प्रकृतौचि । अङ्गतिप्रत्यय-
 विभेदापेक्षाभ्याम् इति चङोद्भ्याम्—इत्यस्य विशेषणम् । चङोद्भ्याम् इति ‘पञ्चनी
 विभक्ते’ (६२८) इति भेदे पञ्चनी । अयं स्पष्टार्थः—चङोद्भ्यामपि सार्वभानुस्य-
 इत्याद्यङ्गतापित् (लिप्) इति प्रत्ययविशेषतपेक्ष्य प्रवर्तते । तेनैतौ चङ्गमिहौ । यासुद्
 तु परस्य पदप्रत्ययसमावापेक्षं प्रवर्तते । तेनायमस्यापेक्षः । अतोऽयमकारहो विभिः ।
 पूर्वस्यु वङ्गिरङ्गः । ‘असिङ् वङ्गिरङ्गमकारह’ (परि—) इति । यद्यपि परत्वात्
 ‘अङ् नान्ते’— (७२१८८) ‘इदञ्’— (७११८८) इत्यङ्गीटौ प्राप्नुवस्यपि वासुद्—
 (७११९०६) इत्यस्यान्तरङ्गताद् यासुद्भेद भवति न च चङोटी इति । नानेयस्यो व
 भवेत्, तथाच तद्वचनः—“... वसुत् इदं वङ्गिरङ्गत्वं (चङीटयोर्विचयः) भाषा ज्ञापि
 नाश्रितमिति परिभाषाचौ निरूपितम् । तस्मान्नित्यत्वाद्वा यासुटि कृते चङ्गतात्वा-
 भावेन चङोटीः साक्षाभावेन तयोर्वनिष्पत्त्यादित्येव (इति वचनित्यर्थः) ” । असमये—
 एवंविधस्यैव भाष्यज्ञता वङ्गिरङ्गपरिभाषा नाश्रिता । तस्मान्नित्यमित्यपचात्यप्यमेव
 शब्दः । यासुद् चङ्गतात्त्वतमसङ्गित्वात्तिलः । चङोटावनिहौ । एवंच यासुटि कृते
 चङ्गते भान्—इति आते—लिपीऽङ्गतात्त्वतामाधान्ते न प्राप्नुत इति ज्ञेयम् । अहदन्—
 चरोदीन्—इति इतिहो वेति (९९६८) पूर्वव चङ् । अथवा सिद्धि श्रेयः । अथपु
 इति । अित्करणं कर्त्तरि तार्थम्—‘जीवः ज्ञा’ (६०८८) इति । वीपदेशोऽनिष्ट
 च । सपिति इति ‘इदादिभ्यः—’ इतीद् । सुभाप इति । लिटाभ्यासस्योभयेषा-
 मिति (२४०८) चभ्याससम्प्रसारणम् । पूर्ववदपः । ‘इयकोः’ आदेश—
 (२११-१२) इति पठम् । सुमुपतुरिति—वचिस्यपि यजादीनां किति (२४०८)
 इति सम्प्रसारणम् । ततो विलम् । पूर्ववत् पठम् । सुमुपिध—सुमुप्य—भारवाङ्-
 निवसादिङ्—विचक्षः । अथ सु, नि इत्याद्युपसर्गविशेषवशात्—स्वपि चङ्
 स्यादित्याह—

२४७७ । सुविनिर्दुभ्यः सुपिस्तिसमाः ॥८३८८॥

दी— । एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्व्य' धातुरप-
सर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात् सम्प्रसारणे षत्वे च कृते
द्वित्वम् । 'पूर्व्यज्ञासिद्धीयमक्षिर्वचने' परि १२२) । सुषुषुपतुः ।
सुषुषुपुः । पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्थासि-
द्धत्वात् ततः पूर्व्यं हलादिः शेषः । (२१७८) । नित्यत्वाच्च ।
ततः सुपिङ्गपाभावाच्च षः । सुषुष्याप । सुषुष्या । अस्वपौत्—
अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सौत् । अतः
१०६८ प्राणने श्वसिति । श्वसिता । अश्वसौत्—अश्वसत् ।
श्वस्याताम् । श्वस्यास्याम् । 'हृत्स्यत्कारण—'(२२८८) इति न
सुद्धिः । अन १०७० च । (प्राणन इत्यर्थः) अनिति । आन ।
अमिता । आनीत्—आनत् ।

The स of सुपि, स्ति and सम, coming after the उपसर्गेस सु, वि,
निन् and दृर् becomes ष ; सुपि is the root सप् with सम्प्र. and इत्यस्य ।
स्तिः (delivery)—सु + स्तिन् । समः—सम् + षच् । Thus सुसुप्तिः, सुपुतिः and
सुषमः विषमः etc. As the sutrakara takes सुप् and not सप्, so the
forms like दुःखपो 'दुःखपो षवत्' etc. are correct. Now there are two
परिभाषाः—'पूर्व्य' धातुरपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन' and 'पूर्व्य' धातुः साधनेन
युज्यते तत उपसर्गेण' । If the latter is here resorted to, then सु
सप् + षच् will give सुसुषुपतुः without वल of the चञ्चात् 'सु' (सुप्)
though it follows the उपसर्गे सु । Thus the rule 'सुविनिर्दुभ्यः—'
fails. Nor can it be argued that the चञ्चात् 'सु' will have वल by
the परिभाषा 'एकदीर्घविकृतमनन्दवत्'—that which is deformed by one.

part (as सु is devoid of ए in the चञ्चल here) remains the same (as before) ; for this परिभाषा will not apply here as the चञ्चल सु has no meaning, cp.—the परिभाषा—‘अर्धवद् गङ्गे नानर्थक्यम् । It is therefore that Bhattoji says ‘पूर्वं चातुरपसर्गेच—दुग्धे, etc.—The root is first joined with the उपसर्गः । Thus सप्, चतुस्=सुप्, चतुस् by ‘वचिस्त्वपिवजादीनां किति’ (2409) for चतुस् is कित् सिद् । Then with the उपसर्गं सु added to it, we have, सुसुप्, चतुस्=सुसुप्, चतुस् (वल)=सुसुप्, चतुस् (duplication after सम्प्र. and वल) । Though the rule सुविनिर्भूतः—(8. 3. 88) is read under the unad (द्विपादौ) yet वल will not be invalid with reference to the previous chapter namely in the sixth only when duplication is to take effect, cp.—the परिभाषा—‘पूर्वनासिद्धौ वनर्हिकृत्तुः । ‘Invalid if with reference to the rules in the previous chapter’ (पूर्वम्) will not be regarded as such so far as the द्विर्वचन or द्वित्व is concerned,’ cp.—also the Bhasya ‘सुपिभूतो द्विरच्यते’ (सप्) will be doubled after it has become सुप् (with सम्प्र and वल) । Thus सुसुप्, सुप्, चतुस्=सुसुप्, सुप् by इलादिनिव । Similary सुसुप्सुप् ।

N. B.—Nagesha holds that as Bhasya is in favour of the परिभाषा—‘पूर्वं चातुः हाचनेन etc.’ and not ‘पूर्वं चातुरपसर्गेच etc.’ — it is wise to expound as ‘सुपिभूतौ द्विरच्यते वलम्’ and not ‘सुपेऽस्य वलम्’ । In this explanation there is no need of having recourse to सम्प्र and वल first and then to द्वित्व ; but द्वित्व etc. may come first so that the चञ्चल ‘सु’ will have वल by attraction (सम्बन्ध) । Also see मित—below.

पिति तु etc, चञ्चल is पित् because it is substitute of तित् । Thus in

खप् + कल् the root will be first duplicated (for कल् not being कित्—'वचिस्त्वपि—' does not apply and hence no सन्ध at the outset) and then the चभ्यास will have सन्ध by 'खिद्यन्मासन्धोभयेवान्' (2408). Now the form being (with सु) सुप् खप् च, the चभ्यास सु will not become cerebral by सुविनिर्दुर्भः—(8. 3. 88) which is here चक्षिन् because दित् is already effected and the परि—पूर्वभा—विधीयन्—' does not apply. And कल् being चक्षिन्, 'कृतादिः शेषः' which is a लिङ्गविधि applies first giving सुसुखाप्, च। The चभ्यास सु not bringing out the sense of खप् (सुप्रियत्वाभावात्), does not become ण। Thus we get सुसुखाप (the कल् of खप् is by इण्योः and चादेश—' 211—12), असुपीत् (रुदश्च पञ्चभ्यः)—असुपत् ('अङ्गाभ्ये—) र्ध्वात्—विभिक्षित्, सुप्यात्—पाथोः (कित्) सन्ध by 'वचिस्त्वपि—' सुप्यात्—कल् by सुविनिर्दुर्भः—। असुप् सीत्—सुक्—सिचि ह्रस्विः। अस् to breathe or draw breath. असिति etc. easy.. कल् also means to draw breath सीट्। कन + क्तिट् by 'कत चादिः (2248); कानौत्—कानत्—ईट् and कट्।

मित—। सुविनिर्दुर्भ इति। सुपित्तिवना इति षट्ठये मयना। तदाह—सुप्यादिरिति। तत्र सुपीति खप् इत्यस्य प्रत्यसम्प्रसारणस्य इत्यस्यधात्वस्य सङ्गम्। तेन सङ्गधातोः सङ्गसारणामावस्यतस्य न भवति। सुसुपिति। सुसुपुः। सुतिरिति सुधातोःसिङ्गत्वम्। सन्ध इति पञ्चाद्यङ्गत्वम्। सुपुतिः। सुपूतिः। सुपनाः परमा भोमिष्यत्वरः। विद्यन् इत्याहुदाहरणम्। 'सङ्गः साङ्गः स' इत्येतः स इत्यनुवर्तते। तदाह—सङ्गति। सूर्यश्च इति चाभिहितम्। तदाह—चः स्वादिति। चास्योऽङ्गिन् परिभाषायां विद्यते—'पूर्वम् प्रातुपसर्गेण युज्यते पञ्चाम् साधनेन' इत्येकः पञ्चः। 'पूर्वम् प्रातुः साधनेन युज्यते पञ्चादुपसर्गेण'—इति च पञ्चान्वयम्। तत्र यदि परः समाश्रीयते—तर्हि—सु इत्युपसर्गबोधेन सुखप् षट् इति स्थिते परत्वाद् 'वचिस्त्वपि—' (4191) इति सन्धसारकं,—खिट्वातोःरिति (4191) इति, इत्यादि बोधे च

‘सु सु सुप् अतुस्’ इति जाते च्छ्वासस्त्वस् सु इत्यस्य कश्च वत्वम् ?—सातपसाह्यो (२१२२)
 रिति निर्दिधात् । नापि—सुविनिर्द्भ्यः इत्यादिना वत्वम् । सु इत्यस्य सुपिङ्गपत्वा-
 भावात् । न च ‘एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषया नमतीति’ भाष्यम् । ‘अथवद-
 यद्वचो नागर्धकस्तेति सुइत्यस्यानर्धकत्वात् । तथादधिक्य एवे क्लं दुरुपपादसीव इति
 मत्वा भाङ्—पूर्व’ भातुङ्पसर्गेषेति । एवं च सु खप् अतुस् इति स्थिते स्वयमेव
 प्रक्षिप्ता दर्शयति—‘किति लिट्येत्यादिना । ‘असंयोगास्त्रि कित्’ (२२५९) इति चट्टमः
 तिङ्मन् । परत्वादिति ‘लिटि वातोरभासस्य’ (६११८) इति द्वित्वविधायकशास्त्रा-
 येद्यथा ‘वचिस्त्वपि वत्तादीनां किति’ (६१११४) इति सम्प्रसारणशास्त्रस्य परत्वादित्यर्थः ।
 तत्र च सुप् अतुस् इति स्थिते ‘सुविनिरिति वल्लेनः सुतुप् अतुस्’ इति जाते वित्वम् ;
 अतुः सुविनिर्द्भ्यः—इत्यस्य विपादौगतत्वेन वल्लसासिञ्जत्वात् कश्च वित्वम् ? तत्राह ।
 ‘पूर्वत्वासिञ्जोयमर्धवचने । द्वित्वे कर्त्तव्ये पूर्वत्वासिञ्जमाह्वम् प्रवर्त्तये, कृते तु द्वित्वे
 तन्ने’ति’ तदर्थः । अतएव ‘सुपिभूतो विचक्षते’ इति भाष्यम् । एवञ्च—द्वित्वाज-
 ञादिशेषे इङ्कोरादेशप्रत्यययोरित्युत्तरशब्दस्य वत्त्वे च सुप्तुपुपुतिरिति । एवं सुप्तुपुपुतिरिति ।
 ‘पिति लिटि । वल्लसासिञ्जत्वेन पिप्वात् वचिस्त्वपौल्लसाप्रवृत्तेः सम्प्रसारणाभावात् पूर्व’
 वित्वम् । ततोऽभासस्य ‘कित्त्वभासस्य—’ इति सम्प्रसारणम् । ए’ च सु सुप् खप्
 अत् इति भवति । वल्लसासिञ्जत्वादिति—कृते हि द्वित्वे पूर्वत्वासिञ्जीयमिति आद्यो
 च प्रवर्त्तते । अतः सुविनिर्द्भ्यः—इति वत्वमसिद्धम् । अतएव ततः ‘वत्तात्’ पूर्व’
 ‘मास्’ इत्यादिः शेषः (२१७८) इति प्रवर्त्तते इति भाष्यकोषः । नित्यत्वाच्चिति ।
 भातुङ्गयोऽयम् । वल्लसासिञ्जत्वावृत्तादिशेषस्य नित्यत्वाच्च (तत्राकृतप्रसङ्गित्वेन—
 कृतेऽपि वत्त्वे भातुतेति भक्ततेऽपि) इत्यर्थः । एवम् सु सुप्वाप् च इति जाते च्छ्वासस्त्व-
 ‘सु इत्यस्य सुपिङ्गपत्वाभावात् न वत्वम् । एकदेशविकृतमनन्यवदिति’ हि न प्रवर्त्तते
 ‘अथवदयद्वचो नागर्धकस्य’ इति न्यायादित्याक्रमम् । ‘इङ्कोरादेश—’ (२११-१२)
 उत्तरारम्भस्य वत्त्वे सुसुप्ताम् इति । [इहान्यम्—सुप्तुपुपुतिरित्यत्र पूर्व’ वातुङ्गप-
 सर्गेषेति वहुक्तं यन्नागीयो भातुमन्वते । तथाच तद्वचनः—‘यदि तु’ सुपिसम्बन्धिसंस्तेति
 ‘वृत्तायः’, अभासस्त्वोऽपि सुपिसम्बन्धो भवतीत्य तदौच (सुपिसम्बन्धीय)—द्वितीय-प्रयोज-

सम्बन्धित्वादित्याच्यते तदा पदान् पूर्व्वं द्वित्वेऽपि न दोषः । इदमेव युक्तम्, पूर्व्वं धातुः साधनेनेति सिद्धान्तान् । अस्यैव भावेऽपि भूती द्विरुच्यते इति प्रचुरः पाठः । अन्वया अन्वयस्य आनर्थक्यात्तत्सम्बन्धिनः बलमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादिति सिद्धम् । भाष्यप्रदीपे तु सत्तात्पर्य्ये 'तुपिभूती द्विरुच्यते' इति शेषित् पठन्ति । पूर्व्ववा-
सिद्धीयमस्तिर्वचने इति छठपलस्य द्विर्वचनमिति तेषां भाषः । प्रत्ययस्यम् ।
चक्षणीत्—चक्षपत् इति । पूर्व्वं इत् चक्षत् चट् । स्यात् विविचिष् । सुप्धात्
—आगिरः कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सप्तसारणम् । सुप्धात्—सुविनिर्दिष्टम् इति
पलम् । चक्षणीत्—चिचि द्विविधः । चक्ष प्राणम् इति । सेट् । स्वपितम् । अन्वेति ।
अचक्षपि प्राचक्षे इत्यर्थः । आन इति । अत आदेरिति दोषः । आनीत्—आनम्
इति । आनजादौनामित्याट् । अनीटौ ।

२४७८ । अनितेः ॥८॥१६॥

दी— । उपसर्गास्त्रात्रिमित्तात् परस्यानितेर्नस्य चः स्यात् ।
प्राप्तिरिति । जञ् १०७१ भक्षहसनयोः । अच्चिति । अच्चितः ।

च is the substitute of the न of अनिति coming after a condi-
tion (of चञ्) lying in the उपसर्गम् । Thus प्राप्तिरिति । चञ् to eat
and to laugh. सेट् । अच्चिति by 'इदादिभ्यः सार्द्धधातुके' (२४७४) :

नित— । अनितेरिति । उपसर्गादसमासोऽपि योपदेशस्य इत्यत उपसर्गादिति
वर्तते । 'रवाभ्याम्—'इत्यतो 'नी चः' इति च । उदाह—उपसर्गस्यादित्यादि । प्राप्तिरिति
इति । व्यवधाने तु न स्यात् । पर्य्यनिति इत्यादि शब्देऽपि चरे निसरः । अच
सेट् ।

२४७९ । अदभ्यस्तात् ॥९॥१६॥

दी— । भक्ष्य अत् स्यात् । अन्तापवादः । अच्चिति ।
'सिञ्जभ्यस्त—' (२२२६) इति मेर्जुस् । अजञ्चुः । अय-
मन्तस्यादिरितुप्रत्ययस्यदन्तो वन्नाम । इदादयः पञ्च गताः ॥

जाग्र १०१२ निद्राचये । जागर्त्ति । जाग्रतः । जाग्रति ।
'उषविद्—' (२३४१) इत्याम् वा । जागराञ्चकार—
जजागार ।

The झ (of the affix झि) coming after an अन्त्य root (जघित्वाद्यस्य षट्, 428) is replaced by जम् । Thus झि becomes जति and not जन्ति । This supersedes the rule 'भोऽन्तः' (2169). In जङ्, झि is replaced by जम् by 'सिजम्भक—' (2336). Ujjaladatta is wrong in taking it (जघ) as अन्त्यादि i. e. reading as जघ— for जघ । Five roots of the हृदादि class end here.

जाग्र to keep awake. जागर्त्ति—गुण and रपरत्वे । जाग्रतः (ङिहवत्) । जाग्रति—ङिहवत् and यच् (४७) after अदादेशः) । In षिट् चाम् comes optionally by 'उषविद्—' (2341). Thus जागराञ्चकार (जाग्र-चाम् गुण रपर) जजागार (ङङि) ।

नित— । अङितिः 'भोऽन्तः' इत्यतो झ इत्यनुवर्त्तते । तदाह—कस्मेति । अन्त्यसाम् परस्य कस्मेति ज्ञेयम् । अन्त्यापवाद इति । स्पष्टम् । जघतीति । 'जघित्वाद्यस्य षट्' (४२८) इत्यभ्यस्तकेन । अयमिति जघ इत्यर्थः । अन्त्यादि-रिति य कारादित्यर्थः । अन्त्यत् स्पष्टम् ।

जाग्र इति । निद्राचयो जागरणम् । सेवयम् । जाग्रति—अदादेशः । 'इतो-यचति' (४७) । अन्त्यत् सुगमम् ।

२४८० । जाग्रोऽविचिस्सलङ्कित्सु ॥७॥२८५॥

दो— । जागर्त्तेर्गुणः स्याद् विचिस्सलङ्किद्भ्योऽन्यस्मिन्-
ङङिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः ।
अजाग्रताम् । अभ्यस्तात्वाज्जुम् ।

The root ज्ञात् is gunated or gets गुण in the case of इङि (इङिविभये) excepting that occurring in the cases of वि, चिच् and चल् and (also gets गुण) in the matter of the prevention of गुण (प्रतिषेधविभये) excepting that i.e. prevention of गुण in the matter of कित् । The plain meaning is this—ज्ञात् will have no guna when the affixes वि, चिच् and चल् follow and also when any ङ—eliding affix follows. Thus ज्ञात्विः, चजागारि (चिच्) and ज्ञागार (चल्) also ज्ञात्तः, ज्ञात्तः (कित्) । But in other cases it (ज्ञात्) will have the substitute e. g. ज्ञागारतुः (with गुण because भतस् is कित् and not कित्) । N. B.—Note that without this rule the form would have been ज्ञागारतुः (without गुण) by 'किङ्कति च' (2247). Similarly ज्ञागारः (with गुण) and not ज्ञागारुः (without it) ; चजागः—चजागृ लङ् तिप्—चजागर् न् by 'इत्तव' and 'सार्धे—' — चजागर् लघोप by 'इक्ष्वाभ्यः—' (252)—चजागः by 'छरणसामोभित्-लघोपः' (76). चजागृतान्—कित्, hence no गुण । Now चजागृ + क्ति—चजागृ क्तु by 'सिजभ्यस्तदिभ्यश्च' (2226) then by—

नित—। ज्ञाय इति । ज्ञात् + चविचिच् चल् कित्सु इति छेदः । तत्र ज्ञाय इति षष्ठात्मम् । निदिर्गुणः इत्यती गुण इत्यनुवर्तते । तदाङ्—जागर्तेर्गुणः स्यादिति । वि, चिच्, चल्, कित् येषां इत्यात् नञ्समासान्तानां पञ्चमीवङ्-पञ्चमम् । नञ्वा ज्ञाय पर्युदासनिविदिषानीयते । तदाङ्—विचिच्चल्किङ्भ्यो-ऽन्यत्विति । विचिच्पर्युदासान्—इङिविभयेत्यस्य प्राप्तिः । तदाङ्—इङिविभये इति । किञ्च कित्-पर्युदासान् गुणप्रतिषेधविभयेऽपि । तदाङ्—प्रतिषेध-विभये चेति । गुणप्रतिषेधविभये चेत्यर्थः । अथमत्र निष्कार्थः—विचिचलित्येतद्-इङिविभये विहाय किञ्चरूपगुणप्रतिषेधविभये च यज्जित्वा अथवा इङिविभये गुणप्रतिषेध-विभये च जागर्तेर्गुणः स्यात् विचिच्चलित्येतेषु तु नञो न । तदा यथा । वि—

आश्रयः । विप्रत्ययस्य वकारादिव्यञ्जनादाय अकारस्य सञ्चारवाचकं परित्यक्तं कैवाचि-
कते ह्रस्वाच्चपि न—अजाग्रथान् । बिष्—अजाग्रादि । फल्—अजाग्रात् । कित्—
जाग्रतः । प्रकृतमुदाहरति—अजाग्रथतुरिति । अत्र अतुल्यः सिङ्गोऽपि सिङ्गुति
चेति न प्रवर्तते इति द्रष्टव्यम् । अथवा यच्च अजाग्रथतुरिति स्यात् । अतुल्यमुदाहरति
अज्ञान इति । इत्यर्थे टीकारलोपे इत्त्यादिना अपञ्चलोपे च स्वरवर्णानयोतिरिति रिकस्य
विशेष्यबोधः । अजाग्रथान्—इति । कित्स्यात् गुणः । अथ अजाग्रथ कि इति
स्मरते 'सिङ्गभृश'—(२२२६) इति जुसि—अजाग्रथ जुम् इति भवति तदाङ्—
अभासतादिति ।

२४८१ । जुसि च ॥७१॥८३॥

दी— । अजादी जुसि इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।
अजाग्रथः । अजादी किम् ? जाग्रथुः । आशिषि तु जागर्यात् ।
जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि—अजागरीत् । 'जाग्र इस्'
इत्यत्र यण् प्राप्तिः । तं सार्वधातुकगुणो वाधते । तं सिचि
वृद्धिः । तां जागर्त्सिगुणः । तत्र कृते ह्रस्वन्तसञ्चया वृद्धिः
प्राप्ता, नेटीति (२२६८) निषिद्धा । ततः 'अतो ह्रस्वादेः—'
(२२८४) इति बाधित्वा, 'अतो लुप्तस्य' (२२३०) इति वृद्धिः
प्राप्ता, 'ह्रस्वन्तसञ्चय—' (२२८८) इति निषिध्यते । तदाङ्—

'गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषिद्धो विकल्पनम् ।

'मुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यत्पूर्वाः प्राप्तयो नव ॥' इति ।

दरिद्रा १०७३ दुर्गती । दरिद्राति ।

An अङ् (verbal basis), ending in इक् (इत्तङ्गल्), takes जुञ् when
the affix जुञ्, beginning with a vowel follows. Thus अजाग्रथः

('अत्राय्' उत्—इ. ending)—'अत्रायर्' उत्) : Why say अत्रादि—? Notice—अत्राय्—अत्राय् लुक्—here लुक् is intervened by ■ which is इत्तादि hence no guna. But in अत्रायिन् अत्राय् is gunnated by 'अत्राय्'—(2480) because here अत्राय् is कित् (कित्तादि) and we have अत्रायिन् etc. In लुक् अत्रायिन् etc. The process is thus :—when the from (in लुक् sing.) at first, with इत्—and इत् is—अत्राय् इत्, then we have इत् by इत्तो वचसि (147) which is barred by सार्व-भाष्यकस्य ('सार्व'—' 2184) which again is superseded by इत्ति ('तिचि इत्तिः—' 2297) and this इत्ति also is put aside by गुण (जादी-इविचिइत्ति—2489). Thus गुण being established and the form now being अत्राय् इत्, the इत्तादि by 'वदवगइत्तादि' (2287) comes in (as अत्राय् इत्), but it is superseded by the prohibition 'नेटि' (2283). Then comes the optional rule 'अतो इत्तादिनेचो' (2284) to act upon अत्राय् इत्, but this 'अतो' etc. is set aside by the special rule 'अतो लुक्' (2330) which enjoins इत्ति । And finally this अतो लुक्—too is prohibited from taking effect by the rule 'इत्यन्तश्च इत्तादिपिच्छादितान्' (239) —which contains the very root अत्राय् in conformity with the परिभाषा—'लुक्प्रति-पक्षोक्तयोः प्रतिपक्षोक्तस्यैव । Thus here are nine injunctions in all, to take effect on अत्राय् in इत्, and of these the injunction of गुण by 'जादीवि'—(2480) only takes effect and all the rest are dismissed. Hence the remark of the Grammarians here ;— 'There are nine rules whereof इत् comes first, acting (in turn) upon अत्रायिन् (अत्राय् इत्—इत्—अत्राय् इत्, इत्—अत्राय् इत्) ; namely इत् (इत्तो—), वच ('सार्व'—) इत्ति (तिचिइत्ति—), गुण ('जादी-इविचि—), इत्ति (वदवग—), प्रतिषेध ('नेटि'), निवृत्त्यन्त ('अतो-

इत्यादी—'), again इति ('अती भूनास्व) and निषेध ('हृष्यस्व—') । And of all these 'जायोडि—' only is taken up to act upon the form. इन्द्रिद्रा—to fall in distress, to be badly off etc. It is सेट् ।

मित— । जुति चेति । अङ्गलेष्वभिज्ञतं वर्तते । 'सिद्धेत्' इत्यस्य गुण इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृत्तौ' इति परिभाषाप्रतिष्ठते । इको विशेषणत्वेन तदन्त-विधिविज्ञाह—इत्यन्ताङ्गलेति । 'अस्यस्य' इत्यन्ताङ्गलेष्वनुवर्तते । तदादिविधिः । तदाह—अन्तादावित्यादि । अजागृत् सत् (जुष्) इति स्थिते 'साम्भ' धातुकर्मपितृ' इति कैरपिनेन विज्ञानं तदादेयस्य जुष्टोऽपि तदभावात् 'जायोडिविचिस्त्वङ्गित्सु' इत्यन्तं कृतः यद्युदासात् गुणे भवति इदं सप्तम् । एवमेव गुणे सति अजागृत् सत् अजागृत् । अगृत् इति—अगृत् या (माचुट्) जुष् । अत या इत्यनेन इत्यादि प्रत्ययेन, व्यवधानाद् गुणो न । जागृतात् इति । किदाभिधीति यासुतोऽत्र कित्वाह 'जायोडि—' इति गुणः । अथ जुष्टि अजागरीन् इत्यस्य साधने नवानां एतासां प्रतिपत्तिः । तत्र कैदा वाधः नास्ति च निषेधेन प्राप्तिसम्भावनेति दर्शयति—अगृत् इत् इत्यनेति । इति सिद्धि च सतीत्यर्थः । यप्—इको यचपि (४७) । साम्भ' धातुकर्मपितृ—'साम्भ' (२४६८) । इति—'सिद्धि इति—' (२९८०), जागृत्गुणः—' जायोडि—' (२४८०) एतस्यैव निषेधेन प्राप्तिसम्भावना । अन्तगुणादीनां एतासि चागन्तव्याख्या-भ्याम् उक्तानि । एवम् अङ्गजागृत् इत् इति छित्तेरकारान्तत्वेन इत्यन्तलक्षणा इति प्राप्तीतीत्याह । तत्र कृते इति । युषेकते इत्यन्तलक्षणा—वदन्वदन्तलक्षणाः (२९६०) नेतीति अष्टम् । 'अतीइत्यादी' इति विकल्पं बाधित्वस्य कर्तृपदम् अती भूनास्वेति । एकारान्तलक्षणादावैवाह—प्रतिपत्तिरिति ज्ञेयम् । इत्यनेति । 'अचपपतिपादीकयोः प्रतिपदीकत्वे' इति अस्य प्राप्त्यम् । अवाभिद्युतीति प्रसाध्य-यति—तदाहुरिति । तदा इति शेषः । गुणो इतिरिति । अर्थः सुभक्तः पूर्वो-क्तानासीदस्य संयुक्तात् । यचपूर्वा इति । यप्—(सिद्धिः) पूर्वो येषामिति विग्रहः । तेन यचमिधिरपि तेषामेकतम इति नव प्राप्तयः ॥ हरिर्हति । दुर्गति-र्हतिर्हाम् । आकारान्तः सौदाशं धातुः ।

२४८२ । ददरिद्रस्य ॥६॥४॥११४॥

दो—। ददरिद्रातिरिक्तारः स्यात्तत्तादौ किङ्कति सार्व-
धातुके । ददरिद्रितः ।

The final (या) of ददरिद्रा is replaced by द when a क्तादि किङ्क त् सार्वधातुक् as तच्, वच्, च etc follows. Thus ददरिद्रा तच् ददरिद्रन् वच्—ददरिद्रितः । Similarly ददरिद्रिवः etc.

नित—। ददिति । ददरिद्रयेति शीघ्रो ङ्गः । 'गमङ्गन—' इत्यतः किङ्क-
तौन्मुपवर्तते । ई इत्यङोरित्यतः ङ्गोति । 'अतः अन् सार्वधातुके' इत्यतः सार्व-
धातुके इति च । तदाङ्—इकादागित्यादि । इकारः स्यादिति—अङोन्त्यस्येति
आकारश्च इकारादेशः । 'आभ्यस्तयोरात्' इति पूर्ववर्तिव्यापवादः । ददरिद्रितः
इति । सार्वधातुकमपि इति तच्च किञ्चन । एवं वच्, च इत्यादिषु । अस्म-
भ्यो विज्ञेयमाह—

२४८३ । आभ्यस्तयोरात् ॥६॥४॥११५॥

दो—। अभ्ययोरातो लोपः स्वात् किङ्कति सार्वधातुके ।
ददरिद्रति । अनेकात्त्वादाम् । ददरिद्राश्चकार । 'आत् शी-
घ्रः' (२३७१) इत्यत्र 'ओ' इत्येव सिद्धे औकारविधानं
ददरिद्रातेरालोपे कृते अवधार्यम् । अतएव आपकादाम् नित्येके ।
ददरिद्रौ । ददरिद्रितुरित्यादि । यच्च अलि 'ददरिद्रा' इति
तच्चिर्मूलमेव ।

वार्तिकानि—'ददरिद्रातेरौधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः,'
'लुङि वा,' 'अनि अलि लुङि च न' (व्रीचि) ।

हरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः ।
दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रौत् । इट् सकी—अदरिद्रा-
सौत् । चकासृ १०७४ दीर्घौ । भस्व चत् । चकासति ।
चकासाच्चकार । 'धि च' (२२४१) इति मलोपः ; सिच
एवेत्येके । चकाहि । चकाधि इत्येव भाष्यम् ।

The च of the affix च् and of an चञ्च root (such as दरिद्रा) elides when a कित् or डित् सार्वधातुक् follows. कि is कित् by 'सार्वधातुक् भवति', hence हरिद्रा + चि = दरिद्रा + चि (अदभासात्) = दरिद्रुः, चति = दरिद्रिति । दरिद्रा being चनेकाच् will have चाम् by the Varūka 'कासनेकाज्यङ्गं कर्त्तव्यम्' under 'कासृप्रत्ययादानमन्त्रे निटि' (2306), दरिद्राचकार—दरिद्राचमूव etc. चात् चो चत्, etc.—this is the opinion of Kaiyata under 'वर्त्तकजाद चचाम्' (3096—7.2.17) The meaning is Pannini's ordaining of चात् चो चत् in lieu of 'चात् चो चत्' i. e. the expression of 'चो' in place of 'चो' is in order to make the hearing of चोकार clear in दरिद्रा after the चाकार of the same has been dropped by the Vartika—दरिद्रातिरार्चधातुके दिवचिती चालीपो वाच्यः । From this indication दरिद्रा will not have चाम् after it ; for if चाम् is attached there will be no चत् । इत्येके i. e. Kaiyata and others. यत् etc.—Because ददरिद्रा is against Paninian arrangement and also opposed to शाच and Kaiyata: दिवचुं लनेच—totally groundless.—दरिद्राति etc. These are the three Vartikas :—

'In the matter of (lit when there is an intention of dealing with) सार्वधातुक् the root दरिद्रा drops its चा, 25—दरिद्रिचति ; चा

is dropped optionally in लृट् e. g. चदरिद्वीत्—चदरिदासीत् ; but it is not dropped altogether in सन् (दिदरिदासति) लृङ् (दरिदायत्) and लृट् (दरिदायः) । भाष्य however says दिदरिद्वीति also.—

Of— 'न द्रिदायके लोपो द्रिदाये च नेष्यते ।

दिदरिदासतीति दिदरिद्वीति वा ॥'

—भाष्य under 'इद्विद्वत्' ।

द्विदिता—लृट्—आलोप इत्ता । चदरिदात्—लृङ्, चदरिदात् by इद्विद्वत् । चदरिद्विः लृङ् by सिजभ्यस्तदिभ्यश्च (2326), द्रिद्विदात् निधिविङ् by 'इद्विद्वत्' । द्रिद्विदात्—आलोप—आलोप by the Varttika—चरिद्विद्वत्तुके विवक्षिते etc. चदरिद्वीत्—लृङ् optional form by the Varttika 'लृङ् वा' । चदरिदासीत् लृङ् without आलोप । चकास् (चकास्) to shine सेट् । भक्ष्य चत् i.e. by चदभ्यस्तात् । चकासाचकार—आम्. owing to चनेकाध्वत् of चकास् । Now चकास् + चि = चकास् चि by वृभत्वभरो वृद्धिः । Some (including कात्यायन) say that the rule 'चि च' will not apply here for this च् is not of चिच्, but of the root itself. Hence चकास् चि = चकास् चि by भक्षा लम् भ्रमि । But Bhashya says that any सकार will be dropped by the rule 'चि च' । Hence we will have चकाश्चि and this has to be adhered to by 'यद्योचरं सुनीनां प्राभाष्यम्' । Bhattoji, therefore, says चकाश्चि इतिव भाष्यम् ।

मित— । आभाष्येति । 'अमङ्गलमङ्गलमसां लोपः कित् ल्यप्ति' इत्यसौ 'लोपः कित्' इत्यनुवर्तते । 'यत् उत् सार्धचातुषी' इत्यतः सार्धचातुषी इति च । वदाङ्—अन्योरातो लोपः स्वादित्यादि । चिति—'आदिभ्यः आ' इत्यस्य यङ्भस् । तत्पक्षे कौचमि । कौचते । पुश्चि इत्यादि । यङ्गते तु द्रिद्विति इति । कित् चि कित् ? कौचायि दधाति । चनेकाध्वत् इत्यादि—एतच्च 'चास्-वृभवाद्यमस्ये लिटी' इत्यत्र 'कास्यनेकाध्वत् कर्त्तव्यमिति' चार्णिकस्वरस्वरिति बोध्यम् । कौचटादीनां भर्ते तु आम् नेत्याह 'अत एव चत्' इत्यत्रेव । तथाचास्मिन्

तुल्ये षीकारस्य 'षीकार' एव विधातव्यः प्रथमस्याग्रे सामाभावान्— । तेन 'षी' इत्यत्र सिद्धे सति वदौकारसङ्घर्षं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यद् हरिद्रातेराक्षोपे ('हरिद्रातेराक्षधातुके' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेणैवार्थः) क्लृप्तेऽपि षीकारः शक्यं यथा आदिति । अन्यथापि आक्षोपीतरं ददृदिद् इतिव ज्ञात् । अथ किमेतस्य आपत्तेः कथमित्याह । अतएव ज्ञापकादामनेतेत्युक्ते इति । इति सौमटार्य इत्यर्थः । आसि सति अलोऽभावादिति भावः । अथमत्रकौट्यस्य— 'हरिद्रातेरनित्य आसिधातौ षी क्लृप्ति इति षीकारे विधातव्ये षीकारविधानेन आप्तितम् । षीकारस्य अग्निष्टान्तर्गतद्वारणे लाघवम् भवति । षीकारस्य तु विद्भिष्टान्तर्गताक्षोपाद्विज्ञात- तत्त्वाच्च गौरवमित्योकार एव विधेयः । तत इद्विदेषोति इहो क्लृप्तायाम् यथाविध्यादि सिध्यति (यथा + षी = यथे) । इद्विद्विति तु आकारलोपेन सिद्ध्यति । तद्वर्गसौकारविधानमनित्यत्वमस्मादासी आपवर्तोति ; तस्मिन् ससेवेति—भाष्यकैयट- विरोधादिति भावः । अथेदानीं नानिह—अथमुपस्थस्यति—

'द्विद्रातेराक्षधातुके विवक्षिते आक्षोपी नास्ति' । अतएव ददृदिद्विभ्यादि सिध्यति । 'सुद्धिं वेति' । भाष्ये तु 'अयतनां वेति' इत्यति । उदात्तस्य तस्यैव । अद्विद्राक्षीत् (इट्, सक्—'अमरमनमातां सक् च')—अद्विद्रात् इति । तत्राक्ष- कचनपरतया सोद्व्यमित्याह । सुद्धिं आक्षोपी वेति वार्तिकार्थः । 'सन्ति सुद्धिं सुद्धिं च न' । आक्षोप इति सम्प्रदाये । तेन द्विद्विद्राक्षति । द्विद्राक्षकः (अक्ष्) । द्विद्राक्षः (क्षाद्) इति । भाष्ये तु इद्विद्राक्षेयम्—

'न द्विद्राक्षके लोपो द्विद्राक्षे च नैवते ।'

द्विद्विद्राक्षतोत्येके द्विद्विद्राक्षतोति च ।

इति सकि आक्षोपविकल्प एव दृश्यते ।

'द्विद्रातेराक्षधातुके विवक्षिते—' इति वार्तिके 'विवक्षिते' सङ्गच्छते अर्थः भावः । द्विद्राक्षति इति द्विद्राक्षः (द्विद्रा + अक्ष्) । अथ अक्ष् मत्वान् भाक् आक्षोपी यथा स्नात् इति । आक्षधातुके परे इति परसप्तम्यायये तु आक्षोपमठनी 'आक्षधातु' इति

यथायथ एव स्नात् । ततश्च कृते चप्रत्यये 'आतो युक् चिष्कृतीः' इति युक्तिं हरिहाक
इति स्नात् । चार्धभातुके विवक्षिते इत्युक्ते तु पूर्वमात्रोपेन व्याध्यामादिरप्रत्यया अप्
प्रत्यय एव भवेदिति भावे अप्समिति दिक् । दरिद्रिदा—लुट् । आलोप इकाग्रसः ।
अदरिद्रादित्यादि लङ् । अदरिद्रः—सिञ्जत्यर्थेति केज्जम् । दरिद्रिदात्—विभक्तिङ्
इदरिद्रोक्तोकारः । दरिद्रिदात्—आलोः—चार्धभातुके विवक्षिते—' इति चार्त्तिका—
दालोपः । अदरिद्रिदित्याहुः । 'चकात् (चकास्) सेट् । अनेकाच् ।
भास् अदिति । अदभात्तादित्येवनेत्यर्थः । चकात् हि इति स्थिते रूपवचनित्याह—
चि धेति । चार्त्तिकमसि चि धेति सत्तं चिञ्चिबबब तत्र चकासीः । सलोपो न
भवति । ततो ह्रिर्धित्वे सकारस्य जम् भावे कृते चकाद् चि इति भवति । माथ्यकारैश्च
'चि धेति सनातस्य लोपः' इत्युक्ता चकाचि इत्येव व्याख्यमित्युक्तम्—तत्र भाष्य-
प्रामाण्यात् चकाधौष्येव सम्यक्त्वमम् ।

२४८४— । तिष्यनस्तेः ॥८॥१०२ ॥

दी— । पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न लस्तेः । स—
सञ्जुषोरित्यस्यापवादः । अचकात्—अचकाद् । अचकारसुः ।

The सकार at the end of अ पद is dropped when followed by
तिप् but not, if this सकार is at चस् । This overrules 'सञ्जुषोः रुः' ।
Thus अचकात् etc. easy.

नित— । तिपि इति । तिपि अनकीरितिच्छेदः । अनकीरिति प्रत्यय—
प्रतिषेध इत्याह—न तु चकोरिति । पदलोपधिकृतम् । 'भक्षा लोकोऽन्ते' इत्यतोऽन्ते
इत्यनुवर्तते । सञ्जुषो इत्यतः स इति च । तदाह—पदान्तलोप्यादि । सञ्जुषोरिति
स्पष्टम् । अचकादिति—अचकास् तिप् इति स्थिते तिपः इ—लोपे इत्-
व्याप्यो दीर्घादिति अचकालोपे च अचकाम् इति भवेति । अनेन सस्य दस्ते अचकाद्
इति भवति । ततो 'भावताने' इति चर्तनशब्दे इति चर्चम् । अचकारसुः—
केज्जसि पूर्ववत् ।

२४८५ । सिपि धातोर्द्वा ॥८॥२७४ ।

दी—। पदान्तस्य धातोः सञ्च रुः स्याद् वा । पक्षे जश्त्वेन दः । अचकाः—अचकात् । शास् १४७५ अनुशिष्टौ । शास्ति ।

The स of a root at the end of a पद becomes रु optionally. Then by 'स्वरवशात्'— it (र) becomes चिश्च । In the alternative case it will be द due to जश्त्वं । Thus अचकाः etc. शास् to instruct शिष्टः ।

मित—। सिपीति पूर्ववदनुवृत्तिः । पक्षे इति । अनुवृत्तिश्चतुर्धादनुवृत्तेरिति भावः । अचका इत्यादि । पूर्ववदनुवृत्तौ पात् रूपम् ।

२४८६ । शास इदङ्ङलोः ॥६॥४१२४॥

दी—। शास उपधाया इत् स्यादङि इलादीं किरति च । 'शासिवसि—' (२४१०) इति षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्—शिष्टात् । शिष्टम् । शासतु ।

The penultimate (ष) of शास turns into इ when the affix चङ् and इलादि किरत् follow. Thus अशास् चङ्तिप् (सुकिं चङ् by—'सति' शासि—' 2382)—अशिव् चत्—अशिवत्, यत् by 'शासिवसि—' (2410). In इलादि किरति—शास्+तस् (तस् is किरत् by सार्धभातुक्तमदिक्)—शिव् त=शिष्टः ॥ यत् (शासि—') and इत् by 'इत्ता—' (113), शासति—अदनात्तात् gives शति in place of शि, and शति is अजादि किरत् hence no इलादीयः । शशासतुः—अशुत् is अजादि किरत् । शिष्टात्—नातक is इलादि किरत् । शिष्टास्—नाम् in place of तस् which is इलादि किरत् । शासतु—

मित—ः शास् + —इत् + चङ्ङञोरिति ष्ङिदेः । 'अदिदिता इल्ल
उपभायाः किञ्चति' इत्यतः 'उपभायाः किञ्चति' इत्यनुवर्तते । तदाह—शास् उपभाया
इत्यादि । ए' तस्यः किल्लेन शास्, वस् इति स्थिते 'शास्तिव सौ'ति मते दुल्लेच मिठ
इति ; अङ्किं तु 'अभिषत्—' इत्यनुवर्तते श्रयसीव वल्लति । शास्तीति । अदभासा-
इत्यत् । अशासतुरिति । अमादिलादिच्चाभावः । मिष्टात्—तावत्तौ इत्यादि—
किञ्चात्—इत्युपदेशः । मिष्टात्—तस्यशामादेवः । शास्त्विति पूर्ववत् । अयं सौ
विशेषमाह :—

२४८७ । शा सौ ॥६॥४१५॥

दी— । शास्तेः शादेशः साराज्ञौ परे । तस्यभाष्यत्वेन
अभिषत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टात् । अशासुः ।
अशात्—अशाः । शिष्यात् । 'सर्तिशास्ति—' (२३८२) इत्यङ् ।
अशिषत् । अशासिष्यत् ।

शास् makes room for the substitute शा when the affix हि
follows. This शादेश being चासीत् i.e. having fallen under as
the अभिषत् सूत्र (6.4.23), (and there being समानाधिकरण), is अभिष
or non-existent and hence हि becomes धि by 'हुङ्ङञोर्ध्वि' ;
अशात्—like अचकात्—under तिप्प्रत्ययः (2484). अशिष्टात्—by शास्
इत्यङ्—(2486). अशासुः—जुन् of स्ति ; अशात्—अशाः like अचकात्—अचकाः ।
शिष्यात्—विधि—by 'शासुङ्ङानो ङिञ' and इत्, 'सर्ति' etc' explained.

मित— । शा हाविति । येति तुप्रत्ययमात्रम् । पूर्वपदान् शास् इत्यनु-
वर्तते ; तदाह—शास्तेः रिप्यादि । तस्येति शादेशश्च । चाभाष्यत्वेन भाषिकार-
प्रतिपत्त्येवाभिषत्त्वसमान्तःपातिल्लेख्यार्थः । अशिषत्वादिति । समानाधिकरणेनेति
भावः । अतः चान्यथा शास् इति । 'शा सौ' (६॥४१५॥) 'हुङ्ङञोर्ध्वि' (६॥४१५॥०१) इति तदाश्रितविशिष्टव्यभिचि ध्विभावे वीजम् । एतच्च अभिषत्त्व-

धृते ण्यटम् । अथादिति अचकादितिवत् । अमिष्टाम्—इहादेशः । अयासुः—
मेकसु । अयात्—अयाः । सिपि धातोः—' (२४८५) इति कलमिक्कलः । शिष्यात्—
यासुटो कलादिक्रियात् यास इदिति इहादेशः । सन्ति—इति ण्यटम् । अमिक्क
इति । यास इदिति इहादेशः । आसिक्कमिक्कसौति वत्तम् : (२४१०) ।
अयासिक्कम्—खड्गः ।

दौ— । दौधीङ् १०७६ दौतिदेवनयोः । एतदादयः
पञ्च धातवः क्वाप्दसाः । दौधीते । 'एरनेकाचः' (२७२)
इति यञ् । दौध्याते ।

दौधी to shine and grieve. Five roots beginning with this
are Vedio (in use). दौधीते etc.

मित्र— । दौधीकृति । कृष्णात्तत् । दैवमं शोकः । एतदादय इति । दौधी—
धातुसुपक्राम्येत्यर्थः । इदं साधवमतम् । वक्षति—न त्वियङ्कृत्यर्थः । दौधी, वेद्यो,
वक्ष, वक्षि, वक्ष इति दौध्यादयः पञ्च धातवः । तेषु पुनर्वचनराज्यः परस्मैपदिन
श्रुतिपरिहात् स्पष्टीभविव्यतिः ।

२४८८ । योवर्णयोर्दौधिवेद्योः ॥७॥४॥५॥३॥

दौ— । एतयोरस्यस्य लोपः स्याद् यकारे ध्रुवर्णे च
परि । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वम्—दौध्वे ।
'दौध्वेवेद्योऽमम् (२१८०) इति शुभनिषेधः—दौध्याच्चकम् ।
दौधिता । दौधियते । वेद्योङ् १०७७ वेतिना तुल्ये । वी
गतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्त्तते इत्यर्थः ।

अथ अयः परस्मैपदिनः । वक्ष १०७८ वक्षि १०७९ स्वप्ति ।
स्वस्ति । सस्तः । ससन्ति । संसास । सिसतुः । ससु । सधि ।

‘पूर्व्वत्वासिद्धम्’ (१२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् ‘अतो हेः’ (२२०२) इति न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः—असत् । सस्यात् । असासीत्—अससीत् । सन्ति । इदित्वाच्चुमि कृते ‘संस्तृ तस्’ इति स्थिते ‘स्कोः—’ (३८०) इति सलोपे, ‘भरौ भरि सवर्णे’ (७८) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नैत्यान्वित्य ‘स्कोः—’ (३८०) इति लोपाभावात्—संस्ति । संस्तः । संस्तन्ति—इत्येके । वश १०८० कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उवाश । कशतुः । वशिता । वष्टु—सञ्ज्ञात् । उष्ठाम् । उष्टुटि । अवट् । वीष्ठाम् । वीशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । ‘चर्करीतं च’ (गण-सूत्र) । यङ्लुगन्तमदादौ वीधम् । जुह् १०८२ अपनयने । जुते । जुजुवे । ज्वीत । ज्वीषीष्ट । ज्वीष्ट— ।

इति तिङन्तादादिप्रकरणम् ।

The final (ई) of the roots दीधी and वेवी is dropped when any वकार or the letter ॠ follows. But this rule (although it is subsequent: पर—7.4.53) is superseded by ‘टित् भाकनेपदानां टरे’ (8.4.79) which is निबन्ध, by the परिभाषा—‘परनिष्ठान्तरापवादानाम्—’ Thus दीधी+इट् (1st. per. sing.)—दीधी ए by ‘टित्—’ Now ‘वीवर्णे—’ will not appear, for there is no ववर्णे following, hence we have दीधे by ‘इकी वचचि’ (47). When चाम् comes owing to चनेचाप्लव् of दीधी, there will be no guna by ‘सार्धपातु—’ (2168) due to the prohibition ‘दीधीवेवीडाम्’ (219०). दीधिता—

सुट्—दीधी + इट् (चासन) + ता = दीधृता—इ लोप by 'दीधृन्दीः—' = दीधिता. Similarly दीधिष्यते. वीही means the same thing as the root वी गतिव्याप्तिप्रजनकात्प्रगल्भाद्देवुः । It is conjugated like दीधी.

Now we take up the three परस्मै—roots. वस and वसि mean to sleep. वसि by चात्वादेः वः सः—वसः etc easy. वसवः—एव and अभ्यासलोप by 'वत एववत्—' (2260). वधि (and not वद्धि—see अकाङ्क्षि), by 'वृद्धङ्भी—' and 'धि च'. And this वलोप by 'धि च' (8.2.25) being वसिद्धि, धि which is nothing but हि by स्थानिवद्भावः does not elide by 'वलो हे' (2202). वसत्—वट् वसत् (वट्) = वसत् ० by 'वृद्धङ्भावाद्भी—' (252) = वसत् by 'तिप्पलर्त्तः' (2484).

वसः—वसत् like वसकाः—वसकात् । वसासीत्—वससीत् by 'वलो वलादिः—' (2284). वसि etc these are the conjugations of वसि. By वृत् and वल the root becomes वल् after the second व् has been dropped by 'वलोः—' (38a). Now वल् + वृ = वसि or वसित by 'वलो वरि—' (71). In वसतः he himself shows process. After वृत् has been attached owing to इदित् (of वसि), the form figures as वृवत्.

वसत् । वसुस्वात् by 'वसापदान्तस्य—') which by 'वलोः—' and 'वलो वरि—' gives with तलोपविकल्प, वन्तः and वन्तुः । वदन् वदन्वाये etc—Some hold that where many (at least more than two) consonant conjoin then two consonants do not constitute the designation of conjunction (व'लोव'त्ता). In this case व् will not elide by 'वलोः—' (६८०) and thus the forms will be as वद्धि—वृद्धि etc. वस to wish. वीट् । वटि—वट् + ति = वटति by 'त्रयसङ्ग—' = ववटि by वृत्ता वृः । वट्टः—वट्. by 'वहिष्यान्निज्यधिवटि—' । ववन्ति—no

अकाङ्क्षि for वव is not अभ्यासः । वधि—वध लिट्—वध धि by 'वध—' = वध्

सि by 'सोः सः सि' = यङ् सि by इङ् सोः—आदिप्रत्यययोः (२२१—१२) = यङ् सि ;
 उदात्त—सम्. of the उदात्त by 'सिटाभाससोमवेधान्' (२४०८) । कयत्—
 कृ + कतुच् = कय् by 'ग्रहिण्यावधि' = कय्, कय्, कतुच् = उ कयत् =
 कयत् । उदात्त—तातङ् is कित् hence सम्. उदात्त—तय् is replaced
 by ताम् । उङ्ङि—वङ् + ङि = उङ् ङि by 'सिञ्ज' विङ् = उङ्ङि—उङ्ङि—
 by 'सोः लङ्' । अयट्—अयट्, वङ्, अङ् तिप्—अयङ्, अयङ्, ० 'इलङ्कारयोः'
 — अयङ्—अयट्—अयङ् by 'आजसामि' । औटात्—अ, तय्—उङ्, ताम्—
 आट्, उङ्, ताम्—आ उङ्, ताम्—औटात् by 'आट्' and उयङ्दीर्घ ।
 Similarly औयङ् । उयङ्तात्—विचिर्लिङ् वङ् + याताम् (जित्)—उयङ्तात्—
 आयोः । अङ्दीर्घ—अङ्दीर्घ is a word technically known as यङ्—
 सुगम् । This is a यङ्गम् and means that यङ्गुगम् forms are to
 be conjugated in the manner of the अदादि roots only, for the
 यङ्गम् is read in the अदादि class. Hence it is to be understood
 that यङ्गम्, य् etc should not be attached to यङ्गुगम् roots. And here
 also यप् will be dropped (after being added) by the rule 'अहि—
 प्रत्ययः यप्' (२४२३). [N. B.—Though the root यङ् is entirely
 Vedic in Panini's arrangement, yet it is found in the secular
 language also. Cp.—अहि भागुरिस्त्रोपन्, जयात् सेनायस्त्रयसि देवाः (कुमार),
 'अयति ये त्रिषासम्' (याकुल), निरमन्तुत्रिषया (भामह) etc.] अङ्
 (इङ्) to retract, to be away from view etc. आत्मनिपदी । It is
 not Vedic. इङ्गम् etc. as before.

Here ends the अदादि—Chapter.

नित— । यीवचंशोरिति । यीवचंयोः + दीधीनेत्योरितिच्छेदः । यिष इवचं-
 चेति इङ्गम् । तयोः । यकारादिकार उच्चारणार्थोदाह—यकारे इङ्गम् च परे-

इति । 'त्रासक्योर्लोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'असौऽन्वसीति' अन्वस्येव लोपः । तदाह—एतयो (दीधीवेवीधासी) —रन्वस लोप इति । इति लोपं बाधित्वेति । दीधीवेवीधत्तुमिच्छितमित्यर्थः । निष्पत्त्यादेरेवमिति—यद्यपि दीधीवेति एतन् (७. ४. ५३) इत आत्मनेपदानामित्यपेक्षया (३. ४. ७९) परं तथापि टित इत्यस्य क्ताकृतप्रसङ्गित्वेन निमित्तात् परनिव्यान्तरङ्गेति परिभाषया प्राक्त्वा पूर्वसूत्रस्य च बाधः । एवञ्च दीधी इट् (उत्तमीकपचनम्) इति दीधी + ए इति आते इवच परत्वाभावाद्वाक्यलोपः । किन्तु इत्ति यच्चोति दीधी इत्येव । ननु दीधी चाम् इति स्थिते 'सार्ध' (२१६८) इति शुभः सात्तमाह—दीधीवेवीधामिति । दीधिता—तासि इकारलोपे इत्यात्मनः । एवं दीधित्वेति । वेवीध् इति । वी गतिव्यादि प्रत्ययान्तसमसादनीयति आदौ द्रष्टव्यम् । पचानां धान्दासानां दीधीवेवीधे इति वी गतौ इदानीं 'मसपत्नियम्' इति तयः परलोपदिन आरभ्यते । तदाह—चय तय इति । 'धात्वादिः चः स' इति समयव सत्वम् । सप्तमि इति—मन्त्रचत्वाभावात् 'भीऽन्' इत्यादीनः । सेसतुरिति—यत् एकहल्मवे—इति एत्याभ्यासलोपी । सवीति—विधेति सलोपः । इत्तुम्भी—इति छिन्ने । ननु सवीयान्—परमकारान्तत्वात् द्वय स्थानिवद्भावेन चित्वात् चतो रेरिति द्विलोप आदित्यमाह—सलोपस्यासिद्धत्वादिति । धि वेति द्वि पूर्ववासिद्धमित्यसिद्धत्वाच्च पठितमिति शेषम् । असत् इति । असत् इति इत्त्यादिना अट्त्वलोपे 'तिप्पवसो'रिति सप्तमः । असः—असत् इति । सिपि धातो—रिति यः । पक्षे—सस्य जङ्क्षे चर्त्तविकल्पः । असासीत्—अससीत् इति । चतो इत्यादि—(२२०४) इति दीधी-दिकल्पः । इति चत्वासीत् अपाचि ।

अथ वसिधातो रूपानि प्रदर्शयामाह । सवीति । सवीरिदित्याद्यम् । तदेवं वसि + तिप् इति स्थिते चातोरिति सती जुमि च सन्वृत्ति (निष्पादव्याख्यः परः) इति जाते नवीति चतुस्कारे संवृत्ति इति भवति । ततः 'खीः—' (३८०) इति सवीमे 'अतो अरि सवर्णे' (०१) इति तकारस्य लोपनिकाले च सन्ति सन्वृत्ति इति रूपवदम् । सप्तमि इति तसि सप्तमीव दर्शयति—इदित्यादित्यादिना । अथम् ।

संयोजि इति । अन्वयत्वात्मावाह भेदत्वादिभ्यः । अतः सताम्बन्धनमिति । तद्विवाहः ।
 बहुना समवाये इति । यत्र बहुना वाचिकानामिति यावत् व्याकरणानां समवायः
 संयोगः, तत्र वयोर्वाचनयोः संयोगसंज्ञा नेति तदर्थः । अतएव स्त्रीरिति स्त्रीच
 संक्षोपविरहः संघोनादित्वाभावादिति भावः । अतएव संक्षि इत्यादीनि वृत्ताणि ।
 इतिोक्ते इति । एके इत्यनेन अक्षरिः स्पष्टः । ततोऽन्यम् 'इत्योऽनन्तराः संयोगः'
 इति सूत्रभाष्यविरोधः । तत्रापि भाष्यादध्ययनप्रामाणिकः । अन्यथा भक्ष्—भातोः
 संक्षोपाभावे नम्र इत्याद्यसिद्धेरित्यत्रम् । स्पष्टशब्दे 'इत्योऽनन्तराः—' इत्यत्र भाष्ये
 शब्देऽनुश्लेषरे च । उट इति । वच् तच् इति स्थिते यङिजिति सप्तसारचम् ।
 जघेति यत्तम् । वचि इति—वच् चिप् इति स्थिते जघेति वः । 'वदीः कः सि'
 इति वस्य कः । चिपः वलम् ('इत्योऽनन्तरा—') इति । अन्वयमिति—अन्व-
 सारवे कति इत्यादि । उटान्—तावन्ने कित्वात् सम्म । उट् इति । वच् हि
 इति स्थिते ही च सम्यक् । वल्-कण्छादि । अकट् इति । अन्वम् तिप् (वच्)—
 अन्वम् त् इत्यन्वादिना अक्षरक्षोपः । वाऽवसाने इति चत्वेविकल्पः—अवट्—
 अवचिति । औटान्—इति । वच् वच् तच् इति स्थिते यङिजिति प्राक्
 सप्तसारचम् । ततोऽन्यादित्वादाद् । चाटवेति तद्वी रूपसिद्धिः । चावस्यायामीवाकिति
 यते तु भाष्यत्वादेरपि तेनाहविधानात् दीप इति नाम्नेऽपि द्रष्टव्यः । अन्वदपोव-
 निवत्तम् । चर्करीतमिति—गणसूत्रमिदम् । चर्करीतमिति यङ्गुगन्ताम् ।
 एतच्च प्राची संज्ञा । तेनेतेन 'वदादी यङ्गुगन्ता अपि 'प्रकृतयोऽन्वभूता—' इति
 प्रकृत्यन्ते । तदाह—यङ्गुगन्तमित्यादि । अतएव यङ्गुगन्तात् परं जनेन न तु
 अन्वदादयः । किञ्च तस्य च यपो तुगपि 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इति भवति । अन्व-
 भातोऽन्यदस्येऽपि भाषायाः सम्यगौ प्रयुज्यते । तथाहि—वटि भागुरिरक्षीपम्,
 जवाद्य सेनावस्तुवन्ति देवाः (कुमार), निरमन्तुशिक्षयया (भाष्यतम्) इत्यादि ।
 अतः अन्वदसत्वं प्राचिकम् । ह्रुते इति जिह्वागच् । अन्वत् पूर्ववदिति शब्दः ।

॥ इति नितभाषिण्या लिङ्गान्तादिप्रकरणम् ॥

अथ

तिङन्तजुहोत्यादि-प्रकरणम्

दौ—। इ १०८३ दानादनयोः। आदाने चित्तेने।
प्रीणनेऽपीति भाष्यम्। दानं चेह प्रक्षेपः। स च वैध-
आधारे हविषश्चेति स्वभावाह्वयते। इतस्तत्वारः परस्मैपदिनः।

The root *जु* means to proffer and to partake of. Some say that it means to accept also. भाष्य, however under 'इतोवा च होन्वदसि' takes it to mean to satisfy as well. This sort of offer is not what is meant by charity in general but, it means an offering (in a restricted or rather sacrificial sense). Thus this offering is made provided the repository or object of the same satisfies the sastric injunctions (वैध) and provided the हविः (or the thing offered) also satisfies the same condition. This (sort of signification of *जु*) ■ obtained in a natural way i. e. from usage (लौकिक प्रयोगः)। [We should not, therefore, say दानाय जुहोति for दानाय ददाति or कूपे सोष्टं जुहोति for कूपे सोष्टं प्रक्षिपति। Also it deserves notice that the root though meaning दान takes both the accusative and the locative also. Cp.—अठापरः सन् जुहुषीहपायकम् (भारवि—1st) also चपौ जुहोति etc.] Four roots including this are परस्मैपदो (and we are now dwelling on them).

मित—। अथ जुहोत्यादयः कृत्विकारणः । इति । दानं प्रत्येयः ।
 'आह्वनं मन्त्रणम् । भाष्यमिति—'दत्तौवा य हो'कदाचित् इत्यनेत्यर्थः । प्रत्येय इति ।
 मनु किं यत् जुहोति प्रत्येयो दानशब्देनातीत्यति ? नेत्याह । स चेति । वैधे
 विधिर्वैधित्वाभावे भयरादी प्रत्येय इत्युक्तम् । इतिच 'वैधस्य प्रत्येय' इत्यत्रपूरायम् ।
 कृत एवम् प्राप्यते । तदाह स्वभावादिति—अनादिनिवृत्तीकृत्यवशादित्यर्थः ।
 तेन 'विप्राय ना ददाति' 'अन्नमति' इत्यादीनां अपि जुहोतीत्यपि स्वादिति न
 भवितव्यमिति भावः । इत्यन्तार इति । इधातुसारमित्यर्थः ।

२४८८ । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥२॥४॥७५॥

दी—। श्लुः श्लुः स्वात् ।

श्लु is ordered in place of शप् coming after इ etc.

मित—। जुहोत्यादिभ्य इति । 'अदिप्रसङ्गिभाः श्लुः' इत्यनुवर्तते । तदाह—
 श्लु इति । तदेवं इ + श्लु + तिप् इति स्थिते, एनेन इ + श्लु + तिप् इति जाते—
 श्लुः—

२४८९ । श्लुः ॥६॥१॥१०॥

दी—। धातोर्ध्वं स्तः । जुहोति । जुहुतः । 'अदभ्यस्तात्'
 (२४७८) इत्यत् । 'हुमनुयोः—' (२२८७) इति यक् ।
 जुहुति ।

A root is doubled when श्लु follows. Thus इ + श्लु + ति = इ इ ति
 (श्लु disappears after the duplication) = जुहोति by 'जुहोयुः' (२२४५)
 and 'सार्धे—' (११७८). जुहुतः no सुप् for तच् is कित् । श्लु and not
 शप्—जुहुति ।

मित—। श्लादिति । 'एवाचीर्ध्वं प्रथमस्य' (६११२) इति 'षिटि धातोरेव-
 भासित्य' इति च वर्तते । तदाह—धातोर्ध्वं च इति । श्लुविति शेषः । जुहोतीति

अभ्यासकार्यमभ्यासहीयुः च (कृहीचुः—२२४५) । ' जुहुतः—कित्वाद् गुणभावाः
किञ्चित्ति विधेयान् । जुहति इति । स्पर्शं सूचि । सचिभिः, न तु स्रज्ज् इत्यर्थः ।
अहुरिति द्वित्वं विधेयान्तरं च ।

२४८१ । भीष्मोऽहवाम् प्रत्ययश्च ॥२॥१॥३८॥

दी—। एतेभ्यो जित्वाभ्यां स्वादामि स्थायिव कार्यं च ।
जुह्याचकार । जुहाव । होता । होषति । जुहोतु—जुह-
तात् । ह्रीर्धिः । जुहुषि । आटि परत्वाद् गुणः । जुह्वानि ।
परत्वाज् 'जुसि चे'ति (२४८१) गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् ।
ह्यात् । अहीषीत् । जिभी १०८४ भवे । विभेति ।

[N. B.—Take भीष्मोऽहवाम् as भीष्मोऽहवाम्. (२१० नहुष).]

चाम् comes optionally after the roots भी, क्री, च and ह, and in the case of चाम्, the roots undergo the operation enjoined in the matter of ह्नुः । Thus ह्नु + चाम्—ह्नु ह्नु चाम्—जुहो चाम्—जुह्व चाम् then add चकार । च by कृहीचुः (२२४५) and गुण by सार्ध—' (२१६३). And the alternative form is जुहाव with चस् where the root gets ह्वि by 'चचो जित्वा' (२५४). In अहत् and अम्, जुह्वत् and जुह्वुः with the addition of स्रज्ज् । In अह्, by option of हट्, जुहुविच—जुहीच- ह्रीर्धिः i.e. by 'हृभ्वधी—' (२४२५). आटि परत्वात् i.e. the गुण—enjoined by the rule 'सार्ध—' (२१६३—७.३.३४) being subsequent to the चस् enjoined by the rule 'हृभ्वधी—' (२३६७—६.४.८७), the root ह्नु gets गुण when followed by चाट् ; thus—जुह्वानि (ह्नु ह्नु चाट् लिप्—जुह्व चानि by 'मिर्नि—'—जुहीचानि etc). In लट्—अजुहोत् (लिप्), अजुहताम् (तस्)

but in हि the form is अङ्गुष्ठः with गुञ् by 'अङ्गि च' (2481—7:3.87) which is subsequent to the rule 'अङ्गुयोः—' अङ्गुयात्—विधिलिङ् इत्यात् आशीः—दीर्घ by 'अङ्गुत्सार्य—' (2295). [In this connection note that absence of अप् denotes the absence of अङ् also which thus appears in सर्वधातुम् only]. अङ्गोवीत्—अट् इ (गुञ्) विङ् ईट् त् (तिप्)—इङि. by 'सिचि इङिः—'. जिभो (भी) the result of जित्करण is evident in 'जितः ऋ' (3088). विभिति—भी भो तिप् by 'डौ' (2490). विभेति by 'ड्रः' and 'सार्त्त—' अभ्यासकार्यम् ।

मित—। भौति । भी, डौ, भू, हु इत्येतां इत्यात् षष्ठीवङ्गवचनम् । पञ्चम्ये षष्ठी । तदाह—एतेभ्य इति । 'इत्यात्' इति दीर्घे वक्तव्यम्—अथमुपस्था इत्यात् वङ्गुक्तमित्यतः नीरयो गार्भिकः । अर्थेऽर्थवमेव । बहुलं शास्त्रशक्तिरिति तु तल्लम् । 'कासप्रत्यया टाम्—' (११।१५) इत्यत 'चाम्' 'लिटि' इत्यनुवर्तते । 'अथविद्वद्वायभौऽन्वयरत्नाम्' (११।१८) इत्यतोऽन्वयरत्नानिति च । तदाह—लिटि चाम् वा स्यादिति । श्लुबदिति 'तत्र वल्लेवे'ति सप्तम्यन्तादवलिङ्गादाह—आदिबकार्यधेति । तत्र चाम्पद्ये—द्वित्वे, 'सार्त्त—' (२१६८) इति गुणे, अभ्यासस्य तुल्ये च गुह-माचकार इति । अङ्गि तु यत्तापुल्यं इङिः—अङ्गुत् । तातको कित्वाद् लुङ्ता-दित्यतः गुणाभावः । ईर्धिरिति—'इङ्गुत्तयो—' इत्यनेनेत्यर्थः । आटौति—अङ्गु-आमि इति शिष्ये आटः पिष्येन 'सार्त्त—' (७।१८३) इति गुणविधायकशास्त्रस्य 'अङ्गुयोः—' (६।७।८०) इति यङ्गुविधायकमात्रापेक्षया परत्वाद् गुणे अङ्गुवाङि इति भावः । अङ्गि लिप्तादौ अङ्गुङोत् इत्यादीनां स्वरत्वात् भौ प्रक्रियामाह—परत्वादिति । सिञ्जश्चविदिभ्यश्च'ति किङ्गुप्ति—अङ्गि चेति (७।१८०) शास्त्रस्य अङ्गुयोः लिङ्-पेक्षया परत्वादपि गुञ् पठ्यते । अङ्गुङो उत् इति प्रक्रियाप्रकारः । अङ्गुयात्—विधिलिङ् ; इत्यात्—आगौलिक आर्हधातुत्वात् अङ्गुत्कार्यम् च । 'अङ्गुत्—' (२१७८) इति दीर्घः । अङ्गोवीत्—अङ्गि—सिचि इङिरिति इङिः । शिवाचङ्गोवीत् सूतसम्पदे च (भङिः) । जिभोति । जित्करण—'जितः ऋ' (३०८८) इत्यतः स्पष्टम् ।

विभिति इति । अयः शुः, दिवसभासकायै वातोर्मुचय । अथ सार्धभासककति
सर्धस दोषे प्राप्ते विवक्षार्थमाह—

२४८२ । भियोऽन्धतरस्याम् ।६।४।११५॥

दी—। इकारः स्याद्वलादी विद्धति सार्वभौतके।
विभितः—विभौतः। विभ्यति। विभयाञ्चकार। विभाय।
मेता। ङो १०७५ लज्जायाम्। जिह्वेति। जिह्वीतः। जिह्वयति।
जिह्वयाञ्चकार—जिह्वाय। पु १०८६ पालनयूरयोः।

The कृष्ण इकार replaces the दोष ईकार of औ when a कृष्णदिक्छिद्त् सर्वव्यापक follows. Thus विभितः—विभीषः। In भि—विभी+भि=विभीषति by 'चदध्यन्तात्' (2479)=विभ्रति by घञ्। विमयाचकार etc by 'भीङी—' (2481). औ to feel shame. जिह्रियति—जौं हौं हि—जिह्रीषति—जिह्रियत् षति by 'चचि ऋभातुवृ—' (272). जिह्राय—etc as before. ण means to protect and to fill up.

मित—। भिय इति। 'इहृषिप्रस'—(२४३२—इ। ४। ११४) इत्यत 'भृत्' (इकारः) इत्यनुवर्तते। 'गगनमनसखनवसानम्—' इत्यतः 'किङ्क्ति' इति, 'दे' इत्यधीः' इत्यती इत्यौति, 'यत सत् सार्वभानुके' इत्यतः सार्वभानुके इति च वर्तते। तदाह—इकारः, आह्वयार्थादिभ्यः। विभित-इत्यादि स्पष्टम्। विभ्रति इति। अहभ्रसादिवत्। यच्। विभयाश्चकारेति—'भौञ्जो'—(२४९०) इत्याम्... वा। निरुपान्नाकारेभ्यः। निरुपयति इति—अपि शुधात्विति इयच्। सिरीयं जी धातुर्भौवादिकान्—जोषीक् इत्यादिति कृत्यम्। ए इति। छिट्।

२४८२ । अतिपिपत्योश्च ३७।४।७७।

दी— । अभासस्येकारोऽन्तादिभ्यः स्यात् स्त्री ।

When दृ follows then दकार forms the final of the चम्रास of the roots दृ and पृ। Thus पृ + दृत्ति तिप्—पृ पृ तिप्—पिपृ तिप्—

नित—। अति ३ति। 'अत कोषोऽभ्यासस्य—' इत्यतोऽभ्यासस्येति। 'सन्नामित्' इत्यत इदिति (इकारः), 'निष्ठा नद्याया' नित्यतः भूमी—इति आनुसरति। तदाह—'अभ्यासस्येत्यादि। एवम् पृ + दृत्ति तिप् इति स्थितिं दित्ति अनेन—पिपृ—तिप् इति जाति—

२४८४। उदीष्टापूर्वस्व ॥३।१।२०२॥

दो—। अङ्गवयवीष्टापूर्वीं य नृत् तदन्तस्याङ्गस्य उत् स्यात्। गुणवृद्धी परत्वादिभं वाधेते। पिपत्तिं। उत्त्वम्। अपरत्वम्। 'हलि चे'ति (२५४) दीर्घः। पिपूर्त्तः। पिपुरति। पपार। किति लिटि 'अच्छतृताम्' (२२८२) इति गुणे प्राप्ते—

उत् i.e. उ is the final substitute of an चङ् (verbal base) ending in long च् which is preceded by a चोडा letter (as पृ) passing for the part and parcel of the same verbal base (चङ्)। The plain meaning is—उत् replaces the long च् but this चङ्कार must have a labial (चोडावर्क) for its constant stem and not such as is obtained from the result of combination. Thus पिपृ तत् gives पि पुर तत् by 'उरप् रपर'—whence we get पि पूर्त्तः by हलि च; but in सम् + च + त्—सम् ईर्षः—समीर्ष and not समृष for though र् is labial yet it is not a part of च्—here, but added to च् due to सन्धि। However गुण (गार्क—अ३।४८) and हलि (लिचि हलि—अ३।१) etc. being later than this rule bar the same. Thus in तिप् by गुण

we get विपत्तिं not विपुत्तिं । विपुत्ति—by उन् and चर्द्धत् of वि । पपाह—लिट् । In कित् लिट् i.e. in अतुन् etc. गुण being due by 'अच्चाव्युताम्—' (२२७२) we look ahead :—

मित — । उदिति । कृत् + चोऽपूर्वस्येतिच्छेदः । 'अत इत्यादीः' (७११३००) इत्यत आत न्यनुवर्तते । अच्चाव्युतासप्तपरितमत्तरेभिर्कारः । तच्चानर्तते । एकम् (अतम्) अवयवपदान्तम् चोऽष्टास्य विशेषणम् । तदादिनिधिः तदाह—अच्चाव्युतासप्त—पूर्वो य आदिति । अतम् तु अनुवर्तिप्रार्थने अता निवेद्यते । तदन्तनिधिः । तदाह—तदन्तस्याहमेति । एतच्च तिप्पि 'उत्ते' प्राप्ते आह—गुणवर्द्धनीति । 'सार्धे—' (७११५४) इति मुबक्ष्यं उच्चापेयशः परत्वादेतत्सुवभाष इत्यर्थः । तदाच गुणेन विपुत्तिम् इत्यस्य विपत्तिं इत्येव । तिप्पि उदितिति (७११२) उदितं तदपेयया-परिति दुष्टव्यम् । अथ विपुत्तम् इति स्थिते तसः छिन्नं न अनुपित्वादाह—उत्ते इत्यादि । उरच्—इति रपरत्वं । विपुत्ति इति । गौरवादेन 'अति'—प्राप्ते जाते इत्यपरत्वाभावाद् । स्थानेजातस्वीचस्य दीर्घो न । अच्चाव्युतास्येति हिन् ? समोणेः । समपूर्व्यात् क्रान्तिभेदादुभयोः निष्ठायां रूपम् । अतम् इदितोत्तरं रपरत्वं इति चेति दीर्घादेशः । किन्तु मकारस्य चोऽष्टास्येऽपि अच्चाव्युतास्यभावात् उत्ते न भवति इति सुष्टु व्याख्यातमच्चाव्युतास्येति । यपाह इति लिट् । अथ 'अचो विचति, (७-२.११५) इति वृद्धेः परत्वादुत्ते'नेति शेषम् । श्वोरभावाद् 'अति'—इति नेत्यम् । भवातुषि आद्यत्र च किति लिटि—गुणविकल्पः कस्यन् आह किति लिटौत्यादि—

२४८५ । शृद्ध्वां क्रुद्धो वा ॥ ७१४१२२ ॥

दौ— । एषां किति लिटि क्रुद्धो वा स्वात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता—परीता । अपिपः । अपिपुत्तम् । अपिपुः । पिपुत्थात् । पूथ्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । 'क्रुद्धान्तोऽयम्' इति केचित् । विपत्ति । विपुत्तः । पिप्रति । पिपुत्थात् । आशिपि—प्रियात् ।

अपार्श्वीत् । पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिष्टतमि'त्यादौ
कान्दसत्वं शरणम् । छुभृञ् १०८७ धारणापोषणयोः ।

इस (इकार) is the optional substitute for these roots—यु ड्
and घृ in कित्—कित् । Thus when there is no इस्, गुण comes in
(by—अच्चात्ताम्) । Hence पप्रतुः etc. with यस् (यु + अतुस्—पर अतुस्—
पर प्रतुस् etc. by उरत् (२२३३) उरत्—and इको यचचि ३७) । Similarly
प्रमुः, and पपरतुः with गुण, अच् and रपरत् etc. परिवत्—परीत् by 'वृत्तो वा'
(२३८१) । अपिपः—पु (लङ्) तिप्—अपु दत् by दौ and इत्य—अपि
पुत् by 'अति'विपश्च्यौ—अपिपत् न् by 'सार्धे' (२१६८)—अपिपर् ०—
तद्धीप् by 'इल्लङ्गाद्धी'—(२५२)—अपिपः by 'स्वरवसानयोर्दिसञ्जीव' ।
अपिपूर्ताम् (लङ्) उल्ल by 'उदोह्य'— and दीर्घ by 'इति च' (२५३) ।
अपिपहः by भोर्मुस् and कृति च (२४७०) and the rest is as before.
पिपूष्यात्—पु + दात् (विधिलिङ्)—पु पु यात् (डी)—पिपु यात् (अति—)
पिपुर् यात् (उदोह्य—) and 'उरत्—'—पिपूष्यात्—(इति च) । पूष्यात्—
आशीः—no ड् and no duplication. अपारीत्—'सिचि इतिः—'
(२२८७) । Some hold that the root ends in इस् च (इ) । पिष्टतः—
here २५७५—does not apply. अपार्श्वीत् this इ is अचिङ्, hence no
elision of तिच् । But this इस् सठ (इ) being not admitted by
पाणिनि we are to take the forms like पिष्टवत् in 'तं रोदसी पिष्टतम्'
etc as vedic and not classical. छुभृञ् (छ) लभयपदी and अचिङ्—to
hold and maintain.

नित्— । युद्धप्रतिनि । इत्यात् पठ्यन्तम् । 'दयतेदि'नि किति' (अ३।८)
इत्यतो लिटौयनुवर्तते । किति इति तु नातुगणिलभ्यन् पूर्वसंज्ञेषु कापि तत्सादृश-
त्वात् । परन्तु आद्यविहसितम् । तथाहि 'अच्चात्ताम्' (अ३।११) इति गुण—

विधायकं पूर्वपक्षम् । गुणश्च चकिति एव विधीयते किकृत्तिथेति निवेधात् । अतः परसूत्रे यत् 'गृद्धमानि'ति—इत्यो विधीयते स (इत्यः) किति एव भवितुं युज्यते । अत उक्तं किति छिटि इति । एवं इत्यपक्षे—इ अतुच्—इ इ अतुच्—पर-इ अतुच् सरत् (२१४५)—पप्रतुच् ('छत्वादिः—,' 'इतो यथाचि')—एवं पप्रुत्तिवत् । दीर्घपक्षे—पप् अतुच् इति स्थिते उक्तोक्तपूर्वस्येति उक्तः रपरत्वम् । पपरतुः । एवं पपरत्तिवत् । परित्वा—परित्वा = पुनो चेति दीर्घविकल्पः । अपिप इति । प् उच्छ्रितिप् इति स्थिते गृही किल, अत्रागमे, अपिपिपस्थीरिति अभ्यासस्त इत्वं, उक्तम् यत्स्य—(अपि पुन—अपिपपुरत्) युजे रपरत्वे, इत्वादिना—अपृक्तलोपे च अपिपर—इति आते, स्वरपदान्तोचरिति विसृज्यौघः । अपिपूर्तामिति । उच्च । रपरत्वम् । इति चेति दीर्घः । अपिपरः—विकल्पकोति मेजुत् । कुप्ति चेति गुणः । अनात् पूर्ववत् । पिपूर्यात्—विधिलिङि कप् इत्योक्तदीर्घः प्राच्यत् । पूर्यात्—प्राचीतिङ् । अपारीत्—लृच् । सेट्वात् सिधित्वा अपार् इत् इत् इति स्थिते 'इट ईटि' (२२६८) इति सप्तमः । केचिदित्यस्वरसंशयान्तरम् । पाणिनि—मते दीर्घपाठस्यौघाद्यादिति अयम् । पिपृतः इति । दीर्घाभावाद्दीर्घाति न प्रवर्तते इति भावः । एवमन्वत् । अपारीदिति । दीर्घस्य—सेट्त्वविधानाद् इत्यस्य अनिट्कत्वम् । अतश्च इटः परत्वाभावात्सिञ् लोपो नेति निष्कर्षः । इत्यस्य शब्द-मिति । दीर्घविधानामादादिति इदम् । कुभृच् इति । द्वित्कारणं 'हितः क्ति' इत्यर्थम् । भूतिम् । अमिडयं धातुः । अत्रादिभ्यपदी—; अत्रादिभ्यः स्यादित्याच—

२४८६ । अत्रासित् ॥७॥४॥७६॥

दी— । 'भृच्' 'माङ्,' 'योहाङ्' एषां त्रयाणामभ्यासस्त इत् स्यात् द्वौ । विभर्त्ति । विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे । श्लुभङ्गावाद् द्वित्वेत्वे । विभरामास । वमार । वमर्ध । वभृज । विभृहि । विभरायि । अविभः । अविभृताम् । अविभरुः ।

विभ्रयात् । भ्रियात् । भ्रूषीष्ट । अभार्षीत् । अभ्रत । माङ् ।
१०८८ माने शब्दे च ।

रन् (रकार) is the (final) substitute of the अभ्रात् of the three roots भ्र. भृ and ह्रा (to go) when ण् follows. Thus भ्र श्चु ति—भ्र मरति—, विभ्रति by गुण । विभ्रतः no guna because तच् is डित् । विभ्रति—भ्रि is replaced by भ्रति, cp—'अदभ्रान्तात्' (१४७८) । Then वृषादीम् । विभ्रध्वे and not विभ्रदे because 'इवः धीष्'— (२२४७) does not apply here. ग्लुक्कावात् etc i.e. by 'भीष्नीय'— (२४६१) we have द्विज in आम् and कृत् comes by 'चलि'— (२४६९) । वमार—वम् वल्—मरमार, व—भमार—वमार by द्विज, चरत् (२२४४), इडि, इडादिगोत्र and अभ्रासि चर्ष । वमर्थे—in वल् there is want of वट् by 'अतो भारवावस' (२२६६) and in वम् by 'कृत्कृत्'— (२२६७) । विभ्रति—no guna because द्वि is अपित् । विभ्राणि just like कुहवाणि, cp— (१४६१) । चविभः etc like चविपः etc in (२४६२) । अभार्षीत्—सिच् does not elide for ह्र is चविट् । मा—to measure and to sound. चात्मनेपदी and चमिट् ।

नित— । 'भ्रूषामिति । 'नित्वा वयाणां गुणः श्ली' (२५०२—७४१७५) इत्यव्ययवहितं पूर्वगतम् । तेन भ्रूषामिति बहुवचनेन भ्रूषादीनां तयाभावेति लभ्यते । तदाह—भ्रूषमाङ् श्लीकाङ्—एवामिति । अत्र 'श्लीपोऽभासश्च' इत्यतोऽभासश्चेत्यनुवर्त्तते । तदाह—अभासश्चेति । इदिति तपरत्वाच्चपरसत्कालस्येति इक्षेकार-सामस्य यहश्चम् । विभ्रति इति । श्ली द्विलेखे—लिपः पिष्वाद् गुणश्च । माङ्—निनीते । श्लीकाङ्—निनीते । तयाणां विभ्र—जहाति । श्ली किम्—वमार । विभ्रति—भ्रूषादीन्—वल् । चात्मनेपदी दर्शयति—विभ्रध्वे इति । इवः परत्वेऽपि श्लीविभ्रदीरभावाद सूच्यमादीनो नेति भावः । श्लुक्कावाद द्विलेखे इति । 'भीष्नी-

—' (२४६१) इत्यनेन 'अति'—' (२४६३) इत्यनेन चेति भावः । विभरामासेति । विभराम्भुव इत्याद्यपि त्रिवम् । कर्केणि तु—विभराम्भुवे इत्यादि । तत्राप नैव-
धोवश्लोकः—'तपतुंयुतावपि मंदता मदा विभराम्भुविभिर्विभराम्भुविरे' । पचे—वमार
'नलितयं चाकमभारवाला' इति कुमारे । वमये इति—भारवाजनिममात्रेति भावः ।
वमये इति । 'कृच्छ्र'—' (२३६३) इति आदिनियमादिकभावः । विभ्रष्टि ईर-
पिशाच गुणः । लङ्क्षिपि गुणे रपरत्वे लक्ष्यादिनापृक्षलोपे विस्मयनोपे च लपम् ।
अविद्यताम्—इति तस्यः कृष्णाग्र गुणः । अविभ्रष्टः । चिज्यस्येति लुक् । लुप्ति चेति
गुणः । अभाषीत् इति । अतिदूतेन इटः परत्वाभावात्—सिञ्जीपाभावः । दीर्घः ।
अभ्रष्ट—इति तङ् प्रपदे । 'लिट्सिचावात्मनेपदैर्'—' (२३००) इति कृष्णाग्र गुणः ।
'कृष्णादङ्गात्' इति सिञ्जी लोपः । भाङ्—कृष्णादात्मनेपदी—' अमिट् । अथास्य
अमुतादाकारस्य ईत्वं स्तोदित्याह—

२४६७ । ई इत्यधोः ॥ ६।४।११३॥

दी— । आभ्यस्तयोरात् ईत् स्थात् सार्वधातुके किङ्क्षति
इति न तु हुसंज्ञकस्य । मिसौते । 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३)
इत्यालोपः । मिसाते । मिसते । प्रक्षमास्त ॥ ओङाङ् १०८८
गतौ । जिह्वीते । जिह्वते । जिह्वते । जहे । हाता । हास्यते ।
ओङाङ् १०८० त्यागे । परस्मैपदौ । जहाति ।

ईत् (ईकार) is the substitute for the अत् of श् and of अस्वस
roots but not of हुस्-ह्वस् roots (हा and धा) when a किङ्क्षत् इङ् (ल
तल् यन् etc) follows. Thus म्भु+ते—मा मा ते (म्भु)—मि माते
(भ्रजामि)—जिनीते । 'आभ्यस्तयोः—' etc obvious. मिसते by अदभ्यस्तात्
(2479). प्रक्षमास्त—लुक् sing. third per. of म् with प्र and
धि । अत् by 'मैत्रेयनपतपदहमा—' (2285), ओङाङ्—ओ is for

अथ in निष्ठा, cp—'ओदितम्' (3019) and इ indicates आभ्यासपद ; जिह्वीते—ज by 'कुह्वीयु' and इ by 'अभ्यासित्' and ई by this rule. जिह्वीति etc like मिमाति etc. ओहाक् is परस्मैपदौ । जहाति ; both are अनिट् ।

नित—। ई इति सुप्तप्रथमाकम् । 'आभ्यासयोर्व्यासः' इति सर्वमनुवर्तते । 'नमस्कृतम्' इत्यतः किरुति इति । 'अत उत्—' इत्यतः सार्धभातुके इति च तदाह—आभ्यासयोरित्यादि । अचोरिति प्रत्ययप्रतिषेधस्तदाह—न तु सुप्तप्रथमयोः । तेन दशः अतः इत्यादी ईत्वं न । किरुति किम्—सृणाति (स्राहिः) । मिनोति इति । अभ्यासिति अभ्यासस्य इत्यम् । आभ्यासयोरिति अयम् । प्रथमास इति । प्र—चि—ना + नुङ् त । 'नेर्गदनङ्—' (२२८५) इति एत्वम् । ओहाक् ओहाक् इत्यादी—ओदित्करणं मिष्टान्तार्थम् । तथाच सुप्तम्—'ओदितम्' (२०१८) । हीनः भुज इत्यादुदाहरणम् । जिह्वीते इत्यादि प्राग्वत् । कुह्वीयुरिति (२२४५) इत्यभ्यासस्य पुलम् । जहृ इति । प्रत्येकवचने लिटि । ओहानिति । सुगमम् । अथ जहाने अ'अभिव्यवापरिचितत्वात् सखापि इत्प्राप्ते च विशेष व्यवस्थामाह—

२४८८ । जहातेष ॥३॥११६॥

दो—। इत् स्याद्वा इलादौ किरुति सार्वसातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः—जह्वीतः । जहति । जह्वी । जहितात् ।

इत् or इकार—is the optional substitute for the आ of इ (to give up) when a इलादि किरुत् सार्धभातुक follows, इकार being optional in the alternative case ईत् or ईकार comes in by 'ईह-त्वयोः' (2497). Thus जहितः etc. जहति—चदादिषु । आह्वीय by युगभासयोः—(2433). जह्वी—सिद्+यात चो अतः । जहिताद्—तातङ् । In हि there are three forms—

मित—। जहातेति । 'इङ्ङिङ्ङ'— (६।४।१६४) इत्यत इदिति ।
 'जमङ्ङ'— (६।४।१८) इत्यतः किङ्ङति इति । 'अत उत'— (६।४।१९०)
 इत्यतः सार्वभानुषे इति । 'ई इङ्ङयोः'— (६।४।१९२) इत्यतो वलि इति चानुवर्तते ।
 तदाह—इत् आहवेति । नेति 'भिषोऽन्वदरस्याम्'— (६।४।१९५) इत्यतोऽनुवर्तते ।
 पक्षे ईत्त्वमिति । ई इङ्ङाचोरित्वनेनेत्यर्थः । अङ्ङति इति । 'श्रमाभासयोः—'
 (२४८२) इत्याहोपः । अजमङ्गादिति (२४८६) इत्यत । अहाविति मिटि
 'यात औ'— इति औकारादेशः । अभासकार्यम् । अङ्ङिवादिदित्यात्मन् । हो
 रूपस्यमित्याह—

२४८८ । आ च हो ॥६।४।१९॥

हो—। जहातेर्हो परे आ स्यात् जादिदीतो । जहाहि—
 जहिहि—जहौहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः ।

आ and also इ and ई are the final substitutes for the आ of
 हा to leave, when हि follows. Thus जहाहि, जहिहि (by 'जहातेय')
 and जहौहि (by ई इङ्ङयोः) । अजहात्—लङ् तिप्, is not किङ्ङत् hence
 no इत् । अजहुः—अजहा+तुप् by 'सिजमाक'— (२४२६)—अजह् तप्—
 आहोप by 'श्रमासयोः—' (२४८६)—अजहुः no इत् or ईत् for तप्,
 though किङ्ङत् is not इवादि । अजहाः—तिप् is not किङ्ङत् hence no
 इत् or ईत् ।

मित—। आ वेति । 'जहातेय' इत्यतो जहातेरित्वनुवर्तते । तदाह—
 जहातेरिति । अथ सूत्रस्य अकारस्य शापकालमाह—जादिदीतो इति । यात् +
 इत् + ईत् इतिच्छेदः । तत् इदिति जहातेयेत्यत्रात् ईदिति तु 'ई इङ्ङयोः' (२४८७)
 इत्यत इति यवायसं चयम् । अहाहि—इत्यादि स्पष्टम् । अजहात्—तिप्ः किङ्ङ-
 जाभासादिच्छेदे ण । तसि—अजहितान् । अजहुरिति । 'श्रमासयोः—' (२४८६)

रित्यालोपे भोजसिद्धयम् । दत्तः सिद्धत्वेऽपि—इत्यादिताभावात् इत्येव न । अत्रहाः
सिप्— । विधिलिङिविशेषमाह—

२५०० । लोपो यि । ६।४।११८॥

दी— । अहातेरालोपः स्यात् यादौ सार्वधातुके ।
जज्ञात् । 'एलिङि' (२३७४) देयात् । अहासीत् । जुदाञ्
१०८१ दाने । प्रणिदधाति । दत्तः । ददति । दत्तं । ददौ ।
'घृसोः—' (२४७१) इत्येत्वाभ्यामलोपौ । देहि । अददात् ।
अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् ।
अदुः । अदित । जुधाञ् १०८२ धारणपोषणयोः दानेऽपीत्येके ।
प्रणिदधाति ।

The अ of the root हा to abandon, disappears when सार्व-
धातुक, having a घ at the outset, follows. हा + यात्—हाहा यात्—
कहा यात्—कहात् । in आसीत्—देयात् by 'एः—' (२३७४) । अहासीत्—मुञ्-
—by 'अनरणमावाप्—' (२३७४) । जुदाञ्—to give. By इ-
दविमन् । By अ-उभयपदी ; प्रणिदधाति—अत् by 'नेर्ददनद—' (२३८५) ।
दत्तः—दा + तच्—दादा तच्—ददा तच् by 'आभ्यक्षयीः—' (२३८३)—दत्
तच् by 'अरि च' (१२१)—दत्तः । ददति by 'अदध्यक्षात्—' । दत्तं—अ
दत्त । ददौ—by 'चात औ—' । In देहि we have एल and आभ्यामलोप by
'घृसोः—' (२४७१) । अददुः by आलोप and मुञ् । दद्यात्—विधिलिङः
देयात्—आसीत्—by 'एलिङि' । अदात्—अदात् etc. जुङ्—elision of सिप्
by 'गतिस्त्रासपाभूयः सिप्—' । In जुङ् the आत्मने form is—अदित—अदा
सिप् त—अदि सिप् त by 'स्त्रासूतिङ्' (२३८८)—अदि ॥ by 'इसादहात्'
(२३६४)—अदित and this इ is not gunnated owing to the क्लृप्
of सिप् by 'स्त्रासूतिङ्—' mentioned above. जुधाञ् etc. easy.

मित— । खोप इति । जहादेश्चैत्यसो जहातेरिति । आभ्यसायीरात् (६।७।१२२)
इत्यत आत् इति चानुवर्तते । 'अत सत्—' इत्यतः सार्वभानुके इति च । यि इत्यस्य
'सार्वभानुके' इत्यनुवर्तितत्वेन विशेष्यत्वेन तदाहिविचिकषाह—जहातेरात् खोप इति ।
अहासोत् इति श्रुति—यमरमनभारतां सक् केति (२३७७) सक् इति नमय । कुदाञ्—
जिन् सभस्यपदौ— । इक्ष्व—दक्षिणम् इति । अभिददाति इति—'मिर्द—'
(२२८५) इति खलम् । एत इति ददा सत् इति स्थिते रे इक्ष्वोरित्यत्र 'अनो'-
रिति विधेयान् ईलाप्रायेः 'आभ्यसायी—' (२४८२) इत्याहोपः । सत् सती
स्तरि केति (१२१) चर्त्तन रूपम् । एवं दत्ते इत्यादि । ददति—अदभ्यसादित्यत् ।
एवं दधति । अन्त—स्यष्टम् । अददुः—भाहोपः । कीर्त्तुम् । दयादित्यादि—
जहादित्यादिवत् । अद्यान् इति 'गातिस्त्राघुपाभ्यः शिचः परस्मैपदेषु' इति सिञ्जोपः ।
सिञ्जोपाह 'असिदिभ्योऽपृक्ते' इति न प्रवर्तते । अजिङ्कत्वात्तदुः । अदुरिति कुचि ।
अन्त मास्यत् । अदिन इति—सङ् पक्षे श्रुति । तदेव अद्या सिच् त इति स्थिते
स्याधूोरित्येति इत्ते सिचः सिचर्त्तं च गुणभावेन अदि स त इति जाते इक्ष्वादिनादि
सङ्गोपः—अदि त । कुदाञ् इति कुदाञ् वत् ।

२५०१ । दधस्तयोश्च ॥ ८।२।३८ ॥

दौ— । सिङ्गन्तस्य भाष्यस्तस्य धाधातोर्वशो भष् स्यात्
तद्ययोः परयोः सध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादासोपो न
स्यानिवदिति वामनभाषवी । वस्तुतस्तु 'पूर्व्वत्रासिद्धौये' न
स्यानिवत्—धत्तः । दधति । धत्तः । धत्त । दध्वः । दध्मः ।
धत्तः । धत्से । धहे । धेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । निजिर् १०८३ शौचपोषणयोः ।

भष् is the substitute for the न् of the root च—after it has
been duplicated and yet has न् letter at the end—when त-

and द as also द् and ध follow. The plain meaning is this :— the term, 'दधः' in the sūtra is the genitive (वक्षी) of the form दधा which is the result of duplication of धा; of दधा—द is दध् (व गलदध्) which therefore is replaced by ध or भ् (भवध्व), दधा becomes भवत् वा दध् when चाङोप is effected by 'आभ्यन्तरोपगतः' (2438). Thus with तस्—added we have दध् तस् = व भ् तस्— । Now a difficulty arises—by 'अनः परमिन् पूर्वविधी' (५०), this elision of (चाङोप) is स्थानिवत् because the operation is made on the preceding letter द (of दध्) । And what does स्थानिवत् mean here ? It means that the चा, in spite of its elision, is inevitably occupying its position. If so then दध् is as good as दधा (in substance). Thus (दध्) ceases to be भवत् । And consequently the rule fails. So to solve this difficulty Madhava and Vamāna assert that on the authority of the Panini's expression, 'दधः—', चाङोप here should not be considered as स्थानिवत् । But Bhaṭṭoji is opposed to this opinion on the ground that Panini has purposely so expressed to indicate the existence of the परिभाषा— 'पूर्ववर्तिद्विधि न स्थानिवत्' i.e. the स्थानिवद्भाव will not take effect with reference to operations laid down under 'पूर्ववर्तिद्विधि' (पृ. २११) । Hence Bhaṭṭoji's is the more scientific or accurate method of explanation.

मित— । दध इति । दधः + तयोः + च इति ऋधः । दध इति कृतद्विधाभ्यास—
कार्यस्य धाधातोर्गङ्गम् । तद्वोरिति तकार—यकारयोः प्रथमाद्वोर्यङ्गम् । यकारेच—
'एकाचो ययो भ् भवत्तस्य सूचीः' (२१६—८११६७) इत्यतः सूचीरित्यस्य समुच्चयः ।
निश्चितत्वाद् भवत्तस्य ययो भद्—इति चानुवर्तते । तदाह—विद्वत्तसीत्यादि ।

तदेवं वा + तच् इति स्थिते द्विर्त्वे, चभ्यासस्य कश्चिन्मन्त्रे च दद्यात् इति भवति । ततश्च दध् इत्यस्य भद्रमन्त्रेण पूर्वोत्तरस्य दकारस्य यश्चनेन भद्रभावो धकारो विधीयते । तदेतद् धकारविधानं व्यर्थम् । 'अथः परस्मिन् पूर्वविधी' (५०) इत्यनेन हि आहोपस्य स्थानिवत्त्वम्—लुप्तस्यापि आकारस्य भूतपूर्वगत्या अवस्थिति-रसीति स्थानिवत्त्वार्थः । यतः दकारस्य धकारविधानरूपः पूर्वविरिक्तं कर्तव्य एव ; एवं तर्हि आकारस्य तत्त्वतः (स्थानिवत्त्वेन) सत्वात् भवन्तत्त्वम् (धकारान्तम्) नास्मिति अस्मिन्पक्षे प्राप्तायाम् प्रत्ययं सामनसाधव्योः समाधानप्रकारं दर्शयति—वचनसामर्थ्यादिति । यद्यपि मूलपूर्वोक्तवचना यद्योक्तं कार्यं न सिध्यति तथापि 'धत्' इत्यादिसिध्यर्थे 'दधः' इति यस्मान्—आचार्येण पाणिनिना उक्तमन्त्रद्वयवचनमेवास्य प्रमादमिति कृत्वा अथ आहोपो न स्थानिवदिति निगमनीयमिति तयोर्भावं । तदेतौ सतेमापश्नुष्यन् स्मरणं व्यनक्ति—वस्तुतस्तिति । पूर्वोक्तसिद्धीति इति पूर्वोक्त-सिद्ध + भवार्थे कः । पूर्वोक्तसिद्धन् (कारादेः इत्यसिद्धकान्ते) वो यो विभिराज्य-स्य तत्र स्थानिवदभावो नादृक्त्वमिति परिभाषार्थः । अतः परिभाषावशादेव सिद्धं वचनसामर्थ्यायचरूपः क्लेशो न कर्तव्य इति दीक्षितस्यामयः । तदेवं भद्रभावेन भद्रतस् इति स्थिते द्वितीयधकारस्य 'द्विर्त्वे'ति (१२२) चत्वेन तः । ततो रूपम् । दधति—अन् । धत्तः—पूर्वपद भद्रभावचत्वादि । ध्वोः इत्यस्योदाहरणे—धत्तु । धत्तु इति । दध् । दधः । प्राग्वदाहोपः । धत्ते—चत्तम् । वेहि—एत्याभ्यास-लोपो । अस्मिन्—लुप्तिं तद्रूपधे—आधोरिति आकारस्य इदंदेशः सिचः किञ्चनेन युक्ताभावः । इत्यादङ्गादिति सिचो लोपो । परस्मै—एते तु—वचान् इत्यादि ।

अथ तय इति । निजिर्, विजिर्, विष्णु इत्येते इत्यर्थः । सरितेत इति, चरितपदिन इत्यर्थः । निजिर्—हरित्, चोपदेशः, अनिदिन्, अनिद् च ।

२५०३ । निजां त्रयाणां गुणः स्त्री ॥३॥३॥३॥

दो । निजिर्, विजिर्, विष्णु एषामभ्यासस्य गुणः

स्यात् स्त्री । नेनेत्ति । नेनित्तः । नेनिजति । नेत्ता । नेष्यति ।
नेनेत्तु । नेनिग्धि ।

The reduplicate (अभ्यास) of the roots निज्, निज् and निज् gets गुण when न् is affixed, निज् + तिप्—निनिज् ति (य) —नेनेज् ति (पुनराभ्यासपूर्वक च—२१८८)—नेनेज् ति by चोः कुः (२०८) । नेनिजति by चदादेशः । नेष्यति—निज् सति नेज् सति etc. नेनिग्धि—हि is चयित् hence no guna, हि becomes धि by 'इभल्लभ्यो'—(२०२५) । Now to have the 'लघूपधगुण' in अविप् etc. is forwarded the rule :—

मित— । निजामिति । 'अथ खोपः—' इत्यतोऽभ्यासस्येति वर्तते, अथ आह—
पञ्चमभासस्येति । नेनेत्ति इति । चो नः—इति गत्व । अस्माविति चित् । अनेन
अभ्यासगुणः । 'पुनश्च'—(२१८८) इत्यनेन च चातुपधगुणः, चोः कुरिति (२०८)
इति कश्च कः । नेनित्तो इत्यादि तत्पूर्व इति अयम् । नेनिजति—चदादेशः ।
कित्ताद लघूपधगुणाभावः । नेत्ता—नेष्यति—लघूपधगुणः कुलं च । नेनिग्धि
इति । अनेनाभ्यासगुणः । ईदृषित्ताद लघूपधगुणो न । 'इभल्लभ्यो' इति
ईर्धितादेशः । अस्माविप् इत्यादौ पञ्चासत्तेऽपि लघूपधगुणो न स्यादित्याह—

२५०३ । नाभ्यस्तस्यापि पिति सार्ज्वधातुके ॥ ७।१।८७ ॥

दो— । लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेज् ।
अनेनित्ताम् । अनेनिज्, । नेनिष्यात् । अनिजत्—अनेनीत् ।
अनित्तः । विजिर् १०८४ पृथग्भावे, वेवेत्ति—वेवित्तो ।
विषेजिष्य । अत्र 'विज इट्' (२५२३) इति किरुम् न, 'ओविजी'
इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'निजिविजो' कृष्णादावपि । विष्लु
१०८५ न्यातो । वेवेष्टि—वेविष्टे । लुदित्वाद् इट् । अविषत् ।

सङ्घि कः । अजादी—'कस्याधि' (२३३७) इत्यङ्गोपः । अधि-
क्षत ? (४) । अधिचाताम् । अधिक्षन्त ।

The इङ् of the short penultimate of an अच्च् root is not
gunnated when an अजादि पित् सार्धधातुक follows. Thus—निनिङ्,
चानिङ्—नेनिङ् चानि—नेनिजानि—but the अच्च् gets गुण by the
former rule 'निजा अयाचाम्—' (२५०२) । अनेनेङ्—निङ्—सङ् निङ्—
अट् नेनेङ् त् by अजातम्, अभासगुण and लघूपधगुण—अनेनेङ् ० by
'हङ्ङादि—' (२५२)—अनेनेङ् by 'वाङ्मचानि' (२०६) । In तस
अनेनिङ्गाम्—no gun, तम् being ङित् ; similarly in भि, अनेनिङ्गुः with
गुण and without गुण । नेनिङ्गाम्—(चिनिङ्गिङ्)—यासुट्—ङित् ।
निङ्गाम्—आयोः—गुणभाव in सार्धधातुक only ; hence no duplication.
In लुङ्—अनिङ्गत्—अनेचीत् । अनिङ्गत् is formed with अङ् in place of
चिङ् by 'इरितो व' (२२६६) and अङ् being ङित् the penultimate
is not gunnated whereas अनेचीत् is formed with 'सिचि इङिः—'
(२२६०) and its ङ is changed into क by 'चोः कुः' (२७८) and as
the root is अनिङ् so सिच् does not elide but is changed into च by
'इच्छोः and चादिङ्—' (२११—१२) । In आत्मने—the form is अनिङ्ग—
अनिङ्ग सिच् त्—अनिङ्ग त्, by 'भलो भवि' (२२८१) सिच् is dropped ; then
कुल of क by 'चोः कुः' । विजिङ् to make or remain apart. वैश्विङ् etc.
like निजिङ् । This कुङ्कोल्यादि विज् will have गुङ्—in connection with
the aug. इट् in यङ्, (thus विवेजिङ्) because the prohibition of
गुण by the rule 'विज् इट्' (२५६६) refers to विज् read as 'विविजी'

४ अधिक्षत इति 'अजादी' इत्यङ्गात् प्राक् पठनीयमिति मितभाषिण्यां तद्धि ह्युप-
सर्गः ।

(अथवसन्तोः) — १२८० under तुदादि । निज् and निज् are also read in रुधादिगञ् । विष्—निष्—लुडित् easy: लुडित्वादङ् i.e. by the rule 'पुषादिट्ठामादभ्यहितः परस्यैपदेष्टु' (१३४२) । अविच्छत् etc. see under 'अल्लशुपधात्—' (२३१६) ।

सित— । आभ्यस्तस्येति । 'निर्दिगुणः' (अ० १२) इत्यतो गुण इति । 'पुञ्ज-
अल्लुपधस्य च' (१३८६) इत्यतो 'अल्लुपधस्य' इति चातुर्वर्तेति । अतः अल्लुपधेन
व्याचष्टे—अल्लुपधगुणो न स्यादिति । पुञ्ज इति तु मानुषर्तते । अभ्यस्तस्य
तदसम्भवादिभिः भावः । अथ सखित्वाद्यर्थः—'अभ्यस्तस्य धातोर्लुपधस्याङ्गस्य इती
गुणो न स्यादन्नादौ धिति सार्वधातुके' इति । नेनिजानि इति । निजां वयावामिति
अभ्यासस्य गुणः । अनेनैक् इति । अजि—आनिज् त् इति स्थिते अभ्यासगुणः,
अल्लुपधगुणः, तन्नामस्य हल्स्यादिलोपः, लस्य कृतं भेति । अनेनिजान्—इति ।
तस्यसामादेशो गुणाभावश्च । अनेनिजुः—भीर्जुति गुणाभावे रूपम् । नेनिज्यात्—
विधिविजि यासुट् । जिप्त्वाद् अल्लुपधगुणाभावः । निज्यात्—आशिदि—किप्त्वाद्
गुणाभावः । अल्लुपधस्याभावाद् दिव्याभावः । अनिज्यात्—अनेनैक् इति । सभे लुकि
प्रथमैकवचने रूपे । प्रथमं 'इरितो वा' (१३६८) इत्यङि । अपरस्तु सिचि ङङौ,
लस्य कृते, सिचः प्रथे च सिच्यति । निजिर्, निजिर्वात् । विवेजिय इति । वलि
'विल इट्' (१३६६) इति गुणविवेधे प्राप्ते आह—अनेति । चोविनी इति
१२८० संक्षेपम् । तत्र तुदादौ पठितम् । विष्—इति । स्पष्टम् । लुडित्वा
दङ् इति । पुषादि (१३४२) लुडेयेत्यर्थः । आभ्यनेपदपदे क्व इत्याह—तकि
क्त्स इति । 'अल्लशुपधादनिठः—' (१३६६) इत्यनेनेति भावः । अजादानिति—
एतत्तु 'अविच्छत्' इत्यादाङ् पठितुं युक्तम् । अथ अजादिप्रत्यय परकत्वाभावादिति
उच्यम् । अतएव इती मन्त्रद्वयकविद् प्रदपमिति दिक् ।

दो— । अथ आगन्तान्ताः परस्मैपदिनञ्छान्दसाश्च । वृ
१०८६ चरचदीप्तयोः । जिघर्षीमिन् शुनिषा घृतेन । 'अजामित'

(२४८५) । 'वहुलं कन्दसि' (२५८८) इतीस्वम् ।
 इ १०८७ प्रसङ्गकरणे । अयं सुवीडभिजिहृति होमान् ।
 अ १०८८ अ १०८९ गतौ । 'वहुलं कन्दसि' (२५८८) इत्येव
 सिद्धे 'अर्चिपिपत्वी' (२४८३) इतीस्वविधानादयं भाषाया-
 मपि । 'अभ्यासस्त्रासवर्ण' (२२८०) इतीयङ् । इयर्त्ति ।
 इयृतः । इयृति । आर । आरतुः । 'इडतरर्त्ति—' (२३८४) इति
 निथ्यमिट् । आरिथ । अर्त्ता । अरिथति । इयराधि । ऐथः ।
 ऐयताम् । ऐयरः । इयृयात् । अर्थात् । आरत् । ससर्त्ति ।
 अस ११०० भर्त्सनदीप्त्योः । अभस्ति । 'वसिभसोर्हलि—'
 (३५५०) इतुपधात्तोपः । 'भल्लो भल्लि' (२२८१) इति
 सलोपः । वल्लः । वप्सति । कि ११०१ ज्ञाने । चिकेति । तु
 ११०२ त्वरणे । तुतोर्त्ति । तुतूतः । तुतुरति । चिष ११०६ शब्दे ।
 दिधेष्टि । दिधिष्टः । धन ११०४ धान्ये । दधन्ति । दधन्तः ।
 दधनति । जन ११०५ जनने । जजन्ति ।

Now, up to the end of the तुहोत्यादि class, are dealt with
 the roots that are परस्मैपदी as also Vedic. इ to drip and to
 shine. Thus जिहृषि etc. इ+निप्—इ इनि (by बहु)—इ
 नि—जिहृषि—जिहृषि—the अभ्यास gets इत्त directed by
 'इजामित्' although इ is not included in the इजादि list, by the rule
 'वहुल—' (२५८८) । इ to perform by force, like इः अ, स to go.
 इत्त enjoined for इज्, माङ् and षोडाङ् by 'इजामित्' might have
 been transferred to अ also by the rule (वहुलं कन्दसि—२५८८)
 and there was no need of taking अ with इ in the rule 'अर्चिपिपत्वी'

(२४२२) : This indicates that the root कृ is used in classical Sanskrit (शास्त्र) as well. Thus कृ + तिप्—कृ कृ ति (by इत्)—इर् कृ ति ('चति'— gives इर् and 'सार्ध'— (२१६८) gives कृ—इत् कृ ति by उरक्—इ कृ ति (by 'इत्तादिः—')—इत् कृ ति (by 'अभ्यास'—)—इत् कृ ति—इत्ति । इत्तः—here तस् being कृत् the second कृ is not gunnated thus इत् कृ तः । इत्ति—here इत् + चति (अदभ्यासान्) gives occasion to यत् (इत्तो यत्ति) । चार—लिट् ; the चधास becomes चर्—by 'उरक्' (२२४३) and the next (कृ) becomes चार् by 'अदभ्यासान्' (२२८४) then उपधाङि and finally by इत्तादिः— and 'चकः सकृत्'—= चार । इतराणि—कृ + चानि (कौट)—कृ कृ चानि—इर् कृ चानि by 'चति'— and 'आहुतामस पिब'—इ चराणि ('इत्तादिः—') इत् कृ चराणि—'चति इत्तु'— (२०१)—इत्तराणि । पियः—कृ उरक् तिप्—कृ कृ त् by इत्तो—इर् कृ त्—इर् कृ त् ० by 'इत्तादिः—', 'चति इत्तु' and 'इत्, सार्ध'— आत् इत्तर by आहुतादीनाम्—पियः by इत्ति—(आट्—२६६) । पियः—by अदभ्यासान् and के लुक् । इत्तयात् विधिविक्—इत्तु and नृनामाय of the next कृ owing to कृत् of यासुट् । चर्यात्—चारीः—कृ + यात्, here चृच् is effected in spite of the चिच् of यासुट् by the rule 'नुचोऽतिरिक्तयोश्चायोः' (२३८०—अ३१२६) । चारत् (गृह्)—कृ + चिच् + तिप्—कृ + चर्त् by 'सर्तिवाच्यातिभ्य' (२३८२) चर् चत् by 'अदभ्यासिगुणः' (२४०६)—आत् चरत्—'आहुतादीनाम्'—चारत् । ससर्ति—कृ + सट् तिप् । ससर्ति by कृत् ००, नमः—भम् + तस्—भम् भस् तस् (मूर्त्तौ)—भम् भस् ('इत्तादिः—' and 'अभ्यासे च')—भम् भस् by 'चसिमतोः' (२५३०) च of भ is dropped. भम् भस् by भलो भक्ति (२२८१)—भम् भस् by 'अवसर्गोचोऽचः' (२२८०)—भम् भस् by 'भक्तं भस्—' (३२)—भम् । चर्त्तु ति—चर्त्तु चति—'चसिमतोः' २५३० and 'अदभ्यासान्'—चर्त्तु चति—चर्त्तु by 'छरि च' (१२१) । चि to know.

‘चिञ्चि’ by चित् etc. and ‘तुहोतु’ (२९४५)। तुर् to look sharp, to hurry etc. तुहोति—तुर् तुर् ति—तुहोति। तिहुर्च—दीर्घ by ‘इति च’ (२५७)। दिक्षेति etc. धन to acquire or have paddy। धन् धन्ति—इति। जन to give birth to. Easy.

नित—। अथ आल्लानादिति—जुहोत्यादिनचसमातिपर्यन्तमित्यर्थः। आल्लानादिति—एते कन्दस्येव प्रमुख्येन न भाषाशानित्यर्थः। ननु तर्हि वैदिकप्रकरणे एवौचनानिति चेत्। न। जुहोत्याद्यन्तर्गतत्वेन तस्यैवोक्तेः समौचीयत्वादिति चेन्नम्। नृ इति। प्रयोगमाह—निघर्षि इत्यादि। अथ लिङ्गार्थसाधनप्रकारमाह—अन्त्यामिह इति। यद्यपि उभातोर्ध्वादिनाभावादित्यं न प्राप्नोति तथापि कान्दस्यलानादपि द्रष्टव्यमित्याह—‘बहुलं कन्दसी’ति। तदेवं हिते, इत्यादिमेवे, अन्त्यास्येवे भातोर्ध्वे च न्ये सिद्धम्। प्रत्यक्षकारणे इति। प्रत्यक्ष तु इत्यर्थकमित्यमरः। अन्त्यामिह-प्रत्यक्षकारणे इत्यर्थः। प्रयोगमाह—अन्त्यामिति। अन्त्यामिति इति। अन्त्यामिहान्ति इत्येवम्। अह इति। उभातोर्ध्वादिनादपि भाषाशानि प्रयोगोऽस्तीत्याह—‘बहुलं कन्दसी’त्युक्त्यात्। अतः पिप्लिनादप्युक्त्यादौरपि भाषायां प्रयोगोऽस्ति इति ज्ञायते इति भावः। नायेवम् ‘नायं सार्वजिनः’ इति भाष्यस्यसादित्याह। एतन्ने इति। अह तिप् इति स्थिते द्वौ द्वौ अन्त्यास्येवे भातोर्ध्वे च इत् अर् ति इति भवति। ततो इत्यादिमेवे—‘अन्त्यास्येवे’ (२९२०) इतीयकादेशे च—इत् अर्ति—इत्येति इति। तसि जुहोत्यादिनचसमातिपर्यन्तमित्यर्थः। औ तु अदादिमेव अन्त्यास्येवे किञ्चाद वचामाये च इत् अर्ति इति स्थिते वचादेयः। चार इति + चिदि अह + चम् इति स्थिते हिते ‘भतो जिञ्चति’ (२५७) इत्येवमेव ‘अन्त्यास्येवम्’ (२९२१) इति नृवविधायकत्वात् परत्वाद् उक्तेरप्यत्र नृवः। अर्ति चेति (२५४) समवादीर्घः। अन्त्यास्येव तु ‘अर्त्’ (२९४४) इति अन्त्यम् ‘अर्त्’—इति एवमेव च। एवम् अर् अर् अर्ति जाते इत्यादिमेव; संवर्द्धदीर्घे चेति भावः। एवकारतुलितम्। आरिष्य इति। आरिष्यतिवत्मात् इति न्येवे भाते आह—इत्यन्ति—इत्यादि। इत्यन्ति

इति । द्विल्लगुणहलादिभेदेष्वङादेशवताम् । ऐव इति लङि प्रथमैकवचनम् रूपम् ।
 च्च तिप् इति स्थिते द्विल्ले चञ्चलस्य इत्येवातोर्गुणे इत्यादिभेदे इङ्गादिङीये च च्च अर्
 इति । इधक् । इस् चर् । चाङ्गादीनामिमात् । आ इधर् । चाटच्चेति उचिः ।
 ऐवः—ऐवर् लावसायामेव चट् इति मतेऽपि न दोष इति मेखरे स्पष्टम् । ऐवुताम्
 इति—चञ्चः क्तिन्नाद् गुणभावः । ऐवर् इति—मेखुम् । कृधि चेति कृष्णः । इयुयान्—
 विभिक्षिङ् रूपम् । वासुटो क्तिन्नादशुभः । कृत्तुवदभावाद् इत्यादि पूर्व्वम् । चर्च्यान्
 इति—चार्त्तिनि रूपम् । अत वासुटः क्तिन्नादि (च्च + वात् इति स्थिते) 'कुचोऽर्त्ति-
 समीयायोः' (२३८०) इति कृष्णः । चर्च्यात् न च 'चञ्चत्तुसार्त्तम्—' इति दोषः । इत्यादिनि
 वाच्यम् । तस्य 'रिङ् मवन्चिङ्' (२३६७) इत्यनेन वाधोत् । ननु तर्हि 'रिङ्'
 वनात् इति चेत् । न । तस्य हि 'कुचोऽर्त्ति—' इत्यनेन वाधः स्पष्टः । अतो मुच एवात्र
 स्वादिति बोध्यम् । चारत् इति—कृत्ति प्रथमैकवचनम् । च्च + चिस् + तिप् इति
 स्थिते 'कर्त्तिमाकर्त्तिभ्यश्च' (२६७२) इति च्चिर्लट् । च्च चर्त् त् । तत 'चट्ठो
 इङि कृष्णः' इति कृष्णे चाङ्गायामे च्च चाट चर् चत् इति जाति रूपसिद्धिः । सट्ठि
 इति—सुधातो रूपम् । भक्षेति । बभ् इति । भक् तच् इति स्थिते द्विल्लगुणादिभेद-
 नमूल्येण सतेषुभम् तस् इति । ततो सच्चिभसीरिति भक् इत्यस्य उपमास्यस्य अकारस्य
 लोपे बभ्स् तस् इति । भक्षीभक्षीति सलोपः । बभ् तस् । लपसाधोर्धोऽपः । बभ् धस्
 'भक्षो जग् भक्षि' (५२) । बभ् बभ्—बभ् इति । बभ्ति इति । बभस् स्ति इति
 स्थिते पूर्व्ववदङ्गोपे मेखरदादेशे च बभ् स् भति इति । ततो बभ् भति । ततो बभ्ति
 खरि चेति चर्त्तेन भस् पः । नीति—प्राग्वद् द्विलादि । कृद्धोर् इति चभासस्य पुनम् ।
 तर् इति । तुतोर्त्ति इति । द्विलादि । चातोर्लुपभवाद् गुणश्च । द्विल्लेष्टि इति ।
 चन वाच्ये इति । चान्वाच्येने इत्यर्थः । दधन्ति इत्यादि सुगमम् ।

२५०४ । जगसज्जना सज्भक्तोः ॥६॥४॥४२ ॥

दो— । एषामाकारोऽन्तादेशः आज्भक्तादौ सनि भक्तादौ
 क्तिङ् इति च । जजावः । जजति । जजति । जजति । जजानः ।

जजायात्—जजन्त्यात् । जायात्—जन्त्यात् । आ ११०६ सुतो ।
देवाज् जिगाति सुन्वयुः । जिगौतः । जिगति ।

इति तिङन्तज्ज्ञोत्यादिप्रकरणम् ।

चाकार is made the final substitute of these roots जन्, सन् and खन् when a भवादि (having a भ् letter in the beginning) सन् or a भवादि क्तिन् (कित्, क्तिन्) affix follows. सन् is कित्—thus जजातः (हित् etc. as before) where न makes room for चा । In सन् जिजासति, सिषासति etc. जजति—जजन् + भि—जजन् भति by 'यभङ्गजनसन्-वर्षा लोपः सिङ्खनलि' (२३६२) because, though भति is कित् yet it is not ह्वादि ; hence no चाकारादेश—जजन् भति by 'खीः ख्ना ख्' (१११)—जजति । जजंति—चतुष्टार by 'नवापदान्तस भवि' (११२) । जजाव सिट् । जजावात्—जजवान् by 'ये विभावा' (२३१८) in विविधित् । जायात्—जन्त्यात्—जायोः । आ to Praise. देवान् etc. i. e. 'one desirous of wealth praises the gods.' जिगाति by हित्, हल, पुञ्ज etc. as before.

Here ends the ज्ञोत्यादि chapter.

नित्—। जन्सन्खनानिति । 'विद्बनोरनुमासिहस्मात्' (६।१।४१) इत्यत 'जात्' इत्यनुवर्त्तते । जन्सन्खनानिति च यथा निङ्गिदिम् । तेन भक्षोऽन्त्या—परिभाषा लोपतिहते । तदाह—एवाभाकारोऽन्त्यादेशः स्यादिति । सन्भलोमिति हन्त्यात् सप्तमोऽधिक्यम् । सनि भक्षि भत्यर्थः । तत्र सनौति विज्ञेयम् । भक्षिति च विज्ञेयम् । नित् 'भगुदाधोपदेश—' (६।१।२७) इत्यतः क्तिन् इति च अत्यधाम्नं विज्ञेयमनुवर्त्तते । सतो भक्षिति विज्ञेयमभापयते । यतस्तदुपगतसन् तदादिविधिमाम्बिल—व्याचष्टे—भवादी सनि भवादी क्तिन् इति चेति । मार्गं तु 'अथ नित् सन्मुखः सनि च भवादी चेति । आहोस्ति सन्विज्ञेयं भवादाविति । किं जातः । यदि समुदाहः सनि चभवादावपि भवति । सिद्धमिति..... ।

अथ सङ्घट्टितवर्णं भक्ष्यवक्ष्यम् । जातः जातवानिज्जापि प्राप्नोति ।.....यद्य 'नामो'
 भक्ष्यवक्ष्येन । योगविभाजः करिष्यते । जनसमस्तनामभुनसिक्तस्याकारो भवति ।
 भक्षि मिक्षति । ततः सनि च । सनि च जनसमस्तनामभुनासिक्तस्याकारो भवति ।
 भक्षीत्येव । तस्मात्प्राप्तो भक्ष्यवक्ष्येन । इत्येवं भक्ष्यवक्ष्यं प्रत्याख्याय व्याख्यातमिति-
 दिक् । जजातः इति । तयो भक्षादिस्त्रिस्तादाकारः । जजति इति—भवभ्यस्त्यादिति
 जजन् चति इति स्थिते 'चति' इत्यस्य भक्षादित्याभावात् याभारादयो न किन्तु
 'जमहनजन—' इत्युपधास्तोप एव । तस्याच जजन् चति इति जात नकारस्य
 स्तोः कुना चुरिति (१११) चूर्ध्वेन च् । ततो रूपम् । जजंसि इति । तथापदाभ्यस्य
 भक्षीति चतुस्तारः । जजायात्—जजन्वात्—इति विशिष्टादि 'क्षे विभावा' इति
 चाल्वादिभ्यः । एकमात्रिणि जायात्—जज्वादिभिः । या इति । दीवान् जिजाति (सीति):
 सुभ्रतुः (घनेच्छः)—इति नकारात् । तव जिजाति इत्यत्रप्राग्वद् द्विस्त्यादि ।
 जिजीतः इति—('ई इत्यस्यो'रिति ईत्त्वम्) । चत्वन द्वाभ्यस्त्यादिभ्यास्तोपि कौरदादेरे च
 रूपमिति बोध्यम् ।

॥ इति सिद्धभाषिण्यां त्रिकशतश्लोकादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तदिवादि-प्रकरणम्

दी- । दिव् ११०७ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिसुति-
मोदमदस्वप्रकाशितिष्ठ । भृषन्ताः परस्मैपदिनः ।

दिव् means to play, to desire to win, to play at dice etc,
(with a pledge), to shine, to praise, to enjoy, to take pride, to
sleep, to desire and to move. It is सिद् but being चदिव् it is
optionally सिद् in क्वा by the rule 'चदितो वा' (२३२८) and always
चदिव् in निष्ठा by the rule 'यस्य विभाषा' । We take up roots (beginn-
ing with दिव्) upto कृष् (११११) which are all परस्मैपदी ।

मित- । चव सन्धिकरणदिवादयः साध्यन्ते । दिव् इति । उदित्प्ररब्धं
निष्ठावाचनिकर्तुं क्वायामिचदिव्कल्पार्थं च । क्वायाम्—दीपिता, कृत्वा । निष्ठायाम्—
द्रुतम् । क्रीडायासकर्मकः—दीव्यन्ति साधयकाः । विजिगीषावात्—कृत्वा
दीव्यन्ति—विजितोद्यमे इत्यर्थः । भृषन्ता इति । नृष् नृष् (११११) यमोक्तानि
इत्यन्ता इत्यर्थः ।

२५०५ । दिवादिभ्यःश्वन् ॥ ७१॥६८ ॥

दी- । शपोऽपवादः । 'चलि च' (२५४) इति दीर्घः ।
दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् ।
दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । चिन् ११०८
तन्तुसन्ताने । परिषिवेव । न्यवेवीत्—न्यसेवीत् । स्त्रिव ११०८

गतिशेषयोः । द्विषु १११० निरसने । केचिदिदं न
 पठन्ति । षष्ठु ११११ षदने । 'आदाने' इत्येके । 'षदर्शने'
 इत्यपरे । सुष्णोऽस । षष्ठु १११२ निरसने । स्रस्यति । स्रसास ।
 ऋषु १११३ ऋरणदीप्तयोः । ऋरणं कोटिलम् । चक्रास । वृष
 १११४ दाडि । वृथोष । मृष १११५ च (दाडि इत्येव) । मृती
 १११६ गात्रविक्षेपे । मृत्वति । ननष ।

अन् is attached after the roots of the दिवादि class. This
 supersedes षच्. [N. B.—note 'कर्त्तरि षच्' is the rule in general for
 all roots and अन्, य, यन्, लृक्, श्लु etc are special ones]. दीव्यति—
 here the root is not gunnated for अन् is not पित् but क्दिङ्ङत् or क्त्
 by 'सार्धधातुकनपित्'. दिद्वि—क्षिद्—गुण by 'गुणलक्ष्यपञ्चक च' (११८८) ।
 Similarly देवित्, देविव्यति । अदीव्यत्—क्त् । दीव्यत्—दिव+अन्
 विशिषिक् यात्—दीव्य+यात्—दीव्य इत् by 'अती शेषः' (१२१२)—दीव्यत् व-
 लोप by 'लोपो व्योर्वचि' (८०५) । दीव्यात्—आधोः । दिव यात्—दीव्यात् by 'इति
 च' (१३४) । अदीव्यत् कृत् । विषु (सिष्) । It is योपदेशः । स्रिव्यति etc.
 परिशीव्यति, यत् by 'परिशिष्यः शेषनिगमयसिद्धः' (१२७५) । परिशिष्य-
 first यत् is by 'परिशि-' above and the second by 'इत्युक्तौ, चादौ—'
 (१११, ११२) for the restriction under (स्यद्विष्यन्त्यादेन चाभ्यासस्य)
 (१२७०) does not apply here. अदीव्यत् etc.—यत्तविकल्प by 'सिवादीनां
 याव्ययावयवि' (१२५८) अतः ऋम्—कृत्वति etc. सुष्णोऽस by इत्युक्तौ—
 etc. इत् च i. = इत् also means to burn. मृती (मृत्) ईदित् for the
 prohibition of इद् in निष्ठा, ८०—'ग्रीविलो निष्ठायात्' (१०९८) । It
 means ■ move limbs hence 'to dance.' मृत्वति etc. Easy.

सित— । दिवाविभ्यः यत्ति । स्पष्टम् । दीव्यति इति । 'सार्धधातुकन-

‘विहि’ति श्रुतौ किङ्कर्त्तात् प्रथः । हिदेव इति—‘पुनर्लक्ष्यं प्रथस्य चेति पुनः । दोष्ये न
इति । विधिविधिः स्यनि दोष्य + वात् इति स्थिति—‘यतो येय’ इति ‘या’ इत्यस्य इय
चादेव । आह्वयः । लोपो न्योर्ध्वि, (८७५) इति यलोपः । दोष्यात्—आश्रित्य
श्रुतौऽभावादिवादेशो ॥ १ ॥ श्रुत् स्यात्प्राप्तकतावविषयः । चिह्न—शेषदेशे चदिम् ।
दिह्यवद्व्याप्ति । परिवीर्यति इति । ‘परिविधियः—’इति पलम् । परिविधेय इति ।
‘स्यादित्यस्यासिन्—’ इति नियमाभावात् अभ्यासात् परस्यापि इच्छोरिति पलम् ।
स्यवेनोत् इति—‘सिवादीनां दाह्यमवशिष्य’ इति यत्नविलक्षणः । चतु—शेषदेश
चदिम् । कु सति इत्यादि । सुधीय—इति । इच्छोरित्यादिना अभ्यासस्य पलम् ।
प्रु मयति । अयमपि दाह्ये वर्तते इत्यर्थः । वृत्तौ—वृत्—इदित्करणं निष्ठायां इदित्वेधा-
येन—‘वीदितो वेति’ (१=१८) । इत्यति इत्यादि सुगमम् । कृटि इह्विकस्यार्थमाह—
२५०६ । सेऽसिचि कृतचृतकृदकृदकृतः ॥ ७ ॥ २५०७ ॥

दौ— । एभ्यः परस्य सिञ् भिन्नस्य सादेराहंभातकस्य इह
वा स्यात् । नर्त्सिष्यति—नर्त्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् ।
ननर्त्सीत् । ज्ञसौ—१११७ चहेने । ‘वा भ्राश—’ (२३२१)
इति श्रुत् वा । जस्वति—जसति । जेसतुः—तत्सतुः । कुष
१११८ पूतीभावे ; पूतीभावो दौर्गन्धम् । पुथ १११८ हिंसायाम् ।
गुध ११२० परिवेष्टेने । क्षिप ११२१ प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ।
पुष्य ११२२ विकसने । पुष्यति । पुपुष्य । तिम ११२३ क्षिप्त
११२४ छीम ११२५ आर्द्धभावे । तिज्यति । स्तिज्यति ।
स्तीज्यति । ज्रीड ११२६ चोदने लज्जायां च । ज्रीडति । जष
११२७ गतौ । जष्यति । जह ११२८ मुह ११२८ चक्षर्थे । च—
वर्षस्यसृष्टिः । सज्जति । सुज्जति । जूष ११२० भूष ११२१ वयो-
हानौ । जोष्यति । जजरतु—जेरतुः । जरिता—जरीता । जीर्ष्येत् ।

जोर्थात् । 'जृस्तश्च'—(२२८१) इत्यङ् वा । 'अट्शोऽङि
 चुचः' (२४०६) । अजरत्—अजारीत् । अजारिष्टाम् ।
 भीर्यति । अभरत् । अभारीत् । षूङ् ११३२ प्राणिप्रसवे ।
 स्रूयते । स्रुयवे । 'स्वरतिभूति'—(२२७८) इति विकल्प
 बाधित्वा 'भृगकः किति' (२३८१) इति निषेधे प्राप्ते ज्ञादि—
 नियमास्तित्वमिट् । स्रुविषे । स्रुविष्वहे । सोता—सविता ।
 दूङ् ११३३ परितापे । दूयते । दीङ् ११३४ लये । दीयते ।

The ang. इट् is prefixed optionally to the चारंभातुक beginning
 with a च other than that of चिच् when the same (चारंभातुक)
 comes after the roots कृत्, वृत्, कृद, वृद and वृत् । Thus वर्तिषति
 with इट् and नर्त्तसति without इट्; similarly निजर्तिषति—निजृत्सति ।
 विकर्तिषति—विकृत्सति । चर्तिषति—कृत्सति etc. वसो—(वच्) to fear,
 नैसृत्—नतसृत्—option of एत् and च्च्वासलोप by 'वा वृचमुवसान्'
 (२३१६) । कुच—to become putrid or putrify. पुच—to injure,
 वृच to encircle, चिप to throw off. चिषति etc.—no guna because
 अच् is not पित् । पुच to blossom. तिस etc, to be or to make wet.
 मीच to urge or feel shame, वृच etc, to feel pleasure, or delight
 वृच्, भृच् to grow old. सेट् । इ is for 'विद्विभदाविभोऽङ्—जरा । जोर्थात्
 दीर्घ by 'उलि च' (२५०) । अजरत्—अजरीत् by 'जृजम्' (२३१६) ।
 अजरीता—अरिता—इङ्विकल्प by 'पृतो वा' (२३२१) । कृस्तश्च etc.—clear.
 षूङ् (च)—बोधद्वय and कृत् । Now the शिट्—affixes से, वई etc.
 being कित्, the prohibition of the ang. इट् was due by 'जृजः
 किति' (२३८१—अ१११) which bars the option of इट् due by
 'स्वरतिभूतिपुनिलिपुजृदिनो वा' (२२७८—अ११३) in spite of its posterior.

only ('विरतिर्वैधे परम्—') ; But the भादिनिवन् supercedes and the former 'श्रुक्—' also, on the authority of Panini's taking up of the prohibition of इद् ere the injunction of the same, cp—'पुरात् प्रतिषेधकारणमज्ञानात्' under 'श्रुक्—' (२३८१) । सोता—सविता—by खरति etc. इद् (इ) to repent or grieve. दोक् (दी) to want.

मित— । स इति । अक्षिणि इति भृशमे सप्तमी । तदाह—सिन्धुभिन्नस्य इति । इत्यनुद्वेष्ट इति समाहारसमात् पञ्चम्येकवचनम् । तदाह—एभ्य इति । 'आदेशात्तुल्येयं यत्नादेः' (अ२।१५) इत्यत आदेशात्तुल्य इत् इति 'सदितो वा' (अ२।५६) इत्यपी वेति चानुवर्गते । तदाह—वा आदिति । नर्तिष्यति इत्यादि । ए' सन्नि—निनर्तिष्यति—निनृत्यति । इतरिषां नर्तिष्यति—नृत्यति । चिन्तयति—चिन्तयति इत्यादि । चनर्तौ इति । सेडिचि—इत्यत्र सिन्धुभिन्नस्य इत्त्विकारोऽत्र इति सिचि विवक्षितं भवति । एवम् इट इटौति सलोपः । इत्यन्त्यानामात् सिचि इद्विचिस्त्वाम्भेः पुनरात्मपुनरात्वेति श्रुक् । मेरुतुः—सप्तमसुहृति । 'वा जूषसुहृताम्' (२३९६) इति एवाभ्यासलोपविकल्पः । चिप प्रेरण इति । चिष्यति इति । अतो क्त्वाद् गुणाभावः । सिचि चर्षयौ । एवं पुष्प इत्यादौ । इत्युक् चकर्म इति । लोपदेशी । चकर्म 'चक इती प्रतिधाते चेत्युक्तत्वात् चकिः प्रतिपातात् चोऽपि न तु, कैवर्षे वत्तार्थे एवेति इत्यम् । प्रचकृष्टमुक्ति इति सूत्रे सुक्ति लुगिरिति कैवर्षः । जूष चर्ष इति । चितौ सेट्कौ च । चित्वा सिद्धिदिदादिभ्य—इत्यङ्—अत् । और्ध्वेति इति इकिरेति (३८०) दीर्घः । अजरतुः—अरतुः 'वा जूषसु' (२३९६) इति एवाभ्यासलोपविकल्पः । अरिता—अरौता इति । 'वृत्ते वा' (२३९१) इति दीर्घविकल्पः । और्ध्वेत्—विचिचि—'चटी येव' (२३९२) इति आदेशोऽत्रावगुणः । अक्षधिति स्पष्टम् । इद्—प्रतिषेधमे इति । लोपदेशो चिन् । सुपुत्रे इति । 'इक्षोरादिभ्यस्तथयो' इति (२३९—१२) चम्पात्वात् परस्मै पठम् । अथ तिङ् सिप्रत्यये चाह—इति विकल्पं वाचिता इति । परमपि विकल्पमित्यर्थः । भादिनिवन्नासिमेतिद् इति । 'श्रुक्—' (अ२।११) इति इक्षिमेवे वाचिता 'कथमह—'

(७१११६) इत्यत्र प्रोक्तो नियमः प्रवर्तते । अतएव सूत्राणोः क्वादिस्वाभावादिद् । एतेषाम् सङ्गत्त्वम् तद् 'पुरस्तात् प्रतिषेधकारणमसामर्थ्यम्—' इति व्याख्यायासङ्गरे 'शुक्रः—' (१३८१) इति सूत्रे निबद्धोक्तम् । तत्र 'शुक्रं' 'भार्गवातुकस्येद् वलादीः' (७११३५) इति विधिवत् पुरस्तात् (प्राग्) वक्तव्ये यत् 'शुक्रः किति' (७११११) इति प्रतिषेधश्च 'शुक्रपट्टिद्' तदेवविध्यापनकमवगमिति । सूत्रे इत्यादि सूत्रम् ।

२५०७ । दीङो युञ्चि किङ्लि ॥६॥५॥३॥

दी— । दीङः परस्यानादेः किङ्त्वात् 'भार्गवातुकस्य युद् स्यात् । 'युग्मुटावुवङ् यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ—' (वार्तिक) । दिदीये ।

The aug. युद् is prefixed to an 'भार्गवातुक' which is क्ति as well as च्वादि (beginning with an च्) coming after the root दी । Now युद् is च्चिह्न and therefore यच् comes by 'एरदेवाचो-इसंयोगपूर्वकम्' for both the roots 'दीङो—' (६१११६) and 'एरनेवाचः—' (६११३५) fall under the च्चिह्नवत् सूत्र (६११३५) and also their place of operation is the same (दिदी) । Thus the form figures as दिदी and not दिदीये which is intended. But if युद् becomes च्चिह्न, यच् cannot come in. Hence Bhattoji brings forward the Varttika 'युग्मुटौ etc'—युक् and युद् are to be treated as च्चिह्न in the cases of च्चिह्न and यच् । Thus दिदीये is formed. (Note that युद् is directed to the affix (य) and not to the root (दी) itself).

मित— । दीङ इति । 'भार्गवातुक' (६१११६) इत्यभिज्ञतम् । च्चिह्नोति यत्रार्थे सत्तमी । तदादिविधिः—दीङ इति च पञ्चम्यम् । तदाह—दीङः परस्य आनादेरिति । एतेन 'दी' इत्यङ्गात् प्राग् आचमो न विधेयः किन्तु प्रत्ययान् प्रतिषेधित इत्यम् । एवं दीदो ए—दिदी ए इति स्थिति निम्नलादादौ वृद्धि—दिदी ए ए इति

जाते युटोऽभिज्ञाद् यत् । एवं च दिद् द् द् र इति भवति न तु दिदौवे इति ।
अत आह—तुन् युटाविति (दार्ढिकम्) । यथासंख्यसन्धयः । तुक् अदाहरणं यथा
दन्तुर्गं प्राक् । एषश्च युटः सिद्धत्वाद् यथादेशमात्रे दिदौवे इति । एतत् सर्वं
अभिज्ञानं तुम् (११७०) प्रपञ्चितमित्युक्तम् । अथास्य दोषातोः कृट्छृङ्गादी परत
आत्वं साहित्वाह—

२५०८ । मौनातिमिनोतिदौङ्गां अपि च ॥६॥१५७॥

दौ— । यथासाक्षं स्यात्तत्रापि चकारादशित्येञ् निमित्ते ।
दाता । दास्यते । अदास्य । अदास्याः । डौङ् १११५ मिहायसा-
गती । डीयते । डौङ् ११२६ आधारी । डीयते । दोध्यो । घेता ।
मौङ् ११३७ हिंसायाम् । हिंसात् प्राप्तिवियोगः । मीयते । रौङ्
११२८ अवधे । रीयते । लौङ् ११२८ श्लेषणे ।

च is ordered in places of the vowels of the roots मो (हिंसा-
याम्), मि (कुम्भिक् प्रक्षेपणे—सादि) and डौङ् when क्स् follows and
from the force of the च (in the rule, it is also known that) च
is directed to these roots also when an affix which is not क्—
eliding, as well as the cause of क्स्, follows. Thus with क्स्—
प्रमाय, उपदाय and with एङ्निमित्ते अक्षिति—माता, दाता etc. अदास्य—
तुङ् । Here 'साधौरिङ्' (११२६) does not apply for डौङ् after
it has been changed into 'दा' is not regarded as वृत्तवत् ए—
the varttika 'डौङ् प्रतिषेधो वाच्यः' under 'दावा न् दाप्' । डौङ् to move
in the sky. डौङ् to put in a place, hence to place etc. मौङ् to
expire. रौङ् to embrace—

नित्— । मौगातीति । आदिहिंसासंख्यं यत्तन् । निमोचोति कुम्भिक्
प्रक्षेपणे इति सादेव इत्यम् । 'आदेव उपदेशोऽविति (११७०—६॥१५७॥) इत्यम्

आदिति परोक्षे । तदाह—एवामात्रं आदिति । अकारादिति—अकारादिति
 एज्जनिमित्ते इति । एवञ्च आदेशः—इति सूत्राश्रयते । तदाहि—एज्जनिमित्तं धातोः
 'मिदंभित्ति' प्रत्यये परे आत्वं सादिति तत्पूर्वार्थः । अतएव अत्रिन् प्रत्यय एको
 निमित्तमिति गम्यते । अतश्च एज्जनिमित्ते अत्रिति प्रत्यये परत आनुमिति प्रविशत् ।
 'अथ एज्जनिमित्तं इत्येव सम्प्रति' नामिहः । दाता इत्यादि व्युत्पत्तिः । अपिपुत्र प्रत्यय,
 प्रदाय इत्यादि । अदात्त इति सूक्तिः । तत्र 'स्याधोर्णि' (१२८८) इति वृत्तं
 न । दोष् आनु कृतेऽपि भ्रष्टप्रकृत्याभावात् । तदुक्तं हाचिन्नादाप् इति सूत्रे
 आर्त्तिके—'दोष्ः प्रविशेधो वाच्यः' इति । तदेतन् तन्मोक्षिणां व्युत्पत्तिवत्त्वं ।
 विहायसा अत्रादिति । उत्पन्नश्च इत्यर्थः । आचारी इति । आचारो भारयन् । तेन
 आपने इत्यर्थः । मोक्षं हि शायामिति । अहं सूक्ष्म । मोक्षं सूक्ष्मं इति—

२५०८ । विभाषा लीयते ॥६॥१५१॥

दो— । लीयतेरिति यका निहंशो न ■ घञ्ना । लोलीङो-
 रात्वं वा सादेज्ज विषये सऽपि च । लेता—लाता । लेषते
 —लाभ्यते । 'एज्जविषये' निम् । लीयते । खिलेत् । ग्रीष्
 ११४० लुप्तोत्तर्ये । व्रीयते । विविधे । 'खादय चोदित' (गण-
 सूत्र) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । पीड् ११४१ पाने । पीयते ।
 माड् ११४२ भागे । भायते । मसे । ईड् ११४३ मती । ईयते ।
 अयाचक्रे । ग्रीड् ११४४ प्रीती । सकर्षकः । प्रीयते । पिप्रिधे ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । यो ११४५ तन्कारणे ।

The term लीयते (in the rule) is expressed with लृच् and
 not with लृङ्, i.e. take लीयति as ली+यच् ('सार्वधातुके यच्') + लिप्
 and not as ली+लृङ् (य) + लिप् so that the root ली read under
 व्यादि may also be included inasmuch as लृच् is directed to all

roots. But if it is taken with झञ् added to it then क्कादिभ्यो— will be excluded for झञ् is a particular affix or विकरण not to be found after क्कादि roots. Thus the rule means—अ is optionally arranged for झी (क्कादि) and झीङ् (दिवादि) in the matter of एङ् and when झञ् follows. As for example वेता—वाता etc. why say 'एङ् विधये'—in the matter of एङ्? Just see the absence of झञ् when follow the सार्वधातुक affixes which are beyond एङ् (एङ्-ए चो रे चो). खिद्यि—खिद्, द्रीङ् is used in the sence of ह्योति to choose. सादयः etc. This is a नञ्प्रत्यय meaning, the roots from घृक् (१११२) प्राविप्रवृषे to लोक् (११४०) ह्योत्वर्थे are—झी—eliding i. e. they are termed झीदित् with a view to enjoining नञ् in place of the—विभाषणम्, cp.—'चोदितम्' (301५). Thus खीन् etc. पीङ् drink etc.—easy. झी means both to be satisfied and to satisfy. In the former sense it is चकर्मक and in the latter सकर्मकः (transitive). Thus द्रीयते here means तर्पयति—satisfies. विधये—खिद् with इयङ्.

Now we take up the four परस्मै roots झी, झी, चो and चो mentioned below.

नित्—। विभाषेति । यद्वेति । 'सार्वधातुके यङ्' इत्यनेत्यर्थः । तत्पक्षमाह 'झीझीझीराध' वेति । 'चादिभ्य' इति सीनाति— इति चातुषर्गता इति चोषम् । खीति वा—विकचस क्कादिभ्यश्चञ् । झ्यना निर्देहे हि तस्य यङ् न स्यात् । किञ्च तथा सति 'विभाषा लोङ्' इत्येव ब्रूयात् न 'चोयति' इति भावः । वेता—वाता इति । एङ्—विधये एतत् । स्वपि तु विभाष—विधौष इति । एङ्विधये किञ्चित्ति । 'चञ्चिती'त्यस्य प्रसङ्गप्रतिषेधात् यद्वादिभ्यश्च झिञ्चात् झञ्विधये 'आत्' वेति भावः । चोत्वर्थे इति । यदर्थे इत्यर्थः । ह्योत्वर्थे इति यत्नं नैषधकारेण । सादय इति । नञ्-

सूत्रमेतत् । कृत् प्राचिप्रसवे (११३२) इत्यारम्भ प्रोक्त् इत्योत्तरं (११४०) इत्युक्त्यानां यद्वचम् । श्रीहित्करणप्रबोधनसाह—तत्प्रसक्तं नु इति । श्रीदितर्क'ति (१०१९) इति निष्ठाप्रत्ययस्य कत्वं यथा स्यात्—श्रीनः कृत् इत्यादि । अन्धत् सुमनम् । प्रोक्त् प्रोतामिति । सकर्षक इति । यदा नु प्रोत्वा तुष्टिर्लक्ष्यते तदा अन्धत् प्रसार्यं चिन्त्यम् । तदाकर्षकत्वस्यैव नियमात् । तत्राच प्रधीनः 'प्रोद्यते' सर्व्यद्विताः' इत्यादि । अतएव नाम्नीयः—'सकर्षक' इति । अन्धत् मानसु चिन्त्य'मित्याह । पिप्रिये—द्विवाङ्गुत्तरं वातोर्विकृत् । अथ अन्धत् इति । श्री तन्कूरवे इत्यारम्भ दी (११४८) अवलम्ब्यते इत्यन्त इत्यर्थः ।

२५१० । श्रीतः श्यनि ॥२३७१॥

दो— । श्लोपः स्वाच्छ्रानि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । श्यौ । श्यतुः । श्याता । साश्यति । 'विभाषा प्राधेट्—' (२३७६) इति सिचो वा शुक् । लुगभावे 'धमरम्—' (२३७७) इती-ट्चकौ । अयात् । अयाताम् । अयुः । अयासीत् । अयासिष्टाम् । श्री ११४१ ऊदने । श्यति । श्री ११५७ अन्तकर्षाणि । श्यति । ससौ । अभिष्यति । अभिष्यत् । अभिससौ । दो ११४८ अवलम्ब्यते । श्यति । ददी । प्राचिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी ११५८ प्रादुर्भावे ।

The चोकार of a root (ending in श्री) elides when श्यन् follows. Thus श्यति (श्री + श्यन् सिच्—इ य ति) etc. श्यौ—चिट् by 'वादेचः—' (२३७०) इति चात् and श्री ; in कृत्, सिच् elides optionally by 'प्राधेट्—' (२३७६). Thus अयात् etc. by elision of सिच्, but when सिच् is not dropped we have अयासीत् etc. अय कृ १४ सिच् ईट् क

by the rule 'असरसमभारं सृक् च' (2377)—चास् comes in by 'चादेचः—' later on सिच् disappears here also by 'इट ईटि' (2267) and the ■ of सृक् only is heard. अयः—by आनः (2227). को to cut—easy. को—to destroy. वीपदेश and अमिटः, सही by चाल (चादेचः—) in लिट्। अभिव्यति by 'उपसर्गात् सुनीतिसुनित्यति—' (2270). अभिसही—no वल either of the अयास or of the अङ्ग by the restriction under 'स्यादिव्यासेन—' (2377). दो—to tear off. दति by 'वीतः अति'। प्रवि-
रता—चल by 'जीदगद—' (2285). अदात्—by सिङ्गुक्—'गातिस्त्राङ्—' (2223). दीवात्—आभीः—by 'एखिङि' (2374).

Now fifteen आभवेपदी roots upto दाष्ट (1163) शब्दः। जनी to issue or appear :—

मितः—। वीतइति। 'वीर्लोपी लेटि वा' (७३१७०) इत्यन्ते वीप इत्यनुवर्तते। मदाह—वीपः आदिस्थादि। अतौत्यादि स्पष्टम्। यमी—चादेच इत्याश्चे कृते अयासत्रयः, चात वी—इति पञ्च वीकादादीनः। विभाषा प्राप्तेऽस्ति। दत्त सुक्पक्षे अयात् इत्यादि। अश्रुति 'चातः' (२२२७) इति भेदुलि रूपम्। सुभभावपक्षे तु अतो सिच् लिप् इति स्थिते चाले कृते इट् सही—अथा सक् इट् सिच् ईट् त्—इट् ईटीति (२२५८) इति सिङ्गुलीपः। वीदगदार्क्येति। अयासार्क्ये गातनमिति नावेयः। अयं वीपदेशः अति—आत्मादीरिति सत्यम्। सही प्राग्वत्। अभिव्यति—'उपसर्गात् सुनीति—' (२२७०) इति वलम्। आभवात्—ईङ्—'प्राक् सितादङ् स्ववायेऽपि' (२२७६) इति वलम्। अभिसही इति—'स्यादिव्यासेन—' (२२७७) इति निग्रमादस्यास्य असरसमभारस्य च पर्यावरणः। दति इति। वीतः अनीति वीकारवोपः। प्रविदाता इति। 'जीदगद—' (२२८५) इति चालम्। दीवात् इति—'एखिङि' (२३७४) इत्याश्रित्य एतम्। अदात् इति—'गातिस्त्राङ्—' (२२२३) इति सिचो हुक्।

पञ्चदश इति। दाष्ट (११६३) शब्दः इत्यन्ता इत्यर्थः। जनी प्रादुर्भावे इति। प्रादुर्भावे जननभाविर्भावश्च—

२५११ । अजनोर्जा ॥७३॥७८॥

दी—। अमयोर्जादेशः स्याच्छ्रुतिः । जायते । जन्ने ।
जन्नाते । जन्निरे । जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन—' (२३२८)
इति वा चिण् ।

जा is the substitute for ज्ञा and जम् when a श्रित् or ज्ञ—eliding
affix follows. Thus जन्—जन् + ते—जायते । जन्ने—जिह्—जजन् ए
(ए is कित् by चपिजिह् श्रित्) । Hence by 'गमहन—' (२३६३) we
have जज् ए by elision of the penultimate—जज् ए by 'खीः युना
चः' (१११) जनिता with इट् तात् । In लृक्, चिच् comes optionally by
'दीपजन—' (२३२८) :—

मित—। जेति । 'टिपुक्तुचमा मिति' (७३॥७८) इत्यतः श्रितोत्पत्तु
चर्तनादाह—अमधोरित्यादि । जन्ने इति । अम तु भान्त्वं म, खनीऽमावात् । तदे
जजन् ए इति श्रुति 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधाखीये जजन् ए इति जाते
नकारश्च सुत्वेन कः (१११ इ) । अम तुलि 'दीपजन—' (२३२८) इति चिच्
निसर्ग्ये प्राप्ते आह—

२५१२ । जनिष्यतोश्च ॥७३॥७९॥

दी—। अमयोरुपधाया वृद्धिर्न स्वाचिचि लि चति कति
च । अजनि—अजनिष्ट । दीपो ११५० दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपि ।
अदीपि—अदीपिष्ट । पूरौ ११५१ आप्यायने—पूर्य्यते । अपूरि—
अपूरिष्ट । तूरो ११५२ गतिस्वरणद्विसनयोः (द्विसनेषु—?) ।
तूर्य्यते । सुतूरे । धूरो ११५३ गूरो ११५४ द्विसागत्योः ।
धूर्य्यते । दुधूरे । गूर्य्यते । जगूरे । पूरो ११५५ जूरौ

११५६ हिंसावयोहान्योः । शूरी ११५७ हिंसास्त—
अनयोः । चूरी ११५८ दाह्ये । तप ११५९ ऐश्वर्ये वा । अयं
धातुरैश्वर्ये वा श्यनं तद्धं च लभते । अन्यदा शब्दनिर्गमः
परस्मैपदोत्पद्यते । केचित्तु वाग्रहणं वृत्तधातीराद्यवय-
वमिच्छन्ति । सप्यते । तप्त । तप्यते । 'पत' इति आत्यासेन
पाठान्तरम् । 'धुत द्यामानि धुतः पत्यमानः' । वृत्त ११६०
वरणे । पश्चान्तरे वाह्यत्यते । 'ततो वाह्यमाना सा रामशाखा
न्यविचल' इति भट्टिः । छिद्य ११६१ उपतापे । क्षिद्यते ।
क्षेयिता । कान्ठ ११६२ दोमौ । वाञ्छ ११६३ शब्दे । वाञ्छते ।
ववाशे ।

The penultimate of जनी and वपी does not get ह्रस्व when the affix चिप् and a अ—eliding क्त affix (such as सक्) and a य्—eliding क्त affix (such as गृह्णन्) follow. Thus चजनि—without ह्रस्व । This is the instance of चिप् where (चजन् + चिप् + त) the word त is dropped by 'चिषो लृक्' (२१२८) । चजनिट—this is with चिप् (in place of चिप्) to which इट् is prefixed (चजन् इट् चिप्, त) । चिप् comes in because चिप् = optionally—'दीपजनः'—(२१२८) । Similarly चदीपि—चदीपिट् and चपूरि—चपूरिट् । दीप् means to shine and पूरि means to satisfy as also fill, cp—'रज' हरेऽसु वदन-सपूरि चारुचारिणि—' साहित्यदर्पण—10th Chap. तूरी to move hastily and to injure. तप ऐश्वर्ये वा i.e. the root means to exercise authority and optionally gets श्यन् and तद्धं (चाकमेपद terminations). Alternatively it is शब्दनिर्गम i.e. भादि and परस्मैपदो । Thus तप्यते and तपति mean the same thing. Some, however, take

the word वा with the later root वृत्त वरये and construe as वावृत्त वरये (i.e. they, namey मङ्गिकार and others) read as तप ऐन्दर्व्ये and वावृत्त वरये) ; Thus मङ्गि reads 'ततो वावृत्तमाना सा etc.' where वावृत्तमाना is formed by adding वावृत् to वावृत्त (वृत्त + वृत्त). The sentence means—'she (Taraka) then with an amorous turn of mind entered the shed of Rama'. But Nagesha does not sanction this view of Bhattoji and reads 'as तप ऐन्दर्व्ये वा and वृत्त वरये explaining the word वा of वावृत्तमाना as इव इवमाना or इवमानैव काममानैव (cp—'यद्येववागम्या उपमानावगम्याः ') 'as if she were debauched,' तप is also taken by some as पत by reading the same in the reverse order. And its example is found in the Vedas—'द्युत द्यामानि' etc. इत्यते (इत्तु) । वावृत्तते (वावृत्त) । श्लिष्ट १० for pain, वाय, to make sound वायते etc. cp—'मदतय यवाशिर' ।

नित—। अनिश्चयोरिति । 'अत उपधाया' (अ२।११६) इत्यत उपधाया इति । 'अज्ञेयैः' (अ२।११७) इत्यतो ऽज्ञेयोरिति । 'अतो निश्चयि' (अ२।११८) इत्यतो निश्चयि इति । 'आतो युक् चिच्छ्रुतोः' (अ२।११९) इत्यतः चिच्छ्रुतोरिति (चिच्छ्रुति इति चेति तदर्थः) । 'नोदातोमदेष्व' इत्यतो नैति आनुमते । तदाह—'अनयोपधाया इत्यादि । 'दीपयन्—' (२२९८) इति पृथिव्यादिभ्यस्त्वैकस्मिन् कत्वात्—चिच्छ्रु अज्ञम् चिच्छ्रु न इति सिद्धे 'चिच्छ्रु लुक्' इति तदर्थस्य लुकि अनेन उपधायादुपधाया अनिश्चयि इति । इतरथा—चिच्छ्रुभावे चिच्छ्रु इकागमी तामस्यश्च लिप्सात् शुभाद्यभावे उपम् । एवम् अदीपि—अदीपिष्ट । अपूरि—अपूरिष्ट इति । तूरी नतित्वरथ—हिस्रकवीरिति । अत अतोसि यदि प्रपञ्च न गच्छति तदा तु नतित्वरथ—हिंसनेत्येव इति वक्तव्यम् । नतित्वरथकत्वरथानिश्चयैः तु सूत्रोक्तं सार्धं चेति द्रष्टव्यम् । तप ऐन्दर्व्ये इति । 'तप ऐन्दर्व्ये वा वृत्तवरये—' इति धातुपाठे पाठः । तेनात्र वा—इत्यस्योपधायाभावात् 'तप ऐन्दर्व्ये वा, वृत्त वरये' इति 'तप ऐन्दर्व्ये वावृत्त वरये'

इति च मतस्य वर्तते । आद्य—भट्टोजिदशतम् । अत आह—अथ भावति ।
 विश्वार्थकस्य तपधातोर्दिवादिस्वात्मनेपदित्यस्य विभाव्यते । अतएव पक्षेऽयं आदिः
 परस्मैपदी च भवतीति कथितार्थः । अतएव विश्वार्थे तस्यते (दिवादिः) तस्यति
 (भ्रादिः) इत्यादि रूपम् । एत इति । अस्यास्तीऽच्चरस्यानविपर्ययः । तत्र प्रथीयं
 कान्दसप्तदाहरति—सूत शान्तानि—इति । पक्षान्नान्न—ईमान् (ईमान् शान्तान्) इत्यर्थः ।
 इत्यत वाह्यत इति । पूर्व—अतु इत्यस्य परं तु 'वाह्यतु' इत्यस्य । 'अत वाह्यतः'
 अतुवातोपाद्यत्ववः । अत अतिप्रयोगमाह—ततो वाह्यत्वान्ना सीत्यादि । वाह्यत्व-
 मानेति कान्तमन्निच्छर्थः । 'अपेक्ष्यमाना' इति वदन्तकूपित्याः । अतुवातोर्वरण्याद्यं
 एव कृदन्तात् प्रकृतानुपयोगित्वाच्च । रामशाकां शमीदण्डान् अपिचयत इति । निर्भिज्ज
 इत्यात्मनेपदित्वान्नाह, 'अल इशुपधादिति'—इति (२१२६) क्यः । क्तिष्ठाह
 गुणभावः । वाश्र यच्—वाश्रते इत्यादि स्पष्टम् । 'नक्तच यवागिरे' इति
 तदर्थे प्रयोगः—

दौ— । अथ पञ्च स्वरितैतः । सूत्र ११६४ तितित्तायाम् ।
 मृष्यति-मृष्यते । समर्ष—ममृषे । शुचिर् ११६५ पूतोभावे ।
 पूतोभावः क्लेदः । शुच्यति—शुच्यते । शुभोच शुभचे । अशुचत्—
 अशोचोत्—अशोचिष्ठ । णह ११६६ वभभने । नक्तति—नक्तते ।
 ननाह । नेहिय—ननह । नेहे । नहा । नत्स्यति । अनात्सीत् ।
 रक्ष ११६७ राने । रज्यति—रज्यते । शप ११६८ आक्षोषे ।
 शप्यति—शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तैतः । पद ११६९ गती । पश्यते । पेहे ।
 पत्ता । पश्येत । पक्षोष्ट ।

Now the five स्वरितैतः वा जसवपदी roots—मृष, शुचिर्, नह, रक्ष and
 शप । अथ to forbear समर्ष—गुह by 'पुवक्त—' (२१२६) for अत् is विद्

नञ्चे—no guna for ए is कित् by असंयोगादिद् कित् (२२४२) similarly
 यञ्चोच—यञ्चोच । अयचत् with चङ् by—‘हरितो वा’ (२२६६) । अशीचीत् with
 सिच् and गुञ् by ‘पुगन्तञ्चपुधस्य च’ (२२८६) । अशीचिष्ट—in तङ् । नङ् to
 bind—शोभदेश and अनिट् । नैडिच—एत् and अभासलोप by ‘वलि च सेटि’
 (२२९१) । ननङ्—without इद् ननङ् यञ्—ननङ् य by ‘नङ्गो धः’—ननङ् य
 by ‘भृषा’ etc (२२८०) । अनात्सीत्—by वद्वज्—(२२६७), रञ्ज to have
 attachment for, रञ्जति etc. here न is dropped by ‘अनिहितम् हल
 उपधायाः किकृति’ (४१५) ।

अय etc. अनुदात्तम् i.e. आत्मनेपदम् । येद् by ‘अत एकङ्क्षुञ्छे’—
 (२२६०) । पत्सीष्ट by ‘स्वरि च’ (२२१) ।

भित्—। स्वरितेत् इति । प्रथमपदिन इत्यर्थः । तिलिप्तायामिति—सङ्घने
 इत्यर्थः । ननङ्—ननङ्चे इति । यञ्चः पित्वाद् लघूपधगुणः । एयः कित्वात्गुणाभावः ।
 अयचत् इति । हरितो वेतिचङ् । एषे सिच् । लघूपधगुणः । यङ् इति ।
 शोभदेशोऽनिट् च । नैडिच—ननङ् इति । इट्पञ्चे—‘वलि च सेटि’ (२२९१)
 इति ‘एत्वाभासलोपी’ । इङ्गभावे ‘नङ्गो धः’ इति इङ्ग धः । ननुकति इति । स्वरि
 चेति अर्त्तम् । अनात्सीत् इति । ‘वद्वज्जङ्गलस्यार्थः’ (२२६७) इति वृद्धिः । रञ्ज
 रान्—इति । राग आसक्तिः । रञ्जति इति । ‘अनिहितम्—’ (४१४) इति
 नलीपः ।

अनुदात्तेत् इति । लिङ्गअशौभाले इत्यन्ता आत्मनेपदिन इत्यर्थः । एत्वाभासलोपी ।
 पत्सीष्ट—चङ् । अयायात् सिष् स्वादित्वाङ्—

२५१३ । चिच्यते पदः ॥३१॥६० ॥

दो—। पदञ्जस्त्रिण स्यात् तञ्चर्दे परे । प्रत्ययादि ।
 अपत्स्याताम् । अपत्सत । सिद्ध ११७० द्वेन्ये । सिच्यते ।
 चिचिदे । चिच्यत् । चिच्यत् । चिद ११७१ सत्तायाम् । विच्यत् ।

वेत्ता । वुध ११७२ अवगमने । बुध्यते । वुवुधे । वोत्ता । मोत्-
स्यते । मुत्सौष्ठ । अबोधि—अबुद्ध । अभुत्साताम् । युध ११७३
सम्प्रहारे । युध्यते । युवुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति'
इति—युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेस्वलघञमात्मनेपदमनि-
त्यम्' (परि) इति वा । अनी रुध ११७४ कामे । अनु-
ध्यते । अन ११७५ प्राप्ते । अय्यते । अने । अहिता । 'अन'
इति दन्तग्रन्थोऽयमित्येके । मन ११७६ ज्ञाने । मन्यते ।
मने । मत्ता । मुञ्ज ११७७ समाधौ ; समाधिश्रित्तिवृत्तिनिरोधः ।
अकर्म्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज ११७८ विसर्गे । अकर्म्मकः ।
'संस्तृप्यते सरसिजैररुणाशुभिर्नैः' । सृष्टिप्रिये । सृष्टा । सृज्यते ।
'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति किस्वासंशुयो नाप्यम् । सृष्टौष्ठ ।
असृष्ट । असृष्टाताम् । लिश ११७९ अस्वीभावे । लिश्यते ।
लेष्टा । लेच्यते । लिचौष्ट । 'अलिच्यत । अलिचाताम् ।

चिन् coming after the root पद is replaced by चिच् when the
word त follows i.e. in आत्मनेपद sing. of लुङ् । Thus प्रवृत्तादि—
इङ् by 'अव सपधायाः' (२२८२), elision of त by 'चिचौ लुङ्' (२३२८)
and चल् by 'चिन् दन्तपदपद—' (२२८५) अपवृत्ताताम् etc. with चिच्—
चर्त् by 'अरि च' (१२१) । लिङ् to look morbid. विद् to exist. वेत्ता
(लुट्)—here the root is gunnated by 'पुनश्च—' (२२८५) due to the
absence of आम् (चित्) in आर्षधातुषः । [Remember in this
connection the verse—

वेति वेद विद् ज्ञाने विन्ने विद विचारणे ।

विद्यते विद सत्तावां ज्ञाने विद्यति विद्यते ॥]

युध to know. भोतुष्यते—युध by 'पुनश्च—', मल by 'एकाचो वली भव—' and चर्च by 'चरि च' । युतुषीष्ट—चाचीः—यासुष्ट is here कित् । चभीधि—चतुष by 'दीपजनयुध—' (2328). युध to fight चात्तने— । युध्यते etc. But युध्यति etc. may be explained युध् + क्त्—त्त्प् meaning 'he wishes to fight' or it may have the परस्मै. conjugation of युध् itself owing to its चतुहासिधुलचयमात्तनेपदितम् (which is not obligatory ;—this परिभाषा is explained before). इध prefixed with चतु (चतु-इध) means to desire. चन to breathe etc—easy. सिने by एल and चप्पासकोप । युज् to be absorbed in meditation. And this meditation means to restrain the propensities of the mind. The expression 'चिचहनिनिरोध' has been taken from पतञ्जलि's योगसूत्र—'योगचित्तहसिनिरोधः'. In this sense the root is intransitive but elsewhere transitive op. 'योग्यं योग्येन योगयेत्' (पुरादि) । रुज् to have relation with—Intransitive e. g रुज्यते etc. This line is from the रघुवंशम् canto 5th Sloka 69. The meaning is—'(The wind) is embracing or connecting itself with the lotuses blown up by the rays of the Sun'. The full verse is :—

उन्मादश्च स्रति प्रथमनोकदाग

संरुज्यते सरसिजैः कर्णशुभ्रैः ।

स्वाभाविकं परतुल्येन विभातवायुः

सौरभमोक्षुरिव ते हृष्यमादतल ॥ ५६८ ॥

विभातवायु meaning प्रभातवायुः is the subject. Mallinatha paraphrases संरुज्यते as संगच्छते and explains as सखेर्देवादिभान् करीरि सदः । But in भृदि विद् 'रुज् व्यात्मानमात्मना' (सुभाष—II). रुज्यति—जिह् । इद् by आदिशियम् । चत्ता—सुद्—चमादीय. यच् and वत्, cp 'रुजिह्वोर्भक्ष्यभक्ति'

(2403), 'इको यणचि' (4) and वसवस्वसज्ज—, (296) respectively. यणचि—here य is changed into ञ by षट्ठी: कः सि (295). Similarly वसवस्व—(वृद्धत्) with चिच् which is कित् by 'चिच्छिद्यवाक्यनीपदीपु—' (2300) and वस्व does not come in due to चिच् ; finally this चिच् disappears by 'भक्तो भक्ति' and the ञ of वृद्धत् turned into व् by 'व्रथ—', is heard. वृद्धोच्—वासी:—by 'वटो:—' and as above. चिच् to become less. सेट्—व by 'व्रथ—' and वृद्ध by 'वृथ—' । वृद्धयते by 'वटो: कः सि' । अलिप्तत्—वृद्धत् by 'मल वृद्धवधादिति: कः' (2336) । वसिष्ठासाम्—by 'वसकाचि' (2387).

मित्र—। चिचित् । 'चत्ति: चित्तिवत्तश्चिचित्चिचित्ते: । पद इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—पदश्च चित्तिवत् । प्रथमादि । प्रणि—अपद चिन्त इति स्थिते 'अत उपधाया' (२२८२) इत्युपधादौ—'चिणो वृद्ध' (२३९०) इति तस्यस्य लुप्ति अपादि इति जाते 'मैरिदमदपत नद—' (२२८५) इति चत्तम् । अपतृचासाम् इत्यादि । खरि चेति (१२१) चत्तम् । विद् वृथायामिति । वृथादौ वृत्तीत्यादि अयं वृथादौ वृत्तादावप्यस्ति । तदयं संयच्छदोक्तः—

सत्तायां चिदने क्रान्तिं वेति विन्ते निश्चरते ।

विन्दते—विन्दति प्राप्ती स्थानान्श्रमणीविदं क्रमात् ॥ इति ॥

वृद्ध अनेगमने इति । अनेगमने धानम् । वृद्धि इति । छिटः कित्वाद् गुणाभावः । भोग्यस्य इति । पुनस्तत्तुपधयेति गुणकृते एकाचो दयो मय—इति भवभावः । खरि चेति चत्तम् । वृद्धोच् इति—वृद्धोच् इति कित्वाद् गुणाभावः । भवभावचत्तम् । वृद्धोच्—वृद्ध इति । 'दीपजन—' (२२२८) इति चिच्छिद्यवत् । अमुत्तृचासाम् इति कित्वाद् गुणाभावः । अम्यत् प्राप्तवत् । वृद्ध मयप्रदारे इति । मयप्रदारे वृद्धम् । वृद्धयति इति । वृद्धमिच्छतेति । तत्र—वृद्धम्यः क्लिप्तः । ततः 'सुप आमानः स्वप्' इति स्वप् । अनुदातेनूलचपमिति—एवा परिमाणा वचित् इत्यत्र व्याख्याता । अत्र 'वृद्धयति' इत्यस्य परस्मैपदत्वेन समाधानद्वयमपि अनुचितम् इति

भागीयः । तत्रापि तद्वचनम्—‘युधमिच्छतीति । व्यत्ययो बहुवचनमिति सूत्रभाष्ये तु ‘प्रतीपसन्ध-
 क्षमि’ यु’ ध्वति’ इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् इत्याशयम् । एतदभाष्यविरोधात् चनु-
 टाजेलप्रयुक्तत्वात् न पदमनित्यमपि चिन्तासीत् ।—इति । व्यत्ययो बहुवचनस्य भाष्यसम्भा-
 वाननुपेक्षामपि यत् कथञ्चित्त्वेन अनुदानेनैव प्रयुक्तत्वेन च परस्मैपदित्वं व्याख्यातं दृष्टिमान्,
 तस्याप्यभाष्यः—व्यत्ययो बहुवचनमिति हि कन्दोभावविषयम् । अत्रापि तेन लौकिकपद-
 समाधानमसंतीचीनमिति दिक् । अनौरुध इति । चनुपसर्गपूर्वो रुध इत्यर्थः ।
 मीने इति । अत एव कथञ्चित्—(२२६०) इत्येताव्यासलोपी । तुज समाधादिति ।
 अस्मादिह भातीयोनि इति चत्वा सिध्यति इति मत्वा आह—समाधिविज्ञानविरोध
 इति । पातञ्जलमिदं वचनम् ‘श्रीश्रुतिरूपमितिरोध’ इति ततोऽर्थः । अक्षर्यक इति
 अक्षिरूप इत्यर्थः । तथाचीनम् ‘ततो वीताय युज्यन्व’ इति गौताम्यम् । अन्वय तु
 सकर्मक एव । तदुक्तम् योमंयुज्यन् मदाशयः—(गीता) ‘यथा नियुक्तोऽस्मिन्
 तथा करोमि’ इत्यादि । तुज—दिसर्गे इति । अक्षर्यकत्वमुदाहरति—संज्ञयते इति ।
 चरुभायुभिन्नेः सौरकारविकसितैः सरसिन्नेः संज्ञयते सङ्गच्छते प्रभासनादुरित्यर्थः ।
 चोमीत्येव रचयेत् प्रसर्गे ६८ ततः । चङ्कृतत्वात् चाष्टस्वप्राप्त्यायाम् । अत्र
 संज्ञयते सङ्गधाति अनतिगौरवार्थे इति व्याचक्ष्यामी वासमानोरमाकारो बन्धनम् ।
 अक्षर्यविरोधादिति श्लेषपथ्याख्योचनशास्त्रम् । संज्ञयते इत्यत्र सङ्गिनायोऽपि
 सङ्गधातुं दैवादिकत्वेन व्याचष्टे इत्यन्वयम् । सङ्गन्निधे इति । प्रादिनिर्यादिट् ।
 अत्रा इति । ‘सङ्गिहयोर्भक्त्यनक्ति’ इत्यम् । यथादिशः । वचोनि (२८५) पत्वम् ।
 ह्रस्वम् । सङ्गन्ते इति—चम् । वः, ततः ‘वदोः काः चि’ (२८५) इति
 कः । पत्वम् । सङ्गौह इत्यादिषु यामुटः कित्वात्त युष्वाः नाप्यसित्वाह—खिक्—
 चिचादिति । अत्राह सुक् । खिक्चिचौ—इति न युष्वाः नाप्यम् । अलो भलोति-
 विलोपोप कत्वह्रस्वे प्राग्वत् । खिक् चलोभावे इति । अलोभावे प्रासः । लोहः
 इति । युगतेति युष्वाः । ‘अचञ्चेल्लमुज भुज यनराजधाजकृष्णं वः (२४८) इति
 ‘भाम्’ इति यथायान्त्वविलमिदुर्गः वः । ह्रस्वा ह्रस्वति ह्रस्वम् । खिक्चते इति ।
 यत्वाद्भू ‘वदोः कः—’ इति कः । मत्वम् । खिचौह इति । यामुटः कित्वात्त युष्वाः ।

अभत् प्राग्वत् । अविभत् इति 'अभ १ गुणधादिनिटः—' (२३२५) इति कृपः ।
कित्वात् गुणः । अविभातान् इति । क्त्वाचि इति (२३२६) अत्रोपः ।

दी— । अथागच्छान्तात् परस्मैपदिनः । राधः ११८१
अकर्त्तृकादुद्वावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्त्तृकादेव
अन् । उदाहरणमाह—उद्वाविति । यस्माद्व्यस्यपराध्यति ।
दृष्टतीत्यर्थः । विराध्यन्तं अमेत कः—दृष्टान्तमित्यर्थः ।
राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृणाय राध्यति । दैवं
पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य आत्यर्थेऽन्तर्भावज्जीवत्वा-
दिवदकर्त्तृकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । 'राधो
हिंसायाम्' (२५१२) इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविह न ।
हिंसार्यस्य—सकर्त्तृकतया । देवादिकत्वायोगात् । राहा ।
रात्स्यति । अयं स्वादिद्युरादिभ्य । व्यध ११८२ तादृने ।
'अहिन्वा—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । विध्यति ।
विव्याध । विवधतुः । विव्यधिय—विव्यह । व्यधा ।
व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अन्यात्सीत् । पुष ११८२
पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिय । पोष्टा । पोक्षति ।
'पुषादि—' (२२४३) इत्यङ् । अपुषत् । शुष ११८३ शोषणे ।
अशुषत् । तुष ११८४ वैकृत्ये । श्लिष ११८६ आश्लिषन्ने ।
श्लिष्यति । श्लिषेत् । श्लेषा । श्लेष्यति ।

Now we deal with the परस्मैपदी roots upto the end of this
class. In राधः अकर्त्तृकात् इहौ एव, राधः ends in the Ablative (इहौ)
and एव joins itself with अकर्त्तृकात् and not with इहौ (where it is

seen to exist); because when राध is सकर्मक it does not take श्यन् and also because the root takes श्यन् in a sense other than रुद्धि (इतिभिराते). Thus Bhattoji says 'एवकार्यभिन्नत्वम्' (the word एव breaks the order i. e. changes its position) and 'राधीऽकर्मादिषु श्यन्' (राध takes श्यन्—only when it is Intransitive). [In the expression 'सदाहरणमाह—इदोपिति' the subject is not Panini, for the annexation of meanings to the roots in the धातुपाठ is usually effected by some one other than Panini]. Now Bhattoji gives the instances of this विनाहि राध in senses other than रुद्धि। वन्यस्यन्—etc. Because (he) injures me. The fourth-case-ending in मल्लम् is due to 'क्षुधदुष्टेर्षास्वाभानां य'प्रति को०' (575-1-4-37). विराध्यन्तम् etc. 'who can tolerate or forgive one who commits mischief' repeatedly (क्रियासप्तमिहरिष)। This line is from the शिष्यपात्रवधम्। The speaker is Balarama, and he refers to शिष्यपात्र। The full verse is :—

मनामनम्यक्रिया वा कामं चान्यतु यः घनी ।

क्रियासप्तमिहरिष विराध्यन्ते घनीत को० ॥ 2 canto. Sl. 43.

Mallinath renders विराध्यन्तम् as भवकुर्वन्तम्। राध्यति चोदयः here राध्यति means 'is being boiled'। कृत्वाय etc. (determines the fate; The fourth case-ending is by 'राधीऽकर्मादिषु' (२७७—१५१२)। Here (in कृत्वाय राध्यति) the word दैव which is inherent in the meaning of the root cannot make the same (राध) सकर्मक; but the root should be treated as सकर्मक like जीवति (प्राणान् पारयति) etc. In रराधतुः, रराधिय etc. the root राध cannot have एव

or चयासलीय sanctioned by 'राधो हिंसायाम्' (२५२२—साहि); for the हिंसायाम् राध is सकर्मक (transitive) and as such should not be identified with the राध of दिवादि । राध्याति by 'स्वरि च' (२२१) । This राध is found in the साहि and the रुदादि class (राधोति—राधोति) । लभ् to strike, विस्वाध—लिट्—सम्भ. of the चयास by 'लिट्भासलीमयेषाम्' (२४०८) and the दीघ of the उपधा is by 'अत उपधायाः' (२२८२). विविभत्—लिट् चतुस्—first by सम्भ. by 'यङित्वा' (२४१२), then duplication लभ् भतुस्—विभ्, चतुस्—विभ्, विभ्, चतुस्; भतुस्, is कित्, hence no guna. विस्वविभ्—विस्वह्—सञ् option of इट् by भारद्वाज-निरुक्तम् in 'भतो' (३३०६). सञ्, is पित्, hence हिल takes place first and then the सम्भ. of the चयास by 'चित्चयासञ्' । In the case of विस्वह्, य is changed into व by 'अवसलीयोऽयः,' then 'अवो लट्—' (५१) । व्यङ्यति by 'स्वरि—' (१३१) । विध्यत्—विधिलिट् by 'भतो येन' (२२१२). विद्यात्—भाजोः—कित् सम्भ. । चयात्सीत्—कृत्, कृत् by 'यदभजकृत्तलात्' (२२८७). पुष्, to nourish पोष्यति by 'वहोः यः लि' (२९६). चतुदत्—चक् is कित्, hence no गुण । शुष्, to dry or to be dried. दुष्, to defile, pollute. श्लिष्, to embrace, श्लिष्यति by 'पुगल—' (२१८९) and 'वहोः'—

स्मिति— । चयासलीयादिति । दिवादिगणपरिचयमात्रेणैकस्मिन्त्यर्थः । राधः सकर्मकादहकारावेति । श्रुतिरिति धातुपाठे वाक्यमेव । राध इति पञ्चम्यन्तम् । तेन चकर्मकाद् राधो इहादिषु श्यन् (दिवादित्यम्) इति प्रतीयमानोऽर्थः । तथा सति चकर्मकवङ्गत्वं व्यर्थम् । देवादिनास्तराधोऽकर्मकत्वात् । किञ्च तत्रास्ति इतिभिर्भाष्ये देवादिकालं न स्यात्, इत्यनेन च हिंसायार्थकस्यापि राधेन श्यन्निर्धारणमत्र च—एवकारो भिन्नकाल इति । यदा कस्यचिच्छब्दश्च—यस्मात्तद्विद्यासं विभज्य शब्दात्तरित्वयः समन्वोभानि तदीयानि भिन्नकाल इति । इदञ्च एवकारस्य चकर्मकादिगुणैर्भाष्येण न तु कदाचित्—

मिति ज्ञेयम् । तत् स्वयमेव दग्धमिति—राधोऽकार्त्तत्वादिति । उदाहरणमिति । 'भाङ्' इत्यस्य 'पाणिनि' न कर्ता किञ्च नदितर एव भ्रातृपाठेऽर्थसंश्लेषस्य पाणिनीतरस्य प्रायशः कृतत्वादिति बोध्यम् । यथास्वमित्यादिना तद्धी इत्युपसर्गणमेविति मन्तव्यम् । ऋभट्टमिति ४र्थः । विराधत्वमिति—मात्रकाभ्ये—२४ स्वर्ते—४३ तम श्लोकाभ्यमित्यमिति, चाक्कु-
 स्याद्यायान् स्पष्टम् । विराधत्वम् अपसुर्वन्तम् इतिमङ्गिनाथः । राध्वतोदन इति । 'अतएव' राध्वतोदनः स्वयमेवेति कश्च'यत्पुत्रस्यभावाद्भयोभोपपत्तिरिति भ्यव इति
 गानेशः । कृष्णाय राध्वतीति । पुष्टो गर्भः शुभाशुभे विविचयतीत्यर्थः । ननु तर्हि
 भ्रातृपदस्य हीतादेवपदस्यात्राकार्त्तत्वात् भ्रातृपाठे—यकार्त्तत्वादिति स्वयमेवेत्यत आह—
 देवस्येति । जीमत्वादिवदकार्त्तत्वमिति—त्वोपति इत्यादौ प्राचान् धारयति इत्यादि
 यमेत्यर्थः । ननु एरावतुः, एराधिव इत्यादौ राधो हिंसाशमिति एन्धावासस्वीश-
 वस आगमिन्यत आह—राध इति । तत्र हेतुमाह—हिंसाशम्येति । तस्य सादौ पाठः ।
 उदाहरणं यथा—राधोति मयम् द्विगुण्येति । दैवदिकत्वायोगात् इति । हिंसादौ
 पाठस्य श्लेषस्य वानीचित्यादित्यर्थः । राह इति—भ्रमसंयोरिति तस्य धः ।
 भस्मा जय इति जयत्वम् । रातृस्यति इति—स्वप्ति चेति (१२१) चत्वंम् । ननु
 राधोति राधयति इति क्वचित्कृत आह—अयं खादिषु रादिष्वेति । विव्याक्ष इति—
 द्वित्वाद्गुणः 'विष्यभ्यासस्त्रीभयेषाम्' (२४०८) इति सम्प्रसारकम् । 'अत उपधाया'
 (२२८२) इति ह्रिः । विविधतुरिति—अधु चातृस् इति स्थिते 'यद्विज्येति' (२४१९)
 प्राक् सम्प्रसारकम् । ततो द्वित्वम् । किञ्चात्र गुणः । विव्याधिव—विश्वह इति । भार-
 वाजनिघमादिह्रस्वः । उभयवैव द्वित्वे कृते छिटीति अभ्यासस्य सम्प्रसारकम् ।
 वलः विष्णोर्नाकिञ्चाद्गुणरतकस्य सम्प्रसारकं न । उत्तरम् 'भ्रमसंयो'रिति तस्य धः ।
 जयत्वम् । व्यतृस्यति इति—प्राग्वत् चत्वंम् । विभ्रंत् इति—विचित्रिकृ, भ्रतो येयः
 (२२१६) इति वा इत्यस्य इत्यादेशे 'चाद्गुण इति गुणः । विव्यात् इति । आसिदि
 व्याघ्रः किञ्चात् यद्विज्येति सम्प्र— । चन्वात्तृत्वात् इति—यद्वत्तृकस्यभ्यासः (२२६०)
 इति ह्रिः । 'चातोर्गणित्त्वेन इष्टः परत्वाभावादिति छिटीति' (२२६६) सस्त्रोपो न ।
 उपोष इति । लघुपञ्चमः । शीत्यति इति । यदोः चः शीति (२२५) चत्वंम् ।

मन्त्रम् । अपुन इति—अन्ते कित्तात् गुणः । ॥ गुणसि एवम् । पुन दिङ्गल
इति । विज्ञातिसन्वाहने इत्यर्थः । विद्यतेति । यत्नः दिङ्गलमात्रं गुणः । विज्ञातिस
इत्यादी यत्नोऽभावात्तत्पुनगुणः । ॥ अस्त्विति इति—गुणः । यत्नोरिति कल्पयन्ते ।

२५१४ । शिष्यः—॥३।१।४६॥

दी— । अस्मात्परस्मानिट्श्लोः क्तः स्यात् । पुषाद्यङोऽ-
पवादी न तु चिणः । पुरस्तादपवादव्यायात् ।

[N. B.—The rule 'शिष्य आलिङ्गने' is divided into two parts (1)
शिष्यः—and (2) आलिङ्गने । The object of this division of the
सूत्र or योग is obvious from the original under—'आलिङ्गने' (8 / 47),
in the next half].

An अगिट् सि (सुङ्ग affix), coming after this root (श्लिप्), is
replaced by क्तः । This (क्तः) supersedes the चङ् directed by
'पुषादि—' (2336) and not the चिङ् enjoined by 'चङ् भावकर्मणोः'
on the ground of the परिभाषा— 'पुरस्तादपवादा अनन्तराद् विधीन् बाधनी
नोचरान्'—'Fore-going or prior अपवादसुक्तं bar (only) those rules
that invariably come after them and not those that lie
remote or intervened (by other rules).,

[We give below the arrangement of the rules laid down
in Panini's Astadhyayi—whence the above maxim will be
clear to the students :—

2336—इक्ष इगुपभादगिट् क्तः—8.1.45.

2343—पुषादिङ्गलदिङ्गलान्तः परस्मै परेङ्—3. 1. 55. (चङ् चिङ्)

2438—चङ् चिङ् चिङ् चिङ् चिङ् चिङ्—3. 1. 52.

२५१४—श्लेष आलिङ्गने—३. १. ४६ (आलिङ्गिः)

२७५८—विच् भावकर्तृचोः—३. १. ६६ (विच्विधिः)

N. III.—Rules numbering (२३३६) and (२४९८) have no bearing upon the पुरसादपवाद etc. ; they are cited only to show the अनुवृत्ति of क्त and चच् respectively to 'श्लेष आलिङ्गने' and 'पुषादि—'] ।

नित—। श्लेष इति । 'श्लेष आलिङ्गने' इति कं सूत्रम् । तद् विमज्ज्य
आङ्—श्लेष इति । योगविभाषय, यदिष्टलिङ्गार्थमारब्धं तदुपरिष्ठात्,—'आलिङ्गने'
(२११४६) इत्यत्र—योगविभागसम्बन्धादित्यस्य व्याख्याने स्फुटीभवति । 'श्लेः
विच्' (२११४४) इत्यत्र, च्लेरिति दर्शिते । 'श्ले इगुपधादितिः क्तः' (२११४५)
इत्यतीतिः क्त इति च । तदाह—अन्धात् परस्मानिङ् इत्यादि । ननु श्लेषधातोः
पुषादिगणे पाठान्—'पुषादिङ्गतादि—' (२११५५) इत्यङ् साहित्यताङ्—पुषा-
दङ्गोपवाद इति । नन्वयं क्सादेशविचोऽपवाद इति चेत् ? न । 'पुरसादपवादा
चनकारान् विधीन् वाचकं नोचरात्' इति परिभाषया हि अयम् पुषादङ् एव वाचक
न तु 'विच् भावकर्तृचोरित्यस्य । एतच्च अष्टध्यायीसूत्रकमात् स्पष्टम् । सूत्रक्रमस्य
चाङ्गव्याख्यायां दर्शितः । किञ्च विधी वाचकत्वे 'अङ्गेष्वपि कस्या देवदत्तेन'
'इत्यम कर्तृणि विच्—न आदितोऽतत् सर्वं मनसिज्ञात्वाह—न तु विच् इति—पुर-
सादपवादनायादिति च । 'अथ शीनस्वीतराई' व्यासटे—

—। आलिङ्गने ॥२११४६॥

दी—। श्लेषश्च्लेरालिङ्गन एव क्तो नान्यत्र । योगविभाग—
सामर्थ्यात् 'श्ले इगुपधात्—' (२२२६) इत्यस्यापस्यं नियमः ।
'अस्मिन्नत् कन्या देवदत्तः' । 'आलिङ्गने एव' इति किम् ?
समाश्लिष्यञ्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासक्ताविच् * श्लेषिः ।

❀ प्रत्यासक्ताविच् श्लेषिदित्यपि पाठः । प्रत्यासक्ताविच् न तु साधीयान् ।

कर्म्मस्थानालिङ्गने सिञ्जिष न तु ऋः । एकावचने चिष् । अश्लिषि ।
 अश्लिषाताम् । अश्लिषत । अश्लिषताः । अश्लिषद्भुम् । शक
 ११८७ विभाषितो मर्षणे । विभाषित इतुप्रभयपदीत्यर्थः ।
 शक्यति-शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिष-
 शशक्य । शेके । शक्ता । शक्यति—शक्यते । शक्यत्—शक्यत ।
 सेट्क्रोड्यमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लुदित् पठितः ।
 शकिता । शकिष्यति । ११८८ गात्रप्रचुरणे । घर्म्मश्रुतावित्यर्थः ।
 अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्त्रियति ।
 सिष्वेद । सिष्वेदिष । स्नेता । अस्त्रिदत् । ऋध ११८९
 क्रोधि । क्रोधा । क्रोत्स्यति । शुध ११९० वृधुचायाम् ।
 चोधा । 'कथं 'वृधित' इति । सम्प्रदादिङ्गिवन्तात् तारकादित्वा-
 दितजिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिशुधोः—' (३०४६)
 इतीड् वष्मते । शुध् ११९१ शोचे । शुध्यति । शुयोध । शोधा ।
 विधु ११९२ संराधौ । लुदित् पाठः प्रामादिकः । 'सिष्यति ।
 सेधा । सेत्स्यति । असिधत् । रध ११९३ हिंसासंराधोः ।
 संरादिर्निष्पत्तिः । रध्यति । 'रधिजभोरधि' (२३०२) इति तुम् ।
 ररन्ध । ररन्धतुः ।

इह is ordered in place of निष् coming after शिष् in the sense of 'embracing' only—and not in other sense. Now it may be argued that by the rule 'शिष् चालिङ्गने' you establish by force of योगविभाज or सूत्रविभाग (breaking up of the apposition), the निष् or restriction that शिष् will have श् in the sense of

आलिङ्गने only and not in any other sense, then we shall bring down the rule 'अथ इतुपवादलिङ्गः क्सः' (3.1. 45) to operate on लिङ्ग (as it is इतुपद and also अलङ्ग) in the sense other than to embrace. To answer this argument Bhattoji says दीनविभाज-
शामर्थ्यात् etc. The drift is—The authority of दीनविभाज leads us to two restrictions (नियम) viz :—

(1) क्स is attached after लिङ्ग in the sense of आलिङ्गन (em-
bracing) only and not in another sense ; and (2) In other
sense too लिङ्ग cannot have क्स attached to it due by the rule
'अथ इतुपवादः' ।

Because had it been the object of दीनविभाज—to establish
the former नियम only and not the latter (2) also, then the
same (दीनविभाज) becomes unsound ; for Panini then could
have said 'लिङ्गः' only for 'लिङ्ग आलिङ्गने' । Thus from the rule
itself it is clear that लिङ्गोऽलिङ्गने एव क्सो नाच्यते । Therefore the
object of दीनविभाज is to include both the नियम above. अलिङ्गत्
वाच्यम् etc.—'Devadatta embraced an unmarried girl'—क्स in
the sense 'to embrace.' क्स is लिङ्ग hence no guna. Why do
you say 'in the sense of embracing only' ?—Witness अक्ष—
and not क्स—in place of लिङ्ग in the instance समालिङ्गत् etc.
'The wood connected itself with lac.' or vice—versa, Here the
sense is not to embrace but to be in close conjunction
with, because an inanimate object cannot have the idea of
embracing in common with the animate ones. In आलिङ्गवत्
the derivation is आक्ष—लिङ्ग+कृष्+त्=आलिङ्गवत् with the aug.

चट् and the affix चङ् । Want of वृच् owing to the लिङ्ग of चङ् ।
 शब्दसन्तापिङ्गि लिङ्गिः । ३. लिङ्गि—in सन्तापितम् etc means close con-
 junction. सन्तापि etc.—लिङ्गि meaning other than to embrace will
 have लिङ् after it in the passive voice in वृच् and not चङ् which
 is reserved for लिङ्गि to embrace. लिङ्गि meaning other than to
 embrace would have चङ् after it in the passive voice but
 as the root in the passive voice becomes चान्ते by 'आचान्तेपोः'
 (2679) and as चङ् does not come in after चान्ते roots, so the
 root will have लिङ् only in place of 'पुष्पदि—' चङ् । In the
 singular number, however, it (लिङ्गि) meaning both to em-
 brace and not-to-embrace will have लिङ् for the rule 'लिङ्गिः—'
 (2514) i. e. (वृच्)—bars चङ् and not लिङ् । Thus चान्तेषि—
 चलिङ् लिङ् त—where त elides by 'नित्यो लृट्' (2329) and the root
 gets गुण by 'पुनर्लृट्—' (3189). चलिङ् चान्ते—च लिङ् लिङ् चान्ते—
 चलिङ् लिङ् चान्ते by 'द्वयोः कः—' (295)—चलिङ् लिङ् चान्ते by कः—
 चलिङ् चान्ते । चलिङ् चान्ते—by 'आचान्तेपदेवत्' (2268) and the rest is as
 before. चलिङ् चान्ते—चलिङ् लिङ् चान्ते—चलिङ् लिङ् चान्ते by 'अलो
 कश्चि' (2281)—चलिङ् चान्ते । चलिङ् चान्ते—चलिङ् लिङ् चान्ते—चलिङ् लिङ् चान्ते
 by 'अलो—' चलिङ् चान्ते by 'अलो कश्चि' (5)—चलिङ् चान्ते
 by 'हृन्—' (115). शक् to be able—उपपद्यते । शक्ति—by 'शक्ति च सेटि
 (2261) । चयङ् (चङ्)—चयङ् (लिङ्) । Some hold that the root
 चय is सेटि (च—takes इट्) and according to them it is read as च
 eliding in the चनिट् verses. शक्तिता etc.—with इट् according to
 Bhattoji. चिदा to perspire दीपदेश (लिङ्) । According to
 आचान्ते and others it is read as 'लिङ्गि', but इट् and others

are against that reading. सिध्दोद—बल by रच्योः etc. बलिदत्—
 चङ् । भीतसति—त by 'सरि च' (121). चुभ to feel hungry.
 Madhava derives the word 'कुपितः' as चुभ् + क्तिप् (रुपदादि)—चुभ्
 then चुभ् + रतच् (तारकावि रतच्) । But, in fact, ■ is derived
 as चुभ् + क्त where इट् comes in by 'कसतिचुधोर्'—(3048). विधु (सिध्) to
 be accomplished or fulfilled. It is erroneous to read it as
 क्त—eliding (for it would then have option of इट् by 'सरतिवृत्ति—
 etc'). रच to injure and ■ fulfil. ररन्वतुः etc—here एत् and
 चत्वास्तोप are barred by रुम् and 'न' does not elide by 'चनिदि—
 ताम्'—(415) for there is no कित् affix following, cp.—'चसंयोगा-
 श्चिद् कित्' ।

नित्त—। आलिङ्गने इति । योगविभागात् श्लेष इति सूत्रस्य उपराईमिदम् ।
 अथ योगविभागात् २३३यति—योगविभागसामर्थ्यादित्यादिना—तस्यायमुच्यते ।
 श्लेष इति योगं विभज्य न केवलं 'श्लेषवक्षीरादिङ्गने एव क्लो नावय' इति एक
 नियमो लभ्यते किन्तु नियमान्तरमपि । किमदित्यपेक्षायामाह—'यस्य प्रपञ्चात्—'
 इत्यस्याप्ययं नियम इति । यथा आलिङ्गनाद्यैकस्य श्लेषैः क्लृप्त एव न चङ् प्रचक्ष-
 यन्नालिङ्गनशक्तिस्यापि तस्य चङ् एव न तु 'यत्—' इत्यनेन प्राप्तः क्लृप्तः । तस्माद-
 योग-विभागावक्षेण नियमद्वयं प्राप्तम् । आलिङ्गने श्लेषैश्चक्षैः क्लृप्त एव न चङ् इत्युच्यते
 (१) । अनालिङ्गने श्लेषैश्चक्षैश्च एव न क्लृप्त इत्यप्युच्यते (२) । अनालिङ्गने यदा—
 हरति 'अश्लेषत् अन्वा दैवदत्' इति—समुपजातसंयोगवासनामनुदा वाक्यान्
 आलिङ्गदित्यर्थः । अथ अश्लेषत् च्लि तिय इति स्थिते उपनियमात् क्लृप् अश्लेष-
 क्लृप्त इति जाते 'यतोः कः चि' (२२४) इति यस्य कः । यस्य यः । सिद्धात् गुचः ।
 अथ अनालिङ्गने रुदाहरित्यन् इत्येति आलिङ्गने विमिति । समाश्लेषजगुकाह-
 मिति । अनाश्लेषजनियमादेव न क्लृप्तः किन्तु चङ् । अश्लेषात् गुचः । यदि
 जगुकाहमिति समाहारः समाश्लेषते तदा परस्परं समाश्लेषवदितोऽस्मर्थः । अकि- १८

अतु कारमिति भिन्नं पदद्वयम् तथा—अतु वा काठं वा कर्तुं । उभयवापि अन्वय-
सम्भवदर्शयितव्यम् । भाषी तु 'समाश्लिष्यन्तुकाठञ्च' इत्येव पाठो दृश्यते । ननु
'समाश्लिष्यन्' इत्यत्र आश्लिष्यन्तु इत्यसि । तत् किम् आठानमेव चित्तं नेत्याह आठ-
इति । आठुपञ्चमांस्—अठानमेनेति भावः । ननु समाश्लिष्यदित्यत्रापि अतुकाठयोः
परस्परालिङ्गनदर्शनात् 'अनालिङ्गने भङ् एवेति' यदुक्तम् तदनुक्तमिति चेत् । सैवम् ।
अतु किं काठलक्षणमेवोत्पद्यते इति प्रश्नः । न च तद् बुद्धिपूर्वकं, नङ्गस्य तद्—
भावत् । आलिङ्गनं तु अस्मिन्निर्णयकमेव चेतनवद्विरेषेति खोदो दृष्टत्वाप्राप्त-
(समाश्लिष्यदित्यत्र) शिखरिणालिङ्गनशक्तिकः शिखरं संलग्नमिति एवेति मत्वा भाव-
—प्रत्यासत्ताविक शिखरिरेति । प्रत्यासक्तिः परस्परलग्नशक्तिकत्वम् । प्रत्यासत्ता-
वित्त्वापि पाठः । प्रत्यासत्तावित्त्वात् तु साधीयान् प्रत्यासत्तिः सादिध्यमात्रार्थकत्वादिति-
विभावनीयम् ।

ननु अनालिङ्गनशक्तिकस्य शिखरैः कर्तारि भङ् अथु कर्मणि तु क्स भवतीत्य-
'भाष्यकर्तृयो' इति तस्य आत्मनेपदित्यनियमात्, आत्मनेपदे च अङोभावादिति क्सि
प्राप्ते आह । कर्मणि अनालिङ्गने शिखरे न तु क्स इति । यद्यपि क्सविचो-
विशेषो नास्ति तथापि अशिखरत अशिखराः इत्यत्र यदादिभ्य—अलोभलोतिषोपयोः
विचिञ्च परतः प्रसक्तिर्न तु क्सि परत इति नियमान् 'शिखरे न तु क्स' इत्युक्तम् ।
ननु किमर्थं सार्वभौमिकः ? नेत्याह । एकवचने विधिति । क्स इति हि एक एव
वाचकः न तु चिञ्च इति 'शिखर'— इत्यस्य व्याख्यानावसरे उक्तम् । अतोऽनेकवचने
चिञ्च निर्वाच्य एवेति प्रत्ययम् । तेन आलिङ्गनानालिङ्गनशक्तिकयोर्द्वयोरेवपि एक-
वचने लुङि कर्मणि विष्णु साधारणम् इति प्रकृतम् । अयमपि इति । 'अङो विधिति'
(अ१११५) इति उक्तपरेष्व 'पुनश्च'— (अ११६) इति नुबन्धोक्तस्य परत्वाद्
गुणः । 'चिञो लुक्' (१२५८) इति तत्रत्यस्य लुक् । अशिखराताम् इति ।
अ शिखरं शिखरं आतात् (कर्मणि)—अ शिखरं न आतात्—अशिखरं न आतात्
पठोरिति कः ।—अ शिखरं आतात् 'इच्छोरादिभ्य'— (१११-१२) इति प्रत्ययम् ।
अत्ययस्य क्तिञ्चत्वं गुणः (एतत् क्स प्रत्ययेऽपि कश्चते) । अशिखरत इति + पूर्ववद्

मालयल्लगुपानावाः । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति अदादीपच (कृते
 'आत्मनेपदेषु'—इत्यस्याप्रत्ययाः—अत्रिखण्डा इति आहिति द्रष्टव्यम्) अत्रिखण्डा इति ।
 अत्रिखण्डा चिच् यास् इति स्थिते भालो भलि (२२८१) इति सखोपः । ह्रस्वम् (कृते तु
 भल इत्यस्याप्राप्ता अत्रिखण्डा इति स्यात्) । अत्रिखण्डम् इति । पूर्ववत्—सखोपः ।
 भलां कञ्—इति वल कः । तत्संस्मृतां धनो धन्य एना दुरिति कः । यक इति
 विभाषित इत्यस्यार्थमाह—तभ्यपदीति । त्रैकिध इत्यादि आरक्षणनियमादिक-
 त्विच्छा इदं पक्षे वलि च दीटीति (२२६१) इत्येतास्यासखोपाविश्वरथः । अत्रिखण्ड-
 इति—परस्मैपदपक्षे पुषायाङ् । एवमन्यतादि ज्ञेयम् । चन्द्रिकादिनासु आसकार-
 कृतासु इति बोध्यम् । स्वमनेषु ऐक्यतिभावः । अत आह—शक्तिता इत्यादि ।
 विदा—इति । खोपदेश आविष्ट । अस्मां स्रुताभिति—स्नेहपरस्मै इत्यर्थः । अस्मां
 कीदिति । तस्यते निषिद्धा इत्येता पाठः । किञ्च तस्यते 'जीतः कः' इति धर्मज्ञाने
 की भवत्येव । नैति इदृश्यादय इति । तन्मतमेवाव्याजितम् । निष्ठा इति—
 आदिष्वात् निष्ठायां सेट् । खिन्नः । खिन्नम् । खेदिर्निति तु 'विभाषा भावादिक-
 त्वर्थो'तिरिति चिह्नम् । कीत्स्यति इति । खरि चेति चर्त्तम् । पूषित इति ।
 पूष्यम् । निबन्धे विधाय ततः प्रसजिति भाधवमतम् । तसु च सन्धीचौनिति
 धनयसाह—वस्तुतदिति । स्पष्टम् । विधु संशङ्गादिति । संशङ्गिः क्रिया-
 निष्पत्तिः । प्रामादिक इति । आदिष्वे लुगुदात्तेषु द्विष्यतेः पाठो अर्थः स्यादिति
 भाव इति 'तत्त' । अदिष्वत्—अङ् । इति—निष्पत्तिः सम्पादनम् ।
 ननु 'अत एक इत्युपधा' (२२६०) इति ररन्तुरित्याहौ एत्वाभ्यासखोपो स्याता-
 नित्यमाह—अभिजभोरिति । एतस्य हि एत्वाभ्येचया परत्वात् तत्प्रवृत्तिः । किञ्च
 अनिदितानिति (४१५) लखोदीप्ति न प्रवर्त्तते । 'असंख्योगादिद् किम्' इत्युक्तेष्व
 च भर्तृवादीनां संख्येनपरत्वादिति बोध्यम् । अथाह इदमिकलः आदिष्वमाह—

२३१५ । रधादिभ्यश्च ॥ ३१२ ॥ ४५४

दी—। रध्, नध्, लप्, हप्, मुह्, षुह्, शिह् एभ्यो

बलाद्यार्षधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ—ररन् । ररन्धिन—
रन्धि ।

The aug. इट् comes optionally before the बलादि चार्षधातुक following the रधादि roots viz—रध्, बन्, वृप्, हृप्, दुह्, भृक्, कृक् and चिह् । Thus— ररन्धिथ etc.—no एङ् or अभासलोप because of तुम् directed by 'रधिनभोरधि' (2302).

नित— । रवेति । तत्र रधाक्षीन् संग्रहाति—रध्, भन्, इत्यादिना । चार्ष-
धातुकस्यैव, बलादेः (७११५) इत्यस्ति । 'सरतिवृत्तिवृत्ति-धूम्रवृत्ति वा
(७२१४४) इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह—एभ्यो बलाद्यार्षधातुकस्येतित्यादि ।
ररन्धिथ इत्यादि । रधिनभोरधित्थ परत्वादेस्वाभासलोपयोर्बाधः । अथ लिङ्भिन्न—
स्त्वन् इति सूत्रमपि रधेः तुम् न स्थादित्याह—

२५१६ । नेत्यालिङि रधेः ॥ ७११६२ ।

दी— । लिङ् वज्जे इति रधेर्नम् न स्यात् । रधिता—रधा ।
रधिष्यति—रत्स्यति । अङि तु तुम् । 'अनिदिताम्—' (४१५)
इति नलोपः । अरधत् । नञ् ११८४ अदधने । नञ्छति ।
ननाथ । निशत्सुः । निशिय ।

The aug तुम् is not affixed to रध् when it has इट् after it except in लिङ् । Thus रधिता etc. without तुम् । But in चङ् it gets तुम् the न of which is dropped by 'अनिदिताम् इङ् उपधायाः किल्बि' (415). नञ्छति etc because नञ् is श्लोपदेश । नेशत्सुः etc—by एङ् and अभासलोप (अत एव इङ्गन्त—' (2260) 'यसि च—' (२२६१) । By रधादिभ्य—इट् is optional to बलादि चार्षधातुक following नञ् which is read in रधादि class. Thus when without इट्, the form stands as न नञ् इङ्, we look ahead :—

नित्—। नटीति । न + इटि + नखिटि (रविः) इतिवेदः । इदितो
 तुम् भावोरित्यसौ हनिशतुवर्त्तते । नखिटि इत्यस्य च पयुदासतया सिद्धिर्भवे
 अन्त्ये परत्वं इत्यर्थः । तदाङ्—सिद्धिर्भवे इटोत्यादि । रक्षिता इत्यादि । नत्स्यति
 नत्स्यत् स्वरि चेति चत्वंम् । नत्तीति । पुष्पादित्यादङ् । नत् इटोऽभावात्तुमिति बोध्यम् ।
 अरधत् इति । 'नोऽङ्' द्विधत्तैऽरधम् इति चतुर्वेदे प्रयोगः । यथा अरधन्ते इति ।
 अटर्जनभावात् नाम इति आगतम् । नोपदेशः । निश्वसतित्यादि । 'यत् एकद्वयस्य'—
 (२२६०), 'सखि च सिति' इति यथात्मनम् एत्याभ्यासलीली । नत् नशधातोः
 रधादित्याद 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इति इङ् लिकथः प्राप्तः । तत्र इट्पञ्चे नतम् ।
 इत्यनारपञ्चे तु न नत् + न इति स्थिते तुल्यमनः स्यादित्याङ्—

२५१७ । मसृजिनशोभं लि ॥ ७।१।६०१॥

दो—। तुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव—नेश्व । नेशिम-
 नेश्व । नशिता—नष्टा । नशियति—नष्ट्यति । नश्येत् ।
 नश्यात् । ननमत् । ननम्यति ।

The aug. तुम् is attached to मसृज् and नश् where a letter of
 the अङ् प्रत्यङ्ग follows. Thus न नश्, यश्—न नष्टश्, य—ननम्यश्—
 ननम्यश्—(अनुसार by 'नचापदान्तस्य ञञि')—ननम्य by 'नच'—(२१४)—
 ननम्य by इत्वा इट् (११३)—नेशिव—with इट् and एत्स and अच्चास-
 खोप by 'यत् एकद्वय'—(२२६०) which comes in at the absence
 of तुम् । नेत्र—Here च is not a अङ्ग hence neither चत्वं nor तुम्
 appears—which gives occasion to एत्स and अच्चासखोप । Similarly
 नेशिम—नेश्व । नशिता—नष्टा with इट् in one hand and without इट् and
 तुम् in the other । नशियति—नष्ट्यति—In the latter case नश् स्यति—न
 तम्यश् स्यति—न नष्ट्यति—न नष्ट्यति (by अनुसार and नत्)—ननम्यति—by
 यदोः कः सि (२१५)—ननम्यति by 'अनुसारस्य वयि'—and इत्यङोः etc.

नञीत्—विधिलिङ् by 'अतो येयः (२३१३) । अनञ्—सुच् (चच्) । प्रपञ्चति—
चत् by उपसर्गादपञ्चसासेऽपि नोपदेशस्य—

नित— । असृजिनञोरिति । 'इदितो हुम् चातोः' (अ१।५८) इत्यतो
भुमित्यनुवर्तते । अतोऽपेक्षितं पूरयन्नाह—हुम् स्यादिति । 'असृजेर्नञेयः तुमागमः
स्यात् अलि परे' इति सूतार्यः । तदेवम् इदमात्रपक्षे असृज्वात्तुमि कृते
(मित्रादित्यादयः परः) नञापदाभ्येत्यनुसारे च जाते अथादिना नञ् वः, यञ्—
'सुत्वेन ठः । नेशिव—नेश् इति । रवादिभ्यश्चेति इङ् विकल्पात् पूर्वम् इति सति
असृज्वाभावे तुमागमो न । तदभावाच्च अत एकङ्कल्लब्ध—' (२२६०) इति स्वाभ्यास-
स्त्रीषौ । अतएवापि इदभावे वकारस्य अनसृजत्वेन असृज्प्रत्याहारसंगीतत्वाभावात्
तुमभावे एत्वाभ्यासस्त्रीषौ । ऐवं नेशिव—नेश् इति । नञिता—नञ्टा स्यष्टम् ।
नञिञ्चति—नञ् चति इति । अतएव भुमि कृते तस्य अनुसारे च नञ् त्रयादिना
(२०४) वः । तस्य कः । एवं अनुसारास्य ययीति अनुसारास्य परस्यर्था कः ।
अकारात् परत्वेन इङ्कोरिति चत्वं, ततो इपम् । नञीत्—अतो येय
(२२१२)) इतोयादिभ्ये—यादशुषः इति युषः । अनञ् इति—पुषादित्यादङ् ।
प्रपञ्चति इति—'उपसर्गादपञ्चसासेऽपि नोपदेशस्य—' इति नञेर्नोपदेशत्वात् उपसर्ग-
स्याभिनितात् वक्ष्यम् ।

२५१८ । नञोः प्राक्स्य ॥ अ० ४।१६ ॥

दो— । अत्वं न स्यात् । प्रनञ्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रति-
पत्त्यर्थम् । प्रनञ्छाति—नञिञ्चति । त्वप ११८५ मीयन्ते ।
प्रोचनम् त्वमिस्तर्पणं च । 'वाग्निस्तृपति काष्ठानाम्', 'पितॄन्
अतार्पित्' इति भट्टिः । इत्सुभयत्र दर्शनात् । तत्तर्पिष—
तत्तर्पिष—तत्तर्पिष । तर्पिता—तर्प्ता—व्रता । 'कृशस्यस्युष—
(वार्त्तिकम्) इति सिङ्वा । अतर्पित्—अतार्पित्—अत्राप्सोत्—

अतपत् । इप् ११८६ इधर्मोद्धनयोः । मोहनं गर्ह्यः ।
दृष्यतीत्यादि ।

‘रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्धमनुदात्तता’ ।

दृह ११८७ जिघांसायाम् । ‘वा दृहमुह—’ (३२७)
इति वा चः । पक्षे ङः । दृद्धोद्विष्य—दृद्धोग्ध—दृद्धोद ।
द्रोहिता—द्रोग्धा—द्रोढा । द्रोहिष्यति—द्रोक्ष्यति । दत्वघत्व-
योस्तुल्यं रूपम् । अदृहत् । मुह ११८८ वैचित्ये । वैचित्य-
मविवेकः । मुह्यति । मुमोद्विष्य—मुमोग्ध—मुमोद । मोहिता—
मोग्धा—मोढा । मोहिष्यति—मोक्ष्यति । अमुहत् । णुह
११८९ उद्गिरणे । स्तुह्यति । सुणोह । सुणोद्विष्य—सुणोग्ध-
सुणोद । सुणुद्विष्य—सुणुद्व । स्त्रोहिता—स्त्रोग्धा—स्त्रोढा ।
स्त्रोहिष्यति—स्त्रोक्ष्यति । अस्तुहत् । णिह १२०० प्रीतौ ।
स्निह्यति । सिणोह । तुत् । रधादयः समाप्ताः । । पुषादयस्तु
आगन्तान्तादिति सिद्धान्तः । शसु १२०१ उपपत्तेः ।

The चत् (due to a cause lying in a prefix or उपसर्ग) is not
enjoined for the च् of चत् ending in a cerebral च । Thus प्रनृता—
without च्, for the च् of नृत् is here changed into च् by ‘नृच—’
(294). Here may arise a question in respect of the absence
of चत् (cerebral) in प्रनृत्त्यति where the cerebral च् is replaced
by नृ (by नृदोः कः सि—295) which (नृ) thus forbids the appli-
cation of the rule (नृदोः कश्चत्), upon प्रनृत्त्यति । In reply to
this question Bhattoji remarks—अनृचत् इति etc. The word चत्

has been taken in the rule in order to include the cerebral व् that occurred formerly. Thus the prohibition of वत् applies when the root मृ ends in व् at present and also when it ended in व् a moment before.

[N. B.—The expression अस्यवत् etc. is but the exact reflection of मृथ —which see in the 'नित्—' below.] Thus प्रमद्व्यति gets the prohibition of वत् inspite of the व् having replaced the व् . वप् मीचने —here मीचन means to be satisfied and to satisfy e. g. वापि ; etc.—'The fire is not satisfied with fuel' also पितृन् etc 'Pleased or satisfied the manes' in Bhatti. Here in one case we see वत्तर्धे and in the other तर्धेवाच् of the root वप् . तर्धेव etc by इद् विकल्प and सङ्प्रथगुण —we have तर्धेव — तत् पृथ and by अभिविकल्प . cp. $\text{अनुदात्तस्य बहुपवसाच्यतरसामि}$ —(2402) we have तत्पृथ by इकी द्यवधि (47). Want of वम् gives the same form तत्पृथ with गुण . Similarly तर्धेवाच् etc. सिच् comes in optionally after वप् by the Vartika ' स्युच्चमकमवपदवाच् इति: सिच् वा वाच्यः' under ' न इत् ' (2407) giving अवर्धेत् with इद् by ' रभादिभ्यश्च (2615) where the existence of इद् bars the इति of ' वदन्नञ ' (2267) by ' नेटि ' (3258) and thus the सङ्प्रथगुण (2189) applies— सिच् eliding by ' इट ईटि ' (2256). अवार्धेवाच् — अवाप्सीत् both are without इद् . In the former case इति of ' वदन्नञ ' appears, as there is no इद् following (for इद् is optional) and for the same reason सिच् does not drop, for ' इट ईटि ' does not apply. In the latter case also the process is the same except the annexation of वम् by ' अनुदात्तस्य ' (2402) and

इतो यथवि (५७). And finally चिच् being optional चङ् takes the place of चिच् giving चङपत्—no इट् because चङ् is not चकारि and no guna for it (चङ्) is चिच्. हृच् means to cheer and to charm. Here charming (मोहन) means pride.

रधादिनात् etc.—हृच् and हृप are हेट् i.e. get इट् optionally due to their inclusion in the रधादि class (see रधादिभ्यः—२५१५) and yet they are read here under the चनुदात्त or चनिट् roots with a view to enjoining चन् (by 'चनुदात्तस्य—' २४०२) after them.

हुच् to wish to injure or kill. In वल् the व् of हुच् becomes च optionally by 'वा हुच्हुच्हुच्हुचिचाम्' (३२७). Thus in the alternative case व् is replaced by च 'चो वः' (३१५). Hence we have हुद्दीहिच etc.—इट् is optional by 'रधादिभ्यश्च' (२५१५). चङ् is चिच् hence गुच् by 'गुवत्' (२१८९). हुद्दीग्—हुद्दीट् without इट् two forms owing the consequence of चलविनासः। The former is with it हुद्दीट् च—हुद्दीट् च (च by 'अनन्तयोर्धोऽपः' २२८०)—हुद्दीट् च by 'अन्ता जम्' (५७). and the latter is with व्—हुद्दीट् व्—हुद्दीट् च—हुद्दीट् by हुना—(२२३)—हुद्दीट् by 'वो वे वीपः' गुण in both the cases is as before. Similarly द्रोहिना etc. द्रोहिच्यति with इट् and गुणं ; द्रोह्यति—द्रोह् सति (with गुण but without इट्) द्रोह्यसति (चो वः)—द्रोह्यसति ('एकाचो वयोमच्'—२२६)—द्रोह्यसति (चो वः वः चि—२९५)—द्रोह्यति—इचकोः—आदिप्रत्यययोः (२११-१२). The form द्रोह्यसति may also be obtained if we adopt the चल process of 'वा हुच्' above. Thus द्रोह्यसति—द्रोह् सति—द्रोह्य सति—द्रोह्य सति by सति च (१२१). Therefore Bhattoji says इत्यचलवोः etc. The form is the same in चल and चल of (चो वः) and (वाहुच्—)

respectively. चतुङ्—with च् in चतुङ्, सुङ to fail to under-stand, to swoon etc. e.g. 'किं कार्यं किमकरोति कवयोऽयम् मोहिताः' (गीता—III) and 'स दन्तुवाकदवचनं सुनोह' (मट्टि—I). सुनीहिष etc. as दूदोहिष etc. before. मोह्यति—the form is same in चल् and क्तवत्स. चतुङ्—चत्। चङ् to vomit out—वोपदीय। सुचोह—चत् by च्चोः etc. सुचोहिष etc as before. सुचदिष etc by option of इट् owing to रधादिल। स्तीव्—by चल् and स्तीव् by क्तल्। पिह्—to endear, to fondle,—like चङ्। इत् i.e.—Here and the रधादि roots but not the पुधादि ones which extend to the end of the दिवादिमन्—this being the conclusion (arrived at in the treatises like Madhava's and others). प्रश्नु to pacify :—

नित—। नञेरिति। 'रधाभ्यां नो च सन्मानपदे' (च०३।१) इत्यतो च इति। 'न भाभूपकभिनमिम्यादीवेभाम्' इत्यतो वेति चात्रुवर्त्तते। तेन चवेचितं पूरयशब्—चत्वं न स्यादिति। 'उपसर्गादिनोत्परा' (च०३।२८) इत्यत उपसर्गात् इत्यपि इहानु-वर्त्तनीयम्। उपसर्गात् इत्यस्य 'उपसर्गस्यात्' इतिवमर्थः। तेनायं सूत्रार्थः, उपसर्गस्याभिनिचान् पदस्य क्तवत्तस्य नञेतेस्य चत्वं न स्यात् इति। प्रगटा इति। अत प्रगच् (नुम्) ता इति स्थिते वधादिना (२८४) चत्वे रूपम्। पात्तस्य किम्? प्रगच्छति—चत् प्रकारात्तत्वात् चत्वं न। ननु पात्तस्य चेत् चत्वनिवेधस्तर्हि प्रगच्छति इत्ययं चत्वं प्राप्नोति। तत्र वधादस्य 'वतीः कः सि' (२८५) इति ककारा-दिमेन वाधादिवाद्यश्च परिहरति—चत्तपचमिति। सूत्रे पात्तस्येति यत् चत्—पदत्वं क्तवत् तन्मूठपूर्वस्य पूर्व्यं भूतस्य प्रकारस्याने प्रधादिना जातस्य वत् प्रति-पाद्यर्थे 'शानार्थं प्राप्नोत्येति' यावत्। तेन प्रगच् स्थिति इत्यस्य प्रगच्छति (चलो-रित्यादिना कः) इतिवमं चत्तस्य जातेऽपि पूर्व्यं पात्तस्य चासीदिति क्त्वा चत्वनिवेध-प्राप्तिरितिभावः। एतच्च भाष्येतन्मदोपे ॥ सुनिश्चयम्। तथाच भाष्यम् :—

'नञेः पात्तस्य (च०३।२८)। नञेरथः (वार्त्तिकम्) : नञेरथ इति वक्तव्यम्।

अत्रापि यथा स्यात् । प्रगङ्खति । परिगङ्खति । तत् तर्हि वक्तव्यम् । न
नक्तव्यम् । इह पुनर्भवेः य इतोयता सिद्धम् । सोऽयम् (पाणिनिः पराचक्षते)
एवं सिद्धे सति यदन्तयङ्गं करोति तच्छेदत् प्रयोगम् । यान्भूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥”
इति । अत्र प्रदीपः—

“नमोः ॥ प्रगङ्खति इति । नमोः षलं षटोः षः सौति कले ज्ञते मस्जि-
नजोर्भक्षीति । अन्तयङ्गसामर्थ्याद् यथ सञ्जाति वाचो यच्च भूतपूर्वस्य सञ्जा-
तत्वनिषेधः”—इति । भाष्ये ‘एवं सिद्धे सति यदन्तयङ्गं करोति’ इत्यस्य नियरचम्
अन्तयङ्गसामर्थ्यादित्यादि । अयं भाष्यः—पाणिनिर्यादि ‘नमोः षः’ इतोय
असुखविधत् तर्हि येन विधिसिद्धयस्योति यावत्स्य इत्यर्थेकाभात् प्रगङ्खा इत्यादि स्यात्—
स्यादेव । तस्यापि (एवं सिद्धेऽपि) यदन्तयङ्गं क्रियते तत् यान्भूतपूर्वस्यापि यत्न-
निषेधप्राप्त्यर्थम् इति । अस्मिन्निति इति । ‘अथर्वं विनशित्यानि सर्वं’ एवम् एवम्
इति वाच्योक्तये । शोचनमिति—इतिरिति धातोरकर्त्तृत्वस्योत्पत्त्या । तर्पणमिति तु
सकृत्कृत्योत्पत्त्या । उभयत्राप्यर्थे प्रयोगं कर्तव्यमिति नाग्निरिति, पितृमिति च ।
पूर्ववाक्यार्थकत्वम् । येषे षटो । अथर्वं सकृत्कृतम् । यतस्त्रिंश इत्यादि ।
‘रथादिभ्यश्च’ (१३१५) इतोऽनिकस्यादिटमसे षट्पथगुणे रूपम् । इत्यभावे तु
‘अनुदात्तस्य षट्पथस्यान्तरस्याम्’ (२४०२) इत्यमरिकात् । अन्तर्भावे गुणेन तत्पथ-
इति । अस्मि पुनरिक्तौ अथस्योति (४०) यच्च तत्पथ इति । एवं तर्पितेत्यादि । ‘स्मृ-
त्तमस्य षट्पथस्य ५त्तेः सिञ् वा वाच्यः’ इति ‘न ह्ययः’ (२४३३) इत्यमर पठितम् । तत्र
सिञ्पथसे रथादिलेन इत्यनिकस्यात् अनुदात्तलेन षट्पथलेन च अन्तर्भावाच्च
रूपमयम् । अथर्वोत्—अवाच्योत्—अवाच्योत् इति । आदिः—अथर्व षट्, सिञ्,
ईट्, त् इति स्थिते नेटोति (२९६८) इत्यनिकस्याद्या इत्येतिषे पुन्येति (२९८८)
अथर्वपथगुण इट ईटि (२९६३) इति सिङ्गलोपश्च । द्वितीये—अथर्व सिञ् ईट् त्
इति स्थिते ‘वदप्रज—’ (२९६३) इति इत्यनिकस्याद्या तद्धिः । इटः परत्वाभावात्
सिङ्गलोपविरहः । तृतीये—अथर्व सिञ् ईट् त् इति स्थिति अनुदात्तस्येति अस्मि अथ
अन्तर्भावे ईट् इति ज्ञाते यच्च—अथर्व (४ + ५) इ ईट् । ततो इत्यादि प्राच्यत् । सिञ्-

भावपक्षे तु पुषाद्यङ्—अवपत् इति । लिङ्गाच्च गुः । इति । ह्यतिशयसि-
यत् । ननु ह्यतिशयस्यो र्वादिवाच्ये वेदकत्वे, अत्रानिष्टकारिकासु (पुषादिषु) पाठो
व्यास इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

रवादिवाच्येति । असौ दृष्टपक्षः । वेदको विकल्पितेष्टही, अमर्त्यम् अमर्त्यम-
न्त्यामर्त्यम् । अनुदायता—अनुदायतेषु पाठः इत्यर्थः । अत्रानिष्टो यथा आदित्यकृत्वा
अपुष्टयतो अनुदायतेषु पठ्यते इति भावः । अत्रापि व्यासः ।

दृष्टं लिङ्गासाध्यामिति । दृष्ट्+यत् इति स्थिते 'रवादिभ्यश्च' (२५१५) इति
इतिविकल्पः । तत्र दृष्टपक्षे दृष्टोक्तिरिति (हित्वम् अभ्यासकायै गुपय) । उक्त-
भावे तु धातोर्भङ्गपरस्मिन् हकारस्य प्रत्ययविकल्प इत्याह—'वा दृष्टसुह'—
(२५२०) इत्यादि । पक्षे च इति—'को दः' (२५२४) इत्यनेनेत्यर्थः । दृष्टोक्त्य इति
'अवपक्षे रूपम् । तथाहि दृष्टोक् च इति ज्ञाते घञे दृष्टोक् च इति भवति । यतो
अवपक्षोक्तिरिति (२२००) दृष्टोक् च इति भङ्गां अम्—इति ज्ञाति तु दृष्टोक्त्य इति । दत्त-
पक्षे तु दृष्टोद इति रूपम् । तथाच—दृष्टोक् च इति ज्ञाति दत्ते—दृष्टोद, च इति दुष्वा
च्युतिरिति घञ् दः । ततो 'दी दे शीपः' इति मध्यमद्वय शीपे यथोक्तं रूपम् । एवं दृष्टोक्त्वा
इत्याह । दत्तपक्षयोक्तृत्वं रूपमिति । शीप्यतीति परासंयजते । तथाहि—अवपक्षगुणादुत्तरं
दृष्टोक् इति स्थिते दत्तपक्षे दृष्टोक् इति—शीप, इति ('रवापो यमो भङ्'—
२५२४)—शीक् इति ('यदीः कः—' २५२५)—शीक् इति ('इक्कोपदेश—' २५२६-२७)
इति पक्षेन यथोक्तं रूपम् । अत्रापि च दृष्टोक्, इति—शीक्, इति—शीक् इति (अति-
शयि (२२१) पक्षेन घञ् कः)—शीक् इति इति प्राप्सम् । अत्र पुषाद्यङ् अङ्गत्वं
इति । अत्रो लिङ्गाच्च गुः । नैमित्तिकविवेक इति । मोक्ष इति प्राप्सम्—'शीक्-
कः न तु सति (गीता), च अनुपाशद्वयचनं मुनीक (भट्टि) इत्यादिवाच्यम् ।
अनुपाशद्वयवादि । अत्रापि दत्तपक्षे प्राप्सम् । अङ्ग उद्विग्न इति । शीपदेशः ।
उद्विग्न इति अत्रैव निपातनादप्रत्यय इति वदतः । शीप्योक् इति । इष्टोक्तिरिति
अवपक्षम् । शीप्योक्तिरिति प्राप्सम् । शीप्योक् इति । प्राप्सस्य लिङ्गाच्च गुः ।
शीप्योक् इति । अत्रानिष्टादिति अत्रापि । 'वा दृष्टसुह' इतिविकल्पमिति अत्रानिष्टादिति

श्रीकृष्णात्—अथापूर्वम् उक्तत्वे । 'उत्' इत्यस्यार्थमाह—एवाद्याः समासा इति ।
 एवाद्यास्य 'एवादिभ्यश्च' (२३१५) इत्यतः परिगणितम् । एवाद्यादयस्तु न समासाः
 इत्याह—एवादिभ्यश्च । सिद्धान्त इति—माधवादिभिस्त्वयैवाभ्युपगम्यतादिति भावः ।
 तेषु उपपत्ति इति । उदित् । उपपन्नो नाशः । 'ततः आत्मे पानीयवर्धे' इति
 हितोपदेशः । इन्द्रियनिष्कर्षोऽप्ययं प्रयुज्यते—'आमेत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण
 दुर्जनः' इति कुमारि । 'मिहोभवेत् कोपं लजेत्' इति वार्धः । चक्षोऽप्यादीर्षविधावर्कं
 सूक्ष्मवतारयति—

२५१८ । शसामष्टानां दीर्घः स्थानि ॥७३॥७४ ॥

दो— । शमादोनामित्यर्थः । प्रविशाम्यति । शेमतुः ।
 शेमिथ । शमिता । अशमत् । तसु १२०२ काञ्च्चायाम् ॥
 ताम्यति । तमिता । अतमत् । दसु १२०३ उपपत्ति । उपपन्न
 इति ख्यन्ताश्च । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु प्रमिवदकर्मकः ।
 अदमत् । असु १२०४ तपसि खेदे च । आम्यति । अयमत् ।
 असु १२०५ अमवस्थाने । 'वा आश' (२३२१) इति स्थान्
 वा । तत्र कृते शसामष्टानामिति (२५१८) दीर्घः । आम्यति ।
 सुख्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्रादिवत् । चसु १२०६ सहने ।
 चास्यति । चक्षमिथ-चक्षय । चक्षमिव-चक्षयत् । चक्षमिम—
 चक्षयम् । चमिता—कृता । अयमपित् । भ्रादिस्तु वित् ।

'अपितः आम्यतेः चान्तिः चमूषः चमतेः चमा' ।

कसु १२०७ ज्ञानौ । काम्यति । कामति । शपोव शब्दपि
 'ष्टिवुकुम्' (२३२०) इत्यत्र दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो

विनुवर्धः । अङ् । अक्षमत् । भदौ १२०८ वृषे । मास्यति ।
अमदत् । अमादयोऽष्टौ गताः ।

असु १२०८ दीपणे । अस्थति । आसु । असिता ।

The अच्, or vowel of the eight roots of the अमादि class (अम्, तम्, हम्, यम्, अम्, चम्, क्लृप् and अङ्) becomes long when the affix झन् follows. Thus पणिनाम्यति—[अल by 'जिह्वमद—' (२१८५)] etc. गीमनुः—by 'अस एकङ्—' (२२६०) । जेनिच—by 'अलि च सेटि' (२२६१) । शमिता—इट्, ता । अममत्—अङ् । तसु to wish, दसु to pacify. उपपन्न इति शब्दाख्य i.e. the word उपपन्न is derived with उच्, affixed to अम् after it has taken चिच् by 'जिह्वमति च'—; absence of इङ्गि being due to 'नितो ऋक्' । Here by it is known that तसु is transitive and not intransitive like गति उपपन्न above. Hence द्रास्यति etc mean ज्ञमयति etc. असु to labour etc. असु to be restless, to walk etc. By 'वा भाय—' (२६२१) असु takes झन् optionally and when it takes झन् its अच् becomes दीर्घ by 'अनामदाना—' (this rule). Thus आस्यति—असति etc. अङ्, will come in लुङ्—अममत् । The rest is like अस read in आदि । असु to endure. It is अदित् hence takes इट् optionally when अच् etc. follow by the rule 'अरविदुति स्यति—' (२२७९) Thus अचम् इट्—अचमिच and अचम् अ—अचद (मोक्षसारः) । अचल by 'मीय' (२१०६) अ turns into ऋ which become cerebral owing to the य in 'अच—' similarly अचक्षम् । This root is अचित् or not अ—eliding whereas अमृच् read in आदि ■ चित् or अ—eliding. Hence—

'अचित् (not अ—eliding) आस्यति i.e. असु (दिवादि) gives आसि

(चम् + त्ति) whereas चित् चसते i.e. the च—eliding चसूच्, (आदि) gives चसा (चम् + चङ् by चिदभिदादिभ्योऽङ् which bars त्तिम् on being चित्)। क्लम् to be tired, क्लामति—दीर्घ by 'गमानद्यानाम्—' (२११६) and क्लामति दीर्घ by 'डिङ्क्लम्—' (२३२०). The reading of क्लम् in the यमादि class is to attach the affix चितुच् after it by 'शमित्यष्टाभ्यो चितुच्' (३१२१)—because without this rule 'गमानद्यानां दीर्घः' गति, क्लम् would have दीर्घ by 'डिङ्क्लम्—' (२३२०)—which directs दीर्घ to आदि क्लम्। मदी—to express glee. Here end the eight यमादि roots. चम् to throw, चाच—by 'चत् आदिः' (२३४८). चम् will have the aug. चुङ् (च) when चङ् comes by the rule—

मिल—। शमाभितिः । स्पष्टम् । शमाद्वयम्—संयुक्तम्—शमुस्तमुस्तमुशामि—
 यमुस्तमुस्तमुशामि । क्लृप्तमदी तयोस्तुष्टौ शमाद्वय उदाहरणः ॥ इति । मदीवत् सत्यं
 एव उचितः । श्विभाम्यति इति । 'श्विभनद—' (१२१५) इति चतुर्थम् । उदित्वात्
 भमित्वा—भम्भा इत्यादि । श्विमतुरिति—'चत एकादश—' (१२६०) इति एताभ्याम-
 कोपी । श्विमिच इति । श्वि ६ति एतादि । अशमत्—पुमाश्च । एदमन्वापि
 नीध्यम् । दत्त उपशम इति । उपशममन्वाद्य साधनप्रकारमाह—उपशम इति अन्वय-
 इति । अति उपमिति वाक्यशेषः । अन्वयेति हेतुमति श्विमन्वाद्यर्थः । 'मिता
 क्रयः—' (२०६१) इति श्विचि इहाभावः । ननु किमर्थं अन्वयेति क्लृप्तः ।
 क्लृप्तत्वेन यमि रूपं अन्वयान् इत्याशङ्क्य भाह—तेन सकर्ककोऽयमित्यादि । तथाच
 द्याम्यति इत्यस्य यमयति इत्यर्थः । आदिबदिति—आदी पठितमात्रादित्यर्थः । अशमिच—
 अशम्य इत्यादि । आत्यैरुदित्वात् 'अरतिपुति—' (२२०८) इतीदृक्कृत्यः ।
 अशम—अशम्य इति । अशम (२२०८) इति मन्त्र नः । तस्य वात् परत्वेन चः ।
 अशम्यमूर्ध्वोर्ध्वप्रत्ययान्माह—अशमयति इति । द्विपदिपुनरिति सम्प्रसारणे । अश-
 म्नीकान्तेन उभयवर्गमि संयुक्ताति—

अपि सः आत्मीयः (विवादीमण्डितः-अथ इत्यस्य) आत्मीयः सित्ताभावात् किम् ।

अनुरः अमतेः (भौवादिकञ्च असुव इत्यस्य) अमा इति । चित्वात्—'चिदभिदादिभ्यः—' इत्यङ् । टाप् । कृत्वात् प्राणादिति । कृत्वाति इति भादः । 'चिदुक्त्वसु—' (२३२०) इत्यनेन दीर्घः । ननु तर्हि खनोऽपि चित्वात् 'चिदुक्त्वसु—' इत्येव दीर्घे धित्वे अतः शमान्तानामित्यत्र कक्षाव्यतिः पाठो विरुद्धः इत्याशङ्क्य समाधने—अमादि—पाठो विदुषर्ष इति । 'अभिव्यष्टाभ्यो चितुष्' (२१२१) इत्यनेनेति भावः । शमी । शमी इत्यादि च ऋपम् । मोक्षानोपदेशस्य—इति (२७५२) इत्याशङ्क्यः । शमादयोऽष्टौ गताः । अस्य चेषणे इति । आसु इति । अत आसुरिति (२२४८) अभ्यासदीर्घः । अवास्य लुङि—अङ्गि तु शान्तमः सादिख्याह—

२५२० । अस्मतेस्तुक् ॥७।४।१७॥

दी—। अङ्गि परि । आस्यत् । अस्य पुषादित्वादङ्गि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति—' (२४३८) इति वचनं तद्धर्मम् । तद्ध तु, 'उपसर्गादस्यत्पूर्वोर्वा—' (वाचिक) इति वक्ष्यते । पर्यास्यत । यस्म १२१० प्रयत्ने ।

The aug. अङ् (१) is added **अस्य**, when अङ् follows (in वृत्त) । Thus आस्यत्—तुक् is चित्वात् hence the process is thus—आद् अस्यत् अङ् तिप् (त)—आ अस्यत् अत् etc. The root अस्य is mentioned twice—once in the rule 'अस्यतिवक्तिस्वातिथीऽङ्' (2438) and at another time under the पुषादि class which roots get the affix अङ् by 'पुषादि—' (2343). Hence there is no need of taking up अस्य in the rule अस्यति etc.—because being पुषादि it (अस्य) gets अङ् enjoined for this class. But yet the term 'अस्यति in the rule अस्यति etc.' is not superfluous for it (अस्यति) gets the अङ् enjoined by अस्यतिवक्ति etc, when it is आत्मनेपदी due to some prefixes such

as परि, नि, etc before it, by the Varttika 'उपसर्गादसन्तुष्टीर्वा' under (विने विभाषा)—2701). Thus Bhattoji says अस पुषादिभ्याम् etc. तद्धर्मम् i.e rule 'असतिवक्ति—' is to enjoin चङ् for चस् when the same is आत्मनेपदी. And we shall speak of it (तद्ध्) under उपसर्गात्— etc. Thus पर्यायतः । उच् to make effort. उदित् ।

मित— । असतेरिति । अपेक्षितं पूर्यन्नाह—चङि परे इति । 'अङ्गोऽङि भुवाः' (७४।१६) इत्यसन्नादनुवनेरिति भावः । पुनिति किन्, उकार उकारणार्थः । कित्वादन्यादयसः । ननु चस् धातुः पुषादी पठ्यते । पुषादिभ्यस्य 'पुषादि—' (2348) इत्यङ् विधीयते । तत् 'असतिवक्ति—' (2538) इत्येतेन चङ् विधानार्थम् असतेः पुनरुपादानं व्यर्थम् पूर्वमेव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्य पर्यवस्थापयति—अस पुषादिभ्यादिति । तद्धर्ममिति—आत्मनेपदार्थे निगम्यः । कुतः पुनरसतेरात्मनेपदित्व- निश्चयाह—तद्ध् तु—'उपसर्गादसन्तुष्टीर्वा' इति । नास्ति कस्मिन्—आत्मनेपद- प्रकरणे 'विधिविभाषा' (२७०१) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ननु तत्रापि पुषादिकेषां इति तु न द्रष्टव्यम् । 'पुषादिद्वातादङ्गदितः परस्मैपदेषु' (२१४२) इति परस्मैपदे एव पुषादिके निगमादिति दिक् । तच्च उदाहरति—पर्यायत इति । उपसर्गवशादसते- रात्मनेपदविकल्पात् 'रक्षां वि वेदीं परितो निरास्रत्' (अडि १५) इत्यादि सार्धं इति । अस प्रथमे इति—

२५२१ । यसोऽनुपसर्गात् ॥३१।७१॥

२५२२ । संयसस्य ॥३१।७२॥

द्वौ— अङ् वा स्वात् । यस्यति-यसति । संयस्यति- संयसति । 'अनुपसर्गात्' किम् ? प्रयस्यति । जसु १५११ सोऽनणे । जस्यति । तसु १२१२ उपचये । दसु १२१३ च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु १२१४ स्तम्भेऽस्यति ।

ववास । ववसतुः । 'न शसदद—' (२२६२) इति निषेधः ।
 वशादिरयमिति मते तु, विसतुः । विसुः । व्युष १२१५ विभागे ।
 अयं दाहं पठितः । अर्थमिदेन त्वङ्गर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् ।
 ओष्ठगदिर्दन्त्यान्धोऽयम् 'व्युसति' इत्यन्ते । अयकारः 'वुस'
 इत्यपरे । म्रुष १२१६ दाहे । अम्रुषत् । पूर्वञ पाठः
 सिञ्जर्थं इत्याहुः । 'तदुभ्वादिपाठेन गताय'मिति सुवचम् ।
 विस १२१७ प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । कुंस १२१८
 संश्लेषणे । अकुसत् । वुस १२१९ उत्सर्गे । वुस १२२०
 स्रञ्जने । मसी—१२२१ परिणामे । परिणामो विकारः ।
 'समो' इत्येके । लुठ १२२२ विलोडने । उच १२२३ समवाये— ।
 उच्यति । उवोच । 'जचतुः' । सा भवानुचत् । अश १२२४
 भ्रंश १२२५ अधःपतने । अमश । अमशत् । 'अनिदिताम्—'
 (४१५) इति नलोपः । अमशति । अमशत् । ह्रश १२२६
 वरणे । ह्रशति । अह्रशत् । ह्रश १२२७ तणूकरणे । ह्रशति ।
 जितृषा १२२८ पिपासायाम् । ह्रष १२२९ तुष्टौ । श्रमज्जौ
 भौवादिकाद् विशेषः । रुष १२३० रिष १२३१ हिंसायाम् ।
 'तौषमज्ज—' (२३४०) इति वेट् । रोषिता—रोष्टा । डिप
 १२३२ चेपे । कुप १२३३ क्रोधे । सुप १२३४ व्याकुलत्वे । सुप
 १२३५ रुप १२३६ लुप १२३७ विमोहने । सुष्यति । रुष्यति ।
 लुष्यति । लोपिता । लुपतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु
 लिपिसाहाय्यात् तौदादिकस्यैव ग्रहणात् । लुभ १२३८ गार्ध्वं
 गार्ध्वमाकङ्क्षा । 'तौषमज्ज—' (२३४०) इति वेट् । लोभिता-

सोष्वा । लोभियति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भादेरवृत्-
 क्तत्वालोभतीत्यपीत्याहुः । शुभ १२४० सञ्चलने । लुभ्यति ।
 यम १२४१ तुम १२४२ हिंसायाम् । लुभिनभितुभयो दुःसादौ
 क्रादादौ च पठन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्रादित्वात्
 पक्षे सिञ् भवत्येष । इह पाठस्तु श्रवण्यः । क्लिष्ट १२४३
 आद्रीभावे । क्लियति । चिक्लेदिश—चिक्लेत् । चिक्लिदिन-
 चिक्लिह । चिक्लिदिम-चिक्लिह । क्लेदिता-क्लेत्ता । अ-
 मिदा १२४४ स्नेहने । 'मिदेर्गुणः । (२२४६) मेयति ।
 अमिदत् । द्युतादिपाठादिष्व अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह
 पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु
 पाठस्तु चितः । अजिदिदा १२४५ स्नेहनमोचनयोः । ऋधु १२४६
 वृद्धौ । आनर्धः । आर्धत् । ऋधु १२४७ अभिकाङ्क्षायाम् ।
 अर्धत् । वृत् । पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादि—
 सभाप्रार्थनेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भादिवदाकृतिगणः ।
 तेन श्रीयते वृग्यसीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

इति तिरुम्भदिवादिप्रकरणम्

2531 (Rule No.)—अन् comes optionally after the root यच्
 (यक्षी यक्षवे) provided it is not preceded by any उपसर्ग—But :—

2532 (Rule No.)—The विकारश्च अन् comes optionally after
 the root यच्—only when it is preceded by the उपसर्ग सन् and no
 other. Thus वक्षति etc in the former case and संवक्षति etc in
 the latter case ; why say 'वनुपसर्गात्'—when preceded by no

उपसर्गः । Witness—प्रवसति only and not प्रवसति also. The meaning is that वृ takes झन् optionally when it is used singly and also when it is preceded by the उपसर्ग सन् but not so where any other उपसर्ग precedes the root. Thus when any उपसर्ग except सन् is prefixed, the root shall have निश्च झन् । Hence प्रवसति only and not प्रवसति also. ननु (अन्) to relieve. ननु—दह् to waste, to reduce etc. इति निषेधः i. e. the prohibition of एत् and अभ्यासक्षेप । व्युप to separate or divide. This root is once read in this दिवादिगण before the पुमादि roots. Here it is read again to attach चङ् after it (in कृङ्) in a different sense i. e. in the sense of division. Thus अकृषत्—with चङ् but व्युष दादे will give अकृषीत् with सिच्; some say that it (व्युष) begins with a labial and ends with a dental—‘व्युसति’; others, however, hold that it is bereft of चकार—‘वुष’ । वृष्ट to burn was read before (पुमादि) to attach सिच् after it—so say (our predecessors). But it is better to include it (वृष्ट) in the भूदिगण so that it will then have neither झन् nor चङ् । उच to collect together. उचयुः—by उचयं दीर्घः । आ भवान् उचयुः—here आदायस्य is barred by ‘न माङ् योगे । अचु (अच्) to come down. अचयत्—here the च of अचु elides by the rule ‘अनिहितान् इत् उपधाया निङ्क्ति’ (415) for चङ् is कृत् which prohibits गुण also. शिथला (इच्) to feel thirsty. शि for क प्रत्यय in the present tense by ‘जितः ङ’ (3044); च for the prohibition of इत् in निष्ठा by ‘आदितच’ (3036) Thus—इत्. वदवान् but वदित is with इत्च. (इत्वा + इत्च.) । उवति etc. खात्रकी etc.—i. e. उव् read in भूदि as regards this particular affixes, ऊप् to be angry.

Thus कृष्यति etc. Hence कृष्यते as in 'कदाचित् कृष्यते नाता मोदरका-
 'करोमशी' (संविद्यार) is wrong. It is evident in मर्दन्मुयेत्यत्र too that
 कृष्य is चेद् । For कृष्य which is read under the चनिट् list is taken
 to be कृदादि on account of its being read with लिपि (which also
 is कृदादि) । सोच्चा—by लघूपधगुण the affix त becomes ध by 'अथसोः—'
 (2279) and म becomes न् by कडां नश्—(51). सुथेत्—विचिञिङ्
 (अतो येयः—चयेद्) । भादिरहन्-कृतत्वात् etc—some hold that as the
 word 'हन्' which signifies the end of the class or chapter to
 which it is joined has not been read in भ्रादि class so the root
 कृन् though read in दिवादि, will give सोमति etc as well with म्
 and लघूपधगुण etc. i.e. will also have the भ्रादि conjugation. Roots
 बुभि, नभि and तुभि are also read in कृदादि and क्रादि । Being inclu-
 ded, therefore, in the कृदादि class they will have चङ् by पुषादिपुषादि
 —' (2343) But in the alternative case they must have चिच् as
 well, as they are read in the क्रादि class. Here they are read
 to attach यङ् after them. चिङ्लोदिव—चिङ्लोदिव—option of इद्
 because (क्तिङ्) is कङिच् or क—eliding hence 'कृत्तिङ्तिङ्' (2279)
 applies. The root तिमिङ् would have चङ् (by पुषादि—') (2343)
 as well, as चिच् in the कृङ् पच (by एद्वयो भुक्ति (2345) on the
 ground of its being read in the कृदादि class, so that here
 (in पुषादि) it is read again not to attach पुषादङ् after it but to
 prohibit चिच् in the परचै—which (चिच्) would have been affixed
 to it, had it been read before or beyond पुषादि i.e. in दिवादि ।
 Thus चनेदीत् will not be the alt. form (with चिच् in परचै), but
 चनिदत् only (with चङ्) । It results from all this, therefore, that the

पुषादि पाठ (reading of त्रिभिदा in the पुषादि class) is essential. If so, then read it not under द्युतादि, but beyond the same (द्युतादि), under the आत्मनेपदी roots—in as much as it will have अङ् giving to its पुषादित् giving अमिदत् and also सिष् giving अनेदिष्ठ when आत्मनेपदी । कैषित् etc.—By the word इत् here some explain that it indicates the finish of the पुषादि class only and not of दिवादि class as well which (दिवादि) is inexhaustible like the भ्रादि class and thus the forms like जीयते, सृजति etc are rightly formed.

Here ends the दिवादि class

नित्—। यस इति । संवत्स इति च । यसः अतुपसर्गादेव अक्षन्विकल्प इति प्रथमसूतार्यः । सप्तपूर्वादिष यसः अक्षन्विकल्पः इति द्वितीयसूतार्यः । अथ भावः—
 ओपसर्गाद् यसः नित्यमेव अक्षन् यथा—यसस्यतीति न तु प्रससतीत्यपि । अत आवाते यत् अतुपसर्गाद् यस अक्षन्विकल्प इति । तर्हि यससि—यसस्यतीति सिद्धम् । अत नित्यमः कियते—यदि कुतचित् ओपसर्गाद् यसः अक्षन् विकल्प इत्यने तर्हि समपूर्वादिष यसः आत्मपूर्वादिति । अतः सिद्धं—संवत्सति—संवत्सतीति । अयमिति श्रुत् इति परावृत्त्यते । अर्धेनेदिन इति । विभागात्मकमर्धेनेदिनपनादाय इत् पुषादी अक्षर्यं पच्यते इत्यर्थः । तेन अयोचौदिति भीमादिकस्य दाक्षार्धेनक्षेत्रेति भावः । पूर्वत्येति । पुषादिभ्यः आगित्यर्थः । तद्भादिपाठेनेति । यदि सिचमासनुमाकाङ्क्षा कियते तर्ह्येते भ्रादावेव पच्यताम् न खलु पुषादेः प्राक् दिवादाविष्यर्थः । तथाचैवं स्यात्कली भवत् पवैत्याह सुबचमिति । यत्ते युक्तमिति तदर्थः । आ नथानिति । आकाशमप्रतिषेधः । अनिहित्वानिति । अङ् इति इदित् न भवति । अतोऽङ् नवीपः । भीमादिकादिति । भ्रादी पठिताह—इत्येतिरित्यर्थः । सिपिनाहचर्थादिति—सिपिनासह पठितत्वादित्यर्थः । तौदादिकशेषेव सचपान्—पुषादी पठितवर्गेषु सुपेनिट्त्वनिधमादिति भावः । न । इदिति । भार्गव आकाशिनश्चत्वात् तत्र 'इत्' इति सचस्यमातिसूचकः नष्टो

नोकारितः । अतएव ऋदृशृकारकसामर्थ्यात् कैचिन्नोभति इत्यपि साधुरित्याहुः ।
 कस्यनोन्मयः । द्रुतादित्वादिति । 'पुषादिद्रुतादि—' (२३५२) उन्मनेनेति भावः ।
 क्वादित्वादिति । तव अङ्गोभावात् । इह पाठस्तु ग्राह्यं इति । न तु अङ्गं, तथाचैवं
 पुषादिभ्यः प्राग्व्येति पठितुं युक्ता इत्यभिप्रायः । किन्तु इति । ऊहित्वात्—'स्वरतिमुति—'
 (२२७६) इति नेट् । द्रुतादि-पाठादेषति—भातृत्वं द्रुतादीं च पठ्यते अत्र
 पुषादी च । पूर्वव (द्रुतादी) च आत्मनेपदिषु पठ्यते तेन 'द्रुतादौ कृञि' (३३४५)
 इत्यनेन परस्मैपदस्यापि पिबत्यनेन प्राप्तेः 'पुषादिद्रुतादि—' (३३४३) इत्यङि
 चमिदन् इति भवति । तत्पक्षे तु सिचि अनेदिष्ट इति । ननु यदि द्रुतादि—
 पाठादेवाह् सिद्धकर्त्ति इह पुषादौ पाठो व्यवः । नैत्याह—इह पाठः अनेदीत् इति
 नाभूविति । यदि 'स्वयंपुषादानपठित्वा ततः, प्राग् द्विवादी पठ्येत तर्हि' परस्मैपदस्यपि
 सिचि प्राप्ते अनेदीत् इत्यनिष्टं स्यात् । अतः परस्मैपदे सिञ्ज्वाकचालमिह पाठः ।
 नन्वेवं यदि पुषादौ पाठ इच्छितस्ततः सप्रयोजनश्च—नितरां तर्हि द्रुतादिभ्योऽन्मयं च
 कचित् आत्मनेपदिषामुपु नेदतेः पाठो युक्तः । एवञ्च पुषादिपाठादह् आत्मने-
 पदित्वात् सिचि भवत्येव इति ज्ञत्वा आह—द्रुतादिभ्यो ऋचिरेवात्मनेपदिष्विति ।
 द्रुतादिपाठस्यानर्थकत्वादिति विभाव्यम् । कैचिन्निति—स्पष्टम् ।

॥ इति भित्तमापिस्त्रातिङ्कदिवादि-प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तस्वादि-प्रकरणम्

दी—। पुञ् १२४८ अभिषवे । अभिषवः सपनं योद्धनं
स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः ।

पुञ् i. e. पु which is सम्भवदी means to cause to bathe, to
torture, to bathe and to distil wine. It is intransitive in the
sense of bathing.

नित्—। अथ अङ्गिष्करणान् स्वादीभारभसान् आह—पुञ् अभिषवे इति ।
वीपदीशोऽयमिति च । निष्ठादुभयपदी । अभिषवपदस्वाद्यंताह—अभिषवः सपनं
—(स्नातेचिजन्ताह्) इत्यादि ।

२५२२ । स्वादिभ्यः श्रुः ॥३॥३॥

दी—। सुनोति । सुनुतः । 'सुश्रुवोः—' (२३८२) इति
यण् । सुनन्मन्ति । सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे ।
सुषाव । सुषुवे । सोता । सुशु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् ।
सुयात् । 'सुसुधूज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । अस्यवीत् ।
असोष्ट । अभिषुषोति । अभ्युषोत् । अभिसुषाव ।

The विकरच् or affix श्रु (शु)—(of which श्र only elides)—
is attached after the roots सु etc. (enlisted herein)—when in

the active voice the तिङ् affixes follow. Thus सु + श्नु + तिप् = सुश्रुति = सुश्रुति—श्रु by 'सार्धे—' (2168).

N. B.—Here सुश्रु and not श्रु alone is the चङ् or verbal basis. Hence श्रु is gunnated due to पिच्च of तिप् । श्रु is श्रिन् or श्रिङ् by 'सार्धेचातुर्नामपित्' hence श्रु (which is an चङ् in the case of श्रु) is not gunnated owing to the prohibition 'क्विति च' (2242). सुश्रुतः—तत् is श्रित् hence no guna. सुश्रु + भति = सुश्रुन्, भति = सुश्रुति by 'ह्रस्वो—' (2387) which bars सवङ् enjoined by 'अभित्र—' (272). सुश्रुः—सुश्रुः here the उ of श्रु elides optionally by 'क्षीपसास्मान्तरणां न्योः' (2233). सुषाव—यत् by इण्योः etc. (211). सुश्रु—सु + श्नु + श्रि (elision of श्रि by 'उतथ' प्रत्ययात्—' 2334). सुश्रुयानि—श्रुय because चाट् is पित् । सुश्रुत्—भाषीः hence श्रु is not attached—ह्रस्व of श्रु by 'चङ्गात्—' (2293). असादीत्—इति by 'सिचि इति' (2297). असीत्—the root is gunnated because सिच् is not कित् here. अभिश्रुति—श्रु by 'उपसर्गात्—' (2270) and श्रु due to यत् । अभिश्रुति—अभि—अट् + श्रु + सवङ्—यत् by 'श्राक् सितात्—' (2276). अभिसुवाव—यत् by 'स्त्रादिभ्यश्चावेन—' (2277).

मित—' स्त्रादिभ्य इति । स्त्रादिभ्यः न प्रत्ययः स्यात् अतएव सार्धेचातुर्नामपि परे इति सूत्रार्थः । यपीऽपवादः । सु + श्नु + तिप् इति स्थिते 'सार्धेचातुर्नामपित्' इति श्रु-प्रत्ययस्य अभिवर्जिते क्लृप्तात् 'सु' इत्यस्य गुणाभावे सुश्रु + तिप् इति जाते प्रत्ययस्य पिचान् 'सार्धेचातुर्नामपित्—' (२१६८) इति श्रु इत्यस्य गुणः । सुश्रुत इति—सर्वाङ्गित्वात् गुणः । सुश्रु भति इति स्थिते 'अभि श्रु—' (२३८७) इति उभयैकं प्राप्ते चाह—ह्रस्वो नो इति । सुश्रुः—सुश्रु इति । सुश्रु + यत् इति स्थिते—'क्षीपसास्मान्तरणां न्योः' (२२३३) इति उकारलोपविकल्पः । सुषाव—इण्योऽपिस्त्रादिना यवङ् । सुश्रु—'उतथ प्रत्ययाद्-संशोभपूर्वत्वात्' (२२९४) इति हेर्लोपः । सुश्रुयानि इति—चाङ्गनामपि चाट्

पिलाद् गुणः । अवादेयः । सूत्रात्—आशिष—आशेषानुवासेन ननुपत्यसंज्ञाभावात्
‘अकृत—’ (२२८८) इति दीर्घः । अनिट्त्वत्वात् सिच इडभावे चाह—‘संसृष्टस्य’
इति । सिचि इडितिति (२२८७) इति । असौष्ट इति—इक् समीपेत्वपि भक्त्यपत्त्या—
भावात् अकिंभात् तत्पक्षे गुणः । अभिपुनोति इति । ‘उपसर्गान् पुनोति—’
(२२७०) इति पलम् । तत्पक्षे यत्नम् । अथपुनोति—अन नदन्ववाये स्यापि
‘आक् सितात्—’ (२२७६) इति पलम् । अभिसुषाव इति—‘स्यादिवभासेन
आभासस्य’ (२२७७) इति निबन्धादभासादुच्यते पलम् ।

२५२४ । पुनोतिः स्यसुनोः ॥ ८।३।११७ ॥

दी— । ‘स्ये सनि च परि सुञ्ज—’ न स्यात् । विसोष्यति ।
षिञ् १२४८ कथने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये ।
सेता । शिञ् १२५० निशाने । तालव्यादिः । सेताः । कुमिञ्
१२५१ प्रक्षेपणे । ‘मिनातिमिनोति—’ (२५०८) इत्यात्वम् ।
समी । ममिञ्—ममाय । मिम्ये । माता । मीयात् । मासौष्ट ।
अमासौत् । अमासिष्टम् । अमास्त । चिञ् १२५२ चयने ।
प्रथिचिनोति ।

The च of सुञ् does not turn cerebral (च) when स्य and न् follow
(notwithstanding the precedence of उपसर्गस्य). Thus विसोष्यति—च
is by ‘इण्कोः and आदेश—’ (211-12). सिञ् or सि is उपसर्गदी means to
bind. ओपदेश—thus सिनोति etc. विसिनोति—prohibition of वल by ‘ज्ञान्
पदायोः’ (2133) and the rule ‘उपसर्गात्, पुनोति—’ (2270) does not
apply for सिनोति is not included therein. सिषाय—सिष्ये—अन by
इण्कोः etc. कुमिञ्—कुत्त hence मिम्यम् (with मि and न्) । समी—सिञ्
चञ् becoming चो by ‘चात् चो—’ after मि has become स by

'नीमाति etc.' (2508). नमिन्—नमाय by इङ्मिङ्ङ ; cp. भारवानमिन् ।
 मिन्—मिद् य (एङ्) चान्ते, which is कित् as also कित् hence
 'नीमाति—' etc. does not apply. नीमात्—आयोः—by 'पङ्क्त—'
 (2298). मारीट्—आयोः—वङ् पञ्चे with वासुट्, सुट् ईट् and चालाईट् of
 the root, चमादीत्—कृङ्—आत् by निमाति—etc. and कृङ् and इट् by
 'अमरमन्मातां स च' (2377). Elision of मिन् by इट् ईटि (2266).
 अमास—In चान्ते, the rule 'अन रत्त—' does not apply. The
 root is अनिद् hence अट् मा सृ त—चमास । चिञ् to pluck or compose.
 अनिद् । प्रथिवीति—एत् by 'वेगदमद—' (2260).

मित—। सुनोतिरिति । 'अपदानस्य सूध्यन्तः' (८ १३५) इत्यधिकारसूत्रम् ।
 'न रपरस्यपिच्छि'—(८ १३१०) इत्यतो नेति चातुर्वर्त्तते । तदाह । सो न स्यादिति ।
 सुनोतिरिति षष्ठ्यन्तम् । अचनोतिरिति तु सप्तम्योद्विवर्त्तनं तदाह—। सो न स्यादिति ।
 तत्र पङ्क्त्यात् सो चदाहरति । चितोच्यति इति । अत्र उपसर्गादिति (२२७०) न
 प्रवर्त्तते । तेन 'सो' इत्यत्र पङ्क्तं न । अत्र तु अभिसुसृः । अचनोतिरिति चिपि 'अतो
 लोप' इति लोपे चले कले दोषः । सुसृष्विति तु नोदाहरणं 'लोतिच्छीरेव षचि—'
 (२६९७) इति नियमैव तत्र चलाभावाच्च । एतच्च काश्चिदायां स्यट् । चिञ्
 चन्दने इति । लोपदेशोऽनिद् च । अतएव चिनोति इत्यादि । चातोर्गुणभावः सुनोतिवत् ।
 चिञ्चितीति इति । उपसर्गात् सुनोति—इति सूत्रे चिनोतिरप्यह्वाद् यत्वाभावः ।
 तदभावाच्च अलाभावः । चिषाय—चिञ् इति । इष्टीरिति यत्नम् । चिञ् इति
 चिञ्चत् । इमिञ् इति । चिञ्चात् चिञ्चम् च—मितम् । मिनोति इत्यादि सार्वधातुक—
 चिञ्चये रूपम् । मनी—इति । मि + कृङ् इति स्थिते कञ् ; पिञ्चन एङ्विषयत्वात्
 'नीमातिमिनोतिदीर्घा अपि च' इति (१५०८) चाले कृते चिञ्चे 'आत नी यञ्' इति
 नीकारादेशे रूपम् अत्रि भारवाननियमादिङ्किकञ् मन्सिञ्च्यह नमिन्—अमास
 इति । तत्र इट्पञ्चे 'आतो लोप इति च' (२२७२) इत्यालोपः । मिन् इति । एङ्
 चादिचिञ्चामात्रात् चिञ्चये एङ्विषयत्वाभावाच्च नीमातिमिनोतीत्यस्याप्रवृत्त्याभावाच्च

रूपम् । भावेति—एवमिववत्तादमित्याद्य आस्यमित्यर्थः । नीयादिति—आग्निपि परस्मैपदं
‘किदाग्निपि’ इति किञ्चादेर्भविष्यत्ताभावात् नीयातीत्यस्याप्राप्तेः ‘अकृतम्—’ (२२२८)
इति दीर्घे कृते रूपम् । नासीट इति—आग्निपि तद्धूपसे रूपम् । एवमित्यादात्तम् ।
चमासीदिति । आस्ये कृते ‘यमस्मनमातां मुक् च’ (२२३०) इति समागम इट् च ।
तस्य इट् ‘इटि’ (२२६६) इति टिङ्खोपः । चमास इति—मुक्तिं तस्मिन् रूपम् ।
यमस्म—इत्यस्य परस्मैपदे एव ब्रह्मतेः सन्निटौ न । आतोदविट्कलादिकारणवशा-
भावय—अ मा सिच् त चमास इति । चिच् चयने इति । चयनं रचनाविशेषः ।
चमिद् । ‘मैर्द्वन्द्व—’ (२२६०) इति चत्वं मलाह—प्रतिचिनीतीति । चय
अभ्यासादुत्तरस्य—विचिचिचिचि कृतं सादित्वाह—

२५२५ । विभाषा चैः ॥ ७३॥५८ ॥

दी— । अभ्यासात् परस्य चिचः कृतं वा स्यात् सनि
लिटि च । प्रचिचिकाय—चिचाय । चिक्के—चिच्ये । चचैवीत् ।
अचेषष्ठ । स्मृज् १२५३ आच्छादने । स्मृणीति । स्मृसुते ।
‘गुणोऽस्ति—’ (२२८०) इति गुणः । स्तव्यात् ।

कृत or क is the substitute for the च of चिच्, following the
reduplicate or चभास, when सन् and सिच् (affixes) follow. Thus
प्रचिचिकाय etc चिचाय—दीर्घे by ‘चचौ भिषति’ (254) and चत्वं by ‘मैर्द्व-
न्द्व—’ (2260). चिक्के—चिच्ये—एच् is कृत hence the prohibition of
both गुण and इटि ; यच् by ‘परमेकाचः—’ (273). चचैवीत् by लिचि इतिः
— (2297). चचैट—चाकने तच् कृच् by ‘चार्थभाजु—’ (2168). कृ to
cover etc, easy.

नित— । विभाषेति । ‘चचौ कृः—’ (७३॥५२) इत्यतः कृमिभ्योवर्जिते ।
‘चभासाच्च’ (७३॥५५) इत्यतीत्यादादिति । ‘सन्निटोर्न—’ (७३॥५७) इत्यतः
सन्निटोरिति । विभाषेति च चिक्कित्यर्थः ; यदाह—चभासात् परस्मैत्वादिति ।

अधिचिकाय—चिकाय—इति । अलं प्राण्णत् । 'अतो निचति' (२५४) इति इङि । चिकी—चिकी इति । एषः चमिर्लनं किञ्चाद् गुणहङ्गोरभावे 'एरनेकाय—' (२७९) इति यप् । अनेदीदिति—सिचि इङि—(२२६७) इति इङि । चण्डिलेन—इटः परभाभादात्—सिञ्जोपो नः । अचेष्ट—'साव्ये—' (२१६८) इति लङ्पथे लुङि गुणः । लृज् आष्ठादने इति । चण्डि । सुगमा प्रक्रिया— । अथ लुभासोर्लिङ्सिचोरिङ्गिकन्यार्थमाह—

२५२६ । अस्तश्च संयोगादेः ॥ ७।२।४३ ॥

दी— । अदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात् तङि । स्तरिषीष्ट—स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट—अस्तृत् । कञ् १२५४ हिंसायाम् । कपोति । कपुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । कृज् १२५५ वरणे ।

In तद् or प्राक्नेपथ्, the augment इट् is optionally prefixed to the लिङ् affixes and the affix लिङ्—both coming after the root which ends in a च् and begins with a संयोग or conjunct letter (e.g. कृ—which begins with क् which is a conjunct letter (संयोग) and ends in च्) । Thus कृ + षीष्ट (लिङ्: क्रीयुट् and कृट् तिथोः) = कृ इट् षीष्ट = कर् इ षीष्ट = स्तरिषीष्ट (यत् by इङ्गोः, etc.) ; alt. form—कृषीष्ट । Similarly स्तरिषीवाकाम्—कृषीवाकाम् etc. and in कृज् अस्तरिष्ट—अकृत (by 'इत्सादन्तात्') अस्तरिषाकाम्—अकृतम् etc. कृज् to injure or molest. चकर्थ—by 'कृष्यथ'—(2298). क्रियात्—by 'रिङ्यथक्लिङ्' (2367). कषीष्ट—want of गुण due to क्लिप् by 'क्ष' (2368). अकार्षीत् by सिचि इङि and एपरत् । अकृत—by सिञ्जोपो—cp. 'इत्सादन्तात्' (2369). कृज् to choose, to pray etc.

मित—। यन्मूषेति । 'इट्, घञि वा' (अ२।३२) इत्यत 'इट्' इति यन्मूषेति ।
 'किङ् विधीयान्तमैपदेशु' (अ२।३२) इति च सर्वमप्यनुवर्तते । येन विधिसाहच-
 र्येति चत इत्यनेन तदन्तसाभेदाच्च—अदन्तान् संयोगादेरित्यादि । करिषोटीत्यादि—
 इट्प्रत्यये गुणो विधीयः । एवम् लुङि चकरिष्ठ इत्यत्र । यद्युत इति तु 'कृष्णादङादिति
 (२३६८) सिक्लोपाद बोध्यम् । कञ् हिंसायामिति । चञ्चवे इति । 'सिञ्चयठ्
 —' (२२८२) इति नियमान् यत्ति इतिनवेधः । क्रियात् 'रिक् प्रत्यक्'—(२३६८)
 इति रिङादेशः । कृषीष्ट इति । 'छञ्' (२३६८) इति कित्प्राप्त गुणः । अकापीत्—
 विधि इति । रपयत् । यत्त इति—'कृष्णादङात्' (२२६८) इति सिक्लोपः ।
 ठक्, यत्ते इति—। अथ 'कृमुञ्ठ' इति इतिनवेधे प्राप्ते तदविध्यवैक्याच्च—

२५२७ । यभूयाततत्यजगृभ्यवर्धेति निगमे ॥३।२।६४॥

दी—। एषा वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां
 यलीट । ववरिथ । ववृथ । ववृषहे । वरिता—वरोता ।

These words are formed without इट् in vedas in an irregular way. [यभूथ—यू + ठक् which in usage gives—यभूथिथ ।

याततत्य—या + तन् + यात्, ... —यातेनिथ ।

जगृथ—जङ् + लिट्, से (1st. pl.) ... —जगृथिमि ।

ववर्धे—ठ + घञ्, ... —ववरिथ ।]

वरिता—वरोता—option of दीर्घ by 'इतो वा' (२३८१) ।

मित—। यभूषेति । एषामिति—यभूथ, याततत्य, जगृथ, ववृथ इत्येतेषां
 शब्दाणां वेदे इडभावो निपातवन्निपात्यते इत्यर्थः । अतएव भाषायां भवत्ववैकित्याच्च—
 तेनेति । यभूषेत्यादीनां भाषायां तु यभूथिथ, यातेनिथ, जगृथिमि इत्यादि जनेष रूपम् ।
 'त्वं हि वीता प्रथमी यभूथ' । 'यिनाकारिचमुवांततथ' । 'जगृथा ते दक्षिणनिन्द
 चक्षम्' । 'यववे त्वं हि ज्वीतिषाम्' इति नैबमन्त्र काङ्कराणि । यववेति कादि—

नियमादित्यमर्थः । परिवर्त्ता—वर्त्तितेति—‘वृत्तो वा’ (२३६१) इतीदो दीर्घविकल्पः ।
 सार्वभानुषि तु इष्येति—इष्यते इत्यादि रूपम् । अथास्य आतीरात्मनेपदपक्षे—लिङ्
 सिचि इङ्प्रिकल्पः स्यादिति दर्शयितुमाह—

२५२८ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥३२॥४२॥

दी— । उङ्उञ्ज्भ्यामुदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा
 स्यात्तद्धि ।

In the आत्मनेपद conjugation the sug. इट् comes optionally before the affixes of लिङ् (चाचौः) and before सिच्—both (लिङ् and सिच्) coming after the root उङ् or उ आत्मने, उञ् or उ सम्प्रत्ययी and such roots as end in long च् । But this इट् will not have the lengthening (दीर्घ) directed by ‘वृत्तो वा’ (२३६१) due to the following prohibitory rule—

नित— । लिङ्सिचोरिति । लिङ् सिचि वेति तदर्थः । ‘इट् भवि वा’ (३२१४२) इत्यत ‘इट्वा’ इत्यनुवर्त्तते । ‘वृत्तो वा’ (२३६१) इत्यतो वृत्त इति च । तदाह—उङ्उञ्ज्भ्यामुदन्ताच्चेत्यादि । सृते आत्मनेपदेष्विति वैचित्र्यार्थः । एषात्त्वने-
 मेवेष्टसिद्धेष्टाह—तर्क्येति । अथ वृत्तो वेति इदो दीर्घविकल्पो प्राप्ते चाह—

२५२९ । न लिङि ॥३२॥४३॥

दी— । वृत्तो लिङ् इदो दीर्घो न स्यात् । परिवर्षेष्ट—वृषीष्ट ।
 अवारीत् । अवरिष्ट—अवरोष्ट—अवृत । भुञ् १२५६ कम्प्रमे,
 घृणोति । घृणुते । अघौषोत् । अघोष्यत् । दीर्घान्तोऽप्यथम् ।
 धूणोति । धूणुते । ‘स्वरतिसृति—’ (२२७८) इति वेद् । दुधमिष-
 दुधोष । किति लिटि तु ‘श्रुक्—’ (२३८१) इति निषेधं

याधित्वा क्तादिनियमाधित्वमिट् । दुधुधिव । 'सुसुधुञ्ज्'—
(२२८५) इति नित्यमिट् । अधावोत् । अधविष्ट—अधोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । टुटु १२५७ उपतापे । दुनोति । चि
१२५८ गती वृद्धौ च ।

The aug. इट् is not lengthened, when coming before the लिङ् affixes of the roots इङ् and इञ् and also चकारान् roots. Thus चरिषीष्ट etc. अधावोत्—by 'विचि इङिः—'. Here the इट् is नित्य । अधविष्टम् etc. इङ् for the rule 'वृत्तो वा' (२२६१) does not apply due to the prohibition 'विचि च परस्मैपदेषु' (२२६२—७१३०) । चरिष्ट etc.—The option of इट् is by लिङ्गविधौः—' and the option of lengthening ('दीर्घ') of the इट् is by 'वृत्तो वा' (२२६१) । चान् is formed after the elision of चिच् by 'इजाद्वान्' (२२६६) । धञ् (धु) also read as धुञ् (धू) to shake. अधीवीत्—by 'विचि इङिः—' (२२६१) । दुदध—by नञ् and चरादिभ्यः । In चित् लिट् viz in 'च' and 'न' the root will have इट् always by the क्तादिनियम which bars the prohibition enjoined by 'शुक्लः—' (२२८१) । अधावोत्—this is the तुङ् sing of धुङ् ('दीर्घ') which gets नित्य इट् by 'सुसुधुञ्ज्'—' (२२८५) । अधविष्ट—अधोष्ट—तुङ् ('तत्पञ्चे') option of इट् by 'छरतिइतिस्त्वितिङ्ज्दिनो वा' (२२७६) ।

Now we take up the परस्मैपद roots उप्लो राव साव संलिङ्गो under 'धावो—' (२५२२) । टुटु—or टु to give affliction. टु for चवच्—दधवः । चि to go and to increase—

नित्—। न लिङ्गोति । 'वृत्तो वा' (७१३८) इत्यनो वृत्त इत्यनुवर्तते । लिङ्गोति च पटाद्यैः सप्तमी । तदाह—वृत्तो लिङ् इति । 'मात्रभातुसंज्ञे—'

(अथ ३५) इत्यत इतिप्रत्ययवर्तते । 'अत आह—इट इति । चरिषीट इति—मुष्णे
 कृते रपरलमिति भावः । 'अवर्तीत् इति—'सिचि इति—' (२२८७) । इह
 नित्यमिह सिचिचिचोरित्यस्य नकुभावविपत्त्यार्थ इतिवक्तव्यः । 'अवर्तिताम्
 इत्यादिषु 'सिचि च परस्मैपदेषु' (२२८९) इति निवेधान् 'वृत्ती वा' (२२८९) इति
 दीर्घविकल्पो न । अवर्तिट इत्यादि । सिचिचिचोरिति इतिवक्तव्यः । 'वृत्ती वेति'
 दीर्घविकल्पश्च । चञ्चल इति—इहभावपक्षे इदम् । 'इत्यादिकात्' (२२८८) इति
 सिञ्जलोपः । धुञ् कल्पने इति । चणिट् । चतपत्र सिचि इहो—अधीचोदिति ।
 दीर्घान्तस्य (धूञ इति पठित इत्यर्थः) 'स्वरन्तिभूतिभूतिधुञ्जदितो वा' (२२७८)
 इत्यनेन इहविकल्पं सम्यक् इत्याह । दुधविष—दुधोय इति । एतम् दीर्घान्तस्य
 अधावीत् । अधविट—अधीष्ट इत्यादि स्पष्टं सुखं । अधविट इत्यादि सिचिचिचोरित्य-
 वेत्येति श्रवम् ।

अथ परस्मैपदिन इति । राघ सग्य संसिद्धान्त्यन्ता इत्यर्थः । दुष्ट उपपत्तये
 इति उपपत्तापो पीडनम् । द्विगादस्य—'द्विगुणद्वय' इत्यन्तरः । द्वि गृही गृही वेति ।
 उपसर्गादस्य कर्त्तृ साधित्वाह—

२५२० । हिनुमीना ॥ ८११५५॥

श्री— । उपसर्गस्याभिनिष्ठात् परस्मै एतयोर्गन्ध 'च'
 'व्यात्' ? प्रहिष्येति ।

Cerebral comes in case of the न of हिनु and मीना coming after
 a condition (of सल) lying in an उपसर्गम् । हिनु—हि + नु (खादि) and
 मीना—मी + ना (व्यादि) । प्रहिष्येति—also प्रवीष्यति । हि coming after
 the चव्यात् is changed into चि by—

मित— । हिनुमीनेति । अथवीर्णनात् वधीद्विचनम् । तस्य सीमो सुम् ।
 चतपराह—एतथोरिति । 'रवाणां नो यः' (८१११) इत्यस्य नो च इति । 'उप-
 सर्गादस्यमसिचि चोपदीप्य' (८११४) इत्यत उपसर्गादिति चानुवर्तते । तदाह—

लभसर्गस्यादित्यादि । हिनुसीनेति च्छुभाप्रत्ययान्तम् । वद्विचोति । मनोवाति ।
कुलायमाह—

२५३१ । डेरचङि ॥३॥१५६॥

दी— । अभ्यासात् परस्य हिनोतिर्हस्य कुत्वं स्याच्च तु
चङि । जिघाय । घृ ११५८ प्रीतौ । घृचोति । पत्ता । स्य
१२६० प्रीतिपान्ननयोः । 'प्रीतिचलनयो' रित्यन्वे । 'चलनं
जीवनम्' इति स्वामी । स्यचोति । पम्मार । 'स्य' इत्येके ।
स्यचोति । पुञ्योत्यादयस्त्रयोऽपि क्कान्दसा इत्याहुः । आप्प्र
१२६१ व्याप्ती । आप्रोति । आप्रुतः । आप्रुवन्ति । आप्रुदः ।
आप्ता । आप्रुचि । सृष्टित्वादङ् । आपत् । यङ्क १२६२ यङ्की ।
अशकत् । राध १२६३ साध १२६४ संसिद्धौ । आप्रोति ।

कुत्. i.e. कर्गोपि च ('स्थानेऽन्तरगतः') = ordered = place of the
च of हिनोति or हि coming after the reduplicate or अभ्यास ; but
not so when चङ् follows. Thus वद्वि चङ—जि वि भ—जि वी च—
जिघाय च—जिघाय—जि by 'कुङ्कोचः' (२२५५) । [Why say चचङि—
witness चजीवयन् and not चजीवयत्—हि विच् कुक् तिप्—in चङ्] । स्वामी
takes चलन or movement to mean जीवन or life. पम्मार—by 'इयु' वा.
स्वयः' (२२५६) and 'यचो विचति' (२२५७). It is stated that all the three
roots घृ, स्य, and च्छु are of vedic application. आप्रुतः—no मृच, be-
cause तच् is कित् । आप्रुवन्ति—here (आप्रु + चन्ति) यच् by 'इयु' मृदीः—
(२२५९) does not apply for the च of वृ is संयोगपूर्व (घृ + वृ) ; but तच्
comes in by 'यचि मृच्—' (२२६०) । आप्रुवः—here आप्रु is not an alt.
form for च, being संयोगपूर्व, will not be dropped by 'लोपवाक्यन-

तरसाम् स्त्रीः' (२१३३) । आधुहि—here हि does not disappear by—सर्वत्र
 सम्यगात्—' (२१३४) for the same reason as stated above. लुहित्वाङ्
 i.e. by 'पुषादिभुसादृश्यादिवः—' (२१३५) । राध ■ accomplish—

नित— । कुरिति— । 'अभ्यासाच्च' (७।१।५५) इत्यतोऽभ्यासादित्यनुवर्तते ।
 'चलोः कुः—' (७।१।५६) इत्यतः कुरिति च । तदाह—अभ्यासात् परस्त्रीत्यादि
 भवतीति पर्युदासादाह—न तु चकीति । निधाय इति—किञ्च भक्त इति स्थिते
 अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वेन चः आन्तरसंभ्यात् । ततो वृद्धायादीनी । अकिं तु—अनीक्यत् ।
 (अथपि हिताभ्यासकाम्यादि स्यादिति व्यर्थम्) । चकने जीवन्मिति । चकनवतो
 (सक्रियस्य) जीवितदमनादिति तदर्थः । एकीत्यादयस्त्वय इति । अन् इतीवमपि
 गृहीत्वैति संशयः । आध् न्यासाविति । लुहित् । अणिट्, च । आधत्त इति—तसि
 क्तिप्राप्त्यर्थः । आधुवतीति । आध् + अन्ति इति स्थिते लकारस्य संयोगपूर्वकत्वेन
 (प्र + ल) अनेकाचोऽपि 'हुङ् मुवी'रिति (२।५७) वङ् न । किन्तु 'अधिष्णु—'
 (२७२) इत्युक्तेर्वेति शङ्कः । एवमाध् व इत्ययं 'लोपश्चास्त्वत्तरस्यां लोः'
 (२६३२) इति लकारलोपमिच्छकोऽपि नास्ति । किञ्च आध् लोपश्चापि संयोगपूर्वक-
 त्वादेव 'चतस्र सम्यगात्—' (२१३४) इति द्वेर्लोपीनेति संशयः । लुहित्वादिति—
 पुषादिभुसादि (२१३३) इत्यनेनेत्यर्थः । राध साध संविहाविति । राधोतीति । अथ
 हिंसार्थकस्य राधतीति टि—एताभ्यासलोपी च इत्याह—

२५३२ । राधो हिंसयाम् ॥६।४।१२३॥

दी— । एखाभ्यासलोपी स्तः किति सिटि चेटि थलि
 च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राधा । साधोति । साहा ।
 असात्सीत् । असाहाम् ।

अथ हावमुदात्तेतौ । अम् १२६५ व्यासरी सङ्घाते च ।
 अम्भुते ।

The root राध—meaning to injure, offend etc. will have एख and अन्धस्योप when a कित् सिट् or a सेट् (with इट्) चम् (see अत एकहल्—2266) follows. Thus अपरेषतुः and रेष्टः (कित् सिट्), and also रेधिव (सेट् यच्) । साञा—साध् + ता—साध् वा by 'अवशावोधः—' (2280). असात्सीत्—by इटि 'चद्वज—' (2267). च is changed into ष by 'सुरि च' (121); and सिट् does not slide for, it is not preceded by इट् as the root is चनिट् । असात्ताम्—see साञा (तम्—ताम्) ।

Now we take up two अनुदात्त or चाकनेपदी roots, viz चश् (चश्) and टिच (सिचम्) । चश्नुते—The root will have the ang. नुट् in सिट् by :—

नित—। राध इति । 'धुगेरेडावध्यासयोपध' (१४१११६) इत्यतो एखा-
भ्यासलोपाविति । 'नमङ्गनङ्गनङ्गनधमा—' (१४११२८) इत्यतः कित्ति । 'अत एकहल्
—' (१४१२२०) इत्यतो सिट्ति । 'यस्मि च सेटि' (१४१२२१) इति च अर्थमनुवर्तते ।
तत्र कलितसाध—एखाभ्यासलोपो स इत्यादि । हिंसायामिति योजनीयं राध इति
च । किति सिटि अपरेषतुः रेष्टु इति । चलि तु—रेधिव इति । राद्धा इति—राध + ता
इति स्थिते 'अवशावोधो—' (२२८०) इति तस्य धः । असात्सीत्—'चद्वज—'
(२२६७) इति इत्यन्तत्वं च ठङ्गिः । 'सुरि च—' (१२१) इति चल् तः । इट्
परत्वाभावात् सिङ्गलोपो न । असात्ताम् इति—तद्व्याम् । तस्य चः प्राग्वत् ।

अथ ह्यविति । चश्नुद्विधावित्यर्थः । चनुदात्तेतामिति चाकनेपदिनामिति
बोध्यम् । अथाभ्यासात् परस्य अध्नीतेर्गुणान्नः सादिति दर्शयति—

२५२२ । अश्रोतेत्य ॥ ७५३॥ ७२॥

दी—। दीर्घादभ्यासावर्णात् * परस्य नुट् स्यात् ।

* 'अभ्यासावर्णात्' इति वाक्यमीरमाया पाठः । 'अभ्यासावर्णात्'
इति तत्त्वमीरमायावर्णात् पाठोऽपि स एव स्थितः ।

आनये । अगिता—अष्ट । अगिष्यते—अग्यते । 'अनुवीत ।
अगोष्ट—अगिषीष्ट । अगिष्ट—आष्ट । आच्यताम् । द्विष
१२६६ आस्त्यन्ते । स्तिभ्यते । तिष्ठिषे । स्तेषिता । '

The aug. रुद् is prefixed to the verbal base (चङ्) चञ् following the अवर्ध of the चभास, after the same (चवर्ध) has been lengthened (by the rule 'चत चादेः'—2248). Thus चम् + त (चिद्) = चम् चम् ए=च चम् ए=आ रुद् चम् ए=आन् चये=आनये । अगिता—अष्टा—option of इद् by 'सरति—' (2279) for अष्ट is. ऊदित् । In अष्टा चञ् comes in by 'अच—' (294) and टल by ट्वा ट्वाः (118). Similarly by इद्विकल्प—अगिष्यते—अग्यते (चम् + सते (when without इद्)—अग्यते ('अच—')—अग्यते (बहोः कः—(295) and इन्कोरादेशप्रत्यययोः—३११.१२). अग्नवीत—by उक्त् (अचि य् रु—' 272). अगोष्ट—अगिषीष्ट—आगोर्लृङ् । अगिष्ट—आष्ट—सुक् । By इद्विकल्प आष्ट ellision of सिच् by 'आचो अचि ; कल etc as before. आच्यताम्—आद् चम् चिच् आताम्—आ चम् च् आताम्—आच् आताम्—आच् आताम्—आच् आताम् । द्विष to incense. दीपयिष—क्षिपते etc.—easy.

निय— । अच्यतेति चेति । 'चयेति वक्तव्ये चम् नातिव्याकृत्यं य् रुनिर्द्धेयः' इति नास्ति । 'चत लोपोऽभ्यासस्य' (७३१.१८) इत्यलोऽभ्यासस्येवमुच्यते । 'चत चादेः' (७३१.७०) इत्यतीत्य इति च । तदाह—अभ्यासावर्धादिति—अभ्यासस्य अवर्धादिति च तवये । 'तत्कारुद् द्विष्य' (७३१.७१) इत्यतस्तत्कारुदिति नृद्विति चातुच्यते । तल्लि (तत्कारुदित्यनेन) च अत चादेरिति कृतदीर्घं आकारः परास्म्यते । तदाह—दीर्घादिति । अथवा 'दीर्घं इक्षः किति' (७३१.६२) इत्यत दीर्घं यङ् आत् दीर्घोभूताह दीर्घादिति नाचो लभ्यते इति विभावम् । आनये इति । आकारात् परस्म्य चरेर्नुकामनः । टिल्लाद्यायचरः । अगिता—अष्टा इति । अग्य इति ऊदित्—

पाठात्—‘खरति—’ (२२७६) इति इत् विकल्पः । उत्तरम् अथादिना (२६४) ;
 अच् + खति इति स्थिते इत्यादिना वत्, ‘खतीः कः—’ (२२५) इति पक्षः नः । अन्ते
 इत्कोरिभ्यादिना (२१२-१२) च । अच् + गुणीत इति—‘अचि ग्गु—’ (२०५)
 इत्युपम् । अचिनीट—अचौठ—अचिदि रूपम् इत्यदि प्राग् वत् । अचिष्ट—आट
 इति—अचि त—प्रत्यये इये । उत्तरम् आट् अच् सिच् त—आ अच् स् त इति
 स्थिते ‘भली भलि’ (३२८१) इति सलोपः । अत्तुल्ले । आवाताम्—प्राग् वत्
 अत्तुल्लवत्यानि । टिच आत्तन्दने इति । गोपदीयत्वात् सकारे प्राप्ते टुल्ल-गिञ्ते-
 ताकारः । सिञ्चते इत्यादि । तिष्टिच—इत्कोरादेशप्रत्यययोः (२११-१२) इति
 वक्ष्ये न । सोचिता इति—अच् प्रथमः ।

दी— । अथ आगच्छात् परस्मैपदिनः । तिक् १२६७
 तिग १२६८ गती च । चादास्कन्दने । तिङ्गोति । तिङ्गोति ।
 वध १२६९ हिंसायाम् । सप्नोति । निष्ठ्वा १२७० प्रागल्भ्ये ।
 धृष्योति । दधर्ष । धर्षिता । दध् १२७१ दध्मने । दध्मन्
 दध्मः । दध्मोति । ददध्म । ‘अन्विग्रन्विदन्विस्त्रञ्चीनां लिटः
 कित्त्वं वा’ इति व्याकरणान्तरमिहाप्याज्योयते इत्युक्तम् ।
 ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । आभीयत्वादसिञ्च-
 त्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्ते ‘दध्मश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ’
 (नार्त्तिक) । देभतुः । ददध्मतुः । इदं कित्त्वं पिदपिद्—
 विषयकमिति सुधाकरादयः । तस्मते तिप्—सिप्—मिप्सु ।
 देभ । देभिश्च । ‘देभ’ इति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति
 व्यासकारादिमते तु—ददध्म । ददध्मिश्च । ददध्मेत्वेव ।
 दध्मात् । ऋधु १२७२ वृद्धौ । ‘अप मीयने’ इत्येके । सुभ्रादि-
 त्वात्तलं न । वृप्नोति । ‘अभ्दसि’ (गणसूत्र) । ‘आ गच्छात्तादधि-

कारोऽयम् । अथ १२७३ व्याघ्रो । अङ्गोति । दध १२७४
 घातने पाशने च । दध्नाति । चसु १२७५ भचणे । चन्नाति ।
 रि १२७६ लि १२७७ चिरि १२७८ जि १२७९ दाश १२८०
 ■ १२८१ हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायाम-
 पीत्येके । 'न तदयशः प्रसभ्यतां क्षिणोति' । 'ऋचि' इत्येक
 एवाजादिरित्यन्ये । ऋचिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति ।
 दान्नाति । दृणोति ॥ वृत् ।

॥ इति तिङन्तस्यादिप्रकरणम् ॥

We now deal with the स्रादि परस्मैपदी roots up to the end of the class. From the च (at the end) we infer that तिक् तिग &c. mean to incense or provoke also (आश्लक्ष्णम्) । विह्व (ह्व्) to look spirited, to challenge etc. ह्व and not ह्वित due to च at the end by 'चादित्' (3036) and the elision of ज gives वनेनादि ह्व by 'जित् ह्व' (3088). From this root we have ह्वधुस् etc. (ह्व—ह्वन्+ङिन्). दध् to make a parade, to be proud etc. It has been stated in another grammar that the लिट् of वन्ति, वन्ति, दन्ति and क्षन्ति will be regarded ■ क्ति in an optional way. To this we have recourse here also (though the above rule वन्ति-वन्ति—etc is non-Paninian). Thus in ददध + अतुस्, because अतुस् is क्ति [N. B. The rule 'असंयोगादित् क्ति' (3242—1. 2. 5) cannot be resorted to here for दध ends in a संयोग or conjunct letter. Hence it is that Bhattoji seeks out a different grammar], so the न in दनस् is dropped by 'अनिदिताम्' (415). But the rule 'अनिदिताम्' (6. 4. 24) falls under the अविद्यमानम् (6. 4. 22) hence the नलोप being अविद्य (non-existent) due to its आभीयत्, we can neither have एत् nor have the अभावलोप by 'अत एकद्व' (3260)—6. 4. 120) due to the क्ति of the affix अतुस् (In the above-mentioned way).

This difficulty is solved by the 'varṭika—दृश्ये' etc. 'It has to be stated that दृश् also will have एश् and अभासलोप (even though the लोप is regarded as अदिङ्)'. Thus दृशुः also दृशुः (for अशुः is optionally क्ति here). This क्ति of क्ति, by the above rule or statement 'अस्मि अस्मि—' is taken by सुधाकर and others to extend to क्ति क्ति, as well as to अस्मि क्ति; so that according to their opinion एश् and अभासलोप will also be effected in cases of क्ति, क्ति and क्ति—thus दृश्—दृशुः and दृशुः as—दृशुः. Here दृश् etc. should be regarded as alternatives of दृशुः etc. But Nyasakara and others (including me i.e. Bhattoji himself) hold that this क्ति of क्ति covers अस्मि affixes only and not the क्ति ones viz क्ति, क्ति and क्ति. Thus दृशुः (अश्), दृशुः (अश्) and दृशुः (अश्, अश्) are the only forms. दृशुः—अस्मिङ् which being क्ति (क्तिदिशि) the न of दृशुः elides by 'अनिहितान्—' (४१५).

'दृशुः'—It is a gāṇa दृशुः and means that the roots hence to the end of the chapter are of pure vedic origin. The root क्ति is intended by some to be used in secular language also—न तद् वशः etc. The in fullverse is—

यस्मै च रक्ष्यं यस्मै च रक्ष्यं न तद् वशः यस्मै च रक्ष्यं चिचोति

(रघु—II—40)

Some hold that क्ति and क्ति are not two separate roots but both form a single one क्ति (and not क्ति) with vowel क्ति at the outset, क्ति i.e. here end all the roots of the क्ति class.

नित्—ः अतो क्ति अकारलोपसाह—आदिति । क्तिपुन इति । अश् इति धातुः । अित्कारश्च वर्गमाने कार्यम् । 'कीतः क्ति' (१०८८) = क्तिः । आदित्-करचमिङ्निर्वाधार्थम्—'आदितश्च' (२०२६) इति । अभादेव क्तिन क्तिपुन इति क्तिमन्त्रवे क्तिपुन इति । अभादेव क्ति इति । कीतकम्पनात्

विहितकर्मोद्गममित्यर्थः । नन्वेति—इत्याभ्युचीयत इति । ‘अर्थधीनाग्निद्वि-
जित्’ इति (२१४२) ‘पाणिनिपुत्रस्य अर्थधीनपरचिद्विषयत्वाद् दग्धेयं संशोभ-
नपरत्वात् किञ्चाप्राप्तौर्वाकारवाच्यत्वात्प्रयत्नमिति श्रियम् । तथेति नलोपस्य ।
आभीयत्वेनेति—अभिहितान्—(६।४।२४) इत्यस्य ‘असिद्धमनुसूताचिकारस्थितत्वेन
(६।४।२२) इत्यर्थः । दग्धं च स्वादि नार्तिजनम् । भाष्यं ‘अत एकद्वयम्—’ (२१६०
—६।४।२३०) इत्यत्र पठितम् । किञ्चैव वैकल्पिकत्वाद्वाह—देभतुः—ददन्भगुरिति ।
यत् किन्तुकरवाच्योपे तस्य ‘असिद्धौ च यदि एताभ्यामसौपो न प्राप्नुतस्तर्हि
स्यात्करवाच्यत्वात्प्रयत्नं व्यवहृत्यमिति चेत् न । यथा सति ददन्भगुरित्येवमेव पदम्
किञ्चाभावेन ‘अत एकद्वयम्—’ इत्येताभ्यामसौपोपस्थाप्यवृत्तेः । इदं निश्चितमिति ।
पिदपिद्विषयकमिति । अतएव विपि (अवि) देभ् इति, सिपि (अवि)
देभिव इति, मिपि च (अवि) देभ इति किञ्चात् पाणिनाकृपान्तपाणि ।
तदेवार्तं न दीचितसक्यतम् । गौरवात्, अपित एव किन्तुकरवस्तेष्टत्वात् ।
आसकारादिधितोषार्थेति दर्शयति । अपिद्विषयकमिति । अतएवात्र मतभेदेन
—ददन्—देभ् । ददन्भिव—देभिव । ददन्—देमेति पिद्विषयैरपि रूपद्वयमिति
श्रियम् । दग्धात् इति । आश्लिषि किञ्चात् ‘अभिहितानि’ति नलोपः ।

कन्दसीति । अथश्रुतिद्वयम् । तस्मादेवमाह—आगवाणादिति । अथमिति । ‘वि’
इति परासम्प्रति । न तदवयव इति । रघुसंशोयद्वितीयसंज्ञकत्वार्थिभूतसंज्ञीक—
येषांकोट्यम् । अथक् तु ‘स त्वं निवत्संस्त्रिहाय जग्मां गुणेभ्योपान् दर्शित—
विषयमिति । अस्मै च रत्नं यद्वयम्परत्वं न तद्वयम् ; अस्मत्ततो विधीति ।
इति । ततः तद्विषयकं यद्विषयेन परामर्शः । विधीतीति द्विनस्योत्तरार्थः । यत् रत्नं
(यत् इति मन्त्रिनाथः) अस्मै च अस्मत्परत्वं तत् संज्ञकतां यथः न विधीतीत्यन्वयः
येषांकोट्यम् । ‘अथकोट्येतिविधानं च दोषार्थे’ति भावः । अथि इति । वेदं
रविचि इति तदुक्तं किन्तु अकारादिः ‘वि’इत्यन्त एकरद्वेति यदर्थः । इद्विति ।
आदयः संश्रुतीनां परिनिश्चित्य वेत्यर्थः ।

अथ

तिङन्ततुदादिप्रकरणम्

दी—तुद १२८२ व्यसने । इतः षट् स्वरितेतः ।

इतः i. e. from तुद to give pain, we take up the six स्वरितान् (अस्यपदो) roots ending in ङ्ग निष्ठासने ।

मित—। अथ अ—विकरणान् तुदादीन् निष्पद्यताम्—इति इति । तुदीत्यादि
'अथ निष्ठासने' इत्यन्ता इत्यर्थः ।

२५२४ । तुदादिभ्यः अः ॥२॥१७७॥

दी—। तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिव । तुतुदे
तोत्ता । अतोत्सीत् । अतुत्स । तुद १२८७ प्रेरणे । तुदति ।
तुदते । तुतोद । तुतुदे । तोत्ता । दिश १२८४ अतिसर्जने ।
अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिष्टोष्ठ । अदिष्टत् । अदिष्टत ।
असृज १२८५ पाके । 'अहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् ।
सस्य स्रुत्वेन अः । अस्य अश्रुत्वेन अः । अश्रुति । अश्रुते ।

The affix or विकरण अ (अ) is attached to the roots of the तुदादि class in the active voice. This also overrules अच् like अच् etc., अ being चित् is not चित् hence by 'सार्धभावा-

अनपित् it is क्तिन् or अणो; thus तुदति—तुदते etc. तुवीद—विट्, परधे—चल्, is पित् hence चुष by 'पुगल—' (2289). तुवीद्विष—Here इद् is मित् due to भारद्वाजविधान । तुवुद्—क्तिन् विट्, hence no guna, अतीतृषीत्—इवि by 'वदत्रज—' (2267). The root is च्चिच्, hence चिच्, does not elide, for 'इठ ईटि (2266)' does not apply. अतुत्—चामने. क्षुक्. Here चिच्, slides by 'इष्वादवात् (2309), and affix त् is क्तिन् hence no guna, चुङ् to push on, to urge etc. It is लोपदेश hence न in place of च् by 'लो नः' । मद् मद्' तुदति पञ्चयानुङ्गी यवा लान् (पूर्वमेव); conjugation exactly like that of तुद् विच्, to offer, give etc. च्चिच् । दिहति etc. 'दिदेश कौतुपाय समस्तमेव' (रत्न—V). ईडा लघूपधगुणः । दिषीष्ट—दिच् + लोष्ट (लोयुट् + षट् + त—चामीः)—दिच् + लोष्ट by 'मय—' (204)—दिक्लोष्ट by 'वदोः कः सि' (205) and 'इप्पीः आदेश—' (211-12). च्चिच्—क्षुक् तिप् here क्, replaces चिच् by 'मय इयुवधादनिठः क्' (2336-3. I. 45). No guna because क् is क्तिन् । Similarly च्चिच् । मसृज् to roast, fry. च्चल् becomes मसृज् by 'शक्विष्वा—' (2412). स् becomes न्, by 'लोः च ना युः'; (III) and the न्, again, becomes क् by 'भ्रुवां नश्—' (21). Thus भ्रुज् च् + तिप्—भ्रुज् च्ति—भ्रुज् च्ति—भ्रुज् च्ति—भ्रुज् च्ति ।

मित— । तुदादिष्व इति । तुदादिभ्यो धातुभ्यः यप्रत्ययः क्त्वात् चार्ध-
धातुमै परे इति सूत्रार्थः । यपोऽपवादः । चार्धधातुकमपिदिति यप्रत्ययस्य अपिस्त्वेन
लिङ्गत्वात् श्रुयः । ॥ इत्यस्य चकारमात्रे तिष्ठति । तुदति इत्यादि । अतम् तुवीद—
तुवुद् इति । पञ्च; पितृन् पूर्वस्य लघूपधगुणः (२१४६) परस्य तु एयः क्तिन्नात्
गुण इति विशेषः । तुवीद्विष इति । भारद्वाजनिघण्टुमित्रनिघण्टुमिति भावः । अतीतृषीत्
इति—वदत्रजेति (२२६०) इत्यन्त्यस्य च्चिच् इति । इठः परत्वासाधारिण ईटीति
(२२६६) इति सिक्लोपो नः । अतुत् इति । इष्वादिद्विषि (२३६६)

विज्जीवः । तत्रत्यस्य—किन्नात गुणः । कुट्ट प्ररवे इति । जोपदीयत्वात्षो न इति
 कः । अनिट् । तुटादिवङ्गम् । दिव्य चतिसर्जने (दाने) इति । दिव्यतीत्यादि ।
 शान्तिकृतं तथा 'दिदेव कौतुलाय सनकसिन् पादं सुमीरीरिव वज्रभिन्नम्' इति
 (२४—५२—२०३) । उपसर्गवजात् चर्णात्तरे इति । तट् वधा—'उपदिशतु
 नामाचार्यः' । सत् कर्त्तव्यं निदेशयतिव्यर्थः । 'उपदिशति हि नामिनीनां यौवनमद
 एवं सलिलानि' (आश्वप्रकाशः) । तत्र चाविष्करोतीत्यर्थः । द्विचौट इति । चार्त्तिधि
 रूपम् । दिज्, वीमुट्, सुट्, त इति स्थिते, 'त्रय—' (२८४) इति वत्ते दिव् चौट इति
 काये 'वडोः कः—' (२८५) इति वत्स कः । ततः परस्कारश्च—इष्कोरित्वादिका
 षः । अदिचत् इति । दिज् + चिञ् + लिप् इति स्थिते चटानमे 'अव द्युपधात्—'
 (२९२६) इति च्ली षष्ठः—अदिज्, क्यत्—अदिज् चत्—अदिक्चत्—अदिचत्—
 पूर्ववत् चमकत्वमिति । एवं भक्ति—अदिचत् इति । अद्यत् पाके इति श-
 मस्यस्य किन्नात् सप्तसारम् । अष्टं सूते । अष्टादधातुकेऽस्य रोपधयो रमागमचिक्त्वः
 सादित्वाह—

२५२५ । अस्जो रोपधयो रमन्वतरस्याम् ॥६॥४॥४॥

दी— । अस्जो रेफस्त्रोपधायाश्च स्थाने रमागमो वा
 स्यादादधातुके । मिप्तादन्तरादचः परः । स्थानयष्टोनिर्देशा-
 द्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ—बभर्ज ।
 बभर्ज । रमभावे—अभ्रज्ज । अभ्रज्जतुः । अभ्रज्जिथ । 'स्तोः—'
 (३८०) इति सलोपः । 'त्रय—' (२८४) इति यः । बभ्रज्ज । बभ्रज्जो ।
 भ्रष्टा—भर्ष्टा । भ्रज्जति—भर्जति । 'किञ्चति रमागमं चाचित्वा
 सप्तसारं पूर्णविप्रतिषेधेन' (वार्त्तिक) । भ्रज्जरात् भ्रज्जरास्ताम् ।
 भर्चीट्—अश्चीट् । अभर्चीत्—अश्चाचीत् । अभर्ष्ट—अभ्रष्ट ।
 चिप १२८६ प्ररवे । चिपति—चिपते । चिप्ता । अश्चेप्तीत् ।

अक्षिप्तः । ऊव १२८७ विलेखने । कृषति । कृषते । कृष्टा—
कर्षा । कृष्यात् । कृषीष्ट । 'सुश्रुसृय—' (धातुिक) इति
सिञ्चा । पक्षे कसः । सिचि अम्वा । अक्राचोत्—अकाचोत्—
अकृचत् । तद्धि 'लिङ्सिचो—' (२२००) इति कित्सादञ्च ।
अकृष्ट । अकृचाताम् । अकृचत । अकृचत (कृसपक्षे त—
प्रत्यये षदम् ; पूर्व्वन्तु सिचपक्षे भिन्नप्रत्यये इति विशेषः) ।
अकृचाताम् । अकृचन्त । ऋषी १२८७ गती । परस्मैपदी ।
ऋषति । आनर्ष । जुषी १२८८ प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिन-
यत्वारः । जुषते । औविजी १२८८ भयचक्षणयोः । प्रायेणा-
यसुत्पूर्व्वः । उद्भिञ्जते ।

The augment रम् is optionally ordered in the places of the
रेव and the penultimate of वसृञ् when any चाङ्धातुज (affix)
follows. अकार in रम् is for facility in pronunciation and being
कित् or स—eliding. रम् is placed after the final vowel of वसृञ् (by
'निद्विषीद्व्यात् परः') . As the खानवडी (viz this takes or is placed
in the place of that—'इदमस्य स्थाने प्रवृत्तये इत्येवंरुपा खानवोया वडीवर्धः)
has been pointed out (by the antrakara) in रोपध्वीः (viz रोपध्वीः
स्थाने), so the र and the उपधा will disappear and thus make
room for the aug, रम् (or र्) . Thus वसृञ् + अङ् (or इ, र्, य, सु

॥ The argument is this :—Panini makes रम् कित्, hence
it will have a seat after अन्त्यादश्चः or after the final vowel.
But if it does so then र् of अ and the अकार remains unelided.
How, then, to form वसृञ् ? The answer is this :— Panini has

ञ् + चञ्) = भञ् + च (for with रञ्—ञ्, च चञ् + चञ् = भञ्, च रञ् चञ् + चञ् = भञ् चरञ् = भञ्—cp—रोपध्वोः—etc., of दीर्घितः). Then by duplication as before भञ्, भञ्, च—चभञ्. And the alt. form is चभञ्—चञ् + चञ्—चञ् भञ् च—भञ् च by इत्यादि यैः—चञ् by 'चञ्चोचञ्च'—चञ् by स्त्रीः—(III)—चञ् by 'भञ्चो चञ्, भञ्चि' (51)

In चञ्—चभञ्चः in the रञ्च and चञ्चः in the रञ्च by द्वित् etc. as before. Here रञ्च and चञ्चोचञ्च do not come in for चञ्च is not द्वित् as चञ्च is संवीर्य (has a conjunct letter at the end). Thus 'चञ्चोचञ्च' (2242) does not apply and consequently no रञ्च or चञ्चोचञ्च. Similarly चभञ्चः—चभञ्चः. In चञ् चभञ्चि—चभञ्चि; चभञ्च + च—चभञ्च by 'चञ्च' (294)—चभञ्च (by टुञ्—113) with the option of चञ् due to the भारवाजनिवसः Cp Rule No. 2296. This is in the रञ्च. And in the रञ्चोचञ्च चभञ्चि—चभञ्चि. The procedure

made रञ् both an aug. and a substitute चान्त & चादेश (चादेश). Being thus allowed to exercise the force of both, रञ्, being द्वित् (like other द्वित् augs.) will sit after 'च' and before च of चञ्च and being an चादेश will dismiss the र and च of चञ्च. All this is known from the term 'रोपध्वोः' in the rule; for had रञ् been an aug. only—then Panini could have enunciated 'चञ्चो रञ्चोचञ्च' instead of 'चञ्चो रोपध्वोः'—etc. Thus चञ्च is now equalled to चञ्च or चञ्च with the elision of र and च of the same (चञ्च which contains भ, र च चञ्च). See also चञ्चो on the point.

of the latter form is obvious in the text (सूत्रे) and the former is easy. These are in परस्मैपद. But in the आत्मनेपद कर्मन्-वचन् etc with रन् and without रन् in turn. In लुट् ता क्त्वा (without रन्)—भर्त्ता (with रन्) etc, by 'वच-—and लुङ्—' In लृट् स्यति and स्यते—भक्ष्यति—भक्ष्यति and भक्ष्यति भक्ष्यति. The procedure is वल of ज by 'वच-—' (294) then वल of व by 'वडोःक-—' (295) and then वल of स्यति, स्यते by इण्योः etc. In आशीर्षिङ् (परस्मै—) the form stands भक्ष् + यासुद् तिप् where if रन्, due to the posteriority of the rule—' (6.4.47.) to the rule 'वडिष्वा' (6.1.16) which enjoins सम्प्रसारण of भक्ष् comes first, then the form will figure as भक्ष्यान्. But the correct form is भक्ष्यात्. Then how are we to proceed here. The question is solved by the Varttikakara. Hence Bhattoji lays down the Varttika—'क्विति रनामसन्—etc' i.e. 'सम्प्रसारण will bar the aug. रन् by dint of पूर्व-विप्रतिषेध when a क्ति suffix follows'. पूर्वविप्रतिषेध is the quite reverse of what is meant by परविप्रतिषेध or 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'. Thus रन् being barred by वन्, due to the क्ति of यासुद् the form now is भक्ष् वात्—भक्ष् वात्—भक्ष् वात् by 'कोः शुभा-—' (III)—भक्ष् वात् by 'भर्त्ता क्त्वा-—'—भक्ष्यात्. भर्त्ता—वर्त्ता—In आशीः आत्मने. with लीपुद्, लृट् or लोट्—भर्त् + लोट् (with रन्) and भक्ष् + लोट् (without रन्). Proceed with वल, वल and वल as before. In परस्मै. सुक्—वधाचीत् (with रन् and सिच् and इति by 'वदस्व-—' (2267); there is no लृट् before सिच्, hence the same does not slide; वल, वल and वल as before). वधाचीत् (without रन् but सिच् etc, comes as above). In आत्मने. सुक्—वर्त्—with रन्, thus

चमजे सिच् त—चमजे स् by 'अच्'—चमजे ण्व by 'भलो भक्ति' (2281)—चमटे by टच् and चमट without चम् thus चमजे सिच् त—चमजे ० त—चम ० ज् त by 'सोः'—(380) चमट् etc. सिप् to throw. चमैदीन् by 'यदयस्' etc. चमिन्—by 'अस्मादस्मात्' (2869). जप् to till, to plough. जमति etc. no guna for ज् is चमिन्। जट्ट by the aug. चम् cp 'चमुदात्तस्' (2402) and कट्ट by गुच् and चपुत्त when चम् is wanting. जघान्—जघीष्ट these are कित् hence no चम् which comes in due to चकित् affixes. No guna due to कित्। चक्राचीन् (with सिच्, चम् and कित्)—चक्राचौन् (with सिच् and कित् but without चम्), चक्रचत् (with च by 'अच्' (2936) no guna for क् is कित्). The reason is clear in the text. चक्रट् by सिच्, लोप cp.—'अस्मात्' (2869). Also see text. चक्रचत्—चक्रच सिच् चत् by चात्तद्देवदेवतः (2258) then चत् and चत् as before. The second चक्रचत् = चक्रच् चत्—चक्रम् च् च् etc as before. This is sing. whereas the former is सिच् plural. चक्रचात्तम्—one by सिच् and चात्तम् and the next is by क् and चात्तम् where the च of क् is dropped by 'अस्मादि' (2337) otherwise it would give चक्रचेवात्तम् by 'चातो कित्' (2235). चक्रचच because 'चात्तद्देवदेवतः' (2258) does not apply here. चरी to go. चानच् by 'अच् चादिः' and 'चान्च् सिच्। चोविजो (विच्) to fear and to move. It is generally preceded by the उपसर्ग च्। चविजते for च् is चिचवन्—

नित—। अक्षुल इति । अक्षुलः + शीपवयोः + रन् + क्तत्वेत्स्यात् इति ऋदः ।
अक्षुल इति अक्षुलां, तस्याह—अक्षुलेरिति । शीपवयोरिति—रक्ष अपवा चेति शब्दः ।
अक्षुलेरिति अक्षुली । इयं च अक्षुलवती—तस्याह—रक्षत्वा अपवावाच स्यामि इति ।

रोपपथोरित्थम् रकारादकार सञ्चारार्थः । न तु चकारसङ्क्षितो रकार इति धनि-
क्यम् : उपधा चाम सञ्चार एव । तेन भवत् (भ् र् भ सृ ज्) इत्यस्य रित्-
सञ्चारवोचोपि भ् भञ् इति सिद्धति । एतौ रम् । अथ च सिद्धादागमस्य
'रोपपथो रम्' इत्यात्मत्वादित्योऽपि । रसि रकारादकार सञ्चारार्थः । मिदयोऽ-
न्यात्पर इति परिभाषाभीतिरुच्यते । अन्यः चञ् चाम चकारः । तेन तस्यात्
थरो रम् (रित्) विधीयते । अतो भ् भञ् इति भूचरञ्—भञ् इति भवति ।
अन्तरस्यामित्युक्तत्वात् एते यथापूर्वं 'भवत्' इति सिद्धति । ननु किमर्थं रसागम-
साध्येतिकः । मेवाह—आहंवातुके इति । 'आहंवातुके' (६।४।४६) इत्यधि-
कारात् । तेन साध्यवातुकादिमये स्थावरो भेति फलितम् । ननु रसो सिद्धात्
'मिदयोऽन्यात् पर' इति चम्याहमोऽकारात् पराऽस्यागमः । रकारादकारयोर्निहतिसम्भ-
वधनिष्पन्नस्य परिहरति—स्थानवशोनिर्होश्चादिति । तस्य स्थाने भवति
इत्यात्मत्वादिति तदर्थः । अथ भावः—स्थानविशेषाभावात् सिद्धस्य करणात् रोप-
पथोः (रकारसञ्चारयोः) स्थाने रम् भवति । न च अनिर्धारितः स्थानवशात्
निर्दिष्ट विधीयते, स एव तत्स्थाने भवति । यथा 'प्रको यचचि' इत्यादी
यचचिः । प्रकृते (भवत् इत्यम्) तु रसो निर्दिष्टस्यानिकत्वात् रोपपथोः
स्थाने न भवति । एवं चाल् आहंमागमले भवतो यथा अस्य प्रत्ययागमले
इति । 'अथ' मेवाहग्यास्यागमयुक्तमिति नत्वा 'भगः तिचि (लोपय)' इत्यतो
लोपपथुपत्तिं भूत्वा रोपपथोर्लोपः रम् तु चास्य एवेत्याहुः । अपरं तु भूत्वा
रन्मन्तरस्याम् इत्येव सूत्रमस्तु । इति तत्त्वयोधिका ४०८ पुष्ठे विकार इति
विवक्ष्यते । अत्र रम् आहंमागमले एव विवक्षिते । कुत इति चेदुच्यते । यदि
अहंमाहो न स्यात्तर्हि 'रोपपथो'रिति स्थानवशोनिर्होश्च निरवयवः । नैवज्ञानमले
'भूत्वा रन्मन्तरस्याम्' इत्येव सूत्रत्वात् । यदि चागमोऽयं न स्यात्तर्हि 'भूत्वा
रोपपथो रित्' इत्यन्तरस्यामित्येवोच्यताम् । मार्शो नित्यकरणेन । अतः सिद्धं यत् समय-
मालम्ब्यादिर्वाच्येति । एवं चागमसादकारात्परः प्रयुज्यते । आहंमत्वात् रोपपथो-
निर्हतिः—रोपपथोर्लोपः न भूत्वायेत्यर्थः । अत्र भावः—'अहं रम् रित्' स्थाने

अस्मात् भवति । 'विद्वोऽन्यात्पर इत्यनेनाचामन्यात् परः क्लियते । रोक्ल तर्हि
(रोक्पङ्क्तुपङ्क्त्याचाम् । उपमायाद्येऽपि वीद्वन्मिति कैयटे स्पष्टम् ।) यवर्क
अस्मात् भवति । मष्टुकारणस्यान्यात्' (इति रोपधवीरिति ज्ञान-वशा तयोरेवविषये-
ऽपयोः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्यते इत्यर्थः
इति प्रदीपः) । एवमाहंभातुके भर्जं भुञ्ज् इति पचयम् । भर्जं पक्षे चलि दिवादिना
वभर्जं इति । अतुष्टि वभर्जंतुरिति । अथ संघोभान् परस्मैण 'असंघोभाजिड् किय'
(११४२) इत्यतुष्टः क्लिप्ताभावादीत्याभ्यासकोपरीरप्रवृत्तिः । चलि वभर्जंतुरिति । अथ
चलि भारद्वाजमिगमादिष्टिकल्प सञ्चाह—वभर्जिन्—वभर्जं इति । पूर्वम् सुनसा
प्रतिपत्तिः । उत्तरम् तु वभर्जं य इति स्थिते—प्रवर्तते (१२४) वः । धृना
तुति (२१९) अष्ट ठः । एतानि रम्पक्षे परस्मैपदे । चात्मनेपदे तु वभर्जं ।
वभर्जति इत्यादि । अथ भभर्जं पक्षे भाह—रभभावे इति । वभुञ्ज इति ।
दित्युक्तादिनेषाभासज्येतेषु कृतेषु वभुञ्ज् अष्ट इति स्थिति 'सोऽधुना—' (१११)
इति सप्त मः । तस्य भङ्त्वेन जः । तयो रूपम् । भारद्वाजमिगमादिष्टपक्षे
वभुञ्जिन् इति प्राप्तम् । इत्यभावे तु वभुञ्ज य इति स्थिते स्वयमेव प्रतिष्ठा दीर्घस्य ।
—लोऽरिवादिना । अथ पक्षे चात्मनेपदे तु—वभुज्य । वभुज्याते इत्यादि ।
तदवसान परस्मैपदात्मनेपदयोः संयुक्तः—

भभर्ज (सिट्)

भभर्ज (रम्पक्षे)

भुञ्ज (रभभावेपक्षे)

वः—वभर्जं । वभर्जंतुः । वभर्जुः

भः—वभर्जिन्—वभर्जं । वभर्जंतुः । वभर्जं

ठः—वभर्जं । वभर्जिन् । वभर्जिन्

वभर्जं । वभर्जति । वभर्जिरे

इत्यादि चात्मनेपदे ।

वभुञ्ज । वभुज्यतुः । वभुञ्जुः ।

वभुञ्जिन्—वभुज् । वभुज्यतुः । वभुज्यं

वभुञ्ज । वभुज्यतुः । वभुज्यिन् ।

वभुज्ये । वभुज्याते । वभुज्यिरे

इत्यादि चात्मनेपदे ।

हुटि तासि रसभावे भूषा (भूष्ण् ता—भूष्णता स्त्रीरिति सन्धीयः ।—भूष्णं
 नञेति वा । दृत्वम्) इति । रसि तु भूषा (भूष्ण् ता । वत्वम्) इति । छटि सति रस-
 भावे—भूष्यति (भूष्ण् + सति—भूष्ण् + सति—भूष्ण्—सति—भूष्ण् + यति 'वर्द्धो-
 षः' इति कः । वत्वम्) । रसि तु—भूष्यति (भूष्ण् + सति—भूष्ण्—सति—भूष्ण्—सति)
 इति । एवं तत्पक्षेः नञ्वागिणि यासुटः कित्त्वोऽपि भूष्ण् + यात् (यासुट् +
 तिप्—यात्) इति स्थिते 'वर्द्धि' इति (२४१२—६।१।२६) सम्प्रसारणं न प्राप्नोति,
 भूष्णं रसादेयस्य पक्षेन—'भूष्णो रोपध्वो रन्'—(६।४।४७)—तस्मात्सम्प्रसारणस्य)
 विप्रतिषेधे परमिति न्यायेन बाधितव्याम् । 'सङ्गद्वयतो विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्
 बाधितमेव' इति न्यायात् तस्मात् पुनरुक्त्यान्वयसम्भावाच्च । न च 'पुनःप्रसङ्गविशेषात्
 सिद्धमिति बाधितस्यापि सम्प्रसारणस्य पुनःप्रसङ्गो भवेदिति वाच्यम् । तथा सन्नापि
 (सम्प्रसारणे सर्वगोचरः) 'भर्त्यात्' इति स्यादिति शब्दश्चुद्धेस्वरि स्थितम् । एवं तु
 चिन्त्यभक्त 'आद् तुभ्ये'त्वस्य प्राप्तिरिति सुधीभिर्विभावनीयम् । पुनः प्रसङ्गेनैव यद्योक्त—
 रूपसिद्धिर्वाच्यम् । तद्विद्वत्तन्त्रस्य सारपाथे वार्तिकसुपम्यस्यति—किञ्चित् रसाभावं
 बाधितेति । पूर्वविप्रतिषेधेन इति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति सदुक्तं तद्वद-
 न भवति । किन्तु विप्रतिषेधे पूर्वं कार्यमित्येवान्न न्यायमिति तदर्थः । अतएव
 रसभावात् सम्प्रसारणेन भूष्ण् यात् इति भवति । तयो भूष्णात् इति शुत्वधश्चे-
 द्भवात् । पूर्वविप्रतिषेधपक्षस्तु न भाव्यमन्ततः । भाव्यकारैः 'विप्रतिषेधे परमि'त्यत्र
 परम्यः इष्ट बाधो । यदिष्टं तत्कर्तव्यमिच्छतात्वात् । तदुक्तमन रुद्धे (भूष्णो
 रोपध्वोरित्यत्र) भाव्य—'सम्प्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ■ तर्हि पूर्व-
 विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । रसोर्वचनमात् सिद्धम् । रसोर्वा न भवतीति
 नित्याभिः..... । सर्वथा यत् पूर्वविप्रतिषेधवाञ्छुष्यामहे । एवं च सिध्यति ।
 तथा भाषणीयाय । ननु योक्तं भूष्णादिमात् (रसावभावात्) सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन
 (वार्तिक) इति । उद्विष्टं सप्रसाध्यम् । भूष्णादिभ्यः कियता सम्प्रसारणमिति ।
 किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् भूष्णादिभ्यः । नित्यत्वात् सम्प्रसारणम् । छत्रोऽपि
 भूष्णादिभिः प्राप्नोत्यन्तरेऽपि इति । एवं पूर्वविप्रतिषेधं प्रत्यक्षमाय—नित्यत्वात्

सम्प्रसारणमिति कृत्ति इति । अथैषीत् इति । वदयतीति इति । अधिन इति ।
 कृत्तादृक् इति सिञ्जोपः । कृता—कर्ता इति । 'अनुदात्तस्य चट्'—(२६०२) इत्यनु-
 विहृत्यः । ताप्रत्ययस्याविष्ठात् । किति तु अनामसो नैत्याह—कृत्तात्—कृषीट इति ।
 कृतरत्न (सौगुट्पद्ये) यत्कृत्तवत्यानि । कृते; परस्मैपदौ कृति रूपमयम् । तत्र सिच्—
 पद्ये भम् विहृत्यात् अनामसो—(भम्)—अनामसोत् इति रूपमयम् । कृत्तवत्या-
 इति । सिञ्जमाये यत्न इत्युपधादिति कृत्तः । अकृत्तविति । आत्मनेपदपद्ये तु—
 सिचि—अकृत्त (अकृत्तं सिचि त—अकृत्तं त इत्यादृक् इति सिञ्जोपः) अकृत्तात्मा
 (कृत्तवत्ये) अकृत्तवत् (आत्मनेपदेष्वनतः (२२५८) इति भस्म 'अन्' इत्यादिभ्यः ।
 कृत्तवत्ये) इत्यादि । कृते तु अकृत्तवत्—अकृत्तात्मा (कृत्तवत्येति अकृत्तवत्)
 अकृत्तवत् अथ कृत्त इत्यस्य अकारान्तात् आत्मनेपदेष्वनत इति न प्रवर्तते किन्तु
 'भोऽना' इत्येव । इत्यादि । अकृत्त इति । 'अतः पादैः', 'सिञ्जामुद् विहृत्य' इति
 अभ्यासदीर्घः सुकान्तवत् । प्रायश्चायमिति । तथा प्रयोगद्वयादिति भावः ।

२५३६ । विज इट् ॥१॥२॥२॥

टो— । विजे; पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वयत् । उहि-
 जिता । उहिजिष्यते । ओललो १२८१ ओलसूजो १२८२
 ओलसूजो । लज्जते । लजे । लज्जते । लज्जते ।

An affix, with the aug. इट् prefixed, to it and coming after
 the root विज्, is treated as ङि । Thus उहिजिता (उह—विज—इत्ता
 (इट्ता) where कृत्पञ्चम्य (2189) does not apply because ता
 is here ङि । Similarly उहिजिष्यते । लज्जते—लज्ज् + ङ + ते—लज्ज् +
 च ते by 'भ्योः'—लज्जते by 'अकां अज्'—(ङ) (51)

मिह— । विज इति । नाङ्कुटादिभ्योऽङिचमिहत् (११२१) इत्यतो
 ङिद्वयमुच्यते । यस्मात् प्रत्ययविधिसदादेव इत्यस्य च 'अह' मित्युक्त्यादिङिङ्गनेमा

शब्दादिकैश्चते । तदाह शब्दादिप्रत्ययौ जिह्वदिति । विज इति पञ्चम्यन्तमित्याह—
विजोः पर इति । उविजिता इति । जिह्वाय युक्ता । उज्जति इति । युज्यमान्ति ।
आगुपत् ।

दो— । अथ परस्मैपदिनः । षोडश १२८३ छेदने ।
'अहिन्धा' (२४१२) वृत्तिः । वज्रचतुः । वज्रश्चिथ—
वज्रष्ठ । 'हित्यभवाभस्य' (२४०८) इति सम्प्रसारणम् ।
रेणस्य ऋकारः । 'उरत्' (२२४४) । तस्य च 'अवः
परस्मिन्' (५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे'—
(३६३) इति वक्ष्यित्वं न ॥ वञ्चिता—प्रष्टा । वञ्चिष्यति—
वञ्चयति । वञ्चयात् । अमञ्चीत्—अमञ्चीत् । व्यच १२८४
व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता ।
व्यचिष्यति । विव्यात् । अव्याचोत्—अव्याचोत् । 'व्यसेः कुटादि-
त्वमनसि' (वार्तिक) इति तु नैव प्रवर्तते । 'अमसि' इति
पर्युपदासेन क्त्वावविषयत्वात् । उच्छि १२८५ उच्छे ।
उच्छति । उच्छी १२८६ विवासे । उच्छति । अच्छ १२८७
गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण । 'अच्छत्यृताम्' (२३८३) इति
शुचः । छिह्ल्यग्रहणस्थानिकहनुपलक्षणत्वान्नुट् । आनच्छ ।
आनच्छतुः । अच्छिता । मिच्छ १२८८ उत्कृष्टे । उत्कृष्टः
पौष्टा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जज १२८८ चर्च १३००
भर्भ १३०१ परिभाष्यभर्त्सनयोः । त्वच १३०२ संवरणे ।
तत्वाच । अच १३०३ सुप्तौ । आनच्छ । उज १३०४ आर्जने
उज्ज १३०५ उत्तम्ये । जुज १३०६ विमोहने । विमोहन—

माकुलोकरचम् । लुभति । लोभिता—लोभ्या । लोभिष्यति ।
 रिफ १३०७ कत्यनयुक्तनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरिफ ।
 'रिह' इत्येके । 'शिशु' न विग्रा मतिभो रिहन्ति । ह्रप १३०८
 ह्रम्फ १३०८ ह्रसौ । आश्वः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः ।
 द्वावपि द्वियान्तावित्थान्ये । ह्रपति । तत्तर्प । तर्पिता ।
 'सुश्रमृश'—(वार्त्तिक) इति शिञ् विकल्पः प्रीषादिकस्यैव ।
 अङ्गपवादत्वात् । तेनाह नित्यं शिञ् । अतर्पित् । ह्रम्फति ।
 अस्मिन् ङित्तात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपे 'शे
 ह्रम्फादीनां तुम् वाच्यः' (वार्त्तिक) । आदिशब्दः प्रकारः । तेन
 येऽह नकारानुवक्तास्ते ह्रम्फादयः । ह्रम्फन्ति । तह्रम्फ । ह्रफयात् ।
 तुप १३१० तुम् १३११ तृफ १३१२ तुम्फ १३१३ हिंसायाम्
 तुपति । तुम्भति । तृफति । तुम्फति । ह्रप १३१४ ह्रम्फ १३१५
 उत्तुक्शे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो
 द्वितीयान्त इत्येके । ह्रपति । ह्रफति । ह्रम्फति । अफ १३१६
 अम्फ १३१७ हिंसायाम् । अफति । आनर्क । अम्फति । अम्फान्ति-
 कार । गुफ १३१८ गुम्फ १३१९ अर्थे । गुफति । अगुफ ।
 गुम्फति । युगुम्फ । उभ १३२० उभ १३२१ पूरणे । उभति ।
 उवोभ । उभति । उभ्याश्चकार । शुभ १३२२ शुभ १३२३
 शोभायै । शुभति । शुभति । ह्रभौ १३२४ अर्थे । ह्रभति ।
 भृती १३२५ हिंसाप्रत्यययोः * । चर्त्तिता । 'वेदिति—'

(२५०६) इति चेट् । चत्तिंथति—चत्स्वति । चचर्तीत् ।
विध १२२७ विधाने । विधति । वेधिता । जुड १२२७ गती ।
तवर्गपञ्चमाक्ष इत्येके । डजुति । 'महतो जुनन्ति' । मृड
१२२८ सुखने । मृडति । मर्डिता । पृड १२२८ च । पृण
१२२९ प्रीचने । पृणति । पपर्ण । वृण १२२९ च । वृचति ।
वृण १२२९ हिंसायाम् । तुण १२२९ कौटिल्ये । तुतोष । पुण
१२२९ कर्मणि शुभे । पुणति । सुण १२२९ भतिज्ञाने । कुण
१२२९ शब्दोपकरणयोः । शुन १२२९ गती । दृण १२२९
हिंसागतिकौटिल्येषु । दृण १२४० अमने । घुर १२४१
ऐश्वर्यदीप्तयोः । घुरति । सुघोर । आगिषि सूर्यात् ।
घुर १२४२ शब्दे । कुरति । कूर्यात् । 'अत्र 'न भक्तुर्कुराम्'
(१२२८) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र चङ्गणादित्याहुः ।
घुर १२४३ छेदने । घुर १२४४ संवेष्टने । घुर १२४५
विलेखने । घुर १२४६ भोसार्यशब्दयोः । घुर १२४७
अथगमने । वृह १२४८ उद्यमने । दन्तगोष्ठगदिः ।
पवर्गादिरित्यनेत्र । वृह १२४८ स्तुह १२५० वृह १२५१
हिंसार्थाः । वृहति । ततर्ह । स्तुहति । तस्तर्ह । तर्हिता—
तर्हि । स्तर्हिता—स्तर्हि । 'अट्'हीत्—अतार्हीत् । अतार्हिम् ।
इषु १२५२ इच्छायाम् । 'इषु'गमि—' (२४००) इति कः ।
इच्छति । ऐषिता—एष्टा । एषिषति । इष्यात् । एषोत् । मिष
१२५३ स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता । फिल १२५४ स्त्रैत्यक्रोड-
मयोः । तिल १२५५ स्त्री । चिल १२५६ वसने । चल १२५७

down, 'वो for न in निष्ठा (ep. 'भोदितव्य') and क for क्त् विकल्प (cp. 'स्वरति-
 द्धिति—' (2279). त्रय् + व + तिप्—the विकल्प व is क्त् hence
 'यद्विष्ठा—' (2413) applies. In चिद् कल् etc. the procedure is
 thus—त्रय् + कल्—त्रय्, त्रय्, कल्—त्रय्, त्रय्, क—Here the यथासि gets
 सम्प्र. by 'सिद्धयथासम्प्र—' (2408)—त्रय्, त्रय्, क by 'स्वरत्' (2244)
 and 'स्वरत् परः' (70)—त्रय् त्रय् by 'इवादिः द्वयः' (2179). The
 second त्रय् does not get सम्प्र., for 'यद्विष्ठा—' (2412) does not
 apply as कल् is क्त् and not क्त् or क्त्. [N. B.—There were
 two cases of सम्प्र. in त्र (वृत्) of the यथासि वल्—viz the सम्प्र.
 of व and र्. Now of these which is to get सम्प्र. first by the
 rule सिद्धयथासम्प्र—? The answer is that the latter (र्) is to get
 सम्प्र. first. How to know that? Because Panini reads 'न सम्प्रसारणे
 सम्प्रसारणम्' (368) which forbids the सम्प्र. of the former (व्).
 Therefore र् only will get सम्प्र. and will change into क् by 'इत्, वल्;
 सम्प्रसारणम्' and finally into क्, by 'स्वरत्' and 'स्वरत् परः'. As this क् (of
 क्) is treated as क् itself by यथानिवृत्तः by the rule 'यत् परविष्ठा—'
 (50), So the rule 'न सम्प्रसारणे—' appears again and prohibits the
 सम्प्र. of the former व् (which had the occasion of सम्प्र. after the सम्प्र.
 क् had been changed into क्). Thus व् does not give place to क्
 due to सम्प्र. । This is what Bhattoji seeks to explain by सिद्धयथासम्प्र
 ...इति वक्ष्यते सम्प्र. न] । This process applies in the case of यद्वल्,
 also, यद्वल् is not क्त्, because ■ follows a सदीय or conjunct
 letter (व्); hence 'यद्विष्ठा—' does not apply. In यद्विष्ठा—यद्वल्,
 the option of वल् is by भारद्वाजनियम । यद्वल्—यद्वल्, व (without वल्)
 for यद्व ■ the result of यद्वि (यद्व + व = यद्व) व ■ यद्व—व is dropped

by 'ओः—' (280)—वचस् व व replaces व by 'वच—' (294)—
वचस्, ङ by 'दुना—' दुः (1:3). ग्रथिता—ग्रथा—इद्विविक्त्य due to
ऊदित्य । ग्रथा—like वचस् above. Similarly ग्रथिच्यति—ग्रथयति due to
ऊदित्य । In ग्रथयति the process is as in वचस् । That here excepting
व is changed into क by 'वदोः कः लि' (195). इध्यात्—धातोः धासुट्
is कित् hence सन्ध—by 'रहित्वा—' । चनचोत्—चनचोत्—Option of
इट् due to ऊदित्य । In the case of इट् (i. e. in चनचोत्) the इटि,
due by 'वद्वज्ज—' (2267) is prohibited by 'वेटि' (2268). Here
सिच् is dropped by 'इट ईटि' (2266). In the latter (चनचोत्),
there being no इट्, इटि by 'वद्वज्ज—' takes effect and सिच् not being
preceded by इट्, does not elide. Thus चनचस्, सिच् ईट् त्—चनच-
स् ईत्—चनचस् स् ईत्—चनचो च् स् ईत्—चनचस् (by 'प्रच—') स् ईत्—
चनचस् स् ईत्—by 'वदोः कः—'—चनचोचोत्—चनचोत्—यत् of स् (सिच्)
by 'इटोः' 'वाटि—' (211—12). व्यञ्ज to disguise. विच्यति—by
'रहित्वा—' (2412). निव्याच—by निव्याचस्य—and 'यत् उपधाया—'
(2282). Prohibition of सन्ध. of व (in वि) as before. विच्यतुः—
here चतुस् is कित् by 'असंयोगात्—' (2242), hence सन्ध by 'रहि—' ।
निव्यात्—अशीः—धासुट् कित् by (किदाप्रिति) । चनचोत्—चनचोत् by
इद्विविक्त्य—cp 'यतो ह्वादे—' (2284).

'अथैः कुटादित्वमवधि' (वार्तिकः) । 'The root व्यञ्ज व्यावीक्षरि is
treated as one of कुटादि class except when it is followed by—the
affix चम् । This affix चम् is क्त and not लिङ् । Therefore व्यञ्ज will
get सन्ध. only when चम्—मिन्न क्त affixes follow, due to its कुटादित्व—
which class get सन्ध. due to टिङ्ग by 'वाङ्कुटादित्वः—' (1. 2. 1).
Thus the Varttika (अथैः etc.) does not apply, here ; for here, लिङ्

सिच् affixes only are dealt with. Hence अङ्गिता, अङ्गित्ति etc. does not get गुण—। [अङ्गित्ति means not in अङ्ग प्रत्यय । Thus it is व्युदासनिधि and governs कृत् affixes only]. In अङ्ग + अङ्—अङ्ग, अङ्ग, च, the अङ्ग is gunnated by 'उरु' (224) and the अङ्ग (second अङ्ग) by 'अङ्गलुताम्' (2383). The form now stands अङ्गं अङ्गं, च । The अङ्ग 'च' is then lengthened by 'अत आदिः' (2248) आङ्गं, अङ्गं, च । Then comes aug. रुद् directed by 'तज्जात्र न विहृतः' (2388). Though आङ्गं constitutes more than two वृत्त or consonants (द्विवृत् न भवतीत्यर्थः), yet it will have रुद् for Panini has taken the term द्विवृत् (constituting two वृत्त) in a general way (उपलक्षणादेम्) and not in a restricted sense. Thus by रुद्, we get आङ्गु अङ्गं, अङ्गं, च—आङ्गु (अङ्गं is dropped by 'इत्यादिः शेषः') । अङ्ग does not take the affix आम् due to its exclusion from 'इजादिभ्य रुदमतीत्यङ्गः' । अङ्गिता—no guna for 'अङ्गलुताम्' concerns सिच् only. रुम् to charm to i.e. render perplexed, अङ्गिता—अङ्ग—option of इट् by 'लौपसङ्गुभरिषद्वयः' (3340). अङ्गित्ति etc. The particle न means इव (like) and रिङ्गित्ति means द्विसन्ति । The option of सिच् (in इप्) due to the varttika 'सु, इक्ष्म—' applies to the पुषादि इप् only—and not to this रुदादि इप् ; for the former gets अङ् by 'पुषादि—' (2343) and सिच् by the varttika in the alt. case whereas the latter (रुदादि इप्) gets सिच् निश्चय or always and not optionally ; thus अतर्वीत् न इटि by 'वेटि' (2268) elision of सिच् by इट् वेटि (2266). The root कृ to make sound will have its vowel lengthened (दीर्घ) in कृत् (कृत्वा), as the prohibition 'न भङ्गुताम्' (1629) concerns the root कृ only

—(which gives कृष्यात् and not कृष्याम्) । ढङ् (ढङ्) to injure is ऊदित् । Hence तर्हिता—तर्हि etc. by the option of इङ्गित्कृत्य by 'स्रवि स्रति—' (2279). 'तर्हि' (ढङ् + ता = तर्हि ता = तर्हि ता by 'हो. डः=तर्हि' by 'अवकाशः—' (2281)—तर्हि by हुना हुः—तर्हि by हो ते लोपः) अट्-होत्—अटाङ्-होत्—These are the लृङ् forms of ढङ्—which is ऊदित् and hence gets the option of इट् एट्-होत् (with इट्) । no इङ्गित् by 'नेटि' (2268) and no लृङ् as ढङ् is शुक्लपथ and not लृङ्पथ । Elision of सिच् by इट् ईटि (2266). अताङ्-होत्—अताङ्-होत् सिच् ईट् इङ्गित् by 'अवकाशः—' (2267)—अताङ्-होत् by अकुसारस्य यवि परस्यच, and 'होतः' अताङ्-होत् by 'होतः हा—' अताङ्-होत् by इचकोः etc. अताङ्-होत् । एविता—एटा by इङ्गित्कृत्य and गुण । एवीत्—by 'आट्' and सिङ्गित् । इचात्—for वासुट् is कित् (विदायिषि) । लिख to arrange letters (to write). लिखितम् etc. are incorrect and should be लिखितम् etc. because लिख is not कृटादि (see Nagesha). कृट् etc. Here begins the कृटादि class. The rest is easy.

मिह— । अथ परलौपदिन इति । कृटाद्यन्ता इत्यर्थः । चीनच्-होत् इति । 'चोदित्कृत्यचोदित्' इति निबन्धनार्थम् । इङ्गित् । ऊदित्कृत्यं स्रविस्स्रति (२२७०) इङ्गित्कृत्यम् । अचिता—अटा इति गत्यति । अच् इत्यस्य सार्धपातुके लट्-लोकादी सप्तसारचं सादित्वाङ्—अङ्गित् इति । अङ्गित्यस्य अपित्तेन कित्वादिति बोध्यम् । अङ्गित्-लोपिनीकावास्तु 'परमपि लृङ्पथस्य' नापित्वा निबन्धनात् न इत्यर्थः । अङ्गित्-लृङ्पथविभागायां शुभो न प्रवर्तत इत्यर्थः इति सुदादिभातुभ्यास्यासुखे व्याचक्षिरे । अतश्च इति—अच् + अच् इति स्थिते द्विले अच् अच् च इति । ततो चिटाभ्यासेति चम्पासक्त सप्तसारचो कृते अकारस्य (रस्याने अकार इत्यर्थः सप्तसारचमित्यनुसारात्) 'अचत्' (२२७४) इति 'अचत्' तस्य (अकारस्य) 'अचत्, रचत्' (३०) इति रचत्तम् । ततश्च अचत्, अचत् इति सप्तति । ननु 'चिटाभ्यासक—' इत्यनेन

‘अथ’ इत्यास रेफरकारयोर्द्वयोरेव सम्प्रसारणान्वयः । तत् कुतः परस्मिन्नेवो रेफस्य सम्प्रसारणं न पुनः पूर्वस्य वकारस्य ? उच्यते । ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ (१६१) इति हि पाणिनेः सम्प्रसारणनिघातकं सूत्रम् । यदि पूर्वस्य प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तदा न सम्प्रति सूत्रं किञ्चिदर्थं स्वादतीशायते यत् परस्मैव सम्प्रसारणं ॥ पूर्वस्य । नादनीदमः । किन्तु सम्प्रसारणादूर्ध्वं यदा सम्प्रसारणाच्चरस्य सकारस्य स्थाने चरस्मिन्नादिना ‘चर्’ इति भवति तदा परतः सम्प्रसारणाभावात् ‘सिन्धा-
भासस्य’—इति वकारस्यापि सम्प्रसारणं स्यात्, ‘न सम्प्रसारणे—’ इति निषेधस्या-
प्रवृत्तेरिति चेत् ? नैवम् । ‘अथ परस्मिन् पूर्वविधौ’ (१०) इति स्थानिबद्धभावेन-
चकारेऽपि सम्प्रसारणाच्चरवद् (सकारवद्) व्यञ्जकारादिति दूतः । एवं प्रकृते इत्यादि-
विशेषेन वक्तव्य इति भवति । ननु यदुच्यते—अन्धासकार्ये प्राप्नुवत् । अङ्गस्य तु-
चतुसः चरितेऽपि ‘असंयोगाद्भिद् कित्’ इति संयोगात् परस्मैव लिङ्गाभावात्-
चङिदीप्यमातेन सम्प्रसारणम् । अत्रि भारद्वाजनियमाद्भिद्विकल्पमत्वाद्—चरविधौ—
वक्तव्य इति । उभयत्रापि अन्धासकार्ये प्राप्नुवत् । उत्तरतः तस्य विशेषः—वक्तव्य च
(इदमात्रे) इति स्थिते चातुराठीकपाठादुच्चारत् वक्तव्य इति सकारस्य वक्तव्यं
भवति । एतत्तु नापूर्वम् । तथाचोक्तम् :—

‘वकारात्तावत्सम्प्रसारणमभौ भक्तिः धातुषु ।

सकारजः शकारश्च पाठवर्गीकर्मणः ॥ इति ।

ततः सकारस्य संयोगाद्यलान्—स्त्रीरिति (१८०) शेषः । एवं वक्तव्यं च इति
ब्रूतेति चरस्य वः । धुनेति चरस्य ठः । लिट्भासस्येति—अथ यद् वक्तव्यं तद्
‘असंयोगे’त्यत्र चरम् । प्रक्यति इति । वक्तव्यमिति (इदमात्रे) इति स्थिते पूर्ववत्
स्त्रीरिति सलोपे चरस्य वत्ते तस्य वदोरिति कत्वे चरस्य वत्ते च रूपम् । इयान् इति—
आदिभिः यासुटः किलात् चङिमेति (१८१२) सम्प्रसारणम् । अत्राचौत्—अत्राचौत्
इति । अदिप्राद्वेद् । तत इदमर्थं नेदोति (१२६८) वक्तव्यमप्यावा (वदमक-
—) (१२६०) इत्यस्याः) उच्चारणी—इट् ईदोति (१२६६) चिन्हालोपे च
अत्राचौदिति । न च सिङ्घोपेसाचिङ्गादीकादीषी इदमपाद इति नाप्यम् । ‘सिङ्

(२२८) इत्यस्य लिङ्मात्रविषयकत्वात् । लोभिता—लोभा इति । 'लोपक'—
 (२३४०) इतीह विकल्पः । लिङ्गं चेति । वेदकन्वोऽयम् । क—कम् इत्यर्थः । विरा
 ग्राह्या मिथुमिव सतिभिः ('दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽन्तः' (२३४) इति दीर्घः) रिक्तानि
 हिंसन्ति नृशोकुञ्जन्ति वेत्यर्थः । अत्रानिगि माक्यमेव । पोषादिकस्येति । पुषादौ
 पठितस्यैवेत्यर्थः । अङ्गप्रदानत्वादिति । म्पुञ्जमेति वार्तिकं हि पुषादङ्ग एव अपभाषो
 न तु सिक्कः । अतोऽत्र कृपनेति त्वं सिक्कः । अतर्पादिति । नेटीति निषेधाद्व्यञ्जनसङ्केत
 कायः । अस्म लिङ्गादिति—तुदादित्यः य इति शविकरकक्ष्येत्यर्थः । 'ने व्यञ्ज्यादीनामिति
 वार्तिकमिदम् । 'अप्रत्यये परे पुमाशब्धो भवतीत्यर्थः । व्यञ्ज्यादीनामित्यस्य आदिपदस्यार्थ-
 साङ्ग—आदिपदः प्रकारे इति । तेन ये धातवः अत्र व्यञ्ज्यादौषु नकारानुबन्धा
 नकारेणानुप्रविष्टा ते धातवः व्यञ्ज्यादयः विज्ञेयाः । नकारानुबन्धाय तुम्पः तुम्पः
 ह्रस्वस्यादयः । व्यञ्ज्यादिति । सिद्धाभिषेति लिङ्गान् 'अनिदितानि'ति नलोपः । एवं
 तुम्पात् । तुम्पात् । व्यञ्ज्यादित्यादयः । व्यञ्ज्यादकारेति । इजादित्यात् शुक्रमन्त्रा-
 वाम् । एवमन्त्रः । अचर्तादिति । नेटीति इङ्गिनिषेधः । सुखीदिति । धालादि-
 रिति सः । कलि चेति (२५४) दीर्घः । करोतीरेवेति—कृधातोरेवेत्यर्थः । अत्र
 व्याख्यानादेव 'कुर' इत्यस्यायत्तं कृधातोश्च बह्वचम् । अत्रएव कुर्यादिति सिद्धमिति
 नागिषे स्थष्टम् । कङ्ग इति कङ्गि । तर्हि ता—तर्हि इति । इङ्गविकल्पः । सम्भवत्येव
 खच् अभ्युपः । उत्तरत्वं 'होउ' इति इङ्ग उ । ताप्रत्ययस्य भवसाधोरिति 'वा' आदेशः ।
 तत्र हुनेति ठाहियः । 'हो दे लोपः' इति लोपः । एवमन्त्रः । अट'होत्—अताङ्गर्थात्
 इति । 'ट' इ' इत्यस्य कङ्गिणात् सिद्धि इङ्गविकल्पः । पूर्वस्य नेटीति इङ्गिनिषेधः ।
 उत्तरत्वं यद्वज्जेत इहौ अताङ्गं सिक्कं इत् इति स्थिते होउः, वडोः वा—
 इङ्गो—, अनुस्वारस्य यथीति क्रमेण—इत्यस्येत्येवमादि, परसवर्णेन कङ्कारश्चेति
 अताङ्गर्थादिति अभ्युपे । अताङ्गानिति । तस्यमादेशेने इङ्गिङ्गत्वत्वादि प्राग्वत् ।
 एषितम्—एषा इति । 'इप्' इति सङ्ख्यादिङ्गविकल्पसाधिसः । इष्यादिति । आगिषि
 लिङ्गात् गुणभावे कपम् । रेतीदिति । पाटयेति इङ्गिः । इटः परत्वात् सिङ्गलोपः ।
 सिङ्ग अपभ्रवितासि इति । सिङ्गितुमिष्यादि प्राग्वदिकमेव सिङ्गितुमिष्यस्यैव न्याय-

स्यात् । तद्वीजनां लिङ्गैः कुटाक्षानन्तर्भाव इति भाषीयादयः । अङ् २ सङ्ख्येन स्फुरति
वा । उभयस्याप्यङ्—‘वाङ् पुष्पो वाङ् रिशुदाङ्करम् ।’ नै गतिः स्फुरति कतिपयं
तद्दे विविधतः (पञ्चतन्त्रम्) । अथास्य उपसर्गस्यात् पञ्चविधतः स्यादित्याह—

२५३० । स्फुरति स्फुल्लक्ष्योर्निर्निविध्यः ॥ ८॥ ३॥ ७६१ *

• दो— । षत्त्वं वा स्यात् । निष्कुरति । निःस्फुरति ।
‘स्फुर’ इत्यकारोपधं केचित् पठन्ति । पस्कार ।
स्फुड १३८२ स्फुड १३८३ स्फुड * १३८४ सधरणे । कुड
१३८५ स्फुड १३८६ निमज्जने इत्येके । गुरी १३८७
उद्यमने । अनुदाप्तेत् । गुरति । जुगुरे । गुरिता ।
गु १३८८ स्थावने । दोषान्तः । ‘परिणूतगुणोदयः’ । इत्यस्यारः
परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् । घू १३८८ विधूनने ।
ध्रुवति । गु १४०० गुरीषीत्सर्गे । जुगुविध-जुगुय । गुता ।
गुण्यति । अगुषीत् । ‘कृत्वाद्भात्’ (२३६८) । अगुताम् । अगुवुः ।
घ्रु १४०१ गतिस्यैर्ष्ययोः । ‘ध्रुव’ इति पाठान्तरम् । आद्यस्य
घ्रुवतोल्यादि गुवतिवत् । द्वितीयसु खेट् । द्रुध्रुविध । घ्रुविता ।
घ्रुविण्यति । घ्रुध्यात् । अघ्रुवतेत् । अघ्रुविष्ठाम् । कुड् १४०२
शब्दे । ‘दोषान्त’ इति कौटकादयः । कुविता । अकुविष्ट ।
‘कृत्वात्’ इति आसकारः । कुता । अकुत । वृत् । कुटादयो
वृत्ताः ।

७३ वृड इति वाङ्मन्वीरसायाम् । तन्प्रनादितिसितम् । वृड इत्यस्यैव वृड इति
पाठमदौचिण्यादिति ज्ञेयम् ।

सृङ् १४०३ व्यायानि । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् ।
व्याप्रियते । व्यापमे । व्यापप्राप्ते । व्यापरिष्यते । व्यापृतः ।
व्यपुषाताम् । सृङ् १४०४ प्राप्सव्यागे ।

The सृ of the roots सृक् and सृक् optional becomes cere-
bral (ष), when the उपसर्गसि नि, नि and वि precede the roots.
Thus निष्करति etc. No guna due to कित् of श । शू to praise is
read with the ऊ cp.—परिभूत etc. 'one having praiseworthy
merit's ; भुवति by 'शो भः' and परि भू—(२७२) which directs सृङ् ।
चमुवीत्—by इट्, elision of सिच् and the advent of उवङ् । धू to
shak+. It has been is read in आदि also. Remember the verse—

धुनोति चम्पकवपानि धुनोत्यशोकं

भूतं भुनाति भुवति सृङ्कुटिलातिमुत्तम् ।

वायुविधुनयति चम्पकमुपरिभूतम्

घत्, कामने भवति चन्दनमसरीषः ॥

in कविरहस्य by Vopadeva.

The root is thus आदि (भवति), आदि (धू—धुनोति), भुवादि
(भुवति), भुवादि (भुनाति) and भूरादि (भूयति). नु to eject ex-
cretion. भुम्विद्य—भुम्व by option of इट् (भारवाजिनियम). The
former is with सृङ्, गुता no इट् no सृङ् । चमुवीत्—no इट्,
no सृङ् and no सिङ्लोप । चमुव्, by 'नेचुन्'. दुधुविष etc. with
इट् and सृङ् as before. कुविता etc इट् and सृङ् because the
दीर्घपाठ (कु) of कृषट् and others is सेट्, कृता etc want of
इट् and सृङ् due to अनिट्, क of the कृषपाठ (कु) which is
read by नक्षकार । इत् i.e. here end the roots of कुटादि class.

पृष्ठ् (पृ) to exercise i. c. to be heavily engaged e.g. व्याप्तोऽस्मि नितरामिदानीम् etc. It is generally preceded by the उपसर्गश्चि and चाङ्. Thus व्याप्तिष्ये etc. with रिङ् by the rule 'रिङ् उपसर्गश्चि' (2367), in place of च् and इयङ् by 'चचि यृ—' (2372). व्याप्तिङ् इयङ् च (च) ते—व्याप्तिष्ये, व्याप्ति षिङ् no इ and no रिङ्—पृष्यते—पृष्ये—पृष्ये—पृष्ये by उरङ् (2244) and उरङ् उपरः (70)—पृष्ये by इको यचचि (47) Then add व्या to it. Similarly व्यापयते—with इङ् and स्यते. इङ् comes in by 'अइनोः छे' (2366). युचः । व्यापयत—लुङ् लः । Elision of चिच् by 'असादृशान्' (2369). च् give up life—

मित— । च् इतीति । 'अपदान्थ सूर्यम्' इत्यधिकृतम् । 'सिवादीनां चा'—इत्यतो वेति चानुवर्तते । तच्छेषं पूर्यत्राङ्—चत्वा वा स्वादिति । 'परिणतगुणोदय' इति । परिणतः स्तुतः प्रशंसाभागीत्यर्थः । गुणति इति । 'चचि यृ—' (२३७२) इत्यङ् । अणुवीन् । उचङ् इङ् । सिङ्खोपः । एवं ध्रुवतीत्यादि । अणुविच—गुणय इति । मारदाजनियमादिङ्चिक्काः । इङ्पठे उचङ् । कृता इति । अनिट्कलाङ्गुलभाषः । एवं छिचि अणुपीदित्यत्र । द्रुधुविष इत्यादि लटम् । कुचितेत्यादि दीर्घपठे सेट्कलादिति । कृता इति । अङ्गपठे लणिट्कलानिति विशेषः । कृतादयो गताः ।

रिङिति । 'रिङ् उपसर्गश्चि' (2367) । इयङिति—'चचि यृ—' (२३७२) इति । व्यापयते । 'अइनोः छे' (२३६६) इति इङ् । व्यापय इति । असादृशान्—इदिति सिङ्खोपः । चङ् प्राचस्वानी इति ।

२५३८ । चियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥१२॥६२॥

दी— । लुङ्लिङोः शितस्य प्रकृतिभूतान् लुङ्लिङ् नाम्ना

छिस्व' स्वरार्थम् । स्त्रियति । ममार । ममर्थ । मन्त्रिव ।
मन्तांसि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिभः सम । रि १४०५ पि १४०६ गती ।
लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । प्रियति । रीता । पीता ।
धि १४०७ धारणे— । क्षि १४०८ निवासगत्योः । धू १४०९
प्रेरणे । सुवति । सविता । कृ १४१० विक्षेपे । किरति ।
किरतः । चकार । चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् ।
अकारीत् ।

The लङ् affixes are attached to the root लृ when लृङ्,
क्षिङ् and श्रिङ् (s-sliding affixes) follow i. e. लृ is आत्मनेपदी in
लृट्, लृोट्, लृङ्, निधिक्षिङ् लृङ् and आश्रिङ् and nowhere else..
The root reads लृ-sliding (लृङ्). This लृ is to regulate its
pitch in the Vedas and hence does not indicate its आत्मनेपदित्व-
by 'अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम्' ; ममार—लृट् परस्मै, थल्—अम् च—ममर् मार च
by 'उरल्' (2244) उरर् परस्मै (70) and 'अथो लृप्ति' (254) ममार
च by 'इडादि—'ममार, ममर्थ—see 'अती भारद्वाजस' (2286), मन्त्रिव by
आदिनिबन्ध (2292) ; मरिष्यति by लृङ्गोः स्ते (2366). मृषीष्ट—आश्रिः क्षिङ् ।
चवत—लृङ् क्षिङ् by 'क्षिङ्क्षिचो—' (2300) and निज्जोप by 'इडा-
इडात्—' (2369).

अथ etc. रियति प्रियति—Here इडङ् comes being चन्तरङ् in
comparison with लघूपधगुण (2188), सुवति by धात्वादिः वः सः and
उन्ङ् (272), कृ to scatter. It is श्रिट्, किरति by 'अन इडातोः—'
(2380) and 'उरर् परस्मै (70) । चकार by 'उरल्', '—रपर' अथ-
युताम् (2383) and 'अन उपधायाः' (2282), चकरतुः all the above.

rules apply except 'अत ऊपधायाः' (2351), करिता—करीता by 'कृती वा' (3301), कोट्यान्—कोट्यो, by 'इति च' (354), अकारिण by 'इति च' (2297)

मित्—। मियनेरिति। 'अनुदात्तकृतः—' (११११२) इत्यत आद्यसि-
पदमिति वर्णते। 'मयः मितः', (११३६०) इत्यतः मित इति च। तदाह—सुहृ-
विश्वीः मितयोत्यादि। प्रकृतिसमुदाहृतिः। उपसर्गयोगस्याप्यसिद्धं विधेयत्वम्।
ततोपसर्गे सत्यस्यपि तद्विधि भावः। नान्यदेति—नियमाद्येति। तथा च लट्,
लोट्, लङ्, विशिष्टिन्, आशीर्षिन्, कृत्विन्, क्तोश्च सिद्धेरात्मनेपदं न तु क्ति-
द्विविधं प्रकृतम्। ननु 'सुहृ प्राक्त्वान्ने इतिठकारानुध्वन्यकारादिषु 'अनुदात्तकृत-
—' इत्यात्मनेपदं प्राप्ते एतन्निधनवान्यस्यनुध्वन्यो व्यर्थ इत्याद्यहं आह—'किन्त्वं' स्वसार-
मिति। तस्याच 'सास्वगुहाकीन् किददुपदेशात्सार्धधातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन क्तः
परस्य आदेशसार्धधातुत्वस्य अनुदात्तत्वे कृते सा हि सति'त्यस्य धातुगुहात्ता।
किन्त्वाभावे तु मध्यवर्तीदाहत्वे धातुरनुदात्तः स्यादिति भावः। सिद्धेति। 'रिक्' सत्वक
'मिक्' (२३६३) इति रिक्। 'अचि गृ—' (१३७२) इतीयक्। शः। ममरिति।
अभ्यासस्त—'करम्' (१२४४) इतीरदलम्। 'लृक्' 'रदलः' (३०) इति रपरत्वम्
इत्यादिः धेयः। अहस्त 'अचो अचिति' (१२४) इति उहिः। अनुध्वनीय
ममगुः। मयुरिति यत्नेव 'असंयोगादिति' किन्त्वाद गुणाग्रहणीः। सप्तमं इति—'अहस्त
ईहक्' मित्वानिठ्' इति संयद्वादिहमावः। मयिष इति—'आदिनिधमादिह'।
मर्तासीति तासि रूपम्—वशा मध्यमपुंसवोऽम द्रष्टव्यः। अतिवर्त्य 'मर्ता' इत्येव।
परस्य पक्षित्वद्वयं नाय तासांनुदात्तरूपम्। मरिष्यति इति—'अहन्तोः' (१२६६) इति
इतिवि भावः। सुवौष्ट—आदिभिः किन्त्वात् गुणः। अमृत इति—'कृत्वि' विधि
रूपम्। 'किन्त्विचो'—इति किन्त्वत् गुणो नापि उहिः। 'क्रसादहात्' (२३६८) इति
विज्ञप्तीयः। अहृत्काभावादीहभावः।

अवेति। रि गृ—रि अ इति स्थिते कृत्पुष्पमुचं स्यादित्याद्यहं आह—अपु-
पधगुणादिति। अपुपधगुणो हि प्रकृतिप्रत्ययौ विचारकस्यापेक्षते। तेन

वडयेचः । एवम् तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रमेव । सेनायमण्यपिचः । अतः 'असिञ्च
 वडिरणमण्यरुण' इत्येवम् । भवति । अथम् । सयिता । इड्नुचौ । कृ विक्षेपे इति ।
 दोर्बान्दोऽयं सेट् च । किरतीति । अत इडातोः (२३६०) इति इत् । उपरत्म् ।
 चकार इति । 'उरत्' 'उरच्' 'उपर' (४०) अङ्गकृत्याम् (१२८२) । 'अत उप-
 आया' (१२८२) इत्येषो सहापूर्वः प्रयोगः । अतुसि कृ शीववर्जं सर्वं पयोक्तव्यमिति
 विमिवः । एवमुसि । किरता—करीता इति । 'वृत्ते वा' (२३६१) इतीडो दीर्घ-
 विकल्पः । कौट्योदिति । 'कलि च' (३५४) इति दीर्घः । अकारौम् इति । सिचि
 इडिः । इडः परत्वात् विज्ञोपः । 'वसूनि तोये भगवद् अकारौत्' इति अडिः ।
 अथ किरतः सुवायसभभिष्टियाङ्—

२५३८ । किरती स्तवने ॥६॥११३४०॥

दी— । अपात् किरतीः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्कि-
 रति । 'अडभ्यासभ्यनायेऽपि सुट् क्तात्पूर्वम्' इति 'वक्तव्यम्'
 (वार्त्तिक) । अपास्किरत् । अपचस्कार ।

The ang. सुट् is prefixed to the root कृ, preceded by the
 उपसर्गे उप, in the sense of mowing. Thus उपस्किरति । सुट् is टित् ।
 Hence by 'आद्यचौ टकितौ' it will be the first letter of कृ । 'It
 must be said that सुट् will come before the क (of कृ), even
 when the ang. चट् or the अयास (च) is interposed between the
 उपसर्गे and कृ' (Varttika) । Thus अपास्किरत् (उप (चट्) कृ य तिप्—
 उप च सुट् किरत्) अपचस्कार (उप (च) कार—उपच सुट् कार) ।

नित— । किरतामिति । 'अपात् प्रविद्यन्नर्वाङ्गतावाक्काभ्याचारिण' (६११२८)
 इत्यतः अपादिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'सुट् क्तात् पूर्वम्' (६११२३) इत्यतः सुचितिः ।
 किरतामिति च वडये सप्तमी । तदाङ्—अपात् किरतीरिति । स्तवनमिति वेदार्थकत्वात्

नृधातो लुटि रूपम् । तदाह किंउर्थे इति । 'अहम्यासन्वदायेऽपि'त्यादि वार्तिकम् ।
'सुट् कान् पुनः' इति सूत्रान् परं पठितम् । सूक्ष्माभासौ उच्यते । अपास्तिरदित्यादिः
स्यन् । लटनभिप्राये तु सुट् न । उपस्तिरति विविपक्षोऽर्थः ।

२५४० । हिंसायां प्रतेख ॥६।१।१४१॥

दी— । उपात् प्रतेख किरतेः सुट् स्वादि'सायाम् ।
उपस्तिरति । प्रतिस्तिरति । नृ १४११ । निगरणे ।

सुट् comes before किरति, coming after the उपसर्गः उप नः
also प्रति, in the sense of doing harm. Thus उपस्तिरति । Here
also the Varttika 'अहम्यासन्वदायेऽपि—' applies; cp. 'उरोविदारं प्रति-
चस्करे नयैः' (जियपासवधम्) । प्रतिचस्करे is in the passive voice where
गुण comes in by 'अच्छल्युताम्' (१३४३); नृ to swallow:—

मित— । हिंसायामिति । पूर्ववदनुष्ठानिः । चकारादुपादिन्यस्य समुच्चयः ।
तदाह—प्रतेख चमापि 'अहम्यासन्वदायेऽपि—' इति वार्तिकस्योपयोगः । तत्र
'उरोविदारं प्रतिचस्करे नयैः' (नायः) इत्यादि सङ्गच्छते । 'प्रतिचस्करे' इति
कर्त्तृषि लिट् । अच्छल्युतामिति गुणः । नृ निगरणे इति । दीर्घात्तोऽयमिति च ।—

२५४१ । अचि विभाषा ॥८।२।२१॥

दी— । गिरते रेफस्य क्तत्वं वा स्यादजादौ । गिरति ।
गिजति । जगार—जगाल । जगरिष—जगलिय । इङ् १४१२
आदरे । आद्वियते । आद्वियेते । आदरे । आद्विये । आदर्ता ।
आदरिष्यते । आद्वियेष्ट । आद्वित । आद्विताताम् । इङ् १४१३
अवस्थाने । भ्रियते ।

The रेफ (र) of गिरति (गृ) optionally becomes ज, when any

affix, having a vowel (अच्) at the outset follows. Thus निरति
गिञ्जति etc. इह् to love, to fondle. आद्रिवति with रिङ् and इवङ् as
before. आद्रिवेति by 'आतो ङितः' (2235). आदहे no मृष due to कितु by
'असंयोगाद्भिद् कित्' (2242). आदरिष्यते—by 'सङ्गोः—' (2366). आह्वीष्ट—
(आहोः) by 'उय' (2368). आहत (गृह्)—by 'इसादङात्'—' (2369).
धृङ् (धृ) to remain, to keep at etc. cp. 'विधत्ते मृपतिः पिता'
(महामारतम्) :

नित—। गिरतेरिति : 'वी षङि' (८२.१०) इत्यतो 'यः' इति गुं इत्यस्य
षङ्गणमनुवर्तते । 'ऊपो रो लः' (८२.१८) इत्यतो रो ल' इति ल । तदाह—
गिरतेरित्यादि । अजादाविति । 'धातोः कार्येणुचभावात्' तत् प्रत्यये भवति इति परि-
भाषया प्रत्ययो लभ्यते । स च ऋद्धीत्यनेन विनश्यते । यदादिर्वाचिः । निरति—
गिञ्जति इत्यादि । 'अहत इहातीः', रपयत्वम् । निरतिवद्वत्पक्षे रपाणि । आद्रिवेति
इति । रिङ् । इवङ् । 'आतो ङितः' (२२३५) इतीयादेशः । 'तथाद्रिपत्नी न इषाः
सुधाभवि' (नैषधम्) । आदहे इति । कित्वात्त गुणः । आदरिष्यते इति । सङ्गो-
रिति इद् । आह्वीष्ट इति । उयेति कित्वात्त गुणः । आहत इति—इसादङादिति
सिधौ लोपः । धृङ् चकस्थाने इति—हङ्त्वद्, पाणि ।

दो—। अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ १४१४
प्रोक्षायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिय—
पप्र । प्रंष्टात् । प्रच्छति । अप्राप्नोत् । वृत् । किरादयो वृक्षाः ६
सृज् १४१५ विसर्गे । 'विभाषा सृजिदृशोः' (२४०४) ।
ससज्जिथ—ससृष्टे । सृष्टा । सृजति 'सिजिदृशोर्भक्ष्यमकिति'
(२४०५) इत्यभासगमः । सृज्येत् । सृज्यात् । असृचीत् ।
दुमसृजो १४१६ शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मज्जिनशोर्भक्षि'

(२५१७) इति तुम् । 'मसृजेरन्तात् पूथ्वी' गुम्वाच्यः ।
 (वार्त्तिक) । संयोगादिलोपः । ममङ्कथ—ममज्जिथ ।
 मङ्कत् । मङ्कप्रति । अमङ्कचीत् । अमङ्कत्ताम् । अमङ्क्यः ।
 रुजो १४१७ भङ्गे । रोक्ता । रोचति । अरोचौत् । अरोक्ताम् ।
 रुजो १४१८ कीटिखे । रुजिवत् । रूप १४१९ स्वर्णे । क्रोमा ।
 अच्छीप्सोत् । रुथ १४२० रिथ १४२१ हिंसायाम् । तालव्यान्तो ।
 रोष्टा । रोष्ठप्रति । रेष्टा । रेष्ठप्रति । लिथ १४२२ गतौ ।
 अलिचत् । लृथ १४२३ संस्पर्शने । स्पष्टा—स्पर्ष्टा । स्पृच्छति
 —स्पृच्छति । अस्त्राचोत्—अस्त्रार्चीत्—अस्पृचत् । विच्छ
 १४२४ गतौ । 'गुपूध्प—' (२३०३) इत्याद्यः । आर्द्धधातुको
 वा । विच्छाद्यति । विच्छायाश्चकार—विविच्छ । विश १४२५
 प्रवेशने । विशति । वेष्टा । मृथ १४२६ आमर्शने । आमर्शनं
 स्पर्शः । अस्त्राचोत्—अमार्चीत्—अमृचत् । शुद १४२७
 प्रेरणे । कर्त्तृभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । अदुलु
 १४२८ विशरणगत्यवसादनेषु । 'सौदति' इत्यादि भौवादि-
 कवत् । इह पाठो गुम्बिकस्यार्थः । सौदतौ—सौदन्ती ।
 ज्वलादौ पाठस्तु गार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । श्वनुदात्तः ।
 शस्तूदात्तः । शदसू १४२९ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः ।
 शला तु नास्ति । 'शदेः शितः' (२०६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितितः । मिल् १४३० संक्रमे । 'मिल संज्ञे षचे'
 इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्तृभिप्राये तद्धर्थः । मिलति—
 मिलते । मिनेच—मिमिले । मुचलू—१४३१ सोचणे ।

Now come sixteen परचौपदी roots. प्रच्छ् to intend to know, प्रच्छति by 'प्रच्छिञ्—' (2412) due to छिञ् of श् । पप्रच्छतुः and not पप्रच्छतुः with सञ्—because चत्तुस् is not कित् here due to its following च् which is a संयोग letter. पप्रच्छिष—पप्रच्छ by भारद्वाजनिघण्ट (2296). पप्रच्छ् च—पप्रच्छ् च by 'प्रच—' (294)—पप्रच्छ् by 'हुना हुः' (113). Similarly प्रष्टा । In प्रक्षति, this च is changed into क by चटोः कः (295). प्रमाचौत्—प्रदि by 'प्रदवज—' (2267) because the root is चनिट्. The rest is as above. हृन्—i, e. Here end the किरादि roots. रुन् to let go, create सृजति etc. समजिञ्—समज् by option of इट्, cp. विनावा सृजिहयोः । In the case of स्रष्ट, there comes चम् by 'छलिहयोः—' (2405) for वल् in पित् and hence चकित् । Thus सृज् + चल्—सृजच् च—समच् च (चम्)—समच् च ('प्रच—'). In the case of इट्, the root is gunnated. स्रष्टा by चम्. पत् and छुत् । स्रष्टति—चम्, पत्, कत् and चत् । सृजिन् by 'सर्तो रीषः' (2312). सृज्यात्—by कित्ताशिवि । प्रमाचौत्—by 'प्रदवज—' (2267) and चम् etc. मज्जति—by 'चोः च्, ना च्' (111) which gives च् in place of स् ; then ज् in place of श् by 'भ्रंजो जश्—' (51). 'किं तत्र परभाषुर्देवद मज्जति मन्दर' (श्रीधरशास्त्री in भागवत) । समजिञ्—समज् च्—option of इट् by भारद्वाज निघण्ट । In the latter case the process is thus—समज् च्—समज् च due to the elision of च् by 'चोः—' 380)—सम ज् च् च by 'मज्जितयोः भक्ति' (2517), and the Varrtika 'मज्जितस्यात् पूजित—ममज् च् by 'चोः कुः' (378)—ममज् च् च् by 'ममापद्यमल—' (123), 'चनुसारम यति—' (124) and 'क्षरि च' (121). Similarly मज्जात् मज्जति or मज्जति here वल् comes by इचोः (211) प्रमाचौत्—चुत्, the process is the same except इदि by 'प्रदवज—' which applies because the root is चनिट् । रोक्ता—by 'चोः कुः' (378)

under the कृदादि class in भ्रादि is to attach the affix क् after it by the rule 'ज्वलिति कसलीभ्यो क्' (३९०३). Hence क्राहः (कृह् + क्). The object of reading it here is again to regulate कृह् or pitch. Because कृप् is अनुदान् whereas कृ is उदान् । कृह् or कृ (गीयते etc.) is again read here for regulating कृह् । Because the root cannot have the affix श्ठ (श्ठ is १st. case-ending sing.) after it as it is चात्मनेपदी (and not परस्मैपदी) by the rule 'श्ठेः शितः' (२५६३). Thus it cannot be argued that it is here read again for the augment हुम् which is enjoined to a root only when the affix श्ठ follows and not गानच् । Now we take up the six कृरितेत् or सम्यपदी roots. मिश्र to assemble together. This root has been read as 'मिश्र संस्पर्शे' (to embrace) in this कृदादि class. Here it is again read so as to make it चात्मनेपदी when the fruition rests on the agent. (And the former मिश्र संस्पर्शे is परस्मैपदी even when the result of the action goes to the doer). मिश्रति etc. easy. सुवृत् Or सुच् to leave or let go—

मिश्र— । अश्रिति । मश्रु ग्रीष्मावाभिति । आश्रुमिष्काशानिश्चयः । मश्रुयै 'श्रुमिष्का' (२४१२) इति सम्यसारणं मश्राह—इच्छतीति । मश्रुयै पप्रच्छति । अत्र संयोगान् परस्मै 'संस्पर्शोवाश्रित् कित्' (२२४२) इत्यनुसः कित्त्वामावाप्त सम्यसारणम् पप्रच्छिद्य—पप्रच्छ इति । भारताजमियमादिह्विकल्पः । पूर्वित्-इत्येव स्पष्टम् । उत्तरत् सु पप्रच्छ्, वच् इति स्थिते 'इच्—' (२२४) इतिच्छन्न वः । ततः हुनेति (११४) वच् छः । एवं प्रष्टा । पप्रच्छीत्यादि । उत्तरत् 'यङोः कः सि' (२२५) इत्युकोपादेश-प्रत्यययोः' (२११—२२) इति चषिकी । अत्राचोदिति—अत्रापि प्राप्सत् प्रक्षिया । इच्छभावाद्येटीयस्याप्राप्ते वेदवनेति उत्तरत्त्ववशात्तद्विधेति विधिः । एवमप्राचरि-त्यादि । कित्वाद्यौ श्रुता इति—यथा इत्यर्थः । संस्पर्शे—संस्पर्श इति । इच्छ्, पप्रच्छ

सधूपधगुणः । अणिटपक्षे तु ससृज् य इति स्थिते ससृज् पिबृन्नामिबृन्नात् सृजि—
 इहोरिति चमागमः । उरण् एपरः (७०) इति एपरत्वम् । मिबृन्नाद्व्याचक्षः एवः ।
 ससृज् य इति जाते यथेति (२८४) यः । यस्य च-द्वलेन टः । ए' सहेति
 सत्प्रातीत्यत्वं तु 'यतोः कः—' (२८५), 'दक्षोः' (३११) इति कत्वसत्ते
 विभेद—सृजिदितिः 'यतो वीटः (२९१९) ।' 'बाट् तुक्' (६६) । सृज्यादिति—
 विदामिषीति गुणविरहः । अद्याचीदिति । अद्याचीदित्यन् । टुमसृजो गृही
 ऋणि । मसृज् य ति इति स्थिते ससृज् सृजोः युनेति (१११) यः । तस्य
 'मसृजो जम्—' (५१) इति जगत्वेन यः । मसृजेति । यत् अकारस्य उपधात्वा-
 भावात् 'यत् उपधाया' (२२८९) इत्यसामहमेने इतिर्नामि सधूपधगुणः ।
 ममञ्जिष—ममञ्जिष इति—भारहाजनिषमादिर्विकल्पः । उच्यते ममञ्जिष
 इति स्थिते मसृजिमशीरिति तुमि कृते तस्य च 'मसृजिभ्यान् पूर्वो तुभ्यान्'
 इति अकारान् प्राग्वच्छानि ममञ्जुमृ य इति जाते मसृजोरिति (३८०) सलोपे
 'नक्षपदान्तस्य—' इति मस्यानुसारे अस्य चोः कुरिति कृतेन गकारे, अनुस्वारस्य यथीति
 परश्चर्योः कः । तस्य कुरि-वेति चलेन कः । बालमनोरमायां तु 'यद्यपि अकारान्
 परम् तुमि मत्वपि इह सिध्यति तथापि अस्यान् पूर्वो तुमित्यस्य मद्र इत्यादौ नक्षोपः
 कत्वम्, अथवा उपधात्वाभावात्तलोपो न स्यादिति भावः' इत्याहुः । तस्यैवम् । तथा
 सति यत् अणिहावतारस्य कृताभावेन तदर्थंयस्यापनेः । किञ्चात्रापि एतद्वार्तिकभावे
 नोः युनेति च-त्वमेव स्यात्तु स्कोरिति सलोपः । तुमि प्राक् विहिते तु न तादृशवकाश
 इति विभेदनीयमिति दिक् । संयोनादिनोप इति । स्कोरिति सलोप इत्यर्थः ।
 भङ्ग्यति इति । पूर्वभूयसि चर्चान्येव प्रयोज्यानि । ततः इण् स्कोरिति सस्य वत्वम् ।
 अनाच्चीदिति पूर्ववत् प्रक्रिया । यद्वज्जेति दर्शिविभीयाः । रीता (इज् + ता) इति ।
 नृत्तः । तस्य यः । तस्य कः । रोच्यति इति । यत् सः पत्वमधिकम् । चरीचीदिति
 दर्शिविभीया । कृत्तचलेपत्वानि प्राक् वत् । रोच्येति । यस्य चर्चति (२८५) यः । तस्य
 द्वुत्वेन टः । रोच्यति इति । यस्य 'यतोः कः—' (२८५) कः । वत्वम् । एवं रोच्य—
 रोच्यति । अलिचदिति । 'यत् उपधाया—' (२२८९) इति यः । तस्य कित्वात्

विभक्ति चेति निशेधात् शुभः । स्पृष्टा—स्पृष्टी इति । 'अनुदात्तस्य षट्पदस्यान्वतरस्याम्
(१४०२) इत्यम्बिकात्याद रूपवधम् । तत्र अमपस्य पूर्वम् । अमभावे गुणेन परम् ।
अमपस्य उरन्विति रपरत्वंम् । यत्तदुत्वे उभयमेव तुल्ये । स्पृष्ट्यति—स्पृष्ट्यति । इति
प्राक्त्वं मदीविति अस्य कः, इच्छीरिति अस्य मष्ट विशेषः । अस्पृष्टोत्—अस्पृष्टोत्—
अस्पृष्टदिति । 'स्पृष्टमक्षगणपदपूर्वा चक्षे सिञ्च् वा याच्य' इति वार्तिकम्
(३६ 'न दृष्टः' (२४०७) इत्यत्र पठितम्) अत्र भिन्नविभक्त्यः । सिञ्चभावपक्षे
कम् । सिञ्चपक्षे पुनः रूपवधम् । 'अनुदात्तस्य षट्पदस्य— (१४०९) इत्यम्बिकात्यात् ।
नेन एकस्य (अस्पृष्टोदित्यत्र) सिञ्चमी (रपरत्वंम्) । अपरत्र (अस्पृष्टोदित्यत्र)
सिञ्चमीत्वम् । उभयमेव—उभयलक्षणत्वात् इति, यत्तत्कल्पत्वानि च समानि । कम्—
पक्षे तु अस्पृष्टत्वं इति । कस्यस्य किञ्चाद् गुणवत्त्वोत्तरभावी विशेषः । एवमवाचीत्—
अमाचीत्—अमाचदिति । अद् प्रेरणे इति । अयं सुदनेरस्यवहितपरमेव उभय-
पक्षेन पठितः । अमु तर्जय पाठः ५नः कश्चनित्यत्र आह—कर्मभिप्रायेऽपि फक्षे
इति—कस्मैऽपि फक्षे इति तदर्थः । परस्मैपदाशेः इति । मष्टत्वं इति । भीवादि-
वत्—स्वाची पठितपदवत् इत्यर्थः । मुञ्चि इत्यर्थ इति । 'आच्छीगद्योर्मुम्' (४४५)
इत्यनेनेति भावः । क्वादी—पाठक इति । आर्थः—'ज्वलितिकस्येभ्यो क्' इति
अमल्ययाचः । उदाहरति—आह इति । स्मराम्बेति । इह पुनः पाठ
इति भावः । अतएव अक्षयनिकरणयोर्भेदं दर्शयति । अत्रानुदात्त इत्यादिना ।
अता लिति । अतश्चत्सु प्रत्ययेकवचने अनेति—आता पितृतिवत् । अदघातोः अह-
प्रत्ययो न दुप्यने इत्यर्थः । अत्र हन्तुः अर्देतित्यादि । अथेति । स्मरितं उभयपदिनः ।
तदर्थः—आकनेपदाशेः । सुष्ट—भीचचे इति—

२५४२ । ओ सुचादीनाम् ॥०।१।५८॥

दो— । गुम् स्वात् । सुचति । सुचते । मोक्षा । सुचात् ।
सुचीष्ट । असुचत् । असुक्त । असुचाताम् । लुम् १४३२ क्तेदने ।
लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । विदुत् १४३२ स्ताभे ।

विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिभते
 सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिभतेऽनिट्कः । वेत्ता ।
 परिवेत्ता । परिर्यजने । जेष्ठं परित्यज्य दारानम्नींश्च
 सन्वनित्यर्थः (?) । हनृत्तौ । लिप १४३४ उपदेहे । उपदेहो
 वृषिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । 'लिपिसिचि—' (२४२८)
 इत्यङ् । तङ्ति तु वा । अलिपत् । अलिपत—अलिष्टः । पिब
 १४३५ चरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । अमिचत् । अमिचत—
 असिक्तः । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिच्येच ।

अथ चयः परस्मैपदिनः । कृतो १४३६ छेदने । कन्तति ।
 चकर्ध । कर्त्तिता । कर्त्तव्यति—कर्त्तव्यति । अकर्त्तित् । सिद्ध
 १४३७ परिस्त्राते । सिन्दति । विस्सेद । खेत्ता । अयं दैन्यो
 दिवादौ रुधादौ च । पिश १४३८ अवयवे—पिंशति । पेशिता ।
 अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रुपाणि पिंशतु' । वृत् । मुचाददस्तु-
 दादयश्च ।

इति तिङन्ततुदादिप्रकरणम् ।

The augment नृम् is directed to the eight roots of the मुचादि
 class viz—मुच्, सुप्, विद्, लिप्, सिच्, कृत्, सिद्ध and पिच्—when the
 विकरण च follows. Thus मुचति—मुचते etc. मुचोत् (चायैऽङ्) ।
 Here लिङ् is लिङ् by 'लिङ्सिचो—' (२३००), hence no guna- च is
 changed into च by चोः कुः (२३००) and वत् of लोट् is by 'इङ्कोः'
 (२११) । अमुचत्—चङ् due to the elision of लृ by 'मुचादि—' (२३२६) ।
 अमुचङ्—विच् (चायैऽङ्) here विच् slides by 'इङ्कोः' (२३६६) ।

Similarly चक्षुपत्—चक्षु etc. In परिवेत्ता—परि means वर्ज्य or leaving aside. ओष्ठं परित्यज्य etc. The meaning is clear but its source and context are obscure, दन्तवर्त्त i. e. the form may be obtained with दन् or दन्त्. तच्चि ह् च i. e. च् comes optionally, when the root is चान्वेपद् by the rule 'चान्वेपद्विचक्षुपत्' (2419). Thus चक्षिपत् with चक् and चक्षित् with चिप् which elides by 'इत्सात्—'. चक्षिचिचि—by 'उपसर्गात् कुनोति—' (2270). चक्षिचिचि by 'आक् सितादङ्ग्यायि' (2276). चक्षिचिचि—by 'आदिष्वन्त्यासेन आम्नायस' (2277).

चक्ष etc.—कृत् (कृत्) ईदिन् or ई-eliding = prohibit इद् in निष्ठा; cp 'ओदिनो निष्ठायाम्' (3039). चक्षे by भार्वाजनिवम—'ओतोमारजाक्ष' (2296). कर्त्तव्यति—'कन्'कति due to option of इद् by 'सिद्धिचि कृतवृत्—' (3506). चक्षोत् by 'नेटि' (2268), 'पुनश्च—' (2189) and 'इट ईटि' (2266). चिप् (चिप्) to pound. This also means to make manifest. Here end both the सुचादि and the सुहादि class of roots.

नित—। ये इति; अपेक्षितं पुरश्चङ्—गुम् स्वादिति । 'इदिनो गुम् धातो' निष्ठायादङ्गुत्तेरिति भावः । सुचादयस्तृतीयः । यथा—सुच्, सुप्, सिद्, सिप्, मिच्, कृत्, सिद्, पिप्तेति । सुचादिति । निष्ठायादिति यास्तुतः निष्ठाया गुणः । सुचाद्य इति । 'लिङ्गिधावात्तनेपदी' (२६००) इति निष्ठाया गुणः । ओःकृतिरिति (६००) चक्ष कः । इत्कोरिति (२११) च । चक्षुपत्—चक्षु इति । छदित्वात् 'पुधादि—' (२६२६) इत्यङ्गि चक्षुपत् इति । निष्ठाया गुणः । अन्त्य 'लिङ्गिधावादि' निष्ठाया गुणाभावात् । कक्षादङ्गदिति (२६८६) मिच्, ओषथ । एवमक्षिपत्—क्षिप्ति—आदि । निवेद—निविदि इति । चक्षः पिप्तात् पूर्वस्य लघूपध गुणः । उत्तरस्य तु एषः निष्ठाया गुणः । परिवेत्तेति । चक्ष परित्यज्यभाट—परित्यज्ये इति । ओष्ठं परित्य-

अति—यस्य सूत्रप्रकरणे भव्ये । नीरवा अत्र आनीमादयः । कृत्यवाचिनि ।
एतयोरेकतरस्य परिवर्तिनि सिद्धमित्यर्थः । लिप्प्रतीति 'लिप्प्रतीव तमोऽङ्गानि' (बाल-
वदितम्, सङ्कश्टिकम्) अत्र तु धातोराच्छादने णिः । तङि तु णिति । अङिति पर-
हग्रन्ते । 'आत्मनेपदेष्वन्तरसाम्' (१४१८) इत्यङ्गुविकल्पकं सूत्रम् । अङिपतीति अङि ।
अङिपतीति सिद्धिं प्राप्तवत् । अङिपिबन्ति इति । 'उपधर्मादिति—' (२२७०) बलम् ।
अङ्गपिबन्ति । 'प्राक् सितात्—' (२२७६) इति बलम् । अङिपिबन्ति ।
स्वादिष्वभासेनेति (२२७६) कः ।

अथेति । कृत्येति ईदित्वादितावाम् 'वीदितो—' (२०२२) इत्यङ्गुविकल्पः ।
कतिथति—कत्तुं सति इति, 'सेऽङ्गिणि—' (२५०६) इत्यङ्गुविकल्पः । दीपमाया
जलाद्यने इत्यर्थः ।

॥ इति मितभाषिणां शुद्धादि-प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तरुधादि-प्रकरणम्

—

दी—। रुधिर १४३८ आवरणे । नव स्वरितेन धरितम् ।

२५४३ । रुधादिभ्यः अम् ॥३१७८॥

दी—। शपोऽणवादः । मिच्छादन्तप्रादचः परः ।

नित्यत्वाद् गुणं बाधते । रुणद्धि । 'असौरलोपः' (२४६८) ।

नत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वान्मत्वं न ।

'न पदान्त—' (५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरलोपो

न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोषा । रोष्यति ।

रोष्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुण्धानि । रुण्ध्वे ।

अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत्—अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्—

अरौत्सीत् । अरुह । भिदिर १४४० विदारणे । भिनत्ति ।

भिन्ते । भेत्ता । भेत्त्यति । अभिनत्—अभिन्ताम् । अभिनदम् ।

अभिन्त । अभिदत्—अभैत्सीत् । अभिप्त । छिदिर १४४१

वैधीकरणे— । अच्छिदत्—अच्छैत्सीत् । अच्छिप्त । रिचिर १४४२

विरचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिश्च । रिरिचे । रेक्ता ।

अरिषक् । अरिचत्—अरौत्सीत् । अरिप्त । विचिर १४४३

पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । वृद्धिर् १४४४ सम्भवे ।
 चुणक्ति । चुन्ते । चोत्ता । अचुदत्—अचोत्सीत् । अचुन्त ।
 गुजिर् १४४५ योने । योत्ता । उच्छदिर् १४४६ दीप्तिदेव-
 नयोः । कृच्छति । कृन्ते । चच्छर्द । 'सेऽसिचि—' (२५०६) इति
 वेट् । चच्छदिषे—चच्छृत्से । कर्दिता । कर्दिषति—कर्त्-
 स्यति । अच्छदत्—अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ठ । उहदिर् १४४७
 हिंसानादरयोः । ह्यन्तोल्यादि । ःकृणत्तिवत् । कृतो १४४८
 चेष्टने । परस्मैपदो । कृण्वति । आर्षधातुके तीदादिकवत् ।
 अिहन्तो १४४९ दीप्तौ ॥ त्रय आत्मनेपदिनः ।

The विकरण ग्रन्थ (न) is affixed to the roots of the क्वादि class. This overrules नम् । Being मित् or म्—sliding, नम् will have its position after the final अच् or vowel (and ङ् will elide due to प्रत्ययत्व of नम्). Thus न only remains), नम् being a निमित्त निधि or persistent injunction, bars युच् directed by 'पुगन्तव्यपृथक् च' (2189). Thus without युच् we have रुच् + नम् + तिप् = रुनच् ति = रुनच् ति—चत् by 'चट्कृणच्' (8. 4. ३.) and च by 'अवशाद्योर्ध्वोच्चा' (२२८०) = रुनच्ति by 'अलो नम्—' (५१) । In रुनच् तच्—चच् is कित् (by 'सार्धधातुकमपित्') hence by 'चोः—' (१४६९) the च of न is dropped and we have रुनच् तच् with चत् । But as this चत् is instructed in the चटिह chapter (पूर्व्यामिहम्—आ१:२), so it is चटिह or non-existent. Thus in fact the dental न stands unchanged—which fact turns न into अनुस्वार by 'न्यापदान्तरम्—' (१२३—आ२:२६) which (अनुस्वार) again turns into न itself due to च following, by the rule 'अनुस्वारस्य ययि—' (१२४—आ२:२८) । But this final न

(obtained by परस्परम्) will again be changed into cerebral (च) due to 'चट्कुण्ड—' (८४१२) because this final न् is चक्षिह । Here a question arises—the elision of च (चक्षीय), effected by 'चक्षीय—' is स्थानिवत् by 'मचः परस्परम्—' (५०) । If so, then च along with च can neither change into न nor into अनुस्वार (for the consonant न् only does so and not when the same is in conjunction with a vowel such as च etc). To answer this the rule 'न पदान्—' (५१) is cited here. And thus by this rule चक्षीय is not स्थानिवत् with reference to अनुस्वार and परस्परम् । Now कन्ध्, तस्=कन्ध्, भस् by 'मचः—' (२२८०)=कन्ध् ० स्—the second ध is dropped by 'संयोगान्न लोपः' (५४)=कन्धः । Similarly कन्धति, कन्धे । रोह्य by लघुपञ्चशुचि for there is no ङम् (लघु+ता—रोह्य चा—रोह्य ; रोह्यति—गुचः and चल् by 'छरि च (१२१) । कश्च—कश्चात् (तु and तातश्च) । कश्चि (कश्चलभ्यो छिधिः and 'संयोगान्न लोपः' and also चक्षीय of न् due to चक्षिह (छिच्छ) of छि by 'सिद्धं पिच) । कश्चानि—कश्चधे—चानिच् and रोच् are चित् hence no elision of च or अनुस्वार etc. चक्षयत्—(चट् रन्ध् तिच् लच्)—चक्षयत्—चक्षयत् by 'लक्षणावयवः—' (२५२)—चक्षयत्—च by 'मचक्षयाने' । चक्षयाम्—तस्—ताम्—धाम् । चक्षीय of न् for तस् is छित् । चक्षयत्—चक्षयः (लक् छिच्) by 'दच' (२५६८). चक्षयधम्—मिच्=चम् । चक्षयत्—चक्षयलौत्—The first is with चक् by 'छरिलो वा' (२२६९) and the second is with चिच् (because चक् is optional) in which case छिच्छि comes in by 'उद्वज्—' (२२६७). चक्ष (चाक्षमे—सिच)—Here सिच् slides by 'कक्षी कक्षि' (३२६१). छिदिच् to pierce. छिचति etc.—Easy. चक्षित्—चक्षितः by 'दच' (३५६८). छिदिच्—(छिदि) to split into two. रिचिच् (रिच) to evacuate.

रिक्त्—x is changed into क by 'बोः कः'—378). रिक्त्—here ख being चसिद्ध, न is changed into ननुस्कार; क due to न following by 'ननुस्कारस्य यधि'—(124). रिरेच—ख is पितृ hence the root is gunnated. रिरेच—here एण् is कितृ hence no guna. चरिचक् by 'चरिचकाने'। चरिचक्—चरेचोन्—चरिक्—by चक् (इति वा)—सिक् (विप्)—सिक् (न)। See ante. विचिर to separate. Like रिक्। च्छिर (चुद) to grind. च्छिर (कुद) ■ shine and ■ play at dice. च for इङ्गिचस् कुत्वा—कुत्वा in स्वाच्, by 'चरितो वा'। इङ् for चक्। इङ्गिचस्—इङ्गिचस् by 'इङ्गिचस्'—(2506). कुतो to surround. Clear in the text. चिङ्गो (इङ्) to shine. Comp—'अतः कः' (3044) 'चोदितो निष्ठाया' (3039)—इङ्गः।

मित—अथ कथादीन् निरूपयन्नाह—कथितानि इति। निरूपयन्नाह। कथा-
कथासंज्ञितं न इति प्रगल्भत्वं प्रथम्। कथने। ■ च कथनः मकारलोपित्वेन
'सार्धधातुनामिति'ति क्त्वाङ् गुणनिवेष्टेति इदं न्ययमिति वाच्यम्। कथनः
पूर्वस्य इगन्ताङ्गानामावात् ताङ्गनिवेष्टस्यासङ्गतेरिति तत्तयोपि न्यायः। एवञ्च
कथनः प्रत्ययत्वमाह्वयतेति द्रष्टव्यम्। कथयतीति। क एण् धृति—कन्धृति—इति
स्थिते भ्रमकादीरिति (२२८०) तस्य धः। लङ्गत्वम्। अट्कुपाङ्गिति एवम्।
कन्धृ इत्ययं प्रथमाभाह—कन्धृरलोप इति। एवञ्चासिद्धत्वादिति। पूर्वधासिद्ध-
मिध्यासिद्धकाङ्क्षात्मातत्वादिभ्यः। तस्यासिद्धत्वादिति। परसदृशतया यानि मकारः
परसदृशानि। अर्धं भाषः—पूर्वधासिद्धमिधृ एवमसिद्धम्। तथा सति तत्त्वतो मकार
एवाय तिष्ठति। ततस्तस्य 'नचापदान्तस्य'—(१२२) इत्यनुस्कारः। तस्य 'ननु-
स्कारस्य यधि'—(१२४) इति परवर्तिवर्चस्य चकारस्य (कन्धृ तस्—कन्धृ धस्
(भावः—) कन्धृ धम्) समोऽनुनासिको मकार एव भवति। तस्यापि अलिङ्ग-
काङ्क्षात्मातत्वेन (२४१५८) अलिङ्गत्वात् अर्धं वेति। ननु मकारो यदा अङ्गित-
संघट्टे कन्धृत्वात् तदैव तस्यानुस्कारपरवर्चस्य वक्तुं न्यायमिह नु 'कन्धृ'—
इति चेदपि 'नचः पराङ्म'— इति स्थानियङ्गानि मकारस्य सङ्ग चकारस्यत्वात् कथ

तस्यानुसारपरमवर्तमानमिच्छाद्वय निराकरोति—य पदान्तेति । अथम् । एवं इन्
 ध् धस् इति ज्ञाते द्वितीयधकारस संयोगान्तीयमेव कथ्य इति । एवं कथ्यन्ति—
 कथ्ये इति । रोहति । अथूपधगुणः । तस्य भवसाधोरिति धः । जयत्यम् ।
 रोहत्यति इति । अरि चेति (१२१) चर्त्तम् । कथीति । कथन् हि इति स्थिते
 'इत्थत्वात्—' इति हेर्धिः । अन्धोरित्यलोपः । सीर्घ्यमिषेति हरिमिच्छात् संयोगान्त-
 लोपः (५५) । कथयानि—कथयै इति । पिच्छादलोपो न । अथयति । अथ न् ध्
 तिप् इति स्थिते 'इत्थत्वात्—' (१५२) इत्यप्रत्ययलोपः । अथ 'वाङ्मन्त्रात्' इति चर्त्त-
 मिकत्वात् । अथयत्—अथयः इति । इत्थत्वादित्यलोपः । इत्येति इत्यविकल्पः । अथन-
 धमिति । मिषोऽमादेशः । अथयदिति—इतिस्त्वात् 'हरितो वा' (१५६८)
 इत्यदि इत्म् । अथयति इतिच इत्यन्तवचनयो रद्वी इष्टः परत्वाभावेन धित्त्वलोपा-
 भावात् चरीतृवीहिति । अथय इति । तत्पुत्रे इदम् । तत्रत्यपस्य कित्वात्त गुणः ।
 'कृत्वाद्वात्' (१५६८) इति धित्त्वलोपः । भिदिर (भिद) आरत्वे इति । कथिवद्
 इत्यादि । 'मिषति सौम' कथिरानकृत्वात्तुदाहरणम् । रिषति इति चर्त्तं प्राग्वत् ।
 अथ 'योः कृ' (१०८) इति कृत्वम् । एवं रिक्त्वा इत्यत्र कृत्वादनन्तरं यत्कृत्वा-
 निधत्वादनुसारः । परत्त्वर्थो कः । रिरेच इति । पिच्छात्तुपधगुणः । रिरेचि इति ।
 कित्वात्त गुणः । अरिचदित्यादि प्राग्वत् । उच्छृदिरिति । मनोरमायां तु उ कृदि-
 इति तुग्विरहितः पाठोऽस्मत् । अथुतश्च उतुक्त्वेव पाठस्य साधोयधम् । तत्त्ववोधिव्य-
 ष्येवम् । आयामिद् विकल्पादेमुद्दिष्टकरणम् । 'अदितो न' ति—कृदित्वा—कृत्वा ।
 इतिप्रकारम् अकथम् । अथ् इति—अथ् कृत्वा इति । उभयतैव 'ई च' (१५६) इति
 तुगागमे 'अ' इति भवति । अथय अरि चेति (१२१) चर्त्तम् । अर्द्धयति
 —अर्द्धयति इति सिद्धमिषेति इत्यविकल्पः । अथयति इति । अथ सिच इष्टः
 परत्वेन 'मिषतिचि'—' (१५००) इति कित्वाभावाद् धतीर्गुणः । अथयति । तौहादि
 अथयति । तुदादौ पठितकृतौपधिव्यर्थः । आर्द्धयति अथयमात्वाभावेन अथयमादिति
 भावः । अर्द्धयति तौहादि । 'चितः कृ' (१०८८) 'वीदिति निहायाम्' (१०८८)
 इति इतीव्यवेषात्तुदा इत्यादि विज्ञम् । अथयति नवीपधेमाहः—

२५४४ । आचलोपः ॥६॥४॥२२॥

दी—। अमः परस्मै नस्म लोपः स्यात् । ‘असीरलोपः’
(२४६८) । इन्धे । इन्धत्से । इन्धितां । इन्धे । इन्ध ।
इन्धाः । शिद १४५० दैन्ये । शिन्धे । शिन्धतां । शिद १४५१
विचारणे । विन्धि वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्ल १४५२ विशेषणे । शिन्धि ।
शिष्टः । शिष्यन्ति । शिष्येपिथ । शिष्टा । शिष्यति । शिष्यः ।
अश्वत्थम् । अश्वत्थम् । अश्वत्थम् । अश्वत्थम् । (७१) इति वा डलोपः ।
अश्वत्थपरसवर्णौ । शिष्ल—शिष्लडि । शिष्यानि । अश्वत्थ-
श्वत्थत्वाद् । अश्वत्थम् । शिष्ल १४५३ संचूर्णने । शिष्यवत् ।
पिन्धि । मच्छो १४५४ आमर्हने । मच्छति । मच्छति—
मच्छति । मच्छतां । मच्छति १४५५ पाशनाभ्यवहारयोः ।
मच्छति । मच्छतां । मच्छति । मच्छति । मच्छति १४५६ हिंसि
१४५७ हिंसायाम् ।

A नकार, occurring after श्न्, slides. Thus इन् or इन् + श्न् =
इन् + श्न् + श्न् = इन् + श्न् + श्न् = इन् + श्न् + श्न् by ‘असीर-’ (2469) = इन्
by ‘अचलोपः—’ (2280). Similarly इन्धत्से etc. Though शिदनी not
being इदित्, its नकार might be dropped due to शिद of ते (सार्ध-
धातुकनपित्) etc. by ‘अविदित्—’ (415), yet the rule ‘नात्—’ is laid
down here to form मच्छति etc, where शिद being पित् and conse-
quently ‘अविदित्—’ not applying, the न after श्न् would not
have been dropped. See मच्छो ‘आमर्ह’ने below.

अथ etc. :- शिप् + शि-शिनवति by 'दृढा—' । शि'ष्टः by 'गुणोत्तरीपः' (2469) and 'न्यायदान्तस्य—' (123). शिरोपिब-इत् by क्वादिनियम and शुभ due to पिब of बल । श्रेयति—by 'श्लोः—' (295). शिन्ति-शिप् + शि-शिनवति by 'श्लोः—' due to अपिब or शिब of शि, cp 'शिरोपिब' and 'इ मत्स्थो—' (2425) = शिन्ति by 'अर्धजम्—' (52—मूल) = शिन्ति by 'दृढा' (113—दृढ) = शिन्ति by 'श्लोः—' (७१) वा श्लोपः = शिन्ति by 'न्यायदान्तस्य—' (123—अनुसार) = शिन्ति by 'अनुसारस्य यति—' (124 परसवर्च) also शिप् + शि- due to the optional elision of त (वा श्लोपः) । अशिनत्—अशन् त्—here त् elides by 'इत्कृशब्धः—' (252) and श् changes into त् (or ड्) by 'वाडवसाने' (206). शिनयति—here य of य does not elide because पाट् of शानिप् is पित् and not शित् । No guna by 'आकुचस्य' due to पित् of शानिप् because य is शित् । अशियत्—no guna because अश् is शित् । पिबत् or पिब् to grind is conjugated like शिप् । भङ्गो or भङ्ग् to break down. भनक्ति here न् is changed into ण् by 'खरि च' (121) and that to ङ् by 'चोः कुः' (378). भङ्क्तः by 'श्लोः—' 'नशा—', 'अनुसारस्य—' 'खरि च' and 'चोः कुः । In भनक्ति etc. the नकार of the root itself is dropped by the rule 'नान्तलोपः' (2544). भनक्तिञ्च—भनक्ञ्च—option of ण् by 'अजन्तोऽकारवान् वा यस्यान्निट् चलि वेत्यम्' under 'अलो—' (2298). In the latter case the process is thus :—दित्, इत्यादिशेष, अन्त्यासङ्गत्वं, चर्त्वं (खरि च), कुल (चोः कुः), अनुसार (नशा— 123), परसवर्च ('अनुसारस्य—' 124). Similarly भङ्क्ता, भङ्क्त्वति etc. भुज् to protect and to eat (अथवह्ना) भुनक्ति etc. in the sense of protection, but in the sense of eating the forms will be भुङ्क्ते (आत्मनेपद by—'सुलोऽनवनी') etc. In भुनक्ति,

etc. the rule 'ग्रान्' does not apply for the root has no नकार ।

अधुन by 'वाचस्पति' (206) हृ and हिन् to molest or injure !

भित्—। ग्रादिति । ग्रात् + लोप इतिच्छेदः । ग्रादिति ग्रात् एव
 द्विष्य पञ्चम्यम् । तदाङ्—ग्रन्तः परस्मैत्यादि । लोप इत्येकं पदम् । तदाङ्—
 ग्रात् लोप इति । ग्रात्लोपलोप इति । इन्त् इति स्थिते ग्रात्—इ ग्रात् नृ ध् ऐ
 इति चान्ते 'ग्रान्' इति धातुनकारलोपे इ न ० ध् ऐ इति सम्प्रदाने अनेन ग्रात्—
 लोपः—इन्त् इति तत्प्रत्ययस्यापिच्छेदः । किञ्चादित्येकः । 'अवस्तयोः—' (३३४०)
 इति तस्य धः इन्त् ध् ऐ इति । पूर्वधस्य 'अन्ता' चम्—' (५२) इति जञ्जेन दः ।
 ततो रूपम् । अनुस्वारपरवर्थाभां विशेषाधानाभावेन तौ नोपयस्यौ । छि गृह्
 तप्रत्ययस्य किञ्चात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्येव धातुनकारलोपे सिद्धे 'ग्रान्तलोप'
 इत्येतन्लोपस्यासौष्ठव परास इति चेत् ? न । भवति अनक्ति इन्धे दद्यादौ उपरिष्ठादः
 चतुर्थ्यत्वेन इन्धेनोपयस्यमिति विभाष्यम् । इन्धे इति लोडुत्तमैकवचने रूपम् ।
 इ ग्रात् नृ ध् ऐ (चाट् इट्—चा ए—ऐ चाट्चेति वृद्धिः) इति स्थिते अनेन धातुनकार-
 लोपे इन् ध् ऐ इति आदि ग्रात्लोपेति अनदितामिति च (४१५) न प्रोक्षति
 चाडुत्तमस्तेति पिन्त् न किञ्चाभावात् । अतोऽङ्गोपाभावेन इन्धे इति । ऐम्—(सङ्त्)
 —ऐम् (सङ्त् यान्)—उभयमेव अवस्तयोरिति धः । चाड्जादीनामिच्छाद् । 'चाट्चेति
 वृद्धिः । ग्रादिति लोपः । 'मन्त्रोभावात् लोपः' (५४) इति द्वितीयधकारस्य लोपः ।

अथ परस्मैपदिन इति । शिं द इति । तस्यो लिङ्गात् ग्रात् नो ग्रात् ग्रात्-
 लिङ्गलोपोत्तरं नवापदानाद्येनानुसारः । प्रतीत्यर्थपरत्वाभावात् परस्मैपदः । घृणा
 घुरिति तस्य घृणम् । विशेष्य इति । अलन्ताभावादकारत्वाभावाच्च क्वादिनियमा-
 त्रित्वमिद् । प्रोक्षति इति । लघूपधस्यः । 'मन्त्रोः कः—' (२८५) इति कलम् ।

“ तस्योपिधां तु 'इन्' । इन्त् इ' इत्येव 'ग्रान्तो नकारस्यानुसार-परस्मैपदौ ;
 अनदितामिति लोपस्य न भवति । अङ्गोपस्य असिद्धवदभावादिस्तिङ्गान्तात्
 स्थानिवन्नाहेत्युक्तमिति ।

इयञोरिति वलम् । ऐर्धिरिति । मिनम् हि इति स्थिते दुभक्त्यो ऐर्धिरिति
 'मिनम् धि इति चात्ते सैर्ध'पिञेति स्थानिवद्भावेन धेरमिञ्चैन-द्विच्चात् 'मन्सीरजोप'
 इति मिनम् धि इति स्थिते अन्तरकर्तव्यमाह—जश्त्वम् । टुलमिति । वस्तुतस्तत्र
 टुलस्यैव मानुष्याद्यो युक्तः । अन्वया 'भक्षां जश्—' (८४१३२) इति जश्त्वस्या-
 सिद्धत्वेन टुना टु (८१६१) इति टुलकारप्रवृत्तिः । अतएव नागेभ्यः—'अत्र प्रक्रिया-
 दम्भमात्रे' तानुपपत्तेः न तु कर्मे' इत्याचक्षते । एवञ्च टुल्लेन यस्य ङत्वं मिनम् धि इति
 स्थिते जश्त्वान्न—मिनम् धि इति ततो 'भक्त्यो कर्त्तुं सप्तर्षे' (७९—८४१६५) इति
 ङलोपभिक्षस्यः अनुस्वारपरसप्तर्षे' इति । नथेत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्तं यमौति
 परसप्तर्षे मूईत्यनकारः । एवं ङलोपपत्तेः सिद्धिर्ह इति । ङलोपाभावे तु सिद्धिर्ह इति ।
 अत्र साधुस्वार एव पाठो युक्तः । 'भक्षां जश् कर्त्तुं' (८४१३२) इत्यस्य 'भक्त्यो कर्त्तुं सप्तर्षे'
 (८४१६५) इत्यस्य च 'अनुस्वारस्तं यमि परसप्तर्षे' (८४१६८) इत्यत्र भाष्य—
 संभतस्त्वपाठनाशित्य आसिद्धत्वात् । तथाच नागेभ्यः—'शि'ङ्गिति इति । साधुस्वार
 एव पाठः । अनुस्वारस्याङ्गित्वाच्चः पूर्वत्वेन स्थानिवत्ताप्रवृत्तावपि 'दीर्घादा-
 न्वाय्यापान्' (८४१३२) इत्युत्तरम्, 'अनुस्वारस्तं यमि—' (८४१३६—भाष्यतः—),
 'वा एवायस्य' (८४१३७—भा म) 'तौर्धे' (८४१३७—वा क)
 'तद्वः स्थासन्धोः—' (८४१३६—भा य), 'भक्त्यो कर्त्तुं—' (८४१३७—
 भा ज), 'मन्सीरजो' (८४१३८—भा क) इति यदुक्तो पाठोत्तरं 'भक्षां
 कर्त्तुं सप्तर्षे' (८४१३८ भा, ज), 'अन्वये चर्त्तुं' (८४१३९—भा ज) 'खरि
 च' (८४१४१—भा क), 'नाड्यस्य' (८४१४२—भा क), 'चकोऽप्रष्टस्य
 —' (८४१४३—भा, क) इति छे पञ्चमूलोपाठ इति भाष्यसंभताद्याध्यायी-
 पाठपक्षे परसप्तर्षेहट्टा भक्त्यो कर्त्तुं सप्तर्षे भक्षां जश्चित्तस्य आसिद्धत्वेन सप्तः परत्वाभावात्
 परसप्तर्षेप्राप्तेरित्यन्वय विधेर' इति । मिनमात्रे इति । मन्तो द्विचान्न सप्तर्ष-

* तत्त्वतोधिनीत्याद्या षट्ठाध्यायीसुवपाठस्या चमत्ताद इत्याहुसारी भाष्या-
 सारी च पाठप्रामाण्ये इति वित्त इत्युक्तव्यम् ।

गुणः । आटः पिबान् मज्जसोरिवस्याप्तान् रज्जोपाभावश्च । अमिन्ट इति । अकिं केपम् ।
अशि नम् त् इति स्थिते इङ्कुडाद्यङ्कुलीपः । दक्ष 'वाऽवसाने' इति चतुर्विकल्पः ।
अत्रिचदिति चङी लिङ्वात् गुणः । भम्बो भाम्बेने इति । बोहिन्करं निष्टान्तावेम्
भयः । भनक्ति इति । एतदाद्यर्थं 'यन्मात्रलोप' (२४४४) इत्यावश्यकमित्युक्तम् ।
अत्र तिपः पिबेन लिङ्गाभावात् 'अनिहितान्—' (४१५) इत्यावश्यकतेः । तदेवं
भ न् नम् नृत् इति स्थिते भातुनकारलोपे भन०ञ् इति जाते खरि केति भन न्
ति इति । ततः 'चोः कुः' (६७८) इति कुत्वम् भनक् इति । अभन्जिज्ज वप्रङ्क् य
इति भावराजनिवमादिङ्विकल्पः । उत्तरतः कुत्वे कर्त्तुऽनुसारपरमवर्णौ । भुज पाशना—
भ्यवहारयोरिति । अभ्यवहारी भोजनम् । अवाद्येऽयत्नत्वेनेपदौ । 'भुजोऽनवने'
इति वक्ष्यमाणस्यात् । भोजयति इति । कष्टपथगुणः । पूर्ववत् कुत्वम् । इष्कोरिति
यत्नम् । अभुनक् इति । इङ्कुडाद्यङ्कुलीपः । वाऽवसाने इति चतुर्विकल्पः । चोः
कुरिति कुत्वम् । उङ् हिंसाशक्तिरिति—

२५४५ । लृणङ् इम् ॥७॥२॥

दी— । लृहः अमि कृते इमागमः स्यावसादौ पिति ।
लृणेष्ठि । लृष्टः । ततर्ह । तर्हिंता । अलृणेट् । हिनस्ति ।
जिहिंस । हिंसिता । उन्दौ १४५८ कृदने । उनसि ।
उन्तः । उन्दन्ति । उन्दांचकार । औनत् । औन्ताम् ।
औन्दन् । औन्तः—औनत् । औन्दम् । अलू १६५८
व्यक्ति * मर्षनकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्कतः । अङ्गन्ति ।
आनङ्गिज्ज—आनङ्कृष्य । अङ्गता । अङ्गिता । अङ्गिष्य ।
अनजानि । आनक् ।

After the operation of नम् has been effected on लृह्, the

aug. इम् (इ) is attached ■ the same इह्, (or rather इह् along with इम्), when any इकादि पित् affix follows. Thus 'सुह् + तिप् = सु नम् इ ति = इह् इ ति = इह् इ (इ) इ ति = इह् इ ति by 'बाह्वृचः' (69) = इह् इ वि by 'होहः' (324) and 'अप्रसारीः—' (2280) = इह् इ हि by 'हृना—' (113) = इह् ० हि by 'हो डे लोपः' (2335). वृद्धः—इह् is not पित् hence no इम् ; ततर्ह—तिट्—उच्-पद्युवः । अतृणोद्—अट्—तिप् इम्, elision of त्, then टव and अत्ने-विहृत्य by 'बाह्वृचाने' ; इमिहि etc.—easy. See मित । चीनपि—the न of the root elides by 'ग्रन्थ—' (2544). इ becomes न् by 'खरि—' (121). उदात्तकार—by 'इलादिह—' (2237). चीनत्—इहि by 'माट्' (269). अट्ठलोप etc. as in other cases. चीनः—चीनत् by 'द्व' (2488). अट्ठ (अट्ठ) to make clear etc. अनति—the elision of न् by 'ग्रन्थ—' (2544). आनञ्ज by 'अत आदेः' (2248) and 'तन्मात्रं हिहृत्य' (2288). आनन्त्रिज—आनन्त्रिज by इह्विकत्वा due to the elision of न् (अट्ठ). In the latter case अतुल्यार and परस्परार्थ etc. as before. अह्निह—अह्निह न् हि—अन-० न् वि by 'ग्रन्थ—' and 'हृल्लोपी चेभिः' (2425) = अह्निह्—अह्निह by 'अहोः कृः' (2169) due to हित् of हि = अह्निह्—अह्निह by 'चीः कृः', 'नवापदानस—' (123) and 'अतुल्यारस्येभिः' (124) respectively. अननाति—by 'ग्रन्थ—' here 'अहोः—' does not apply for आट् is पित् । आनन्त्रिज—अह्निह् तिप् by 'इह्वादिभ्यः' —(252), 'बाह्वृचाने' and 'चीः कृः' (378).

मित— । अह्निह इति । अह्निह इम् इति अह्निह 'अह्निह' इति अह्निह निह्नीहो विह्वेदविहितेन इमा अहो वाची या भूदिसेतदर्थम् । चेन नाप्राप्ति—न्यायान् । न च गौडादिकस्य 'अह्' इत्यस्य प्रथमकारणार्थम् एवं कृतमिति वाच्यम् ।

२५४६ । अच्चेः सिचि ॥७२॥७१॥

यो— । अच्चेः सिचो नित्यमित्, स्यात् । आच्चेत् ॥
तच्च १४६० सङ्कोचने । लङ्कृता—लङ्कृता । अविजो १४६१
भयवसनयोः । विनक्ति । विङ्कताः । 'विज इट्' (२५३६)
इति छिप्त्वम् । विविजिष । विजिता । अविनक् । अविजोत् ।
लङ्को १४६२ वर्जने । लृप्ति । वर्जिता । पृचो १४६३
सम्पर्के । पृणक्ति । पपच ।

इति तिङन्तरुधादिप्रकरणम् ।

इट् is compulsory before सिच्, coming after अच्—आच्चेत्—
अनुसार etc. as before. विविजिष—no guna due to कृत् । The
rest is easy.

Here ends the रुधादि class.

नित— । अच्चेरिति । इङ्गन्तर्निष्पत्तीनामित्यत इत्थित्यनुवर्तते । 'विभाषा
नमदन्—' इत्यप्याह किञ्चित् तु नागुवर्तते । तदाह—नित्यमित्ति । आच्चेरिति
इट् इटोति सिङ्गुलोपः । आङ्गुसारपरवर्णाः । सिचि किम्—अङ्कृता—
अप्यङ्कता । विनक्ति इत्यादि प्राग्वत् । विविजिषेति । विज इजिति छिप्त्वान् क
गुणः । अचत् स्वं साधनीयम् ।

॥ इति नितभाषिका तिङन्तरुधादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ततनादिप्रकरणम्

दी—। अथ सप्त स्वरितः । तनु १४६४ विस्तारि ।
'तनादिक्लृप्त् उः' (२४६६) । तनोति । तन्वः—तनुवः ।
तनुते । ततान् । तेने । तनु । अतनोत्—अतानीत् ।

Now we conjugate the seven स्वरित् or उभयपदी roots. तनु (तन्) to spread. The affix or विकरण उ comes in by the rule 'तनादिक्लृप्त् उः' (२४६६) । Thus तनोति—मुच् of उ due to पिप् of तिप् by the saying 'उप्रत्ययस्य पितृसु नुचः'—Bhattoji under 'धिनिह्वयोर च' (२६३२) । तन्वः—तनुवः by 'लोपयाश्वाश्चतुरस्याम्—' (२३३३) : तनुते—ते or ति is क्त्वात् hence no guna. ततान्—छिद् यञ् इति by 'अत उपवायाः' (२३८२)—पितृमुटं तेन ततान् सोऽमंकः (२४) । तेने—छिद् यञ् in place of त by 'तन्मन्वोरिदिदि' । No guna due to द्विप् by 'चसंयोगात्—' (२९४२) । एतु and अथासलोप by 'अत एकङल्—' (२३६०)—'तेने चक्ष इदा य आदिकवर्थे' (भाववत्) । तनु—लोद् द्वि—द्वि is चपित् hence no guna. द्वि elides by 'उतच प्रत्ययादसंयोगपूर्व्यात्' (२९६४) । अतनोत्—अतानीत् option of इति by 'अतो इतादिर्लघोः' (२९८४) ।

मित—। अथ उविकरणान् तनादिधातून् निरुपधिविभ्राह—अथ सप्ततिः ।
तनु, वचु, चकु, चिचु, अच, दचु, उचु एते सप्त उदित उभयपदिन इत्यर्थः ।
उदितारणात् 'उदितो वा' (३३२८) इति आप्रत्यय इद्विचल्ये न—तनित्वा—तन्वा

इत्यादि सिध्यति । तनादिसूत्रमुपलक्ष्यति—तनादिकाम्य इति । तनोतीति—‘उपलक्ष्यस्य
मितस्य गुणः’ इत्युक्तत्वात् (विचित्रकण्ठोर च—२११२ इत्यत्र इष्टम्बम्) गुणः । तन्मः—
तनुव इति । ‘लोपयासाव्यतरसां लोः’ (२१११) इत्याकारलोपविकल्पः । तनुते
इति—लिट्प्रत्यय गुणः । तनानीति—‘अत उपधायाः’ (२२८२) इति वृद्धिः । तेने
इति । ‘अत एकह्रस्वश्च’—(२२६०) इत्याद्यान्तालोपो । तनु—अतश्च प्रत्यया-
दिति (२२२४) हेर्लोपः । अतनीत्—अतानीहिति । अतो इत्यादेरिति (२२८४)
वृद्धिविकल्पः सिद्धिः ।

२५४७ । तनादिभ्यस्तथासोः ॥२॥४७८॥

दो— । तनादेः लिटो वा लुक् स्यात्तथासोः । आसा
साहचर्यादेकवचनतश्चो गृह्यते । तेनेह न । यूयम-
तनिष्ठ— । ‘अनुदात्तोपदेश—’ (२४२८) । अत्यनुनासिक-
लोपः । तद्धि । अतत—अतनिष्ठ । अतथाः—अतनिष्ठाः ।
अनु १४६५ दाने । सनोति । सनुते ‘वे विभाषा’ (२११८) ।
सायात्—सन्धात् । ‘जनसन—’ (२५०४) इत्यात्तम् । असात
असनिष्ठ । असाथाः—असनिष्ठाः । अशु १४६६ हिंसायाम् ।
अपोति । अणुते । ‘आगन्त—’ (२२८८) इति न वृद्धिः ।
अचचोत् । अचत—अचचिष्ठ । अचथाः—अचचिष्ठाः । अचिण
१४६७ च । उपलक्ष्यनिमित्तो लघूपचगुणः । ‘संज्ञापूर्वको विशिष्ट-
नित्यः’ (परि—८४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये ।
अचिषोति—अचिषोति । अचिषितासि । अचिषितासे । अचिषीत् ।
अचिषत—अचिषिष्ठ । अचणु १४६८ गतौ । अचणोति—अचोति ।
अच्युतः । अच्युतसि । अचनर्ण । अचनृणे । अचिषितासि । अचिषीत् ।

आर्त्त—आर्त्तिष्ट । आर्त्ताः—आर्त्तिष्ठाः । वृणु १४६८ अदने ।
वृणोति—तर्णोति । वृणुते—तर्णुते । धृणु १४७० दीप्तौ ।
जघर्ण । जघृणे ।

अथ हावमुदात्तेतौ । वनु १४७१ याचने । वनुते । ववने ।
चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । मनु १४७२
अवबोधने । मनुते । मेने । वृणुव् २४७३ करणे । करोति ।
'अत उत् सार्वधातुके' (२४६७) कुरुतः । यण्, 'न
भङ्कुर्कुशम्' (१६२८) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

सिच् coming after तन्नादि roots elides optionally, when त and
दास् follow. Due to its connection with वान्, by त we mean the
singular word or affix त (अत वानात्, क) and not the substitute
त of the plural affix व (in सिच्, वच्, व्—परस्मैपदी) । Hence here
there is no elision of सिच् when त, the substitute of व follows.
Thus वृणुम् etc—'you spread.' Here the इतिविग्रह is by the rule
'अतो वृणादेः'—(२१८४). The word 'वृणुम्' has been used to differen-
tiate वतनिष्ठ (second per. pl. परस्मै.) from वतनिष्ठ (Third per.
sing. वानने) । व of परस्मै. is replaced by त by the rule 'तन्नादनिष्ठा
तासंतामः' । अतत—by सिच्, दीप् and अनुनासिकलोप । वतनिष्ठ—optional
form. It is with सिच् and here अनुनासिक or न does not elide for in
this case त is not भ्रूणादि कित् due to the precedence of इट् । Hence
'अनुदात्तोपदेशः'—(२५२८) does not apply here. वतवाः—वतनिष्ठाः—
by सिच्, दीप् and अनुनासिकलोप in one case and by सिच्, इट् and
वृणु in the other. Similarly वसात—वसनिष्ठ and वसावाः—वसनिष्ठाः

etc. चिच् च i.e. the root चिच् also is used in the sense of चिञ् । The short penultimate 'i' of चिच् will be gunnated due to the affix च (following) and thus the forms will be चिचोति etc. But Attreya and others hold that there will be no guna (due to the following of च) by the परिभाषा—'संज्ञापूर्वक—etc.—'An injunction laid down with a संज्ञा-word or technical term (within) is not compulsory.' Here the word गुण is a संज्ञावचन by 'चदिक् गुणः' (1.1.2). Hence the परिभाषा applies and consequently there is no guna and thus the alt. form is चिचोति । Others, however, vote for गुञ् and the forms, therefore, are चिचोति चिचोति etc.

[Nagesha says that as the above परिभाषा is not found in the शास्त्र so it is wise to conjugate as चिचोति etc. and चिचोति etc. are to be taken as the conjugations of 'चि-चिञ्'यादात्' read in साहि], चिचोति—चर्चोति the latter is by लृच्पञ्चगुञ्. चर्चुतः—गुञ् of the root due to the affix च् which however is not gunnated due to क्त्वि of तद् following. चर्चुवति—by लृच्, —'चचि यञ्' (272). चानर्च—लिट् by 'चत चार्चः' (2248) and 'तच्चाश्च दिङ्' (2288). चानृच—no guna due to चिञ् by 'असंयोगात्—' (2242). चर्चोत्—कृच् आट् elision of चिच् by 'इट् ईटि' (2266). चान्ने—चार्चिट् due to optional elision of चिच् (2547) and the elision of चनुनासिक by 'चनुनासोपदेशः—' (2428) in the former case. लृच् etc. easy.

चक्ष् वी etc. i.e. चक्ष् and मञ्—which with the former seven constitute the तन्नाहि roots (nine only), मञ् to think or understand cp 'चक्षु मञ्ते मञ्ते' ते तनुवन्तमप्यवदन्ति तन्मि वेदुम्' (अथर्ववेद).

मिने—by (2260). रुक् ष् करणे—This root is stated apart from तनादि group to indicate the existence of the परि—‘गणकार्येननिवृत्तम्’ दु for ‘दितः क्तिः’—‘कृत्तितम्’. करोति—गुण of रु by ‘सार्धवातुकार्धवातुकार्ध’ due to the affix रु which is सार्धवातुकार्ध though not पित् (2168). Next रपरत्न by ‘उरक्’ (70). उ itself is gunnated due to तिप्. कृत्वः—कर् is here changed into कृ by ‘अत रुन् —’ (2467). तप् is कित् hence no guna of उ. कुर्वति—कृ + कृ + चनि = कर् रु चनि = कृ रु चनि by ‘अत उत्—’ above कृचनि कृचनि—वण by ‘वृमृवोः’ (2387) = कुर्वति no दीर्घ by ‘उपधायां च’ (2265) due to the fact of its being barred by the rule ‘न भक्तुंयम्’ (1639).

मिने—। तनादिश्च इति । ‘गातिस्त्राहपासून्ः सिचः—’ इत्यतः सिच इति, ‘विभाषा प्रावेत्—’ इत्यतो विभावेति, ‘अथविभाषे—’ इत्यतो चुनिति चानुवर्तते । तदाह—सिचो वा चुक् स्यादिति । तदासोरिति इत्याह—सतमोदिवचनम् । एकवचन—तमये वाचि च परत इत्यर्थः । ‘तत्-वन्वचनिषां तां-तं-तामः’ इत्यत्र विहितस्य यादिप्रत्यय—तमयदस्य न यङ्प्रत्ययः । किन्तु तत् पचस्य एकवचनस्यैव याच् प्रत्ययः समन्विताहारादित्याह—याहा साङ्चवर्त्यादिति । अतएवोदाहरति—यूयमतमिह इति । अथभवद्वचनप्रतिपत्त्यर्थम् भूशमित्यत्र उपादानम् । प्रकृतोदाहरणे—अतत—अतमिह इत्यादौ विजुषोपपत्ते—इहमात्रेण तत्रत्यस्य भक्ष्यादि कृत्वात् अनुनासिकस्य नकारस्य—सोपविभाषकं वृत्तमुपपत्त्यति—अनुदाचीपदैश्च इति । एवम् अतताः—अतमिह इति । इहोरादिप्रत्ययस्योरिति पलात् हुनेति हुनम् । एवमथवा असात—असमिह, असाताः—असमिह इत्यादावपि यथासवं प्रक्षिप्ता बोध्या । चिभु इति । अथनपि किं सार्धम् इत्यर्थः । ननु उपप्रत्ययस्य अपिर्नुपि कित्ताभावात् सार्धवातुकार्धवातुकार्धविचोर्द्वैतवृत्तवृत्तः स्यादित्याह—उपप्रत्ययमिमिह इति । तेन सिचोतोप्रादिरूपम् । ननु ‘गुणशब्दः’ संज्ञावचनम् । अदेक् युञ्च इति सूत्रम् । तेन गुणशब्दसुसार्धो

विषय आत्मा ते चनिष्ठा एव । तत्रात्र परिभाषा 'संज्ञापूर्वकी विधिरिति' इति ।
 न च येन निष्ठा सति वाच्यम् । तथा च 'चोरोदिति' स्वयित्तव्ये यद् 'चोर्गुणः' (८४)
 —(१४११५६) इति पाणिनिना सूचितं तेनेतन्वायते यदस्यास्त सूचयति ।
 एतच्च 'चोर्गुणः' इति सूत्रे दोषितव्यो स्पष्टम् । किञ्चास्मा चनिष्ठत्वादेव 'स्वायम्भुवः'
 इत्यादि सिद्धम् इति चेत् ? न । भार्गव एतस्याः परिभाषायाः क्वायगुणोऽस्मात् ।
 स्वायम्भुवनिष्ठादि तु 'असाधयेति' 'चोर्गुणः' इत्यत्र भव्यन्दुशेखरे प्रतिपादित—
 निव्यञ्जः । 'चिष्योति' इत्यादि तु वीचदिकस्य चिषासोरिति दृष्टव्यमिच्छाः ।
 वगु तर्हि 'चिष्योति' इत्याद्यत्र कथमिति चेत् । वीचटहरदत्तायमुरोऽनेनेति
 विभाव्यम् । एवं चिष्योति—अर्थाति इत्याद्यापि मत्तान्तरानिष्ठातम् । 'अर्षो-
 नीत्यादी चमत्यधनिनि' 'सार्धधातु—' (२१६८) इति इगस्यकस्य गुणः ।
 पञ्चात् तिपमान्त्रित्व—उपत्यस्यसापीति भावः । अर्धुत इति । तसः किञ्चादुपत्यस्यस्य
 गुणाभावः । अर्धुवन्ति—'अचिभुनु—' (२७९) इत्यायद् । आनर्ध—छिट् षल् ।
 गुणोति खच्पृथगुचः । अत आर्धरिति दोषः । तच्चातुर्विधेति युद् । आनृणे—
 किञ्चाद् गुणाभावः । आर्धेति—कुक् । आट् । छविः । छट ईद्वीति मिञ्-
 खीपः । आर्ध—आर्धेति इति । तच्चपृथे प्रकृतपूर्वैश्च पूर्वैश्च मिञ्खीपः । 'अट्-
 हात्तोपदीप—' (२४२८) इत्यनुनासिकखीपश्च । अतएव सिजिटी । एवमाद्याः
 —आर्धेति इत्यत्र । अर्धत् स्पष्टम् ।

अथ दापिति । वदुक्तम् इत्यर्थः । मन्वन्तास्तेनोत्पाद्य इति शेषम् । तनादि—
 पाठादेव कञ्गुणके सिद्धे 'तनादिज्ञात्वा च' रित्यत्र कञ्गुणकम् सर्वकार्यस्य
 चनिष्ठत्वे सिद्धम् । अतएव 'न विचक्षेद्विक्रमे' इत्यादि सिद्धमिच्छाः । कुञ्जम्
 करणे इति । चित्करचमुभवपदित्कार्यम् । चित्करच' क्षिप्रत्ववाच्यम् । 'हितः क्षिः'
 'क्षिर्मेखिलम्'—कृतिम् । करोतीति । क + उ + विप् इति स्थिते उपत्ययविभिनं
 चातोः 'सार्ध—' (२१६८) इति गुणः । 'अर्ध रपरः' (७०) इति रपरत्वम् ।
 एवं कश्च सिप् इति स्थिते तिपमान्त्रित्व उपत्ययस्यापि गुण इति । कुञ्ज इति ।
 क + उ + तस् इति स्थिते पूर्वैर्द्विमतप्रकारेण कश्च तस् इति जाते 'अत एत—'

(१३६७) इयि वकाराद्यकारस्य चक्षम् । उदिति तपरक्षरस्यान् तस्य न पुन-
र्गुणः । एवं कुञ्जस्य इति सम्प्रदायाने तस्यो किञ्चिन्न गुणमात्रे कुञ्ज इति ।
कुञ्जस्य इति । कुञ्ज इति इति क्तिने 'अचि गन्' इत्यादि प्राप्ते आह—यथिचति ।
'इगन्तुयोः—' (३२८७) इत्यनेनेति भावः । निश्च कुर्वे इत्यत्र 'उपधायां च' इति
(१२६३) शेषे प्राप्ते आह—'न भङ्गकुरामि' इति (१६२८) । यद्यपि—
'कुर' इत्यत्र कश्चिद् धातुस्योदासी पठितस्यापि कुरित्यनेन करोतेरत्र यक्ष्यं
व्याख्यानादिति शङ्कम् । 'क्षीपशास्त्रान्तरस्याम्' (२३२१) इति वस्नस्योरकार-
क्षीपविकल्पे प्राप्ते आह—

२५४८ । नित्यं करोतिः ॥३॥४॥१०८॥

दी— । करोतिः प्रत्ययोजारस्य नित्यं क्षीपः स्यादमयोः
परयोः । कुर्वेः । कुर्मः । चकर्थे । चक्षम् । कर्त्ता । करिष्यति ।

The affix च following the root कृ is ever dropped when
the affixes वस् and मस् follow. Thus कुर्वेः and कुर्मः no दीर्घ
by 'न भङ्गकुराम्' (1620). चकर्थे—in चक् want of इट् by कादि-
नियम ('लृट्चट्—' 2293) and also भारद्वाजनियम ('चतो—' 2296).
Apply the rules 'चरत्' (2244), 'चरच्—' (70) 'चोः कृ (2245)
etc. चक्षम्—by कादिनियम no guna due to किल ।

नित्यं— । नित्यमिति । 'उत्तम प्रत्ययान्—' (१४११००६) इत्यादि
विभक्तिविपरिवर्तनेन उपपद्यतेति ख्यते । तदाह—प्रत्ययोजारस्येति । 'क्षीपशास्त्र-
ान्तरस्यां चोः' (१४११००७) इत्यतो क्षीप इति चोरिति चानुवर्तते । तदाह—नित्यं
क्षीप इत्यादि । कुर्वे इति । न भङ्गकुरामिति दीर्घाभावः । चकर्थे—इति । कादि-
नियमाद् भारद्वाजनियमाच्च चल इत्यादिभावः । चक्षम् इति । कादिनियमादिक-
भावः । किलादनन्तरम् 'चरत्' (२२४४), 'चरच्—' (७०) इत्यादीनि प्रयोक्तव्यानि ।

२५४६ । ये च ॥६॥१०८॥

दो—। क्तञ् उक्तोपः स्याद्यादौ प्रत्यसे परे । कुर्यात् ।
आशिषि क्रियात् । लृणीष्ट । 'तनादिभ्यः—' (२५४७) इति
लुक्लोभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (२३६८) इति सिधो लोपः ।
अकृत । अकृत्याः ।

(The suffix)ञ् after क्तञ् elides when any affix beginning with a य follows. Thus कुर्यात् क्रियात्—by 'रिक् ययक्खिक्ञ्' (2357). लृणीष्ट—No gona due to कित् of लिक् by 'उय' (2368). अकृत्याः—by 'लिचि इतिः—' (2297) etc. When लिच् does not elide by 'तनादिभ्यः—' (2547) then by 'ह्रस्वादङ्गात्' (2369) we have अकृत and अकृत्याः (due to want of गुण of क्त by 'उय'—2368). And when लिच् elides by 'तनादिभ्यः—' then also we have अकृत and अकृत्याः (due to want of गुण by 'न लुमताङ्ग'—263).

नित्य—। ये चेति । नित्यं करोतेरित्यतः करोतेरिति, 'लोपस्यास्य—' प्रत्यसो लोप इति आह्वयते । ये इत्यनेन य आशिषप्रत्यसो विज्ञेयते । तेन तदादिभिषिः—विशेषणत्वात् । अत आह—कृतञ् उक्तोपः स्यादित्यादि । कृत्वादिनि प्राक् । क्रियादिति—'रिक् ययक्खिक्ञ्' (२३५७) इति रिक् ययन् । लृणीष्ट इति—उच्येति (२३६८) कृताद् गुणाभावः । अकृत्यादिति—लिचि इतिरित्यादिना । 'तनादिभ्यस्तनासोः' (२५४७) इति सिधो लुकि अकृति च रूपं तुल्यमित्याह—तनादिभ्य इति । ननु ह्रस्वादङ्गादिति यदा लिङ्लोपो विधीयते तदा प्रत्ययवचनेन भातीर्गुणः स्यादिति चेत् । न । उच्येति (२३७८) लिचिः कृतादिति विभावनीयम् । लुक्पदे तु य लुमतेति विवेकः ।

२५५० । सम्परिभ्या करोती भूषणे ॥६।१।१३०॥

२५५१ । समवाये च ॥६।१।१३१॥

दी— । सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वव्य कचिदभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' (१३१७) इति ज्ञापकात् । 'परिनिविभ्यः—' (२२७५) इति षः । परिष्करोति । 'सिवादीनां वा—' (२३५८) । पर्यष्कार्षीत्—पर्यस्कार्षीत् ।

(Both the rules taken together mean that) the augment सुट् = prefixed to क preceded by सम् and परि in the sense of embellishment (भूषण) and assemblage (सङ्घात). Thus संस्करोति etc. easy' The word संस्कृत made use of by Panini in the rule 'संस्कृतं भक्षाः' (1317) indicates that सुट् under some occasion, comes before क even in the sense other than embellishment: N. B.—The rest is clear in the text.

नित— । सम्परिभ्यामिति समवाये चेति । करोतीति षडर्थे सप्तमी । सम्परिभ्यामिवस्य विनिर्गणं तदाह—सम्परिपूर्वस्येति । अहम् । सङ्घातः सङ्गीभवन्नेकत्रीभवनमित्यर्थः । अन्तं अष्टं कुले ।

२५५२ । उपात् प्रतियोगैकतवाक्याभ्याहारिषु च ॥६।१।१३८॥

दी— । उपात् कृञः सुट् स्यादेव्येषु । चात् प्रागुक्त-योरर्थयोः । प्रतियोगी गुणाद्यानम् । विकृतमेव वैकृतं विचारः । वाक्याभ्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कस्या ।

अलङ्कृतित्यर्थः । उपसृक्ताः प्राज्ञाद्याः । समुदिता इत्यर्थः ।
एषो दकस्योपसृक्ते ; शुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपसृक्तं
सुष्ठुक्ते ; विस्तृतमित्यर्थः । उपसृक्तं ब्रूते । वाक्याध्याचारेण
ब्रूते इत्यर्थः ।

The root ल, coming after उप, takes सुट् in these senses viz—
प्रतिष्ठा, वैज्ञत and वाक्याध्याहार । From the particle च (in the
rule) it (ल) takes सुट् also in the senses said before i. e. in
the senses of embellishment and assemblage. प्रतिष्ठा means to
better, improve or purify. Thus एषो दकस्य etc.—The fuel is
bettering or improving the condition of the water (दकस्य),
वैज्ञत is formed by स्थाते च् after विज्ञत meaning विकार—bad con-
dition or partition etc. Thus उपसृक्तं भुङ्क्ते—'eats a food which
is badly off.' वाक्याध्याहार—means to fill up the intended place or
part left out. Thus—उपसृक्तं ब्रूते—speaks with a sentence filling
up the intention (of the speaker). उपसृक्ता च्वा and उपसृक्त्वा
वाङ्मण, serve as examples in the sense of सुवच and समवाय ।

नित— । उपादिति । 'सुट् कात् पूर्व्ये' इत्यतः सुविशयवर्गते । सुतस्यचकारार्थ-
माह—चात् प्राप्नुक्त्वोरिति । सूत्रस्यसमवायवोरित्यर्थः । 'अतएषोदाहरति उपसृक्ता
वाच्ये'ति उपसृक्ता वाङ्मया इति च । अन्यत्सुबनम् ।

२५५३ । सुट् कात् पूर्व्ये ॥६॥२१॥३॥

दो— । 'अलङ्कारसम्यवायेऽप्यौ'तुल्यम् । सचस्कार ।
'कात्पूर्व्ये' इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि 'पूर्व्ये'
धातुस्यसर्गश्च युज्यते । अन्तरङ्गत्वात् । सुट् तसौ द्वित्वम् ।

एवं च 'ऋतश्च' संयोगादेर्गुणः' (२३७८) — सञ्चस्करतुः । 'कसृ-
 ऋत' (२२८३) इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजश्च' (२२८६) इति
 सूत्रे च 'कृजोऽसृट् इति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । तेन सञ्चट्कात्
 परस्येट् सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव । 'गुणोऽन्ति' — (२३८०)
 इति सूत्रे 'नित्य' कृन्दसि' (३५८७) इति सूत्रात् 'नित्यम्'
 इत्यनुवर्त्तते । 'नित्य' यः संयोगादिस्तस्य' इत्यर्थात् सृटि
 गुणो न । संस्क्रियात् । 'ऋतश्च संयोगादेः' (२५४६) इति
 लिङ्सिचोर्नेट् 'एकाच उपदेशे' — (२२७६) इति सूत्रात्
 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्तते । 'उपदेशे यः संयोगादिः' इति
 व्याख्यानात् । संसृज्यषीष्ट । समस्यत समस्यजाताम् ।

इति तिङन्ततनादिप्रकरणम् ।

N. B.—The rule is defective and to mend this defect
 Bhattoji adds the Varttika 'अङ्गभाष्यवाचिणि' to it. Thus the
 full import of the rule along with the Varttika is :—

The augment सृट् ■ prefixed before क, coming after the
 चपसर्ग (सम् and परि) even when the same (क) is interposed
 by the augment चट् and the च्यास (च) । Thus सञ्चस्कार । [This
 explanation is offered in honour of the authority of Panini
 and Ka tyayana. But as the rule contains an exaggeration (काल-
 पूर्व) and as the varttika proves a failure so they are refuted
 by the भाष्यकार । The expression 'कालपूर्व' ■ redundant on the
 ground that सृट् being टित् or ट-elimiding, would unquestionably, by
 'मादात्तो टक्षितौ', be placed before क । If you argue that the term

would be serviceable when चद् or चध्याच् is interposed between सम् and क (of क्), we say no—because सुद् being a prefix (उपसर्ग ?) will take effect first by the dictum 'पूर्वं' 'अनुपसर्गोऽप्युच्यते' and as such it then becomes an अन्तरङ्ग विधि and 'चध्याच्' and 'चद्' become बहिरङ्ग. Then by the परिभाषा 'चसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं', we have the operation of सुद् prior to that of द्वित्. Thus सम्—क् + कल् = सम्—कृ + कल् (सुद्) = सम् कृ कल् च (द्वित्). Then by the rules 'उरत्' (2244), 'उरत् रपरः' (70), 'मपूर्व्याः खयः' (2259) 'सतसप्तयोगादिगुणः' (2379) and 'सत उपधायाः' (2282) respectively, we have सचकार [Similarly in समस्वरौत्—समस्वार्थौ etc. in the case of चद् in कृत्, कृद् etc]. Similarly सचकारतुः—without 'सत उपधायाः' (2282) above. Under the इद्—prohibiting rules 'कृच्छ्रश्च'—(2398) and 'कृत्तो नारदात्मकः' (2396), there runs the varttika 'कृत्तोऽनुत् इति व्यङ्ग्यम्'—'It has to be stated that the augment इद् is prohibited to the roots कृ, कृ, कृ, इ etc and च्छदन् ones—only when they are not prefixed with the augment सुद्. Thus, by the question, it appears that they will have the augment इद् when they are prefixed with सुद्. Hence सचकारिण, सचकारिण are explained. The term 'नित्यम्' occurring in the rule 'नित्यं कृत्यवि' (3587—7. 4. 8) is carried down to the rule 'गुणोऽर्धिसंयोगाद्योः' (2380—7. 4. 29). Thus the rule 'गुणोऽर्धिसंयोगाद्योः' now means—'नित्यं यः संयोगादिः सख' 'that which begins always with a conjunct letter at the outset' can not have guna etc. This being the meaning—[N. B. This explanation of Bhattoji is according to Kaiyata under this rule 'सुद् कान्पूर्वः'. But Nagesha differs

from the same on the ground that the term निम्न occurring in 'निम्न
कण्ठसि' is too remote to be carried down to the rule 'गुणोऽपि—'.
we have no guna in the case of 'संज्ञि,यात्' ('आद्योः)—because
■ is not 'निम्न संयोगादि'—beginning ever with a conjunct letter—
but ■ ■ so (संयोगादि) only for the time-being. In the cases
of जिङ् and गुङ् forms संज्ञि,बीड etc. and समञ्जुत (गुङ्) etc ('आद्यो
भागीः' and गुङ्), the option of इट् directed by अतश्च संयोगादिः
(2526) does not apply on the score of the explanation [of
Kaiyata—this also is obvious in सुट् कान्पूर्व—but Nagesh rejects
this too] 'उपदेशे यः संयोगादिः'—or what begins with a conjunct
letter at the time of enunciation (of Panini)—whereby (by
which explanation) the term उपदेशः is carried on to the rule
'अतश्च संयोगादिः' (2526—7. 3. 48) from the rule 'एकाच उपदेशेऽ
मुदात्तात्' (2246—7. 2. 10). In समञ्जुतात्—समञ्जुत etc,—the
वल् is due to 'इङ्कोः' and जादेश—' (211—12).

Here ends the तनादि—class of roots.

निम्न—। सुट् कान् पूर्व इति । अर्थः अहः । 'तनादौ' वार्तिकमुपपद्यति—
अह्वासात्स्वादेशदीति । भाष्ये तैत्तिरीय विभक्त्य पठित्वम् 'अह्वासात्स्वादेशदीति' इति
इति 'अह्वासात्स्वादेशदीति' इति । अतस्मिन्नाहो मूलाहः—'अह्वासात्स्वादेशदीति' च
सम्परिपूर्वात् करोतिः कान् पूर्वमेव सुट् स्था'दिति । समञ्जुतोश्च समञ्जुतोश्च
समञ्जुकार, समञ्जुकरत्तुल्याह्वासात्स्वादेशम् । कान् पूर्व इत्यादौति । अत्र 'जादि'
प्रदेशेन वार्तिकं पराशर्यते । 'अह्वासात्स्वादेशदीति' एतदपि न कर्तव्यमिति भाष्य-
नचनात् । इत्याख्यातमिति निराकृतं शक्यमिति वाच्यम् । ननु तर्हि अह्वासात्स्वादेशदीतिः
प्रकृतिप्रत्ययव्यवसायेत्येव अह्वासात्स्वादेशदीति सुटश्च 'अह्वासात्स्वादेशदीति' इति मद्रह्वासात्स्वादेश-
वदिरह्वासात् 'अह्वासात्' वदिरह्वासात् इति परिभाषया अह्वासात्स्वादेशदीतिः

आनुपस्थितौ समस्कारोदित्यादि कश्च साधनीयसिद्धाश्च । समासश्च—तथोक्तिः ।
 पूर्वं धातुपसर्गेषु युज्यते इति । पश्चात् साधनेनेति शेषः । सुट् चात्र उपसर्गः ।
 धातुपसङ्ख्यात् । तस्यायं प्राप्तिरप्रतीक्ष्यः । यद्य भाक् प्रयुज्यते तदन्तरङ्गम् ।
 एवं तज्जायते यत् सुट्त्वरङ्गमिति । एतदेवाह = अन्तरङ्गत्वात् सुट्मिति । ततो
 द्वित्वमिति । तथा च सम् + ङ्ग यत् इति स्थिते पूर्वम् सुट्—सम्—सुट् ङ्ग यत्—
 सम्—पङ्क्तं फल्—ततो द्वित्वेन—सम्—सुट् यत् इति भवति । एवंविधव्याख्यायामस्य फलं
 दर्शयति एवं वेति । नृत्तचेलसप्तम्येन, चरत् (२२४६), 'चरय्—(७०)
 इत्यध्यासगुणेन अपरत्वेन च सम्—सुट् यत् इति स्थिते—यं पूर्वाः ख्यः (२२५६)
 'कृत्तौ' (२२४४) इत्यध्यासकार्येण—सम् चसुट् यत् इति ज्ञाते 'अत उपधायाः'
 (२२५२) इति द्वौ—सम्—सुट्कार्—यत्—सम्—सुट्कार्—इति । एवम् चसुट्कारुतिरिति ।
 अत इत्याभासो विशेषः । सुट्ः धातुपसङ्ख्यासाधे तु फलस्य लक्ष्याप्रशङ्का 'असंयोगासिद्धिर्वा' (२२४२) इति किञ्चादनुभासौ गुणो न सादिति विभाषणोपपन्नः । ननु सम्—सुट् +

त एतच्च भाष्ये "युक्तमिह दुष्टम् किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति । धातु-
 पसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम् । कृत एतत् । पूर्वं धातुपसर्गेषु युज्यते पश्चात्
 साधनेनेति । नैतत् चारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादनुपसर्गेण ।
 साधने द्वितीया निर्वर्तयति तानुपसर्गो विविनष्टिः । अभिनिर्वाचक आर्थलोपसर्गेण
 विशेषः शक्यो यत्तुम् । संख्येयमेतत् । वसुत्वसौ धातुपसर्गयोरभिसंवल्लक्षण-
 भवकारे कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अत्रार्थं नैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि सन्वति
 पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादनुपसर्गेवेति तस्य 'आधारी गुरुष्वे'त्यकार्यकः ।
 'जपास्यते मुद्र'रिति केन सकार्यकः सात् । एवं च कृत्वा सुट् सन्वतोऽन्तरङ्गतरको
 भवति । कात् पूर्व्यपक्षं चापि शक्यमकर्तुम् ।" इत्यादिना निर्णीतमिति दिक् ।
 अत्र भाष्ये 'कात् पूर्व्यपक्षं चापि' इति अकारादिहम् अट्भासस्यभायप्रत्याख्यानार्थ-
 मिति आपितम् । सुट्ठिप्सादादिजिह्वेन (आद्यस्यो ठकितौ) कात् पूर्व्य इति
 मशुक्तेऽपि ठिप्सादादिविह्वलेन (आद्यस्यो ठकितौ) कात् पूर्व्य इति
 मशुक्तेऽपि ठिप्सादादिविह्वलेन सादिति 'कात् पूर्व्य'—यच्चं प्रत्याख्यातम् ।

अन् इति सम्—सृञ्—य इति च स्थिते पूर्वव 'अतो मारवाणस्' (२२८६) इति
 मारवाणनियमात्, कतरञ् च 'हृ सृ ष्ट ष्' (२२८९) इति आदिनियमात्
 इच्छिनोऽथ; प्राप्नोति । इच्छति च इह यथा स्यात् । अथवा सञ्चसृकरिच—सञ्चसृकरिच
 इत्याप्तसिद्धिपञ्चादित्यत आह—'कृषीऽसुद् इति वक्तव्यम्' इति । वार्तिकमिदम् ।
 एवं चासुद्धिवधे एव इच्छिनोऽथनियमात् सुद्धिविषये इह भवत्येवेति फलितम् । ततश्च
 सञ्चसृकरिचन्यायमिमतदपत्तिरिति । त्विच्छादयः प्राग्वन् । अथ 'सृञ्' इत्यस्य संयोगा-
 दित्येव 'गुणोऽर्त्ति'—(२३८०—७३१८) इति प्राप्नोति । तथा च 'रिक्' इत्यस्य
 'सृञ्' (२३६७)—७३१८ इत्यस्य वाचः । तथा सति शुभेन 'सं'सृकार्यात्' इति
 स्मात् न तु रिक्ता अभिमतं संसृक्यात्' इति । ए' प्राप्ते आह—'गुणोऽर्त्ति'—
 इत्यादिना । निष्कं हृदसीत्यस्य अष्टाध्यायीत्या संख्या—(७३१८)—इति । 'गुण'—
 इत्यस्य तु (७३१८)—इति । ततो व्याचष्टे—'निष्कं यः संयोगादिरिति । कैषटवचन-
 मिदम् । एवञ्च 'सृञ्' इत्यस्य सुद्धसंसर्गादेव संयोगादित्यङ्गः अतः आदायित्कोऽयं
 संयोगो न निवः । अथ तत्पक्षे लिङ्गि सिचि च इडागमं वारयितुमाह—'अतश्चेति ।
 उपदेक्षे इत्यनुवृत्तिरिति । 'अतश्च संयोगादे'रिति सूत्रे इत्यर्थः । ततश्च—'उपदेक्षे
 यः संयोगादिरित्याचक्षे' भवति । एतदपि कैषटवचनम् । तदेतद् वाक्यद्वयमपि
 'सुद्धं कान् पूर्वम्' इति सूत्रे कैषटे स्थितम् इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । नागेत्यस्य इदं 'चिन्त्यम्—
 तस्यातिदूरत्वादित्यादिना कैषटदीर्घतमत्वं प्रत्याचक्षते इति अन्धेन्दुबेखरे विस्तार इति
 दिक् । एवं प्रकृते कृषातोः संयोगादित्वेनोपदीक्षाभावात् इत्यभाव इति भावः । ततश्च
 संसृक्यीट । संसृक्यत इत्यादि सिद्धम् इति ।

इति नितभाविध्या तनादिप्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तक्रादिप्रकरणम्

दी—। लुक्लोञ् १२७४ इव्यविनिमये ।

२५५४ । क्रादिभ्यः श्वा [३।१।४८१]

दी—। क्रीणाति । 'ई इच्छधोः' (२४८७) । क्रीणोतः ।
इत्वात् पूर्व' क्रीरजादेशः । परत्वानित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ।
एवं भक्ष्य अङ्गावः 'आभ्यस्तयोः—' (२४८२) इत्याङ्गोपः ।
क्रीणन्ति । क्रीणीते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिष्य—
चिक्रोष्य । चिक्रियिष्य । चिक्रियिष्ये । क्रोता । क्रोथति । क्रोषीष्ट ।
अक्रोषीत् । अक्रोष्ठ । ग्रीञ् १४७५ तर्पणे कान्ती च । कान्तिः
कामना । ग्रीणाति । ग्रीणोते । शीञ् १४७६ पाके
मीञ् १४७७ हिंसायाम् । 'हिनुमीना' (२५२०) ।
ग्रमीणाति । ग्रमीणीतः । 'मीनाति-मिनोति—' (२५८८)
इत्येज्-विषये आत्त्वम् । ममी । मिस्यतुः । ममिष्य—ममाथ ।
मिस्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् ।
अमासिष्टाम् । अमास्त । चिञ् १४७८ वन्धने । सिनाति ।
सिनोते । सिषाय । सिष्ये । सेता । स्तुञ् १४७९ आप्रवणे ।

The विक्रय or affix क्रा (क) is affixed to the क्रादि class

of roots when a सार्वधातु follows in the active voice. This prevails over अच्। Thus—क्रीयाति—चत् comes in by 'रवर्था नो चः—'। In क्री + ना + तच्, तच् being a इत्यादि चयित् or कित् सार्वधातु, the च of 'चा' is changed into ई by 'ई ह्रस्वोः' (2497). Note that इत् is चयित् hence क्री is not gunnated. In क्री ना भि, भि is changed into चयित् prior to the ईत् of 'ई ह्रस्वोः' (6. 4. 113) by the rule 'ओङ्' (7.1.3) which is subsequent to the other ('ई ह्रस्वोः') and also नियत् because चत्तादीन् must take effect whether ईत् does or does not come (cp कृताकृतप्रवृत्ति नियम्)। Moreover चत्तादीन् is चत्ताच् in as much as it awaits the root only (प्रकृतिमाक्षयेचः) whereas ईत् is चहिरच्, for it waits for both the root and the affix (प्रकृतिप्रत्ययापेक्षः)। Thus क्री ना चयित् where च of ना eliding by 'रन्नाप्ययोरात्' (2488), the form is क्रीचयित्। Similarly in क्रीनाच् (चात्तनेपदी, च is first of all changed into 'चत्' by 'चात्तनेपदीचनत्' (3111) and thus due to its परत्, नियत् and चत्तरत्—'ई ह्रस्वोः' (2497) does not apply. Hence=क्रीचा चत् which as above changes into क्रीच् चत्=क्रीचते by 'दित् चात्तनेपदानां—'। क्रीचते by 'ई ह्रस्वोः' and क्रीयाति by चाक्रीयः। चिक्रात् by चित्, इच्छ—इत्यादिशेष—इच्छि (चचो विचति) etc. चिक्रियत्—by इच्छ (चचि यत्—२७१) and no गुणा or इच्छि due to कित् of चत्तच् by 'चत्तयोरात्' (२२३२)। चिक्रियत्—चिक्रेष option of इत् by मारदाजमियत् and रुच due to चित् of चत्। चक्रीषीत्—by 'सिचि इच्छिः' (२२६०)। चक्रीष—चत् by 'सार्वधातु-चात्' (२१६८)। मोक्ष् to please and desire प्रनीयाति etc. चत् by 'हितुनीना' (२५२०)। लनी—first चाच् then हित् then लत् of the चत्ताच् and next औत् of चत् by 'चात् औ—' (२२७१)। निचत्—by

‘एरनेवाचः—’ (२७२) for अङ्गु being कित् is not एङ्गविषय or एङ्गनिमित्त (cause of ए, वी, वे, वी i.e. of गुण or इति) ; अनिच—समाच—option of इट् by भारवाजनिवस । In the इट्पच, च of the अङ्ग (after duplication) is dropped by the rule ‘चातो लोप इटि च’ (२१७९) whereas in the इरुभापच—there is no चालोप । निच—no चात् for एम्—the substitute of त—is चपिकिट् । माता—मास्यति—by ‘मौनानि—etc’ above. नीवात्—विधिलिङ् । मासोऽट्—भावीः । अमासीन्—कृत् ; here the augment is सक् and इट् come in by the rule ‘यसरसनमातो सक् च’ (२१७७) after चाल has taken effect. सिच् elides by ‘इट ईटि’ (२२६६) । अमास—कृत् आत्मने—with सिच् but without इट् because the root is चमिट् । सिनाति—सल by ‘घालादिः सः षः’ ‘विषाज—बल by इङ्कोः’ (२११) and ‘भादिज—’ (२१२) because the primitive root was begun with यः स्रुच् to spring and to release (‘आप्रवच-सुतप्रवचसुतरणं च,’ cp दीपित under ‘सृङ्गि आप्रवचे—२९६१) ।

नित—। अह ज्ञानधिकरणान् ज्ञादीन् निरूपयिष्यमाह—हुकीलित कादिभ्य इति । शपोऽपवादः । कदेच सार्वधातुके परे श्नेत्यर्थः । कौचाति इति । रवाभ्यामिति यत्वम् । कौचीत इति—तद्यः इत्याद्यपि न ईदृश्यवोरित्येत्यम् । ननु कौचा भि इति स्थिते अवाचनेनेन ज्ञातीन् ईदृशपिष्यादित्याशङ्क्य आह—ईदृशान् पूर्वमिति । किरतादिभ्य इति—‘भोऽन्तः’ (७११३) इत्यनेन । परस्तादिति । ‘ई इत्यपी’ (२१४११५) इत्यपेक्षया इत्यर्थः । निस्त्वदिति—कृताकृतप्रसङ्गित्वादित्यर्थः । अमादेशो हि कृतेऽपीत्ये माश्रित्यकृतेऽपि, चपोऽयं निश्चः । अनारकत्वाच्चेति । तथा च अमादेशः प्रत्ययमात्रभाश्रित्य प्रवर्तते । तेषामन्यपेक्षः । अतोऽयमन्तराः । ईदृशान् प्रकृतिप्रत्ययाहुभापि अपचते । तेषां प्रत्ययेन इत्यादित्वेनापित्वेन च भवितव्यमित्यर्थं वक्ष्येच । अतो वदिरङ्गः । ततश्च ‘अधिकं वदिरङ्गमन्तरा’ इत्यादिब्रह्मास्त्र (ईदृश) प्रकृतिः । न च पुनः प्रसङ्ग-

नास्तेन प्रवृत्तिर्भवेदिति भाष्यम् । अनादिर्ज्ञेः कृते प्रत्ययस्य हलादित्वाभावात् । एवं
 क्षीया अस्ति इति स्थितिः 'अनाभिसाधोरातः' (२४८६) इत्याहोपे क्षीय अस्ति
 —क्षीयस्ति इति । अथात्मनेपदे कौ या अ इति स्थितिः आह—एवं भस्माह्वाव
 इति । 'आत्मनेपदेऽवतः' (२९५८—३११५) इत्यनेनेति भावः । तस्यापि
 परत्वादिभ्यस्तदादिभ्यस्तदा इति भावः । कौपोति इति—'ई ह्रस्वो'रित्येतन्म ।
 'टित'—'इत्येतन्म' । विभाष्य इति । ह्रस्वद्वयह्रस्वादिभ्योः । 'अथो ज्युति' (२५४)
 इति ह्रस्वः । चिक्रियतुरिति—अतुचः कित्वाद् ह्रस्वादाभावे 'अचि श्नु'— (२७९)
 इत्येतद्वत् । चिक्रियत्—चिक्रेषेति । भारद्वाजनिघमादिभ्योऽनिकल्पः । चिक्रियत् इति ।
 अनादिनियमादिद् । अनादीन् इति । सिचिश्चुरिति इति । इटः परत्वाभावात्
 'सिञ्क्षीपाभावः' । अतोऽ इति । 'सार्धधातुका'— (२१६८) इति तत्पदे
 शुभः । प्रीण्योत्थी क्षीयन् । हिनुमीनेति । सप्तमर्गं वधानुसृत्यप्रदर्शनादे-
 'मिदम् । एजविषये इति—गुणविषये इत्यर्थः । अनादौषानुषप्रत्ययनिमित्तं
 'धातोर्गुणेन ह्रस्वा वा एलोच्चादिर्भो स्यात्वेत्यर्थः । मसी इति । अतः पित्त-
 लैजविषयत्वम् । अत आनुम् । आनुं कृते ह्रस्वम् । ततो अतः 'आत ची'—
 (२१७२) इत्येतन्म । अथासहस्रः । मिश्रतुरिति । अतुचः कित्वात् ('असं-
 'योगासिद् किम्'—१२४२) शुभादाभावेन एज्ययत्वाभावाज्जातम् ; 'एरनेकाच'—
 (२७९) इति यच् । इत्यः हाग्वत् । समिध—मनावेति । पान्वादित्त्विकल्पः ।
 तत्र इदमेव 'पातो लोप इटि च' (२२७२) इत्याहोपः । इडमवपदे तु न
 लभेति भेदः । मिश्रे इति—मिश्रतुरित्यत्र यथा । नावा—मास्यति—प्राग्ब्रूदा-
 त्वम् । मौषात्—मासीष्ट—आसील्लिङ् ; सोष्ठः कित्वाभावादात्मम् । अमासीत्
 इति । मौमातोऽप्यर्थे कृते, 'यसरसनमातां सक् च' (२३७०) इति सक् सिच-
 इवागमच । 'इट ईटि' (२९६६) इति सिञ्क्षीपः । अनादा इति । तत्पदे
 कृञ्चि इपम् । धातोरभिट्कलेन इटः परत्वाभावात् सिञ्क्षीपो न । विज वन्ने—
 चिनातीति । लोपदेहत्वानुसृतम् । सिपाय इति । इत्युकोरित्यादिना यन्म । 'अथ'—
 (२५४) इति इति । अतश्च प्राग्वत् । श्नुञ् आग्रभ्ये इति । आग्रभ्यस्तु-

प्रवृत्तसुवरणं च इति 'यलि च शिछि' (२२६१) इति सूत्रे 'भृङ्गदि लृ
चाप्रवृत्ति' इत्यतः स्वयमेवोक्तत्वात् ।

अथ सूत्रवादीनां पदानां विचक्षणं प्राप्स्यथः अनुप्रत्ययव्यादिति दर्शय-
माह :—

२५५५ । ॐ स्तनुभु स्तनुभु स्तनुभु स्तनुभु स्तनुभुः स्तनुभुः । ॥३१॥८२॥

दो—। वात् आः स्तुनोति । स्तुनुते । स्तुनुनाति ।
स्तुनुनीते । तुस्ताव । अस्तुवे । स्तोता । अस्तौषीत् । अस्तोष्ट ।
'स्तनुभादयश्चत्वारः सौत्राः' । 'सर्वे' रोधनार्थे' इत्येके ।
माघवस्तु प्रथमतोऽर्थी स्तनुमार्थी । द्वितीयो निष्कोषणार्थ-
स्तनुमर्थी धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नस्तोपः ।
विष्टभ्नोति—विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति—अवष्टभ्नाति । अव-
तष्टभ । 'कृस्तनुभु—' (२२८१) इत्यङ् वा । व्यष्टभत्—व्यष्टभ्नीत् ।
स्तुभ्रीति—स्तुभ्नाति ।

The विकरण भृङ् and from the 'च'—the विकरण भृङ् are
added to the roots स्तनु, स्तनु, स्तनु, स्तनु and स्तनु in the
active voice. Thus भृङ्गोति (भृङ् is चित्) hence भृङ् is not
gunnated and चित् is चित् hence च of च् is gunnated by
'उभयपक्षे चित् चित्' (2497) and स्तनुनाति (स्तनु is not gunnated as above.)
स्तनुते—ते is चित् hence नु is not gunnated. स्तनुनीते—by 'च
उभयपक्षे' (2497). [Being चित् the root is उभयपक्षे hence a

* 'स्तनु स्तनु स्तनु—इति प्रवृत्तिपदानां अनुवर्तिनीत्यतः ।

pair of forms in each case.] 'सुसूक्त'—by द्वि, 'सुसूक्त'—
(2159) and 'सुसूक्ति' (254) etc. 'सुसूक्ते'—by उक्त् (अवि य्त्
—271) due to the want of गुण and ह्रस्व. 'सुसूक्ती'—'सुसूक्ते'
—These are the सुक् forms with द्वि and गुण as in the prece-
ding instances. The four roots (सन्धु-सन्धु-सन्धु-सन्धु) are found
in this very sūtra only and not in the चातुपाठ also. Some
assert that all these (four) roots mean to obstruct (रोधन)
or impede. But Madhava holds that the first and the third
(सन्धु and सन्धु) mean to block up or retard (सन्धु or रोधन),
the second—to extract or draw out and the fourth (सन्धु)
to ascertain or hold. And it is explained that सन्धु means
the same thing as सन्धु Root no. 9].

सर्वे परस्मैपदिकः—this is undoubtedly a reference to the first four roots for the term सर्वे cannot but extend to स्मृ, only as the last स्मृन् is read as स्मिन् । नक्षोपः i. e. by the rule 'अनिदिता इव—' (415) for दा is स्मिन् by the rule 'आर्यधातुक्रमपित्' (2234). विट्स्मृतीति—बल in connection with वि by 'सर्वः' (2272). चवट्स्मृतीति etc.—बल in connection with चव by 'अवादात्त्वमवाविर्भूयोः' (2273). चवतट्स्मृ—चव—कान्त्स्मृन् च (विट्—चव—तट्स्मृन् च by 'अपूर्वाः स्ततः' (2259), 'तत्प्रापदानस्य—' (123) and 'अनुस्वारस्य षवि—' (124) = चवतट्स्मृ—बल by the rule 'स्त्रादिभ्यश्चोऽन चाभासस्य' (2277). व्यट्स्मृ—cerebrally of व by 'प्राक् द्विराद्व्यवायेऽपि' (2276). Similarly व्यट्स्मृतीति with elision of सिन् etc. स्मृतीति—स्मृत्स्मृतीति—conj. of स्मृत्स्मृ which drops its व as before.

जित—। स्तुतिर्भति । इजात् पञ्चमीवृद्धचलम् । अर्थः स्पष्टः । श्नुचोति
 चकारार्थमाह—चात् श्नुति । 'ज्याहिम्—' (२११८२) इत्यतस्तदनुकूलैः ।
 'स्तुतीति' इत्यादि 'चस्त्वोच्' इत्यन्तम् स्तुतिर्नाम प्रकृतस्य अपभ्रंशम् । सत्यं
 चातुर्नामपिदिति जिह्वात् 'स्त्' इत्यस्य न गुणः । 'पितृसु गुण' इत्युक्तत्वात्
 समन्ययस्य गुणः । चुस्तुकार—चस्त्वुदे इति । 'उभयश्रीष्व' स्वयमेवत्वं कुहोरिति
 चत्वम् । पूर्वत 'अथो निष्पति' (२५४) इति इति । एतत्तु गुणादभावे
 'अथि यत्—' (२७१) इत्याह । अथत् प्राग्वत् । सीता इति । एतत्तुदे एव
 निचयत्वाद् धातुपादे वादम्भात् । तत्तुवीधिना 'जम्भादय—' इति भर्तृरोपध-
 पाहः । अतएव 'नकारोपधा इत्यपि अथो' इति तत्तुवीधिनी । रोचनायां इति ।
 चाथनायां इत्यर्थः । तदेतद्व्यचिन्तरमित्याह—साधयसि । स्पष्टम् । सर्वं परस्मै-
 पदिन इति । अतः सर्वपदेन प्रथमतस्तत्परी याद्या न तु स्तुत् प्रत्ययि । तस्य
 'उभयपदित्वसिद्धात् स्वयमपि न्याय्यातलाच्च । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' (४१५)
 इत्यनेनेति अयम् । तथा च विशब् श्नु (यना) तिप् इति
 स्थिते श्नुप्रत्ययस्य श्नाप्रत्ययस्य चापिर्त्तन जिह्वादनिदितामित्यस्य प्रमाणः ।
 उपसर्गात् मुनीति—' (२१७०—८१६६) इत्युपक्रम्य 'स्वामीः' (२२७२—८१६७)
 इत्युक्तत्वात् यत् । अथस्त्वोति—'अवाह—' (२२७६) इति यत् । अथतस्तम्
 इति—'स्यादिव्यभ्यासेन—' (२२७७) इति यत् । व्यट्भादिति । प्राक्सिता-
 दिति यत् । व्यट्मन्वत् ।

२५५६ । वेः स्वभूतेर्नित्यम् ८८३।७७।

दो—। वेः परस्य स्वभूनातिः सस्य यः स्यात् । विश्व-
 भूनाति—विश्वभूनोति ।

Rag.—Easy. 'स्वभूनातिः' has been taken in a general way so
 that the root gets क्त in connection with त्र also—विश्वभूनोति ।

नितम्—। व्याख्यातम्। स्वभूनातीति। श्नाप्रत्ययान्तस्य यङ्प्रत्ययान् यञ् प्रत्ययस्य पञ्च नैति न वनितव्यमिति धनयद्वाङ्—विष्कम्भोति—विष्कम्भनातीति।

२५७। हलः अः शान्तौ ॥३॥१८३॥

दी—। हलः परस्य अः शान्तौदेशः स्वाहौ परे। स्तुभान्। सुभान्। स्वभान्। स्तुभान्। पदे—स्तुभुर्हि—इत्यादि। युञ् १४८० वन्धने। युनाति। युनीते। योता। कृञ् १४८१ शब्दे। कृनाति। कृनीते। कृविता। कृञ् १४८३ हिंसायाम्। कृणाति। कृणीते। पूञ् १४८३ पवने।

The विकरण श्ना, coming after a हल् i. e. a हलन् root, is replaced by शानच् when (the affix) हि follows. [शानच् retains 'शान' only]. Thus स्तुभ् + श्ना + हि = स्तुभ् + शानच् + हि = स्तुभ् शान + हि = स्तुभान् & there हि elides by 'अतो हेः' पदे i. e. when स्तुभ् etc. take यञ्, the forms will be स्तुभुर्हि etc. without the elision of हि for in such cases 'उतश्च प्रत्ययात्—' (2334) does not apply. The rest are easy. पूञ् to purify :—

नितम्—। हल इति। हल इति पञ्चमी। तदाह—हलः परस्मिन्। तेन च हलन्तो वातुर्ल्यम्। श्नु इत्ययस्य—पञ्चमी। ना इत्यल्लुताकारस्य कर्त्तृ तस्य वैचित्र्याद्यम्। शानच् + ही इतिच्छेदः। 'शान्तित्यस्य अभावितो' 'शान' इत्यदन्तः शेषः। नञ्चैव न शानन्ति चादिहे ज्ञम् शान हि—स्तुभान् हि इति जाते 'अतो हेः' (२२०२) इत्येवं ईर्लाथो न स्नात्, सतिपातत्वचयी विधिरनिमित्तं तद्विध्यात्तस्य इति परिभाषीपक्षितेः। तथाहि हिप्रत्ययं निमित्तं ज्ञत्वा यञ्ः शान्तौदेशः। पुनश्चमेव अदसं शान्तौदेशं निमित्तं कृत्वा ईर्लाथो विधीयते। तदेतदयुक्तम्। उपजीव्यविरोधस्यायौक्तिकत्वादिति चेत्? सत्यम्। 'अतो हे' इति वचनसामर्थ्यादत्र सतिपातपरिभाषाया अप्रगल्भेति

तत्त्वदीयिणां व्यष्टम् । एवं सुभान इत्याशयपि कर्त्तव्यं कम् । ननु मन्त्राप्रत्ययस्य
 मित्वात् 'स्यानिबदादीशोऽनङ्विधी' (६०) इति तदादीयस्यापि स्यानिबदभाषितं 'मिच्छे'
 लिङ्गे जानयः शितकरणं व्यर्थमिति चेत् । न । एतेन हि विज्ञायते 'क्षविदनुबन्धकार्येऽपि
 चमत्प्रविधाविति प्रतिषेध' इति । सुनमनन्तत् । पूज् पवनं इति । पवनं प्रोधनम्—

२५५८ । ध्वादीनां कृत्स्नः ॥७॥२॥८॥

दी— । शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । पूज्
 १४८४ छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तृज् १४८५ आध्वादनै ।
 स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तारतुः । स्तरिता—स्तरिता ।
 स्तृषीयात् । स्तृणीत । आशिषि स्तीर्यात् । 'लिङ्गिचोः—'
 (२५२८) इति वेद । 'न लिङ्गि' (२५२९)—इति वृत्त इटो
 लिङ्गि दीर्घो न स्यात्—स्तरिषीष्ट । 'उच्च' (२२६८) इति
 लिङ्गम्—स्तीर्यीष्ट । 'मिषि च परस्मैपदेषु' (२३८२) इति न
 दीर्घः । अस्तारोत् । अस्तारिष्टम् । अस्तरिष्ट—अस्तारोष्ट—अस्तौष्ट ।
 कृज् १४८६ हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे ।
 वृज् १४८७ वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे ।
 वरिता—वरीता । आशिषि—'उदीक्षपूर्वस्य' (२४८४)
 मूर्ध्यात् । वरिषीष्ट—वृषीष्ट । अवारोत् । अवारिष्टम् ।
 अवरिष्ट—अवरोष्ट—अवूष्ट । धृज् १४८८ कम्पने । धुनाति ।
 धुनीते । दुधविश्र—दुधोश । दुधुविव । धविता—धोता ।
 'सुसुधृज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट—
 अधोष्ट ।

The roots वृ etc. (enumerated herein below) become कृत् or short—उच्चारताम् when a कित् as वृत् follows. Thus पुनति, पुनति, पुनति etc. पतिता—the root is पित्। सप्तात्—by 'सप्तल्युताम्' (2383), duplication, 'सप्त'—(2259) and 'सप्त उपधायाः' (2282). तत्परतुः—by सप्तल्युताम् and duplication. सतिता—सतीता—option of दीर्घ by 'वृत्तो वा' (2391). सत्तीयात्—सत्तीत—विधिविष् forms with गुणा. सत्तीयात्—सत्तीः—here सृ first becomes सित् by 'सृत् सत्तीयाः' (2350) and then becomes सीत् by 'सित् च' (354). सत्तीयात्—सीत्—by the option of इत् by 'सित् सित्तीः—' (2528). The former is with इत् and सित् here not being कित् the root gets guna. This इत् is not lengthened by 'वृत्तो वा' (2391) due to the prohibition expressed in 'न सित्' (2529). The latter is without इत् and here सित् being कित् by 'सत्' (2388) the root is not gunnated. Thus सृ + सीत् now becomes सित् सीत् by सृत् सत्तीयाः' (2390) and then becomes सीत् सीत् by 'सित् च' (354). In the cases of सत्तीयात्, सत्तीयात् etc. the ang. इत् is not lengthened due to the prohibition 'सित् च—' (2529)—सत्तीयात् (सित् by 'सित् सित्तीः' (2297) इत् सित् इत् सृत्—सत्तीयात् due to the ellision of सित् by 'सत् इत्' (2266). Similarly सत्तीयात्, सत्तीयात् etc. सत्तीयात्—सत्तीयात्—सत्तीयात्—these three are the कृत् sing. forms in the सत्तीयात्—(सत् सित् सत्तीयात्)। The first two get the option of दीर्घ by 'वृत्तो वा' (2391) in connection with इत् which is optional by 'सित् सित्तीः—' (2528) and the last form 'सत्तीयात्' where (सत् सित् सित्तीयात्) सित् is कित् due to its भवति (because this is the इत्तावत्) and इत्तावत्—is explained by

'अत इहातो' (2890) and 'इति च' (354)—in as much as here सिच् being क्तिन् the root does not get गुण like the former two (अक्षरिष्ठ and अक्षरीष्ट)। इच् to injure—easy. इच् to choose, अक्षिता—अक्षीता—option of दीर्घ of इट् by 'वृत्तो वा' (291). In अक्षीर्णिच्—(इ+यात्), by the rule 'उदीष्टापूर्वस्य' (2494—7. 1. 10) which overrules the former 'अत इहातो' (2890—7. 1. 100), the root इ gets उत् instead of इत् and this उत् or उ becomes रपर by 'उरच्'—(70)—Thus इत् यात् which gives वृक्षात् by 'इति च' (354). अक्षरीष्ट—वृक्षीष्ट—option of इट् by लिङ्प्रतिचोः—(2528). In the इट्प्रत्यय गुण takes effect but there is no option of दीर्घ expressed in वृत्तो वा due to the prohibition 'न लिङि' (2529). In the उदीष्टावपच (वृक्षीष्ट), 'उद्य' (2368), 'उदीष्टा—' (2504) 'उरच्'—(70) and 'इति च' (354) apply as before. अक्षरीत्—अक्षरिष्टान्—like अक्षरीन्—अक्षरिष्टान्। अक्षरिष्ठ etc, as अक्षरिष्ट etc. above, धृ—to shake. दुषयिष्य—दुषीष्ट—option of इट् by 'स्वरसिन्धुति'—(2279). Similarly अक्षिता—क्षीता। अक्षरिष्ट—अक्षीष्ट—in सुक् आत्मनेपद ।

नित—। प्रादीनामिति । 'उत्पुल्लसुचसां चित्ति' इत्यतः चित्तीयनुवर्तते । तेनपेक्षितं पुरयज्ञाह—चित्ति परं इति । प्रादयः चत्वेन कसेन सन्निवहः । पुनाति । सुनाति इत्यादि रूपम् । ज्ञोऽपिस्वाय गुणः । तस्मात् इति—'सुच्छत्तान्' (3383) इति गुणे कृते चित्तम् । खयः सेवः । 'अत उपधायाः' (2282) इति इङि । लक्षरुतिरिति । अत इङि विना पूर्वम् । अक्षिता—अक्षीता इति । 'वृत्तो वा' (291) इति इटो दीर्घविकल्पः । सौव्यादिति । नासुट् कित्वाद् गुणाभावे 'अत इहातो' (2490) इति इलम् । इपरलम् । उरच् रपरः—(70) । इति चेति (354) दीर्घः । आचिधि—आत्मनेपदं चाह—लिङ्प्रतिचोरिति । ईदृशीपि

इदपक्षे वृत्तौ वेति दीर्घविकल्पी नः । 'न लिङ्' (२५२७) इति निषेधात् ।
तेन इदपक्षे गुणेन—स्वरिषोष्ठ्येकमेव रूपम् । इदभावे तु भृ (लिङ्) वीट इति
स्थिते 'उय' इति (२५६८) लिङ्गात् गुणाभावे प्राक्विकल्परपरत्वेऽर्थाः । च लृ इदं
सिचि इदं न इति स्थिते वृत्तौ वेति इदौ दीर्घे प्राप्ते साह—सिचि चेति ।
पाप्मनेपदे तु वृत्तौ वेति दीर्घो भवत्येवमाह—असरिष्ठ—असरीष्ट—असोष्ठ इति ।
अथ 'लिङ्गसिचोः—' (२५२८) इतीड्विकल्पः । इदभावे किलने गुणाभावात्
इत्तरपरत्वेत्यादि असोष्ठ इति । अरिता—अरीता—वृत्तौ वेति प्राक्त्वं ।
असरीत् । असारिष्ठम् इति । 'असिचि च—' (२५२९) इति दीर्घाभावः । असरिष्ठ—
—असरीष्ट—असुष्ठ इति । लिङ्गसिचोरितीड्विकल्पादिदपक्षे वृत्तौ वेति दीर्घविकल्पः ।
इदभावे 'उय' (२५६०) इति लिङ्गात् गुणाभावे 'उदीष्ट' इत्युक्तम् । अरिति
रपरत्तुम् । इति चेति दीर्घश्च । दुधविष—दुधोय—'सरति—' (२५७२) इति
इड्विकल्पः । दुधविष—इति । कादिनियमादिद् । उयत् । अरिता—अरीता इति
यत्तुम् । असावीत्—स्पष्टं सूते । अरविष्ठ—अरीष्ट इति । सरतीत्यादिनेड्व-
विकल्पः ।

दी— । अथ वध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । भृ १४८८
हिंसायाम् । 'भृदृप्रां कृत्वो वा' (२४८५) इति कृत्वपक्षे यत् ।
अन्यदा 'नृच्छत्यृताम्' (२४८२) इति गुणः । शश्रतुः—
शशरतुः । 'शशकः किति' (२४८१) इति निषेधस्य प्रादि-
नियमेन साधः । शशरिष—शशिव । शरिता—शरीता ।
मृणोहि । शीर्ष्यात् । अशारिष्ठम् । पृ १४८० पालनपूरणयोः ।
पमृतुः—पपरतुः । आशिषि धूर्यात् । वृ १४८१ अरण्ये ।
'अरण्ये' इत्येके । भृ १४८३ भर्त्सने । भरयेऽप्येके । भृ
१४८३ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । दृ १४८४ विदा-

रवे । ददरतुः—ददरतुः । ददुः । नृ १४८५ वयोहानौ ।
 'भृ' इत्येके । 'धृ' इत्यन्ये । नृ १४८६ नये । नृ १४८७
 हिंसायाम् । नृ १४८८ गती । श्रृणाति । श्राश्रकार ।
 शरिता—शरीता । शार्पात् । शार्पीताम् । ईर्यात् । शरीत् ।
 शारिष्ठाम् । नृ १४८९ शब्दे ।

अथ १५०० वयोहानौ । 'यहिज्या—' (२४८२) ।

अथ यहायत्या etc, i. e. upto यन् 1509 तकने । नृ to injure—श्रृणाति
 etc. in connection with नृ । In नृ + चतुस् once there will be यच्
 ('एरवेकाचोऽसंयोगपूर्वक'—272) when the root will become श्रृ
 by 'शृ द् प्राप्—' (2485) and thus the form will be नृ नृ चतुस्—शृ
 चतुस्—यचतुः । And at another time i. e. when it is not कस,
 it will have gunz by 'अष्टाश्रुताम्' (2383) giving यचरतुः । The
 आदिनियम expressed in 'हृ स य ह—' (2993) bars the prohibition
 of इट्—expressed in 'स्त्राहः—' (2381). Thus यचरिच with इट्
 and गुञ्च in the दीर्घपद and यचिच with इट् and यच् in the कसपद ।
 शरिता—शरीता—by 'वृत्तो वा' (2391). शीर्यात्—see शीर्यात् ante.
 शारिष्ठाम्—by 'विचि च—' (2392). यचतुः—यचरतुः—by यच् and
 गुञ्च respectively. शृर्यात्—by 'अदीठापूर्वक' (2484) रपरत्त and
 'हलि च' (254) due to किल of वाचुद् । शरिता—शरीता—by 'वृत्तो वा'
 (2391). शार्पात्—शार्पीताम्—चच् sing + dual. The rest is as
 before, ज्ञा—to be infirm, is getting अस्मसारच by 'यहिज्या—', and
 we look forward—

मित— । अथ यहायत्या इति । 'अथ १५०६ तकने' इत्यन्ता इत्यर्थः ।
 नृ + चतुस् इति क्लिते अचरिचत्वात्—चच्गुवी आतामिषाह—शृ द् प्राप्ति ।

यधि—यधुः (‘एरनेकाचः—’ २०२ इति यध्) । गृधे—ग्रयण्डुरिति । एवं
पप्रतुः—पपरतुः । ददतुः—ददरतुरिति योध्यम् । मनु मृ+लिट् न इति फ्रित्ते
‘तुमाः किति’ (२३५१) इतीच्प्रतिषेधः स्यादित्यन्ताह—आदिनियमेन वाच्य इति ।
‘तु स भ ह—’ (२३६२) इत्यत्र प्रीकृतिप्रतीत्ययोः । यच्चयुचविकल्पात् नृपययम्—
ग्रयिव—ग्रयविव इति । एवं पप्रिव—पपरिव इत्यादि । ग्रहितेत्यादि—यतो वेति-
दीर्घनिबन्धनाद् योध्यम् । ग्रयौचि—इति । ‘यतो ईः’ (२३१२) इत्यस्य ‘उतय—’
(२३१३) इत्यस्य चाविवयाद् चि—लोपाभावात् । ग्रीयात्—इति । इल्लरपरव-
दीर्घाः प्राग्वत् । अयारिणामिति—सिचि च परलोपदोष्यति (२३६२) दीर्घा न ।
पूर्णात् इति—यासुतः सिखात्—‘उदीष्टा—’ (२३६४) इत्युक्तम् । रपरत्नम् ।
इति चेति (२३४) दीर्घः । आर्षात्—आर्षीतान्—इति । लङि अन्त्यादेः
प्रथमेकद्विवचनयो रूपे । अयत् प्राग्वत् । अथ व्या ययोहायी इत्यस्य—इद्विज्योतिः
सत्यकारवाङ्मूर्ते दीर्घः स्यादित्याह—

२५५८ । इत्यः ॥६॥४॥२॥

दी—। अङ्गावयवाच्चलः परं यत् सम्यसारकं तदन्ताङ्गस्व-
दीर्घः स्यात् । इति दीर्घं कृते ‘पादीनां ऋस्वः’
(२५५८) । जिनाति । जिज्यो । जिज्यतुः । वी १५०१ गति-
रेषणयोः । रेण्यं वृक्षशब्दः । लौ १५०२ स्नेषणे । ‘विभाषा-
लोयतेः’ (२५०८) । इत्येत्तिष्यये आत्तं वा । लली—
लिसाय । लाता—लेता । वी १५०२ वरणे । विलनाति । प्री
१५०४ गतौ । वृत् । ल्लादयो वृत्ताः । प्रादयोऽपीत्येके ।
प्री १६०५ वरणे । भ्री १६०६ भये । ‘भरे’ इत्येके । चीष-
१५०७ हिंसायाम् । एषां जयाणां ऋस्वः । केपाच्चिगते तु
न । आ १५०८ अवबोधने । ‘आजनीर्जा’ (२५२११) ।

जानाति । ऋचिर्निर्देश—सामर्थ्यात् ऋचः । अन्त्य १५०८
 वन्त्यने । वध्नाति । वधन्धिष—वधन्त्य । वन्धा । वन्धारी ।
 भन्तुस्यति । वधान् । अभान्तुसीत् । 'पूर्वत्वासिद्धम्' (१२)
 इति भषभावात् पूर्व 'भलो भलि' (२२८१) इति
 सिञ्जलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भषभावो न ।
 प्रत्ययलक्षणं प्रति सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्धाम् ।
 अभान्तुसुः । वृद्ध १५१० संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृद्धे ।
 वरिता—वरोता । अवरिष्ट—अवरोष्ट—अवृत । अन्त्य १५११
 विमोचनप्रतिद्वयोः । इतः परस्मैपदिनः । अघ्नाति ।
 'अन्धि यन्धि—' इत्यादिना । किस्वपक्षे एस्वाभ्यासलो—
 पाषाध्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । अघेतुः । अघ्युः । इदं
 कित्तु पितामपौति सुधाकरमते अघिष । अन्धिमपि पक्षे
 अलि श्रयाथ । उत्तमे तु—अन्धाथ—अन्धयेति माघवः । तत्र
 मूलं सृम्यम् । अन्त्य १५१२ विलोडने । अन्त्य १५१३ अन्त्य
 १५१४ सम्दर्भे । अर्थभेदाच्छब्दः पुनः पाठः । रूपं तुक्तम् ।
 कुन्त्य १५१५ संक्षेपणे । 'संक्षेपे' इत्येके । कुन्नाति । कुकुन्दु ।
 'कुय' इति दुर्गः । कुकोय । कृद १५१६ चोदे । कृन्नाति ।
 कृदान् । कृद्व १११७ च । अर्थं सुखेऽपि । कृत्वम् । कृद्व्वाति ।
 कुयः १५१८ रोषे । कुन्नाति । कुय १५१८ निष्कर्षः ।
 कुन्नाति । कोषिता ।

An ऋ (verbal base) which ends in a ह्रस्वसारथ, following

a वृत्त or consonant which is a part of the ऋ—becomes दीर्घः ।

In the case at hand ज्ञ by सञ्, becomes जि which is treated as an चङ् when any affix follows and in which 'इ' is taken as the सञ्, and 'ज्' the इच् is a part (चयय) of the चङ् (जि). Thus जि turning to जी in connection with ज्ञा, the rule 'प्रादीनां ङङ्' appears and consequently we get जिगति etc. जिज्वी—Here the अथास gets सञ्, by 'विद्याभाषस—' (2408) and चङ् is changed into जी by 'आत जी एवः' (2371). जिज्यङ्—चतुस् being कित्, आ gets सञ्, by 'चङिज्—' (2412) prior to the duplication. Then by 'पुनः प्रचङ्गिज्ज्ञान' 'जि' is duplicated. Then by ङच् ('एरमेकाचः—' 272) we have जिज्यङ् । ऐवच् means the sound of a wolf. जिजाय—by 'अचोमिज्चति' (२५३). एवां ववाचान्—i. e. जी, जी, जीच् become ङङ् by 'प्रादीनां—' according to those who explain that the word 'ङत्' above indicates the completion of ङ् (ङङ्ङिह्नि) etc. and not of पू etc. 'ऐवाचिच्' refers to the antagonistic party. दीर्घनिर्देशसम्बन्धात्—On the score of enjoining दीर्घ । The drift is:—The rule 'प्रादीनां—' cannot apply here in the case of 'जा' the substitute of ज्ञा ; for had the ङङल (shortness) of 'जा' been the intention of Panini, he could have said 'जाजनीर्जः' in view of 'जाजनीर्जः'. Thus जायति etc. Here and पुदि roots. वञ्—(to lie) etc. वञ्चति—ञ of वञ्च is dropped in connection with ज्ञा (which is कित्) by 'अनिदिताम्—' (416). वञ्चिज्—वञ्चञ्—by भारद्वाज नियम । The latter ■ thus वञ्च—वञ्चञ्—वञ्चञ्च—वञ्चञ्चञ्च by 'आवञ्चोः—' (2280)=वञ्चञ्च by 'अरी अरि—' (71). In both the cases ञ of वञ्च does not elide for वञ्च is पित् । Similarly वञ्च । अङ्गुलसति—by 'एवाचो वजी भेच्—' (326) and 'अरि च' (121).

चवान्—by 'इका अन्तः' (2557), 'अभिहितान्'—(415) and 'अतो कौ' (2202). अमान्तसीन्—सिच्, इट्, उटि ('कवज्'— 2268) and 'एकाचः' etc. above. In चवान्—(चवाञ् सिच् तस्य चवाञ्—स् तान्—सिच् (स्) disappears by 'अतो भक्ति' (2281) before the operation of मध् भाव (एकाचो यो भव्—' 326—8, 2. 37) which being चटि by 'धृमेवासिद्धम्' (12—8. 2. 1) would frustrate the सिञ्चोप by 'अतो भक्ति'. मध् भाव i. e. the rule 'एकाचो यो भव्' will not take effect (again) in connection with the elided (कृत्) स् which forms a साहित्यव्य along with तान् or चान्—though the elided स् indeed is treated as a प्रत्यय by the rule or परिभाषा—'प्रत्ययलोपे प्रत्यय-लक्षणा' (262). For सिञ्चोप effected by 'अतो भक्ति' (2281—8. 2. 26) is (by the above way) चटि or non-existent towards the प्रत्ययलक्षणा or 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणा' (1. 1. 52). Thus चवान् तान्—चवाञ् चान् by 'अवः—', चवान्—चान् by 'अतो' (71). अमान्तहः—उटि etc. as in अमान्तसीन् and ङि is changed into कृत् by 'सिञ्चोप' (2229). वट्—by 'इको यचमि' (47)—वच्. The root is different form वृच् वरच् which gives वमार by 'अष्टादशान्' (2383). वचि—वच् by 'इको' etc. वट्—by 'इचः चिच्'—(2241). वरिता—वरीता by 'वृत्तो वा' (2891). चवरित्—चवरीत्—चवत् by 'किञ्चिच्चोः' (2528), 'वृत्तो वा',—गुच्; and 'अष्टादशान्' (2383)—: no guna due to किल by 'चच्' (2368). चम्, चवच् really gives चवत्; but वरदत्त and others hold that चम् will give also चवत्—चवुः by एच् and अभाषणीय due to किल of चिट् by the rule (of another grammar) viz.—'अयि अयि दधि सञ्जीना चिटः किल' वा—(In चं वट् etc. च of the root is dropped by 'अभिहितान्'—(415) due to

this supposed क्त्वि । This क्त्वि, according to सुशास्त्र, takes effect even when a पित् क्तिट् (as वल् follows ; thus वेपिम् । In this पच i. e. when a पित् क्तिट् also is treated as क्त्वि, in वल् (3rd sing.) the form will be वच्चाच् by लक्ष्येण as before. Madhava asserts that in the 1st. per. sing (by चक्षुस्त्वसौ वा) the forms will be वच्चाच्—अश्च । But of this sort of explanation of हरदत्त, सुशास्त्र and काश्यप or of Madhava alone the source is to be investigated i. e. we (Bhattoji) cannot trace the origin of the अञि अञि etc. Hence their assertion is not sanctioned by authority. अयं सुखीऽपि as in अयं दे—‘अयं देव महा अञि’ ‘Oh Agni you are great and therefore make me happy.’ कृप to extract—

जिह्व—। इत् इति । अञ्जसीति (६।१।१) अञ्जवचनान् पूर्ववत् । तदाचर्ते । एवं ‘इत्’ इति पञ्चम्यास्य विशेषणम् । तदाह—अञ्जवचनान् परमिति । अञ्जत् ‘संसारवचनं’ (६।१।२२) इत्यनुवृत्तिवचनं सम्सारवचनं विशेषणम् । तदन्तविधिवत्—यत् सम्सारवचनं तदन्तवत् इति । ‘इ-लोपे पुञ्जस्य दीर्घोऽपि’ (६।१।२१) इत्यस्य दीर्घ इत्यनुवर्तेति । तदाह—दीर्घ इति । अञ्जवचनम्—जीवः । ननु तर्हि ‘जिह्वसि’ इति इत् । कथम् । तदाह—इति दीर्घे कृते इत्यादि—जीवादे जाते प्राप्यन्तर्भावस्तु इत्यर्थः । जिह्वसिति । ‘जिह्वस्यासखीभय-या’मिति (२४०८) अञ्जवचनं सम्सारवचनम् । ‘जातस्यो—’ (२४०९) इत्युक्तम् । जिह्वसिति—ज्या + चतुस् इति स्थिते हिलात् प्राक् ‘यञिञ्ज’— (२४१२) इति सम्सारवचनम् । ततः पुनः प्रत्ययविधानात् ‘जि’—इत्यस्य हित्वम् । ततः ‘अनेकावः—’ (२४०२) इति यणि ह्रस्वम् । एवं जिह्वसित्वादी । अञ्जवचनम् किम् ? निदतम् । मुदतम् । तदन्तवचनं किम् । विध्वति । मुदः । जिह्वसिति आश्विनिकत्वात् ‘अचो जिह्वसि’ (२५४) इति उक्तिः । ईमाश्चिञ्जते नु वेति । उक्तो नेत्यर्थः । ईमां नति इत्युक्तवचनान् परं पठितव्यम्—न पादयोऽपि नता इति व्याख्यानं तथापि भावः ।

ननु प्रादीनां तत्प्राप्तपरम 'मा भववीधने' इत्यस्य 'प्राजनोर्जा' इति दीर्घनिर्देशान्
 प्रादीनां उक्त इति उक्तः स्यात् । तत्राह—दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । प्रादित्वेऽपि
 आकारोच्चारणान् न उक्त इति भावः । तत्राह—यदि उक्ताविधानमेष पाणिनेरभौटम्—
 अभिव्यक्तदा 'प्राजनोर्जा' इत्येवमेव चवत्प्रात् न तु 'प्राजनोर्जा' इति । अतो द्वायते
 दीर्घं यवचं समदीर्घमिति । 'केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् उक्त इति
 व्याख्येयमित्याहुः'—तत्तुवोचिनौ । नन्नाति इति । अनिदितानिति (४१५) नलोपः ।
 नवश्रिय—नवश्च इति । भारद्वाजनियमादिक्व विकल्पः । उभयव नवम् नल् इति स्थिते
 'अवसादीः—' (२२८०) इति उक्तं धः । 'अतो अरि—' (३१) इति पूर्वप्रकारस्य
 वा लोपः । एवं यथा । नवारी । अनृतस्यति इति—लुटि रूपम् । 'एकाधो यथो
 भव—' (३२६) इति नव मन्त्रेण मः । 'सरि च' (१२१) धस्य चत्वेन तः ।
 नधानेति—'इलः ग्लः—' (२५५०) इति यानच् । 'अतो वृः' (१२०२)
 इति वृक्षोपः । अमानृतौदिति—अध्मावादिः प्राग्वत् । 'वद्वद्व—' (२२६०)
 इति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् सिङ्खोपाभावः । अमन् सिङ् तस् इति स्थिते वृद्धौ—
 अवाभ्य स् ताम् इति याते प्रक्रियामाह—पूर्वतासिद्धमिति । पूर्वतासिद्धमिति (८२१)
 सप्तानुसारात्—'इकाधो यथो भव—' (८२१३०) इति स्वस्य 'अलो अरि'
 (८२१२६) इति सूत्रे प्रत्यक्षित्वात् अभावात् । पूर्व्यं पूर्व्ये च सिङ्खोप इति भावः,
 'विपाद्यामपि पूर्व्यं पति परं वाच्यमसिद्धम्' इत्युक्तत्वात् । नन्वेव सिङ्खोपे कृतेऽपि
 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलघ्वन्' (२६९—१।१६९) इति परिभाषासुप्तानुसारात्—प्रत्यय
 लघ्वेन साहचर्यमाश्रित्य अभावात् सादिति ज्ञेयं तत्राह—वेति । तत्र युक्तिं
 दर्शयति—प्रत्ययलघ्वन् प्रतीतिः । सिङ्खोपस्यासिद्धत्वादिति—पूर्वतासिद्धमित्यनु-
 साराद्वेति विभावनीयम् । एवं सिङ्खोपात्—अवाभ्य ताम् इति याते तस्य चत्वं
 धस्य लोपस्य प्राग्वत् । अमानृतसुरिति । सिङ्खोपविधिभ्यवेति (२२२६) अर्जुन् ।
 अमन् प्राग्वत् । यत्र इति—दीर्घान्ताभावात् 'अच्छन्ताम्' (२६८३) इत्यस्य प्रहरी-
 मुखाभावेन 'इवी यवचि' (२०७) इति यच् । वद्वद्व इति—'इलः पोल्' सुक्खिटान्
 —' (२२३७) इति सूत्रेणादिभः । वरिता—वरतीति । यथो वेति (२२८६) दीर्घः ।

अवरिष्ट—अवरोष्ट—अवरोति । ‘विज्’ तिङीः— (१५२८) इतीङ्—विज्वात्,
‘वृत्तो वे’ति दीर्घं विज्वाच्च पूर्वप्रथमम् । उत्तरस्य तु इत्प्रभावात् ‘उय’ (२५६८) इति
किञ्चम् । ततो गुणभावाः । ततश्च ‘ज्झाद्वान्’ (२७६६) इति चिञ्छोपः ।
अयनाति इति । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति यञ्चनैलोपः । ‘अन्वि यन्वि—’ इति ।
अन्वि यन्वि दन्विमुञ्चीनां लिटः क्तिन् या इति आकारस्यान्तरमिति पाठुक्तम् ।
त्रेषसुः । त्रीचिजि । कित्वादिनिदितामिति नञीपः । शेषिषेति—चलः पितृादिति भावः ।
अक्षिप्रमीति । सुधाकरमते इत्यर्थः । शत्राथ—शत्रवेति । एतत्तमो वेति विद्विज्वात् ।
तत्त सूत्रं खग्यमिति । ‘अन्वि यन्वि—’ इत्यन्तरस्य ‘इति साधवः’ इत्यन्तं यदुक्तं तस्य सूत्रं
प्राप्तोत्तरार्थः । अस्यादेः संयुक्ताहस्यमध्यमत्वात् पर्येरादेशादित्वाच्च सूत्रेण एताभ्याम-
लोपयोरप्राप्तं वीर्षिकादर्शनाच्चेति भावः । एतच्च गानेशस्येव स्पष्टम् । अयम्
सुनमम् । कुष—निष्कषे इति ।—

२५६० । निरः कुषः ॥७१२॥४६॥

दी— । निरः परात् कुषो वलादेराहृधातुकस्थेङ् वा
स्यात् । निष्कोषिता—निष्कोष्टा । निरकोषीत्—निरकुक्षत् ।
क्षुभ १५२० सञ्चलने । ‘क्षुभ्नादिषु च’ (७८२) । क्षुभ्नाति ।
क्षुभ्नीतः । शोभिता । क्षुभान । यभ १५२१ तुभ ५२२ हिंसायाम् ।
नभ्नाति । तुभ्नाति । ‘तोभते’ ‘नभते’ इति शयि । ‘नभयति’
‘तुभयति’ इति श्यनि । क्लिषू १५२३ विवाधने । ‘शात्’
(११२) इति खुल्वनिषेधः । क्लिप्नाति । क्लेशिता—क्लोष्टा ।
अक्लोशीत्—अक्लिषत् । अश १५२४ भोजने । अश्रति । आश ।
उभ्रस १५२५ उच्छे । उकार इत् । उभ्रसति । उकारो
घात्यवयव इत्येके । उभ्रसाश्चकार । इष १५२६ आभीक्ष्ण्ये ।
इष्णाति । ‘तोषसह—’ (२२४०) इत्यत्र सहिषा साहचर्या-

दकार—विकारणस्य सौदादिकस्यैव इषेग्रहणं न तु इष्यतीष्यात्योरित्वाद्भुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्यातेरपि इष्टविकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्—‘इषेस्तकारे स्मन्प्रत्ययात् प्रतिषेधः’ (वा ४४३५) इति । विष १५२७ निप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । प्रूष १५२८ भ्रूष १५२८ ओह्न—सेवनपूरणेषु । प्रूष्याति । भ्रूष्याति । भुष १५३० पुष्टी । पोषिता । सुष १५३१ स्तीये । मोषिता । स्वष १५३२ भूतप्रादुर्भावे भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तीत्पत्तिः । खञ्ज्याति । वान्तोऽयमित्येके ।

The वषादि चार्द्धवाचक of the root कृष्. coming after the उपसर्ग नि, optionally gets the ang. वद्. Thus निष्पोषिता etc. निष्कृषत्—It is formed with क्त्वा attached to कृष् by ‘यल इत्युपधात्’ (2336) when the वषादि चार्द्धवाचक after कृष् is wanting in the above way. ‘वरीः कः—’ (295) directs क in place of द and ‘हृना—’ (113) directs ष in place of स. No guna due to कित् of क्त्वा. चभ्राति—चत् is prohibited by ‘चभ्रादिषु च’ (792—3. 4. 89). इति अपि i.e. in भ्रादि and इति क्त्वा i.e. in दिवादि. In विश्रान्ति, न does not become ऋ by सुत् due to the prohibition ‘मात्’ (112). ङीविता—ङ्गीष्टा etc. by option of ङद् due to कटिक् by ‘सरतिभूति—’ (2279). ङिष्, if not followed by any चच्, will become दिष् by ‘प्रथमस्यसुलभम्—’ (294). चकित्चत्—with क्त्वा in the इकभावपक्ष by ‘यत्न etc.’ कत्तः

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

by 'वच्', कल of व by 'वडीः—' । आग—विट् of वच् by 'वच्
वादेः' (2248). Here 'तच्चावृट्—' (2288) does not apply =
वच् is not द्विवच् (containing two consonants). उभ्रुवावृट्—
on the assumption that छ is a part of the root which then
gets वच् by 'इनादेव—' । आलोप्य implies frequency or excess.
The rule 'तौवृट्—' (2340) which directs the option of वृट्
contains वृट् along with वृट् । Thus grammarians hold that
वृट् = 'तौवृट्—' is वृट् from the fact of its being mentioned
with the विकरण व, (व) attached to it, along with वृट्, affixed with
वृट् and so the option of it concerns वृट् only and not
द्विवृट् or त्रिवृट् वृट् । Thus here according to their opinion
'एविता' is the only form in तास् and not एव also. But in fact
(according to Bhattoji) it is proper to enjoin वृट् optionally
to इवाति also i. e. to वृट् read in वृट् (here). For there
runs the Varttika 'इवितादि—' 'option of वृट् = prohibited from
वृट् to which वच् is affixed (i. e. to द्विवृट् वृट्) when the root
is followed by त (तास्) etc. Thus it is clear that both वृट्
and त्रिवृट् वृट् gets the option of वृट् । वीविता—Here वृट् gets
वृट् because वृट् and not वृट् is read in the अनिट्कारिका (see
1st line of the sixth verse under 'वाचनेपदेकतः—' 2258) वृट्—
मादृशं means 'the appearance of what is past' or 'the
occurrence after the appointed hour.'

नित— । निर इति 'वादेवातुकादीन्—' (२२१३) इति वचने । 'खरति—
वृट्—' (२२३८) इत्यत्र वृट् वृट् । निर इति च पञ्चम्यम् । तदाह—निरः
परादिभ्यः । निरुक्तदिनि । इडभावेन अनिट्त्वमाहाय—'मल इवपरादिनिः
—' (२२३६) इति वृट् । निरुक्तगुणः । उभादिषु वृट् । अतो वृट् वृट् ।

अपोसि भृदी । अगोति दिवादी । अत्यन्तियेष इति—नकारस्य लकारस्य—
 निमित्तः इत्यर्थः । स्त्रिय इति अदिग । अतएव 'सरतिनृति—' (२९७८) इति
 इङ् विकल्पः । लोपिता—कृषिता इत्यादि । 'द्वयभञ्ज—' (२८४) इत्युक्तं
 यत्नम् । द्युनेति (११९) द्युत्वम् । अक्षिण्यदिति—इङ्भावेन क्सः । पूर्व्वयत्
 यत्ने कृते यदोरिति (२८५) यत्नः कः । इणकोरादेशप्रत्यययोरिति (२११-१२)
 क्सस्य यः । निष्ठात्र शृणुः । आयेति । अत आदेरिति अभ्यासदोषः । विहङ्गत्वा-
 भावात् ङभावः । चञ्चसाक्षकारेति—भसान्तरेनेदम् । उकारस्यावयवत्वे गुह-
 मन्त्यया अन्त्यत्ववः । 'तीवसङ्—' इत्येति । अयं भावः—अथपौरिकरणयो-
 रङ्कारमात्रं शिष्यते । इङ् इति धातुः सकृदातुना सह निर्दिष्टः । स सङ्गः च भूदि-
 गन्विकारकः । तेन अकारशेषत्वकपविकरणसिद्धत्वाभ्यात् इय इति तुदादिर्ह्यङ्गते न
 तु दिवादिर्नामि प्रादिकयोर्कारश्चिन्वाभावान् । अतएव ज्ञायते यत् 'तीव सङ्—'
 इति इङ् विकल्पस्यैव तीदादिकस्यैव इवेरिङ् विकल्पस्य इति न तु दीदादिकस्य
 नापि कौशादिकस्येति । अतएव क्रादात्र 'एभिता' इत्येकमेव रूपम् न तु एटा
 इत्यपि इति प्राचीनवैधाकरणात् सिद्धान्तः । तस्मिन् परिभाष्य (तिरस्कृत्य) समस्तं
 विवरोति—यन्तुतत्त्विति । इयातेरपोति—अय कपादौ षटितस्य इवेरित्यर्थः । तस्य प्रकाश-
 नाङ्—तथा च वार्तिकमिति—'इङ्प्रत्ययात् इङ्; तकारे प्रतिषेध' इति वार्ति-
 कात्त्वयः । चर्यन्—इङ् प्रत्ययो यस्मात् (बहुव्रीहिः) तस्मात् (तादृश्यात्) इवेः इयभातोः
 —दिवादिरेवेरित्यर्थः । तकारि—तत्रत्ये परे प्रतिषेधः इङ् विकल्पः प्रतिषिध्यते
 इति । तेन तीदादिनाङ्—तीदादिकस्य सेवेरिङ् विकल्पः फलित इति भावः ।
 ध्वञ्जाति इति । शान्परत्वाभावात् नञ् यत्नं नञ् । गङ्गीत्येति । 'ध्वञ्च
 भूतप्रादुर्भावे' इत्यपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । अतिष्ठातोऽनुपपत्तिरिति । 'इशमनासादि-
 भूतपञ्चमनस एकादमनासादिपुत्पत्तिरित्याहुः ।

२५६१ । षट्ठीः शृङ्गुन्तासिके च ॥६१॥१८॥

टी— । सतुक्स्य कस्य वस्य च क्रमात् 'य' 'जट्'

एतावादेशौ स्त्रीऽनुनासिके कौ भलादौ च किङ्कति । स्त्रीनाति ।
चखाव । खविता । शानचः परत्वादुठि कते हलन्तत्वाभावात्
शानच् । स्त्रीनोद्धि । ईठ १५२३ च । टुत्वम् । हेठ्णाति ।
ग्रह १५२४ उपादाने । स्वरितेत् । 'अद्विज्या—' (२४१२) ।
गृह्णाति । गृह्णोते ।

The substitutes 'ख्' and 'कृड्' (५) are ordered respectively in the place of कृ, in conjunction with तुन्, i.e. in the place of 'क्' and of 'व' when an अनुनासिक (घ, न etc), or क्ति (किप् किन्) and a भलादि किङ्कत follow. Taos खड् + या + तिप् = ख क याति (य्ता is डिट्) = स्त्रीनाति by 'एवेधतुडसु' इति (७२) इति । चखाव—by 'अत चपचायाः' (२३८३). [Of ख् the instances are शिञ्, प्रश्ञ् etc.] The substitute कृड्, due to its subsequence, operates prior to शानच् ('हलः ञ् नः—' २५५७—३. १. ८९). And thus it is no longer हलन्त (but अजन्त—'खड्') and consequently शानच् loses its application. Thus खड् + श्ना + हि = स्त्रीनाति—by कृड् and इडि = स्त्रीनोद्धि by 'ई ऋण्वीः' (२४९७) due to अदिप् or किप् of हि—'सेर्धपिच' (२२०४). ईठ च i.e. ईठ also means सूतप्रादुर्भाव । टुत्वम् i.e. by टुना— (११३). ग्रह to take. स्वरितेत् i. e. उभयपदी—

नित— । ऋोरिति । 'क्' 'व' इत्यनवोऽन्तात् पत्तीदिवचनम् । गृह्णति ।
'ग' 'कृड्' इत्यनवोः समाहारद्वन्द्वान् प्रथमात्मन् । अनुकूल कृतेति—चकार—
सहितस्य कर्त्तव्यार्थः । सूतस्यचकारयाच्नाह—कौ भलादौ च किङ्कति इति ।
'अनुनासिकस्य' क्तिभवीः— (२६६६—६१८१५) पत्यतकदमुवर्तनादिति भावः ।
विञ्, प्रश्ञ् इत्यादि ऋस्य उदाहरणम् । वस्य तु ख्व् + श्ना + तिप् इति
स्थिते ञ् नः किप्ताद् वस्य कति कते 'एवेधतुडसु' (७२) इति हवी—स्त्रीनाती-

ग्रादाहरणम् । अत्रावेति—‘अत—’ (२९८३) इति वृद्धिः । आनयः परत्वा-
दिति । ऊठ इति योज्यम् । ‘ऊठोः इट्—’ (६।४।२८) इत्युठः, ‘ऊठः—आनय-
—’ (२५५७—२।१।८) इति आनयविधेया परत्वाभिन्नं कृते अविधेयं ऊठोः-
कृते इत्युठोः विरुद्धात् आनयः । ‘ई इत्यधीः (२३९७) इति हेरिपितृ-
णिगादौत्वम् । ईठ चेति । अयमपि सूत्रप्रादुर्भावे इत्यर्थः । अस्तिदिति—वभय-
पदोत्पत्तेः । उपादानं यद्वचम् ।

२५६२ । अहोऽलिटि दीर्घः ॥३।२।७७॥

दी— । एकाचो अहेर्विहितस्येदो दीर्घः स्थात् तु लिटि ।
अहीता । लिटि तु अयद्विद्य । अह्यात् । अहीषीष्ट । ‘अग्रन्त—’
(२२८८) इति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीषुः ।
अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ।

इति लिङ्गन्तक्रादिप्रकरणम्

The ‘sanctioned’ (विहित) इट् coming after ‘एकाच्’
(monosyllabic) सङ्ग is lengthened but not in लिट्. Thus
अहीता etc. But in लिट्—अयद्विद्य, अग्रद्विद्य etc without lengthen-
ing. [The adjective ‘एकाच्’ in दीर्घत is to exclude ‘अङ्गुलम्’
सङ्ग (which is अनेकाच्)—जायन्तिता । And the adjective ‘विहित’
before ‘इट्’ is to exclude लिङ्—thus आहितम् etc]. अह्यात्—अग्र-
सारण by ‘अग्रिणा—’ (२४१२). अहीषीष्ट—there is दीर्घ by this rule (—
अस्ति) and not by ‘वृत्तो यो’ (२३६१) which is barred by ‘न लिङि’
(२५२९). अग्रहीत् etc.—clear from the text. अग्रहीष्टाम् etc—दीर्घ of
इट् by the rule.

Here ends the क्रादि class.,

नित— । यङ इति । 'एकाच जपदेशे—' (अ० १२०), 'चाङ भासु' इत्ये—
 (अ० १२५) इत्येताभ्यां कनेषु एकाच इति इङिति आनुवर्तते । 'विङि वसे'ति
 ष्टो विज्ञेयं कृत्यानुरोपाहरदत्तेन विहितम् । अलिङिति प्रसज्य प्रतिषेधसादाङ्—
 एकाचो यङि रित्यादिना । यङीतेत्यादुदाहरणम् । एकाचः किम् । ज्ञापयिता ।
 आशङ्क्यति । यङ् लुप्तस्य यङीरनेकाचत्वादप्राप्तिः । विङि वसेति किम् ? याचितम् ।
 'न चात्र चिकीपस्य स्थानिवद्भावाद यङि परत्वं वेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्पु-
 न्येधात् । त्रैपादिकदीर्घविधादेन स्थानिवत्पुन्येध इत्यभ्युपगमे तु निहितविज्ञेयं
 स्वर्गमेत्याहु' इति तत्पुनोधिनी । 'प्रकृतस्येष्टो यङ्यात् याचिता याचिष्यत इत्यादी
 विङ्वदिष्टो न दीर्घः' इति च तत्रैव । अलिङि किम् ? जपद्विव । जपद्विव ।
 जपद्विव । यङ्यादिति, यङि वसेति सम्प्रसारणम् । यङीरोष्ठ इति । 'युत इत्यनुवर्तते
 न लिङि' इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते इति तत्पुनोधिनी । यद्युतस्य अलिङीत्येवात्र
 दीर्घं संचितः 'युतो वा' (२५८१) इत्यनुवर्तस्य 'न लिङि' इत्यनेन बाधोचित्यादित्य-
 अनुपपन्नमिदोषेन । अयङीदिति । स्पष्टं सूते । अयङीदामिति—यङीरलिङि
 इति दीर्घः । एवमन्वयः । हरदत्तानुरोपेणात्र एकाचं यङ्यं कृतम् । ततश्च दीर्घः
 सिध्यति । 'जावस्माद्यमिदि'ति पद्ये (तु) एकाचो विहितत्वभावाद दीर्घा-
 माश्रया—असङ्गतमिदं हरदत्तीकमिति शब्दकुपेयकाराः ।

॥ इति नितम्नाविश्वं क्रादयः ॥

अथ

तिङन्तचुरादि-प्रकरणम्

दी—। चुर १५३५ स्त्रोत्रे ।

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7)
२५६३ । सत्वाप पाश रूप बीणा मूल श्लोक सेना

(8) (9) (10) (11) (12)

जोम त्वच वर्षा वर्ण चूर्ण चुरादिभ्यो णिच् ॥३॥१॥२५॥

दी—। ऐभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णास्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्या-
त्वर्थे—' (ग. सू. २०२) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं
ग्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'युगन्त—' (२१८८) इति
गुणः । 'समाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वं । तिप्शवादि ।
गुणायादेशौ । चोरयति ।

To these twelve words and to the roots of the चुरादि class is attached the affix णिच् । The words, beginning with सत्वाप (सत् + आपृक्) and ending in चूर्ण, are adopted here by way of elaborate expression ; for (had they not been so mentioned), they could have णिच्, by the नचसूत्र 'प्रातिपदिकाद्यात्वर्थे बहुवचिष्ठवच' in the sense of a root (see under 'ई च नचः'—2573 and 'सुल-
निययुक्त—' 2677). But चुरादि roots will have णिच्, in the sense

of 'it is for his own' (साधे), चुर is not चदन् । On the other hand, it is रेफान्त—च being attached only to facilitate pronunciation. Thus the च of चुर is the उपधा and as such gets guna by 'पुनश्चक्ष्व-पक्षश्च' (2189). The verbal base (चोरि) thus obtained by चिच् is treated as a root by the rule 'सनायनाः—' (2304) and as such gets लृप्, विप्, गुण and अवादेशः । Thus चोरि + लृप् + तिप्—चोरि च ति—चोरयचति—(गुण by 'सार्ज्—' (2163) and चय by 'एचोऽयवाचायः—' (61.)—चोरयति । सनापयति, विपाशयति etc. See also the नामधातु chapter.

नित— । सत्यापेति । सत्याप (सत्य + आपृञ्), पात्र, रूप, यौवा, तुल, शीक, चीना, लोम, लव, कर्ण, बर्क, पूर्ण (द्वादश), चुरादयश्च इति वचनात् पञ्चमी बहुवचनम् । सत्यापादिचूर्णान्तेभ्यः षादशभ्यः प्रातिपदिकैश्चुरादिभ्यो वातुभ्यश्च चिच्, प्रत्ययः स्यादिति न्यायः । तत्र सत्यापादिशब्दानां पञ्चमं स्वरार्थमिन्याह—चूर्णान्तेभ्य इति । प्रातिपदिकादिति । गच्छन्लसिद्धम् । 'चिच्, वचः' (२५७६) इत्यस्य चक्षसादुपगम्य व्याख्यातश्च सत्यमेव । सत्यम् आवष्टे करोति वा सत्यापयति पाशान् विमुञ्चति विपाशयति—लृप् पश्यति निष्पद्यति—इत्यदुदाहरणानि, च 'मुञ्च-मिच्छुष्ठा—' (२६७७) इत्यत्र अपठमिति नाग्याभिरुपपादयते । चुरादिभ्यस्तिचति । अत्र तुगाद्धेन पदान्तरं सूचयति । सत्यापादिप्रातिपदिकैभ्यो वातुर्थे चुरादिभ्यश्च लृप्ते इत्यर्थः । चुरादिभ्यः—चकार लृप्कारवर्धः । न लित्सकृन्तः । प्रयोजनभावात् । एवमुकारस्य उपधात्वेन चिचि कृते 'पुनश्चक्ष्व-पक्षश्च' (२१८६) इति गुणः सिध्यति । एवं चिच्चा 'चोरि' इति खञ्जे तस्य घातुसंज्ञासंज्ञाह—सनायना इति । तिप्श्चादि—कतेरि लृप् । 'सार्ज्—' (२१६८) इति गुणः । 'एचोऽयवाचायः' (६१) इत्यवादेशश्च ।

२१६४ । णिचश्च ॥१३॥७४॥

दी— । भिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्त्तव्यमिति क्रियाफले ।

चोरयति । चोरयते । चोरायामास । चोरयिता । चोर्यात् ।
 चोरयिषोऽह । 'चिञि—' (२३१२) इति चङ् । 'चौ चङि—'
 (२३१४) इति ङस्त्वः । हिल्मम् । 'हलादिः शेषः' (३१७८) ।
 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् ।
 अचूचुरत् । चिति १५३६ स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् ।
 'चिन्त' इति पठितव्ये इदित्करणं चिचः पाञ्चिकत्वे लिङ्गम् ।
 तेभ 'चिन्त्यात्' 'चिन्तयति' इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति ।
 चिन्तेत् । एतच्च आपकं सामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकङ्ल—'
 (२२६०) इत्यत्र वृत्तिक्षता 'जगाण' 'जगाणतु'-रित्यु-
 दाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अतएव 'आष्टपादा'
 ['ग सू. २०२] इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यचि १५३७ सङ्क्षेपे ।
 यन्त्रयति । 'यन्त्र' इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्
 यन्त्रतीति माघवेनोक्तं तच्चिन्तम् । एवं कुद्रितत्रिसन्निधेः ।
 स्फुडि १५३८ परिह्रासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्
 स्फुण्डति । 'स्फुटि' इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । लङ् १५३८
 दर्शनाङ्गनयोः । कुड्रि १५४० अनृतभाषणे । कुन्दयति । लङ्
 १५४१ उपबेलायाम् । लाङ्गयति । मिदि १५४२ स्त्रीहने ।
 मिन्दयति—मिन्दति । ओ लङि १५४३ उत्तरे पणे । ओलण्ड-
 लण्डयति—लण्डति । ओकार इदित्येके । उकारादिरय-
 मित्यन्ये । उलङ्ङयति । जल १५४४ अपवारणे । 'लज्'
 इत्येके । पीड १५४५ अवगाहने । पीडयति ।

A बिजक्त root takes चाकनेपद (affixes) when the fruit of the

action accrues to or benefits the agent. Thus चोरयते—etc. चोरया-
माश्च—by 'कात्प्रत्ययादानम्' (2306). गुण and अयादेश as before. चोरयिता
with इट् ता (लुट्) । चोर्यात्—आद्यौर्लिट् । यत्तुट् is an अनिट् आहंभासक for
it is excluded from the चल् प्रत्ययहार; hence here चि elides by
'चोरनिटि' (2313). चोरयिषोऽ—सीयुट् is सीट् hence, इट्, गुण and
अयादेश follow. खोट्—चोरयत् । चोरयताम् । लङ्—अचोरयत् । अचोरयत ।
विभिषिङ्—चोरयेत् । चोरयेत । लृट्—चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । लृङ्—
अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत । लुङ्—अचूरयत् । अचूरयत—by the rules
'चित्रिट्पुण्यः कर्त्तुं चङ्' etc, cited—in the text in आदि part. चिति (चिन्
with तुम्) to remember. चिन्वति । अचिन्वितम्—as before. The root
चिति is made इदित् or the final-इ—eliding. This indicates that
चिन् in the case of चिन् is optional else he (Panini, could have
said 'चिन्व'). Thus in चिन्वात् (चिङ्), चिन्वते (यच्चे कर्त्तुं चि)
etc. there is no elision of न (by 'अनिदिताम्'—(435) for the न
of चिन् is the result of इदित्—करच्, hence the rule does not
apply). This indication (आख्य) viz the reading of 'चिति' in
lieu of 'चिन्' is held by old grammarians as extending to each
and every root of the चुरादि class—on the ground that the
इतिहृत (अयादित्य and कर्मन् ?) illustrated लयाच and लयचतु; under
'अत एवचङ्' (2360) though the root लय is not included
within चङ् । [This view is objectionable—as will be clear
from the text. Hence Bhattoji says] others hold—
that the above indication concerns the particular roots
'चिन्' etc. only. Hence it is that the यच्चतु 'या इयादः
चा' or 'Roots upto 'ह्व' take चिन् optionally' is not frustrated..

[This is a moot point, see नित—below.] यत्र to contract. We can (or Panini could have) read as 'यत्' in place of यत्र । For as the य in 'यत्' is not the penultimate of the root so it would not have been dropped by 'अनिदित्वाम्—' (415) in fear whereof Panini has appointed 'यत्रि' in place of 'यत्' ; Thus the इदित्करण fails here. And the assertion of Madhava that इदित्करण leads to यत्ति etc. is objectionable (on the same ground as expressed above viz Panini's इदित्करण is hollow and not sound). Thus कृद्दि, तत्ति and मत्ति also should be read as कृद्ध, तत्त्व and मत्त for the same reason. कृद्दि to speak untruth. लङ् to fondle as खाद्यति युद्धम् also कड्यति मित्रम् (under आदि) also खाद्यति due to the similarity of क and ख । भी कृद्दि to throw up, Some say that 'व' here is to be dropped (for reason see सित—). लज्ज to prevent is also read as लज्ज । पीड् to obstruct.—

सित—। चिचयेति । येष विधिसिद्धमस्येत्यत आह—चिचयादिति—'अनु-
दात्तलित आत्मनेपदम्' (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । 'स्मृतिजनित
कर्त्रेभिप्राये द्वियाकृष्टे' (१।३।०२) इत्यतः 'कर्त्रेभिप्राये द्वियाकृष्टे' इति च । तदाह—
आत्मनेपदमित्यादि । चोरयान्तेति । प्रत्ययान्तादात्तम्—'कास्मन्प्रत्ययात्—' (२३।६)
इति । चोर्ध्वोदिति—आशिषि चिडि रूपम् । यासुटः बक्ष्मन्वाहारानन्तर्भावेन
चमिडावैधातुकत्वात् 'चेरमिति' (२३।१३) इति चिचोपः । चोरयिचोष्टेति । चोसुटः
सिद्धावैधातुकत्वम्, इङ्गुणावादेशः । कृत्ति मज्जित्वा लृप्तिरिति—'चिचि—' (२३।१२)
इत्यादिना । चचिचिचिदिति । अथ संयोगपरत्वेन लुक्प्रत्यया अभ्यास-दीर्घमाधः ।
'चिच' इति पठितव्ये इति—यदि 'चिचि' सूत्रान्त्येवमपठित्वा 'चिच' इत्य-
वहित्वमपि चिच्वावहित्वेन अनिदित्वामित्यस्योपनिषत्तर्जनेषोपनिषत्तः 'चिच्यात्'

चिन्त्यते' इत्यादि सिङ्गन्तेषु । न च 'चेरनिटि' इति चिन्त्योपे सति ग्लोपो दुर्भार इति वाच्यम् । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण' मिति अत्र द्वयः सन्नासीकारात् तत्र भवति । तदेवं चिन्त्येऽपि यच्चिति' इत्येतिहासोति तेन आयाते चिन्त्यो निष्कलेऽपि इह चितिभावो तत्र वैकल्पिकत्वमिति भावः, अथवा इतिहासं व्यर्थं स्यात् । पाणिन्यन्तेनोदाहरति—विभक्तिः । चिन्त्येतिहासः । नामैश्वर्य भावविद्वत्तमिति मत्ता नैदं - आपकमनुमन्ते इति—'ग्लोपो' इत्यम् । एतच्च आपक-मिति—इतिहासप्रकारा इदम् । सामान्यापेक्षमिति—सर्वचुरादिवातुचिन्त्यमिति भावः । इतिहासप्रकारमेवाह—जगत्, जगत्तुष्टिरितिहासप्रकारादिति । चुरादिचिन्त्यो निष्कले हि गणनासाधेयादेव स्यादिति भावः । तदेतदवधारितमिहाह—विशेषाभिप्रेतमिति । चितिमावापेक्षमिति इति वाक्यमगीरमा । अस्मिन्मोपक्षकारान्तरप-विशेषापेक्षमिति तु तस्यम् । तेन चिति, तुल्ये इत्यादेरिक्कारोपपत्तौर्धन-विशेषः सिध्यति । तत्र शुद्धशब्दममेव मानमिहाह—यत् एवेति । चुरादीनां सर्वेषामेव चिन्त्यित्वम् इति न, किन्तु निष्क एव चिन्त्यम् । अथवा 'वा धृवाह' इत्यत्र वाच्यम् निरर्थकम् स्यात् । तस्मात् आपकमिति' विभक्तिपेक्षमित्येव ज्ञाय इति भावः । 'न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे क्वाप, जगत्तुष्टिरिति इतिप्रयोगः क्व' संगच्छतमिति मत्तम् । आदेराकृतितत्त्वत्वात् तत्त्वत्वातीक्ष्ण्यमिति' इति तत्त्वबोधिनी । 'यत्' इति पठितुं मत्तमिति । अत्र भावः—यस्य भातौर्नैकादीपधत्वं भवति तस्यैव 'चिन्त्यितम्—' (४१५) इति नलोपी सा सूदिति क्त्वा इति पाठः धातुकः । चिति, निदि इति वधा । यस्य तु भातौर्नैकारस्य लपचालं न स्यादिति तथापि इदित्पाठो व्यर्थ एव । नोपधात्वाभावादेव 'चिन्त्यितमि'त्यस्याप्रवृत्तेः । तत्र यमि—तति-मत्तादयः 'यन्त-तन्त-मन्त' इत्येव पाठ्याः । एवञ्च माधवोक्तमपि पराक्षमिहाह—तच्चिन्त्यमिति । उक्तरीत्या नलोपधात्वाभावेन नलोपाप्रवृत्त्या इदित्प्रकारस्य वैधर्मादिति भावः । एवं कुटीति । इदित्प्रकारं व्यर्थमिति शेषः । उपसेवायामिति । 'नैदुर्ध्वक सेवीपसेवा' इति तत्त्वबोधिनी । काकुवतीति । क्त्वादीरेकत्वाप्राप्तयतीत्यपि । जीकार इति । इतिहासप्रकारमिदम् । योक् चवगाहने इति । अत्राहने योक् चवधनमित्यर्थः ।

२५६५। आत्मभासभाषदोषजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥७४॥

दी—। एवामुपधाया ङस्त्वो वा स्याच्चङ्परि शी।
अपीपिङित्—अपिपीङित्। नट १५४६ अवस्तान्दने।
अवस्तान्दनं नाव्यम्। अथ १५४७ प्रयत्ने। 'प्रस्थाने'
इत्येके। अथ १५४८ संयमने। वाधयति। 'बन्ध' इति वान्दः।
पृ १५४६ पूरये। पारयति। दीर्घोच्चारणं णिचः पाचिकत्वे
लिट्। तदि सेट्कत्वाय। एवञ्च धृषातिपिपिर्षिभ्यां 'परिता'
इत्यादि सिद्धावपि—पारयति परति परत इत्यादिसिद्धिः
फलम्। जल १५५० वलप्राणनयोः। पञ्च १५५१ परिग्रहे।
वर्ण १५५२ चर्ण १५५२ प्रेरणे। 'वर्णं वर्णने' इत्येके। अथ
१५६४ प्रस्थाने। प्राथयति। 'नान्ये मितोऽहेतो' इति वच्य—
माणत्वाच्चास्य मित्तम्।

The penultimate of these roots (seven only) is short (ङस्त्वो), when the affix चि, followed by च्, follows. Thus अपीपिङित् in the ङस्त्वोपध; here the चभास becomes दीर्घ, by 'दीर्घो लघोः' (2318) and अपिपीङित् in the दीर्घोपध। चभास ङस्त्व by the rule 'ङस्त्वो' (2180) Similarly चविचजत्—चवभाजत्; चदीभसत्—चवभासत्; चवीमवत्—चवभाषत् etc. In चविचजत्, चि being संयोजपर (अ), is not ङस्त्व and so 'दीर्घो लघोः' does not apply. इत्त by चवत् (२१२०). संयमन means to bind or binder. दीर्घोच्चारणम् etc.—The pronunciation of दीर्घ i.e. the utterance of double च in पृ indicates alternation of चिच्. Because दीर्घ च makes the root सेट्, cp. the चिदि चारिका No 1, 'जदुदने,—' etc. under Rule No. 2258. Thus परिता—परीता (by 'वृत्तो वा'—2391).

are formed. Though परित्—परैत् can also be formed in the case of वृत्ति (पृ-आदि) and पिपत्ति (पृ-जुहोत्यादि) yet to have पारयति—is also परति i. e. the option of चिच् in पृ, is the result of the दीर्घाचारम्, otherwise दीर्घाचारम् has no utility. इच्छोच्चारम् in 'पृ' also giving पारयति । [Nagesha asserts that as the दीर्घाचारम् is dubious so this suggestion of Bhattoji fails like the above—'इदित्करणं चिच्ः पाचिकत्वे लिङ्गम्' in the case of चिति]. कञ्च् to strengthen or enliven. The root प्रय gives प्राययति and not प्रययति by the गणसूत्र 'गन्धं मितोऽहेतो' as be stated under (2570).

नित्—। आजभासेति । एषां समानां इत्यात् यदौयवृत्तम् । 'चौ यवपशुया क्रसः' (अनृ) इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—एवासुपधाया—क्रस इत्यादि । यदौयिङ्—यपिपीडयति । क्रसत्तम् चक्रत्वेन न लभ्यात् । चायपके 'चलि' इति क्रसस्य भातोर्द्विंशे सन्वदिति सन्वदभावात् 'सन्वतः' इति इत्थं दीर्घो कथीरिति अभ्यासस्य दीर्घः । द्वितीयपके दीर्घस्य भातो द्विंशे सन्वत्ताभावेन 'द्विजेः—' इत्यस्याग्रहते; 'क्रसः' इत्यभ्यासक्रसः । पूर्वपके चभ्यासस्य दीर्घः भातोऽक्रसः । सप्तमपके चभ्यासस्य क्रसः भातोदीर्घ इति विशेषः । दीर्घाचारमिति । पृ इत्यस्य दीर्घस्य कृत्कारस्य यद्वच्च विज्विकृत्य लिङ्गयति आपयतौत्यर्थः । तत्र युक्तिमाह—तद्वीति—हि यतः तत् दीर्घाचारम् सेट्कलाव—सेट्कलाव भावः तस्मै । भातुरर्थं सेट्को यथा भावेदिति कलाव दीर्घकर्णान्तः पठितः । 'कदूनेः—' इत्यनित्कारिकात्—क्रसकारान्तत्वेन इतिषेधात् । गन्धं दीर्घाचारम् किं 'पृतो, अ' (२६=१) इति परित्—परैत् इति दीर्घविकल्पार्थम् ? तत्र अपादिजुहोत्यादौ पुठियतीः युधातोरेपि लभ्यते इति चेत् । सत्यम् । परित्—परैत्त्वन्वयोः अपादि-जुहोत्यादिभ्यो सिञ्चावपि—चिच् विनात्यप्रापनमेवात् फलमित्याह—एवमेत्यादिना । गानेबन्तु—दीर्घाचारस्य सन्विधत्वादिहमपि आपकफले चिन्त्यमित्याह । यत्—प्राचनकीरिति—यत्प्राचनसजीवकारचकीरित्यर्थः । 'कञ्च्' इति—चौज्विजत्—प्राययति

इति । 'चञ्चि निचति' इति चिचि परे इति । 'चञ्चि' मितोऽन्तेति इति पञ्चमाचञ्च-
दिति । गणसूत्रमिदम् 'चतिञ्चौ—(2570) इत्यस्याचञ्चसुगन्धस्यते । निचमिति :
उल्लसमिलवैः । 'मिता उल्लः' (2568) इति सूत्रात् ।

२५६६ । अतृञ् दृत्वप्रथमदस्तृञ्चाम् ॥७॥४॥८॥५॥

दी— । एवामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः आचङ्परि चौ ।

इत्यापवादः । अपप्रथत् । पृथ १५५५ प्रक्षेपे । पर्ययति ।

अकार is the final substitute for the चञ्चाम् of these roots (अ, दृ etc.—seven only) when चि, followed by चङ्, follows. This bars इत्य directed by 'सञ्चतः' (2317). Thus अपप्रथत् । पृथ to throw into ;—

मित— । अतृञ् इति । 'सन्वृत्तृणि चङ्परि—' (७४८६) इत्यवचङ्परि इति । 'चौ चङ्प्रथमायाः—' (७४८६) इत्यतो णमिति । 'अच लोपोऽभ्यासस्य' (७४८६) इत्यतोऽभ्यासस्तेति चातुवर्त्तते । तदाङ्—एवामभ्यासस्तेत्यादि । एवामिति अनुप्रथतोर्णा समानाम् । अदिति तपरकरणात् अकारमात्रस्य याङ्कम् । 'चञ्चोऽन्यस्य' इत्यपतिवर्त्तते । तदाङ्—अकारोऽन्तादेश आदिति । इत्यापवाद इति—'सञ्चतः' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । अपप्रथयति । 'चिचि—' इति चङ् । 'चञ्चि' इति चित्तम् । इत्यादिशेषः चञ्च । एवमसकारत् । अदृष्टत् । अतृत्वदिभ्यादि । पृथ प्रक्षेप इति । अतृप्रथलुञ्जे—पर्ययति ।

२५६७ । सञ्चट्त् ॥७॥४॥७॥

दी— । उपधाया श्रवणीस्य स्थाने श्रुत् स्वाहा चङ्परि चौ । इतरारामपवादः । अपौष्टयत्—अपपर्यत् । 'पर्य' इत्यं के । पाथयति । एवम् १५५६ सम्बन्धने । सम्बधति । अससम्बत् । एवम् १५५७ च । असशम्बत् । 'साम्ब' इत्यं के । अच १५५८

‘अदने’ कृह १५५८ छेदनभर्त्सनयोः । ‘पूरणे’ इत्येके । कृहयति ।
 मुह १५६० चुह १५६१ अलोभावे । अह १५६२ षह १५६३
 अनादरे । अहयति । अयं दोषधः । छुल्लस्त्रासिद्धत्वात् ‘नन्द्राः
 —’ (२४४६) इति निषेधः । आह्रिटत् । लुण्ठ १५६४
 स्तेये । लुण्ठयति । ‘लुण्ठति’ इति ‘लुण्ठि स्तेये’ इति
 भौषादिकस्य । गट १५६५ षट १५६६ असंस्कारगत्योः ।
 ‘श्रुति’ इत्येके । तुजि १५६७ पिजि १५६८ हिंसावसादान-
 निकेतनेषु । तुञ्जयति । पिञ्जयति । इदित्करणत्वात् तुञ्जति
 पिञ्जति । ‘तुज’ ‘पिज’ इति केचित् । ‘लजि’ ‘लुजि’ इत्येके ।
 पिस १५६९ गतौ । पेसयति । ‘पेसति’ इति तु यपि गतम् ।
 वाप्स १५७० सामप्रयोगे । खल्क १५७१ वल्क १५७२ परि-
 भाषणे । खिह १५७३ स्नेहने । ‘खिट्’ इतिरके । खिट्
 १५७४ अनादरे । अयोपदेशत्वात् षः । असिखिटत् । ‘खिह्’
 अनादरे इतिरके । छिह्वस्त्रावयवेऽचरितार्थत्वाच्चिजन्तात्तद्ध् ।
 स्त्राययति । क्षिप १५७५ स्नेषणे । पथि १५७६ गतौ । पन्थयति—
 पन्थति । पिच्छ १५७७ कुहने । छदि १५७८ संवरणे । छन्दयति—
 छन्दति । अण १५७९ दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राण-
 यति । तड् १५८० आघाते । ताडयति । खड १५८१ खडि
 १५८२ कडि १५८३ अदने । खाडयति । खण्डयति । कण्डयति
 कुडि १५८५ रचये । गुठि १५८५ वेष्टने । ‘रचणे’ इतिरके । ‘कुठि’
 इतिरने । अवकुण्डयति—अवकुण्डति । ‘गुधि’ इतिरपरे । खुडि
 १५८६ खण्डने । यटि १५८७ विभाजने । ‘वडि’ इतिरके । भडि

१५८८ भूषायां हर्षे च । भक्ति १५८९ कल्याणे । कर्द १५९०
 वमने । पुस्त १५९२ वुस्त १५९३ आदयानादरयोः । चुट
 १५९३ सञ्चोदने । नक्त १५९४ घक्त १५९५ नाशने ।
 शोपदेशलक्षणे 'पर्युग्दस्तोऽयम् । ग्रनकयति । चक्त १५९६
 चुक्त १५९७ व्यञ्जने । क्षल १५९८ शीचकभ्रंणि । तल
 १५९९ प्रतिष्ठायाम् । तुल १६०० उग्याने । तोलयति ।
 अतुलत् । कयं 'तुलयति तुलना' इत्यादि । 'अतुलोप-
 भाभ्याम्—' (६३०) इति निपातन्यदादन्तस्य तुलाशब्दस्य
 सिद्धौ ततो णिच् । दुल १६०१ उत्क्षेपे । पुल १६०२
 महत्ते । चुल १६०३ समुष्णायि । मूल १६०४ रोहणे ।
 कल १६०५ बिल १६०६ क्षेपे । बिल १६०७ भेदने । तिल
 १६०८ स्नेहने । चल १६०९ स्तौ । पाल १६१० रञ्जने ।
 लूप १६११ हिंसायाम् । शुल्क १६१२ माने । शूर्प १६१३ च ।
 चुट १६१४ क्षेदने । मुट १६१५ संचूर्णने । पडि १६१६
 पसि १६१७ नाशने । पण्डयति—पण्डति । पंसयति—पंसति ।
 वल १६१८ मार्गसंस्कारगतयोः शुल्क १६१९ अतिसर्गने ।
 चपि १६२० गत्याम् । चम्पयति—चम्पति । चपि १६२१
 क्षान्तायाम् । चम्पयति—चम्पति । क्षजि १६२२ लक्ष्मजीवने ।
 क्षर्त्त १६२३ गत्याम् । क्षन्त्र १६२४ च । क्षप १६२५ मित्र
 अयं क्षाने आपने च वृत्तंते ।

A short च occurring in the room of the penultimate is replaced by (another) short च when णिच्, followed by चङ्,

follows (such roots as वृष etc). This overrules वृ, चर् (1. c. गुच) and चार् (i. e. वृद्धि). [वृ is directed by the rule 'सपधायाच' (2571) e. g. व्रीर्त्तयति, चचिर्त्तयत् etc. चर् or गुच is directed by 'पुगल' (2189) e. g. पवधयति, चपधयत् etc. चार् or वृद्धि is directed by 'मजेर्द्धिः' (2473) e. g. चममार्जयत् (see under—जिघ्रसेर्मा—2589). These (वृ, चर् and चार्) being barred we should have respectively चचोक्तयत्, चपीकयत् and चमीमजयत् as alternatives. The procedure in चपीकयत् is thus—वृष्+चिप्+तिप्=चट् प्रप् चिप् चट्=च प्रप् प्रप् ० चट् त (The root is चलिट् hence चिप् elides by चेरतिटि—2213)=चपप्रप् चत् by 'चरत्' (2244) 'चरच्—(70) and 'चट्' (2567)=चप प्रप् by 'चलादिः शेषः'—चपीकयत् by 'सम्प्रदायि' (2216) 'सम्प्रतः' (2317) and दीर्घो लघोः' (2318). And in the case of चपधयत् the process is the same except गुच of the root itself. चपधयत् इत्य and दीर्घ all these functions do not apply due to दीर्घपरत्न of the चभास (cp 'तस्य वीज्यासौ चपधयः' under 'सम्प्रतः' 2316). अट् to disregard. This root has a इकार in the room of its लपधा (चट्+ट्) and not a टकार (चट्+ट्). वृत्त etc.—Now in चट्, two rules (at first) come to take effect viz—'दुगा दुः' (113—8. 4. 41) and 'चलादिर्द्धि वीद्यत्' (2176—6. 1. 2); of these the former (8. 4. 41) fails due to its चमिहल by 'पूर्ववाचिहल' (8. 2. 1) with reference to the latter (6. 1. 2). The latter again is superseded by 'च द्वाः—' (2446). Thus ट gets ईहल and not ट्. Thus चट्+चिप्+तिप्=चट् चाटि+चट् तिप्=चा चाटि टि चत्=चा चाटि टत् by चिर्त्तय—चाटिटत् by वृत्त (113). But had it been taken दीपच, the form would have been

भाट्टिन् due to the duplication of 'इ' which (form) is not sanctioned by usage. इदित्करणम् etc.—This इदित्करणम् like that in the case of चिति indicates पाषिक्तम् of चिच्. Hence तुल्यति etc. are alternative forms. शान् to adopt peaceful measures—साध्यति etc. by 'धातादेशः चः सः' चक्षित्—by 'चिच्—(2315) चरति—(2313) 'चकि' (2315). No सम्प्रदाय for the चभ्यास is दीर्घपर (चि) and not लघुपर. क्लिप्तस्वायदे etc. क्लिप्त being of no avail towards the चयय (of आयि—किङ् + चिच्), लङ् or चाकनेपद is directed to the विकृत form आयि. The idea is this :—किङ् is read with the indicatory क् and also चिच् is to be added to it. Then what is the need of क्? It can not be 'अनुदात्तितः' direct चाकने. 10 किङ् for it will cease to be कित् after चिच् has been added to it. Moreover, there runs the rule 'चिचस्' (2584) meaning 'चिन्नादाकनेपदे स्थात् कर्तृमानि क्रियाफले'. Thus each and every चिन्तन root will have लङ् optionally. Hence Bhattoji comments that क्लिप्त or क-लोपित is व्यर्थ or needless in किङ् and as such i.e. being व्यर्थ or अचरितार्थ suggests that the root (with चिच् added to it) will have लङ् or चाकनेपद affixes alone and not the परस्मै. affixes also. Thus आययते (चि + चिच् = आयि by चचो ज्चति; आयि + यप् तै = आये + याते by 'साधे—(2168) = आययते by चवादिभ्यः). पश्यति—पश्यति like चिन्तयति—चिन्तयति। प्रायेणायम् etc.—Hence चभ्र has 'चिन्तयन् विवरचम्' etc. चक्रकृति like चिन्तति. चोपदेश etc.—Here चयम् refers to लङ्. cp. the line of भाव्य—'अनेहभाट्टिकम्' etc. Hence प्रवृत्तयति etc.

will not have संल. तोलयति—by 'तुलन्'—(2189). चतुस्तुलन्—by 'चतुस्तु'—(2316) and 'दीर्घो लघोः' (2318). कचं तुलयति तुलना—etc. Strictly speaking these forms should have been तोलयति तोलना etc. by 'तुलन्'. Hence Bhattoji explains them otherwise ; there is the word 'तुला'—an आकारान्त primitive तैद or प्रातिपदिक irregularly formed, cp the rule 'तुल्यैरे-तुलोपमाभ्यां' (630). Thus तुलयति is formed by 'प्रातिपदिकज्ञा-त्यर्थे चतुस्तुमिष्टवच' (गणपत् under 'इ च मणः'—2578), and तुलना by the affix तुच् । चक्षयति—चक्षति like चिन्तयति—चिन्तति. तुम्, अनुसार and परसवर्ण । The root शप् is भिन् and means to learn and to inform.

मित— । चरिति । 'च' इत्यस्य ऋधेकवचनम् । स्थानपठो । तदाह—
उपधाया ऋधेकं स्थाने इति । इती 'उपधाया' 'वा', 'चक्षुषे री' इति च
'री चक्षुषयायाः—' इत्यतः 'चित्रितेर्वा' इत्यस्यानुवचनम् । ररराधामपवाद इति ।
ररु, अरु, पारु, एवा इत्यात्मनां ऋधेकवचनम् । चक्षितोतदित्यादी 'उप-
धाया' (२५७१) इतीरप्राप्तः । प्रकृते तु कचूपधशुभेन रपरत्वे च चपए-
दित्यर् प्राप्तः । चक्षीकृतदित्यत्र च 'चक्षीर्वा' रिज्यार् प्राप्तः । अनेन तु एति सर्व-
ऽप्योपनी इति भावः । अपौप्रवदिति । आभासस्य 'उरन्' (१९४४) इत्यहादेयः ।
'उरन्' (७०) इति रपरत्वम् । ततः च इत्यस्य (उत्तर-ऋधेकस्य) सप्त-
त्वाद्भासस्य संशुपरत्वम् । ततश्च— 'सगुत्' (२११६), 'सक्तः' (२११७)
'दीर्घो लघोः' (२११८) इत्येषां प्रहत्या कपसिद्धिः । 'चोरमिटि' (२११९)
इति तु चकिं कर्तुं प्रदीप्यं ततो चित्तादि । चतुस्तु पाणिनामाह उपधाया-
भाह—चपमर्दइति । द्विचनेऽपीति निवेद्यात् गुणात् प्राप्त् इत्यम् । उरदस-
रपरत्वादिभेदाः प्राप्तात् । चिन्तयति चत्तारस्य गुणः । रपरत्वम् । 'मर्द' इत्यस्य दीर्घेन चत्तारस्य सप्तपरकत्वाभावात् सप्तवदभावतादिविरहः । असंख्य-

इति । लघुपरकत्वाभावात् सन्भावयति । अयं दोषः इति । अयमिति पठ्य
 (चट+ठ इति ष्टेदः) । टुल्लासिद्धत्वादिति—अतएव ‘टुला—’ (११३)
 इति न प्रवर्तते । दधाराय ‘न द्धा—’ इति निमित्तात् न द्विचरते । अतः
 परिशिष्टादस्य ‘टि’भानस्यैव धित्वम् । एवम् ‘चाट्टि टट्’ इति जाते टुल चर्त्ताभ्याम्
 चाट्टिदिति । ‘अयं दोषः’ इत्याप्युक्ते ॥ चाट्टिर्द्विचरित्वं रूपं ज्ञात् ।
 इद्विचरणात् तुञ्जति इति । वितिवदस्य दृष्टव्यम् । एवमभ्यवैदविधस्तत्वे ।
 असिद्धिदिति—लघुपरकत्वाभावात् सन्भावयतीति । ‘चिच्छिन्ना’भवति इति—‘चिच्छ्’
 इति चिच्छिन्नमिति । चिच्छ्मत्ययसाक्षाद् भवति । यदायं चिच्छन्ती भवति तदा
 ‘आयि’ इत्येवं रूपं सम्पद्यते । तत्र रूपम् ‘चिच्छय’ (२५६४) इत्युक्तत्वात्-
 कर्मणिप्राये विवाक्ये चास्मन्नेपद्-संज्ञा सन्तते एव । एवञ्च चित्करणं व्यर्थम् ।
 केवलस्य धातोः प्रयोगमात्रम् । अत आट्— चित्तुल (उच्चारण) अयमर्थः
 (चिच्छ्रुये) अचरितार्थत्वात् (अर्थत्वात्) चिच्छन्तात् (चिच्छ्रम्यवाप्तात्) तत्क-
 चात्स्मन्नेपद्म्) इत्यर्थः । एवञ्च उच्चारोऽयं व्यर्थः सन् ततो निलम्बे चिच्छम् ।
 अतएवाह—आययते इत्येव । न तु आसद्यति इत्यपि । न च किरुयं चिच्छो
 वैकल्पिकस्य चिच्छमिच्छति इति वाच्यम् ‘चिच्छकादाहुक्तमायस्य क्लृप्तत्वात् यास-
 यासञ्च अस्मात्पलाञ्च चिच्छो वैकल्पिकत्वं नीतमिति’ नानियः । आसद्यते इति ।
 विचि ‘अथो विचति’ (२५५) इति इहो आवि इति अति ‘सर्वभातुवाहं—’
 (२१६८) इति मुचः । अयादीभ्यः । अयेथायं विपूर्व इति—‘वित्राचनं
 वितरकम्’ इत्यमरादौ दर्शनादिति भावः । पर्युदशोऽयमिति—‘अक्ष’ योपदेशो
 नीत इति भावः । तथा च भाष्यनवरम् ‘योपदेशाच्च ननु नाटि—’ (२२८६—
 योः) इति । लोचयति इति । लघुपृथगुचन रूपम् । अतुल्यत्वं इति । लघुपरकत्वा-
 द्वाचरदितिवत् सन्भावयतीति । तुल्यति तुल्यत्वादी मुचादर्शनात् दृश्यति—अयमिति ।
 सभाधत्ते—अतुलोपमाभ्यामिति । अत्र तुलायन्दोऽनुपपन्नः स्वीकृतः । तस्मात् ‘प्राति-
 पदिकादन्तर्वे वहुलनिट्पठ्’ (ग-यू—२५७६) इति विचि तुल्यति इति सम्भवेति ।
 तुल्येति तु ‘स्यासकन्तो मुच’ इति मुचः । ततडादि सम्भवेति । अयमिति ।

नित्यं प्रकृतित्थः । अथ भातुपाठे कर्षणीगादर्धनात् सुयं व्याचष्टे—ययं चानि
यापने षेति । 'यान्नास्मादाहमपीत्यन्व' इति भाष्येयः । संप्रपद्यति पद्यम् । अथ
नित्यकरकलसाङ्गः—

२५६८ । मितं ज्ञस्वः ॥ ६।४।८२ ॥

दो— । मितसुपधाया ज्ञस्वः स्थासौ परे । प्रपद्यति । यम
१६२६ च परिवेषने । चाञ्चित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् ।
न तु भोजना * नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परि-
वष्टत इत्यर्थः । अह १६२७ परिकल्पणे । † चङ्गयति ।
अचोचङ्गत् । कयादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनात्थोपित्वात्-
दौर्घसन्वदभावो न । अचचङ्गत् । 'चप' इत्येके । चपयति ।
रङ्ग १६२८ त्यागे इत्येके । अरीरङ्गत् । कयादेस्तु अररङ्गत् ।
बल १६२९ प्रापने । बलयति । चिञ् १६२८ चयने ।

The penult—or उपधा of roots, classified as मित्, become
ज्ञस्व (short) when चि follows. Thus प्रपद्यति. [for आपद्यति see
'आरपतोपचानिमानेषु (or निमानेषु) चा' (८११) under 'यशी छिटि'
(2358)].

The root यम also is मित् in the sense of परिवेषण or encir-
cling. This परिवेषण does neither mean भोजना (eating) nor
वेष्टना (lengthening or engaging). Thus यमयति चन्द्रम् । The
idea is this :—In चटादि, there runs the नञसूत्र 'यसौऽपरिवेषणे'
(193) where 'परिवेषण' is derived with छट् (चनट्) in ईतुमञिच्,

* भोजने...वेष्टनमित्यपि पाठः ।

† परिवक्ष्यने इत्यपि पाठः ।

And this 'परिवेष' means 'भोजना' and 'वेष्टना' whereas the word 'परिवेष' occurring in 'यस्य च परिवेष' (here in चुरादि) is formed with कृष्ट attached to परि—विष् (without चिच्). Thus वेष्टना also like भोजना being the sense of परिवेष, the root यस्य would have been मिच् due to its अन्त्यत्व (ending in 'अन्') by the गणद्वय 'अमीज्ज् कसुरज्जोऽनन्त्याच्' (188). But there runs the counteracting or अपवाद ब्रह्मन् 'न कश्चमिचमास्' (191) the 'न' or prohibition of which extends to 'अमीज्जपरिवेष' (193). Thus मिच् is prohibited there in the sense of वेष्टना। Hence Bhottoji says—'परिवेष-मिच् वेष्टनम् । 'न ह भोजना नापि वेष्टना' so that यस्य can have मिच् in the sense of वेष्टन or circumfusion (consult Nagesha and also 'मित' below). चह to deceive is also मिच् hence—चह्यति etc. with उपधाङ्ग. चचोचइत्—by '(चवि—, 'चलि', 'चक्षु उपधायाः—, 'चेरनिटि', 'इत्यत्—, 'इत्यतः' and दीर्घः—' (2818). The root चह is to be read under चय etc. which are अदन्त or end in च. And of कृष्ट etc. this 'च' will elide by 'अतो लोपः' (2308). Thus the root (चह) will become चन्लोपी। Hence it will fall beyond the jurisdiction of उन्त्यत्व and consequently of दीर्घे च 'अन्त्यङ्गानि च्छ् परिङ्मन्लोपे' (2316) etc. Thus चह read under कृष्टादि will have 'चचचइत्' with चङ्। चचोचइत्—चचरइत् like चचोचइत्—चचचइत्। चिच् to pluck.

मित—। मितामिति । 'ऊर्ध्वपथाया नोहः' (११४८८) इत्यत उपधावार इति । 'दीर्घो ली' (११४८९) इत्यतो आभिति । आनुर्भवेति । तदाह—मिता-मिन्वादि । उपधागुणारम्भ चिच् (११४९०) चङ्गे इत्यर्थं मितुसंज्ञा । तैनाह—आभिमिति । परिवेषमिच् वेष्टनमिति । चह परिपूज्याद् चित्रेः शेषस्यादेव कृष्टित्थम् ।

‘यमोऽपरिवेषणे’ (१८१) इति । घटाद्यन्तर्गच्छते तु परिवेषणे इति परिपूर्वाद्-
विशेषणत्वादेव क्त्विति भावः । पूर्व्वेव पिङ्गमाक्षी वेष्टनार्थः । उत्तरतु तु
हेतुमन्विच भोजना वेष्टना (व्यातिः—‘परिवेषस्तु परिधि’रित्यभिरात्) चार्थः ।
एतदेव ह्यप्यभिप्रायः—ननु भोजना नापि वेष्टनेति । भोजनेति मुञ्जेत्यर्थं नात्
वेष्टनेति च विशेषेणात् ‘स्नासनयो युष्’ (१९८४) इति युष् । ततश्चाप् ।
कुतश्चिद् पुस्तको ‘भोजनं वेष्टनमिति पाठान्तरम् । तद्वत् । हेतुमन्विजनवत्
प्रापयितुमेव शीघ्रितेन भोजनेत्यादूरकत्वात् । नागैश्चतस्रोभिर्नौसम्यतपाठनिरुद्धत्वा-
मेति दिक् । ननु ‘यम च परिवेषणे’ इत्यापि हेतुमन्विजेयास्तु को दोष इति चेत् ।
ना—‘नाम्’ नितोऽष्टेती’ (मन्वस्य १८८) इत्युक्तत्वादयमर्थः (स्त्रायं) एव भिन्-
नियमादिति शेषम् । नचैवं आस्तु हेतुमन्विजनस्य भोजनाद्यर्थस्तु भविष्यति इति
चेत् । तदपि न । कुत इति उच्यते । यद्यपि विनिगमनाविरहादयमर्थस्तयमिच्छत्य-
(भोजना—वेष्टना—वेष्टनरूपसंयमस्य) परिवेषे कौऽप्यर्थः शक्यो वक्तुं तथापि
व्याख्यानात् ‘यमोऽपरिवेषणे’ (१८१) इति घटादौ भोजनावेष्टने चर्चो, यतः (‘यम
च परिवेषणे’) तु वेष्टनमेवार्थ इति नागैश्चतस्रस्तदर्थः । मन्वेदं व्याख्याने किं
ज्ञानमिति चेत् । अणुः ‘जनौकृष्यदुरज्जोऽमन्वाच’ (१८८ गच्छसूत्र) इति
यमेवमन्वत्वेनैव पूर्व्वेव निश्चिच्छिष्टः ‘न कस्यमिचम’मिति (१८१) निषेधप्रकारवत्
‘यमोऽपरिवेषणे’ इति परिवेषणभिराद्ये निश्चिन्विषयस्य घटाद्यन्तर्गच्छते भोजनाद्य-
वेष्टनापि गृह्यते विनियमनाविरहादिति भावः । घटादिपठितवचने वेष्टनस्तु न
परिवेषण-शब्देन सूच्यते तस्य हेतुमन्वावेव प्रकृतेः कलाभावादिति भावः । कैचिच्छत
‘सुज्ञेऽर्थमयपदेष्वपि चाप्यन्ताभावः विनिगमनाविरहाच्च सर्व्ववद्वचनम्’ इत्याद्यस्तुरिति
शब्देऽनुमेयस्यैव स्यत् । शिखरकारैर्दुक्तं तदेव तत्त्वबोधिनोक्तारादिभिर्निरर्थितम् । तथाच
तत्त्वबोधिनो—‘ययं भावः । घटादौ ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति पठितम् । ततः परि-
वेषणमिति हेतुमन्वात्त्यस्य रूपम् । हेतुमन्वात्त्यस्य—हि भोजना वेष्टनाचार्थः । तथा
च परिवेषण इत्यनेन भोजनादौ वेष्टनाद्यन्तर्गम्य निश्चिन्विषयेऽपि—सर्व्वोऽर्थोऽस्मन्मन्वा-
देव निश्चिन्विषयैरित्यादि । ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति ‘यम च परिवेषणे’ इति चैवंविधं

प्रतीयमानसामग्र्यविरुद्धं विधीर्कथं स्वामिना 'परिदेष्टे एव तस्मिन्निदित्युक्तमिति चटाक्षी इत्यमित्राणां तावत् । प्रकृते वेष्टनरूपायै मिश्रं दर्शयति । समवति चन्द्रमिति । वेष्टत इत्यर्थः । चययति । 'चियि—' इति चङ् । चरिति चित्तोपः 'चकि' इति द्वित्वम् । 'चन्दत्—' इति चन्वदभावः । 'चन्वतः' इति इत्वम् । 'दोषौ खौ' इति दोषः । कथादाविति । 'इ व नञ' (२५०६) इत्यस्मात् प्राक् 'चथादन्ता' इत्यपकम् 'चथ १८५२ नाकप्रवन्' इत्यादिना कथादथो विन्यसाः । तत्र 'चङ् १८६७ परिकल्पने' इत्यस्ति । चतः तस्मापि चदन्ताजम् । ततश्च 'चतो खोपः' (२३०८) इत्यश्रीपादयम् चन्तोषो भवति । एवञ्च 'चन्वदञ्जलि चङ्परि चन्ग्लोमे' (२६१२) इति न अवर्तते । सम्बद्धभाषाभाषा नञ् नापि दीर्घ इति भावः । चतपच तत्र चचचङ्दिशि रूपम् । एवमरीरङ्गत् । भररङ्गिति । चिच् चयने इति । एतदन्तं मिश्रमिति स्वयमेवानुपदे वत्यति । चवास्व शौ आस्वनिकसः स्यादित्याह—

२५६८ । चिस्तु रोचौ ॥६११५४॥

दी— । आस्व' ना स्वात् ।

Roots चि and चङ् optionally end in च् when चि (चिच्) follows.

मित— । चिस्तु रोचौ । चिस्तु रोः + चौ इति द्वेदः । 'चार्धचः—' (६११४५) इत्यत आदिति, 'विभाषा खीयतेः', (६११५१) इत्यतो विभाषेति आनुवर्तते । तदाह धीव पूरयिता—चात् न स्वादिति । चयतेः च्कुरतेत्येति ज्ञेयः । चवास्वभूतयोः पुगात्तमावभाह—

२५७० । चर्तिञ्जोव्लीरोक्चुवीस्त्राय्यातां पुग्चौ ॥७३३६॥

दी— । एषां पुक् स्वात्चौ । चपयति—चययति । चिक्करणसामर्थ्यादस्य—चिज्चिकथः । चयते । प्रचिचयति—प्रनिचयति । 'नान्धे मितोऽहेतो' (ग. सू. १८८) । चहेतौ

स्त्रार्थे चिचि जपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाम-
मन्तत्वप्रयुक्तं मितं न । घट्ट १६२१ चक्षणे । सुस्त १६२२
सङ्घाते । ऋट्ट १६२३ संवरणे । षट्ट १६२४ सिफट्ट १६२५
पुवि १६२६ हिंसायाम् । पुल १६२७ सङ्घाते । 'पूर्य' इत्येके ।
'पुञ्च' इत्यनेन । पुञ्च १६२८ अभिवर्द्धने । टकि १६२९
बन्धने । टङ्कयति—टङ्कति । धूस १६३० कामिकरणे ।
धूसयति । दग्ध्यान्तः । 'मूर्धन्यान्त' इत्येके । 'तालव्यान्त'
इत्यपरे । कौट १६३१ वर्णे । चूर्ण १६३२ सङ्कोचने । पूज
१६३३ पूजायाम् । भर्क १६३४ स्तवने 'स्तपने' इत्येके । श्रुट १६३५
आजस्त्रे । श्रुति १६३६ शोषणे । श्रुण्वयति—श्रुण्वति । जुष्ट
१६३७ प्रेरणे । गज १६३८ मार्ज १६३९ शब्दार्थौ । गाजयति ।
मार्जयति । भर्च १६५० च । भर्चयति । हृ १६५१ मस्त्र-
वणे । 'स्त्रावणे' इत्येके । पञ्चि १६५२ विस्तारवचने । पञ्च-
यति । 'पञ्चते' इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । तिज १६५३
निगाने । तेजयति । कृत १६५४ संशब्दने ।

These roots viz—चति (च), ङी, व्ली, रो ङुली, चावी and such
ones as end in चात् (चा) take the aug. पुञ् after them,
when the affix चि (चिच्) follows. Thus चि+चिच्+अप्+
तिप्=च (2569) इ चति=चापुञ् इ चति=चप् इ चति by 'मिता
प्रसङ्गः' (2568)=चपि चति=चपे चति by 'सार्व—' (2168)=चपञ्
चति by 'एचोऽय्—'=चपयति । And when चाच् is wanting, the
process=चि चिच् भति (अप्+तिप्)=च इ चति by 'चली चिचति'

(254) = चप् इ चति by चादादेश = चप् इ चति by 'मिता—'
 = चप् चति = चये चति by 'सार्धे—' = चयय, चति = चययति । चित्कारण-
 चामर्थात् etc.—The root चिच् is चित् or ज—eliding. And the
 fact of the elision of ज, at the end of a root, indicates that the
 root is उभयपदी by 'स्वरितमित्—' । But this चित्कारण is redundant
 here, for the affix चिच् itself would make it उभयपदी by 'विचच्'
 (2584). Panini also is fully aware of this fact. Hence this
 redundancy enables us to suggest that the affix चिच् is here
 optional. Thus चपयति—चपयते—चययति—चययते (with चिच्)
 and चवति—चवते (without चिच्) ; प्रविचयति etc.—option of चल्
 by 'शेषे विभाषा—' (2232). गार्धे etc.—This is a प्रचक्षुल meaning—
 'In the matter of चङिच् or सार्धे चिच्, no roots other than चप् etc.
 (चप्, यप्, चङ्, कप् and चिच्) are termed as चित् । [In this connection
 it is important to note that कृतुचिच् is optional (also conditional)
 cp गच्छति—गच्छति, चर्हि—चादयति । This is what makes a root
 causative (चिजन्) । But सार्धे चिच् is obligatory (चित्) cp.
 चोरयति, चपयति, रक्षयति etc. i. e. चुर, चप्, रक्ष etc. will cease to be
 made use of without taking चिच् after them.] Because चपादि
 roots alone are considered as चित्, so यच्, जच्, कच् etc here will
 not be treated as चित् even though they are चमन् or end in
 'चच्' and thus has no chance of चित् by 'चनौक्पृक्तसुरसोऽमन्तार्य'
 (188). But चङ् etc. will give चङयति etc. because 'चत् उपधायाः'
 (2248) does not apply as 'च' is here संदीनपर (इ) and thus
 long and not short. टङ्गयति—टङ्गति etc. like चिजयति—चिजति etc. चिच्
 i. e. चच् to express exhaustively or elaborately. It is generally

used with प्र thus प्रपद्यति : 'पद्यते' etc, have been shown in भादि under परिव्यञ्जीकरणे । मित्र to sharpen, शिञ्जयति by शञ्, एष्यगुः । कृत to make a clear sound—

[illegible]

येन समादीनामिति । अत्र आचोचने इति धातुः । आदिपदेन अत्रचमयमादीनां
यद्वचनम् । अत्रचमयप्रयुक्तमिति—‘अनीकृच्’ (१८८) इति स्वभावात् अत्रचमयस्य
‘न कस्यनित्यसाम्’ (१८१) इति प्रतिषेधात् । अचोचिषेधे ॥ नित्ये’ आदेव । अत्रयति
(अचोच) यमयति (परिचेषथ) इत्याचोचनञन् । अच् इति । एषा संयोगपरकत्वात्
उपधादीर्घो न (‘अचो लिङ्गति’ इत्यनेन) । अच् इति । ‘पूर्व’ इत्येके । पुच इत्यर्थः
इति । इत्यनेषु पाठप्रति निवेद्युक्तवत्या । अतएव चौरसामिनीकम्

—‘पाठेऽप्ये’ आनमधे’ आन्यङ्गतामपि बोद्धव्यः ।

न विभुः किं लघोर्गोऽत्र किमुपादशब्दे वयम् ॥ इति ।

पुच—पूर्वादिषु पाठो अर्थः । अत्रधातोर्गार्गसंस्कारोऽत्र एत संस्कार एवेत्यर्थः
अर्थः । आनमधे’यात् आन्यङ्गताम् ।’ इति तत्त्वबोधिनी । यच्छयति इति । चित्तमति—
चित्तमति इतिवचिञ्जित्कलः । अदि गतमिति भूदि—प्रकरणे प्रीतिमित्यर्थः—
दिज्ञाने इति । निशान्’ लोचनीकरणम् । तेजयति—‘पुगन्—’ (२१८८) इति
पुचः । कृत संवन्दने इति :—

२५७१ । उपधायाश्च ॥७१॥१०१॥

दी— । धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्यात् । रपरत्वम् ।
‘उपधायाश्च’ (२२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । ‘अर्चत्’
(२५६७)—अचीकृतत्—अचिकीर्तत् । वर्ष १६५५ छेदन-
पूरणयोः । कुवि १६५६ आच्छादने । कुम्बयति । ‘कुम्भि’
इत्येके । तुवि १६५७ तुम्भि १६५८ अदर्शने । ‘अदर्शने’ इत्येके ।
कृप १६५८ व्यक्तायां वाचि । ‘कूलम्’ इत्येके । चुटि १६६०
छेदने । इल १६६१ प्रेरणे । यल्यति । ऐलिलत् । अल्य
१६६२ अल्यने । अल्य १६६३ अव्यक्तायां वाचि । ब्रूस
१६६४ अच् १६६५ हिंसायाम् । केचिदिह ‘गर्ज’ गर्द शब्दे गर्ध

अभिकाङ्क्षायाम्' इति पठन्ति । शुद्धे १६६६ पुर्वं निकीतने ।
जसि १६६७ रचणे । 'भीक्षणे' इति केचित् । जंसयति—
जंसति । ईङ् १६६८ सुतौ । जसु १६६९ हिंसायाम् । पिङि
१६७० सङ्गाते । रुष १६७१ रोषे । 'रुट्' इत्येके । छिप १६७२
छिपे । श्रुप १६७३ समुच्छाये ॥

A दीर्घं च which is the penult. or उपधा of a root is replaced
by इत् or व । This इ is followed by a र् by the rule 'उरप् रपरः' (१०).
The इ, from the fact of its being उपधा and being followed by a
र्, becomes दीर्घं by the rule 'उपधायां च' (२२६५). Thus कृत् + चिच् +
यप् तिप्—किर्त् चिच् अति=कीर्त् तिप् अति=कीर्त्ति अति=कीर्त्ति अति by
'सार्धं—' (२१६८)=कीर्त्तय् अति by 'एचोऽङ्—' (६१)=कीर्त्तयति । In
चुक् (where चक् comes in by 'चिचि—' २३१२), we have कचोक्तत्
(by 'उक्त्—' (२६६७) and कचिचोर्त्ति by this rule 'उपधायां च') ।
The process is this in order चत् of च् by 'उक्त्', then हिल of
क्तत्, चत् of क्त् by 'उरत्', पुल by 'हृदीचः' सन्वत् of the चथात् due
to लघूपत्त्य by 'सन्वद्वचि—' (२३१६) हल of चत् by 'सन्वत्' (२३१७)
and दीर्घं of क्त् by 'दीर्घो लघोः' (२३१८)—कचोक्तत् । In the latter,
इत् of the दीर्घं च्, रपरत् of the same by 'उरप् रपरः' दीर्घं of इ
by 'उपधायां च' (२२६५), then हिल of 'कीर्त्', इत्वादिर्त्त, इत्त्
of चथात् by 'इत्त्' (२१८०) and चत् of the same as before. The
अन्वात् is not दीर्घं due to the want of सन्वदभाव as a long vowel
containing in कीर्त् follows. The rest is easy.

भित्—। 'धातो' रिक्तभित्तं वर्धते । 'चुत् इहातो' इति च पूर्वप्लवम् ।
उपधाया इति च चडात् तदाङ्—धातोरुपधासुत्तुल्येयादि । रपरत्तिति—'उरप्

रपर' इत्यनेन इति शेषः । अथोक्तत्—अविचौतैरिति । अथ अन्तर्विकसं
 इत्ययं सप्तमी—'उच्छत्' इत्यनेन । तथाच सप्त पक्षे कृत् चत् तिप् इति कृते
 'अन्त' इत्यत्र चत् इति जाते द्वित्वे कृत् कृत् चत् इति तत 'उच्छत्' इति उच्छदत्वे,
 इत्यादिशेषे, 'कुङ्क्षोपु' इति अभ्यासस्य च्छ, अडागमे, लघुपरतया 'सन्तुल्यपुनि
 च्छप्परेऽनग्लोपे' इति सन्तुल्यभावेन 'सन्तुल्य' इति इत्ते, तस्य 'दौर्धो लघोः' इति
 दौर्ध 'अथोक्तत्' इति रूपम् । अत्रत्य तु अन्तुभावे अनेन इत्ते 'उच्छत् रपर' इति
 रपरत्वे, 'उपधावां च' इति दौर्धे, 'कौत्' इत्यस्य द्वित्वम् । ततो इत्यादिशेषे, च्छत्वे,
 'इच्छत्' (२१८०) इति इच्छत्वे पूर्ववदडागमे रूपम् । अत्रपरतः 'कौत्' इति
 दौर्ध 'उच्छत्' इति लघुपरकलाभावेन 'सन्तुल्य'—, 'सन्तुल्य', 'दौर्धो लघोः' इति
 निष्कृती न प्रचरति । तेन अस्यासदौर्धो न । अन्तुत् सन्तुल्यम् ।

दो— । आ कुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्म नाम्नो वा' इति
 वक्ष्यते । तमभिव्यापेत्प्रत्ययः । अकरुंगामिफलार्थमिदम् ।
 चित् १६७४ सञ्चेतने । चेतयते । अचोचितत । दशि १६७५
 दंशने । दंशयते । अवदंशत । इदित्वासिजभावे—दंशति ।
 आकुस्मीयमात्मनेपदं चिच् सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे
 सञ्जिसाहचर्याद् आदेरेव यञ्प्रथम् । दसि १६७६ दर्शनदर्शनयोः ।
 दंसयते—दंसति । 'दस' इत्यपिचि । लप १६७७ लिपि १६७८
 संचाते । तन्नि १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्वयते । चाम्क्षा धातु-
 हयमिति मत्वा 'कुटुम्बयते' इत्युदाहरन्ति । मन्नि १६८० गुप्त-
 परिभाषणे । स्मश् १६८१ ग्रहणसंज्ञेषणयोः । तर्ज १६८२
 भस्म १६८३ तर्जने । अस्त १६८४ गन्ध १६८५ अर्दने ।
 अस्तयते । गन्धयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । 'हिष्क'
 इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईप्सायाम् ।

कृष् १६८८ सङ्कोचे । तूष् १६८० पूरये । भूष् १६८१ आशा-
विशङ्कयोः । अठ १६८२ स्थावायाम् । यच्च १६८३ पूजायाम् ।
स्थम १६८४ वितर्के । गूर १६८५ उच्चमन । शम १६८६ उच्च
१६८७ आलोचने । 'नान्यो मितः—' इति मिश्रनिषेधः ।
शामयते । कुक्ष १६८८ अधक्षेपये । वृष्ट १६८८ छेदने । 'कुट'
इत्येके । गल १७०० सूत्रणे । भल १७०१ आभक्षणे । कूट
१७०२ आप्रदाने । 'अवसादने' इत्येके । कुट्ट १७०३
प्रतापने । वक्ष् १७०४ प्रलम्बने । वृष १७०५ शक्ति-
बन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिसम्बन्धश्च । वर्षयते ।
मद १७०६ लक्ष्मियोगे । मादयते । दिव् १७०७ परिकूजने ।
वृष्ट १७०८ विघ्नने । गारयते । विद १७०८ चेतनास्थाननिवा-
सेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारये ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ, अन्-शुक्-अभ्-शेषिदं क्रमात् ॥

मान १७१० स्तब्धे । मानयते । शु १७११ शुश्रूषायाम् ।
यावयते । कुक्ष १७१२ नान्यो वा (ग, सू, १८८) 'कुक्ष' इति
धातुः कुत्सितकर्मणे वर्तते । कुक्षयते । अशुक्क्षत । अथवा
कुक्ष इति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुक्षीयाः ।

दी— । आकुक्षद्... .. इत्याकुक्षीयाः ।

Now follow the चात्मनेपदी roots ending in कुक्ष १७१२ नान्यो वा
which is to be expressed presently. The list is inclusive of

कुञ्ज also. The expression 'चा कुञ्जादात्मनेपदिन्' suggests that the roots, beginning from 'चित् १६७४ सञ्ज्ञेतने' and ending in 'कुञ्ज १७२२ भावो चा' will have चात्मनेपद conjugation even if the fruit of the action does not accrue to the agent. Thus it is a modification of 'चिञ्च' (१५६४) : चित् to bring (back) to senses, चितवते etc, see ante. चचोचितत्—चञ्चात् दीर्घ by 'दीर्घो लघोः' (१५१८). चद्वश्यत्—there being no short vowel following, सञ्चद्वश्यत् etc are wanting. इदित्वात् etc see ante. (२५६४). चाकुञ्जीयन् etc—The scholiasts of Panini-system hold that the चाकुञ्जीय roots i.e. roots from चित् (१६७४) to कुञ्ज (१७२२) are चात्मनेपदी—only when चिच् is affixed to them. Thus परचोपदिह् of दहि in दधति etc. is justified for there is no चिच् here. This दहि which by 'दहितो हस्—' becomes दंश्, will not drop its न by the rule 'दंश्चसञ्ज्ञां षपि' (२२६६) so as to give दधति etc inasmuch as in the matter of गलीप (elision of न) 'दंश्' of the षादि is to be taken due to its contact with सञ्ज्ञि in the rule 'दंश्चसञ्ज्ञां षपि' and not this दहि of the कुरादि class. चान्द्रा etc—The followers of the Grammar of Chandra mean two roots here viz तन्नि and कुटुम्ब—to hold and not as तन्नि to hold or maintain kith and kin. Thus they instance as कुटुम्बवते etc. ननि—to consult privately—नन्यवते etc. Similarly स्वग्रवते, तर्जवते etc नमि—लघि—नामयते—लघयते etc; for नियामय etc. see under—'नमो विटि' (२२५२ आदि) । 'नाय' नितः— etc—see 'अप्र मिश...upto चिञ् १६२० चयमे under 'मितां कृत्वा' (२५५८) । Thus नम being excluded becomes दीर्घ । हव—इक्तिवन्धने—इक्तिवन्धन means to possess virility or sexual power and to have prowess, मद to intoxicate or give

pleasure. सादयते—दीर्घ due to निष्ठाभाव । दिव् (दिव्) to complain or lament—दीर्घस्ते etc, विद्—to know, to gain and to exist—विद् 'to exist' is conjugated as विद्यते etc, to know as वेत्ति etc, to consider or judge as विक्षे etc. and to gain or attain as विन्दति—विन्दते etc in श्यम् (दिवादि), लुक् (चदादि), लृट् (हवादि) and in श् (पुरादि) respectively. कुक् नाञी वा etc—कुक् is a root meaning 'to shrink from evil'—(?) etc. चक् कुक्वात्—the duplication etc are as be fore, the च of च is not दीर्घ due to the दीर्घत्व of च in कुक् । The word 'कुक्' is either a root or a crude (uninflected) form (प्रातिपदिक) as 'गायः वा' suggests. Hence Bhattoji says चक्वा etc. Thus also i.e. being a प्रातिपदिक also it will take चिच् in the sense of a root so as to have चात्मनेपद् terminations by the गद्यसूत्र—'चाकुस्वादात्मनेपद्विः' । Hence it will not take चिच् in the sense of प्रातिपदिक by 'चक्ररोति तदाचट' for it would then give परस्मैपदौ forms. Here end the roots ending in कुक् ।

मित्र—। च कुष्मादिति । अत्र स्वप्नेव व्याचटे कुक् नाञीवेति । तम् कुक्षम् अभिव्याप्य ऋद्धीत्वा त्वेन सट्तेत्यर्थः । ननु 'चिच्च' (१५६४) इत्येव पाणिनात्मनेपदे सिद्धे इदमाकुष्मादिति व्यर्थमित्यत आह—अचटं भाञीति । चिच्च-चोत्पत्तेन कर्तृनामित्यदि कले धातोरात्मनेपदं स्यात् अतः तु चकटं नामित्यपि कले धातोरात्मनेपदं स्यात् स्यादित्येवमर्थमिदमिति भावः । अददंयत इति । अन्धासक्त-समुपरकत्वभावात् सन्पक्षदिकं नेति बोध्यम् । इदित्यादिति—व्याख्यातं प्राक् चिति (१५२६) सूत्रमिदम् । ननु भवतिदित्यादिचिच्चः पाणिनात् तच्चापि चाकुष्मादित्यनुवारेण आत्मनेपदेनैव भाव्यम्—न परस्मैपदेनेति दंयति इति दुर्लभमित्याशङ्क्य आह—चाकुञीयमिति । कुष्माधिकारे वेदस्य प्रातरो विमर्शो ने यदा चक्वा प्रत्ययेन युज्यते तदेव तेषामात्मनेपदित्वे भवति चन्ददा तु परस्मैपदित्व-

संवेति पाणिनीयव्याख्याकर्ताऽपि मन्वते । नञोऽसपि 'दंशसञ्जलसञ्जां सपि' इति नञीपे 'दगति' इति भवेदिति चेत् । तदाह—सज्जिजसाइचर्वादिनि । तदा च आर्दीरेव सञ्जति इत्यादि सिद्धं न तस्येति श्रुतः । चान्द्रा इति । तति, कुटुम्ब, धारणे इति पठित्वा तत्प्रत्ययैः, कुटुम्बयते इति पठनीयत्वैः । सञ्जति—सञ्जयते । सञ्ज-प्रत्यययते । तज्जयते—तज्जु तर्हि 'तज्जयन्ति केतुनिः' (रघु—४।१८) इति परस्मै-पदित्वं कथम् । अत्राहुः—'तज्जिभक्त्योरनुदात्तत्वेऽपि चचिकी किल्लरबोच अनुदात्तत्वं निमित्तम् आत्मनेपदमवित्यमिति वामनः' । तच्च बोधिनोकारस्तु—'चिजसादजाद्भीमादिनात् तज्जमेव केतुमखिचि बोध' इत्याचक्षते । तज्जति—तज्जयते—आनुम् इच्छति । अञ्च इति—अञ्चयते—'अञ्चोऽभेदे स्तुतयमे' इत्यमरः । ज्ञाने—ज्ञात इति । प्रागेतत्—अच्छोक्तम् । भल आभक्त्ये इति—आभक्त्यर्थे निरुपचम् । इष प्रक्षितवद्भवे इति—प्रक्षननसामर्थ्ये । सञ्जानोव्यादनशक्ती रतिभक्तिरित्यर्थः । दिवु—परिकृजने इति—परिकृजन् स्तुदैवाक्षेपः परिशोधनं वा । परिदेवयते । परिदेवयन् (पश्यतश्च) परिदेवयति (भास्व) इत्यादि तु चिन्त्यमेव । यदा दिवु सदैवे इत्यस्य वङ्गम् धातुनामनेकार्थत्वात् । बिद वेदनेत्यादि । चर्वादिह शपूर्वकमस्य अनुगमगतत्वं शीघ्रं दर्शयति—सत्तावामिति—सञ्जिति दिवादित्वम् ; धुविति भवादित्वम् । जमिति—जवादित्वम् । य इति तदादित्वम् । कमादिति—सत्तावां विद्यते इति श्रुतिः, ज्ञाने वेति इति कुकि इत्येवं कसः । च—अनुशावां कुत्सितकर्मणि इत्यर्थः । कुच नाम्नो वेति—अचक्षुनितम् । कुच इति धातुना नाम (भातिपादिकं) वा । तत्र धातुले व्याचष्टे कुत्सितत्वयने इति । कुत्सितात् अयनम् इच्छया पृथग्भवनमित्यर्थः । 'अचक्ष्वपि इत्यने' इति सूते चक्ष्वीऽपीति वक्ष्यमाणत्वात् कुपूर्वात् अयनेर्भेदप्रत्यये टिप्पणी च 'कुमति—' इति समासो च निधनमिति तत्त्वबोधिनी । अचक्षुस्तत इति । आकुक्षीवत्ताद-कर्तृगोऽपि कश्चि आत्मनेपदम् । किलञ्चुत्वादित्त्वं प्राचयत् । कुच इत्यत्र चकारत्वं संयुक्तपरतया युद्धत्वेन 'अचक्षुस्तुमि—' इत्यस्मात्प्रागेदोर्भो न । अचक्षेति । अचक्षुः प्रातिपदिकत्वे व्याचष्टे—सती धात्वर्थे इति—न तु 'तत्करोति तदाचष्टे' इति

प्रातिपदिकार्थाणिचि इदं लभ्यमिति मासु धातुमिति वाच्यम् । अस्याकुसोयत्वेन
आत्मनेपदित्वनियमात् । इत्याकुसोयाः ।

दो—। चर्च १७१२ अध्ययने । चुक १७१४ भाषणे ।
शब्द १७१५ उपसर्गादाविष्कारे च । चाद् भाषणे ।
प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । 'अनुपसर्गाच्च' ।
'आविष्कारे' इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमीलने ।
काणयति । 'शौ चङ्मुपधाया कृत्स्वः' (२५२४) । 'काख्यादीनां
वा' (वार्त्तिक) इति विकल्पयति । अचोक्तत्वात्—अच-
काणत् । जभि १७२७ नाशने । जभयति—जभति । घृद
१७१८ चरणे । सूदयति । असूषुदत् । जसु १७१९ ताडने ।
जासयति—जसति । पश १७२० वन्दने । पाशयति । अम
१७२१ रोगे । आमयति । 'नान्येभितः—' (गणसूत्र)
इति निषेधः । 'अम' मत्वादी शपि गतः । तस्माद्धेतुमसौ
'न कर्ममिचमाम्' (गणसूत्र) इति 'निषेधः । आमयति ।
घट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने । विकासे शयपोः 'स्फुटति
स्फोटते' इत्युक्तम् । घट १७१४ संघाते । घाटयति ।
'इत्तरार्थाच्च' (गणसूत्र) नवगण्यमुक्ता अपि इत्तरार्थाः स्वार्थे
णिव' लभ्यन्ते इत्यर्थः । दिषु १७२५ मर्दने । उदिस्ताद्-
वतीत्यपि । अर्ज १७२६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरापि ।
इवमर्जयति । घुषिर् १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'घुषिर्-
विशब्दने' (१०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधा-
त्किङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरिस्तादङ् वा । अघुषत्

—अघोषीत् । खन्सख तु अज्जुषत् । आङ् १७२८
 सातते । भौवादिकः क्रन्धातुराङ्नाद्यर्थे उक्तः । स एवाङ्—
 पूर्वो णिच् सभते सातते । आङ्नादयति । अन्ये तु 'आङ्-
 पूर्वो घृषिः क्रन्द्सातते इत्याहुः' । आघोषयति । लस १७२८
 शिल्पयोगे । तसि १७२० भूष १७२१ अलङ्करणे । अवर्त-
 सयति—अवर्तंसति । भूषयति । अह् १७२२ पूजायाम् । आ
 १७२३ नियोगे । आङ्नापयति । भज १७२४ विज्ञापने । श्नु
 १७२५ प्रसहने । अशधत्—अशीशुधत् । यत् १७२६ निकारो-
 पस्कारयोः । वक्त १७२७ जग १७२८ आस्तादने । 'अग'
 इत्युक्ते । अश्नु १७२८ विशेषणे । अश्नयति । इदित्तुमिड्
 विकल्पार्थम् । असएव विभाषितो णिच् । अश्नति । एवं
 श्नुजसुप्रभृतौनामपि बोध्यम् । लिङि १७३० चिञीकरणे ।
 लिङ्गयति—लिङ्गति । मुद १७४१ संसर्गे । मोदयति
 सक्तम् घृतेन । लस १७४२ चारणे । 'ग्रहणे' इत्युक्ते ।
 'वारण' इत्यन्ये । उभ्रस् १७४३ उच्छ्वे । उकारो धात्ववयव-
 इत्युक्ते । 'ज' इत्यन्ये । भ्रासयति । उभ्रासयति । मुच १७४४
 प्रमोचने मोदने च । वस १७४५ अहच्छेदापहरणेषु । रे
 १७४६ संशये । शुज १७४७ सहने । 'हसनेच' इत्युक्ते ।
 आवयति । 'चुगस' इत्युक्ते । । ओसयति । मुचोऽवकाशकनि
 १७४८ । अवकाशकं । मिञीकरणमित्युक्ते । चिन्तनमित्यर्थः ।
 भावयति । छपेच १७४९ । कल्पयति ।

एवं अशयने etc.—The root अश् preceded by an उपसर्ग means

to discover i. e. to answer or respond and from the चकार to express (also); thus प्रतिपद्यति i. e. give expression to what is promised. But when it is preceded by no उपसर्ग it means चाविचार only. कञ् to close one eye (only). In कृञ् (चकृ) the उपधा of the root कृणि (कृञ्+णिच्) becomes कृञ् by the rule 'की चकृ-पधाया कृञ्' (2314); but this कृञ् is optionalised by the Varttika 'काण्ठादीनां च' i. e. the six roots कृणि, चणि, आनि, प्राणि, कृति and कीणि optionally become कृञोपच in चकृ (कृञ्). Thus चकीकृत-चचकात् । The former is of the कृञोपच—for कृञ् being कृञोपच the three rules 'सन्वद्वयनि—', 'सन्वद्वयः' and 'दीर्घो-लघोः' operate whereas the latter belongs to the दीर्घोपच—for कृञ् being दीर्घः, सन्वद्वयनि etc. do not take effect—(see ante—चकीकृत-चचकृत) । कृतयति etc by 'इदितो रुम्—' and 'इदितानिञ्ज निवृत्तः' (Bhattoji). कृतयति by 'भासादेः च. चः' । चकृकृत-—by 'दीर्घो लघोः' (2318) and कृञ् by 'कृञोः—आदेशप्रत्यययोः' (112—118) एव to tie gives पादः (एम्+चञ् करणे)—a net or trap. The उपधा of चामयति has not become कृञ् due to the prohibition of निञ्च by the सञ्चुञ्—'नाञ्चो निञ्चः—' । The root चम् is read = भृदि (चम् 465 गत्यादिभ्य) and the निञ्च due to 'जवीज्वृ-कृतसञ्चोऽनन्ताय' is barred by 'न कृञ्निचञ्चाम्' hence in कृतुमान् or causative चिञ् we have चामयति । कृञ् meaning to bloom (विकस) has been conjugated as कृञ्ति and कृञ्ते etc. In च and च्च i. e., in कृदादि and भृदि । चट्, to kill, totally ruin (or assemble) though read in कृदि (under चटादि class), gets क्षाते चिच् by the मन्त्र—'इत्यर्थाच्च' which means that the roots bearing the same sense as कृञ् (to kill

and to go, cp—‘इह हिंसागतीः’) will have **सायें** **विच्**, even if they are mentioned or spoken of in the nine other classes than **चु** **गदि**. **दिङ्** being **चदि** or **च**—eliding will give **ईदति** etc. also. otherwise **उदि** serves no purpose, **हु** **वि** to make sound or proclaim will not necessarily be followed by **विच्** due to the fact of the suggestion of prohibition existing in ‘**अविशब्दने**’ (**न + विशब्दने**) in the rule ‘**चु** **अविशब्दने**’ (२०६३) which means that **चु** **वि** in a sense other than **विशब्दने** will be considered **अनिट्** in **निष्ठा**. But as in **विशब्दने** the root takes **विच्**, so it (**विच्**) will bar the roots having the aug. **इद्** for the **निष्ठा** प्रत्यय does not invariably follow the root **चु** **वि** (**चु** **व् + विच् + त**). Thus the **पयस्वान** **अविशब्दने** is superfluous. And this superfluity (व्यर्थत्व) directs us to another way viz—granted that **अविशब्दने** is superfluous in the matter of **निष्ठा** प्रत्यय but it is serviceable in the field of **विच्**. Thus **चु** **वि** gets **विच्** optionally and so Bhattoji says ‘**अविशब्दने**’ इति निवेद्यात् etc. when it does not take **विच्** it takes **अङ्** optionally due to इरित् by ‘इरितो वा’ (२२६९) thus **अचु** **वत्**—**अचो** **वीत्**. But when it will take **विच्** then by ‘**अविशब्दने**—’ (२३१२) it will have **अङ्** giving **अचु** **वत्** (‘**अचो** **वु**—‘**चो** **वी**’)। **क्रन्द** preceded by **आङ्** means **सतत्य** or **आवाहनसतत्य** i. e. frequency of calling or lamenting. (**सततम् + अथ्** (**सायें**) = **सततम्**)। The root **क्रन्द** belonging to the भौवादिक i. e. कृदि class and meaning ‘to call’ etc. has been dealt with. That very root preceded by **आङ्** gets **विच्** in the sense of **सतत्य**। Others, however, explain that **चु** **वि** or **चु** **व्** preceded by **आङ्** means **क्रन्दसतत्य** (same as **आवाहनसतत्य**)—**आचो** **ववति**।

अवसेवयति etc. due to इदित् । 'अ' is generally preceded by चाच्, वि etc. hence आजापयति—commands etc. see स्वादि. 'य' is due to the ang. युच् by 'यत्तिङो—' (2570). विशाचन means to practise charity. अययसेत्—अवीशयत् due to अय विभक्त्य by 'यसेत्' (2567). process same as in अविशीर्षत्—अवीक्षयत् (see उपभाषाद—2572). उदित्वात् etc. i. e. the elision of उ in अयु indicates the option of 'इद्' by उदितो वा' (3328) and this option of इद् indicates the option of विच् in the cases of क्—eliding roots—see मित—below. Similarly यय लयु etc. सोदयति etc. i. e. mixes or besmears the flower or barley powder with clarified butter. उयय etc.—some hold that the उकार preceding the root is apart from the root itself and instance as उयययति, others, however, do not follow this and instance as द्राययति meaning thereby the elision of the उकार । भुयः अययकृते i. e. भू takes विच् in the sense of अययकृते—mixing or thinking ; cp 'तदुक्तीः परिभाष्य च' in the benedictory verse of Bhattoji himself. Hence it is obvious that he takes ■ in the sense of thinking. कृपेय i. e. कृप also takes विच् in the sense of अययकृते—'य' being provided for by the rule 'कृपो रो कः' (2350).

मित—। अर्थे आश्रयणे इति । अस्मादेव 'गुरोश्च ह्य' इति स्त्रियात्मन्येव चर्चा इति 'सर्वोऽपि पुत्रादिधातुः पाणिनिपिण् भवती'त्युक्तेः । अय्य उपसर्गादिति । उपसर्गपूर्व्यः अय्यधातुः आविष्कारे भाषणे आर्थे प्रयुज्यते । अहुपसर्गपूर्व्यस्य आविष्कारे एतेत्यर्थः । अय निनीक्षने इति । अय एकाक्षिनिनीक्षणं द्विदक्षितमिति तच्चबोधितो । आश्रयति मित्राभावाद् अस्माभावः । अयि अययविकल्प इत्याह—यो चर्चोति आश्रयतेति—वार्तिकमिदम् । एतच्च 'आश्रयमाश्रयद्वय—' (२५६५) ।

इति सूत्रे साध्ये पठितम् । तथाच भाष्यम्—‘आधि-शधि-आधि-भाषि-हेतिषोपनः चट्
 कोष्ठादयः’ इति । अथोक्तञ्च—‘नचकाचदिति । पूर्वे’ इत्यप्ये । अथ इत्यास्यस्य
 चत्तया अथास्यस्य चत्तुपरकत्वेन ‘सम्बद्धवृत्ति—’ इति सम्बन्धभावेनूदीर्घाः क्रमेण ।
 उक्त्युभावे तु सम्बन्धभावोद्विग्नः । ‘उक्तः’ (२१८=) इति उक्तञ्च । विलम्बितादि
 प्राग्वन् । जश्चयति—जश्चतीति । इदित्वाच्चिन्विक्तञ्च । अगुणवत् इति । आत्मा—
 देः चः स इति सः । विलम्ब । ‘दीर्घो लघोः’ इति अथास्यस्य दीर्घः । ‘इष्कोः,’
 ‘आदिप्रत्यययोः’ इत्यादेभ्योऽङ्गस्य पत्वम् । पश्च इत्यने इति । अथादेव वरणे
 चवि प्राञ्च—आनायः । ‘नाथो मितः—’ गणसूत्रमिदं प्राग्व्याख्यातम् । इति
 निषेध इति—निषेधनिषेध इत्यर्थः । शपोति आदौ । ‘अम ३६५ गत्यादिषु’ इति
 तत्रत्यः पाठः । हेतुमन्पूर्वो इति । ‘हेतुमति’ अस्याच्च ‘सौ’ चिचि इत्यर्थः । ‘न कस्यनि-
 चमान्’ इति । एतदपि गणसूत्रं प्राग्विबदोक्तम् । ‘जनीजृक्तसुरज्जोमन्नाच’
 इति प्राप्तं निचुमनेन प्रतिनिधम् । त्रेन गत्याद्यर्थस्यापि उक्तो न । मयपोः—अत्रे अपि च
 सुदासौ भ्रातौ चेत्यर्थः । कृत्ततोदि सुदासौ—अतएव निचुभावाद् गुणान्वयः । अट
 सङ्ग्राह इति । सञ्—उन् + चञ् = सङ्ग्राहः । ‘इमं हि’ चान्वयोः । ननु अटभातुरन्वो
 च आतयो भ्रातौ अन्वयः च तत्र तत्र पठिता अपि कथमिदं चुरादौ पठ्यते । तत्राह—
 ‘इन्वयार्थ’ इति—गणसूत्रमिदम् । अर्थस्तु स्वयमेव व्याख्यातः । नचकाचमिति ।
 भ्रात्यादिषु कायककेषु नयसु गन्धेषु इत्यर्थः । अदिच्चादिति । ‘अदितो च’ (३२२=)
 इतीदृशिकल्पार्थं सूत्रम् । तत्र यदा पञ्जाद् देवयतिवत्तत्तम् इन्द्रियीयते तदा चिचा-
 चातुप्रत्यययोर्भेदवित्त्वाद् इहाननस्यावकाश एव नास्ति । तत्रच ‘इत्या—देवित्वा’
 इत्यादयस्त्वम् ‘अदितो च’ इति इदृशिकल्पविधानं व्यर्थम् । तदेव व्यर्थं सट् लिङ्गयति
 व्यापयति अट् अदितो आतयो चित्वाचित्तिचिच्चा इति । एव अचुम्बु अचु
 प्रवृत्तिश्चपि बोध्यम् । प्रतिययो गुणाधानम् । अर्थात्तरुपाज्जनम् । पुत्रिरविश्वम्भरे
 (१०६२) कट्कतुलमिदमिच्छिन्विष प्रकरणे पठितम् । तस्य विश्वम्भरमिदार्थं पुत्रेरिषागमो
 न स्यादित्यर्थः । यथा वृत्ता—रञ्जः—उत्पदिता प्रसारिता विवर्धः । विश्वम्भरे—तु
 अमितं वाक्यम्—‘अम्भं न प्रकटीकृतमिप्रायमि’त्यर्थः । एतदपि सूत्रं ‘वृत्तिरविश्वम्भरे’

इति व्यर्थमेव । अथमिति चेदुच्यते— । विशदयन्तार्थं च चुरादित्यम् ।
 सीलितम् । चुरादित्याय चिजपि भवेत् । ततश्च चिच्चा धातुश्चेदिति : (चुरच् + चिच् +
 ण) । एवञ्च चिच्सन्निधौ नैव इणिनबंधः कल्पितः । तथा सति विशदयन्मित्राणो
 व्यसधानाभावाद् अख्येव इत्यामनस्यापकाशः । अतो 'चुमिरचियद्धने' इति
 कर्तव्यं निष्प्रयोजनत्वात् । एवञ्च इह्विकल्पं निष्प्रयोजनं सद्विदं प्रापयति—'चुवेधिन्'
 विभावितो भवती'ति । अतएव घोषति इत्याद्यपि साधु । इति स्वादिति—इति तो वे'ति
 सूत्रादिति भावः । अह्पचे जिज्ञात् 'किञ्चि चेति' निषेधाद् गुणाभावात् । इति नृपादो
 भाषात्कारुण्यत्वात् (भाष्येऽनुक्तत्वात्) चिन्त्य इति केचित् । अन्तस्तु वृ इति ।
 अन्तु वत्—अह् दित्वाकारादहसादिषुभाः । 'अभ्यासे अह' इति जग्लेनाभ्यासस्य—
 नः । तस्य 'कुहोचु' इति अख्येन नः । सप्तपरतया—सकारस्य 'दीर्घो ख्यो'
 रिति दीर्घः । आहः कन्द सातल्ये इति—आहपूर्वः कन्धातुः सातल्ये—आत्रान्
 सातल्ये—वर्नेत इत्यर्थः । भीवादिक इति भूदिः । स एवेति भीवादिककन्द एव ।
 अन्विति । स्पष्टम् । शिष्याद्योरे इति चित्त्वं क्रियादीभ्यम् । तस्मीनि ।
 अन्पूर्वोऽयमिति दर्शयति । इदित्वाणिङ्ज् विकृत्यः । आत्रापयसीति— । 'अनिङ्गो—'
 (२५००) इत्याकारान्त्वान् पुक् । मित्राभावाद् दीर्घः । एतत्प्रसङ्गे
 'नारकतोषचनिशासनेषु आ' इति अख्यसूत्रमपि द्रष्टव्यम् । मित्राद्यने
 इति । विश्रायने वितरणम्—विश्रायने वितरणं व्यर्थेन प्रतिपादनम्
 इत्यमरः । अत्रार्थेदिति—अत्रार्थधत् च । अर्थोक्तत्वादि—यत् । यत्
 निष्कारोपस्कारयोरेति । निष्कातनप्रतिदानादिव्यत्यर्थः । अतएव निर्यातवदिति
 मतम् अहं वेति प्रयोगः । अङ्कि निरयोयतत् इति । अत्र तत्त्वबोधिनी
 —यस्य वा प्रौढो वा निष्कारः । क्रियानिधयौ—'यस्य' द्वेवे निराकारे भावपे
 चाप्युपसृक्ती । निष्कोऽत्र धात्वधनयोः— इत्युक्तम् । अस्मादः—यथास्येषु चतुर्षु
 यतधातुं मयुक्लीत । निष्कः परमात्रे चेत् मयुज्यते तदाऽयं धात्वधनयोः प्रतिदाने वर्धते
 इति । अहं निधौतयति—प्रतिदत्तातीत्यर्थः इति । सुदसंज्ञे इति निश्चये इति ।
 भूयः अन्वक्तव्ये इति । अन्वक्तव्येऽर्थे भूवावोर्निष् स्वादित्यर्थः । रूपेणेति ।

प्रागर्थे' चिञिति श्रियः । कल्पयतीति । 'रूपो रो लः' (२२५०) इति कल्पम् ।
अप्लुतिवाक्यः प्राग्वहिति ।

दो— । आ स्वदः सकर्मकात् (गणसूत्र) । स्वदिम-
भिध्याय सञ्भवत्कर्मभ्य एव णिच् । यस् १७५० ग्रहणे ।
आसयति फलम् । पुष १७५१ धारणे । पोषयत्याभरणम् ।
दल १७५२ विदारणे । दालयति । यट १७५२ मुट १७५३
लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि १७५८ लुजि
१७५९ भजि १७६० लघि १७६१ त्रसि १७६२ पिसि
१७६२ कुसि १७६४ दशि १७६५ कुशि १७६६ घट १७६७
घटि १७६८ छटि १७६९ बर्हि १७७० बल्ह १७७१ गुप १७७२
धूप १७७३ भिच्छ १७७४ चीव १७७५ पुय १७७६ लोक्
१७७७ लोच १७७८ षट् १७७९ कृप १७८० तर्क १७८१
हृत् १७८२ हृधु ७८३ भाषार्थाः । पाटयति । पीटयति ।
लोटयति । तुञ्जयति—तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति ।
वण्टयति ।

णिच् is here affixed to those roots only which are transitive
beginning from यस् (1750) ग्रहणे (to take or swallow) and
ending in षट् (1806) आस्तादने to taste, the roots numbering
fifty—six (56) only. The rest is easy.

मित— । आस्वदः सकर्मकादिति । तत्र आरुभिविधाभित्याह स्वदिम् अमि-
ध्यायति । यस् (१७५०) ग्रहणे इत्यारम्भ—यट (१८०४) आस्तादने इत्यन्त-
मित्यर्थः । सञ्भवत्कर्मभ्य एवेति । येषां सकर्मकत्वं सञ्भवतीति तदर्थः ।
सर्वोऽयं सकर्मक इति तत्त्वबोधिनी । केचित्तु 'स्वदिस्वकर्मक' इत्याहुः । भाषार्थं

वति । इह भाषायां (लौकिकप्रयोगे) याङ्येवर्धेऽनु ते प्रमुञ्चते तादृशा एव तेषामर्थः
वति प्रत्ययमित्यर्थः । घटधातोरन्येषाञ्च यर्धस्वरभावित्य इह पुनरुक्तिः कृता ।
अथ अदिता लोका—लोका प्रकृतौतामचकि विशेषमाह—

२५७२ । नाग्लोपिशास्त्रं दिताम् ॥७४॥२॥

दी—। विष्णुग्लोपिनः शास्त्रेः अदितां चोपधाया
अलो न स्यात् चङ्परं शौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति ।
वर्धयति । उदिताद् वर्तति । वर्धति । रुट् १७८४ लजि
१७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ रुशि १७८८ रुमि १८८७
शोक १७८८ रुसि १७८९ नट् १७९० पुटि १७९१ जि
१७९२ चि १७९३ रुमि १७९४ लजि १७९५ अहि १७९६
रहि १७९७ महि १८०० च । लङि १८०१ तङ् १८०२
नल १८०३ च । यूरी १८०४ आधायने । ईदित्वं निष्ठा-
यामिणिर्नञ्चाय । अतएव णिञ्-वा । पूरयति—पूरति ।
रुज् १८०५ हिंसायाम् । अद १८०६ आस्वादत् । 'स्वाद'
इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य—त्वजोपदेशत्वाद् असिष्वदत् ।
इत्यासदीयाः ।

The penultimate is not रुज् (short) of a root which drops
an अनुञ् belonging to the चङ् प्रत्याहार (च, इ, उ, ऋ, ए), of आह
and of the roots which drop अ (as लोका, लोक्)—when चि i.e.
चिच्, followed by चङ्, follows. This is an exception to the
rule 'लो चङ् प्रधाया रुज्' (2314—7. 4. 1). Thus अलुलोकत्—etc.
Here the अभास ह् not being अनुञ्पर has not been दीर्घ for the
rule 'दीर्घो लोः' does not apply. उदितात्—i. e. रुट् १७८४ (1782—

83) being उ—sliding, we may add उद् to them to have उर्चति—
 उर्चति—for the इङ्गिक्त्वा एत 'उर्चति वा' (3828) being superfluous.
 in its sphere suggests that उकार-sliding roots will have option
 of चिच् (See मित—above). पूरी—to please or satisfy. The
 root पूर is read as पूरी (with ईकार which elides at the time
 of operation) in order to prohibit the aug. इद् from it (by
 the rule 'चौदितो निहावाम्'—3039). Thus the option of चिच्
 takes effect. The drift is—if the root were read as पूर without
 ईकार then also there would have been the option of इद् for
 when चिच् is interposed there is no chance of इद्. Thus the
 fact of ईदिङ्गकरण suggests the option of चिच्: अस्मिन् इद्—by
 'भालादेः—', भिज्, 'इवादि—' 'सम्बन्धुनि—', 'सम्बन्धुः' and 'इण्कोः' and
 'आदेशप्रत्यययोः' (112—13). Here 'दीर्घो लघोः' does not apply for
 ईकार has been गुरु due to the following of स् which is a conjunct
 (संयुक्त) letter—by 'संयोगे गुरुः' । दीर्घस्य तु—i. e. स्त्वाद् not being
 योपदेश्य the rule 'आदेशप्रत्यययोः' (113) does not apply in spite of
 the scope of 'इण्कोः' (112)—thus अस्मिन् इद् without वल्. Here
 end the आस्रदीर्घ roots.

मित—। नास्तीपीति । न + अङ् + लोपि आस्र + अर्चिताम्—रतिच्छेदः ।
 'चौ चक्षुषवाया जसः' (७५१) इत्यव्ययविकृतं पूर्वसूत्रम् । ततः सर्वसम्यनुवर्तते ।
 तस्य चाविद्यावर्तते । एतन् 'चक्षुषी' इत्यर्थं विधिनष्टि, अन्यत्—'चक्षि' इत्यत्र
 अन्तेति । चक्षिः इति च परपत्नी । तदाह—अत्र चक्षुषीपिनः आसीदित्यादि ।
 सूत्रे अङ् लोपीति विशेष्यमेव न तु कस्यापि विशेषणम् । अङ् लोकोदिति—
 हिलादुत्तर 'जसः' इत्यभ्यास—जसः । तस्य 'लौक' इत्यव्ययं दीर्घत्वेन लघूपरकत्वा-
 भावात् 'दीर्घो लघोः' इत्याद्याप्राप्तेः जसत्वमेव । एवमन्वयः । अर्चितादिति—८३ इध

इत्यनयीरहितेन 'उदितो वा' इति 'त्वाच्' प्रत्यये इङ्बिकल्पार्थे सङ्गम् । तत्र निरलेकम्
 द्विधा व्यवहितत्वात् । तथाहि इत् + चिच् + त्वाच् इति स्थिते इत् इकागमस्यवत्त्वात्
 एव नास्ति शिञ्ज्यवधानादन्वयवृत्तिपरत्वाभावात् । एवमुदितो वेति स्वं व्यर्थे सङ्ग
 ज्ञापयति 'उदितो' चिञ् विभाषितो भवती'ति । एतच्च पूर्वमङ्गकम् । एवं पूरौ
 आभ्यायने इत्यर्थः । तदाह—ईदित्त्वमिति । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (१-१८) इती-
 णिन्देशकं सङ्गम् । तदपि पूर्वसङ्गमित्यर्थः सङ्ग ज्ञापयति 'ईदितो' चिञ् विभाषितो
 भवती'ति । पूरवति—पूरति इति । चङि तु—चपूपुरत—चपूरि इति । चसिचदन्
 इति । षोपदेशत्वात् 'इण्कोरादेशप्रत्यययो'रिति वक्तव्यम् । अथास्य इकारस्य
 संयोगपरत्वेन युक्तत्वात् दीर्घः । चसिचदिति । व्याख्यातं सूत्रे । इत्यासदीवाः ।

दौ— । 'आ धृषात्ता' (गणसूत्र) । इत् ऊर्ध्वं विभा—
 पितणिचो धृषधातुमभिध्याप्य । युज १८०७ धृच १८०८
 संयमने । योजयति—योजति । अयोजोत् । पर्वयति—पर्वति ।
 पर्वता । अपर्वीत् । अर्च १८०८ पूजायाम् । षष्ठ १८१०
 मर्षणे । साहयति । 'अ एवायं नागः सहति कलमेभ्यः
 परिभवम्' । ईर १८११ क्षेपे । लौ १८१२ द्रवीकरणे ।
 लाययति—लयति । लैता । वृजौ १८१३ वर्जने । वर्जयति—
 वर्जति । वृज् १८१४ आवरणे । वारयति—वरति—वरते ।
 वरिता—वरोता । जृ १८१५ वयोहानी । जारयति—जरति ।
 जरिता—जरोता । ज्वि १८१६ च । ज्ञाययति—ज्ययति ।
 ज्येता । रिच १८१७ वियोजनसम्पन्नयोः । रेचति ।
 रेक्ता । शिष १८१८ असर्वोपयोगे । शेषयति—शेषति । शेषः ।
 अशिचत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । तप १८१८ दाहे ।

तापयति—तपति । तप्ता । छप १८२० तप्तौ । 'सन्दीपने'
 इत्येके । तर्पयति—तर्पति । तर्पिता । कृदौ १८२१ सन्दीपने ।
 कर्दयति—कर्दति । कर्दिता । कर्दिष्यति । 'सैऽसिचि—'
 (२५०६) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रोधादिकस्यैव
 ग्रहणात् । 'चूप, कूप, हृप सन्दीपने' इत्येके । चर्पयति ।
 कर्पयति । हृभौ १८२२ भये । दर्भयति—दर्भति । दर्भिता ।
 हृभ १८२३ सन्वर्भे । अर्थं तुदादावोदित् । अथ १८२४
 मोक्षणे । 'हिंसायाम्' इत्येके । मी १८२५ गतौ । मययति—
 मयति । मैता । अन्य १८२६ वन्धने । अन्ययति—अन्यति ।
 शोक १८२७ आमर्षणे । चौक १८२८ च । अर्द १८२८
 हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति—अर्दति—अर्दते । हिंसि
 १८३० हिंसायाम् । हिंसयति—हिंसति । 'हिनस्ति' इति
 अनि गतम् । अर्ह—१८३१ पूजायाम् । आङः षट् १८३२
 यश्चर्षे । आसादयति—आसोदति । 'पात्रा—' (२३१०)
 इति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् । शुन्ध १८३२
 औचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् । कृद
 १८३४ अपवारणे । स्वरितेत् । जुष १८३५ परितर्कणे ।
 परितर्कणम्बूहो हिंसा वा । 'परितर्पण' इत्यन्धे । परितर्पणं
 परितृप्तिश्चिथा । जोषयति—जोषति । प्रोतिसेवनयोजुषते इति
 तुदादौ । धूज् १८३६ कम्पने । णवित्थधिकृत्य 'धूज्-
 ग्रीष्मोर्नुग् वक्तव्यः' (वार्त्तिक) । धूनयति—धवसि—धवसे ।
 केचित्तु 'धूज् ग्रीष्मोः—' इति पठित्वा ग्रीष्मातिसहाचर्याहुना-

तेरेव नुक्तमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ, कगादौ, तुदादौ च, स्वादौ ज्ञप्त्येव । तथाच कविरहस्ये—

“धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं
धूतं धूनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेशून्
यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरौध ॥”

ग्रीक् १८३७ तर्पणे । ग्रीययति । ‘धूज्-ग्रीयोः—’ इति ध्र-
दक्षोक्तपाठे तु प्राययति—प्रयति—प्रयते । अन्य १८३८ ग्रन्थ
१८३८ सन्दर्भे । आप् १८४० लक्ष्मणे । आपयति—आपति ।
आपत् । आपा । स्वरितेदयमित्येके । आपते । तनु १८४१ अक्षोप-
करणयोः । ‘उपसर्गाच्च दैर्घ्ये’ । तानयति—वितानयति—तनति
—वितनति । ‘चन अक्षोपहननयो’ रित्येके । चानयति—
चनति । वद १८४२ सनुदेशवचने । वादयति । स्वरितेत् ।
वदति—वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिष ।
ववदे । वधात् । वच १८४३ परिभाषणे । वाचयति—वचति ।
वक्ता । ववाचौत् । मान १८४४ पूजायाम् । मानयति—
मानति । मानिता । विचारणे तु—भौवादिको नित्यसद्वन्तः ।
स्तम्भे तु—मानयते (इत्याकुस्मीयाः—’ ?) । मन्यते इति
दिवादी । मनुते इति तनादौ च । भू १८४५ प्राद्यावाक्ने-
पदौ । भावयते-भवते । णिच्-सन्धियोगेनैवात्मनेपदमित्येके ।
भवति । गर्ह १८४६ विनिन्दने । मार्ग १८४८ शोके । उत्पूज्यो-

ऽयसुत्कण्ठायाम् । 'कण्ठत्' इत्यात्मनेपदी गतः । मृज् १८४८.
 शौचालङ्कारयोः । माज्जयति—मार्जति । मार्जिता—मार्जा ।
 मृष १८५० तितित्तायाम् । मृषरितेत् । मर्षयति—मर्षति—
 मर्षते । मृष्यति—मृष्यते इति दिवादी । सेचने शपि मर्षति ।
 धृष १८५१ प्रसङ्गे । धर्षयति—धर्षति । इत्याध्वनीयः ।

अथादन्ताः । कथ १८५२ वाक्यप्रवन्धे । अज्जोपस्त्र
 स्थानिवद्भावात् वृद्धिः । कथयति । अज्जोपित्वाच्च दीर्घसन्वद्-
 भावो । अचकथत् । वर १८५३ ईप्सायाम् । वरयति ।
 वारयतीति गतम् । गण १८५४ सङ्ख्येयानि । गणयति ।

'वा धृषद्वा' etc.—This is a गणसङ्—meaning the roots
 mentioned here upto धृष प्रसङ्गे (1851) (including)—take चिच्
 optionally ; when they do not take चिच् they will take ऋच् only
 as they do in the भृदि class and when any root ends in ह् or ल्
 or if it is चतुष्टानेत् or छरितेत् it will, in the भृदि पञ्च, be conjugated
 in the manner of आचनेपद or उभयपद by the rules 'अनुदात्तश्चित् चकने-
 यदन्' and 'छरितजितः कर्त्तृभिर्भावे क्तिवाकृषे'—which (rules) apply to
 nine classes (गण) other than ह्, रादि । Cp—हृच् (1814) वरच्—
 वारयति—(वरति—वरते) । But ह्, रादि roots become आत्मनेपदी
 when expressly mentioned or by the rule 'चिचश्च' (2564), चधीचीत्
 —(चृच् + चिच्, in भृदिपञ्च) इति by the rule 'बहुवचनस्यच' (2267). In the णिजस् form—अबुधुजन् । Similarly elsewhere. साजयति
 —सज् by 'धात्वादेः यः सः' ; स एवायम् गानः etc.—shows use of सजति ;
 यो to melt. वाजयति—जयति but in हेतुमचिच्, (causative) we have

विहीनयति—विहाययति—विहापयति (वृत्तम्) by 'होहीनृत्तकावन्तरसां
 होहिष्याते' (२५२१). वरिता—वरीता and गरिता—गरीता by
 वृत्तो वा' (२३९१) चसर्वोपयोगे i. e. in the sense of existing as
 remainder. अशिषत्—the लृक् form in the अशिषन् stage by 'अस
 लृपधादनिटः सः' (२३३६). साङ्गवर्थात् etc.—the rule 'सिद्धिसिचि—'
 (२५०६) directs the option of इट् to 'चण्डूदिट् (१४४६) होहि-
 देवग्रीः' read ■ हवादि due to its contact with क्त (कृती) and
 छट् (छट्टदिट्) read in क्वादि । Thus कृदो (चुरादि) will give छट्दिषति
 only ; चट् to kill or injure, torment etc. cp.—'शरद्वर्गं नाहं वि
 पातकोऽपि' (२४) ; चट् i. e. in क्वादि । आकः सटः i. e. सट्
 preceded by आक् conveys the sense of पदि or पट् to go
 read in दिवादि and चुरादि । चसात्सीत्—च-सट्+लृक् स (वृद्धि by
 'वदवज्—' (२२६७). But in the लिङन्त form we have—आसीषत् ।
 आसीत्—(यत्+लृक्) no इहि due to सुबन्ध of इ in connection with
 य् (a conjunct letter). छट्—छादयति—छदति—छदते । The Varttika
 'धुल्प्रौषोर्ग्वक्तव्यः'—'लृक् (augment) has to be directed to धुल्
 (धृ) and प्रौष् (प्रौ) in लिच्' provides लृक् (लृ) for धृ—धुनयति ।
 Some however, read the Varttika as 'धुल्प्रौषोर्ग्वक्तव्यः' and
 state that धुनयति (धृ+क्वादि) alone gets लृक् due to its (धृ's)
 contact with प्रौषाति (प्रौ क्वादि) and not this चुरादि धृ । Thus in
 their opinion it (चुरादि धुल्) will give प्रापयति (and not धुनयति) ।
 This root (धृल्) is included in स्वादि, क्वादि and तुदादि also and
 it is क्ख in स्वादि i. e. in स्वादि it is read as 'धृल् क्खने' and 'दीर्घानोऽ-
 ण्ययम्' । As for instance in अविपक्ष (composed by वेपथ्वि) ;—

धुनीति—धुनीति (स्वादि) ; धुनाति (क्वादि) ; धुवति (तुदादि) ; विधुनयति

(पुरादि) ; ववति (आदि—with वप्) alt. = पुरादि by the लघुसुट 'आधुवाह' वा' read herein. The meaning of the verse is very easy. It is composed to collect in a single verse the uses of वृष्. कृटित-सुक्तम् is obj. of वृवति । वतिसुक्त means the creeper साधवी and कृटित is blown or blossomed. वृष् refers to वायु (?) । प्रीणयति—with वृक् by the Varttika 'धूष्प्रीणोः—' but according to 'धूष्प्रीणोः—' the reading of the same by Haradatta, we cannot have वृक् but by इति in चिच् we will have प्राययति and by वृष् in वप् we will have प्रयति—प्रयति । उपसर्गस्य हेतुः—i. e. तनु means to spread or lengthen whether preceded or not by an उपसर्ग, thus तानयति etc. वाचयति cp—'ततो मुखः कितिपालपुत्रो वाचयति'—भोजप्रबन्ध । वधाचीन्—in चिच् in the non-causal form. Here वच् by 'ववतिवक्ति-स्मात्तिस्योऽच्' does not operate for it (वच्) is directed to वदादि—वच् only. ववदतुः—because this वद् does not belong to the वलादि class (see स्मादि under—'वचिस्त्रपियवादीनां किति'—२४०८). विचारणे तु i. e. मीमांसते, cp 'नामवचदानुमानस्यो दीर्घस्याभासस्य' । विच् सन्निदीनश्च—in connection with चिच् only. सार्जितः—सार्जः—due to option of इट् by 'स्रवति स्ति स्रयति चूड्दितो वा' (२२७९). In सार्ज (want of it) क् is changed into च् by 'अवधेयकसुवचक्' (२२५४). Here end the आधुवीय roots.

वच वदतः etc :—The root वच् 'to describe' is वकारान्त and the वकार disappears in connection with चिच् by 'वतो वीः' (२३०८). It may be argued in this connection that when the 'व' of वच् elides due to the following of चिच् it (वच्) will become कच् so that the उपधा will get इति by 'वत उपधायाः' (२२८२).

and the form will be कश्चि and not कश्चिः. But the rule 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' comes in and decides the case otherwise, as it inculcates that the elision of च (चलोप)—an आदेश in con. with चिच—is to be treated as not having been elided i. e. as the existence of the 'च' itself (अनित्यत्)—in as much as चिच् being the cause of the elision of च, enjoins at the same time the इति of the उपधा—which precedes the च—an चच् ('अचः पूर्वलेन हटस्य विधी कर्तव्यः'). Thus by गुण we have कश्चयति (गुण by 'सार्वधातुकाश्चातुस्योः'). Hence Bhattoji says चलोपस्य etc. अग्लोपित्वात्—i. e. due to the elision of च which is contained in चच् (च, इ च, च, छ). न हीर्षोऽन्वहनायी—by 'सम्बन्धवृत्ति चङ् परेऽग्लोपे' (2316), सन्वतः (2317) and 'हीर्षो लघौ' (2318). वाचयति—cp.—'इङ् 1814 वाचयते' above. गण—10 count.

मित—। 'आ धृषदा' इति। गणसूत्रमिदम्। युज इव इत्यारम्भ—धृष प्रकृतये इत्यन्तमन्तरालवर्तिषु धातुषु—चिच् च जप् च द्विकर्त्तव्यं न भवतीति तदर्थः। अत आह—इत ऊर्ध्वमित्यादि। अमिद्वत्त्वात् यप्पक्षे वदन्नेति इत्यन्तवृत्त्या इति। चिच्पक्षे तु अयुयुजत् इति पूर्ववत्। अपर्चात् इति। सेट्कलात् यप्पक्षे—'इत् इति' इति सिङ्गलोपे इप्। अन्वत—अपिपर्वत् इति। स एवावर्तिमिषादि—पार्थः स्पष्टः। नामो हसौ। कलमेभ्यः सपीतकेभ्यः—अपादाने पक्षसौ। लाययति इति—शुक् तु न—'खीलोर्नुग्लुकावन्धरसा खी इमिपातने' इत्यस्य उतुनकारनविवरणात्। वरति—वरति इति। निर्वर्त्ये अपि एव सार्वकल्याहिल्यर्थः। अन्वत 'चिचस्य' इत्यनेनैव अताद्यन्तात्। वरिता—वरीता; जरिता—जरीता—इति—उभयत्रापि 'वृत्तौ वा' (2391) इतोऽन्तिकल्पः। अष्टिचदिति—अप्पक्षे अमिद्वत्त्वात् 'अष्ट प्रमुपधादमिदः क्सः' (२२१६) इति क्सः। कित्वाद नृयामावय। चिच्पक्षे तु अश्चिचिचत् इति। अयमिति—चिच्। इति—अति इति। 'सेट्सिचि लृत्प्रसक्तम्'।

कददृष्टः' (२५०६) इति सूत्रगतचकृदस्य रीधादिकददकृतसाङ्गधर्मात् तस्यैव इह-
 विवक्ष्यो न त्वस्येति दर्शयति—साङ्गधर्मादिति । अर्द्धं हिंसायामिति । स्मरितेति ।
 स्मरितेति त्वस्य धातुनामापेक्षत्वात् शब्दे परतो भातोः पदधीपदित्वमात्रमेव पदित्वम् ।
 पदार्थे इति । पदि च, गत्यर्थे वर्तते । असात्तुधीत् इति । अप् पश्च अनिट्त्वात् सिचि
 ठञी रूपम् । अगुन्धीत् इति । उकारस्य संयोगपरत्वेन ऋस्त्राभावात् ठञिः ।
 चाविम्यभिज्ञस्य इति । विम्यभिकारे इत्यर्थः । अतएव सिचि परत एव हुक् इति
 दर्शयति—भूभवति इति । निष्ठाच्छपि उभयपदित्वम् । अस्य चार्त्तिकस्य पाठाकारमाह—
 क्षिपितु इति । 'मीप्' इत्यस्य स्थले चाविकारव्यवहितस्य 'म्रीषा' इत्यस्य—पाठं
 कल्पयित्वा सत्साङ्गधर्मात् धवतेरपि ऋादित्वा एव हुक् न घुरादाविति तेषां भावः ।
 अतएव सिचि 'अचोञि' इति इति ठञी भावयति इति रूपम् । कविरङ्ग्ये
 योपदेवविरक्षितधातुयन्त्रविशेषः । भूनीति—भूनीति (खादि)—ऋसपाठस्यापि
 सञ्ज्ञात् । घुनाति—(ऋादि)—'घुादीनां ऋः' (२५३८) इति ऋः । घुवति—
 (गुदादि) 'अचि न चात्—'इत्युक् । विभूयवति—(चुरादि) 'भूज्मीर्लोनुक्
 —' इति हुक् । धवति—(भ्रादि) । अत्र सर्वत्र कदाकरषेभु—विभूयवति-
 चर्द्धन् आत्मनेपदीत्यस्य धातोः प्रयोगो विधत्ते इति बोद्धव्यम् । 'स्मरितजितः—'
 इति सूत्रात् । सूफ्रटिततिमुक्तम् इति—सूफ्रटितः विक्रितः अतिमुक्तः साधवोक्तत्वं तं
 लुवति कम्पयति । 'अतिमुक्तः पुष्कलः स्थावाचमी नाचवौ—क्षता' इत्यमरः । 'अतिमुक्त'
 इत्यस्य स्त्रीत्वेऽपि पाठो दृश्यते । अथा—

‘सूफ्रटितमुक्तासतापरिरक्षनपुष्कलितमुक्ताभितभूते’ (जयदेव) :

यदिति, बाधुरित्यर्थः । अन्वयानां विज्ञेयवर्तिन्यनेचमयोगदर्शनात् (?) । उपसर्गा-
 नेचति—उपसर्गात् अनुपसर्गाच्च परदक्षनधातुर्देवो वर्तते अनुपसर्गात् आद्योपसरणयो-
 रेष इत्यर्थः । यवदत्तरिति । यजादित्वाभावात् संसारचमिति भावः । अवाच्योत् इति ।
 अस्मत्तिवक्तोति लुका गिह्वादिधातुसरणम् इति भावः । अनिट्त्वात् सिचि ठञी रूपम् ।
 चिचि—अचोचत् । निवारणे अिति— । मीनाद्यन्ते इत्यर्थः । चिच्-चप्रयोगेनेवेति ।

यिचि परत-एवेत्यर्थः । तेन अपि परत आत्मनेपदं नेति दृश्यते-भवतीति ।
भाजिता-भांर। इति । 'स्वरति सुति द्यति घृष्टदिती का' इत्युक्त्यादिचिचिचः ।
इदमर्थः 'दश भस्म स्रजश्च' (२८४) इत्यादिना चत्वम् । इत्याधुनीयाः— ।

अथादस्ता इति । खेन १८८ चौत्ये—इत्यन्तेन आपाततो धातवोऽदस्ता अकारान्ता
हन्त्येः । अङ्गोपस्येति । इदमत्र विवक्षितम्—कथमातृधातवदकारान्ताः । तेन कथ+
यिच्+अप्+तिप् इति स्थिते 'अतो औपः' (२२०) इति कच्+यिच् इत्याशी जाते
'अत उपधायाः' (२२८२) इत्युपधाह्वौ कथि इत्येवं भवितुमायम् । किन्तु
'अथः परस्मिन् पूर्वविधी' (५१) इति सूत्रम् उपतिष्ठति । तस्मादि विधिति
अङ्गोपस्य निमित्तम् । पुनः स एव यिच् अङ्गोपादुत्तरमुपधाह्वोरपि निमित्तम् ।
उपधाह्वयि अङ्गोपादुत्तर अङ्गोपादुत्तर पूर्वो विधिः ततश्च अङ्गोपः स्थानिवद् भवति ।
एवञ्च सति उपधाह्विर्दुःरावास्ता । अकारस्यैव उपधात्वर्थेव समावात् । तेन च
यिच्यप्रत्ययेन 'कथि' इत्येव भवति न तु 'काथि' इति । ततः 'कार्वातुकाध-
धातुकयो'रिति गुणेन कथयति इति विद्यम् । न चास्मान्मान्त्रिय-पूर्वविधेः
प्रवर्तमान् 'स्थानिवदादिशोऽनन्विधी' (५०) इति निवेधान् स्थानिवत्त्वमत्र नास्तीति
चायम् । तत्र चि आदिस्मान्त्रिय-विधेः प्रवर्तनम् । अथ वीः, मन्थाः, इत्यादौ ।
अथ तु स्थानिवन्नेवास्त्रिय विधेः प्रवर्तनमिच्छन्तयोर्भेदः । ततश्च 'स्थानिवत्—' इति
सूत्रं गोपस्यापगोपमित्यन्तम् । अङ्गोपित्यादिति । 'अन्वक्तुमि अङ्गपरिऽनन्विधी'
(१६१६) इति, 'सन्वत्' इति, 'दीर्घो लघोः' इति च सूत्रादिति भावः ।
अङ्गोपित्यादङ्गोपित्यम् । वरयतीति । कथयतीतिवत् । चङि—अववरत् ।
वारयतीति । अस्माधुनीयत्वमिति भावः । अथ गणयतेरपि अङ्गोपित्येन दीर्घ-
सन्वद्भावनिवेदादङ्गोपित्येव प्राप्ते आह—

२५७३ । ई च गणः ॥७॥६॥७॥

दी— । गणेरभ्यासश्च ईत् स्थात् चङ्परि चो । चादत्
(अयि ?) । अजगणत्—अजोगणत् । शठ १८५५ शठ १८५६

सम्यगवभाषणे । पट १८५७ घट १८५८ शब्दे । रज १८५९
 त्यागे । स्तन १८६० गदी १८६१ देवशब्दे । स्तनयति ।
 गदयति । अजगदत् । पत १८६२ गती वा । वा विवन्तः ।
 वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति—पतति । पताञ्जकार ।
 अपतीत् । द्वितीये पातयति । अपोपतत् । पष १८६३ अनु-
 पसर्गात् । गतावित्तिप्रव । पषयति । खर १८६४ आक्षिपे ।
 खरयति । रच १८६५ प्रतियन्ते । रचयति । कल १८६६
 गती संख्यानं च । चङ १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं
 दम्भः शाब्दं च । मङ्ग १८६८ पूजयाम् । मङ्गयति । मङ्गति इति
 श्रयि गतम् । सार १८६९ कप १८७० अथ १८७१ दीर्घत्वे ।
 सारयति । कपयति । अथयति । स्पृष्ट १८७२ ईप्सायाम् ।
 भाम १८७३ क्रोधे । अवभामत् । सूच १८७४ पेशुन्ते ।
 सूचयति । अत्रोपदेशत्वाच्च षः । अमुच्यत् । खोट १८७५ भक्षणे ।
 तृतीयान्त इत्येके । 'खोट' इत्यन्ते । खोट १८७६ क्षेपे ।
 गोम १८७७ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार १८७८ क्रोडा-
 याम् । अचकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे । उपधारण—
 मन्थासः । साम १८८० सान्त्वययोगे । अससामत् । 'साम
 सान्त्वने' * इत्यतीतस्य तु असीयमत् । त्रेल १८८१ कालोपदेशे ।
 त्रेलयति । 'काल' इति पृथग्धातुरित्थेके । पलपल १८८२
 लवनपवनयोः । वात १८८३ सुखसेवनयोः । 'गतिसुख-
 सेवनेषु' इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८४
 मार्गणे । अजगवेषत् । वास १८८५ उपसेवायाम् । निवास

१८८६ आच्छादने । अनिनिवासत् । भाज १८८७ पृथक्कर्मेणि ।
सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । 'प्रीतिसेवनयो'—रित्यन्धे ।
सभाजयति । जन १८८९ परिहाणे । जनयति । 'योः पूयण-
जि—' (१५७७) इति सूत्रे 'पययोः' इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहार-
जकारग्रहो लिङ् । 'णिचि अच आदेशो न स्याद्वित्त्वे वाच्ये'
इति । 'यत्र द्विरुक्तावभ्यासयोत्तरखण्डेऽस्योऽच, प्रक्रियायां
परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णौ सम्भवते, तत्रैवायं निवेधः ।'
भापकश्च सजातीयापेक्षत्वात् । तेन अत्तिकोर्णत् इति
सिद्धम् । प्रकृते तु 'न'—ग्रन्थस्य द्वित्वम् । तत् उत्तरखण्डेऽ-
लोपः । चीननत् । मा भवान् जननत् । ध्वन १८९० शब्दे ।
अदध्वनत् । कूट १८९१ परित्यागे । 'परिदाहि' इत्यन्धे ।
सङ्केत १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण १८९५
चामन्त्रणे । चात् कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्राम-
यति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् । केत १८९६
व्यावणे निमन्त्रणे । च । केतयति । निकेतयति । 'कुण गुण
चामन्त्रणे । चकारात् केतने । कूण १८९७ सङ्कोचनेऽपि ।
स्तेन १८९८ चौख्ये । अतिस्तेनत् ।

The चयास of नष्ट gets ईत् (ई in place of न) when चि (चिच्)
followed by चक् follows and from the चकार in the rule it (चयास)
gets चत् (च) also (drawn from 'चत् कूटद्वय—' १५६६). Thus
चकमचत् (with चुल and चत्)—चलीयचत् (with चुल and ईत्). रह to
leave cp—'रहमन्वापदुदेतमायतिः' (भारविः), चररहत् like चकमचत् ।

नदी—It is not ईकारान्त but अकारान्त—ईत् is due to the compound
 जगद्य नदिस—जगन्गदी (जग्). ईवयच् here means the roar of clouds.
 'जगन्निवृत्तान्दकः' चमरः । ■ पतौ वा—I. e. पत is optionally चिन्त
 in the sense of movement (गति) or falling. Some explain
 that it is optionally अहन् due to the ambiguity of 'वा' ।
 यताचकार—owing to अकारान्त it becomes चनेकाच् and चाम् comes
 in by the Varitika 'कास्यनैकाज्यहं कर्त्तव्यम्' under 'कास्यप्रत्ययादामस्य'
 'खिटि' (2306)। अपतीत्—कृष् form in the अप्पञ्च. It is सेट्. Hence स of
 खिच् elides by 'इट् ईटि' (2285). Note that it is diff. from पतृष्ट (845)
 पतने (भाटि) which gives 'अपतत्' by 'पतः पुन्' (2355) in अह्
 (due to लृटि). द्वितीये, etc.—यातवति for in this case पत not
 being अदन्त, the उपधावति in खिच् applies. अपीपतत्—(सृच् चङ्) not
 being अदन्त, सन्पदभाव etc. apply. रच प्रतियक्षे i. e. to make etc.
 cp. 'रचयति ग्रथं सप्तकितनयनं पश्यति त्वं पञ्चालम्' (जवदेव) । ईच्छामन्—
 wishing to get. अवमानन् by 'कृलः' (2180). असृष्टवत्—here the
 reading असृष्टवत् is wrong, it should be असृष्टवत् (in 'सृच्, अङ्गोप
 being स्यानिष्ट, 'वीचयुपधायाः कृलः' does not apply and we get दीर्घ in
 'सृच्' when वी अह् follows, and there is no दीर्घ of the अभ्यास for
 'असृष्टिमात् दीर्घ' सन्तर्भावात् न') । No च्ल for सृच् is not दीर्घदेश ; hence
 'कृलः' and 'आदिचल्लययोः' do not apply. अशुभोक्त—Here 'वी चङि—'
 (2316) does not apply for the root शोभ is अकारान्त । The अभ्यास
 gets ङ्ग and च्ल as before. Similarly अशुभोक्तम् । शोभ in उपधारच
 or practice (अभ्यास). * It means also to put on—cp—'शोभन्
 शोभिषोक्तम्' (जवदेव) । गवेष्ट—to search or research. गवेष्टति
 hence गवेष्टा (लिङ्गान्—'आहन्वो वृष्'). सभाज् to visit and express
 pleasure. क्त्वं to lessen, reduce etc. वीः पुनश्चि—

Translation of the words of Bhattoji.

In the rule 'ओः पुयञ्जि अपर' (2577), the expression or acceptance of यो i. e. पयो (पु), प्रत्याहार (यच्—यदराज) and जकार (जि) instead of 'पययो' (of प and य) i.e. instead of enouncing 'ओः पययोः अपरयोः'—is an indication that 'when द्वित्व or duplication has to be effected, no substitute of an अच् will operate due to the existence of चिच् behind.' But this prohibition viz 'चिच्चि (रुति) अच् आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये' holds good only where (i.e. in which root), in the matter of duplication, the first अच् (vowel) of the latter portion (or part and parcel) of the चत्वाश्र is found to be an अवर्ज or अकार whether when it (the root) stands for operation (प्रक्रिया) or when it is viewed in its modified or established form (परिमिष्टिते रूपे) after operations द्वित्व etc. have been executed over it. And this we infer on the ground that a आदेश or indication is true to similar cases (only). Thus the form 'अचिकीरीन्' is justified. But in the case at our hand viz the lung. (लुङ्) form of कन (कन + चिच् + लङ् + तिप्), the particle न् is duplicated (first) then elides the अ existing in the न् of the latter portion giving चीननन्. But if न् is added the form will be कननन् (without आद् by 'न साङ्गोने' and उस् by 'नान्कोवि—' 2572).

* N. B.—Note that 'सान् सान्स्वने' is not to be met with in the extant कतुपाठ of the चङ्गव्यासी so that either Bhattoji is mistaken or the text is vicious. Some hold that 'यस्व सामश्रयोने' is referred to here. But that also is open to question.

Exposition of his idea

How to form 'धीनन्त्' lung. form of कृन्त् we have at our disposal two process viz (i) the general significance of Panini's rules and (ii) the suggestion or indication (शापक) inferred. If we proceed according to the former method, it will give 'धीनन्त्' thus :—कृन् + चिप् + चङ् + तिप्—Here as चिप् is not a cause of हिल so 'विर्बचनेति' will not apply, consequently चिप् will first operate giving कृन् + चत् by 'अतो खोपः' (2308—6.4.48) which is later than 'चङि' (2315—6.1.11) which directs हिल. Then by हिल we have कृन् नि चत् due to the duplication of नि only by the rule 'अजादेशि' 'दीयस्', finally, by चित्त्व or elision of चिप् by 'चेरनिटि' (2313) and the aug. चाट्, we have धीनि न् चत्. (इति by 'चाट्')—धीनन्त्. But that (धीनन्त्) is not sanctioned by usage. Hence we have no other alternative but to proceed with the second method (ii); thus—(Here we shall first show the effect of the suggestion, derived from the rule 'योः पुनश्चपरे', to exhibit the formation of 'धीनन्त्' and then discuss the suggestion itself)—The suggestion is that when हिल has to take effect, an अजादेश resulting from चिप् will not take place. Then in कृन् + चिप् + चङ् + तिप्—duplication (हिल) will first appear giving कृन् न चत्; then 'च' of the verbal stem (चङ्) i. e of the second न disappears by 'अतो खोप' due to चिप् which is an चाईभावक; then we have कृन् न् चत्; finally by the disappearance of चिप् (२) by 'चेरनिटि' and the application of 'चाट्' which conjoins इति by 'चाट्' we have धीनन्त्. Now to

discuss the suggestion let us see :—What does the rule 'चोः पुण्यस्यपदे' means ? It means that 'इकार is the substitute of an लकार occurring in the अभास of an चङ् followed by पयर्ग, यच् (यवरत्न) and वङ्कार—each containing or followed by the vowel 'अ' when 'सन् or सन्वद्भाव takes place'. As for instance :—'पिपावयिषति—

पयर्ग	{ (पूङ् + चिच् + सन्), चपीपवत् (पूङ् + चिच् + चङ्—सन्वद्भाव) ; (पिपावयिषति, चपीभवत् ; मिपावयिषति, चमीभवत् ;
यच्	{ यियावयिषति, ययीववत् ; रिरावयिषति, चरीरवत् ;
वङ्	{ विखावयिषति, चखीखवत् and जिजावयिषति, चजीजवत् । (from पू-भू-यु-र-ञु and जु respectively in सन् & चङ्)

But all these forms save and except पिपयिषति (पूङ् + सन्) and यिवयिषति (यु + सन्) could have been effected without the help of 'चोः पुण्यस्यपदे'. Take for instance पिपावयिषति । पू + चिच् + सन् + तिप् = पावि सति (चिच् not being a cause of द्वित्व takes effect first for 'द्वित्वचनेऽपि' (2243) does not apply) = पावि-पावि इट् सन् यप् तिप् (duplication and इडावतः) = पपावि इषति (by 'इडाः' 'इडादिः—' and इण्योः—, 'आदेश—') = पिपावय् इषति (by 'सन्वतः' (2317), 'साधे—' (2188) and 'एचः—') = पिपावयिषति । Similarly the rest. Thus 'सन्वतः' serves what is directed by 'चोः पुण्य—', for the purpose of the latter is only the direction of इट् । Hence 'चोः पुण्य—' fails and

❀ But 'चोः पुण्य—' is not altogether fruitless. It is serviceable in the cases of पिपयिषति (पूङ् + सन् चट्) and यिवयिषति (यु + सन् + तिप्) where no चिच् follows. But its scope however is narrowed i.e., it is to do with पूङ् and यु (प and य) only. If so, then it is proper to enunciate as 'चोः पययोपपत्तौः'. So Bhattoji says 'पययोः' इति वक्तव्ये ।

being a failure suggests 'विचि चच चादेशो न etc' (explained). Thus according to this suggestion हिल first operates and then the चचादेश due to the following of विच् (and it is for this reason that भाष्यकार exclaims :—

‘सामर्थ्यं योगात् हि विचिद्वत्

पश्चात्ति गार्ह्यं यद्वनोपिस्तं स्मात्’ ।

But does this prohibition ‘विचि चच चादेशो न—’ hold good every where? No. It is of service in the case of that duplication (यत् द्विवचनो—etc.) where the first चच् or vowel of the latter part of (or after) the चचास is an चचच् no matter whether it (चचच्) is found in the face of the procedure or after the same has been carried out—for a चापञ्च applies in a similar case only (as in चीननत्, the चचच् is found in the face of the procedure and in विपादयिषति etc. in the established form (परिनिहितव्यय) : Thus the prohibition (‘चच् चादेशः—’) does not apply in the case of ‘चचिचोर्नत्’ for there विच् operates first (by ‘उपधायाश्’ etc.) and then हिल and thus there is no चचच् to be found after the चचास। सा भवान् etc.—In स्तननत्—the स्तपचा is not इच्छ due to चलोपित or चग्लोपित by ‘नालोपि—’ (2572); no इच्छ due to the want of चाद् by ‘न आङ्धीने’। चतिचोर्नत्—by ‘इच्छ’ and ‘एच चाङ्गादेशो’—no इच्छ due to चनेनाचल (polysyllabiness) which prohibits its being चोपदेश।

मित—। ई चेति—। ‘चो चचि—’ (अ३।१) इत्यसौ चाविचि, ‘चच चोपोऽध्यासस्य’ (अ३।३८) इत्यतः चचाचलोपित, ‘स्यञ्चमुनि—’ (अ३।८२) इत्यतः ‘चच् परे’ इति चानुवर्तते। तदाह—मन्वेरभासलोप्यादि। सुते चकार—

याप्रमाद—वात् चत् इति । अतएव अदादेशे चजनपदिति, ईदादेशे भवोगचक्षिति ।
 अररइत् इति अचकयदिति वदन् लोपित्वात् होर्षसन्वदभावौ । गदौति—गद्यम् ईका-
 रान्तं तिलु अकारान्तं । ईका निर्देशः । कतखगदिशेति विग्रहः । पत बली वेति
 गजसूत्रमिदमिति तत्त्वबोधिनी । आद्ये इति—यश्चक्षुः स्थित्यस्ति इत्यर्थः । पताचकार—
 अएपचे अनेकाचकलात् 'कासनेकाज्वरुषं कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिस्मादान् । अपतीदिति ।
 छेदत्वान् अएपचे 'छट ईटी'ति सखीपः । पातयतीति—वा अदत्त इति व्याख्यानि
 अदत्ताभावात्पक्षे पूर्ववद सिद्धिः । अपीपतदिति—अदत्ताभावात्पक्षे चत् लोपित्वा—
 भावाद् दीर्घसन्वदभावौ इत्यर्थः । अङ् परिकल्पने इति । जपादिपक्षेऽप्यस्य पाठः ।
 सार दीर्घस्ये इति । अतएव अतिशयेन आरयति (मलादिभिः सारधेन दुर्बलं
 करोति) इत्यतीसारः । अवमानदिति । 'अस्' इति अस् । अङ्गम् । 'चतो लोप'
 इत्यलोपस्य स्यान्निवृत्तादीपधाङ्गस्य । अपीपदीयत्वादिति—स्पष्टम् । अशुबोमदिति ।
 'एष इन्' आस्मादेशे इत्यभ्यासस्योकार्त्तम् । मुक्तमश्वे मान् वत् । अन्यत् स्वयं
 साधनीयम् । 'साम् साधने' इति—एतत् मुक्तमुक्तं कुवापि न दृश्यते । तेन 'ननु
 साम...' इति कथादेः प्राक्पुरादी पाठो व्यर्थः' इति वदतां केषांचिद् वचनमपि
 व्यर्थम् । सूत्रमश्वस्वित्तुमिच्छस्वबोधिनी द्रष्टव्या इति दिक् । यत्रेद इति अनेकाच-
 कोऽपि—'कुमार क्रीडायासि'ति वदेकाकिन दृश्यते । तेन नकारमात्रस्य द्वित्वम् । एवम्—
 अनिनिवासत् असत्समानदित्यादौ प्रक्रिया लक्षणीया । ननु चीनतदिति कथं सिद्धम् ।
 वद्यम् सूत्रमश्वस्वित्तुमिच्छस्वबोधिनी तदा सप्त चिच् चक् तिप् इति स्थिते 'चकि' (१।१।२२)
 इत्यपेक्षया 'अतो लोपः' (१।१।३८) इत्यस्य परत्वादन्तरङ्गत्वात् (२) न--अचक्षुः
 इत्वं द्वित्वं न भवति । न च 'द्विचक्षुः' (१।१।३८) इति प्रतिशेषपरपरिभाषो-
 यानाद् द्वित्वं प्राप्तिविधयमिति भावम् । चिच्प्रत्ययस्य—द्वित्वमिति ज्ञातव्यं
 तस्य सूत्रस्येह दुर्बलत्वात् । न चालोपस्य स्यान्निवृत्ताभावाद् भविष्यति इति स्पष्टम् ।
 पूर्ववत् केवले (इति) नकारे कर्त्तव्याभावाद् 'अचः परजिन्—' इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

(१) अङ् वाच्ये वातुप्रत्ययोभवापेक्षया वृत्तापेक्षया न विहरितः । अच
 च भातुमावापेक्षया स्यात्वापेक्षया न विहरितः इति सिद्धम् ।

तथापाम पचे (सुप्रप्रतिपचे) 'चतो जोपः' (२१०८) इत्यङीये छति 'पुनल—'
 (२१०८) इत्यस्याविशयत्वाद् गुणाभावे अणि चङ् तिप् इति स्थिते 'चङि' (२११३)
 इति द्वित्विधौ 'अकादिर्बि' यौमस्य' इति निमन्दस्य द्वित्वम् । तत आचामसे 'चाटव'
 इति इङी चीनिनि चत् इति जाते 'चेरनिटि' (२११३) इत्यभासादुत्तरस्य—
 प्रकारादीये चीनिनत् इति भवति न तु चीननदिति । अतः सुप्रप्रतिपचो वियः
 पुनचापकपचवाच्यचोयः । अतएव 'आपकपच' विप्रचोति—'भी। पुयचूनि—'
 इत्यादिना । अथ भावः—'भीः पुयचूनिपरि' (२१०८—०११००) इति सूत्रं तावद्
 व्यर्थम् । तथाहि 'सनि परे' (सन्वदभाविषये च) सङ्घट्टं तदवयवाभासोकारस्य 'इत्त'
 खान् पवर्गं यच् जकारेण चचचौपरेण परतः इति सूत्रार्थः । पिपावविधति, अचीपवत् ।
 विभावविधति, अभीपवत् (चिजन्त्यस्य भवते; सनि, चङि च क्रमेण इपे) ।
 मिभावविधति, 'अमीमवत् (मूल् इत्यस्य प्राक् चङि विषये सदाहरणानि) ।
 यियावविधति, अचीयवत् (यु इत्यस्य प्राक् चत्) । रिशवविधति, अरीयवत् (र)
 खिखावविधति, अखीखवत् (खू इति यच् प्रत्यङ्कारे सदाहरणानि) । जिजावविधति,
 अजीजवत् (इति लकारवत्तादुदाहरणम्) । एतेषु तावत् 'भीः पुयचूनि—' सूत्रस्य
 अर्थ इति भावः—'मूल्+चिच्+इट्+सन्+अप्+तिप् इति स्थिते 'सन्वचोः' (०११८)
 इति प्राक्, द्वित्वे चत्तरस्यस्ये चिच्कार्येण पुषावि इवति इति जाते अनेन सूत्रेण
 पु इत्यस्य इत्तं न पिभावः । इत्यादिभ्यो । पिपावविधति, एवमन्वत् । अचीपव-
 दित्यादी तु मूल् चिच् चङ् तिप् इति स्थिते पूर्ववत् प्राक् द्वित्वम् ततो चिच् कार्यम् ।
 एवम् अकादिभ्यो च पुषावि चत् इति स्थिते 'चेरनिटो'ति चिचोपे 'भी चङि—'
 इत्युपधाङ्गस्य अभ्यासस्य अनेन इत्ये 'सन्वदभावि—' इति सन्वदभावे 'दोर्धो वयोः'
 इति दोर्धे च इति अचीपवत् इति सिध्यति । एवमन्वत् । एवम् इलकारचमेन
 सुप्रप्रसम् । तन् 'सम्भतः' (२११०) इत्यनेनापि सिध्यति । तथाहि—'मूल्+चिच्+
 'इट्+सन्+अप्+तिप् इति स्थिते प्राक् चिच्कार्येण पावि इवति इति जाते 'सन्-
 वचो' इति द्वित्वे पूर्ववत्स्यस्य 'इत्तः' इति 'इत्त' इत्यादिभ्यो 'सम्भतः' इति इत्तं
 इत्यादिभ्यो च इतयोः पिपावविधतिः इति सूत्रस्य एव एवमन्वत्तापूर्वकम् । अचीपव-

दित्वादावपि पूङ्+चिच्+चङ्+तिट् इति स्मृते प्राक् चिच्काव्येण णानि भव
इति स्मृते 'चङि' इति द्वित्वे चङागमे अभ्यासश्च, इत्यादित्रये, चिच्काव्ये,
चपभाज्ज्, 'मथत्' इत्यभ्यासस्य इत्ये 'दीर्घो सतोः' इति दीर्घे च ऋते चपौपवदिति
सिध्यतीति । तथा सति 'भोः पुन्यञि—' इति पूर्वं व्यर्थम् । प्राक् चिच्काव्येण
दित्वादि 'सन्त' इति इत्येन च वथोक्तपरिचयः । ननु तर्हि पिपविषते,
विषविषति इत्युभयत्र कथम् । तत्र हि पु—पु इत्यनयोक्तृत्वरम् इत्ये—इति इति
यथाक्रमं स्मृते चिच्परकत्वाभावात् तत्कार्याभावेन द्वित्वं भवति । ततश्च पु पु
इत्ये, पु पु इति इति त्वाते 'सर्व्व—' इति गुणावादेशयोः कृतयोः 'भोः पुन्यञि—'
इत्येन अभ्यासश्चैव च पिपविषति, विषविषति इति सिध्यति न तु भक्तुपन्यञिच्-
काव्येण । तत्र चिच् एव चमावात् । ततश्च 'सन्त' इत्यस्याप्यप्रत्ययेति चेत् । सत्यम् ।
वर्ग-प्रत्याहारकारणकचङा व्यर्थम् (पु=पथर्ग, चङ्=प्रत्याहार चि=जकारः) ।
पूङ्क्षी इति ईदोरेव विधानप्रयोजनात् । तथा सति 'भोः पथर्गपरमोः', इत्येव
सुवचम् । न तु 'भोः पुन्यञि अपरे' इति । तथापि यत् पूर्वं करोति तद्विज्ञापकत्वा-
त्तयोः 'चिचि चच चादेशो न—स्माद् द्वित्वं कर्त्तव्यं' इति पिपासयिषति—चपौपव-
दित्वादी—सर्व्वत्र चिचः सन्तात् इति । अतएवाह 'पथर्गविति कर्त्तव्यं' वर्ग-
प्रत्याहारकारणकौ लिङ्गनि'त्यादि । पथी=पथयम् भावे चम् । वर्गप्रत्याहार—
चङः—कर्त्तृपदम् । लिङ्गमिति विधेयम् इत्यन्वयः । ननु लिङ्गं विधेयः सर्व्वत्र
प्रवर्त्तते चेत्वाह—यत्रेति । यत्र 'पातो' द्विरुक्तौ 'द्वित्वे ऋते सतो'त्यर्थः, चाद्यः
'प्रथमः (१) चच् 'खरः' (इदमुद्दिश्यम्) चवर्गः 'चङावः' सन्तं सन्तोत्यर्थः
(इदं विधेयम्) तत्र 'भातो' चयम् 'एव' विधेयः ('चिचि चच चादेशो न—'
इत्यादिरूपः) प्रवर्त्तते इति श्रेयः । नन्वचिञ्चय्ये कृत्त चपौपानि निषेधोऽयं प्रवर्त्तता—
सिल्लपेचायांमाह—'प्रक्रियायां परिनिष्ठति इति वा' इति । प्रक्रियायामिति द्विलप्रवृत्ति-
वेलायाम् । परिनिष्ठति इति इति द्वित्वादुत्तरं सुष्ठ्वद्विचिवादिप्रक्रियायाः परत

(१) चाद्यः चच् इति स्पष्टार्थम् । एकाचो पातोद्वित्वे चभाषोत्तरस्येति
तत्रैव सस्माद् द्वितीयस्याचोऽभावान् इति विभावनीयम् ।

इत्यर्थः । वाच्यत्वेन कश्चिदवर्णपरत्वं निषिद्धितम् । तत आचक्षी भविष्यति इति नियमस्य निर्देशासम्भवादेवमुक्तमिति विवेचनीयम् । कृतः—आपकस्येति । भजालोये समानजालोये मित्रावधिपतीत्यादौ अभ्यासीगरस्त्राणे अवर्णपरकत्वनिष्पन्नमित्यर्थः । तत अतिव्याप्तिं वारयितुमाह—तेनेति । अत्र प्रक्रियायां परिनिष्ठते इदे वा अवर्णभावात् 'शिचि अच आदीषो न स्यात्—' इति निषेधो न प्रवर्तते । अचिकीर्त-
दिति पूर्व्वम् 'अपभाषात्' (१५७१) इति सूत्रे प्रतियादितम् । प्रकृते इति । भीनम-
दिति । मतम् । सा भवामिति । 'न माङ्ग्योने' इत्याहानम—निषेधः । अच-
कोपित्वात् 'नाङ्ग्योने' इति निषेधात् 'अपभाषात्' । तित्वादि प्राग्वत् ।
पाठान्तरमिति । सङ्कीचने इत्येतत्पर्य्ययमिति बोध्यम् । अतिज्ञेयदिति । 'एच ईग्-
असादीये' इति अभासी इत्यम् । अनेकाचकालेन चोपदेशत्वात् वचम् ।

दौ— । आ गर्वादात्मनेपदिनः । पद १८८८ गतौ ।
पदयते । अपपदत । कृञ् १८०० अचक्षे । कृञ्कृत्यते । कृञ्
१८०१ अन्वेजणे । कृञ्कृत्यति इति कण्ठ्यादिः । कृञ् १८०२
विक्षापने । शूर १८०३ वीर १८०४ विस्त्राप्सौ । स्थूल
१८०५ परिहङ्गणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत । अर्थ १८०६
अपयाचजायाम् । अर्थयते । आर्तयत । सन्न १८०७ सन्तान
क्रियायाम् । अससन्नत । अनेकाचत्वाच्च उपदेशः । भिसचयिष्यते ।
गर्व १८०८ माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याच्चिन् विकल्पः ।
आतोदन्त सदात्तः लिटि आम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ।
इत्यागर्वीयाः ।

आ चर्वात् etc. Now we take up the आत्मनेपदी roots ending
in (and inclusive of) 'अर् १९०८ माने' । पदयते etc. the process
is similar to that in अचक्षति etc. (ante.) for गर्वादि roots are a.

-subdivision of चदन् roots which will extend to the end of the पुरादि class. चतुस्त्रयत्—इत्थं etc by 'इत्थः', 'यपूर्वाः खयः' and 'अभ्यासे चर्च'—the penultimate is not इत्थं by 'नाभ्योपि—' for being चदन् or ending in च which elides by 'अतो लोपः', it is अभ्योपि. चर्च to beg or entreat. चर्चयते—Here the इति enjoined by 'अतो निष्पत्ति' (254) does not apply by the dictum 'इत्थोर्लोपो यलोश्चान्' (भाष्य)—Elision (of an चच्) is superior to the इति (of an चच्). Thus 'अतो लोपः' operates. Then 'अत उपधायाः' (2282) also does not apply for रिक and not च is the उपधा of चर्च after चर्चोपः। अतएव like भीननत्, अनेकाष्टान् etc.—cp 'एकाचः षोपदीयाः—' etc, under 'उपधायां च' (2265), चदन्सामर्थ्यात् etc—Hence सर्वेति (without णिच्). This (option of णिच्) is inferred from the root's ending in चकार which being elided by 'अतो लोपः' fails to affect उपधाविति (in सार्ध-धातुक्), and भवद्भाव and दीर्घ (in लुक्) as in the case of चव, गृह, etc. But in the case of सर्व, अकार after 'व' is not उपधा and it is दीर्घ and there is no occasion for इति here. Thus it (च) here prescribes णिच्चिकृत् to सर्वे। Moreover the root is लङ् at the end and takes चान् in चिट् due to its being polysyllabic (अनेकाष्टान्) Here and चानभ्योपि roots.

मित—। भागर्थादिति—। सर्वे १६०८ माने इत्यन्ता पातयोऽप्यदन्ता आत्म-
नेपदिगम्येतिष्ठः। पदयते—चपयदत इति। कथयति—चचकपदिष्वादादिवाक्य-
प्रक्रिया—। एवं गृहयते—अनगृहयत इत्यादी। चतुस्त्रयत् इति। यपूर्वाः खयः
इति शकारस्यैव तस्य अभ्यासे चर्चोति चर्चोत्त तकारः। इत्थं इति इत्थः। 'नाभ्योपि—'
(२३०९) इति षोपधाइत्थः। चर्चयते इति। चव चर्च चिच् यप् तिप् इति
स्थिति 'अतो लोपः' इत्यलोपान् चर्च-यति अति अकारस्य रिकचर्चोप उपधावितिरङ्गात्—
'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यसामर्थ्येर्लोपधावितिः। न च 'अतो लोपः' (२१४४८)

इत्यपेक्षया 'असौ विवर्ति' (अ२।११५) इत्यस्य परत्वाद् इतिः सादृतिः शङ्काय्
 'उक्तेर्लोपो बलौघान्' इति न्यायादस्या अप्रसङ्गे' इति भावः स्पष्टम् । एवञ्च
 'अर्थापयते' इति लोपदीर्घात् विवर्त्यम् । आपुगादस्य 'अर्धवेदसम्मानम्—' इति
 प्रातिपदिकानि नियमादिति तत्पुषोभिन्धाननुसन्धेयम् । आर्तयत् इति । अकारस्य
 प्राक् द्वित्वम् । अन्त्यत् पूर्ववत् । अनेकाच्चादिति । एतच्च भ्रातृ 'धात्वादेः षः स'
 इत्यस्याधस्ताद् 'एकाचः लोपदेशः—' इत्यस्य संस्मृतम् । अदन्तसामर्थ्यादिति ।
 अयं भावः पदादीनां सर्व्वेभ्योऽयम् अदन्तत्वम् । अदन्तत्वात् 'अतो लोप' इत्यङ्गोपा-
 दुत्तरं तत्र तत्र उपधादङ्गिदोषसम्बद्धभावादिति । अतः तु अतो लोप इत्यङ्गोपा-
 दिहितेऽपि गकारस्य अकारस्य अनुपधत्वात्पधादङ्गैः प्रसङ्ग एव नास्ति । न च
 सम्बद्धभावविनिवृत्तये अङ्गोपित्वमित्यपि बाधम् । 'गर्भे' इत्यस्य अकारस्य 'संयोगे
 मुक्' इति मुक्तया लघुपरकालभावात् सन्वत्तुस्याप्रसङ्गः । अतो विज्ञायते
 अदन्तस्य चिन्विन्नस्य एव फलमिति । अन्वद्वयस्य फलमिति दर्शयति—धातोरन्त
 इति । अन् इति । अनेकाच्चात् 'कास्यनेकाच्चात् अङ्गं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिके' इति
 निमित्तार्थः ।

दी—। सूत्र १६०६ वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् ।
 सूत्र १८१० प्रस्त्रवणे । सूत्रयति—सूत्रति । कृत् १६११
 पारुष्ये । पार १६११ लीर १८१३ कर्मसमाप्तौ ।
 अपपारत् । अतितीरत् । पुट १६१४ संसर्गे । पुटयति । श्लेक
 १६१५ दर्शने इत्यङ्गे । अदिर्धेकत् । कत् १६१६ श्रेयिष्ये ।
 कत्तयति—कत्तति । 'कर्त्त' इत्यप्यङ्गे । कर्त्तयति—कर्त्तति ।

'प्रातिपदिकादाल्थ्ये बहुलमिष्टिवच्च' (गणसूत्र) । प्राति-
 पदिकादाल्थ्ये णिच् ज्ञात्, इङ्गे धया प्रातिपदिकस्य
 पुं बद्धभाव—रभाव—टिलोप—विभक्तुर्लोप—यथादिलोप—
 प्रत्यय—स्याद्यादेय-भसंज्ञा—स्तद्वन्भावपि स्तुः । पटुमाधत्ते

पठयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः—अपीपटत् ।
 'नौ चङि—' (२३१४) इत्यत्र भाषि तु 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्'
 इति स्थितम् । अपपटत् ॥ 'तत्करोति तदाचष्टे' (गणसूत्र) ।
 पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति घात्वर्थमात्रं
 निमित्तम् । लङर्थस्तलविवक्षितः ।—'तेनातिक्रामति' (गणसूत्र) ।
 अश्नेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति—हस्त-
 यति ॥ 'धातुरूपं च' (गणसूत्र) । चिच्प्रकृतिर्धातुरूपं
 प्रतिपद्यते । अथब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथाच वार्त्तिकम्—
 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कङ्कुकप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च
 कारकम्' (वार्त्तिक—१७६६) । कंसवधम् आचष्टे कंसं
 घातयति । इह 'कंसं हन् ह', इति स्थिते—

सुख वेदने etc.—Easy—proceed as before. असुखत्—the अभ्यास
 is क्त by 'इत्तः' and the उपधा of the उत्तरखण्ड is not क्त
 due to 'नाचोपि—' (२५७३), as also क्त is barred due to poly-
 syllabicness (अनेकाक्ष) of the root.

प्रतिपदिकम्—etc. This is a गणसूत्र meaning—चिच् is affixed to a
 प्रतिपदिक in various ways in the sense of a root as in the case
 of an इत्तप्रत्यय, so in the case of चिच् towards the प्रतिपदिक are en-
 joined the following viz.—पुंवद्भाष or the state of being mas-
 culine, रत्नाव i.e. रत्न, टिलोप or the elision of टि ('चचोऽल्पादि
 टि'—७९), विङ्मनुबलोप or the disappearance of विङ् and मनुप्,
 यच्चादिलोप (elision of यच् (प्रत्याहार) etc.), प्रत्ययापादेन or substi-
 tutes like न, ख, ख् इति etc. and भर्त्तृ ('वचि भम्—७९). Thua

पुनरुच्चारः—

एषोमाचष्टे i.e. speaks
of or describes
the roe (she-deer
—रवी)

रभावः—

टिप्पणीः—

विन्मत्तुनलोपः—

In नववति—गौ is
gunnated by 'सार्क
—' (2168) due
to विन् an आर्क-
वातुक ।

In एह—चतिशयेन पट्टी—पट्टिह ; here पुनरु-
च्चार is effected by the vartika 'मखादे तद्धिते' under 'तसिखादिधातुलक्षणः' (836).
Then by टिप्पणी—पट्ट becomes पट्ट.
Then एह । In विन्—एषोम् आचष्टे—
चतयति (एषो + विन् + चप् + तिप्)

In एह—कम् + एहन्=कमिह—रत्न of च
by 'र कृते इत्यादेशेन' (1785). In विन्
—कम् करोति—कम् + विन् + चप् + तिप्—दृढयति
(corroborates or confirms).

In एह—चतिशयेन साधुः—साधु + एहन्—
साधिहः by 'मखादे तद्धिते' । 'च' is टि here.
In विन्—पट्टमाचष्टे—पट्ट + विन् + चप् तिप्
पटवति (as in the text).

In एह—चतिशयेन सम्यो (having a
good many garlands) अग्विन् + एह—
अविह and चतिशयेन गौमान् (having
a number of cows)—गौमत् + एह—गविह
—both being defended by 'विन्मत्तुर्लुक्'
(2020). In विन्—अस्मिन्माचष्टे (speaks of
one having garlands to an excess) अस्मिन्
+ विन् + चप् तिप्—अवयति (व is not re-
placed by न due to मत्तु) and गौमन्-
माचष्टे ' speaks of one having too many
cows—गौमत् + विन् चप् तिप्—नववति ।

यथादिलोपः—

In इङ्—चतिशयेन खलुः—सन्निभ by 'खलुःखलुः' (2015).

In चिच्—द्वं करोति—इवमिति (the process is as before).

अस्यस्मादादिः—

In इङ्—मेव, खलु etc. in the sense of चतिशयेन द्वि, खलु etc by the rule 'द्विखलुः' (2016)

In चिच्—माययति, स्थापयति स्कारयति etc. in the sense of द्विं करोति, खलं करोति etc.

असंज्ञा—

In इङ्—सन्निभः । } No कृत् due to the
In चिच्—सन्निभः । } the असंज्ञा of सन्
in each case.

परत्वाद इदौ etc.—I.e. After इङ्, enjoined by 'चचो निचति' (254—1, 2. 115) due to its being पर or subsequent to टि—खोप, directed by 'अस्य टेर्लोपः' (368—7.1.88), has already taken effect, then there will be the elision of टि (टिलोप). The idea is this :—
In पटु+चिच्+यप्+चिप्, if इङ् is enjoined then we have पटौ, next by टिलोप or चिलोप we have पट्; if इङ् is not enjoined then also by टिलोप or खिलोप we have पट्, thus टिलोप applies both in पटौ and in पट्. It (टिलोप) is thus अनिवार्य by the dictum 'अद्यान्तरस्य प्राप्तिरनिवार्य' or—An injunction which applies (equally) to two diff. 'word—forms' = अनिवार्य or temporary i.e. not obligatory. Moreover, इङ् also is अनिवार्य by the dictum 'यस्य सचचाकरेण निमित्तं विह्वले तद्व्यतिरिक्तम्'—for it once applies and once not. Thus both are अनिवार्य; this being the case इङ् being subsequent will

apply first and then टिलोप will operate. चवौपट्—चवपट्—The former is formed (पट् + चिच् + लिच्) when ह्रस्व due to चिच् operates prior to टिलोप. Then टिल, चिन्लोप (by चेरनिष्ठि) उपधाङ्गः (by 'चौ चङि—' 2314) and प्रस, and दौर्बल्यदभाव of the चधास ; where—as the latter is derived when टिलोप (चलोप) operates first. Here there is no सन्वदभाव etc for in this case पट् is चग्लोपो (चलोपो) and so the prohibition 'सन्वद्वन् चिच्परिणग्लोपो' applies. The latter is according to माथ where under 'चौ चङि—' (3314) is stated the dictum 'ह्रस्वलोपो चलोपान्'. Tatwavodhin! says that both the forms are correct.

तत्करोति—etc. This also is a गणसूत्र meaning—चिच् is affixed to a प्रातिपदिक in the sense of तत्करोति (he does that) and तत् वाचते (he narrates or attempts that). Thus it is an elaborate statement of the former 'प्रातिपदिकान् चालच्—'. By the pronunciation of करोति वाचते (चा + चच् + कट् ते) it does not follow that it is used in कट् only but in (प्रातिपदिक) is used in all other tenses (लोट्, लङ् etc.) also. 'चयेन etc.' (चचसूत्र)—meaning—चिच् is added to a प्रातिपदिक or nominal base as चय, वसी etc. in the sense of 'rides or goes (he) by on it'. Thus चययति, वसयति, नहभयति etc.—by टिलोप everywhere due to स संघाः । 'वागुद्धं च' (गचसूत्र)—A base or stem to which चिच् is affixed, retrocede or retire to its original basis i.e. to the root primitive whence ■ was derived. The word 'च' in the सूत्र is intended to supply what is wanting or not stated here ; cp—the Varttika 'चक्षानात्—'etc. meaning :—in the sense of तत् वाचते (narrates that) a जङ्घ्य base, des-

cribing some 'legend or story, & drops its affix, retrocedes to or appear in its original root—form and the कारक (as also the कार्य—कृत्, क्त etc) remain as they were originally, though not contained in the root itself, in the causal form. Thus कंसवधम् चाचष्टे gives कंसम् शातयति। Thus the form standing 'कंसं हन् ३ (चिच्) ऋप् तिच्, we look forward :—

नित—। मृतं वेष्टने इति। मृतयति इत्यादि कंसयति इत्यादिकम्। चक्षुः मृतम् इति। चक्षुःखोपितान् नोपघातयन् चक्षुःकाचलेनाधोपदीयताम् वयम्।

प्रातिपदिकादिति : तच्चभूतम् इदम्। वाक्यात् खद्यमेव। तद्वच्चानयोति इहे परतो यथा प्रातिपदिकस्य पुं वदभावादिर्भवति तथा चिचि परतोऽपि प्रातिपदिकस्य पुं वदभावादिर्भवतीत्यर्थः। इहे इव इष्टवन् इति सम्यन्तादिति :। तेन 'इष्टवन् यिद् च' (२०१८—६।३।१५८) इत्यत्र चटुःप्रावरणपूर्वकप्रोक्तो धिक्भावो—'भूयिष्ठ' इत्यत्र भवत्यपि वञ्चन् चाचष्टे 'भाचयति' इत्यत्र न भवतीत्याहुरिति तत्त्वबोधित्वा प्यष्टम्। तत्र पुं वदभावं इहे परतो यथा अतिशयेन पटौ इति पटिष्टा। अत्र 'भस्मादे तद्धिते' इति अग्निं कान् पुं वदभावे सति लौघोपादुचरम् 'भस्म टिखोपः' (३५८) इति टिखोप् इष्टम्। चिचि तु एनीमाचष्टे—एवयति। अत्र पुं वदभावाद् जीवन्कारयोर्निष्ठचिचिः। एवं क्रमेष इद्विचिः (चतिशयेन इद्वः)—इद्वयति (इद्वं करोति) 'र' अतो ह्रस्वादीर्लघौ चिति एभावः। टिखोपः पुं वदभावे ततः। चतिशयेन लघ्वी—सजिष्ठः सज्यिगभाचष्टे अजयति। अभयत् इन्मनोर्लुगिति विनो लुकि प्रातिपदिकस्य मसंस्कृतत्वात् कुलाभावे इमे। एवञ्चात्र भसंज्ञापि

❧ The word 'वाक्यात्' in the Vartika does not insist on a famous story or legend in as much as चिच् may apply in the same sense elsewhere as वरद्वयान् चाचष्टे etc.

इत्येवमर्थः । प्रपञ्चो विस्तरः । ननु करोत्याचष्टे इत्यनयोदङ्गोऽस्मात्प्रत्ययस्तद्व्यस्तप्राप्तुञ्छान्
 कृतोऽस्य पूर्वेषु गतायेष्व' तत्राह—धातयेनातं विजिग्ये इति । ननु करोतीत्या—
 दिवङ्मात्रप्रयोगपूर्वकविधानात्कारणान्तरे परतः प्रातिपदिकादिष्व् नीपपद्येत
 तत्राह—लङ्मन्त्रकृति । अन्वयापि लकारे परतः प्रातिपदिकादुक्तार्थे चित्प्रत्ययैवेत्यर्थः ।
 'तेनातिक्तामिति' । एतदपि गच्छसूत्रम् । एवं तत्करोतिस्वादी द्वितीयाया प्रकृति—
 भूताद्वितीयान्ताद् वा विजिति अयम् । द्वितीयाप्रकृतिभूताद् द्वितीयान्ताद् वा प्राति-
 पदिकादभिप्राये णिच् इति प्राप्तादिकाः । इत्यस्यतीति । 'नलोपः प्रातिपदिकस्थिति
 नलोपे प्राग्वत् । एदे नलोपश्च' इति नहुभयमोत्यादौ । 'धातुरूपं च'—गच्छसूत्रम् ।
 यत्र 'धातुरूपम्' इत्यर्थस्य अर्थमाह—चित्प्रकृतिरिति । 'अध्यादुत्तर' णिच् विधीयते ।
 स चित्प्रकृतिः प्रातिपदिकमित्यर्थः । धातुरूपम् इति । 'प्रकृतिश्चाद्विधीन
 धातोर्यो यो रूपो भवति स स प्रातिपदिकस्यापीत्यर्थः । प्रातिपदते इति, प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 अथ सूत्रगतवकारार्थे व्याचष्टे अथह इति । समुच्चयः संग्रहः । अतः अनुक्रांशो
 वार्तिककृता समुच्चयिते इत्याह—तथा च वार्तिकमिति । आख्यानात् 'आख्यान-
 (अपाख्यान)-वाचिनः' कृतः 'कृदन्तात्'—कृदन्तशब्दादित्यर्थः तत्राचष्टे 'अखिलार्थे' णिचि
 विहिते इति शेषः 'कृत्' कृतप्रत्ययस्य अजादेशुङ् लोपः भ्यात्' प्रकृतिप्रत्यापतिः
 'प्रकृतेर्मूलमूलस्य धातोः' प्रत्यापतिः यथायादिप्रत्ययानेष लरूपे 'ङ्' इत्यादौ
 यवसानम् च आदित्यर्थः (कृवी लुङ्—कृत्, कृ ; प्रकृतेः प्रत्यापतिः—प्रकृति
 प्रत्यापतिः (कृतीत्) कृत् च प्रकृतिप्रत्यापतिश्चेति विग्रहः । आर्थम्
 एवाहम्) । 'आख्यानात्...प्रत्यापतिः' इत्यर्थस्यायमर्थः—ॐ आख्यानादिवचि—
 कृदन्तशब्दात् तदाचष्टे इत्यर्थे चित्प्रत्ययः स्यात् । चित्प्रत्ययसद्विधीनं तत्तत्प्रत्य-
 यमस्यमिति तत् 'अ' इत्यादि प्रत्ययो लुप्यते । मूलभूतस्य धातोरदेशे च सति

* 'आख्यान' इति व्यापारसत्तं विवक्षितम् । तेन भारतभागवतादिप्रसिद्धे
 मंसवधादुपाख्याने एव किञ्चित् वाच्यः । तथा सति वाचमाचष्टे—वाच्य-
 तोल्यानुपपत्तेरित्यस्य ।

स आदेशोऽपवच्छति । ततश्च भातुः स्वरूपे तिष्ठति इति । 'प्रकृतिवत् कारकम्' इत्ययम् अक्षरस्य अर्थः 'हनस्तोऽचिञ्चलोः' (१५७४) इत्यत्र व्याख्यासूते । एवं कंसवचनम् आचष्टे इत्यत्र वधादेशः—(इन् + चप् भावे 'हनस्य वधः' (१२५९) इति वधादेशः)—प्रत्ययविरहाभात्, कङ्कुम्प्रकृतिप्रत्यापत्तौ' कंसं इन् चिच् इति क्यते कंसं चाक्षयति इति जन्वते (यद्यपि वधशब्द एव कङ्कणी न तु कंसपूर्वो वधशब्दस्यापि 'कङ्कणक्ये मतिकारकपूर्वत्वापि कङ्कणम्' इति आयात् 'कंसवध-शब्दस्यापि कङ्कणलोपचारः) । अथ घातयति अजोघतदित्यादेः प्रतियोगद्वयेनार्थ-आह—इति । (घातयति इति तु 'हो हन्ते'रिति कुत्वे तस्य घत्वे 'हनस्यः—' इति तत्कारान्तादिभ्ये णिचि कङ्को च णम् इति विग्रहः) —

१५७४ । हनस्तोऽचिञ्चलोः ॥७॥१॥२॥

दो— । हन्ते स्तुकारोऽन्तादेशः स्याच्चिञ्चल्वर्जे जिति चिति । नन्वत्र अङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाङ्-दित्वयोर्दोषः । किञ्च कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूप-ग्रन्थे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । 'प्रकृतिवत्' इति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च । चात् कार्यम् । हेतुम-स्मिन्नः प्रकृतेर्हेत्यादेर्हेतुमसौ यादृशं कारकं घातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं 'च कार्यं' कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजोघतत् । 'कर्तृकरणाद्वात्यर्थे' (गणसूच) । कर्तुर्ध्यापा-रार्थं यत् करणं न तु चक्षुरादिभावमित्यर्थः । अस्मिन्—अस्यति ।

वक्ष्य १८१७ दर्शने । चित् १८१८ चित्तीकरणे । चालेख्यकरणे इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । 'चित्' इत्ययमङ्कुतदर्शने

‘णिच्’ संभते । चित्तयति । अंस १८१८ समाधाति । वट १८२०
विभाजने । लज्ज १८२१ प्रकाशने । ‘वटि’ ‘लजि’ इत्येके ।
वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये ।
वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनसु कथादीनां सर्वेषां
मुक्तमाह । तन्मते—कथापयति, गथापयति—इत्यादि । मित्र
१८२२ सम्पर्के । संग्राम १८२३ युद्धे । अधमनुदात्तैत् ।
अकार—प्रज्ञेयात् । असमञ्जसामत । स्तोम १८२४ श्लाघा-
याम् । अतुस्तोमत् । छिद्र १८२५ कर्षभेदने । ‘करणभेदने’
इत्यन्ये । कर्ष इति धात्वन्तरमित्यन्ये (अपरि १) । अन्ध
१८२६ दृष्ट्युपधाति । उपसंहारे इत्यन्ये । आन्दधत् । दण्ड १८२७
दण्डनिपातने । अङ्ग १८२८ पदे लघणे च । आञ्जकत् ।
अङ्ग १८२९ च । आञ्जगत् । सुख १८३० दुःख १८३१
तत्क्रियायाम् । रस १८३२ आस्वादने हनयोः । व्यय १८३३
वित्तसमुत्सर्गे । अवययत् । रूप १८३४ रूपक्रियायाम् ।
रूपस्यदर्शनं करणं वा रूपक्रिया । छेद १८३५ हर्षोत्कर्षणे ।
अचिच्छेदत् । छेद १८३५ अपवारणे इत्येके । छेदयति । लाभ
१८३७ प्रेरणे । मञ्ज १८३८ गान्धर्वधूर्तने । वर्ण १८३९
वर्णक्रियाविस्तारमुपवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् ।
सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरि-
मर्षयति । स्तोतीत्यर्थः । ‘बहुलमेतन्निर्दर्शनम्’—(गणसूत्र)—
अदन्तधातुनिर्दर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्तेऽपि बोध्याः ।
स्तद्ध यथा—पर्ण १८४० हरितभावे । अपपर्णत् । विष्क

१६४१ दर्शने । अप १६४२ प्रेरणे । अस १६४३ निवासे ।
 तुत्य १६४४ आवरणे । एवम् आन्दोलयति । प्रेक्षोलयति ।
 विह्वलयति । अवधोरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगक्षीपाठो
 'बहुलम्' इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौनलौकिकवैदिका
 बोध्याः । अपरे तु नवगक्षीपाठो 'बहुलम्' इत्याहुः । तेनापठि-
 तेभ्योऽपि कचित् स्त्रायं णिच् । 'रामो राज्यमचौकरत्' इति
 यथेत्वाहुः । पुरादिभ्य एव बहुलं णित्त्वर्थ इत्यन्ये । सर्वे
 पक्षाः प्राची ग्रन्थे स्थिताः । 'णिङ् अङ्गादिरसने' (गणसूत्र) ।
 अङ्गावाचिनः प्रातिपदिकान्तिरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ
 निरस्वति—इत्ययते । पादयते । 'श्वेताश्वाश्चतरगालोहि-
 ताश्चरकाणामश्चतरैतकलोपच' (गणसूत्र) । श्वेताश्वादीनां
 चतुर्णां नामश्चादयो लुप्यन्ते । णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्चमाचष्टे,
 तेनातिश्रामति वा—श्वेतयते । अश्चतरमाचष्टे—अश्चयते ।
 गालोहितं वाचा विमर्शः । तत् करोति—गालोडयते । आङ्-
 रयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्त्तयन्ति—तस्मते परस्मैपदमपि ।
 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (गणसूत्र) । णिजस्तादेव
 बहुलवचनादाकनेपदमस्तु । मास्तु'पुच्छभाङ्'— (२६७६) ।
 इति णिङ्विधिः । सिचश्चन्दो यस्यान्ते मङ्गलार्थः ।

इति तिङन्तचुरादिप्रकरणम्— ।

तकार is the final substitute of इन् when follows a अ-
 dropping or इ-dropping affix except णिच् and अच्. Thus
 इन् becoming इत् of which इ changes into च by 'चौ इतोः—'

(358), we have घातयति (by ह्रि and घृष्) and चञ्जीयतन् (in चङ्—by जुडीव ; ह्रि, चञ्चल and दीव) ; but in चिच् and चल् we have चञ्जति and चञ्जल. Well (चतु etc), when the form stands as संस्रव चिच् चङ् तिच्—then by 'यच्चात् प्रत्ययविधिसंज्ञादि-प्रत्यये चङ्' (199) and by 'यनाद्यन्ता घातवा' (2364), the whole word 'संस्रव' becomes चञ् as also चातु so that the augment चङ् will be placed before 'क' and the portion 'संस' will be duplicated. But such process is faulty, for it fails to give चञ्जीयतन् where it is clear to see that चङ् is before चङ् or चतु which has been doubled. Moreover, कृत् (i.e. चल्) and लृत् will not follow on the score of the परिभाषा 'भातोः सङ्प्रत्यये तत्प्रत्यये कार्यविधानम्' (१)—'when some individual root is put down in a rule, the operation which concerning that is taught in the rule, is understood to take place only when the root is followed by such an affix as can be added to roots' (Kielhorn). For कृत् and लृत् (directed by ('ह्रि ह्रस्वः—' and 'ह्रस्वः—') take effect only when चिच् etc. follow the individual root ह्रन् ; but here there is 'संस्रव' and no ह्रन्. This being the case how to proceed? चञ्चल—True, (we are perplexed)—but still we have a way through the last or second half of the varttika 'आद्यानाम् कृतः—' viz 'प्रकृतिः-

(१) This reading is inconsistent with भाष्य where we find is modified thus 'भातोः कार्यविधानं तत्प्रत्यये भवति' See भाष्य under 'सञ्जीयतिः' (7. 2. 114) is also the परिभाषादुक्तरः ।

वच कारकम्' where the चकार is disorderedly placed and should therefore be placed after कारकम् (giving प्रकृतिवच कारकम् च) so that from this च we will have (the अतिदेश or hyper-reference of) कार्य (operation in addition to the कारक or case). Thus 'प्रकृतिवच कारकम्' will now mean 'As, on the occasion of हेतुमद्भिः or casual form of हन् etc. which are the प्रकृति or bases of the affix भिष्, an accusative case (द्वितीयान्व कारकम्) is not included in the roots (themselves) and as operations like कुल and तल्ल etc follow so will it (each of them) behave here i.e. the द्वितीयान्व word कंस will not be considered as a part of the root and कुल etc will not be forbidden. Thus we have कंसम् अजीवतम् ।

'कर्तृकरवान्' (अवयव) meaning—विष्, in the sense of a root, is added to a प्रातिपदिक which is an instrument of the कर्ता or agent. 'कर्तृकरव'—signifies an instrument intended to serve some purpose of the कर्ता and not merely the organs such as eyes, ears etc. 'चिन् कदाचिद्भये'—i.e. 'चिन्' takes विष् in the sense of 'seeing an awe-inspiring subject'—चिन्वति—no हृदि cp. पठयति. Similarly अस्वयति etc. अददीतु etc—some hold that वट and लज being read under the अहन् or चकारान्व roots, will have हृदि (by the rule 'अचो विवृति'—254, due to the failure of अहन्वत् and consequently there will appear the aug. युक् by 'वृत्तिद्वी'—2570). शाकटायनम्—The idea is that Shakatayana enjoins युक् to all अहन् roots (कृत् etc), but there is no authority that every one of them is अहन् for other

wise it cannot have युक्. 'संयामयुक्ते'—This is a गणसूत्र and the root संयाम is चतुर्दात-eliding (चाकनेपदी) due to the disunion or elision of अ (at the end)—Thus अयस्यस्युभय- in अयस् for it is thusअयस्लोपी—and so ननुदभाव and दीर्घ follow. चतुर्वीर्यत्—by 'ऊस्'; 'एव इय् ऊसादीर्घी,' etc. and being अनेकाच्, यत् fails ; cp—अतिस्तिगत् । 'अनुत्तमेवतिद्वयेनम्' * (गणसूत्र). These चदन्त roots are multifarious ; thus examples or instances of चकारान्त roots (or bases) are as in आन्दो-लयति etc. the bases are आन्दोय, ऐडोय, विडय and अयधीर etc. Others explain the above गणसूत्र that the reading of the ten classes of roots is of various types so that there are शीत्र, शीकिक and and वैदिक roots not read here exclusively ; while the third party limit the term बहुन्त to nine classes so that स्वार्थेणिच् applies to undermentioned roots also. But another party hold that चिच् attaches itself in an inconsistent way (various ways) to चरादि roots. All these schools or parties (पक्षाः) are to be met with in the works of old grammarians like वासन, कणादिभ्य etc. 'चिकङ्काजिरसने' (वचस्य)—चिच् is added to a प्रातिपदिक, denoting limbs, in the sense of rejecting or refusing (जिरसन्) । Thus वृक्षयते etc. (refuses lays aside (someone's) hands)—चाकनेपदी due to क्लृप् of the affix चिच् । 'चैतावान्तर etc—' (गणसूत्र)—of the four bases or प्रातिपदिकs namely अनेकाच्, अचतर, बाहोद्धित and आहूय, disappear in order (the portions) अन्, यन्, इत् and क्—as also चिच् is

* 'कचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विकल्पः क्वचिदप्य एव । विधिविधानं बहुधा समीक्ष्य बहुविधं वाच्यमकं वदन्ति ॥'

attached to them in the sense of a root. Thus *श्वेतयति* etc. narrates or speaks of (or rides by a white horse). Similarly *चक्षयति* (due to the elision of *त्*). Note in this connection the distinction between *चक्षयति* and *चक्षयते*. *वाचोयति* means the consideration of utterances or speeches. *वाचोययति* (with the elision of *इ*). Similarly *चाक्षयति* with the elision of *क्* . Some, however, carries down *चिच्* (and not *चिक्*) to this *गणसूत्र* . Thus in their opinion *चक्षयति* etc. (*परस्मैपद*) : ' *पुच्छादिषु* etc.—' (Last *गणसूत्र*) meaning 'there is no need of the *चिक्* विधि in the rule ' *पुच्छभाष्यचौवत्तचिक्* ' (2516) when *पुच्छ* etc. could have had *चाक्षयते* terminations in *चिच्* due to the utterance of the term ' *चक्षुस्* ' in the *गणसूत्र* ' *चक्षुस्मैतद्विदग्गम्* ' . The word *सिद्ध* in the rule indicates *सङ्क्ष* or benediction at the end.

Here end the *पुरादि* class.

नित— । ' *हन् + तः + अचिक्चलोः* ' इति ऋदः । ' *हन्* ' इति षडौ—
निर्देशात् *चलोऽल्पपरिभाषया* *अभादिभ* इति लभ्यते । ' *अचो जिक्चति* ' (७१२:१५)
इत्यतो जिक्चति (चिति चिति) इति चातुर्वर्त्तते । *अचिक्चोरिति* च विज्ञेयत्वं, यदाह—
इत्येककार इत्यादि । चिति—चातः (*हन् + चक्* भावे) । चिति—चातयति, *चलो-*
यतम् । चिच्—*चलोऽ*—*अघानि*, *जघान* इति । तदेवं ' *हो हलोः* ' (३५८) इति
कुले, *अनेन तले*, *चिचि* इदौ च चातयति इति सिध्यति । *चलोघत* इति च लङ्—
कनेच *चलो*—' *घेत्* ' इत्यादिभ्यो ज्ञाने, तस्य हिले ' *कुडोचु* ' रित्यभाषस्य पुल्ले ' *अथासौ*
चर्च ' इति कर्त्तृत्वे, *चनग्लोपित्वात्* ' *सम्भतः* ' इत्योक्ते, तस्य दीर्घे च सिद्ध्यन् । तत्र *चाययते*
निति— । *कंसविशिष्टस्य* इति—*वधशब्दस्येति* शेषः *कंसवधशब्दस्यैव* । तत्र चो
होषयत्यत आह—*तयते* इति । तदाच *कंसवध* चिक् चक् तिप् इति स्थिते ' *यस्मात्* *मन्व-*

विधिवत्तादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यनेन 'सनायका वाचनः' इत्यनेन च कंसवधशब्दस्य विश्वपरकत्वेन चङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च भवति । ततश्च चङि चासक्यमाने चङानने कंसवधस्य कान् पूर्व एव चट्, कंसवधश्चैव च द्वित्वं भवति । एवं दोषवत्त्वं दृष्टं पित्वा पुनर्दोषवत्त्वं दर्शयितुमाह—निर्वृति । धातोरिति । 'धातोः स्वरूपपदम्' इति तत्प्रत्यये कार्यविधानम्' इति हि परिभाषा भवति । 'वदा कस्य विहातोऽन्तरं किञ्चित् कार्यं विधीयते तदा तस्य धातोः स्वरूपसंशब्दने सञ्जेव धातोर्विहितप्रत्यये च परत एव तत् कार्यं भवतीति' मन्दर्थः । कंसवधशब्दस्य तु नास्ति चातुल्यम् । ततश्च 'दो हन्तेः—', 'हन्तः—' इति कृतत्वनिधिद्वयमपि न प्रवर्तते हन् एवात्र भवावात् । एवं दोषानभ्युपगम्यामि मार्गं दर्शयितुम्—'आख्यानात् कृतः—' इति वार्तिकस्तीतशर्म म्याचष्टे—प्रकृतिवदिति । भिन्नकम् इति । 'कारकम्' इत्यस्मादुत्तरं निवेदनीयम् इत्यर्थः । अत आह—'कारकं च' इति । अथ चकारस्यभिधेयमाह—'आत् कार्यमिति । ततश्च 'कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति' फलितम् । 'इदानीमर्थं स्पष्टीकरोति हेतुमन्त्रिच इति । प्रकृतिवदित्यत्र सम्यग्धे' वतिः । प्रकृताविच प्रकृतिवत् । अथ 'प्रकृति' इत्यनेन हेतुमन्त्रिचः प्रकृतिर्विचिन्तो व्याख्यानात् । अथमर्थः—यथा 'कंसं हन्ति हन्तः' ते प्रेरयति कंसं चानयति,' यजोघतदित्यादौ हेतुमन्त्रिचि (शिक्ता-यस्यायाम्) द्वितीयात् कंसपदम् धातोरन्तरं तिष्ठति (धातोरङ्गीभूतो न भवति) अत्र यथा—तत्र हन्तेः कृतत्वत्वादि कार्यं भवति, तद्वदस्यापि (कंसवधमाचष्टे,) कंस-वधमाचष्ट इत्यादौ) कंसं हन् चिच् (चङ्) इति पित्ते द्वितीयात्-कंसवधशब्दस्य धातौ नास्त्यर्थः, हन्तेषु (वार्तिकपूर्वार्द्धेषु वधादिनिगमे) कृतत्वत्वादि सिध्यत्येवेति । एवमजोघतदित्यादि निर्वाधमेव । ('धातोः स्वरूपपदम्—' इति परिभाषा तु 'हन्ते' इति (७।२।११४) इत्यत्र साधे दूषिता । अतएव नामयोऽपि 'धातोः कार्य-मुच्यमानं तत्प्रत्यये भवती'त्येवं पठति । विशेषं जिज्ञासुभिर्भाष्यमनुसन्धयम्) ।

कर्तृकरणादिति । गणपत्यम् । तत्र कर्मा च करणत्वेनैवमर्थ' इति भुम् वारयितुमाह—कर्तृव्यापारार्थं यत्करणमिति । चिच् स्यादिति श्रेयः । असमति इति । इकारलोपित्वाच्चीपित्वाच्चङि चसस्यदिति । एवमगत्र । यत्क इत्यादि

भातिपदिक् न भातुः । कदाचिद्भवेति इति । चित् इति शेषः । आचिद्भवेति इत्यस्य
 विवरणमनुवर्तमाने इति । अदन्तोक्तिः—मतात्तरमिदम् । भाकंटाद्यनङ्गिति । 'अत
 अदन्तिनीजान् सर्वतःप्रापनाये भानामात्र' इति गगोयः । संयाम युद्धे इति । युद्धवाक्-
 संयामाद्यद् 'युद्धं करोतीत्यर्थः'—पिचं खमत् इत्यर्थः । अनुदानेति । भातनेपदीत्यर्थः ।
 'अनुदात्तोच्चक्षयमात्मनेपदमनित्यम्' इति न्यायाशु पर्यौपदनादि भवतीति बोध्यम् ।
 एतच्च 'अनुः क्वञ्' संख्योपस्य' (३।१।११) इति स्वस्यभाष्यात् अद्यादिसूत्रभाष्यस्य
 कैयटाद्येति बोध्यम् । नन्वनुदात्तं किं मानसित्यस्य आह—अकारप्रक्षेपादिति । अयं
 मानः—अदन्तेषु संयामयद्धस्य पाठाददन्तात् । अत आकारोऽनुदात्तः । 'यानादीनां च'
 इति किट्पूर्वेण आनुदात्तत्व—शिवसादनिमाहृतात्त्वस्य लक्षणम् । स आनुदात्तः स्वरः
 'अतो लोपः' इति पिचि परतो कृष्यत एव । ततश्चायमनुदात्तेति । न च 'पिचश्च'
 इत्येवात्रनेपदे सिद्धिं एतावान् लेशो न कर्तव्य इति वाच्यम् । परगामिन्वपि
 कर्त्तुं आत्मनेपदं यथा स्यात् । किञ्चैकम् अकारलोपादन्तोपितम् आदात्त
 अससङ्गत्वात् इत्यस्य गोपभाङ्गसः । यद्यपि 'असेराश्च' इत्यादिसूत्राद्
 असुं अदने' इत्याद्यान् एषति सेत्यानि लोकार्त्वा वेति ज्ञात्वा मन् प्रथये आकारे
 च सति भाम इति लब्धे तदनुपसर्गविहीनञ् सुचार्यत्वमसि तथापि 'संपूर्वा
 संपुनै सुतः' इत्येवं कदिमादायैवमुक्तम् । समसयोगे च सञ्ज्ञोच्चाह सकारात् प्राग
 अट् सकारस्य जित्वा सिध्यति । एतच्च 'अद्यादिभ्यो भुव्यर्चलोपश्च इत्यः' (२।६।३)
 इत्यस्य स्वयमप्राभिव विमर्शोक्तविधौ इति दिक् । अनुसोमिति । अतिदीर्घादिति-
 वदय प्रक्षिप्ता । नृक्षिपामिति । सुष्ठदःस्त्रानुक्त्वमपार्ते इत्यर्थः । सुस्थयति ।
 दुःस्थयति । करोत्यर्थे चिच् । 'बहुलम्—' गन्धुत्वं । निर्वर्त्तनमित्यस्या अवधारणम् ।
 एतावन्तोऽदन्ता धातव इत्येवं निर्दिष्टमशक्य इत्यर्थः । तेनात्र अनुज्ञा चर्त्त इति
 सतीति शेषम् । एवमिति । अत्र आदीक्ष, प्रेक्ष, विक्ष, चवधोर इत्यादि
 भातिपदिक्षम् । एतेन अवपूर्वो धोर इति चौरादिको धातुरिति भूत्वा
 अवधोर्लोपादि केषांश्चिद् व्याख्याने प्रामादिकमिवेति प्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ।
 अत्रेति । 'बहुलम्—' इति गन्धुत्वं—आत्मनान्वराप्याह—

दशनसौधाठ इति । दशनश्याम् भ्रात्यादिपुराणेषु इत्यर्थः । सौधा इति स्व-
 प्राप्ताः । स्त्रीभिरिति लोकव्यवहारात् प्राप्ताः । वैदिका इति वेदेष्वः प्राप्ताः । अपर-
 लिप्तिः । स्पष्टम् । अचौकरदिति । कचोते; स्वार्यस्यनात् श्रुति चरि भन्सोपित्वा-
 भावेन दोषसन्वदभावी । अकारित्यर्थः । ननु कुत एतन् प्राप्तम् तदाह—
 सखी पद्या इति । प्राप्तामिति—इतिज्ञानमावश्यकतादीनाम् । ‘पिङ्क् चक्रात्—’
 इति । गणसूत्रम् । अर्थः स्पष्टो भूत्से । निरुद्धने इति—निवेद्ये इत्यर्थः ।
 इत्यावर्ते इति । पिङ्क् इत्यस्य लिप्तात् ‘अनुदात्तङित’ इत्यात्मनेपदम् ।
 ‘अंताच्च—’ इति गणसूत्रम् । अंताच्चादीनामिति । तदाच अंताच्च इत्यस्य ‘अच’
 इति, अचतर इत्यस्य ‘तर’ इति, गात्रादित इत्यस्य ‘इत’ इति आह्वरक इत्यस्य ‘अ’
 इति लुप्यते । विमर्श इति—विमर्शनं विचारो वेद्यर्थः । कैचिस्त्विति । स्पष्टम् ।
 ‘पुष्पादिषु—’ इति । एतदन्तिमं गणसूत्रम् । तेनास्मै सिद्धशब्दो मङ्गलार्थः प्रयुक्तः
 ‘मङ्गलादीनि भक्तस्तवभ्यानि मङ्गलान्तानि च भास्त्रादि प्रयत्नी...’ इति सूत्रादिभूतस्य-
 म्भाष्यात् । अर्थस्तु—पुष्पादिशब्देभ्यो धात्वर्थे किच् स्यात् । विनन्तानां धैतेयाम्
 ‘मङ्गलमेतत्तिदशनम्’ इत्यत्र बहुलशृङ्गादात्मनेपदं विध्यतीति चिद्—विधिनं कर्मण्य’
 इति । किं तावत् पुष्पादयः शब्दाः ?—उच्यते—‘पुष्कभास्त्रादीवरादिषु’ (३६७६)
 इति सूत्रोपाया इति चम् ।

इति तितभाषिण्यां तिङन्तसुरादि-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तशिच्-प्रकरणम्

२५७५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥१४॥५५॥

कर्मः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्वात् ।

The employer of the कर्ता or agent (of the non-causal form) is designated as हेतु or cause as also कर्ता or agent (in the causal form).

मिल— । तत्प्रयोजक इति । 'तत्' इत्यनेन 'सततः कर्ता' (१४५४) इत्यस्य कर्ता परावृत्तः । चकारदेवाच्चेवम् । अत आह कर्तृरिति । प्रयोजकः प्रेरकः कर्तृव्यापारात्कर्तृव्यापारवानित्यर्थः । अविजनावस्थायाः कर्तुः प्रेरको विजनावस्थायां कर्तेति हेतुरिति चोच्यते इति यावत् । तत्र हेतुसंज्ञायाः 'हेतुमति च', 'मौज्योहेतुमते', 'भियो हेतुमते शुक्' इत्यादीनि प्रयोजनानि । कर्तृसंज्ञायास्तु—'सः कर्तृश्च न मावे चाकर्तृकैव' इत्यत्र प्रयोजकं वाच्यं चकारादय इति बोध्यम् ।

२५७६ । हेतुमति च ॥१॥२६॥

दो— । प्रयोजकव्यापारि प्रेषणादौ वाच्ये घातोर्णिच् स्वात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिच्' (२५६५) इति कर्तृगो फले आत्मनेपदम् । भावयति । भावयाम्भूवे ।

The affix णिच् is attached to a root when any employment or operation coming from the प्रयोजक (or resulting from the

agency of the प्रयोजक) in the form of sending (or causing to do something) is sought to be expressed (by the root). Thus अवसन् (भू + वस + रय १ व) etc. i.e. to be or grow. A causative root will also have आत्मनेपद terminations after it when the fraction rests on the agent. e. g. भावयते etc.

नित—। हेतुमतीति । 'अप्यापवागदपवीचा...पुत्रादिभ्यो णिच्' (३।१।२५) इत्यतो णिङिअनुवर्तते । हेतुमतीति निमित्तप्रतीतिः । तदाह वाच्ये इति समीचि ज्ञेयः । कद हेतुमात्रं ? यस्य हेतुर्विद्यते । कस्य च हेतुर्विद्यते ? प्रेषणादिभ्यापार-विशेषणम् । प्रेषणादवसावत् कस्यपि निमित्तोक्तस्य प्रवर्तने यस्य निमित्तोक्तस्य प्रवर्तते स पुनर्हेतुर्वा प्रयोजको वा 'तत्प्रयोजको हेतुश्चेति पूर्वमुक्त्वा । तदाह—प्रयोजक-भ्यापारे प्रेषणादायिति । आदिशब्देन अन्वेषणादुक्तम्—पदेशा—तुलनाचासुपादानम् । तत्र अन्वेषादेर्निष्कृतस्य प्रवर्तना प्रेषणा आदेशव्यर्थः (command) ; समानस्य अभिकस्य वा अन्विगाचाध्यादिः प्रवर्तना अन्वेषणा—प्रार्थना (Request) इत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादिः संमतिः (permission) । उपदेशो हितवचनम् (Advice)—ज्वरितः कषाये पिबेत्, वैकाकी भक्तं व्रजेत् इत्यादिकम् । अनुपदेशस्तु 'हस्तनिष्ठस्य पञ्चायमानस्य निरोध' इति उपकाराख्यः प्रवर्तनाभेदः । तत्र निरोधकस्य प्रवर्तकत्वात् । भवन्तीति भूषातोः भवन्तीति । शिष्येति—आख्यातं प्राक् । भावयते इति । णिङि ह्यौ शब्दादयः । भावयामासुव इति । 'काश्चिद्व्याप्तम्—' इत्याम् ततश्च णिङिअनुवर्तते । आत्मनेपदम्—इति तत् ।

२५७७ । ओः पूयश्चपरि ॥७॥४।८०॥

द्वी—। सति परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्य इत्थं स्यात् पवर्गयङ्गकारिष्ववर्णपरैश्च परतः । अमीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

इस i. e. उकार is substituted for the उकार of the अभास a part and parcel of the अङ्ग (verbal stem), followed by सन् (or declared to be सन्वत्) provided the said उकार is followed by (or contains) पवर्ग (प, फ, ब, भ), यच् (य, द, र, ळ) and लकार् which (पवर्ग, यच् and लकार्) again are followed by चकार । Thus चवीमवत् etc.—भू विच् चङ् तिप् छि । Here इङि in connection with विच् will not apply first due to the prohibition 'दिर्वचनेऽ वि' (2243). Thus ङित् takes effect first giving भू भु इ चत् of which the second भू will have इङि and चावादीय as the result of चिच्कार्ये and उपधाङ्ङ by यो चङि— (2313) then the उकार (by this rule) of the first i. e. the अभास भू will be replaced by इ for 'सन्वत्' (2317) will not apply as there is no चकार in the first or अभास भू । Then by दीर्घ ('दीर्घो लतोः') and अभासलङ्ङत् we have चवीमवत् । Similarly चवीपवत् (पूङ्), चवीमवत् (भूङ्), चवीयवत् (ड), चवीरवत् (ढ), चवीलवत् (लृ) and चवीलवत् (लृ) । Note that as the rule 'योः पुदण्—' merits the modification as 'योः पययोः' for which see दीर्घत under 'इ च गणः' (2578) we could have effected चवीमवत् etc excepting विविविचि and विविविचि by applying इङिकार्ये first of all and finally by सन्वत् (These are all evident under 'चीनन्त्' resulting from लङ्ग परिवर्तणे under वुरादि).

मित— । चोरिति । पुवचञि चपरे इतिङिद । चोरिति च इत्यङ्ग चङानम् । 'पुवचञि' इति समाहारङ्गात् सम्प्रत्येकवचनम् । पुव चञ् च न् च तञिन् । चपरे इति बहुव्रीहिः । चः परो यस्यात् इति । 'सन्वत्' (अ. ३. ३८)

* Here सन्वदभाव comes in by 'सन्वदभानि—' (2316).

इत्यतः सतीति अनुवर्तते । 'अभ्यास' (६।४।१) इति सप्तमाध्यायपरिचयमात्रिक-
मधिकारसूत्रम् । 'अभ्यासित्' (७।४।७६) इत्यत इदिति । 'अभ्य सोपोऽभ्यासस्य'
(७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येति चामुवर्तते । तदाह—अनि परे यदङ्गमित्यादि ।
अभ्यासस्येति षड्वीचन्येन चोरित्यस्य विशेषणम् । तदाह—अभ्यासोकारासीति । अपरे-
इति तु पुण्यञ्जि इत्यस्य विशेषणम् । अत आह—अवर्णपरेषु इति । पु इति पङ्क्तिः ।
अण् इति प्रत्याहारः । अनौभवदिति । सू णिप् चक् निप् इति (कृत्वि) स्त्रिते
* अभादीयस्य णिधि निषिद्धत्वात् मानेन द्वित्वम् । ततोऽङ्गस्य (सप्तमस्यङ्गस्य)
णिधि ङही, आभादीये, 'चो चङि—' (२३१४) इत्युपधाङ्गस्य च अकारपरकतया
सू इत्यभ्यासस्यस्य सकारस्य इत्यन् । तस्य दीर्घोक्त्योरिति दीर्घः । 'सुक् कृत्—'
इत्यङ्गानमयः । अत अभ्यासे अकाराभावात् 'सम्पत्तः' (२३१७) इत्यङ्गानमयत्वरिति
श्रियम् । अत सन्वयुं तु 'सन्वयुज्जुनि चकपरंजनलोपे' इत्यनेनेति संयन् ।
नच सुभु इति द्वित्योत्तरं ह्रस्वावादेशयोः कृतयोः 'चो चङि—' (२३१४) इत्युपधा-
ङ्गस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०) इति तस्य (सप्तमाङ्गस्य) स्त्रानिवद्धभावेन अभ्यासो-
कारस्य—अकारपरपङ्क्त्यादिपरकस्यभावात् सन्वयस्वाप्सत्तेरितुं न स्यादिति वाच्यम् ।
एतत् सूत्रपरमसामर्थ्यादेव स्त्रानिवद्धादभ्यासप्रत्ययेरिति तत्त्वबोधिकादी श्रुतम् । एवमपीप-
वत् (पूक् पवने इति धातुः) । अनीमवत् । खष्टं भूले । अयीयवत् (यु मिश्रयादौ) ।
अरीरवत् (र वध्ने) । अवीमवत् (खृज् सिद्धने) । अवीमवत् (जु भतौ) ।
चौवोऽयमन्तिको धातुः । 'सुक्कृत्—' इत्यवोक्तः । अपरे किम् । उभूवति ।
पुण्यञ्जौति किम् ? कर्तुमविधति ।

२५७८ । स्त्रवतिनृपोतिद्ववतिप्रवतिप्रवतिस्थवतीनां वा ॥७।४।८१॥

दो— । एवामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात् सन्धनर्षपरि

* 'चोः पुण्यञ्जि—' (२३७०) इति सूत्रे मयस्योरिति वक्तव्यं यमैप्रत्याहारककार—
सङ्कोक्तिः 'णिधि अच आदीयो न स्याद द्वित्वे कार्ये' इति दीर्घितयस्यः 'ई च वयः ।'
(२५७३) इति सूत्रे द्रष्टव्यः । तत्रैव च अनौभवदित्यादिः प्रकाशान्तरेण (प्राक्-
चिप् पसक्या) साधनमपि द्रष्टव्यम् ।

धात्वचरे परे । असिस्त्वत्—असुस्त्वत् । 'नाम्नोपि—'
 (२५७२) इति ऋस्त्वनिषेधः । अशशासत् । अडुदौकत् ।
 अचौचकासत् । अतागरे—अचचकासत् । अग्लोपीति
 सुवधातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । अशन्तास्त्रिच् । पूर्वविप्र-
 तिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं वाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'चौ-
 चञि—' (२३१४) इति ऋस्त्वः । 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इति दीर्घः (१) । न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसम्भवः । अशक्त-
 निर्वृशात् । अचूचुरत् ।

इत्थ i.e. इत्थर is optionally substituted for the उच्चार of the अभाव of these roots (ख्, यु, ह्, म्, झ् and च्) when in अच् (or अच्वद्भाव) a radical धात्वचर letter followed by अचर्षं follows. Thus असिस्त्वत्—असुस्त्वत् । अशिशवत्—अशुशवत् । अदिद्वत्—अदुद्वत् । अपिप्रवत्—अपुप्रवत् । अपिप्रवत्—अपुप्रवत् । अचिचवत्—अचुचवत् । The process in all the cases is the same as in अचौचकासत् etc. The only diff. is that here 'दीर्घो लघोः' (2318) does not apply for the इत्थर in असिस्त्वत् etc becomes रुच् (and not ऋच्) in connection with अच् etc which contain a conjunct letter (संयुक्तार्थे) । The उच्चार of शात्तु elides. Thus it (शात्तु) is अग्लोपी and consequently 'नाम्नोपि—' (2572) applies. अचौचकासत्—अचचकासत्—the former is effected by the saying 'अचपरौ चो यदङ्गम्—' and the latter by 'अङ्गसंज्ञानिजिजं अङ्गपरं'

* 'इति दीर्घः' इति—इति ऋस्त्व इत्याहवाहिति दीर्घं तस्यपि वाच्यम् ।

मरुत् तत् कापि सूत्रे न दृश्यते । अतः मरुचिदुदाहरः ।

विधिति वाक्त् तत्परं वृद्धव—etc.' see the rule 'सुगुणवृत्ति—' (2316) as also the verse 'वकासो त्वमविटं न स्यात् स्याच्च व्यवसाया' (4th)—under 'दीर्घो—' (१११८); वकास is स्रष्टि or स्र-elding and hence वक्तृलोपी. Thus 'वक्तृलोपी—' (2573) applies. We shall also instance the cases of 'वक्तृलोपी—' in the सुधातु or ज्ञानधातु chapter (cp.—असंख्यमानत अतितिरावत् etc.).

अन्तात्—etc. A root which takes णिच् in स्वाच् (as कुरादि class do) will take also the हेतुमण्णिच् or causative णिच्. Thus कुर by स्वाच् णिच् becomes कौरि. Then कौरि (कुर् + णिच्) + णिच् + शप् + तिप् will give कौरयति (as in स्वाच् णिच्) for the स्वाच् णि or णिच् elides by barring the इति (directed by 'अथो णिचति'—245) owing to the varttika 'अथोपाधिपञ्चपञ्चद्विदीर्घोऽथ; पूर्वविप्रतिषेधेन' (explained under 'कौरमिति'—2313) or because 'कौरमिति' is an अपवाद सूत्र and hence विलोप occurs first. Now the form stands कौरि = शप् तिप्—कौरयति by गुञ् and चवादीम् ('स्वाच्—' (2168) and 'एचोऽव—' 61). In con. with चङ् the सपधा of the चङ् will be कृञ् by 'चो चङि—' (2314). Thus चङ् कौर् इ चङ् तिप् will now give च कुर इ चत्. Then by duplication च कुर् कुर इ चत् = चकुरचत् (इवादि: शेष: and विलोप) = चकुरचत् by 'दीर्घो लघो:'. Here you cannot urge that both सपवाङ्मस and चव्यासदीर्घ are impossible due to the वक्तृलोपिल or इ-लोपिल (elision of इ of कौरि whence we have कौर् as above). For चि is held to be an जाति or जाति (Genus) and not व्यक्ति (Individual). Thus the elision of the first णिच् does not make any change as there exists the 2nd णिच्.

Hence the rule 'नाञ्चोपि—' (2572) does not apply, consequently 'चो' becomes च्च by 'चो च्चि—' (2314) and the च्चञ्च is दीर्घ by दीर्घो लघोः (See also नित—below).

मित—। अतस्तीत्यादि। पूर्ववदनुवृत्तिः। पूर्वसुवाहपरि इति चानुवर्तते न च
 'पुयच्' मि' इत्यपि भवतावात्। तदाह—एवमित्यादि। अतरे। इति चोर् इत्यर्थः।
 'असिचवन्—असुचवत् इति। 'अ' इति संयुक्तवर्णपरकत्वेन 'सि' इत्यस्य इकारस्य
 'संयोगी गुरुः' इति गुरुतया 'दीर्घो लघो' रित्यस्याप्रवृत्तिर्न दीर्घः। एवमसुचवदित्यतः,
 अतस् पूर्ववत्। अतस्तीत्यादेरुदाहरणम् असिचवन्—असुचवत्। अदिचवन्—
 अदुचवन् इत्यादि। अथ शास्त्रे चनुमिती इत्यस्य सकारलोपिन चन्सोपित्वा-
 दुपवाङ्मत्वाभाव इत्याह—'नाञ्चोपि—' इति। तत्रापि अनुपवरकत्वाभावाद् अन्त्यासा-
 कारस्य न दीर्घः। एवम् अदुटोक्तम् 'दीर्घ' इति अदिद्वयम्। चचोचकासन्—
 चचचकासन् इति। 'चकास' इति सकारकत्वेन चन्सोपित्वाचानुपवाङ्मत्तः।
 अतस्तीत्यादि इति। 'चकासी नृभक्षनिदं न क्षात् क्षाच्च व्यवसाया' इति 'दीर्घो
 लघोः' (२३१८) इत्यत्र अनुवर्णकिकात्वेन चका' नतवचम्। तत्र पूर्वं 'चक्-
 परे चो यदङ्' तस्य योऽभ्यासो लुपपर' इति व्याख्याने दीर्घसन्वद्भावाभ्यां सिध्यति।
 अतस्त्वयं पचो भाष्यानाददो नावेवासम्भवः। उत्तरम् (६५५) 'चक्चका-
 निमित्तं यदङ्परम्' इति प्रथमव्याख्याने सिध्यति। अद्यानेकवृत्त्यवधानाद् दीर्घ-
 सन्वद्भावी न। अनुधातुप्रकारश्च इति—चतितिराजद्विवादी इत्यर्थः। उदाहरित्यते
 भवेति शेषः।

अन्ताभिश्चनिति। चुरादिसंयोगधातुभ्यः स्वर्यस्त्रसंयोगे ईतुनचिचपि भवतीत्यर्थः।
 तत्र स्वर्यविधा चुर धातोः 'चोति' इति इवे जाते ईतुनचिचि चोरि + चिच् + ऋप् तिप्
 इति स्थिते 'चचो चिचि' (२३३) इति प्राप्ता उच्चिं वारयति पूर्वविप्रतिषेधोक्तिः।
 'अञ्चोपादिभ्यश्च ऋण्युणञ्चिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधम्' इति वार्तिकोक्त्यादिभ्यः। (वार्तिक
 निदं 'चेरनिटि' (२३१९) इत्यत्र व्याख्यातम्)। पचात्तरनाह अपवाङ्मादयेति।
 चेरनिटि इति सूत्रम्, अपवादत्वात् चिचोपस्यैव 'परनित्यान्तरङ्—' इति परित्याग्या

‘माकृप्रवर्तेरिति भावः । एवञ्च हेतुमन्त्रिणो लोपात् यमश्च त्रिषी वा पिप्पलादाश्च—
 सार्वधातुकार्थधातुकार्योरिति वृत्तः । अथ चङि प्रक्रियामाह—‘वी चङि—’ (२११३)
 वृत्त इति । चङश्च उपधाङ्गश्च इति भावः । दीर्घोच्योरिति—अभ्यासदीर्घ—
 इति शेषः । अथ स्थावन्त्यस्य ‘चोरि’ इत्यस्य चोरिकारलोपान् ‘चोर’ इति जाते
 ‘वी चङि—’ इत्युपधाङ्गश्च चुर इत्यस्य हितम् । ततोऽभ्यासस्य चुर इत्यस्य दीर्घो
 च्यचुरात् इति सिध्यति । परन्तु चोरिकारलोपान् धातुरसम् च्योपी भवति । ततश्च
 ‘माच्योपि—’ (२५७२) इति उपधाङ्गस्याभाव आभवति । तस्मात्साह ‘दीर्घो च्यो’
 इत्यपि न प्रवर्तते वृत्तापानम् । अथ चाङ—न चान्योपिवा इति । इत्योरपि इति ।
 उपधाङ्गस्याभ्यासदीर्घोऽपीतिव्यर्थः । कुतो नासम्भव इत्यत्र आह—आहूतिनिर्देशादिति ।
 ‘चोर्धि’ च्यत्यस्य आहूतिः निर्देशाद् व्यवहितत्वात् । एवञ्च जातित्वेन सार्व-
 धातु हेतुमन्त्रिणोऽस्य फलितम् । ततश्च स्थावन्त्रिणो लुप्तत्वेऽपि हेतुमन्त्रिणः सत्त्वात्
 न चिच्परत्वादिह । अथ इकारलोपाभावस्याच्योपितम् । अतश्च वृत्तदीर्घो
 सिध्यतः । परन्तु ‘अथ जातिनिर्देशोऽयुक्तः’ इति शब्देऽनुशेषेरे विस्तरेण प्रपञ्चितमिति
 तत्रैव द्रष्टव्यम् । अथ ‘टु चो वि गतिहङ्गो’ इत्यस्य चङि सम्प्रसारणविकल्प-
 दर्शयितुमाह—

२५७८ । चो च संयङ्गोः ॥ ६।१।३१॥

दो—। सन्परे चङ्परि च चो श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् ।
 ‘सम्प्रसारणं तदाययश्च कार्यं चलनत्’ (परि—) ? इति
 वचनात् यादौ सम्प्रसारणं पूर्ववृत्तम् । अशुश्रवत् । चलनत्त्वान्म
 दीर्घः । अगिश्चयत् ।

The root चि (टु चोचि गतिहङ्गोः) gets सम्प्रसारण optionally when
 चि i.e. चिच् followed by सच् as also चङ् follows. Thus in चि
 followed by सच्—विद्याविषयि—यद्याविषयि (see under—‘चिङ्पुष्-
 —’ २६२६). Now in चि followed by चङ् the form standing—

अत्रि चिच् चक् तिप्, the चिच् कार्ये i.e. इति and चायादीन् due to चिच् comes in first, then सम्प्रसारण। But in this case the form will be अश्विनयत् and not अश्विनवत् which is intended. So Bhaṭṭoji brings forward the statement of Bhaṣya viz सम्प्रसारणम् etc (see भाष्य under 'शित्तव्याससोमयेवाम्') meaning सम्प्रसारणम् as well as operation in connection with it is of greater force than any other operation. Thus सम्प्रसारण and पूर्वस्व ('सम्प्रसारणात्'—३३०) operate first and then हित्, चिच् कार्य and च्यासदीर्घ giving अश्विनवत्। When there is no सम्प्रसारण the form is अश्विनयत्—here the च्यास is not दीर्घ for इ of चि is not लुप्त due to the following of the संक्षेप letter 'च' (the 'च' of चि is dropped by 'इत्यादिः शेषः')।

नियमः—१. चो चिति। 'विभाषा चः' (६।४।३०) इति सूत्रम्. 'चकः सम्प्रसारणम्' (६।१।१६) इत्यन्तं सम्प्रसारणमिति आनुवर्तते। 'संक्षेपो' इति च चिच् चसप्तमीद्विवचनम्। सन् च चक् च (चकः) ततोः। एतद् चो इत्यस्य विशेषणम्। अत आह—सन्परे चक्परे च चो इत्यादि। ननु अत्रि चिच् चक् तिप् इति स्थिते चकश्चत्वाद् चिच् कार्यं प्रागेव स्यात् ततः सम्प्रसारणम्। तथाच अति अश्विनयत् इत्येव स्यात् न लघोऽयम् अश्विनयत् इति। अत आह—सम्प्रसारणं तदानीयवक्तु कार्यं बलवत् (नेति परिभाषा इति शब्दं नुजेखरे स्थितम्—पणन सूत्रे सर्वत्र परित्याग-त्वेनैव यदर्थं दृश्यते)। भाष्यवचनमेतत् 'शित्तव्याससोमयेवाम्' इत्यत्र निवृत्तम्। एवञ्च प्रागेव सम्प्रसारणम् तदानीयं कार्येण 'सम्प्रसारणात्' (३३०) इति प्राचं पूर्व-स्वसमि भवति। ततो हित्चिच् कार्ये भवतः। ततश्च अश्विनयत् इति सिद्धम्। सम्प्र-सारणाभावापत्ते आह—अलघुत्वादिति। च्यासस्य 'चि' इत्यस्य इकारस्य संयोग-परकत्वेन गृह्यतया 'दोर्ध्वं लघो' रित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः। अश्विनयत् इति। चि-इत्यस्य हितम्। अस्य इत्यादिः शेषः। सम्प्रसारणस्य चिच् कार्येण उदायादीन्मोः

कृतयोः 'नौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाकृतः । एवम् अगृह्यदित्येवापि उपधा-
कृतः । अन्त्यसदोषं यो लुपपरकत्वादिति विभावनीयम् । अदत्तेर्णिचि लङादौ श्राव्य-
तोल्यादि श्रियम् । अथ 'अवासासम्भवाविदूर्ययोः' इति प्राप्तं यत् चङि गारयति—

२५८० । स्तम्भुसिबुसङ्गा चङि ॥८॥३॥११६॥

दो— । उपसर्गनिमित्त * एषां सम्भूतो न स्वाचङि ।
अवातस्तम्भत् । पर्यसोषिवत् । म्यसोषइत् । आटिटत् ।
आशिशत् । बहिरङ्गोऽपुन्यधाकृतो हित्वात् प्रागेव । ओपेकट-
दित्करणाक्षिप्तत् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ
विधानाच्च वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिधत् । 'न न्द्राः—' (२४४६)
इति नदराणां न हित्वम् । औग्दिदत् । आडिडत् ।
आर्विचत् । 'उञ्ज आर्ववे' । उपदेशे दकारोपधोऽयम् ।
'भुजनुग्नजौपाख्यपतापयोः' (२८७७) इति सूत्रे निपातनादस्य
नः । स चान्तरङ्गोपि हित्वविषये 'न न्द्राः—' (२४४६) इति
निषेधाज्जिगद्स्य हित्वे कृते प्रवसते । न तु ततः प्राक् ।
दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औजिजत् । अजादेरितेयव । नेह ।
अदिद्ववत् ।

The *व* of these roots in चङ् is not replaced by *व* due
to a cause existing in the उपसर्ग's. Thus अवातस्तम्भत् (but
elsewhere अवष्टम्भयति etc. with यत्)—this is an exception

* 'उपसर्गस्वात्रिभिन्नात्' इति वसवोविनीतमतः पाठः । स एव च
सनीषीनः 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकसत्त्वात् यन्मयावेवं श्रयं
स्वाह्यातलाभं ।

to the rule 'अभाषासम्बन्धाविहृत्योः' (2273). पर्यन्तौषिवत्, गमोवदत् (परि—विच् (तत्पुरुषान्ते) + चिच् + चक् तिप्; नि—वद् (सर्वणे) + चिच् + चक् तिप्) here in both the cases the उपसर्गनिमित्त एत्व directed by 'परिनिविध्यः क्षेत्रहितसर्वविमुक्तः' (2275), is prohibited by this rule, hence the अभाषा is without एत्व; but the अभाषा-निमित्त एत्व of the वद् is not prohibited; hence we have एत्व in विच् and वद् by 'ब्रह्मोः' and 'आदेशप्रत्यययोः' (211—12). In चाटित् (चट् + चिच् + चक् तिप्) and चात्रियत् (चट् + चिच् + चक् तिप्), the उपधा इत्सा, though बहिरङ्, * will apply prior to the duplication (द्वित्व) due to the fact of making चोषि or चोष् (चोष् उपसर्गमे) as चदित् or च-eliding. The drift is this:—चोष् is चदित् and so चवृक्षोपी. Thus, in चोष् इ (चिच्) चत् (चक् तिप्) or चोषि चत्, by द्वित्व (which is अन्तरङ्), we will have चोषिचि चत् ('अनादिर्द्वितीयस्य'); but as चो now ceases to be उपधा, the rule 'नाञ्छोपि—(2572) does not apply, consequently the चदित्कारण or अञ्छोपिकरण fails and this failure suggests

* उपधावृत्ति directed by 'चौ चकि—' (2314) is बहिरङ् or an external injunction because it necessitates the existence of two affixes viz. चक् and चि whereas द्वित्व is अन्तरङ् (inherent injunction) in as much as it applies when the single affix चक् follows; cp. the saying of शैब्यः—'वहिरङ् चोषि' and 'अस्मादिचोऽन्तरङ्' or what necessitates more than one (द्विविध or द्वय) ■ बहिरङ् and what does only a very few (or one) in comparison is अन्तरङ्।

that the उपवाङ्मस (चौ बङि—2314), though बङिस् will apply before हिल. Thus in चौङ् १ चत्, 'गङ्गोपि—' applies first due to चङ्गोपिस् of चौङ् giving चौङ् १ चत्=चौङिचि चत् (by चट्, चिच्, कार्य and हिल)=चौङिचत् (by चिलोप—'चोरमिटि'). Similarly (from the fact of this suggestion which is general 'सापक्षस-सामान्यविचलान्') in चाटिटत् and चाणिमत्, the उपवाङ्मस directed by 'चौ बङि—' applies first and then हिल, अङ्गानम्, चिच्, कार्य and चिलोप etc.

To make his view more lucid Bhattoji brings forth another case such as इदिषत् (एङ्+चिच्+चङ् विद्) in connection with साङ् which prohibits इङि due by the rule 'चाटव' (269)—for in चाटिटत् etc we could proceed by applying हिल first and then उपवाङ्मस on the strength of 'चाटव' the application whereof effects चाटिटत् etc. To answer another rejoinder, viz. in 'सा भवाद् इदिषत्'—(प्र+इदिषत्) there will be इङि giving इदिषत् by 'एङ्गोपि' (73) as इदि is nothing but एङ् itself by the maxium (आय or परिभाषा—) 'एङ्गोपि' इदिषत्, (1) Bhattoji says एजादी etc. i.e. as the इङि takes place only when एदि and एषदि etc. have एङ्, (ए, ओ, ऐ, औ,) for their beginning letter. Hence here in इदिषत् there will be गुञ् and not इङि by 'एङ्गोपि—'. चौङिचत्—the root उङ्गो क्विचि (इदिदि). In उङ्, २ (णिच्) चत् (चङ् तिप्)—after चिच्, कार्य

(1) A term or word which has undergone any change only partially is to be looked upon as the selfsame word or term ; cp.—भाषा—उङ्गो क्विचि चत् (चङ् तिप्) ।

'दि' will be duplicated by 'न द्वाः—' (2446) then as before. In चङिङत्—the root is चङ् (चद् + ङ्) hence its चयभा is द्. Here after चिच्कार्ये, 'दि' will be doubled. Similarly in चङिचत् (चच् + चत्), after चिच्कार्ये, चि is doubled then चिषीप etc. The root चङ् (चङिङ्) has द् for its penultimate as instructed in चातुपाठ and this द् becomes च irregularly as we have seen it is used thus in the rule 'सुगुणौ—' (2877). And although this (च) is चकार yet in the matter of द्वित्व, it will take place after the word 'जि' (ज् with चिच्) has been duplicated owing to the prohibition 'न द्वाः—' and not before this i. e. the prohibition 'न द्वाः—' on the score of the utterance of दकार. Thus श्रीविजत् (चद् चद्वि चङ् तिप्=चौद्वि जि चत्=श्रीविजत्). The prohibition 'न द्वाः—' (2446) will apply only when न, द् and च come after चच् and not otherwise; cp. 'चचः पराः उचोमाद्वौ नदरा द्विर्न भवन्ति'. Thus it will not hold good in the case of चदिद्वत् (द् + चिच् + चङ् तिप्=चद् दुद् च चत्=चदुद्वि चत्=चदिद्वत्—) by 'सवतिष्ठचोति—' (2578) then चयभा—ङ्स् and चिषीप (alternative चदुद्वत्) for the 'द' here does not come after an चच्. If the reading is चदिद्वत् then the root is 'द्' which becomes द्वापि by 'चर्चिङो—' (2570), the चयभा 'द्' (दकारिः द्वेः) first being 'द' by 'ङ्स्' and then being 'दि' by सवतः.

जित—: चाम्, इत्यादि। 'अपदानास्य सूर्यः' (५२।१५) इत्यधिकृतम्।

'उचिः चाचः चः' (५२।१६) इत्यतः स इत्यनुवर्तते। 'न चपरसपिचि—' इत्यतो

मेति च । अत्रैव ह्ये 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति च आक्षिप्तं कर्तते । तदेतत्
सकलमभिधेयत्वाद्—उपसर्गादिति वक्तव्यम् । 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति पाटी
आद्यान् 'अन्वयात्' वक्तव्यत्वादित्यत्र । अत्रात्रात्रात् इति—वक्तव्यम् । अत्रात्रात्रात्
'अन्वयात्' इति वक्तव्यम् । 'अन्वयात्' इति वक्तव्यम् । 'अन्वयात्' इति वक्तव्यम् ।
इत्यत्रात् स्वरान्तात् चङि इमम् । उपसर्गादिति वक्तव्यम् । अत्रात्रात्रात्
वक्तव्यम् । ('अन्वयात्'—) न तस्यासुपरवर्तिनः सत्तरस्यस्य इत्यत्रात्
तस्य वक्तव्यमिति वक्तव्यम् । 'वात्वादिः सः यः' इत्यनेन सत्ते पञ्चमस्य
सिद्धेर्वात्वाद्वाङ्म् सत्तरस्यस्य चितोपः दीर्घो लघोरिति दीर्घः । एवम्
(नि—महर्षेण + चिच् + चक् विप्) इत्यत्र । ननु आद्यात्वेन आद् चिच्
चक् तिप्, इति, आच् चिच् भक् विप्—इति च स्थिते 'चो चङि—' (२११४) इति
व्याख्याद्वाङ्म् उपधाङ्ख्यो विधेयः । स तु बहिरङ्, चक्परस्मैपदानेन वक्तव्य-
त्वात् । इत्यत्र चङ्मात्रादित्यत्र—अत्र इत्यन्तरङ्म् । तत्र 'असिद्ध' बहिरङ्म-
न्तरङ्म् (परि—) इति व्याख्याद्वाङ्म् इत्यनेन वाक् प्रवर्त्यते । कर्तुं च हिले
आटिडदि-
त्वादौ 'आटिड' (२६९) इति इत्यादि द्वेऽपि—चौचिनत्, इदिवत् इत्यादौ न
सिध्यति । तद्वत् कर्म प्रवर्तितमिति प्राप्ते 'आटिड'—बहिरङ्गोऽप्युपधाङ्ख्यो
हिलात्
मागेव इति विधेय इति वाक्यमेव । ननु कुत इदं समाधानमित्याशङ्क्य
आटिड—
भोकेर्धर्दिङ्करत्वात् लिङादिति—'भोषु अपमयने' इति अकारात्मीयं धातुः ।
तस्य चकारस्य इदं सञ्ज्ञात्वेन भग्नोपिलं कथितम् (अ, इ, उ, च, ङक्) ।
'तथा सति आद्यात्वेन चिच् चित्येव हिलेन च 'अजादेर्हितीयस्य' इति विश्वस्य
हिले चौचिणि चत् (चक् तिप्) इति स्थिते सत्तरस्यस्य 'चो' इत्यस्य यथावात्
उपधात्वाभावेन 'नग्नोपि—' (२५७२) इत्युपधाङ्ख्यविधेयो न प्रवर्तते । तत्र
चोके 'धर्दिङ्करत्वं' त्वर्थम् । तदेतद्व्यस्ये सद् उक्तार्थे (बहिरङ्गोऽप्युपधाङ्ख्यस्य
हिलात् प्राक्प्रयोगे) आप्तम् । एवञ्च चिच् चित्येव आटि, आचि इति जाते
'अजादेर्हितीयस्य' इति टित्यस्य विभक्त्या च हिले 'चोरिति' (२११५) इत्यन्तर-
स्यस्य चितोपः । एवमन्वयः । आ मयान् इदिवत् इति । एवमेव चोके

रूपम् । 'न नाङ्योगे' इत्याद् प्रतिषेधः । आङ्घोरेण 'नाट्' (२६६) इति वृद्धिः
 स्यात् । इह तदभावात् तम् । अत उपधाङ्गस्य अपरप्रतिपत्यर्थमिदमिति बोध्यम् ।
 ननु सा भवान् 'प्रेदिधत्' (प्र + इदिधत्) इत्यत्र 'एत्थेधतृत्' (३२) इति
 वृद्ध्या प्रेदिधत् इति स्यात् 'एकदेशविकृतस्यान्यत्वा'दिति न्यायात् इति चेत् ।
 तत्राह—एजादी इति । अयमर्थः—'एत्थेधतृत्' इति सूत्रं तावत् 'भवन्तो-
 दीजायोरेत्येधत्' इति च परे वृद्धिरेकादेशः स्यादिति व्याख्यातम् । तत्रात्र
 एजादित्वाभावाद् वृद्धिर्न प्रवर्तते इति । अन्तर्लक्षणे इत्यस्य चरूपरे यौ चिन्वा
 सङ्गतस्य 'दि' इत्यस्य द्वित्वेन औनिदित् इति भवति । न तु 'एजादेर्दि' इति
 इति नकारस्येति वाच्यम् इत्याह—'न न्नाः—' (२४४) इति । 'अथ पराः संयोगादयो
 नदरा द्विर्न भवन्ति' इति व्याख्यातं प्राक् । एवम् आङ्गित्वात् ('कल्' अभि-
 योने'—इत्यस्य दकारात् परस्य (चट् + ङ) ङि इत्यस्य द्वित्वं प्राग्भूत्) । चाचि'धत्—
 ('अथ पूर्णावाम्—अत्रापि रजस्य न द्वित्वं भिन्नु तस्मात् परस्य 'चि' इत्यस्य) ।
 कृष्ण चाचि'धत् इति । ननु चट् सविन चट् तिप् इति स्थिति 'विज' इत्यस्य
 द्वित्वे वृद्धादिशेषे औनिदित् इत्यनिदित् आपद्यते । इत्येते तु औनिजजत् इति ।
 तत्र कथमित्यत्र आह—उपदेशे' इति । तत्र किं मानमित्यत्र आह—
 'भुजगुज्जी—' (२८०) इति । ननु तथापि लकारमात्रापेक्षया यस्य चत्त-
 रक्षलेन तस्मिन् प्राग्निहिते पुनर्लकारीपक्षलमेव भवति । तत्र दकारोपक्षलेन
 उपदेशो व्यर्थः । दकारोपक्षोपक्षस्य हि एतदेव प्रयोजनं यथा 'न न्नाः—' इति
 निषेधाद् दकारस्य द्वित्वं न भवेत् किन्तु तत्परवर्ति 'वि' इत्यस्य भवेदित्या-
 यस्या तत्राभते स चाकारप्रोऽपौल्यादिना दकारोच्चारणसामर्थ्यादित्यस्येन । स इति
 न । अन्यत् सुनमम् । ननु 'न न्नाः—' इति किं सर्वत्र प्रवर्तते ? नेत्याह
 —अत्रादेरेति इति । अत्रादेरेव धातोः परा संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति
 न तु वृद्धादेरपि पराः । तमेव व्याख्यातत्वादिति भावः । एवम् अदिद्वत्
 इत्यत्र 'दु' इत्यस्य द्वित्वं फलितम् । तत्र उपरक्षणे वृद्धायादेशयोः कृतयोः
 उपधाङ्गस्य भिन्नोपे च 'अवतिष्ठतीति—' (२४७) इत्यनेन अदिद्वत्—चट्-

इवम् इति सिद्धम् । अदिदुपम् इति तस्यवोधिका पाठः । तत्र 'दा' इत्यस्य चङि रूपम् । अचि 'अति' इति—(२५७०) इति पुनानमि द्वापि इति पाठे तस्य चित्त्वे च्वादिभेदे अस्यादे दा इत्यस्य 'कृष्णः' (२१८०) इति कृष्णे तस्य 'सम्मतः' (२७१७) इत्येव 'दि' इति भवति । उत्तरखण्डे तु 'चौ चङि—' (२३१४) इत्युपभाषणः, 'नेरचङि' (२३१५) इति चिन्तयितव्यम् ।

२५८१ । रमेरञ्च लिटोः ॥७१॥६३॥

दी—रमेर्नुम् स्वादचि न तु यञ् लिटोः ।

The ang. तुम् takes place after रम् when चञ् follows but not when ङ् and लिट् follow.

नित— । रमेरिति । 'इति तुम्—' (७११५८) इत्यतो तुम् इति, 'रचित्तेरचि' (७११६३) इत्यतोऽपीति आहुवर्त्तते । अत आङ्—रमेरित्यादि ।

२५८२ । लभेच्च ॥७१॥६४॥

दी— । अररन्धत् । अललन्धत् । 'हेरचङि' (२५३१) इति सूत्रे 'अचङि' इत्युक्तोः कृत्स्नं न । अजीहयत् । 'अत्सञ्च-दृत्वरप्रथमदस्तु स्यात्' (२५६६)—असञ्चरत् । अदंदरत् । तपरसामथर्गादत्र लघोर्न दीर्घः ।

चञ् also gets तुम् when चञ् follows but not in ङ् and लिट् । Thus अररन्धत् and अललन्धत् (अद् रम् इ (ङिञ्) चञ् लिट्—no इत्त and दीर्घ of the अभास due to the following of 'ञ' which is a संयोग letter). अजीहयत्—Here the 'ह' after अभास is not substituted by तु i.e. च due to the प्रसङ्गप्रतिषेध. 'अचङि' in 'हेरचङि' (2513). असञ्चरत्—here 'सम्मतः' is barred.

by 'चत् चूट्—' (2566). चट्हरत्—the substitute अट् being
 तपर (तः परी यस्मात्), the short च in the अभ्यास 'ट्' is not दीर्घः ।
 चतलरत् । अपप्रथत् । अनवदत् । अतलरत् । अपव्ययत् ।

नित—। लीङ्गिति । प्राग्वदर्थ इत्यनुक्तिः । शीघ्रविभागस्तु—'वाङ्गो वि'
 (३११६५) इत्यत्र लभेरेतानुङ्गिण्या स्मादित्येकमर्थमिव्याहः । अररभत् । अकलमात्
 इति । संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावात् सन्बद्धभावविरहः । ततश्च इत्यदीर्घोऽपि न
 प्रथर्तेतः । कुत्वं नेति—अजीह्यत् (हि विच् चट् तिप्) इत्यत्र अभ्यासात्
 परस्य द्वेः कुत्वं (घत्वं) नेत्यर्थः । । अचक्षरत्—अत्र 'चत् चूट्—' इत्यनेन
 'सम्बन्धः' इत्यस्य बाधः । लघुपरत्वाभावात् दीर्घः । ननु चट्हरत् इत्यत्र अभ्यास-
 चकारादकारस्य दीर्घः स्माद्व्युत्पात्त इत्याशङ्क्य चाट्—तपरसामर्थ्यादिति । 'चत्'
 इत्यस्य तपरस्वरसात् । एवम् चतलरत् । अपप्रथदित्यादौ यथासं बोध्यम् ।

१५८२ । विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥३१४।८६॥

दी—। अभ्यासस्यात्त्रं वा स्याच्चरूपरे चो । अववेष्टत्—
 अविचेष्टत् । अचचेष्टत्—अविचेष्टत् । 'भ्राजभ्राज—' (२५६५)
 इत्यादिना वीपघाञ्जसः । अविभ्रजत्—अवभाजत् । 'काष्ठा-
 दीनां वेति वक्तव्यम्' (वार्तिक)—स्थन्ताः कण-रण-भण-
 अण-लुप-ह्रैठः काष्ठादयः षट् भाष्ये उक्ताः । द्वावि-वाष्णि-
 लोठि-लोपयस्त्वानो अधिका ग्यासे । 'वाञ्चिलोटो' इत्यप्यन्यत्र ।
 इत्य' हादयः । अचीकणत्—अचकाणत् ।

चत् i. e. च is optionally substituted for the अभ्यास of
 वेष्टि (वेष्ट्) and वेष्टि (वेष्ट्) when चि (चिच्) followed by
 चट्, follows. Thus अववेष्टत् etc. The penultimate of द्वाज
 will optionally become ञ्स by 'भ्राजभ्राज—' (2565). Thus

अभिधजत्—अवधाजत्. When the उपधा is क्ख, the अन्धा gets इत्थ by सन्धतः due to 'सन्धज्जुनि—' (2316) but the same is not lengthened (दीर्घ) due to 'ध' which is a संयोग latter. 'काष्ठादीनाम्—' This is a Varttika meaning the उपधा of कश्चि, राश्चि, भाश्चि etc. optionally become क्ख. भाष्य states that चि- ending (causative) कश्च, रश्च, भश्च, जश्च, कृष् and कृट् are six only; whereas शास्त्र reads four ज्ञाप्ति (ज्ञेष्), वाप्ति (वप्), लोटि (लुट्) and लोपि (लुप्) or ज्ञाप्ति (लुप्) in addition to the above six. Moreover elsewhere we find two more—वाप्ति (वप्) an लोटि (लुट्). Thus काष्ठादि roots are twelve in all. अवीकयत्—अवकायत् (the इकार being लघु, the rule 'दीर्घो लघोः' applies). Similarly अवीरयत्—अवरायत् etc.

मित—। विभावेति—'यत् लोपोऽभ्यासस्य' (७४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इति । 'यत् लुट्—' (७४।५९) इत्यतोऽत् इति, 'सन्धज्जुनि कङ्परि—' (७४।६१) इत्यस्यङ्परि इति चानुवर्तते । 'कङ्पर' इत्यनेन कुराचिपात् 'कङ्परि शी' इति स्रभ्यते । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—अभ्यासस्य अन्तर्मित्यादि । यद्वैष्टत् इत्यादि । एकारस्य उपधात्वाभावात् क्खः एवमभ्यासदीर्घोऽपि न । अभिधजत् इति—'आव—' इत्यनेन उपधाङ्खपथे 'सन्धज्जुनि—' इति सन्धजम् । 'सन्धत' इति सन्धम् । 'ध' इति संयोगपरतया इकारस्य लघुत्वाभावात् दीर्घः । काष्ठादीनामिति—वास्तिक-मिहम् । काष्ठादीनां कङ्परि शी वा उपधाङ्खः सादिति तर्कः । काष्ठादयश्च हादय इति द्रव्यमिति शब्दा इत्यादिना । कश्च निनीकने । रश्च मज्ज मब्दे । जश्च दाने 'विश्रायणं वितरणं व्यञ्जनं प्रतिपादनमि'त्यमरः । लुप् क्खेने । कृट् विधाधाधम् । ज्ञापीति । ज्ञेष् अर्धायां मब्दे च । वप् मब्दे । लुट् प्रतीयाते । अन्धवापि ङ्ख्यते । 'हारोऽयं हरिचापौचां लुठति कानमण्डलं' साहित्यदर्पण । लोपोमि विश्रान्तिर्हृशः । ज्ञाप्ति इति पाठे लप व्यञ्जायां वाचि । वाचिलोटी इति । वप् दाने । लुट् लोके ।

ठर्गप्रथमान्तः । पूर्वस्तु ठर्गोद्वितीयोपच इति शेषः । अनीकपात्—अन्यत्रापत् इति ।
 उपपात्रस्यपत्तेरुत्पत्त्यर्थेतिदीर्घाः प्राप्नुवन् । एषम् अनीरपात्—अन्यत्रापत् । अनी-
 मपात्—अन्यत्रापत् । अस्मिन्पात्—अन्यत्रापत् । अस्तुपात्—अस्तुतोपात् । अजोद्विठत्-
 अजिद्विठत् । अजुद्वत्—अजुद्वत् इत्यादि ।

२५८४ । स्वापेक्षङि ॥६।१।१८॥

दो—एतत्स्व स्वापेक्षङि सम्प्रसारणं स्वात् । अस्युपत् ।

अप् followed by चि will have सम्प्रसारण in चङ् । Thus अत्पत्—
 —here सम्प्रसारण and पूर्वद्वय will operate first, then द्वित्व, स्वत्व
 and दीर्घ ; cp.—सम्प्रसारणं तदाश्रय्य कार्यं वसवत् । यत् by 'इप्
 जोः' 'चादेश' (२११—१२) ।

नित— । आदेरिति । 'अङ्गः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणम्
 इत्यनुवर्तते । आदेरिति चिच् निर्विशेषः । तदाह—एतत्स्व इति । अङ्गि किम् ।
 आपयति । अस्युपत् इति । 'सम्प्रसारणे पूर्वद्वये च द्वित्वम्' । स्वत्वदीर्घो-
 चेतम् ।

२५८५ । शाच्छासाह्वाव्यावेपा युक् ॥७।३।३७॥

दो— । शौ । पुक्कोऽपवादः । प्राययति । ज्ञाययति ।
 साययति । ज्ञाययति । व्याययति ।

The ang. युक् is ordered after the roots शौ, शौ, शी, श्वि, व्यि, श्वि,
 श्वि and पा to drink when चिच् follows. (शौ etc = श्वा etc by चादेश
 उपदेशेति । Thus शौ + चिच् यप् तिप् = श्वा युक् चि चति = श्वायि चति =
 श्वाययति) । श्वि and पा give प्राययति and प्राययति cp 'प्राययन्तौ प्राययन्ते च
 सिन्धुः' (२८—१२ canto).

नित— । श्रैत्यादि । 'चति' शौ...पुक् शौ' (७।३।३६) इत्यतः शौ इत्यनुवर्तते । यतः

शेषपुरणेनाह—अविस्ति । सूत्रे यो तन्मूकपदे, की छेदने, यो चत्तकर्मणि, इत् स्पर्धायां
इत्ये च, अत् संवरणे इत्येषां कृतात्वायां वेच् तन्मुञ्चतामि वा पाप्मे इत्यनयोच इत्यात्
मङ्गीकृतवचनम् । ‘आ’ इत्यत ‘दीर्घात्’ (१४८) इति तुगागमो बोध्यः । शाययति इति ।
यो णिच् इप् तिप्—आ इ अति (‘आदिचः—’) नाय इ अति—आमि अति—आये
अति—आयम् अति—एवमन्वयः । वेच्पक्षोच्—वाचयति, पाचयति । अत्र पा रक्षणे
इतिसुम्बिकरपक्ष (आदादिकस्य) नयश्चेत्—‘सुम्बिकरपक्षोऽपि विकरणयोरसुम्बिकरप-
क्षेच’ इति न्यायात् । तेन तस्य पाचयति इत्येव । भत्यादीनां अस्ति तु अयौचयत्
अचिञ्चयत् इत्यादि ।

२५८६ । द्वः सम्भूतारणम् ॥६१॥३२॥

दी— । सन्परे चक्षुपरे च यौ द्वः सम्भूतारणं स्यात् ।
अञ्जुहवत्—अञ्जुहावत् ।

The root ज् gets सम्भूतारण in चि followed by सन् and चक्षु ।
Thus in सन्—जुहावयिषति and in चक्षु—अञ्जुहवत्—अञ्जुहावत्—here
optional उपधाङ्गस्य takes place by the वार्तिक—‘आग्रादीनां वा—’ ।

नित— । इ इति । ‘यौ ॥ संयज्ञोः’ (१।१।३१) इति पूर्वसूत्रे, तदाह—सन्-
परे इत्यादि । सन्परे—जुहावयिषति इति वक्ष्यते । अञ्जुहवत् इत्यर्हि आग्रादीनां
वेति—उपधाङ्गस्यपक्षे अभ्यासदीर्घः । अञ्जुहावत्—अत्र उपधाङ्गस्यभावे सन्प्राभ्यास-
दीर्घो न । ‘आमिवाचौ’ इत्यत्र कश्चित् आसयन्वत्त्वस्य ज्ञायतेरनिङ्गपत्—अनिङ्गापत्
इत्युक्तान्तरम् । तच्चिञ्च सम्भूतारणभावात् ।

२५८७ । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । ७।४।४॥

दी— । पिबतेरुपभाया लोपः स्याद् अभ्यासस्य ईदन्ता—
देयश्च अक्षुपरे यौ । अपोपयत् । ‘अतिङ्गी—’ (२५७०)
इति पुक् । अर्पयति । ज्ञेययति । व्लेपयति । रेपयति ।
यलोपः । ज्ञोपयति । ज्ञापयति । स्थापयति ।

The penultimate of प्रियति (पा पाणि) disappears and the re-duplicate (अभास) gets ईत् (ई) as the final substitute when चि followed by चङ् follows. Thus चट् पा पिच् चङ् तिप् = अपासि अत् = अपासि पासि चट् = अपा पास्य = अपो प्य् अत् = अपीष्यत् । अतिङी etc—explained.

नित—। लोप इति । 'यो चङुपधाया ङसः' (७।१।१) इत्यलोऽनुसारेण—प्रियतेऽपधाया इत्यादि । 'गामवेकैऽलोऽन्यवधि' रित्यस्य अनभासविकारि इति निवेदाद-
भासान्तस्य ईत्यनित्याह—अपोष्यत् इति । पासि इति चिञा सङ्कितस्य द्वित्ये,
पूर्वस्य अभासङ्गत्वाद् ईत् ईत्यम् उत्तरस्य चोत्तमभाङ्गत्वविधीपयीरुत्तरस्य पधा-
लोपः । तथा चभासङ्गत्वात् न कार्यः । चित्त्वोपाद् ईत् अपधालोपः । 'अतिङी
—' (२५७०) इत्यादि तत्रैव सूत्रे दर्शितम् । 'अपीष्यति' इत्यत्र षष्ठिं वाचिता गुणः ।
यलोप इति 'लोपो व्योर्वचि' (८७६) इत्यनेनेत्यर्थः ।

३५८८ । तिष्ठतेरित् ॥७॥४॥५॥

दी—। उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परि चो । अतिङि-
पत् ।

Eng.—Easy.

नित—। तिष्ठतेरिति । पूर्ववदनुसारेण । अतिङिपदिति । अन्धत इत्यनेन
अभासस्य इत्यम् । उत्तरस्य चङुस्योपधायाङ्गनेनेति विवेकः ।

२५८८ । जिघत्तेर्वा ॥७॥४॥६॥

दी—। अजिघिपत्—अजिघ्रपत् । 'उच्छृत्' (२५६७)
अचीकृतत्—अचिकीर्त्तत् । अवीकृतत्—अववर्त्तत् । अमो—
अजत्—अममार्जत् । 'पातेणे लुप्तपञ्चम्यः' (वार्त्तिक) ।
मुकीऽपवादः । पातयति ।

Eng.—Easy. अचोक्तत्—अचिकीर्तत् see उपधायाच्च (२५७१) । अनीदत्—अनमाजत्—In the अच्यपच—सम्बन्ध, इत् and दीर्घ take effect but in the alt. case (अनमाजत्), इति comes in by 'सुजिह्वैः' (२४७३) । पातेर्णो etc.—varttika. Here 'लृक्' is the aug. (लृ) which repudiates (bars) पुक् or पू । Thus पा + शिल् = पालि ।

मित— । जिह्वेतिरिति । स्पष्टम् । अजिघ्रित्—अजिघ्रित् । सुजीय रिति भुलम् । अचोक्तत्—अचिकीर्तत् इति—'उपधायाच्च' (२५७१) इत्यत प्रतिपादितमेतत् । अचोक्तत्—अचपतेत् इति । अत्र द्वितीयोदाहरणे 'इत्' इत्यस्य उपधायाच्चोक्तम् अपाप्ता इत्तुभावेन एकत्र लङ्परकत्वादभ्यासजन्यवदभावदीर्घी । एवमनीदत्—दिश्व । अनमाजत् इति तु अत्तुभावापत्तेरुक्तम् । अभ्यासस्य उरदृष्टेन मकार—शेषः । अत्ररदृष्टस्य 'सुजिह्वैः' (२४७३) इति वृद्धिः । पातेर्णोविति । वार्तिकमिदम् । सुनिष्कारणम् । तदाह—पुकोऽपवाद इति । एवं लुका पालि इति नाते भाषयति इत्यादि विप्रतीत्यसम् ।

२५८० । वो विधूनने लृक् ॥७३॥२८॥

दो— । पातेर्लृक् स्याज्ज्ञौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान् वापयति । 'विभाषा स्वीयतेः' (२५०८) ।

Easy. 'वो' means—'of the root वै to drain,' विधूनन means shaking. वापयति—makes scented or sweet—smelling. विभाषा स्वीयतेः—explained. It is brought forward to remind the readers of optional चाङ् of the root 'लौ' ।

मित— । न इति । 'चर्ति' श्रौ— (७१॥१६) इत्यतो 'पी' इत्यनुवर्तते । विधूनन इति च कम्पार्थकं तदाह—वातेरित्यादि । चर्तिवाचं पुगपवादो लृक् प्राप्नोति न तन्वत् इत्याह—केशान् वापयति इति । सुगन्धो-करीतोऽर्थ इत्याहुः । 'वः' इति 'कोऽर्थे शेषश्च' इत्यस्य कृतात्वस्य पञ्चा निह्नवः । 'हः' इति वत् ।

‘लुग्विकरणात् लुग्विकरणयोः—’ इति आयाह्वात् लुग्विकरणस्य वार्तिके दृष्टं वा
 चेत् इत्यस्य । नारीत्यस्य ‘वार्तिकेनायं रहस्यम्, न तु वेद्यः । नापि ये इत्यस्य ।
 ‘आचक्षिण्यतात् साधुवचनत्वाच्च’ इत्याह । विभक्त्या लोबतीति । ‘लोबोलीरास्य’ वा
 स्याद् एङ्विभक्तिं अपि चेति द्विवाक्यमुक्तम् । तेनास्त्वय्यारभ्यै नमस्त्वामीपन्यासः । तत्र
 लोयतेरिति यच्चानिर्देशः न तु म्ना । तेन ‘लो लोयते’ इति आधिकारस्य
 ‘लोक् लोयते’ इति म्नुविकरणस्य च रहस्यमित्युक्तम् ।

२५८१ । लोन्तोर्नुग्लुकावन्तरस्यां स्त्रीविघातने । ३।३।२८ ।

दी— । लोयतेर्लोतिश्च क्रमात्तुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ
 स्नेहद्वये । विलोमयति—विस्त्राययति, विलालयति—
 विलापयति वा घृतम् । ‘लो द्वे’ इतीकारप्रत्यये घादात्त्वपञ्चे नुग
 न । स्नेहद्वये किम् । लोहं विलापयति । ‘प्रलसन्नाभिभव-
 पूजास्तु लियो नित्यमास्त्वमशिति (इति—१) वाच्यम्’
 (वार्तिक) ।

The augments ‘लुक्’ and ‘लुक्’ are optionally posted (placed)
 after लोयति (लो, लोह्) and ला in order in चिच् in the sense of
 dissolving or liquifying oily substances such as (coconut
 oil), ghee etc. Thus ‘लो’ gives विलोमयति (वि—लो+लुक्+चिच्
 यप् तिप्) and विस्त्राययति (वि—लो+चिच्+यप् तिप्—by रुद्धि and
 लुक्) and ला gives विलालयति (वि—ला+लुक्+चिच्+यप् तिप्)
 and विलापयति (वि—ला+लुक्+चिच्+यप् तिप् by ‘चति’— 2570). All the
 forms mean the same thing. In the वाच्यपञ्च i.e. in the case
 of ला there will be no लुक्, on the strength of the dissolu-
 tion or separation as ‘लो द्वे’. That is, this sort of लोयते

bears the स्वानिवदभाव or एकदेशविकृतभाव; hence तुक् does not apply in 'क्ष' which is itself nothing but 'क्षौ' by स्वानिवद or एकदेश-विकृतभाव । 'प्रलभन्—etc' (वार्तिक) —It has to be stated that 'क्षौ' is always or persistently replaced by क्षा (by चक्ष) in the sense of deception (प्रलभन्), oppression or overpowering (प्रभिमन्) and respect (पूजा), when a non-m-eliding affix follows. This varttika is essential for the next aphorism.

मिति—: क्षीक्षीरिति । क्षौ क्षा इत्यनयोर्भात् षष्ठीविभक्तम् । चक्षुरपि पूर्ववत् । 'क्ष' इत्यनेन क्षौ (क्षादिः), क्षीम् (दिवादिः), क्षा चाक्षि (चक्षुः) इति त्रय एवात्र गृहीत मिति तत्त्वबोधिना विचारः । तत्र च चार्त्तनेन क्षौक्षीक्षोर्भावात् आद्यत इति ध्येयम् । क्षौक्षेर्नुक् (न्) क्षाक्षेर्नुक् (ञ्) इति विवेकः । तत्र तुक्ति—विधीनयति (विपूर्वाद्धौक्षेर्नुक्) । तुगभावपक्षे तु छवि-रिच्चाह—विज्ञाययति (छक्षौ साधि इति आले छवि तुक्) । तुक्ति तु विज्ञाययति (वि—ज्ञा + लुक् इत्यादि) इति । तुगभावे 'यति'को— (२५७०) इत्यादिना पुक्—विज्ञापयति । सर्वे तुक्त्यर्थमाह—वा ह्यतम् । चक्षो तैलव्यादिः । विपातनं द्वयोश्चरणम् । ननु 'क्षौक्षीक्षेः' प्रत्ययः 'क्षा' इत्यस्यपि 'स्वानिवदादेश' इति, 'एकदेशविकृतमन्यवत्' इति वा क्त्वा तुगपि स्यात् । तत्राह—'क्षौ' 'क्षे' इति । तथा च ईकारान्तस्य क्षौक्षेर्विस्वर्गादिति भावः । क्षौक्षमिति । यत् सुग्राह्यं न । प्रलभन्त्यादिः वार्तिकनिर्दिष्टम् । प्रलभन् प्रलभन् । चक्षिभवः तिरस्कारः । चक्षिति इति एङ्विधये । एवमेवेन क्षौक्षेर्विस्वर्गे कृते चक्षुर्गोपि यत् साधारणीपदार्थमाह—

२५८२ ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥१॥३॥७०॥

दी— । क्षौक्षलियोष्मन्स्योरात्मनेपदं स्यादकर्तृगोपिफले पूजाभिभवयोः प्रलभन् चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधि—

गच्छतोत्थर्यः । श्येनो वर्तिकामुत्तापयते । अभिभवतोत्थर्यः ।
वालमुत्तापयते । वञ्चयतोत्थर्यः ।

The क्त or causative लोट् and ली become क्तात्तनेपद—even if the fruition does not rest upon the agent—in the senses of respect, overpowering and deceiving ; e. g. वापयते etc. आलीनीकरण = अभिभव or overpowering.

मित—। लिख इति । लिख इत्यनेन लीलीलीयङ्ङणम् । 'अनुदात्तकृतः—' (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । 'चोरणी—' (१।३।१३) इति च । तदन्वविधिः । तदाङ्—लीङ् लियोन् लघोरित्यादि । चकत्तुगेऽपि फले इति । चकत्ता 'विचय' इत्येव सिद्धेरिति भावः । पुत्राभिभवयोरिति अन्वयमालीनीकरणयोरेतः । प्रकृतमेव इति । स्वस्यचकारेण पूर्वसूत्रात् 'यधिवचनीः—' (१।३।१४) इत्यप्यादितदनुकृत्य इति बोध्यम् । चकत् स्वष्टम् ।

२५६३ । विभेतेर्हेतुभये ॥६॥१।५६॥

दी—। विभेतेरेच आत्तु वा स्यात् प्रयोजकाद् भयं चेत् ।

आत्तु or वा is substituted for the एच् (ए etc) of भी when the प्रयोजक or चिन्तककर्ता causes fear.

मित—। विभेतेरिति । 'आदेयः—' (६।१।४५) इत्यत आदिति एच इति आनुवर्तते । 'विमाणा लीयते' (६।१।५१) इत्यतो विमाणा इति । 'विभ्रु-रोषो' (६।१।५३) इत्यतो ली इति च । तदाङ्—विभेतेरित्यादि । 'वा आत्तु' इत्यत उत्तरं आदिति बोध्यम् । हेतुभये इत्यस्य विवरणम्—प्रयोजकाद् भयं चेदिति ।

२५६४ । भीक्षोर्हेतुभये ॥१॥६।३८॥

दी—। आभ्यां यङ्स्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्

भयघ्नौ । सूत्रे भयघ्नं धात्वर्थोपलक्षणम् । सुखो
भापयते ।

आत्मनेपद terminations (ते जाते etc.) are used after भी and खि (followed by चि) i. e. खान भी and खि become आत्मनेपदी, provided the fear and admiration or astonishment arises (direct) from the हेतु or cause (even though the fruit of the action does not accrue to the agent). The word भय in the rule stands for or carries the sense of खय (derived from खि) also. सुखो भापयते—one who has shaved his head terrifies—पुक् by 'चर्तिङी—' (2570) and जास् by 2593. In the alt. case there will come in पुक् by the next rule—

मित—। भीषतीरिति । अथ भीषतीरिति व्यत्ययेन षष्ठीत्याह—आभ्याम् इति पञ्चम्यनेन । अन्ताभ्याम् इत्यादौ पूर्ववदनुवर्तिष्या । हेतुभये—दायक विवरणं—हेतोः (प्रयोजकाद्) चेत् भयघ्नौ । ननु सूत्रे 'भय' इत्येवास्ति । नत् खय इति कुत इत्यत्र आह—नृभयघ्नमिति । धात्वर्थोपलक्षणम् इति । धातोः सद्यतैरर्थेण—अयत्पक्ष (अपीति शेषः) उपलक्षणे यादृक् संपादकमिति वा । भापयते इति—'विभेतेहेतुभये' इत्यनेनास्त्विति 'चर्तिङी—' (२५७०) इति पुक् । अवाप्यकर्तये फले आत्मनेपदनिति विभाव्यम् । आत्माभावपचे तु नृपानाम् स्वादिष्याह—

२५८५ । भियो हेतुभये पुक् ॥७३॥४०॥

दो—। 'भी' 'ई' इति ईकारः प्रस्निष्यते । ईकारान्तस्य भियः पुक् स्थाण्वौ हेतुभये । भीषयते ।

The word भियः is the genitive form of भी which is the combination of भी + ई. Thus the meaning is—the aug. वङ् is attached

to the root भी ending in ई in चिच्, if the fear results direct from the cause (प्रयोजक). Thus (मुञ्चो) भीषयते. The object of breaking up as भी + ई (which is found in the भास्व also under 'स्मानिवदादिभः—') is to prohibit बुक् from the भास्व पच which could claim the same by 'स्मानिवत्—' or 'एकदेश-विभक्तत्वात्—'

वित्त—। भिय इति । 'भी' 'ई' इति । एतच्च 'स्मानिवदादिभः—' इत्यत्र भास्वो त्यक्तम् । एवं सत्यवेभाङ्—इकारान्तस्येति । एवञ्च ईत्वं सत्येव बुक् नाभ्येति भास्वपचं वज्रिवासः फलितः । बुक्ता भीषि इति जाते अपि गुणेन भीषयते इति । अथर्वसु भिव्यमास्त्वं स्यादित्याह— ।

५५८६ । नित्यं स्मयते ॥६॥१५७॥

दी—। स्मयतेरेचो नित्यमास्त्वं स्यासौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयति । हेतोस्त्रेदुभयस्मयावितुप्रज्ञेर्नह । कुञ्चिक-यैर्न भाययति—विस्माययति । कथं तर्हि 'विस्मापयन् विस्मितभाववृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा ध्यानजपि स्यात् । सत्यम् । 'विस्माययन्' इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा—मनुष्यवाक् प्रयोज्य-कर्त्री विस्मापयति । तथा सिंहो विस्मापयन्निति स्थान्तासौ 'शता'—इति व्याख्येयम् ।

भास्व is always substituted for the एच् of चि in चिच्— if the स्मय or astonishment comes from the हेतु or cause (प्रयोजक). Thus जटिक्—one having matted locks astonishes or excites surprise. Our explanation (in 'भीषतीः—') being

“इतो बहू—” here in कृषिकया—’ i.e. he (some one) terrifies him (a child etc) with a stick,—there is no chance of चाक्षमेव in माययति (भो+विष्+श्प्+तिप्=भै इ चति=मायि चति=माययति by ‘साक्षेवातुक्तं(र्षधातुकयोः’—2168). Here चाक्ष directed by ‘विभेतेः—’ (2593) does not come in for there is no हेतुमय here. Thus युक् also is barred. [Hence माययति as in वाचनगोरमा is wrong]. Similarly विद्याययति. Then how to explain ‘विद्यापयन्’ occurring in ‘विद्यापयन् विदितमात्महन्त्री सिंहोरसम्भ’ निजगाद सिंहः ।” is as follows :—“तमाक्षेयस्य निगृहीतहेतुर्मनुष्यवाचा मनुष्यस्येति”

विद्याययन् विदितमात्महन्त्री सिंहोरसम्भ निजगाद सिंहः ।”

रघु—2nd, 33 (sl.)

Eng.—“The lion, the oppressor of the cow, addressed that supporter of the good, in human voice, thus astonishing that lion-hearted scion of the race of Manu already astonished at his own plight.”

विद्यापयन्—(For Sans. Expl. see ‘संज्ञिवाच’ in the नित—below.)]

For, the astonishment there results from the ‘human speech’—मनुष्यवाचा which is the instrumental (करण). Otherwise i.e. had it been प्रयोजककर्त्री or हेतुकर्त्री instead of being करण, then विद्यापयन् would have been replaced by विद्यापयमान with शानच्, and would not take यद् as it has done. True i.e. the argument of yours (an imaginary opponent) is partly justified indeed but the reading, according to the sectarians (साम्प्रदायिकाः), is विद्याययन् (with two यकार). Or—explain as मनुष्यवाक् which is प्रयोजककर्त्री i.e. प्रयोजककर्त्री or हेतुकर्त्री herself

excites surprise. Then with her i.e. through her instrumentality, the lion causes surprise. Thus the विकल्प form takes षिच् again and then श्त्. Thus ;—

स राजा विजयते (non-casual form),

मनुष्यमाक् सं विज्यापयते (casual form),

सिंहः मनुष्यमाक् सं विज्यापयति (again casual) so that स्त्रि + षिच् = आपि whence आपयते and आपि + षिच् = आपि (first वि eliding which see चोरयति under कृताविष्णु—2578) whence आपयति ।

Remark—Bhattoji's attempt to explain विज्यापयन् is roundabout. Hence we prefer the reading विज्यापयन् to विज्यापयन्. Mallinath also here reads विज्यापयन् and rejects विज्यापयन् as he finds that the aug. पुक् has no scope herein.

नित्य—। नित्यमिति । 'आदिषः—' (६।१।४५) इत्यत 'आदिष' इति । 'चिष्त्तोः—' (६।१।४४) इत्यसौ 'चौ' इति, 'विनितेः—' (६।१।४६) इत्यसौ हेतुभवे इति आनुवर्तते । तदाह—अयतैरेष इत्यादि । विज्यापयते इति । वि—स्त्रि + षिच् + शप् इति स्थिते वृत्त्या औ इति जाते भवेन आत्वम् । ततः 'चर्तिञी—' (२५७०) इत्यादिना पुकि 'सार्धधातुकार्क—' (२११८) इति तुषे आयादेशे च षपम् । 'मौञीहेतुभवे' इत्येन 'हेतुभवे' इति 'हेतोर्विषयभयो' इति व्याख्यातम् । इदानीं तादृशव्याख्यानस्य प्रयोजनं दर्शयति—इत्युक्तेर्नेह इति । इह भाषयति इत्यत आत्वम् आत्मनेपदस्य नेति भावः । अतः हि 'कृषिभया' इति करणादिव भयं न तु हेतोर्जन्मात् । अतएवाव वृत्त्या आयादेशे च भाषि इति जाते वक्ष्य सार्धधातुकगुणेन भाषयति इति । एवं विज्यापयति । कथं तर्हीति । २५७० भौषहितोयस्यैस्त्रयस्यस्त्रिंश-नमस्योक्तस्य उत्तरार्द्धे 'विज्यापयन्' इति पाठे विज्यापयन् इति गन्तानस्य दुर्गपपाठस्य मूलस्य—पूर्वपक्षयति, 'मनुष्यमाक्' इतीति । अन्यथेति । आत्मनेपदे भर्तृत्वार्थः । अथार्थाङ्गीकारपूर्वकं समाधानमाह सत्यमिति । 'विज्यापयन्' इति पाठस्यैव औपविश-

तस्मै प्रेक्ष्य दाह—विद्याययत्रिलोक इति । साम्प्रदायिकाः इति—सन्निवाधादयोऽभि-
युक्ताव्याख्यानारः इत्यर्थः । समाधानान्तरमाह यदिति । प्रयोजककर्मोति । प्रयोजककर्मो
इत्येवाव वाच्यम् । यदा प्रयोज्यः कर्ता यस्याः सेति स्याद्वैयम् ।

अथमहाभिप्रायः ।—(१) राजा (दिव्योपः) विद्यायते (अभिजन्मावस्था) ।

(२) मनुष्यवाक् (प्रयोजककर्ता) राजानं विद्यापयति (पित्र-
न्नादस्था) ।

(३) सिंहः (प्रयोजककर्ता) मनुष्यवाचा (करणेन) राजानं
विद्यापयति । तत्र च यता—यद्वदवयवः = सिंहो विद्या-
पयन् (पित्रन्नादस्था—पित्रन्मावस्था) ।

आपि = व्याख्यातौ, प्रथमविद्योपे आपि इत्येव स्थिते युवाव्याधादेर्भाषां विद्याप्रसूतीति
विध्यति । यद्यपि मन्त्रेन्दुशेखरे तत्त्वबोधिनां चै' व्याख्यानं समर्चितम् तथाप्येवं
सर्वज्ञानवस्था स्यादिति 'विद्याययन्' इत्येव पाठो मनुष्यवाचैः कालिदासस्याभिप्रायः ।
अतएव सन्निवाधोऽपि 'विद्याययन्' इत्येव प्रपाठ तथाचात्र सञ्जीवनी—

“तमाध्यकृतं निगृहीतधेनुर्भनुष्यवाचा मनुर्वगमैतुम् ।

विद्याययन् शिथिलतमः समस्तौ मित्रीकृतस्तं निजगाढं सिंहः ॥ ३३ ॥

मञ्जीवनीः—“निगृहीता पीडिता धेनुर्येन चः सिंहः चाप्यांषां सतां गृह्य' मन्दम्
(“पदाक्षौ निवाद्यापयितुं च” इति क्यप्) । मनुर्वगस्य केतुं चिह्नं केतुपदव्यावर्तकम् ।
सिंह इव कृतस्तः मङ्गलः तम्, आत्मनः इती वाहुधन्यकृते व्यापारे, अस्त—
पूर्वत्वाद् विहितम् [कर्तव्यं तः] तं दिव्योपं मनुष्यवाचा करणेन पुनः विद्याययन्
विद्यायनायैव प्रापयन् निजगाढं । [चिह्नं ईश्वरस्येति इति भासोर्णिचि इत्येव व्याख्यातृ
शब्दप्रत्यये च सति विद्याययन्निति रूपं सिद्धम् । “विद्यापयन्” वि-पाठे पुनागमनात्
वक्तव्यं तच्च “नित्यं सयतेः” इति हेतुभवविवक्षायां निवेति “भीष्मोर्द्धुसये” इति
आत्मनेपठे “विद्यापयमान” इति स्यात् । तस्मात् मनुष्यवाचा विद्याययन्निति रूपं
सिद्धम् कर्णविवक्षायां न कचिद् दीयः” इति] ।

२५८७ । स्थायो वः ॥७॥३॥४१॥

दी— । षी । स्थावयति ।

Eng.—Easy.

नित— । स्थाय इति । सुगमम् । 'स्थावी इषी' इति भौवादिको धातुः ।
षचोऽन्त्यपरिभाषया यकारस्य यकार इति विभेदः ।

२५८८ । शदेरगती तः ॥७॥३॥४२॥

दी— । शदेर्णी तः चन्तादेशः स्थाञ्च तु गती । शतयति ।
गती तु—गाः शदयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ।

Eng.—Easy.

नित— । शदेरिति । स्पष्टम् । शतयति—तीक्ष्णशरीरीत्यर्थः ।

२५८९ । रुहः पौऽन्यतरस्याम् ॥७॥३॥४३॥

दी— । षी । रोपयति—रोद्धयति ।

२५९० । क्रीड्जोनां कौ ॥६॥१॥४८॥

दी— । एषामेष आत्स्न्याच्ची । क्रापयति । जापयति ।
अध्यापयति ।

नित— । क्रीडित्यादि— । क्री + ङङ् + जीवामिति क्रीदः । क्रीड् इत्यविनि-
मये, 'इङ् अथ्ययने,' 'अि लये'—इत्येतां यत्नात् षचोऽववचनम् । 'आदेशः—'
(६॥१॥४५) इत्यत्र 'आदेश' इत्यनुवर्तते । तदाह—एषामेष इत्यादि । आत्मे कृते
'अचिञ्जी'— (६५७०) इत्यादिना पुक्तिं रूपम् । इङ् प्रायेणाविपूर्वस्तदाह—
अध्यापयतीति । लङि चङि अचिक्रयत् । अजीअपत् । अधिपूर्वस्तेऽस्तु अधि इह
चङ्, तिप्, इति स्थिते विभेदमाह—

२६०१। यौ च संख्योः ॥२॥४५१॥

दी—। सन्परे चकृपरे च यौ इडो गाङ् वा स्यात् ।
अध्यजोगपत्—अध्यापिपत् ।

In गाङादेशपथ—अध्यजोगपत्, Otherwise अध्यापिपत् । In सन्—
अविनिगापयिषति—अध्यापिपयिषति ।

नित—। चाविति । 'इङ्' (२।४।४८) इत्यत्र इङ् इति, 'गाङ्' इति
(२।४।४९) इत्यतो गाङिति, 'विभाषा चकृ' सूत्रोः (२।४।५०) इत्यतो विभाषेति
भानुवर्तते । च संख्योरिति भ्रमसीद्वन्यमन् चावित्यस्य नियेक्षणम् । तत आह—
सन्परे चकृपरे च चावित्यादि । तत्र गाङ्पथे—अध्यजोगपदिति । अथि चट्
इङ् णिच् चङ् विप् इति स्थिते गाङादेशे—पुक्ति च अथि अथापि चत् इति जाते
'चापि' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरस्य 'यौ चङि—' (२३१४) इत्युपसाङ्गस्य, अथास्य
इत्ये तस्य 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इति दीर्घे, 'चरुमिति' (२३१३) इत्युत्तर-
'खल्वे' णिलोपे च रूपसिद्धिः । गाङ्भावे तु—'क्रीङ्जीनामि'ति आत्वे, 'चति'ङो—
इति पुक्ति 'चापि'इति जाते पि इत्यस्य द्वित्वे प्राग्वत् प्रसिधया अध्यापिपदिति । अत्र
चाङान्वयः । 'अजादेशोऽतोयस्य' इति पि—अस्यस्य द्वित्वम् । अत्र सन्पदभावेर्दीर्घः ।
अत्र अध्यजोगपदिभ्यश्च 'चिङ्निमित्तस्य गाङः द्वित्वे खर्तव्ये' स्थानिवद्भावी नियेषो
वा न शङ्क्यः । सर्वेताभ्यामोत्तरस्य 'चादीच्' अवयवोऽस्मि तत्रैव स्थानिवद्भावी नियेषो
वेत्युक्तत्वात् इत्यादि तत्त्वबोधिन्यां द्रष्टव्यम् । एतच्च मूलाश्रयादमात्रम् । तथाच 'इव
गङ्' (२५०३) इति सूत्रे सूत्रे 'धीवमदि'ति पदसाधनासरे—'यत्र द्वित्वावस्था-
सोत्तरस्यङ्खाद्योऽच् प्रक्रियामां परिमितिते कथे वावर्ण्यन्त्यते तत्रैवायं नियेषः'
(चिचि अजादेशो न—' इत्ये वंरूपः) इत्युक्तं व्याख्येयं तद्यथाभिरपीति दिक् ।

२६०२। सिध्यतेरपारलौकिके ॥६॥१॥४८॥

दी—। ऐङ्लौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरिव आत्वे
स्थान्त्वौ । अयं साधयति, निष्पादयतीत्यर्थः । 'अपारलौकिके'

किम् । तापसः सिध्यति, तत् न निश्चिनोति । तं प्ररयति
—सिध्यति तापसं तपः ।

चात् or चा, when चिच् follows, is directed to the एच् of चिच्—denoting a sense as 'belonging to this world.' Thus चत् चायति i.e. boils rice—which is an worldly affair. But in the sense of पारलौकिक or in a sense belonging to the other world, there is no चात् as सिध्यति तापसं तपः i. e. penance enables (or causes) the ascetic to ascertain the तत्त्व (the twenty-five elements or the nature of the Supreme Being).—whence final emancipation results and this sort of sense is quite foreign to this world.

मिति— । सिध्यतीति । 'आदेशः—' इति, 'क्रोञ्जीनां चो' इति चवर्तेते । पारलौकिके भवः पारलौकिकः । न तथा अपारलौकिकः, ऐहलौकिक इत्यर्थः । अत आह—ऐहलौकिकेऽप्ये इत्यादि । चत् चायति इति । चत्तमिथादनं तदुक्त्या तत्रिया-
विवेचनं हि स्त्रीके भवति । अत आत्तं भवति । तापसः सिध्यतीति । नैतदुदाह-
रणम्, अत वेरभावात् । किन्तु सिध्यतिरर्थप्रकाशनमात्रमेतत् । अतः 'सिध्यति' इत्येवोदाह-
रणमिति बोध्यम् । अत तपः कर्त्तुं । तपः तापसं सिध्यति—तत्त्वनिश्चयाय प्रेरय-
तीत्यर्थः । तत्त्वनिश्चयमात्रसङ्गपादधारणं पञ्चविंशतितत्त्वसाक्षात्कारो वा । उभय-
वापि चर्याऽवनास्तुष्टिक एव न लौकिक इति नाम एव चात्तमित्युक्तम् ।

२६०३ । प्रजने वीर्यतेः ॥६॥१॥५५॥

दी— । अस्त्रैश्च आत्तं वा स्थाण्णौ प्रजनेऽर्थे । वाययति—
वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । 'अदुपधाया
मोहः' (२३६४) । गूहयति ।

आयु, when चि follows, is optionally enjoined for the एच् of the root वी ('मतिव्याप्तिप्रजनकाणि—' अदादि) in the sense of प्रजनन or conception. Thus वायवति etc. i.e. the पुरोवायु (wind blowing aface or the rainy wind) causes the cow to conceive. In the वायवच=वायवति where वृक् comes in by 'चतिङी—' (२५७०) ; then वृक् and अयादेशः । But वाक् being wanting—वायवति with वृद्धि, आयादेशः, वृक् and अयादेशः । ऊहपथायाः etc.—explained. गृह्यति—here क्त्वं bars the कृत्पथगुणः ।

मित—। प्रजने इति । 'वादिचः—' (६११४६), 'विभाषा वीयतेः' (६११५१), 'चिङ्मन्त्रोच्यते' (६११५४) इति पूर्व्यमन्त्राणि । तदाह—यस्यैव आसन्नित्यादि । अतः वीयतेरिति यक्कानिद्देशो न सु श्रमा (धातुम्—वी १०४८ मतिव्याप्तिप्रजनकास्त्वसन्खादनेषु—अदादिः) । तेन 'व्यञ्जोऽपि यद्वचमिति केषिन् । तत्रेति शब्देऽन्येऽपि स्पष्टम् । प्रजने गर्भवत्पथम् । अदाह—गर्भे वायवतीत्यर्थः । पुरोवायकाखे (चर्मायु) गावो गर्भे वृद्धीति प्रसिद्धिः । वायवतीति—वाय्वे कृते 'चतिङी—' इत्यादिना वृक् कृत् । तदभावे वृद्धिः, आयादेशः, वृक्—वादिषो—वायवति । अथि गृह्यतेर्गुणपथगुणे प्राप्ते तद् वारयथाह—'ऊह—' इति । अतएव ऊहादेशेन—गृह्यतीति सिद्धम् ।

२६०४ । दोषो यौ ॥६॥४॥६०॥

दी—। 'दुषः' इति सुबचम् । दुषतेरुपधाया क्त्वं स्वाकर्णौ । दूषयति ।

मित—। दोष इति । 'ऊहपथायाः' (६११८८) इति पूर्व्यमन्त्रम् । तदाह—दुषतेरित्यादि । दुष इति सुबचमिति । 'दोषो यौ' इत्यनुज्ञा 'दुषो यौ' इति वक्तुं सुचितमित्यर्थः । गुणनिद्देशेन व्यञ्जोऽपि स्पष्टमस्त्विति भावः ।

२६०५ । ना चित्तिविरागे ॥६॥४॥६१॥

दौ— । विरागोऽप्रीतता । चित्सं दूषयति—दोषयति वा
 कामः । 'मितां दूषः' (२५६८) । भ्रादौ पुरादौ च मित
 उक्ताः । घटयति । 'जनीजृष्—' (ग, सु, १८८), जनयति—
 अरयति । जृषातेषु—जारयति । 'रञ्जेर्षी' मृगरमणे नलोपो
 वक्तव्यः' (वार्तिक) । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति
 मृगान् । 'मृग—' इति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणा-
 दन्त्यत्र तु रञ्जयति मृगान् लण्डानि । पुरादिषु अपादिचिञ् ।
 'चिस्क्रु रोर्षी' (२५६९) (इति वा आत्तम्) । चपयति—चययती-
 तुगत्तम् । चिनोतीषु—चापयति—चाययति । स्फारयति—
 स्फोरयति । अपुस्फरत्—अपुस्फुरत् ।

जृष् is optionally substituted for the उपधा of दुष्, in चिष्
 when it (दुष्) denotes a spirit of renunciation. 'चित्तम्—'
 i.e. cupidity acts upon heart. जारयति—derived of जृष् वयोकागौ
 घटादि । जृषातेः i. e. of जृ वयोकागौ क्राहि which is not घटादि ।
 'रञ्जेर्षी—' (वार्तिक)—It has to be stated that रञ्, drops its
 न in चिष् in the sense of hunting." Thus रजयति. But रञ्जयति
 पक्षिणः—catches the birds. In a sense other than hunting—
 रञ्जयति मृगान्—pleases the beasts or deer. etc. चापयति etc.—
 by 'चिस्क्रु रोर्षी' and 'चनिञ्जी—'.

मित— । वेति । दुष्परीरुपधाया कतस्वादा यौ चित्तविरागेऽप्रीति । दूष-
 यतीत्यादि—चिञ्चयिषु खेतात्तुपादयतीत्यर्थः । अरयतीति 'जृष्' इत्यस्य चित्त्वे न
 घटादित्वादुपधाङ्गः । आरयतीति 'जृ' इत्यस्य नैयादिकस्य तु तद्यात्वाभावात् तथा ।
 रञ्जेर्षीति—वार्तिकनिर्दिष्टम् । अर्थः मृगो मूषि । आखेटकं मृगया । रजयति

अनात् इति । इत्यनार्थमनुसन्ध्यालोच्यः । अथ रसयति पचिष इत्यत्र । मृगकर्मकत्वा
भावादत्र नलोपी न । रसयाम्यतेति । मृगशामिषायै इत्यर्थः । अन्त्यत् सुनमम् ।
अपुङ्गुरत्—आध्वपद्ये उपपाङ्गुस्तेन दपम् । तदभावे—अपुङ्गुरत्—चिञि अना-
दीयनिषेधान् सुपुङ्गुस्त्विति ।

२६०६ । उभौ साभ्यासस्व ॥८४॥२१॥

द्वौ— । साभ्यासस्यानितेऽभौ नकारौ यत्वं प्राप्नुतौ
निमित्ते सति । प्राचिषत् ।

Both the नकार of the root च्च् along with the अन्त्य
i.e. after duplication, become cerebral when any cause exists
(in a prefix such as प्र etc). Thus प्राचिषत्—here after चिञ्-
कार्ये, चि is doubled. Then the अभासे चि being meaningless
and the second चि being intervened by first, there was no
chance of चञ्. Hence the importance of the rule.

नित्— । उभाविति । 'रवाभ्यां नो चः—' (८४११) इत्यधिकृतम् ।
'उपसर्गादसमासेऽपि—' (८४११३) इत्युक्तात् उपसर्गादित्यनुवर्त्य (उपसर्गानुप)
निमित्ते सतीति व्याख्यातम् । 'अनितेः' (८४११२) इति च दर्शते । तदाह—
साभ्यासस्यानितेति । अभासेन सङ्घटनस्य 'अन प्राचने' इत्यस्य, इत्यर्थः । एतेनैतत्—
द्वेषे चित्वाङ्गं यत्नमिति ज्ञापितम् । न च तादृशज्ञापने फलं नास्तीति वाच्यम् ।
प्र चाद् चन् इ चन् इति स्थिते हि चिञ्कार्यादनन्तरं 'चि' इत्यस्य चित्त्वे
सति 'अनिते'रिति अभासस्य यत्वं न भवति नान्यार्थेनान् । तथा उत्तर-
स्यस्यपि न भवति तस्य अभासेन व्यवहितत्वात् । एवमुभयवाक्यप्राप्ते यत्त्वे
वचनम् । न च 'पूर्ववाचिञीयमन्विदैवने' इति आद्याद् द्विवचने पूर्ववाचिञीयत्वा-
भावेन अनितेरित्यनेन कृते कृते ततो द्वित्वमपि वाच्यम् । एतेनैव पूर्व-
तस्य (आद्यस्य) अनित्यत्वज्ञापनात्, अत्र तदप्रार्थः । ननु तथापि 'चिञिचञ्

also is replaced by ग् in चिच् by the varṭika 'इण्वत् इकः'.
Thus चविममयति (चधि + इक् + चिच् इण्वत् तिप्) i.e. चारयति। सातयति—
clear in the text. 'ईर्त्तेः—' (varṭika). The meaning is 'It has
to be stated that either (i) the third consonant or (ii) the
third single vowel (चच्) of the root ईर्त् (ईर् इण्व्) is duplicated.
By the first explanation it is meant that this varṭika forbids
the duplication of the यकार (duplication of रकार or रण्व being
barred by the prohibition 'न द्वाः—' 2446), while the second
explanation suggests that this varṭika takes effect in the
सन्नन्तप्रक्रिया as a special injunction barring the application
of 'यनादेर्द्वितीयस्य' (2176). [Thus it is important to observe
that the 2nd expl. has nothing to do here and has been
stated with the first in connection with the explanation of
the varṭika which is ambiguous. Here the first expl. and
the rule 'यनादेर्द्वितीयस्य' will apply]. Thus by the first expl.
we have ऐर्धियत् with the duplication of the यकार alone, the
third consonant (ईर् इण्व्) after the prohibition of द्वित्व of the
रिण्व by 'न द्वाः—' and by 'यनादेर्द्वितीयस्य' we have ऐर्धियत् [चाद्
ईर् यि विण्व् चङ् तिप्] with the duplication of चि, the second
vowel (along with चा) after the prohibition as above. To
answer as to why the second explanation does not apply here
Bhaṭṭoji says विव्रीयणाद्यानाम् etc. i.e. in चाद् ईर्ध्व चिच् चङ् तिप्, यकार
alone and not रकार also is heard in the चभाष due to वृणादिशेष.
द्वित्व, however, is of the second (vowel) चि—for here the
varṭika has no scope as there is no third चच् present here.

In कृत्तुमविच् or causal form, the root whence the action or idea of causality has disappeared (निहचयैश्च), bears the same sense as it did in its original or primitive form. Thus expressions like 'प्राथ्वनि यवनोत्थितं भियाः'—(माचक्राय ?) see tika below).—'The lovers (women) urge on rising from the bed etc. are explained (as grammatically correct). Thus the same to be understood in all cases of transitive roots.

Here ends the विच्प्रकरण in तिक्रान्त.

नित—। आविति । 'इषो गा कृडि' (२।३।३५) इत्यत इष इत्यनु-
वर्तते । तदाह—इष इत्यादि । बोधनक्षिप्राद्ये इति वाक्यशेषः । प्रत्याययतीति ।
बोधयतीत्यर्थः । प्रतिपूर्वादिषः विचि इत्यायादीभ्योः कृतयोः अणि कुबेन रूपम् ।
कृडि तु इष् + णिच् निप् इति स्थिते अङ्गमसि कृडि अ इ विच्, चङ्
तिप् इति स्थिते 'वाणादाङ्' बलौयः' इति प्राक् णिच्वाय्भम् । ततश्च 'अचो
विवृति' (२५४—७।३।११५) इति इत्यायादीभ्ये च आवि अत् भवति । न च
'इषो यच्' (२४५३—६।३।८१) इति यया भाव्यमिति वाच्यम् । परस्मैव इत्या
तस्य बाधितत्वात् । ततोऽ'गादेर्वितीयस्य' इति विग्रहस्तु कृतम् । तस्य उत्तर-
चङ्छे णिबोधः । प्रत्याययत् । न च 'निर्वचनेऽचि' (२२४९) इति निषेधात्
कृत्यात् प्राक् अङ्गादेशो (णिच्वाय्भम्) भेति वाच्यम् । 'यस्य द्विजन्तौ अभासी-
तदस्यैव अयोऽपि सक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अचरौ कथ्यते तवैवायं
निषेध' इत्याहत्वात् ('ई च गचः'—२५४१) । अविधमयतीति—आहरयतीत्यर्थः ।
आहरयतीति । उपभाङ्गिः । कृडि अलोपयत् । ईषतेरिति । गार्तिकम् ।
तस्माद्यं अयमेवाह—इति वाच्यं इति । कृत्यमिति शेषः । एतच्च व्याख्यामहयमपि
भाषाहमिति शेषम् । आवि इति । ततोऽयम्यजनदित्यपने इत्यर्थः । यकारस्य

‘द्वित्वं वारयितुमिति । ‘न न्दाः—’ (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात्
 ‘अजादि द्वितौदस्य’ इति द्वितौबस्य एकारस्यापि द्वित्वं वारयितुमिदं वार्तिकं
 प्रयोगनमिति प्रथमपञ्चाशः । तथा च्, चाद् ईर् यच् चिच् चङ् तिप् इति स्थिते
 तृतीयव्यञ्जनस्य यकारसामर्थ्येन द्वित्वम् । तत्र सप्तम्यस्यैव चित्तोपः । आट्चेति
 ऋतिः । ऐर्षिं यत् इति प्रथमपञ्चाशद्व्यं रूपम् । द्वितौये त्विति । तृतीयैकाचो
 द्वित्वपक्षे इति भावः । अपवादतयेति । ईर्ष्य + इट् + सन् इति स्थिते चिच् इत्यस्य
 द्वित्वं वारयितुमिच्छ्यते । सप्तमी इति—न तत्र स्यन्ते इत्यभिप्रायः । प्रवर्तते
 इति । ईर्ष्यैतेरिति वार्तिकमिति शेषः । ननु तर्हि तृतीयव्यञ्जनपक्षे यकार—
 मातस्य द्वित्वेन ऐर्ष्यं यत् इत्यस्य सिद्धावपि तृतीयैकाचो द्वित्वाभावेन सप्तम्यार्थिका-
 प्रवृत्तेः—‘ऐर्ष्यं यत्’ इति कथम् । तथाह—द्वितौयव्याख्यायामिति । एकार एका-
 न्धासि श्रूयत इति । आट्कान्तेन ऐर्ष्य + चिच् चङ् तिप् इति स्थिते ‘न न्दाः—
 —’ (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् तृतीयव्यञ्जनस्य च वैकल्पिकद्वित्व-
 फलकतया सप्तम्यप्रवृत्तयेन पुनः प्रवृत्त्यभावात् चिच्चाप्याहूतं ‘चि’ इत्यस्य द्वित्वं
 हजादिशेषादनन्तरमन्वासे वकारसहितः वकारः श्रूयते इति भावः । द्वित्वं तु
 द्वितौयस्यैवेति । अजादिरिव्यनुसारादिति यावत् । मन्वेवं ‘तृतीयैकाचो वा’ इति
 यदुक्तं तस्य का गतिस्तथाह—तृतीयाभावेनेति । अथमभिप्रायः—ईर्ष्यैतेरिति वार्तिकं
 व्याख्यानद्वयसहम् । तत्र प्रथमव्याख्यानं स्यन्ते प्रवर्तते द्वितौयन्तु यद्यप्येवोक्तं
 तथापि तत् सप्तमी एव प्रवर्तते इत्यव्यनक्तव्यमिति ॥ निष्ठाप्रवेशाद् धातोरिति ;
 चिकारिकाया एकतरार्द्धमिदम्—

अवस्थां पञ्चमौ मातृच्छन्ते तां कर्मकर्तारि ।

निष्ठाप्रवेशाद् धातोः प्राज्ञवेऽर्धे चिजिचयति ।—इति ।

इत्यस्य वीरथाविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिव्याहृतः ।

निष्ठां प्रवेशे प्रेरणं यस्मात् सः निष्ठाप्रवेशः । मन्वेवाम् एव द्वित्वपक्षेः

प्रवृत्तिसत्त्वेऽपि इदानीं तादृगर्थस्याविवक्षातः केवलं विज्ञेयं प्रयुज्यते । सर्वत्र
 चिञ्चरहितदृश्यां शवासीत् तथैव सर्वत्र चिञ्चि वर्तते इत्यर्थः । अत आह—
 यद्वैतं तुभ्योऽयं इति । यद्वैतेति चिञ्चरहितेन ग्राह्येनेति यावत् । तादृगर्थे—
 लघाद्वरणाह—तेन प्रायेयणीति । प्रायेणां कृषेणीत्यर्थः । माघमाघस्यदीक्षा-
 शीऽयमिति नहवः, परन्तु तत्र तन्मोपलब्धत इति सूत्रं ध्वन्यम् । प्रिया इति
 खट्वुपदसम्बन्धः स्पष्टम् ।

इति मिसमाजिष्ठां निरुक्तानिषप्रकरकम् ।

अथ

तिङन्तसन्-प्रकरणम्

२६०८। धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥३॥१॥७॥

दो—। इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययी वा
स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिव सन् आर्द्धधातुकत्वम् ।
इट् । द्वित्वम् । 'सन्धतः' (२३१७)—पठितुमिच्छति पिपठि-
षति । 'कर्मणः' किम् ? गमनेनेच्छतीति करणात्मा भूत् ।
'समानकर्तृकात्' किम् ? शिष्याः पठन्वितुमिच्छति गुरुः ।
वाचस्पत्यात् पक्षे वाक्यमपि ॥ 'लुङ्सन्भोर्वसु' (२४२७) ।
'एकाच उपदेशे—' (२२४६) इति नेट् । सस्य तत्तुम् । असु-
मिच्छति विवत्सति । 'ईष्यतेस्तृतीयस्य' (वार्तिक) इति
यिसन्भोर्द्वित्वम् । ईष्यिषिषति—ईषिषिषति ।

In the sense of wish, the affix सन् is optionally attached to a root which has the object of wish (इषि) for its object and of which the subject is the same as that of the verb expressing wish. Here the affix सन् is (to be known as) आर्द्धधातुक due to the Panini's ordaining with the utterance 'धातोः' in the rule. (It is, therefore, important to observe that the want of the expression 'धातोः' in the rule 'गुप् तिङ् किदम्भः सन्' (2393) makes the affix सन्

there a सार्धधातुक and not चार्धधातुक) । Now this सन् being चार्ध-
धातुक and वयादि, the aug. इट् comes in by 'चार्धधातुकस्येड् वयादिः'
(2184) as also द्वित्व takes effect by 'सन्वयोः' (2395). Thus
पठ्, इट्, सन् (no यप् for सन् is चार्धधातुक) = पपठ्, इट्, स = पिपठिष by
'संवतः' and 'इच् सौः, चादिभग्नवयोः' । Then पिपठिष is to be consider-
ed as a separate root (सग्ननधातु) by 'समाद्यथाः—' (2208) and conse-
quently by यप्, तिप् we have पिपठिषति by 'चत्तो कृषे' ॥ जिष्वाः etc—
Here the subject of पठन्ति differs from that of इच्छति । For the ac-
ceptance of 'or' in the rule, the very expression 'पठितुम् इच्छति' will
serve as an alternative of पिपठिषति । सस्य तस्य i.e. by 'सस्यार्धधातुके'
(2238) जिष्मसति by 'कृषेचुः' (2245) of the root ईष्, णि i.e. the यकार
and the affix सन् (स) is duplicated by the varṭika 'ईष् तिम्बुतीयस'
—explained under 'चौ गमिः—' (2607). Thus ईष्ति विवति (when
यकार with इट् is doubled) and ईष्ति विवति (when सन् is doubled).

नित— । अथ सन्प्रक्रियां निरूपयितुम् धातोरिति सूत्रमवतार्य व्याचष्टे
इतिकर्मण इति । धातोरिति पक्षम्यन्तम् । तत्र लिङ्गम् समानकर्तृकादिति ।
कर्मण इति समानकर्तृकादिति च धातोरिति विशेषणम् । इच्छामानिति चायं प्रका-
शयन् । तदाह—इतिकर्मण इति केन कर्तुं कादित्यादि । 'इषिष्या' इति द्वितीयान्त
'समान' इति सूत्रवदभ्यासात् 'अथ समान' इति प्रश्नोत्तराभ्याम् । सन्प्रत्यय
इति । एतच्च 'गुप्तिजलिदभ्यः सन्' (१११५) इत्यतोऽनुवर्तते । बहु सूत्रे
'कर्मणः समानकर्तृकात्' इत्यनयोश्चकारवादेन धातोरिति निगमयितुं शक्यं तथापि
'धातोरिति विधिव्योच्चारणं कथं', तदाह—धातोरिति द्वित्वत्वादिति । अथएव 'गुप्तिजम्
—' इत्यस्य तादृशविधानाभावात् तत्रस्य—सन्ः चार्धधातुकत्वं नेतृत्वं यावत् । इति ।
'चार्धधातुकस्येड् वयादिः' (२१८४) इत्यनेनेति बोध्यम् । द्वित्वम् इति—'सन्
धक्तेः' (२३३५) इत्यनेनेति भावः । तर्हि—पठ् + सन् = पपठ्, इट् सन् = पठि +

‘स’=पठि पठि स=पपठिष=पिपठिष+अप्+तिप्=पिपठिषति ‘सनायन्ता—
 ‘इति धातुत्वान्—अपि सति ‘यतो गुणे’ इति परकपम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । शिष्या
 इति—अथ समानकर्तृकत्वान्नागतं पठतेः सन् न । वाचकवादिति । पठितुम् इच्छती-
 त्वापुत्राच्च साधिव्यर्थः । अथ अदेः सति चसूत्रभावं कारयितुमाह—सुखसमी-
 रिति । सस्य तत्त्वमिति—‘सः स्यात्तृधातुके’ (२३४९) इत्यनेनेति ज्ञेयम् ।
 ईष्यतिरिति । व्याख्यासं धार्मिकमिदं प्राक् ‘णो णमिः—’ (२६०७) इत्यत्र ।
 विसर्जोदिति । प्रथमव्याख्यायां वृत्तौष्यभूतनद्येति वकारमात्रस्य विलम् । ‘सि’
 इतीकारस्तु चतुर्पक्षमानम् इहविधिसादायः । द्वितीयव्याख्यायां तु ‘वृत्तौष्यभाव’
 इत्यर्थः सन् एव विलम् । तदेवं प्रथमपक्षे ‘इष्य’विवति’ इति विवकारकं रूपम्
 इच्छामस्य । द्वितीयपक्षे तु ‘ईष्य’विवति’ इति विसकारकं रूपम् । अत्र तु
 इष्कोरित्वादित्या । ‘वि’ इति ‘सम्पत्तः’ इत्यनेनाभ्याससंज्ञितम् । ‘ईष्य’ इत्यत्र
 वकारस्तु इच्छामस्यलक्षणमिति ज्ञेयम् ।

२६०८ । रुदन्तिदसुषयद्विस्त्रयिषच्छुः संञ्च ॥१॥२॥८॥

दो— । एभ्यः सन् ज्ञा च कितौ स्तः । रुददिषति ।
 विविदिषति । सुसुषिषति ।

सन् and ज्ञा following these roots are to be considered
 as कितृ. The object of making them कितृ is to bar the गुण
 of the उपधा of रुद, विद etc due by ‘पुगलत्वचूपमस्य च’ (2189). These
 रुददिषति etc.

मित— । रुदेत्यादि समाहारइत्यात् पञ्चम्यैकवचनम् । तदाह—एभ्य इति ।
 ‘अथसदगुण—’ (१॥२॥७) इत्यतः ‘ज्ञा’ इत्यनुवर्तते । तदाह—सन् ज्ञा विति ।
 एतच्च संज्ञेति वकारान् अनुवर्तते । ‘अथसंयोगाद्गिद कितृ’ (१॥२॥१२) इत्यतः
 ‘विदित्यनुवर्तते । तदाह—कितौ स इति । अतएव ‘पुगलत्वचूपमस्य च’ इति गुण-
 निषेधेन रुददिषति इत्यादि सिद्धम् । ‘इच्छन्ताच्च’ (२६१९) इत्येव कितृं सिद्धे

रुददिदिवादीनां विविच्य यद्वचम्. 'रुदो युरपधात्—' (२३१७) इति विचक्ष्यो ना भूदित्येवमर्थम् । किञ्च, 'न न्ना सेट्' (२४२२) इति निषिद्धस्य किञ्चस्यास्य विधानार्थं यद्वचं इवम् । अपिप्रच्छासिन्नात्वासाधेयं कित्त्वं विहितम् । अतो यथा अत्रापि स्यादित्येवमर्थमयोयं इवम् । अत्र 'विट्' इत्यनेन वेनेरेव वचनमिति तत्त्वबोधिनी । नागिरस्य 'छत्यानुरोधात् वेनेः सर्वस्यैव यद्वचमिच्छाह'— इत्याह । एषां ज्ञायां रुदित्वा, विदित्वादि इदृशम् ।

२३१० । सनि ग्रहगुहोश्च ॥७॥२॥२॥

द्वौ— । ग्रहेगु^१हेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् । 'ग्रह्णिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । सनः पत्वस्यासिद्धत्वाद् भवभावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ।

The aug. इट् is not enjoined to the affix सन् when it (सन्) comes after the roots यद्, गृह्, and those that end in संच् प्रत्याहारः । The पत्व of सन् is चक्षित् ; so भवभाव is effected i.e. यद् + सन् by सनः first becoming—यद् स or गृह् स by 'हो कः' (४. २. ३१), next गृह् स by 'गडोः कः चि' (४. २. ४१) गृह् स by 'इच् ङीः' (४. ३. ५७) finally चक् स by 'यत्ताचो यथो भच् कषणस्य सञ्चोः', जि (of जिघृक्षति) being the result of duplication, चुल and इण्. But it should be observed that not only the fact of चक्षित्व of पत्व but also that of चुल leads to the occurrence of भवभाव, for चुल having first come in there is no कषणत्व of यद्. Hence it is better to say पत्वचलयोरसिद्धत्वात् or simply चुलस्यासिद्धत्वात् as चुल takes effect last, सुषुप्सति by 'चक्षिसि'— (२४०९).

मिद— । सनीति । 'सुप्रकः चिति' (७१११) इत्यस्यदन्परिभाषया

‘सगन्तात्’ इति चकारिण सम्प्रसारणे । ‘नेङ्’ अत्र कृति (७१२) इत्यालो भेदिति चानुवर्तते । सगीति च षष्ठ्यस्य वाचकम् । तदाह—यद्देर्गुहिरित्यादि । यद्विधेयम् । यङ् + सन् तिप् इति स्थितेऽनेन यङ्, सम्प्रसारणनकारः, सगीत्यनेन सगः कित्वात् । एवं गृह् सन् इति जाते ‘हो’ इः (८१२१) इति डल्वे कृते गृह् स इति सम्प्रसारणे ‘यदो कः सि’ (८१२४१) इति कत्वे ‘इङ्कोः’ (८१२४७) इति णत्वे च गृह् स इति भवति । तत्र गृह् स्यात् इति भवभावी विधेयः । तत्राम दुर्लभम् अयत्नस्य सत्वस्य आभावादित्यत्र आह—सगः वत्स्येति । वत्स्यत्वबोरोरित्यन्तादितोवाय वाच्यम् । यदा—केवलं कलस्यासिद्धत्वादितोव सुवचनम् । कलमादायापि वत्स्यविभागसामर्थ्यादिति सुधीर्भविष्यत्यम् । एवं भवभावेन कित्वादित्या च निवृत्तयति इति । सुपुंसतोक्त्या च ‘इदविद—’ इति सगः कित्वात् ‘वचित्पि—’ (२४०८) इति सम्प्रसारणम् इङ्कोरिति वत्स्यम् । अथ प्रश्नो विज्ञेयः ‘दर्शितुमाह—’ २६११ । किरञ्च पञ्चम्यः ॥७१२॥७५॥

दी— । कृ, गृ, इङ्, धृङ्, प्रच्छ—एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । चत्वेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषति । दिधरिषति । कथम् ‘उद्दिषीषु’रिति ? भौवादिकायोधृङ्धुञोरिति गृह्यात् ।

[Meaning—easy]. ‘जिगरिषति—जिगलिषति by ‘अचि विभाषा’ (2541) ‘चत्वेटो दीर्घो नेष्टः—’ this is a varttika (इति) found in the काशिकाहति though not in the भाष्य—meaning ‘इट् is here (in the cases of कृ & गृ) not lengthened (by ‘वृत्तो वा’—2391).’ How ‘उद्दिषीषु’—(उद्—इ + सन् + उ) is formed ? (for, if इ is considered to be of this किरादि class, it would by इङ्गत्वात् have given उद्दिषिषु); Well, take it as a case of इङ् (यवस्याने) or इङ् (यवस्याने) read in इङ्दि for thus it will not have इट् and by

‘अङ्गमना—’ (२६१४) इ will be च, then by ‘अतो इजातोः’ (२३७०)—चिद् and then by ‘इलि च’—चोर.

नित—। किरथेति । ‘अपूर्णाङ्गनां सनि’, ‘इङ्कारि म्ययतीनाम्’ ७।२।७२ (—अ१।६६) इत्यस्योऽङ्गुष्ठोराङ्—सन् इति । ‘किर इति पञ्चमस्य’ तच्च ‘कृ विधेये नृ निगरणे, इङ् आदरणे घृङ् अवस्थाने, मध्य ग्रीष्मायाम्’ इति किमादीनां पञ्चानां याङ्कनदाङ् एव इति । पिप्रश्चिपतीति—पूर्वमङ्गलत्वात् प्रागुपस्थासः । किन्नात् सङ्गधारणम् । अनेनेद् । चिकारिपवीत्यादी ‘अतो वा’ (२३८१) इति दीर्घे प्राप्ते आङ्—‘अनेनेद् दीर्घो नेङ्’ इति । वाचिचमिदम् इत्थी इदमे न तु नाथे—इति मागेयः । किङ्गारिपनि—किङ्गलिपतीति । ‘अचि विभाषा’ (२६४१) इति रेफश्च सत्—विषयः ; दिदिदिपते इत्यादि लिङ्गोदात्तनेपदम् ‘पूर्वम् सन्’ इति नियमात् । एवमभ्यस्यपि बोध्यम् । उदिधीषु रित्यत्र दीर्घे प्रतिपादयितुमाङ्—कथमिति । किरादित्वे चि उङ् ; किरथेत्यनेन इङागमः स्यात् । ततश्च जङ्गिदिमुचितेय स्यात् । अत आङ् भीमादिकयोरिति । तत्र (भीदी) घृङ् अवस्थाने. धृङ्धारणे इति उक्तम् । तस्यो हसवोरपि इङागमात्तमेन उङ्—इ+अन् इति स्थिते ‘अङ्गमनां सनि’ (२६१४) इति दीर्घे, उङ्—चु—इति जाते अत इजातोः’ (२३८०) इति इचु, ‘अरच् रपचः’ इति रपरत्वे, ‘इलि च’ (२३४३) इति दीर्घे, ‘अनाङ्गसमिच उ’ (२१४८) इत्युपस्थाने च चपम् ।

२६१२ । इतो भल ॥१॥२॥८॥

दी—। इगन्ताङ् भलादिः सन् कित् स्यात् । युभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति । दिदीषते । एङ्विषयत्वाभावात् ‘मीनातिमिनोति—’ (२५०८) इत्यात् न । अतएव ‘सनि मीमा—’ (२६२३) इति सूत्रे माघातोः पृथङ् मीमाङ्गं कृतम् ।

A सन्, preceded by a भङ् letter and coming after a

root ending in इक् becomes कित्; hence जुधुवति without गुञ् ।
दिदीवते—चात्मने. by पूर्वेष्वत् सन्' (2734). No गुञ् due to कित्
and this गुणनिषेध or in other words the want of एङ्विषयत्व bars
the चात् directed by 'भीनातिभिर्नोति—' (2508). Thus to sug-
gest that चात् is not enjoined except in the एङ्विषय, the
rule 'सन् भीना—' (2623) reads भी separately.

मित्—। इक् इति । इक् इत्यनेन भातोराक्षेपात्तदन्तविधिः । अल् इत्यस्य
च श्रवण-विशेषकत्वात्तादादिविधिसादाह—इगन्वाक्कृतादिति । 'कदमिद—'
(११०८) इत्यतः सन्तुवर्तते । 'असंयोगाद्दिद कित्' (११२७) इत्यतः मित्ति
च । अत आह—सन् कित् इति । जुधुवति । कित्चात्र गुञ् । दिदीवते ।
अत्र कित्त्वेन गुणाभावादेङ्विषयत्वाभावः । ततश्च 'भीनातिभिर्नोति—' (२५०८)
इत्यात्मसमि न भवति । न च एङ्विषयादन्ततामि आत्तं भविष्यति इति वाच्यम् ।
तथा सति 'भातादायङ्गोपविशेषः' इति न्यायात् 'सन् भीना—' (२६२२) इत्यन-
न्तगुणनिषेध विधे इत्कस्तीन्त्यस्य व्यर्थं स्यात् । अत आह—एङ्विषयत्वाभावा-
दित्यादि । इगन्वात् कित् । पिपावति । आक्षति कित् । शिश्रियते ।

२६१२ । हलन्ताच्च ॥१॥२॥१०॥

दी—। इक्समीपाक्षलः परो भक्तादिः सन् कित् स्यात् ।
गुञ्—जुधुवति । विभित्सति । 'इक्' किम् । शियवते ।
'भक्त्' किम् । विवर्धियते । हल् अङ्गणं जातिपरम् । तङ्
तिङ्गञ्ति—तिङ्गञ्ति ।

A भक्तादि सन् 'coming after (a root ending in a इक्)
which again is invariably preceded by an इक् letter, becomes
कित् । Thus गुञ् etc gives जुधुवति etc. without गुञ् । शियवते
—यक् not having इक् letters, सन् is not कित् and hence no

सम्प्रसारणम् । तिष्ठति—तिष्ठ'ह्रिवति—इत्'विकल्प due to लङ्तिष्ठ whereas गुह् has कुधुचति only by 'सनि यङ् गुहोच' (२६१०). In the rule 'ह्रस्वाच्च', ह्रस्व—has been adopted in a general way so that in the case of लङ् the interposition of the चनुसार or नसार does not mar the ह्रस्वपरत्व of लङ् ।

नित— । ह्रस्वादिति । इकी भविति वरते । चनुसन्तिष्य पूर्ववदेव । किञ्च चनुसन्तिष्योऽत्र सनीपवाचो इत्यः इत्यस्यानुवर्तनेन ह्रस्वत्वसम्भवात् । तदाह—इक्ष्मनीपादिव्याहृतिः । कुधुचति । गुह् इति ऊकार इत् । तथाहि—'सनि यङ्—' (२६१०) इत्यादि । विवचते—यत्र इक्ष्मनीपलाभावेन सनः किन्नाभावाद् सम्प्रसारणम् । विवर्धयते—यत्र इङ्गमसन्ति न भवति ह्रस्वाभावात् सनी न किञ्चम् । ततश्च न गुणविशेषः । ह्रस्वहणं व्याप्तिपरमिति—सामान्यपरं, तेन एकेन वाच्यं वाच्यत्वाद् व्यवधाने सत्यपि न ह्रस्वपरत्वमिति व्यर्थः । 'येन नाम्बधानम्—' इति न्यायात् । एवं च लङ् (लङ्) इत्यम न्यायवधानेऽपि सनी ह्रस्वपरत्वम् । ततश्च किञ्चम् । ततश्च तिष्ठति—तिष्ठ'ह्रिवति इत्यत्र न गुणः । 'सारतिवृत्तिः—' (२२७६) इतीड्विकल्पः ।

२६१४ । अज्भनगमां सनि ॥६॥१६॥

दी— । अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश दीर्घः स्याज्भ लादी सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (१३३१)—जिगीवति । 'विभाषा चः' (२५२५) । चिजीवति—चिजीवति । जिवांसति ।

The vowel of roots ending in सन् (vowel), of इन् and of ननि the substitute of इत्, इत् and इत्, becomes दीर्घ, when a भलादि सन् follows. Thus जिगीवति (अजन्त), जिवांसति etc. and (जिवांसति (वन्)).

नित— । अजन्तगमामिति । अन् च इन् च भन् चेति इत्यान् यदी-

‘अनुवचनम् । गम् इत्यनेन यच्च वञ्च’ सर्वेषां इष्, इष्, इष् इत्येवम् आदेशस्य गमिः सामान्येन यञ्चम् । तदाह—अजादेशगमिणेति । ‘अनुनासिकस्य किमर्थः—’ (६।४।१५) इत्यतो भन्तु, ‘कुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽप्य’ (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इति आनुवर्तते । अतोऽनुवर्तितव्याहृतिविषयत्वेन सप्तम्यविधिसिद्धाह—अजानामित्यादि । अन्वत् त्यट् मूले ।

२६१५ । सनि च ॥२॥४॥७॥

दी—। इणो गमिः स्यात् सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बाधने प्रतीक्षिषति । ‘इण्वदिकः’ (वार्तिक) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तद्ध । ‘परम्भोपदेशु’ इत्युक्तोर्नेट् । ‘भलादौ सनि’ इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तोर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । सज्जिगंसते ।

The root ण् except in the sense of बोधन or to cause to understand—is replaced by गम् when सन् follows. Thus जिगमिषति (इष् + सन् तिप्). प्रतीक्षिषति—प्रति—इष् + सन् तिप् (duplication of सन् by ‘अजादेशितीयस्य’ then वत्त as before). अधिजिगमिषति i.e. causes to remember. कर्मणि तद्ध i.e. by ‘भान्-कर्मणोः’ (2678). परम्भोपदेशु i.e. by ‘ननेरिट् परम्भोपदेशु’ (2401). नेट् because it is आत्मनेपद । भलादौ सनि i.e. by ‘अज्भनगमां सनि’ (2614). Thus जिगंस्यते—इष् + सन् + यच् + ते । अजादेशस्य etc for which see the rule ‘अज्भनगमां—’ above. जिगंस्यते—गम् (यच्) + सन् + यच् ते । सज्जिगंसते—सम् + गम् + सन् + ते—आत्मने. by ‘सर्वो मण्डच्छिन्नाम्’ (2809).

मिश्र—। सनि चेति । ‘इणो वा चुकि’ (१।४।४५) इत्यच्चात् ‘इष्’ इति । ‘यौ अनिरवोधने’ (१।४।५६) इत्यतो ‘गमिरवोधने’ इति आनुवर्तते ।

तदाङ—इचो गनिरित्यादि । निगमिषतीति—इषी भव्यादेरे इटि धत्वे च रूपम् । प्रतोषिषतीति । प्रतिपूर्णादिषः सनि रूपम् । 'अभादिदितौयस्य' इति सनोः द्वित्वम् । ततः 'अन्यत' इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् । यत्तुभयस्यैव सकारस्य । मोष-विशुनिकृतौत्यर्थः । इष्यदिति । इति । एतत् 'सौ गति—' (२६०७) इत्यन गतम् । कर्मणि लङिति—'भावनकर्मणोः' २६७८ इत्यनेनेति भावः । परस्मै-पदेष्विति—तमेरिति पूर्वादेम् । भलादी सनीति—'अलभ्य गमान्—' इत्यस्य व्याख्यानैकदेशः । फलभाङ्—जिगीसते इति । इचो सनि गभादेशे' यकि दीर्घं लङि च रूपम् । केवलस्य गमे रूपसाङ्—अजादेयतेति । एतदपि अत्रक्षमगमा-मित्यत्र स्पष्टम् । सञ्जिगंसते इति—'सनी यञ्छिभ्यामि'ति (२६८८) तत् ।

२६१६ । इङ्छ ॥२॥४८॥

दो— । इङ्छो गमिः स्थात् सनि । अधिजिगांसते ।

—Easy.—इङ् means to read and is always preceded by चभि ; cp. 'प्रायेषादचभिपूर्वः' (ante).

नित— । अष्टम् । जिन्तात् तङ् । अतएव नेट् । 'पूर्वेवम् सनः इत्यभाष्यात्मनेपदम् ।

२६१७ । रलो वुपधाङ्लादेः संख ॥१॥२॥२६॥

दो— । उख इख वी । ते उपधे यस्य तस्माद्लादेः रलन्तात् परी ज्ञासनी सेटी वा कितौ स्तः । 'द्यतिस्त्रायोः सम्प्रसारणम्' (२३४४) । दिदुरतिषते—दिशोतिषते । रु-चिषते—रुचिषते । लिलिखिषति—लिलेखिषति । 'रलः' किम् ? दिदेविषति । 'वुपधात्' किम् ? चिवतिषते । 'ह्लादेः' भिम् ? एविषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणिन

वाध्यते । 'उपधाकार्यं' हि द्वित्वात् प्रथमम् 'ओणेष्ट'दित्-
करणस्यसामान्यापेक्षञ्चापकत्वात् ।

The affixes क्त्वा and सन्, which are सेट् or have the aug.
इट् after them, are pronounced to be कित् optionally—
provided they (क्त्वा and सन्) follow a root which has च or
इ for penultimate (उपधा), a consonant for its commencing
letter and any one of the letters of the प्रत्याहार—रल् (इयवरट्...
हल्) for its ending letter. Thus दिद्गतिवति (कित्)—द्वितीयवति
(चकित्) etc. सञ्च. of the चञ्चल being effected by 'द्वितीयवतिः
—' (2344). दिदेतिवति—here no option of कित्, for the final
व of दिव् does not fall under the प्रत्याहार—रल् । विवर्तिवति—
because इव् has no च or इ for its उपधा । Why say इत्तादि ?
Witness—एषिविवति—इव् + सन् तिप् = एष् इट् सति = एष् इव ति = एषिवति ;
duplication of विव by 'चञ्चादिर्द्वितीयस्य', यत्न as before. The
duplication, though कित्, is here barred by युष्मत् for the
operation regarding the penultimate is superior to duplica-
tion—which fact is indicated, in a general way, by the
attaching of च्च, which elides in practice, to 'चोष् चपनयने'.
[for a clear explanation see under 'कश्चु सिङ्गन्तं चञ्चि' (2580)].

सित्— । रल् इति. [वी + उपधात्] + इत्तादिः, सन् + च इति रल् इट् ।
तदाह—उच्यते इति—ते इति वी (उ इ इत्यनयोर्द्विवचनम्) । वी उपधा
सञ्चति ननुतीक्ष्णः । एष् चञ्चनेन प्रत्याहाररल् इत्यन्तं तदन्तविधिः । आचनविति ।
'पूजः आ च' (१।२।२२) इत्यतः आवा चपि संसङ्गः । सेटाविति । 'न क्त्वा
सेट्' (१।२।२८) इत्यन्तं तदन्तविधिः । वा कित् इति । 'नीपधात्वकान्तादा'

(१।२।२९) इत्यत 'असंयोगाद् द्वि' (१।२।३६) इत्यानय तदनुवर्तते । तदेवं
 कित्त्विकत्वाद् शुभविषयस्यैव अपठ्यते इत्येवमिति—दिदातिवर्तते दिव्योतिवर्तते—इत्यादि ।
 द्वातिस्त्राप्त्योरित्यनेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । इट् । 'पूर्ववत् सन्' इत्यात्मनेपदम् ।
 रलः किम् इत्यादि । स्पृहम् । एविषिषतीति अत इजादिस्त्राभावात् किन्नाभावेन
 न युज्यनिषेधः । नन्विह किन्नाभावेऽपि इष् इट् सन् तिप् इति स्थिते नित्यत्वाद् द्वित्वे
 प्राग् विहिते इ विष विष ति इतिरूपे जाते 'इष्' इत्यस्त्राभावात् कुतो संप्रपञ्चमुच्यते
 सपधाया एव विरहादित्याशङ्क्य आह—इडिति । तत्र हेतुमाह—सपधायाप्येति ।
 एतत् पठिरक्तोऽप्यपधाकृतो द्वित्वात् प्राप्तेष्व इत्यस्त्राभावात्सरे 'अनुमिषु—'
 (२५८०) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ओष्तेरिति एतदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् । सामान्यपेक्ष-
 यापकत्वादिति । एतन् 'भाष्यासम्प्रतत्वाग्निन्यम्—' 'शौ चकि—' इति सूत्रं भाष्ये
 यदयमोषिसदितं करोति तन् आपयति द्विर्वचनादधुस्तत्वं वलीय इत्युक्तत्वेन
 सामान्यापेक्ष—आपकत्वानीचित्यादि'ति गार्हपत्येन स्यटम् । कृष्याम्—द्वातिस्त्रा-
 —द्योतिष्वा इत्यादि । सिद् किम् । द्विस्त्रा । भिस्त्रा ॥ वसुचते ।

२६१८ । सनावन्तर्ध्वमसृजदन्धु म्निस्त्रुयूक्तुं भरन्नपि सनाम् ॥ २६४८ ॥

दी— । इवन्तेभ्य अधादिभ्यश्च सन इड् वा स्यात् । इडभावे
 'इडन्ताश्च' (२६१९) इति किञ्चम् । 'च्छ्वोः—' (२५६१)
 इति वक्ष्य ऊठ् । यण् । दिवत्वम् । दुदूषति—दिदेविषति ।
 'स्तीतिष्योरेव—' (२६२७) इति वक्ष्यमाणमित्यभासः ।
 सुस्यूषति—सिसेविषति ।

The aug. इट् is optionally attached or prefixed to सन्, coming after roots ending in इ and after सृष्, भस्ज etc (enumerated in the rule above). Take for instance दिष्. When सन् after ■ is not followed by इट्, then being कृषादि, सन् will be कित् by 'इडन्ताश्च' (2613). Then due to किञ्च

of सन्, the व of दिव् will be replaced by ऊठ् (उ);—consequently the इ of दिव् (दि+ऊठ्) will be replaced by एष् (व) giving दृष्टवति (duplication, —इत्तादिभिर, दीव् by 'अङ्गनगमां—' (2614). But when दिव् is followed by इट् the form is दिद्विवति by लृप्पधगुण which appears because दिव् is not स्वन् or ending in a रल् letter. दृष्टवति etc.—the सन्तन form of सिव् (सिव् तन्तुसनादे), have no व (in place of इ) in conformity with the restriction to be expressed in 'लौति-प्लोरिव—' (2627).

मिह—। सतीति । इव् चलो येषां ते इवणाः दिवसिवाद्यः । ननि इवन् इतिच्छेदः । इवन्, अथ, सन्त, दन्, यि, खु, गु, कर्त्तु, भव, अपि सन् एषां चत्वात् षडौनङ्गचनम् । पञ्चम्ये षडौत्याह—इत्येभ्य इत्यादि । सतीति षट्ठम्ये षतीति तदाह—सन् इति । इहवेति । 'इविद्यायाम्' (७।१।४७) इत्यतः 'सुरति-सुति सुति धूङ्दितो वा' (७।१।४८) इत्यतश्च तदनुवनेः । दिव्धातोर्विवन्तत्वेन इद्विवत्त्याम्—दृष्टवति—दिद्विवतीति इपचनम् । तत्र इहभावे दृष्टवतीति । तद्विष साधयति इहभावे इत्यादिना । दत्तेति । दिव् इत्यस्येत्यर्थः । यच् इति । इकारस्येति यावत् । द्वित्यम् इति । इट् (दिव्+ऊठ्) इत्यस्येत्यर्थः । इत्तादिभिरः । 'अङ्गनगमां—' (२६१४) इति दीवः । इदप्ये गु रत्नत्वाभावेन विस्वासावात् लृप्पधगुणेन दिद्विवतीति । दृष्टवतीत्यादौ चम्यासेचः परस्मै स्वभावेन व्याचष्टे 'लौतिप्लोरिव' इत्यादिना । सिव्धातो इयं प्रक्रिया दिवुवत् ।

२६१८ । आप्प्रप्राधामौत् ॥७४५५॥

दी—। एषामच ईत् स्यात् सादौ सनि ।

These roots (आप्, प्रपि & चप्) get ईत् (ई) for their चप् when सन् preceded by स only (and not इट् also) follows.

नित—। चादिति । चाप् सपि सभाम् ईदितिवृद्धिः । 'सनि मौमा—' (७।४।५५) इत्यतः समीति अच इति चानुवर्तते । 'सः स्यादधातुके' (७।४।६६) इत्यतः सीति च । तदादिविधिसीते सादाविति लभ्यते । तदाङ्—एषानिष्ठावि । एषमादादीनामीत्ये चत्तरमाङ्—

२६२० । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥७।४।५८॥

हो । 'सनि मौमा—' (२६२२) इत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आत्मभिच्छ्रुति ईप्सति । अर्घितु-
मिच्छति रपरत्वम चत्वंम्—ईत्सति—अर्दिधिवति । विभज्जि-
षति—विभजिषति—विभज्यति—विभज्यति ।

The elision of the अभास of those roots that have been mentioned under rules beginning from 'सनि मौमा—' (7. 4. 54) and ending in 'सुचोऽनैकस्य सुचो वा' (7. 4. 51) four rules only) is effected when सन् follows. Thus चाप् सन् तिप्—ईप्सति—ईप्स सति—ई० सति । रपरत्वम् i.e. when चाप् of चत्वं+सन् is replaced by ई० चत्वंम् i.e. by 'अरि च' (8. 4. 55). Thus चाप् सन्—ईत्सति of which by 'अत्रादिर्द्विवचनं', स along with त् (तृच) will be doubled but not the रेफ due to the prohibition 'न ह्रा—' (2.4.46). Then 'अभ्यासलोप' as before. Now, when by 'सद्वी-
चन—' (2618), चाप् is followed by इडादि सन्, the ईत्स di-
rected by 'चाप्—' (2619) fails ; consequently सुच takes effect giving चाप् च् इ सति (रपरत्व) or—चाप् भिष भिष ति where the अभास is not dropped due to the इडादि सन्. Thus अर्दिधिवति with 'अभ्यासकामे । By 'अध्वनीरोपधयोः—' (2586) and इद् we have विभजिषति । But without सन्—विभजिषति. In the इद्वाचपच—विभजि-

रुति—विमर्श इति—विमर्शेति (with रम्) and विवर्षति (without रम्) ।

नित— । अनेति । रुति नीमिति । 'रुति नीमातुरभसभसकपतपदानम इव' (७।१।५४), 'वापुश्वाधाम्यौतु' (७।१।५५), 'दम्भ इव' (७।१।५६), 'नुचोऽर्कस्य गृध्रो वा' (७।१।५७) इति चतुःसुवगमित्यर्थः । यदुक्तमिति । ये वातव उक्ता इति वाच्यम् । लोपः स्यादिति । सादौ सनीति योजनीयम् । तेन यदि भिषतौवादाविहादौ रुति अभ्यासलोपो न । ईत्सतीति । पूर्वेष ईत्स ईत्स इति जाते भजादेरिति पञ्च इत्यस्य द्वित्वम् । अभ्यासलोपः । रपरत्वमिति । अथ सन् इति स्थिते पूर्वेष ईत्स 'चरन्' इतिरपरत्वम् इत्यर्थः । एवम् ईत्स इति जाते 'स्तरि च' (८।१।५५) इति चत्वेन ईत्स इति भवति । ततो 'न ऋः—' (९।४।६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् 'पूर्वेषासिद्धोयमर्धैश्चने' इति परिभाषया चत्वादृष्टम् 'भजादे—' इति 'सु' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोपे च ईत्सति इति । 'सनीयन्' (९।६।८) इत्यनेन इङ्गविकल्पादिङ्गमायै इदम् । परं तु सन् सादिलाभावात् ईत्साभावेन सप्तपञ्चगुणः । अभ्यासलोपाभावश्च । जगत्त्वम् । विश्वजिप-तौत्यादि । रन्विकल्पात् इङ्गविकल्पाच्च चत्वारि स्यान्ति । तत्र रन्विद्भावं विश्वजिपति । रममायै विश्वजिपति इति । इङ्गमायै रन्नि विश्वजिपति । इङ्गमायै रममायै—विषयति । रमासनीयान् 'भसुजोरोपधवीः—' (९।५।१५) इत्यनोक्तम् । साधनप्रकारस्य तत्रैवाध्यामिः प्रदर्शितमित्युक्तम् ।

२६२१ । दम्भ इव ॥ ७।१।५६ ॥

दी— । दम्भेरथ चत् स्यादीञ सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'हन्ताच्च' (२।६।१३) इत्यत्र हल्ययङ्गं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वाभलोपः । धिष्यति—धोषति—दिदक्षिषति । शिष्यीषति—शिष्ययिषति । 'उदोष्ठेऽपूर्वस्य' (२।४।४)—सुखूर्षति—सिखरिषति । युयूषति—यियविषति । अर्णुनृषति—जर्णुनृ-

विधति - कर्तुं न विधति । न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतीर-
भ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'दिवर्धनेऽचि' (२२४३)
इति सूत्रेण द्वित्वे कर्त्तव्ये स्यान्निष्पातिदेशादादेशनिषेधात् ।
न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति
वाच्यम् । "कार्यं भवन् भवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते,
न त्वननुभवन्नपि" (परिभाषा) । ■ चेह सन् द्वित्वमनु-
भवति ॥ वृभूर्षति—विभरिषति । अपिः पुगन्तो मित्संज्ञः
पकारान्तसौरादिकश्च । इडभावे 'इको भल्' (२६१२) इति,
किस्वात्र शुभः । 'अज्भन—' (२६१४) इति दीर्घः
परत्वाच्चिन्लोपेन वाध्यते । 'आप्छप्—' (२६१८) इति
ईत् । शीषति—जिषपयिषति । अमितसु—जिष्ठापयिषति ।
'जनघन—' (२५०४) इत्यात्वम् । सिषासति—सिसनिषति ।
* सनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा हल्वाच्यः' (यातिक) ।

The चच् or vowel of दच् is replaced by इत् (इ) and by ईत् (ई) as well, when a सदि (having स in the beginning) सच् follows. Then there is elision of the चच् by 'चज—' (2620). We have already stated that the acceptance of हल् in the rule 'हलन्तात्' (2618) is intended in a general way. Hence सच् coming after हिच् or होच् becomes जित्—consequently the न (of हिच् and होच्) is

ॐ "इह च 'सजौवन—' (२६१८) इति सूत्रे एव 'मरत्तपिसनितनिपतिदरिद्रा-
चाम्' इति केचित् पठन्तीति सूत्रशेषभूतमिति काश्चिन्ना । चपरे चार्तिकमिवेति कैश-
टामवः" इति बालमनोरमा ।

dropped (by 'अनिदिता हल उपधायाः क्ङिति'—415). Thus दिभ्, or दीभ् + सन् तिप् = दिभ् or दीभ् सति = भिषति or भीषति by अभास (एकाचोऽयौभम्) चर्त्त, विल of स and अभासलोप । But इट् coming in by 'सनीषण'—(2618) we have दिद्विभति without ग्लोप and अभासलोप । विधीयति समान form of वि, without इट् । मित्रिविभति of same with इट् । सुख्यंति—दिस्रविभति(सु + सन् तिप्). The former is without इट् । सु, सन् तिप् = सु, सति = सूर् सति by 'सदोद्य'—(२४६४) and 'घरन् रपर' = सूर्, सूर् सति = सु सूर्ति by 'इति च' (354) and 'कौतिष्योरिव'—(2627). विस्र-विभति with इट्, गुञ्ज and रपरत् । विद्यद्विभति—by विल of यु due to the prohibition 'विद्वेचनीइति' (2243) and हल of the अभास by 'कीः पुवङ्जि'—(2577). ऊर्ध्वगुणति—This is without इट् by 'सनीषण'—(2618). दिव् of यु due to the prohibition 'न ङ्ङा'—(2446) and दीर्घ by 'मङ्गलन'—(2614). एत् is in con. with रिक । No गुञ्ज due to क्लिप्त by 'इकी मल' (231२). ऊर्ध्वगुणिवति—ऊर्ध्वगुणिवति of these two the former is with इट् and सवङ् while the latter is with इट् and गुञ्ज । This is explained by 'दिभ्योर्बोः' (2447) which makes सन् optionally लिङ् whereby we have सवङ् in the case of लिङ् and गुञ्ज in the absence of it (लिङ्). Here in the case of ऊर्ध्वगुणिवति, you cannot rejoin that in the अभास there will not be heard (i.e. will not exist) the उकार after गुञ्ज and चवादिष have been effected due to the subsequence (परत्वं) of 'सर्वधातुकासंभातुकयोः' (7. 3. 84) and 'एकीयवावातः' (6. 1. 78) in comparison with 'सन्मलोः' (6. 1. 9) which directs विल । For the prohibitory rule or परिभाषा 'विद्वेचनीइति' (1. 1. 59) solves the difficulty here. It (1. 1. 59) suggests

that either the substitute of the स्त्रानो will have the operations of the स्त्रानो itself (स्त्रानिदमसिदिमात्) or that the substitute will be forbidden (to undergo any such operation beforehand) when duplication (द्वित्) has necessarily to be effected. (Thus तु ■ first of all duplicated and then गुण and चवादेश take effect). Nor can it be questioned that a root ending with चन् (as चर्चु + हस) being कार्यो towards द्वित् there is want of निमित्त or cause (of द्वित्). The drift is this : कार्यो means what has a कार्ये or operation—say द्वित्. Here चर्चु + हस both are कार्यो. Then how can the 'तु' only of चर्चु be duplicated as ■ the part हस which is the cause of द्वित् has already become कार्यो? The answer is—that although चर्चु & हस—both are कार्ये here, yet तु alone will be taken to be a कार्यो and हस will retain the form of निमित्त (of duplicity—द्वित्) cp.—the परिभाषा 'कार्येनगुणवन् हि कार्यो—' (परि—10). "Surely that which undergoes an operation can so far as it undergoes that operation not be made the cause of the application of a grammatical role"—(Prof. Kielhorn)—but not—until and unless it has undergone the operation (कार्ये). And here चन् has not undergone the operation of द्वित् but it is the word 'तु' only that has done so. Thus it is established that चन् will remain the cause (निमित्त) of द्वित् ॥ वृधूर्धति—विमरिषति (वृ + चन्) just like वृधूर्धति—विमरिषति. The root वृधि may be taken in two ways (1) as वृ (read in वृडादि and hence निम्) + युक् by 'वृधिञी—' (2570) in वृधुमिषद्, or (2) as वृधि—

पकारान् read in चुरादि (cf.—‘अप लिङ्’). इत्भावे i.e. by ‘सनीवन्’
— (2618). ‘अङ्गुलम्’—etc. i.e. as ‘चेरनिटि’ (6. 4. 51) is sub-
sequent to ‘अङ्गुलम्’ (6. 4. 16) so विलोप bars दीर्घ—hence
अपि now becomes ङप् and then ङीप् by ‘आप्ङप्—’ जिङ्गपयिषति
—with इट् hence no चन्वासलोपः। But when अपि is not निट्
it will become आपि and give जिङ्गपयिषति (This आपि is
either the result of मारवादिभिन्नात् आ or the चुरादि ‘आ निवीदे’-
रनिपति etc—This is a Varttika its meaning is easy. This is
acc. to Kaiyata, but Kashika says that तन्निपति etc is a
part of the rule सनीवन् etc. (2618).

नित—। दक्ष इति। अनुवृत्तिः ‘आप्ङप्—’ इत्यनेनापि वीष्वा।
चन्वासलोप इति। ‘अव लोपः—’ इत्यनेनेति भावः। जातिपरमिति—एका-
नेकात्म्यविभागी नास्तीत्यर्थः। एव एव इट् परतो भवेदिति नानि नित्यम्
इत्यर्थः। तेन दक्ष इत्यव इङ्गुलपरत्वेपि न चतिरिति भावः। सेनेति।
इत्परत्वादित्यर्थः। सन्तः सिखादिति—‘इत्परत्वाच्च’ इत्यनेन। नलोप इति—‘अनि-
दिताम्—’ (४१५) इत्यनेन नस्य लोपः। शिसति—धीमतीति—अनिदृष्टौ
इत्वं अत्र सङ्गाद इपदुसम्। दकारस्य ‘एकाचो यशो भू—’ इति भूपभावेन
भकारः। भकारस्य ‘छवि चे’ति चत्वेन पकारत्वम् आङ्गुलवासलोपः। दिदिभि-
वतीति—इट्पक्षेऽप्यलोपाभावात् सिङ्गम्। ‘सन्तः’ (2317) इतीत्यनभ्यासस्य।
मिषीपति—मिषयिषति। ‘सनीवन्—’ (२६१८) इतीतिभित्तव्यः। पूर्वम्
‘अङ्गुलम्—’ (२६१४) इति दीर्घः सत्तरत् ‘आप्ङङ्गुलान्—’ (२६१२) इति
गुणः। सदीर्घाति—स्व+ङम् तिप् इति स्थिते ‘अङ्गुलम्—’ इति दीर्घे चनेन
लङ्गम् इत्यर्थः। रपरत्वम्। ‘इति च’ (२५४) इति दीर्घः—सुसूचति। इटि
तु सिद्धयिवति। समयव ‘सौतिष्यीरेव—’ (२६२०) इति वक्ष्यमाण—निवमात्र
यः। अनुवृत्तिः—‘अङ्गुलम्—’ इति दीर्घः। मिषयिषति—अनेटि - अत्यपि

न चेति—निमित्ततेति । द्वित्वनिमित्तत्वर्थः । समाधानमाह—कार्यसमुभयप्रति । परिभाषयाम् ‘—नायीयते’ इत्यन्तेन परिभाषेष्टुश्रुतिं कृत्यते । तेन ‘नत्वन्तु-भयप्रति’ इत्यर्थो भङ्गेजिना योजित इति प्रतीयते । न चेद्वदिति—किन्तु तु—शब्द इत्यर्थः । अत्राभिप्रायान्याख्यानमेव गरणम् नामेयोऽपि कार्यसमुभयप्रतिव्यत्य-व्याख्यानावसरे एवमेवाह । तथाच तदुच्यते—‘नत्वन्तो भवितेत्यादिभिर्यो-योकोक्तिस्त्वाद गुणनिषेधः स्यादत आह—कार्यसमुभयम् हि कार्यी-निमित्ततया नायीयते’ ॥ १० ॥ स्याद्विज्ञानाद्विधितः (४।१।१५) इति निहोशसाक्षात् सापेक्षः । अर्थात् न निमित्तत्वादिस्वरूपे कार्यसमुभयप्रति । अत्र हि ‘द्विचयनेऽपि’ (१।१।५८) इति शब्दस्य दित्वम् । अत्रासा ‘समुद्यजोः’ (६।१।८) इत्यस्य घटात्तत्वात् सप्तमस्य कार्यत्वेन इतो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् । इति (परि—पञ्च ५ :) ॥ वृत्तमिति—विभक्तितीति । ‘सुनोवन्त—’ (२६।१८) इतोऽभिप्रायान् रूपद्वयम् । अनिट्पूर्वे भ + वन् निप् इति स्थिते ‘अज्भन—’ (२६।१४) इति दीर्घे ‘उदोऽह—’ (२४।८४) इति उत्त्वे र-भरत्वे ‘इति चेति’ (३५।४) दीर्घे इत्येव पूर्व द्विष्यति । इट्पूर्वे तु लुचः । रपरत्वेत्यादि । अपिः पुगन्त इति—‘नारणतोऽप्यनिशाननेषु आ’ इति घटा-दिकस्य साधवन्ते मित्त्वमादाय हेतुमन्त्री ‘अतिङ्गी—’ (२५।७०) इत्यनेन पुक्ति-अपिप्रति भवति । पक्षापाकशीरादिकथेति । ‘अप निश्च’ इति कुरादौ पाठादिति भावः । इदमपि इति । ‘सुनोवन्त—’ इत्यनेन इत्यधिकत्वादिति यावत् इको भल् इति—अपेक्षितान्तरान्वित्वेदम् । निष्ठात्र गुण इति । शिच इति शेषः । परत्वादिति । अज्भन—इति दीर्घः शिषीपेन बाध्यत इत्यन्वयः । शिषीपस्य परत्वे यथा—‘अज्भन—’ (६।४।१६), ‘चेरनिटि’ (६।४।११) इति । यो-सु-सौति ईसुतोतिवत् । निश्चपदिवसौति—अत एव इडादित्वाद्यस्योपाभावात् । निष्ठाद्वयः । अनितस्त्विति—‘आ निमीति’ इत्यस्य त्वित्यर्थः । तन्निपतोति—आत्मिकमिदमिति ईदृशः । सुनोवन्तत्वावयव इति काशिका । अर्थः स्पष्टः ।

२६२२ । तनोतेभिर्भाषा ॥६॥४।१७॥

दौ—। अस्योपधाया दोर्घो वा स्याज्भक्त्यादौ सनि ।
 तित्तांसति—तित्सति—तितनिषति । 'आशङ्कत्यां सन् वक्तव्यः'
 (वार्त्तिक) । श्वा मुमूर्षति । कूळं पिपतिषति ।

Eng.—Easy. आशङ्कत्याम् etc.—वार्त्तिक । आ etc.—or the dog apprehends death i.e. is on the point of death, कूळं—the bank is on the point of being fallen down.

नित्—। ततोवेरिति । 'चक्षुःश्रवणमा'—(२६१४—३१४१६) इत्ये-
 वाज्याम्यमुठतिः । तित्तांसतीत्यादि—इष्टभावे रूपद्वयम् । आशङ्कामासिति वार्त्तिक-
 मिदम् । आशङ्कादेकक्रियाहत्तेरपि धातोः सन् स्यादिति तदर्थः । मुमूर्षतीति ।
 सतिशक्तिर्यो भवतीत्यर्थः । वक्तव्यमसानीयं खट् । 'पूर्ववत्सन्' इत्यात्मनेपदनम-
 न शब्दात् । 'सद्विः—'इत्यादि सूत्रद्वये समी नेत्यनुपसर्गं वाक्यभेदेन व्याख्ययामिति
 आत्मनेपदप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । पिपतिषतीति—'तनिषति'—इति वार्त्तिकादि-
 पक्षे इदम् ।

२६२३ । सनि मीमाश्वुरभक्षभक्षकपक्षपदामच इस् ॥७॥४५४॥

दौ—। एषामच इस् स्यात् सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।
 'स्लोः—' (२८०) इति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति—
 दिदरिद्रिषति । 'डुमिङ्', 'मौष्' आभ्यां सन् । छतदीर्घस्य
 मिमोत्तेरपि मीरूपाविशेषादिभ्यु । 'सः सि—' (२३४२) इति ।
 तः । मित्सति—मित्सते । 'मा भाने' । मित्सति । माङ्—
 मेङोः—मित्सते । दोदाणोः—दित्सति । देङ्—दित्सते ।
 दाङ्—दित्सति—दित्सते । घेट्—घित्सति । घाङ्—
 घित्सति—घित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लु—शिक्षति ।
 'शक मर्षणे' इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति—शिक्षते ।

भाङ्गमेकम्. 'घृ' इति ॐ दादपार्वा धादुपयोश्च यवानिति बोध्यम् । तत्त दैक्
 सेकित्यादे'रादेश सपदेशे—' (२३७०) इत्यनेन आस्ये हतेऽनेमेलम् । तत्त
 सस्य तल्लम् । पितृसतीति । अथ 'पितृसते' इति तत्त्वबोधिना पाठः । तदेव
 च साक्षीयः प्रतिभाति । एतत्त रूपद्वयमाभावात् पतेः पूर्वमुक्तत्वाच्चेति । 'राधो
 हिंसायाम्—' इति । वार्तिकमिदम् । हिंसाहत्तेरस्य आकारस्थाने इत्यादिभ्यः ।
 रितृसति—स्त्रीरितिसलोपः । धकारस्य चत्वेन तः । तत्त्वचितं सती द्वित्वाभास-
 लोपः । आदिरातृसति—अत्र आराधनार्थकत्वात् (आ—राध + सन्) इत्यादेशा-
 भावः । 'अभासस्य 'इत्यः' इति इत्ये जाते 'सन्वतः' (२३१०) इतीत्यम् । चत्वेम् ।
 २३२४ । सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥७॥५॥७॥

दो— । सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते—सुमुखते
 वा वत्सः स्वयमेव । 'अकर्मकस्य' किम् ? सुमुखति वत्सं
 कण्ठः । 'न हृदुभ्यस्तुभ्यः' (२३४८) । विवृत्सति । तद्धि
 तु विवर्तिषते । 'सिऽसिचि—' (२५०६) इति वेट् । निवर्ति-
 षति—निवृत्सति ।

Eng.—Easy. स्वयमेव here indicates अकर्मकत्वम् ।

नित— । सुच इति । 'सः सि—' (७४१३८) इत्यतः धीति । 'सनि
 भीमा—' (७४१३९) इत्यतः सनीति आनुकर्षते । तच्छब्दं पुरश्चाद्—सादौ
 सनीति । मोक्षते इत्यादि । अस्य कुत्वेन सः । यत्तम् । अन्यत्र शुचत्वात्सादभ्यास-
 लोपाभावः । 'हृत्वाच' (२०१३) इति सनः कित्वाद् गुणनिवेसे प्राप्तं 'शुचो
 वे'तृत्वात् । 'तद्धि' इति । 'तत्त्वगयोरभावे' हतृत्वादेव इतिविभावः । निवृत्सतीति
 'हृत्वाच' इति सनः कित्वाद् गुणः ।

ॐ हसी—'दाज—धाध' इति 'इदाज्—इधाज्' इत्यनयोर्धाङ्कमिति विभा-
 वनीयम् । ६

२६२५ । इट् सन्ति वा ॥७॥२॥४१॥

दी—। इङ्-इञ्-भ्याम्-इत्ताच्च सन् इङ् वा स्यात् ।
तितरिषति—तितरीषति—तितीर्षति । विवरिषति—विवरी-
षति—वुवर्षति । इङ् = वुवर्षते—विवरिषते । दुध्वर्षति ।

The aug. इट् is optionally prefixed to सन् coming after the roots इङ् इञ् and those that end in दीर्घं च. Thus तितरिषति—तितरीषति (with इट्. Two forms due to दीर्घविकल्प of इट् by 'वृत्तो वा'—2361). तितीर्षति (without इट्. Here (in वृ+सन्) सन् is कित् by 'इक्षी भञ्'—2612; hence वृञ् fails consequently इत् comes in by 'अत इत्तातोः'—2390. रपरत्न and इति चेति (354) दीर्घं). वुवर्षति—without इट्. इ becomes वृ by 'चञ्जन'—(2614) then वृत् by 'उदीष्टा'—(2494) next after duplication the चञ् becomes दीर्घं by 'इति च'. वुवर्षति etc because इत् is कित् । दुध्वर्षति—सन् of 'अ कौटिह' ।

मितः । इतिङि । 'वृत्तो वा' (७॥२॥४१) इत्यतो 'वृत्' इत्यनुवर्तते । सनीति च षष्ठार्धकः तदाह—इङ्-इञ्-भ्यामित्यादि । 'सन्ति बहुव्रीहौ' (२६१०) इत्यस्यापवादोऽयमिति गौरीयः । न च 'अदन्ताच्च' इत्यनेन करोतैरपि 'चञ्जन'—'इति दीर्घाद्बु' निष्ठ-विकल्पाच्चिकरित्यतोऽपि स्यादित्याह गौरीयम् । 'एकाच उपदेशे'—(२६१०) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्तते 'उपदेशे चकारानाम्' इति व्याख्यानमस्ति सन्ति वेत्यस्य प्रकृत्यभावादित्याहुः । तितरिषतीत्यादि—इट्पठे 'वृत्तो वा' (२६२१) इतीटो दीर्घविकल्पाद् उपपद्यते । वृञ् । रपरत्नम् । चञ्जानेति । उत्तरत विट्भावाद् 'इक्षी भञ्' (२६१२) इति सन्ति कित्त्वेन वृञ्निवेधान् 'अत इत्तातोः' (२६२०) इतीत्तम् । रपरत्नम् । चञ्जानेति । इति चेति (३५४) दीर्घः । वुवर्षतीति—'चञ्जन'—'इति दीर्घाद्' 'उदीष्टा

— (२५६४) इह्यस्त्वम् । रपरत्वम् । वित्वम् । इति चेति शीघ्रः । उपपूर्वते
— इति । लिङ्गात्तद् । दुभ्रूर्ति—‘भू कौटिषी’ इत्यस्य प्राग्वत् ।

२६२६ । छिपूङ्गुरज्ज्वशं सनि ॥७२५७॥

दी— । मिळ्, पूङ्, झ्, अङ्, यश्—एभ्यः सन इट्
स्वात् । सिञ्जयिषति । पिपयिषति । अरिरिषति । इत् ‘रिच्’
यवच्छ द्वित्वम् । ‘इस्’ इति सनोऽवयवः कार्यभागिति
कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् । ‘द्विर्बचनेऽचोति (२२४२) न
प्रवर्तते । अञ्जिषति । अग्निषिषति । ‘उभौ साभ्यामस्य’
(२६०६) । प्राणिषति । उच्छेत्तुक् । शुत्वम् । ‘पूर्वला-
सिद्धौयमदित्वे’ (परि—) इति चक्षाभ्यां सहितस्योटो द्वित्वम् ।
‘ह्लादिः शेषः’ (२१७८) —उचिच्छिषति । निमित्तापाये
नैमित्तिकस्याप्यपाय’ (परि—?) इति त्वनित्यम् । ‘च्छोः—’
(२५६९) इति ससुक्कयश्चाज् आपकात् । ‘प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
वचनाद्वा’— । ‘शौ च संयुङोः’ (२५७८—२६०१) इति
सुलाभ्याम् इङो गाङ् श्रयतिः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगा-
पयिषति—अभ्यापिपयिषति । शिञ्जययिषति—शुशावयिषति ।
‘ङः सम्प्रसारणम्’ (२८८६) । शुशावयिषति । शौ द्वित्वात्
प्रागच आदेशो न’ इत्युक्तत्वात् उकारस्य द्वित्वम् पुष्पारयिषति ।
शुशावयिषति । ‘ओः पुयण्यपरे’ २५७७) । पिपावयिषति ।
यियावयिषति । जिभावयिषति । रिरावयिषति । लिङ्गावयिषति ।
जिजावयिषति । ‘पुयण्जि’ इति किम् ? गुनावयिषति । ‘अपरे’
किम् ? वृभूषति । ‘स्त्वति—’ (२५७८) इतीत्वं वा ।
सिञ्जावयिषति—सुञ्जावयिषतीत्यादि । ‘अपरे’ इतीत्वं ? शुभूषते ।

The aug. इट् is sanctioned to इन् coming after the five roots जि, पु, च्, चञ्, and चम् (to pervade). Thus सिञ्चयित् etc. सिञ्चयित्—by गुञ् and चलनिये, cf. 'चौलिच्छोरिन्' (2627). पिपिचयित्—by 'चोः पुपञ्चिन्' (2577) after the duplication of पु. चरिचयित्—च + इट् + चम् hereby गुञ् and रचयित्—च becomes चर् and the whole = चरिच्. Now by 'चञादिर्चि' तीव्रस्य, रिच् gets हित्. Here as in other cases, the prohibition 'हिचनेडचि' (2343) does not apply, for इट् or यन् along with इट् is the object of operation (कार्यभाक् or कार्यो) and as such i. e. being कार्यो ■ (इट्) fails to be the cause of हित् (cf. 'कार्ये-मनुमवन् कार्यो निलिखतवा नाचोयते'). चञ्जिजिजयित्—the चकार of चञ्चल् not being duplicated due to 'न च्छाः' (२४४६), जिच् (with इट्) gets हित्. Though चञ्चल् is कदित् and had the reason of having इट् विलक्षण by 'स्वरतिरुतिरुति' (2379), yet it will have नित्य इट्. Similarly चयिचयित् (चय् व्याप्ती). तुक् i.e. by 'हि च' (146). चलम् i.e. चुलम् (चलम्) of तुक् (त) by 'चोः चुना' (111—8. 4. 40). Here the rejoinder that 'हित् fails after चुल of तुक् on the score of पूर्वतासिद्धि' (12—8. 2. 1.) whereby चल is declared to be अविद् or invalid towards the foregoing rules does not hold good due to the परिभाषा—'पूर्वतासिद्धौदमहिते'—or Rules and operations falling under पूर्वतासिद्धि (8. 2. 1.—पूर्वतासिद्धौय) will be considered invalid towards their predecessors except when हित् is to be effected (cf. हित्भिचो पूर्वत कार्यो यरजसिद्धिमित्यर्थः—च. वे.). Thus here इट् along with च and च gets हित्. Then by 'चञादिः—

(2178) we have लचिच्छिन्ति । The परिभाषा or maximum 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्यापवादः' is अनिवार्य or occasional on the strength or evidence of the acceptance of (क) along with तुक् or च in the rule 'लोः गङ्—' (2561) or from the term or वचन of 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति', cp—the varttika 'आख्यायान् लवसदापद्ये लङ्क् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवचनं कारकम्' under 'ई च सवः' (2573). The drift is this :—The परिभाषा—निमित्तापाये etc., meaning—that too, which results from a cause disappears, as soon as the latter (cause) disappears,—suggests that in लचिच्छिन्ति there will be no 'वकार' in the चञ्चास as it is नैमित्तिक and so deserves disappearance as the निमित्त 'ह' is dropped by ह्रस्वादेशिव. But the परिभाषा is अनिवार्य. And this is inferred from 'लोः—'. For in cases like प्रङ् (प्रङ्क् + च) etc we have, by 'लोः', ङ् for ह along with च or तुक्. But when ह is replaced by ङ्, then च or तुक् also would have disappeared by 'निमित्तापाये—etc'. Thus च or तुक् in the rule 'लोः—' fails. And this failure of तुन्निधि indicates that the परिभाषा—'निमित्तापाये—' is (admitted as) अनिवार्य. Consequently there will exist वकार = the चञ्चास of लचिच्छिन्ति । Or take it thus—the term 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति' or renovation of the primitive root, occurring in the varttika above is superfluous for by 'ह्रस्व सवः' (3153) the वधादेश in 'लवसधम् आपद्ये' would have disappeared and made room for ह् as soon as 'लङ्क्' or the elision of the लङ्प्रत्यय चप् was effected. Thus this failure also suggests the अनिवार्य or temporary basis of the

परिभाषा 'निमित्तापाद्ये' । Thus in either way the existence of चकार in the चभ्यास of लृषिभिविधति is established. (But Nagesha does not agree to this. See Tika below). The rule 'चो च संयङो' (2579—8. 1. 31) and the rule 'चो च संयङो' (2801—2. 4. 51) direct, in order, the optional सन्ध. of नि and the optional वाक्यदेश of इङ् (to read). Thus चविधिनामयिषति etc. (हित् of गादि, इङ् and मुङ्, हित् of the चभ्यास etc. चभ्यापियिषति (हित् of पि of चापि formed by 'क्षीक्रीनां चो'—3500). शिवायविधति—by ह्रि of नि in connection with चिप् then हित् of चापि, इङ् + गुण) । शृङ्गायविधति—Here the सन्ध. takes effect first by 'सप्तसारथं वदायवच कार्यं कलवत्', the हित् of शृ, चिच्कार्य in the 2nd शृ, ह्रि, इङ्, and गुण । शृङ्गायविधति like शृङ्गायविधति । The उच्चार (along with ह्) is duplicated due to our (Bhattoji's) explanation 'चो विलात्' ; cf. ('ई च भवः'—2573). पुष्कारविधति—(सफुर + चिच् + सन् + तिप्) । चुच्चारविधति : (च + चिच् + सन्). पिपायविधति etc. every-where the duplication respectively of पू, पु, सु, ह, लू, and लृ will take first and then चिच्कार्य in the उत्तरस्य or second पू, पु etc, the चभ्यास पू, पु etc. becoming पि, यि etc by 'चोः पुयङ्' । शृङ्गायविधति—no हित् of the चभ्यास । शुभ्रविधति—the चभ्यास is not followed by an अपर (अः परो वलात्) वर्धे । शृङ्गायते—आत्मनेपद by 'आचुःशृङ्गायं सनः' (2781).

मित— । चिपूठित्वादि । भानुना वक्ष्यन्तेऽपि तथा प्रत्ययस्य सप्रत्ययत्वेऽपि कृतेषु पक्ष्यन्तत्वे वक्ष्यन्तत्वाद्यर्थः । तदाह—एभ्यः सन इति । इङ् सादिनि । 'इङ्गयति'—(अ० १६६) इत्यनङ्गद्वयैरिति भावः । निष्ठापयते इति । चिष्ठात् 'पूतैश्च सन' इत्यात्मनेपदम् । 'चिष्ठापयते' इत्यस्मानिङ्गादनेन इङ् ।

सौतिष्ठीरिति नियमात् यः । पिपविषती इति—यु + इष इति स्थिते युञ्जश्च
 हितम् । 'षोः पुण्य्—' (२५०७) इत्यभ्यासेजम् । चरित्विति इति—च
 + इस् इति स्थिते चलादिर्हितौघत्वेति गुणपरम्भ्याम् 'चरिस्' इति जाते 'रिप्'
 इत्यस्य हितम् । एषधीरप्यनिट्त्वाद्भावेन इट् । ननु 'इस्' इति हितमिति नम् ।
 तथा सति 'द्विषेचनेऽचि' (२२४६) इत्यादाँनभिधेयाद् गुणाभावेन 'चरिस्'
 इति दुर्लभम्, तत्राह—'द्विषेचने—' इति नमपतेते इति । हेतुमाह—'इस्' इत्या-
 दिना निमित्तत्वायोगादित्यन्तेन । कार्यभाविनि—चलादिर्हितौघत्वेति नियमादित्यर्थः ।
 इङ्गुणाभावाद् द्वितीयस्याभावेन तस्मात्प्रचोः । कार्यभाविनि, कार्यैत्यर्थः ।
 कार्येणो निमित्तत्वायोगादिति—अनुभूतकार्येणात्, 'कार्यं ननुभवन् कार्यो निमित्त-
 तया भावीयते' इति नियमादिति भावः । चेन्न 'इस्' इत्यस्य कार्यत्वेऽपि
 समुदायस्य 'इस्' इत्यस्य कार्यत्वमुपचर्यते । ततोऽपि च हितमिति नम् ।
 अस्मिन्निपतीति—'अज्ज्'—इत्यस्य ऊदित्वेन स्वरतीत्यादिना इङ्गिकत्वे प्राई-
 ऽनेन हितमिड् । 'न ऋः—' (२४४६) इति नकारस्य हितविधेयाद् 'विस्'
 इत्यस्य हितम् । अचिधित्वेति इति—अथ व्याप्तिव्याख्यायाम् । 'पूर्वेवत्—' इति
 तच् । उच्छेरिति—'उच्छो विनादे' इति धातुः । तुविति—'छे च' (१४६)
 इति तकार इत्यर्थः । तुलमिति । 'षोः यु ना युः' (१११—पा३।४०) इत्यनेन
 युत्वे चकारत्वमित्यर्थः । 'पूर्वतान्तिवैयमहिले' इति—परिभाषेयम् । हितमिति
 पूर्वत कर्तव्ये परमस्तिमित्यर्थः इति भावेन । ततश्चात्र हितस्य कर्तव्यत्वात्प्रामा-
 ण्यते । एवं च युत्वेन नास्तिहत्वं । तत्राह—'अज्जोर्भा' अहितत्वेति । एवम्
 उच्छ् + इस् इति स्थिते 'चलादि—'रिति 'च्छिस्' शब्दस्य हितम् । ततो
 इत्यादिनिधेय चामासे इकारेण सह चकारत्वात् अय्यते । अचिच्छिष्यतीति च
 व्यथते । ननु 'च्छिस्' 'च्छिस्' इति द्वितीयाद् 'इ' इत्यादिपेक्षेण चकारस्यापि निष्ठतिः ।
 तस्य च 'छे च' (१४६) इति तुक्ती निमित्तत्वात् तदपये (चकारत्वापे)
 नैमित्तिकस्य तुक्तीपि निष्ठतिप्रसङ्गः, 'निमित्तापायै नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति
 निवृत्त्या । ततश्च तुग्नित्वात् तदादीनस्य तुलस्य अभ्यासे यवचं न स्यादत आह—

—‘निमित्तापाये—’ इति खल्विम् इति । तत्र लिङ्गद्वयमाह—सुखबहवाञ्चापवा-
दिति प्रकृतिप्रस्थापनवचनाच्चेति च । ‘चोः युङ्गुनामिदं च’ (२५६१) इत्यनेन
हि चकारेण सङ्गित्येव ककारस्य शकारस्यतुमिष्यते । यथा मयः, मिथ इत्यादौ ।
तथा च प्रच्छ् + न इत्यत्र च्छोरिति कस्य शकारे कृते ‘निमित्तापाये—’ इति
न्यायात् चकारस्यापि (वहा—तुकोऽपि) निहतः स्यात् । एवञ्च च्छोरित्यत्र
तुङ्गुहृणं (चकारयहृचम्) न कर्तव्यम् । तथापि यत् ‘चोः युङ्—’ इत्य-
स्यस्यत्वा ‘चोः—’ इति चकारयहृचं नियति तत्तर्कतत् प्राप्यते ‘निमित्ता-
पाये—’ इत्यनित्यमिति । किञ्च निश्चयेनान्तरेणापि ‘निमित्तापाये—’ इत्यस्या-
नित्यत्वम् दर्शयितुं शक्यत इत्याह—प्रकृतिप्रस्थापनवचनाच्चेति । ‘ई च गयः’
(२५०२) इत्यस्यामिदं ‘आस्यामात् कृतशदाचर्त्तं कृङ्कुक् प्रकृति-
प्रस्थापनिः प्रकृतिवच्च कारकम्’ इति वार्तिकम् । तत्र ‘कंसुवधम् वाचर्त्तं इत्यत्र
वभाईवच्च ‘ङ्क्’ इति प्रकृतिप्रस्थापनिः (‘वादिशक्तिमेव’ सङ्गपावस्थानत्वम्)
साधयितव्या । सा च ‘कृङ्कुक्’ इत्यनेन कृतः कृतप्रत्ययस्य अप एव चिन्नात्
(‘इतश्च वधः’ (२२५२) इति सूत्रात्) वभादेशस्यापि चदर्शनात् दृश्यते ।
तत्रच प्रकृतिप्रस्थापनवचनं न्यवर्त्तम् । तदेतद् ‘न्यवे’ सञ् प्राप्तवति ‘निमित्तापाये—’
इत्यनित्यमिति । तस्यात् सूत्रकारवार्तिककारवचने एकात्र प्रमाणमिति भावः ।
नान्यथा ‘निमित्तापाये—’ इति परिभाषा नास्तीत्याह—‘पुण्ययोगं जायति
पुण्येण योजयतीत्येतन्माधके पुण्ययोगेति वचने भाष्यकृतकृतप्रस्थापनि-
कारिका । तत हि ‘चो—’ इति चिति परतः कुलसम्बन्धा कृङ्कुकि निमित्ता-
पायपरिभाषयैव कुलनिष्ठतौ विज्ञातं किं यदनुष्ठेयमित्यत्र विभक्तः । यस्तु एतैः
(सूत्र-वार्तिक-भाष्यकृतवचनैरित्यर्थः) तन्परिभाषाभावे एव बोध्यते इत्याह—यतएव तत्
कृतपरिभाषावेन्दुमखरे निमित्तापायपरिभाषा नोपलभ्यत इति संक्षेपः । सूत्राभ्यामिति ।
‘चो च—’ (२५०६—६११८) इत्यनेन व्यवते, स्वयकारविकल्पः, ‘चो च—’ (२६०१
—२६०५१) इत्यनेन ह्यो गालादेशविकल्पश्चेति विवेकः । अपिनिगापवितीति ।
अथ शाखादेशात् ‘चर्त्तौ—’ (२५००) इति पुनः गापि इत्यस्य द्वित्वम् । इह

गुणोः अद्यापियिवतीति—'क्रीड्गोनां ची' (२६००) इत्यासीत् पुकि च कृते 'पापि' इति ज्ञाते 'पि'—इत्यस्य हितम् । इद्गुणी । शिवावयौति—अयतेर्पिणि इत्या-
यादीययोः क्तवयोः 'आपि' इत्यस्य हितम् । कृतादित्रिषुः क्तवः । 'सन्तः' इती-
त्यम् । इद्गुणोः शृणावयिवति—'सम्प्रसारणं तदाश्रयस्य कार्यं' वक्तवदि'तुप्रत्ययाद्
'य' इत्यस्य हितम् । उत्तरखण्डे विधुकार्यम् । इद्, गुणय । ची हित्वादिति ।
एतत् 'इ च गणः' (२५७१) इत्यनेनम् । ककारस्तेति—ककारसहितेऽस्तेत्यर्थः ।
पुष्कारयिवति—'विष्पुत्तरीयो' (२५६८) इति आश्रयविकल्पस्य 'विधि' अथ
आदेशो न—' इतुप्रत्ययान् हित्वाङ्गं विधेयः । पुष्कारयिवतीत्यपि दृष्टव्यम् ।
बुधावयिवतीति—अद्यापि बुधातोहित्वाङ्गं विष्कार्यम् । मिपावयिवतीत्यादि—
यम क्रमेण पू, पु, सु, रु, लृ, लृ इति धातवः । तेषां पू इत्यादीनां हित्वा-
ङ्गन्तरे विधुकार्यम् । तदा 'चोः पुषण्—' (२५७०) इत्यनेनाभ्यासीकारस्य इत्यम् ।
मुनावयिवतीति—अथ पवर्गेऽस्याङ्कारजकाराभ्यामेकतमाभावान्न सन् । मुभूवतीति—अथ
पवर्गावयवसंज्ञेऽपि उत्तरखण्डे आदर्शपरवर्णाभावात् 'यम द्विक्रती—' इतुप्रत्ययेन
नाभ्यासेत्यम् । शुभ्रवती इति—'आयु—' (२७२१) इत्यात्मनेपदम् ।

२६२० । स्तौतिस्थोरेव षष्ठ्यासात् ॥८॥३॥६१॥

टी— । अभ्यासेऽः परस्य स्तौतिस्थान्तयोरेव षष्ठ्य ष-
स्यात् षभूते सनि नान्यत्र । सुष्ठुप्रति । 'दुप्रतिस्त्रायोः—'
(२३४४) इतुप्रत्ययम् । सुष्वापयिवति । सिधावयिवति ।
'स्तौतिस्थोः' किम् ? मिसिञ्चति । उपसर्गासु 'स्यादिष्वभ्यासेन
च—' (२२७७) इति षत्वम् । परिविधिसिञ्चति । 'यणि' किम् ?
तिष्ठासति । सुष्ठुप्रति । अभ्यासादितुप्रत्ययेनैव निषेधः । इद्—
प्रतीक्षिवति । इक्—अधीक्षिवति ।

The य coming after the इद् (प्रत्यय) of the अभ्यास of

सु and यङ् or causative roots only, becomes ष provided the स of सन् following has also become ष and not otherwise. Thus it is easy to see that there are two restrictions (1) that the स of सु or casual roots alone turns cerebral when it comes after the इकार or उकार etc lying in the अभ्यास; and (2) that this दल the स in the उत्तरसङ्ख्य of 'सौतिष्ठो' is effected only when the स of सन् following it (स) has also undergone दल but not so if the स of सन् remains unaffected. (Hence it is that the rule reads ह्रि instead of ह्रिणि). Thus तुष्टुप्रति (दीर्घ of तु-दीर्घ being due by 'अङ्गान्-' 2614). स्वादि—a स्वर root—gives सुष्वापयिषति (duplication of स्वादि and सन्. in the अभ्यास by 'द्वितिसाधो:—'). सिञ्चति—no guna due to 'इत्तलाद्य' (2613). But the restriction viz.—'अभ्यासिषः परस्य सौतिष्ठीरेव' does not hold good when a root comes after an उपसर्ग (having the condition of दल) for 'सौतिष्ठीरेव—' (8. 3. 61) bars 'आदेशप्रत्यययोः' (8. 3. 59) only and not 'स्वादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (8. 3. 64) also; cf. the परिभाषा 'नञोपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' || and it is evident that 'सौतिष्ठो:—' is a special rule (अपवादस्तु) placed in the middle (नञे)]]. Thus we have परिमिश्रितिः। तिष्ठासति etc because सन् has not been ष here so दल due by 'आदेशप्रत्यययोः' is not barred (the root was डा then स्वा). अभ्यासादितुष्टुः—etc i.e. as we have explained 'अभ्यासेषः परस्य.....सस्य'; So the दल of the स of सन् coming after the root इङ् or इक् will not be affected in the least though षन् follows. Thus प्रयोमिषति—अधिमिषति

(स in both cases gets द्वित्व and the चञ्चल gets इत् by 'सञ्चलः').

नितम्—। सौतिष्ठोरिति । सौतिय चिञ्चति इत्यात् षष्ठीद्विवचनम् । 'चि' इत्यनेन सदन्तत्वं लक्ष्यम् । तथाच—सौतिष्ठान्तयोरेति । सौतिष्ठान्तञ्च चेत्यर्थः । चञ्चलसिञ्च इति । 'इच्छाः' (८२।५३) इत्यत आदिभ्यादिचिञ्चिवाप्तवर्त्तते । तच्च विशेष्यतया चञ्चलसिञ्चते । सृते एवकारः काकाचिञ्चोक्तस्यायैनीभयात्तयो 'सौतिष्ठो-रेव' इति 'यञ्चो' इति च । यदाह—सौतिष्ठान्तयोरेवेति प्रभृते सति नाम्-नेति च । कृतयत्नस्य सन् इत्यर्थः । सञ्च न इति । 'अपदान्तस्य सूर्यन्तः' (८२।५५) इत्यतः 'सञ्चोः साङः सः' (८३।५६) इत्यतश्च तदनुवर्त्ततेरिति भावः । सुप्रसूतीति । सौतीः सनिदपम् । 'अज्जन्तम्' (२६।१४) इति दीर्घः । क्वं दर्शयितुमाह—सुप्रपयिषतीति । 'द्व्यति' (२३।४४) इत्यनेनाभ्यासस्य * सञ्चसारचम्—। तिसिचतीति—'उल्लान्त' (२४।१२) इति सनः कित्वाङ्ग गुणः । उपसर्गा-स्त्विति । अथ भावः—'आदेशप्रत्यययोः' (८३।५६), 'सौतिष्ठोरेव—' (८३।६२), 'स्यादिभुभ्यासेन चञ्चलसिञ्च' (८३।६४) इति सूत्रयस्य मध्ये मध्यमोऽपवादः । अतएवासी—मध्ये प्रवादाः पूर्वाङ्गं विभोन् वाचन्ते नीतराङ्—इति न्यायेन 'आदेश—' इति विहित इत्यस्य च वाचको, न तु 'स्यादिभुभ्यासेन—' इति विक्रितस्यापि । तत्रच उपसर्गात् (उपसर्गस्याङ्गिनिगात्) 'स्यादिभुभ्यासेन—' इति प्राप्तं पञ्चं भवत्येव । एवञ्च परिधिभिचतोत्यादि निर्वाधमिति । तिष्ठासति इति—। षष्ठोऽप परलोऽभ्यासेऽपराज सप्त इत्यमिति निश्चयः । अथ च दद्यादि । अत आङ्गनियमो न प्रवर्त्तते । तत्रच हा + सन् इति स्थिते घात्वादेरिति सत्वे स्या सन् इति आते हित्वादेरङ्ङम् 'आदेश—प्रत्यययोः' इति पञ्चं भवत्येवेति भावः । सुप्रसूतीति, निष्पृग् अये इति धातुः । अयामि प्राग्वन् । 'रुददिष्ट सुधयादि ज्ञापि—' (२६।०६) इति सञ्चसारचं कृतं द्वित्वम् । चञ्चलसादिगुणेति । चञ्चलसिञ्च इत्याङ्गेरिति भावः । मेह निवेध इति—प्रतीपिधति, चञ्चोपिधतीत्यत्र । अथ दति—ङ + सन् तिप् इति स्थिते 'अजादे—' इति सञ्च द्वित्वम् तच्च

य इत् प्रातोःपरत्वेन चभासेषः परत्वाभावात् यत्नम् । एषश्च 'सौति-स्योरेव—'
इति नियमस्य न अतिरिक्तमर्थो विधत्तेत्यतः ।

२६२८ । सः सिद्धिस्त्रिदिसहीनां च ॥८॥३६२ ॥

दो— । चभासेषः परस्य एवस्तानामेषां सस्य स एव न
षः षणि परे । सिद्धे दयिषति—सिद्धादयिषति । सिद्धाहयिषति ।
'स्यादिष्वेवाभ्याश्च' इति नियमाच्चेह—अभिसुसूत्रति ।

'शेषिकास्तुवर्थायाच्छेषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सञ्चन्ताच्च सन्निध्यते ॥'—(भाष्यम्)
शेषिकाच्छेषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमिव ।
न तु छान्ताच्छः । 'सरूपः' किम् ? अदिच्छत्रे भव
आदिच्छत्रः । आदिच्छत्रे भव आदिच्छत्रीयः । अञ्चन्ताच्छः ।
तथा मतुवर्थात् सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुवन्ता-
स्तु न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । "सक्यः"
इत्यनुपपद्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासञ्चन्तात्
सन् । स्वार्थसञ्चन्तास्तु स्यादेव । जुगुप्सिषति । भौमांसिषति ।

इति तिङन्तसन् प्रकरणम् ।

The substitute स only and not य replaces the स, of the
causative सिद्धि, स्यादि and सदि, coming after the इत् (प्रत्यहार)
of the चभास—when यच् follows. Thus सिद्धेदयिषति etc.
According to the restriction (नियम) laid down in 'स्यादियुभ्यासेन—'
(2277) we have अभिसुसूत्रति (अभि—सु + सन्त्रति) without यत्
for, though there is the उपसर्ग अभि, yet सु does not fall within
the list of स्यादि (which see ante—2370—2277).

Uhashya reads (or holds) that—'A self same affix laid down in the शेषाधिकार or expressing the sense of सतुप् is not, for the second time, attached to a word formed (by the same affix) in the शेषाधिकार or bearing the sense of सतुप् as also that the affix इच्छा—सन् is not again enjoined to a word once formed with that सन्'.

Thus आसीत् formed with इत् in the शेषाधिकार will not have इत् again after it, so that 'आसीवे इत्' will not make a single word but will remain in the form of a sentence. Why say स्वल्पः (selfsame or similar) ? Witness—आहिच्छतीषः । Here, at first, the base आहिच्छन् is formed with चत् in the sense of अहिच्छन्ने भवः । Then आहिच्छन्ने भवः give आहिच्छतीषः with इत् so that an स्वल्प word is affixed with इत् (and not with चत् again). Similarly in the case of affixes expressing the sense of सतुप्. Thus धनसंस्तुति द्विवचनवान् with सतुप्; but वनवानसंस्तुति will remain unchanged for it will not take सतुप् again. But a different (विदुषः) affix of the same sense may be applied to such a base as—दण्डनसासीति दण्डी (दण्डयोर्येत्), again दण्डी अस्मा चसीति 'दण्डिमती (दण्डिन् + सतुप् + जोप्) ग्रासा (a shed). अथ दण्डनस्यति i. e. the word दण्डन in third foot of the sloka should be drawn ■ सन् also in the fourth line. And this दण्डन will denote similarity in sense (and not in word) so that an इच्छासन्तक word i. e., a word formed with सन् expressed by धातोर्लोकः—' (2608) will not again have इच्छासन् after it whereas a word formed with आसीत् (-expressed in 'सुप्तिङ्किदभ्यः सन्'—2393 etc) will again

be allowed to have इच्छासन् after them so as to give कुमुक्षिवते (कुमुक्ष् + इच्छ् + सन् ते), सीमांसिपते etc.

Here ends the सन् chapter of विकृतम् ।

नित—। स इति : 'सीतिष्ठीरेव' (८।१।६१) इत्यतएवाहुः । तत्रा तत्रात् सीति—वर्गे सर्वमनुवर्तते । तदाह—अध्यासेन परस्मैकादि । सूत्रे न इति नियमाद्यमित्याह सख स एवेति । सिद्धेदधिवतोत्यादि सिद्धिप्रभतीनां तन्मेष रूपम् । अभिसुषुप्ततीति—अथ पक्षि सत्यपि 'सीतिष्ठीरेव'ति निवसानाध्यासेन परस्य पत्वम् । तथा सुनोतेरध्यासस्य बहुवचसोन् परस्मैपि स्थादित्वाभावान् 'स्थादिवध्यासेन' (२२७०) इति न इत्यम् । शेषिकादिति—'श्लोकवातिकमिदमिति कैचित् । भाष्यमिति वदन्' इति तत्त्वबोधिनी । अधमवान्वयः—

शेषिकात् सङ्घः शेषिकः प्रत्ययः, (तथा) सङ्घर्षोधात् सङ्घः सङ्घर्षोऽवः प्रत्ययः न इत्यः, (चिच) सन्नाम्नात् (सङ्घः) सन् न इत्येत इति ।

चर्मेष्टु उगावेन स्थलीकृतः (जेदे—शेषाधिकारे भवः शेषिकः—भवार्थे अच्चात्वादित्वात् ठक् । एवं अनुवर्धे भवी सङ्घर्षोऽवः—भवार्थे नच्चादित्वात् ङः) । सङ्घ इति समानरूप इत्यर्थः । तेन—'क्षान्ताच्छो न, अच्चात्वादण् न, अनुवर्धमिच्छान्तात् न' इत्यर्थे इति बोध्यम् । तेनेति—यतः शालीयप्रत्ययः शाखायां भव इति शेषिकप्रत्ययमिच्छा इति भावः । भवेति—स्थलम् । विदुषक्षिति । यथाश्वेन दक्षिणसीत्वत् इत्यन्तात्तुमिति उदयम् । अनुवर्धयत इति—सङ्घर्ष—पाठस्थ-सन्निवन्तात् प्राक्निधीयत इत्यर्थः । चर्चकारिति—न तु मद्ददुरिति भावः । तथाहि सति सन्नाम्नात् सन् न आदित्वर्थकतया 'गुप्तिक् किङ्कः सन्' (२२८२) इति स्वार्थसन्निवन्तोऽपि 'कुमुक्षुतोत्यादिभ्य' इच्छासन् प्रत्ययो न स्यात् । तत्र न कुमुक्षिवते, सीमांसिपते इत्यादि न सिध्यन् । अतो नायति चर्चकारैवान् साङ्ग्यं सङ्घमभ्यासः न तु पूर्वपूर्वत्रेभ्य मद्ददुरिति धनित्यमित्यभिप्रायः । एवम् 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिभ्याम्' (२६०८) इति निश्चितेच्छासम्पदादिष्वनुवर्धितसम्प्रत्ययो नेत्यत इति फलितार्थः ।

इति सितभाषिण्या विकृतसम्प्रकारसम् ।

अथ

तिङन्त यङ् प्रकरणम्

२६२६। धातोरिकाचो हस्तादेः क्रियासमभिहारि यङ् ॥३१॥२२॥

दी—। पौनःपुन्यं श्चार्थस्य क्रियासमभिहारः, तस्मिन् श्रोत्ये यङ् स्यात् ।

क्रियासमभिहार means 'frequency' ■ also excess (or too much occurrence) ; and in that sense the affix यङ् is attached to a monosyllabic (एकाच्) and consonant-leading (इकादि) root.

मि०—। यच्च यङ्प्रक्रियां निरुपयिष्वन् सूत्रमवतारयति—धातोरिति । तस्मिन् श्रोते इति—न तु वार्थे इति भावः । तस्य चाप्यने हि प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सप्तमी इकाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति शब्देऽनुशेखरे व्याख्यातम् । यङ् स्यादिति । एकाच्वाद् व्यञ्जनादेश धातोरिति शेषः । शिञ्धादात्मनेपदमिति न्ययति । तथा धातोरिति विहितत्वाद् यङ् चाङ् धातुत्वमिति च ।

२६३०। गुणो यङ्शुकोः १७५८२॥

दी—। अभासस्य गुणः स्यादयङि यङ्शुकि च । 'सना-
द्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुस्वाकृष्टादयः । डिङन्त-
त्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति—बोभूयते ।
बोभूयाच्चक्रे । अबोभूयिष्ठ । 'धातोः' किम् ? चाङ् धातुत्वस्य
यथा स्यात् । तेन 'द्रुवो वपिः' (२४५३) इत्यादि । 'एकाचः'

किम् ? पुनः पुनर्जागति^१ । 'ह्लादेः' किम् ? शृगभीचते ।
शृगं शोभते रोचते इत्यत्र यङ्, नेति भाष्यम् । यौनः पुन्ये
तु स्यादेव । रोचयते । शोशयते । 'सूचिसूत्रिभूत्राव्यत्यं-
शूर्णीतिभ्यो यङ् वाच्यः' (वार्तिक) । आद्यास्तयश्चुवादाव-
दन्ताः । सोसृचते, सोसृत्रते । अनेकाच् कत्वेनापोपदेशत्वात्
षत्व' न । सोमूचते ।

The reduplicate or अन्त्यस (of a root), is gunnated when
a यङ् or यङ्बुक् follows. A यङ्बुक् word falls in the cate-
gory of a root by 'सनाद्यन्ताः—' (2304) and thus is affixed
with लट् (शप् and लिप् etc). यङ् being डित्, the यङ्बुक् bases
are conjugated in the आत्मनेपदः 'He frequently or too often
becomes' gives बीभूयते (भू + यङ् — मूभूय by 'सन्वयोः—'—2395 =
= बी भू य by this rule — बीभूय by 'अभावे चर्च'—2182. Then बीभूय
+ यप्, ते = बीभूयते by 'यतो वुचे'—191). बीभूयाचर्च—by 'आसृप्रत्यया-
दाम्—' 2306 and 'ह्लादादुपगुण्यते लिटि'—2239 as also 'आनप्रत्ययवत्
—' 2240, चबीभूयिष्ट—लुक् चट्, णट्, लिच् त' no guna due to
किस्र of लिच् by 'लिङ् लिच्चावाक्यनेपदेश'—(2300). The aphorism
reads 'यतोः' so as to announce that यङ् is an चार्चचातुर्क
like यङ्. And this is inferred from 'भुवो वचिः' (2453 ;
for had not यङ् been an चार्चचातुर्क, वाचयते would not have
resulted from the substitute वचि which replaces ड् only
when an चार्च. follows. Similarly in the case of 'वेवो वयिः'
(2411). जाय will not have यङ् after it as it is not एकाच्
or monosyllabic ; similarly ईच् will not be affixed with यङ्

as it is not इलादि or consonant-leading. The भाष्य holds that यश्च and चश्च will not have यश्च after them in the sense of excess or too much (अग्राये). They will however, have it in the sense of frequency (वीनःपुन्य) so as to give सोऽग्रमते etc. 'सुचिस्विति—'. This is a varttika introduced here to attach यश्च after चुच to hint, चुच to entwine, मूच to urinate, चट् and चट् to go, चश्च to eat, चश्च to pervade and कर्णुच् to cover—all of which without this varttika would have been dispensed with from having यश्च due to their चनेकाचकत्व, चनादित्व or both चनादित्व and चनेकाचकत्व. The first three of the list are read in चुरादि and are चट्चन or चकारान्त. Of these again चुचि and चुचि will not have चत्त as they are not चीपदीय (or read with चकार beginning) and due to their चनेकाचकत्व. Thus चीपुत्राते etc with चिच्, यश्च, चिलोप, हित्व and चुच of the चम्पास ।

मिश्र—। गुण इति । यश्चकुक्षोरिति वचनात् सधमीदिवचनम् । सुचिति यश्चकुक्ष एव पाठकर्मिण्याह—यश्चकुक्षि चेति । चत्तसंज्ञेति—'चत्त लोपो-भ्यासस्य' (अ०५।५८) इत्यदस्तदनुवर्तते । गुण इति—य चत्तस्य इत्त इत्य-वयवस्यम् 'इत्तो गुणवर्तनी' इति वचनात् । किङ्कलादिति—यश्चकुक्षोर्लभ्यः । पुनः पुनरतिशयेन चेति । समभिहारासमिहारेति शब्दं प्राप् । वीभूयत इति । भू+यश्च इति स्त्रिति 'सुभूयकोः' (२२६५) इति द्वित्येनेनाभ्यासस्य सुभूयकोः चर्चेति लभ्यते च 'वीभूय' इति यश्चकोः प्राप् । तस्मात् कर्तरि यमिति भ्रष्ट निनादय चान्यनी, 'सनायन्ताः भावनः' (२३०४) इति शास्त्रान् । ननु 'सन् यको' इति द्वितीयादौ भवादिना वीभूयत इति सिद्धावपि 'क्रियासमभिहारे' इति सुमित्याह विरुद्धप्रक्रियास्य—'क्रियासमभिहारे' इति शक्तिशक्त्युचोक्ति—सुनीको-ल्येवार्थं सुनासीत्यादिना पुनर्वीभूयते—वीभूयत इति स्थासिति चेत् । लोट्, तावत्

क्रियासमभिहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । तत्र च बोद्धि-
वैचनयोरेव तदधीतकलं न त्वेकैकस्मिन्नुक्तं लोडनस्य द्विवचनम् । यङ् क्रिया-
समभिहारे न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तत्र (तद्) द्योतकत्वम् । तेन
तदन्तस्य (यङ्प्रत्यय) न द्विवचनमिति तत्त्ववैचित्र्यान्वयस्य च सुस्पष्टम् । एतच्च
लकारावप्रकरणे 'क्रियासमभिहारे लोट—' (२८२५) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते
इत्यलम् । बोध्यां चक्रे इति । 'शास्त्रप्रत्यायादात्—' (२९०६) इत्याम् ।
'कृषानुप्रयुज्यते—' (२९९६) इति लिङ्प्रत्ययानुप्रयोगः । 'वायुप्रत्ययवत् कृषी-
ऽनुप्रयोगश्च' (२९४०) इत्यनुप्रयुक्तस्याप्याकनेपदम् । 'चकीभूषिष्टेति—' सुकि-
चिचि चङ्छिष्टावागमौ । शिचिः किञ्चादनुभाषावच । भातोः तिमिति ? 'क्रिया-
समभिहारे यङ्' इत्यनेनैव क्रियावाचकाधारीकाभात् पुनः धावोरिति कथमिति
भट्टः । उभरनाह—'आर्षधातुकत्वमिति । यङ्प्रत्ययमिति शेषः । तत्र निदर्शनमाह—
'आर्षधातुक एव हि परतो ऋणी इष्टिरिवादिभ्यः स्यात् । तत्र यङ् आर्ष-
धातुकत्वाभावे यथादेशाभावात् चावप्यते इति न स्यात् । इत्यादीति—'आदिपदेन
'विशेष्यः' (२४११) इत्यादि वाच्यम् । पौनःपुन्येति । भूयार्थे एवानयो-
र्यङ् न भाष्यते तु पौनःपुन्याये इति भावः । सूचिपूतीति—'दार्ष्टिकमिदम् ।
'अनेकाचूलादजादिनादुभयविधतावैतौभ्यो यङ् न स्याद् 'धातोरिवाचो—' इति
सूचितत्वाद्गतः वर्णतेऽत्र दार्ष्टिकान्वयः । सूच पौन्ये, सूत विष्टे, सूत प्रत्यये,
चट गतौ, स गतौ, भम् भवत्, चम् च्यातौ, ज्युष् च्यात्वादेने इति धातवः ।
सोवप्यते । सोव्यात् इति । 'अनेधानु कवसेव क्रमेणोदाहरणं कल्पते । अने-
काचूलादिति—'सूचिपूतीरिति भट्टः । वर्तते निति । 'आदिभ्यः' इत्यस्या-
ग्रहणैरिति भावः । अत्रादित्वादिर्वा श्यानाद् यङ् द्वित्वं विद्यायोऽन्तासमुच्चय चकारान-
न्ताह चिचि 'चतो लोप' (२९०८) इत्यङ्गोपे सति चिच् ।

२६३१ । यस्व डलः । ६।४।४८।

दी— । 'यस्व' इति सङ्ज्ञातयङ्प्रत्ययम् । डलः परस्मै य

यस्य लोपः स्वादाहभातुके । 'चादेः परस्व' (४४) ।
 'अतो लोपः' (२३०८) । सोसृचांश्चक्रे । सोसृचिता ।
 सोसृचिता । सोसृचिता ।

The letter य of 'यस्' in the rule is the combination of य and च. Then the letter 'य' thus formed, coming after a consonant, slides when an आहभातुक follows. Thus in सोसृचांश्चक्रे the यकार only slides by 'चादेः परस्व' (44) and then the अकार elides by 'अतो लोपः' (2308). The object of this 'सङ्कतपङ्क' is to prohibit the elision of यकार in forms like ईर्यिता, मयिता etc; for in ईर्यिता (ईर्य + इत्ता) etc. the root being अकारान्त only (and not य् + अकारान्त) the rule (यस् इत्ता) does not apply there (see Kashika).

नित—। यस्ति । 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यतो लोपस्यनुवर्तते तदाह लोपःस्वाहिति । सङ्कतपङ्कमिति । यकाराकार सङ्कतपङ्कमिति । ननु यस्ति पङ्कमिति । ततः 'आहोऽन्त्यास्व'— इति परिभाषया यकारादकारान्तस्य लोपः स्वाह तु यकारस्यपि । तदाह—चादेः परस्व इति—तदा अहोऽन्त्यापरिभाषा पवादत्वाहिति भावः । ततो यकार—अकारतोर्मध्ये अनेन यकारलोपे कृते 'अतो लोपः' इत्यनेनाकार लोपः । अत आशङ्कित—'यस्ति' सङ्कतपङ्कमेतत् । तदाहोऽन्त्यास्व इति तत्र भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तदा सिद्धत्वात् । इह इति वा (च ?) एषलोपि ईर्यितादेः परस्व इति यकारोऽनेन कृते । सङ्कतपङ्कं किम् ? ईर्यिता । मयिता । इह इति किम् ? सोसृचिता । पीपूयिता । इति । सोसृचांश्चक्रे इत्यादि सुगमम् ।

२३३२ ॥ दीर्घोऽकितः ॥७॥३०८॥

दी—। अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यादयच्छि यच्छुकि च ।
 अटायते ।

(The अच् or vowel) of an अयास which is not कित् or क—
eliding is lengthened when यङ् or यङ्-लुक् follows—अटावते
(अट् + यङ् = अटाय = अटायट् then श्पते); similarly पापयते, पापयते
etc., but संययति, संययते without अयासदीर्घे for the अयास् is कित्
here in connection with लुक् by the rule 'लुगतोऽङ्' (2646).

नित—। दीर्घ इति । 'अव लोपोऽप्यासस्य' (७१४५८) इत्यतोऽप्यासस्य-
नुवर्तते । 'लुको यङ् लुकोः' (७१४५९) इत्यतो यङ् लुकोरिति च । अकित
इति बहुव्रीहिः । अविद्यमानं किदृशस्य स्वयं । निद्रादितस्तेति यावदत आह—
अकितोऽप्यासस्येत्यादि । अटायति इति । अनादेर्हितीयस्तेति यङिच्छते 'ट' इत्यस्य
द्वित्वम् । कलादिष्वप्यासदीर्घो । अकित इति किम् ? संययते । संययते ।
अत्र हि नुकि क्वति कित्वात् दीर्घ इति ('लुगतोऽङ्') (२६४६) इत्यव लुक्, वक्ष्यति ।
तदेवं 'सुविबुद्धि' इति नातिर्लोकाणामटव्यनामां रूपं दर्शितम् । अतिप्रधत्तौणां
संविनुमाह—

२६२२ । यङि च ॥७१४३०॥

दी—। अर्ते; संयोगादेव अतो गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि
च(१) । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । 'अरार्यते' इति भाष्यो-
दाहरणात् । अरारिता । अयाश्रिता । लणोऽनूयते । वेभिद्यते ।
अज्ञोपस्य स्यान्निवृत्तान् लोपधा-गुणः । वेभिदिता ।

The अच् i. e. अकार of the root अ (अर्ति) and of those that
are संयोगादि (having a conjunct letter at the outset) is gunated
when यङ् or यङ् लुक् follows. The रेफ or a रकार followed by
a यकार is not disallowed to have duplication (by 'न द्वाः—'

(2446) as we have the instance 'चरार्थे' (च + कृ = चर्, च by गुण and रपरत्वं = च र्थे च (द्वित्व with यङ् = चर् र्थे by इलादिशेषः = चरार्थे by 'दीर्घोऽङ्कितः'—2632 = चरार्थे with यप्ते) in the भाष्य (under 'भातीरिकाद्यो—' 2629). चरारिवा, चरामिता by 'यस्य इत्' (2631) and 'दीर्घोऽङ्कितः'। ऊर्ध्वोऽनुयते—द्वित्व of तु, गुण of the चन्नाम् by the prior rule and दीर्घ of the चङ् by 'चङ्गत् सार्धधातुकयोः—' (2298). वेनिद्यते—द्वित्व of भिद्, गुण of the चन्नाम्। In the case of वेनिदिता (भिद् + यङ् + ता), we have at first वेनिद् इता (with इद्) after चलोप has been effected by 'यस्य इत्' (2631) and 'अतो लोपः' (191). But this elision of च or चलोप being स्थानिकत् (cf—स्थानिकदादिभ्यः—50), there is no guna of the उपधा of भिद्।

नित—। यङिचेति। 'युधोऽसि' संयोगाद्योः' (७४।२८) इत्यतः सन्तमप्यनुवर्तते। तथा 'रीङ् चतः' (७४।२९) इत्यत चत इति च। उदाह—चतः संयोगादिष्वप्यसि। यङ् सकि चेति—यकारेणैतत् समन्वयत इति भावः। परमप्यनुवर्तते—तत्तुवीथिना न इत्यतः। यकार पररेकसेति—यकारः परो यकार इति विग्रहः। न द्वित्व—निवेश इति। 'न न्ताः—' (१४४३) इत्यनेनेति भावः। ननु कुत इयं न्यनस्येत्यसाह—भाष्योदाहरणादिति। 'भातीरिकाद्यो इत्यादेः—' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः। तथाच यङ् इति स्थितेऽप्यादे द्वित्वोपसृतेति गुणरूपराभ्यां विहितभाष्यमनङ्गत्वं 'चठे' इति जाते रिकस्यैव धकारस्यद्वित्वस्य द्वित्वं न तु यकारमात्रस्य। एवञ्च इलादिशेषेण यकारनिष्ठावर्धस्येकारस्यद्विती रिकसिष्ठति (चरार्थे)। तस्य रिकस्याधो 'दीर्घोऽङ्कितः' (२६३२) इति दीर्घे कृते 'चरार्थे' इति जाते यप्तकौ। चरारित्वेति—पूर्ववत् चरार्थे इति जाते उपरा—चठे 'यस्य इत्' इति अलोपे च कृते तासि यप्त्वं। उद्। चरामितेभ्यश्च यङ् इत्यस्य 'ध' इत्यस्य द्वित्वे प्रायेण प्राप्तम्। ऊर्ध्वोऽनुयत इति—ऊर्ध्व + यङ् इति रिकस्ये तु यङ् इत्यस्य द्वित्वम्। तस्याभ्यासिन्नेन गुणः। चरारे सख्ये तु 'चङ्गत्वादे—'

(२२८८) इति दीर्घः । वेभिदितेति । भिद इत्यस्य द्वित्वेनेन अभ्यासगुणे च रूपम् ।
अङ्गोपसृति—वेभिदितेति बोध्यम् । गोपधनुष इति । 'यस्य इत्यः' 'यतो खीपः'
इति यकाराकारोर्कापि वेभिद इति स्थिते भिद इत्यस्य लृप्पधनुषीनेति भावः ।

२६३४ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥३१॥२३॥

दी— । गत्वर्थात् कौटिल्ये एव यङ् स्वान्न तु क्रिया—
समभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रच्यते ।

यङ् is attached to a root expressing movement in the sense of circuitry (or going in a zigzag manner) only, but not in the sense of frequency or excess. Thus वाव्रच्यते (He moves in a circuitous manner).

नित— । नित्यमिति । नित्यशब्द एवाशङ्कः कौटिल्यशब्दात् परी द्रष्टव्यः ।
तदाह—नत्यर्थात् कौटिल्य एवेति । न तिति । नित्यशब्दादेवेतद्व्यवच्छेद इति ।
'धातोर्लकारः—' (३१॥२२) इति पूर्वे सूत्रम् । तस्मात् 'तस्माद् गत्यर्थेभ्यः क्रिया-
समभिहारे यङ् भवत्येव' इति निगमस्य 'अतएव चटोर्लृप्' गत्यर्थेकात् क्रियासमभिहारे
यङ्कुदाहृतौ भाव्य' इत्याह ।

२६३५ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावनर्हायाम् ॥

३१॥२४॥

दी— । यभ्यो घात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं
लुप्पति=लोलुप्यते । सासद्यते ।

यङ् is attached to these (eight) roots only when they express an indecent or bad sense. Thus लोलुप्यते—he tempts indecently (seduces).

नित— । लुपसेदित— । भावो घात्वर्थः । पूर्वपक्षान्नित्यमनुवर्तते । तथा-
भाष्यधारणार्थम् । तदाह—घात्वर्थगर्हायामेति । लोलुप्यते—लुप निमीहति

(विवादिः) । 'गुणोयङ्—लुको'रिति अभ्यासलोको लुक् । सामयक इति । 'देशो-
ऽकित' इत्यभ्यासदीर्घः ।

२६३६ । चरफलोच्च ॥७४॥८७॥

दो—। अगयोरभ्यासात् लुक् स्वाद् यङ् यङ्-
लुकोः । गुणिलनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्त-
वदवाच्यः' (वार्तिक) 'वा पदान्तस्थ' (१२५) इति यथा
स्यात् ।

The चत् or च of the अभ्यास of those two roots (चर + यङ्) is re-
placed by the aug. लुक् when यङ् or यङ्लुक् follows. लुक् drops चत्
so it is treated as an अनुस्वार which, again, by the वार्तिक 'सच
—' is treated as final in a पद so as to make it optional by the
rule 'वा पदान्तस्थ' (125).

नित्—। चरफलोच्च इति—। 'लुक् चतोऽङ्' (अ३।८५) इत्यतो गुणिलि
भत इति चानुवर्तते । 'अन लोपः—' (अ३।१०) इत्यतोऽभ्यासलोको 'गुणो यङ् लुकोः'
(अ३।८२) इत्यतो यङ् लुकोरिति च । तदाङ्—अनलोपित्यादि । अनुस्वारो लक्ष्यते
इति—उगद्वर्त्येन सकारमावावशेदादिति भावः । सचेति । वार्तिकमिदम् । स
चैत्यनेनानुस्वारस्य पदान्तस्थः । पदान्तवदवाच्यस्य फलमाह—वा पदान्तस्थेति ।
अनेन परस्यच—विकल्पो यथा स्यादिति भावः । तथाचैवं ६१३३ भवेदित्याश्रये-
नाह—

२६३७ । उत् परस्वातः ॥७४॥८८॥

दो—। चरफलोर्भ्यासात् परस्वात उत् स्वाद् यङ्
यङ्—लुकोः । 'इति च' (१५५) इति दीर्घः । चचूयते—
चचूयते । पम्फुल्यते—पम्फुल्यते ।

Eng.—Easy.

नित्—। उच्यते । पूर्ववदनुवृत्तिर्भाष्यं बोध्या । परस्मैपदनिग पञ्चम्यन्तना-
चिष्यते । उदाह—अरण्योदयमादादिति, 'अन्त' स्यट् सूत्रे । अन्तर्गते इत्यादीन्
भाव—गर्हाणां प्रयोग इति न विज्यते इत्यस्यम् ।

२६३८ । अपजम्भदृढदशमञ्जपशां च ॥७॥८॥९॥

दौ—। एषामभ्यासस्य शुक् स्माद् यङ् यङ्जुकोः ।
गर्हितं जपति=जपयति इत्यादि ।

Eng.—Easy.

नित्—। जपेति । एषामिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । जपयति इति शुक्स्युन
विष्णुत् 'दीर्घोक्तिः' (२६३२) इत्यस्मात्प्रत्यया न दीर्घ इति भावः । इत्यादीति ।
जपयति । दृढयति । दशयति । पञ्चयति । पञ्चयति—पञ्चयति । पञ्चयति—
पञ्चयति । स च दशानां सौमनेति भाष्यः । दशम्यान् इति भाषिका ।

२६३९ । ओ यङि ॥८॥९॥१०॥

दौ—। गिरिते रेफस्य लृत् स्माद् यङि । गर्हितं गिरति
जेमिष्यते । 'सुमास्या—' (५४६२) इतीत्तम् । गुणः । देदी-
यते । पेदीयते । सेदीयते । 'विभाषा श्वेः' (२४२०) ।
शोशयते । शेशयते । 'यङि च' (२६३३) । सास्मर्यते ।
'रोक्षः' (२२३४) । चिक्रीयते । सुट् । संश्लोक्रीयते ।

Easy. जेमिष्यते—गुण of the च्यास by 'गुणः—' (2630). देदीयते—दा +
यङ्=दीय by 'सुमास्या—' (2682)—दौ दी य, then च्यास गुण ; simi-
larly पेदीयते । शोशयते—first शश्चकारण then द्विज ; next गुण of the च्यास
and दीर्घ of the चङ् by 'यङि च' (2398). शेदीयते—द्विज of चि, then
as before. सास्मर्यते—च + यङ्=स्मर्य by 'यङि च'=स्मर् स्मर् य=स्मर्यते
by 'दीर्घोक्तिः' (2632), then शप् etc. चिक्रीयते—(रुक्म्य् करणे)

क + यङ् = क्रीय by 'रीङ्' (१२३४) = क्रीक्रीय = क्री क्रीय = क्रीक्रीय by 'क्रीक्रीयः' and 'गुणः' (२६३०). सञ्चक्रीयते — (embellishes or collects again and again) सञ्—क + यङ् = सञ्—क्री य = सञ्—क्री क्री य = सञ्—क्री किं य by सुट् ('सम्परिभा करोती भूषणे ; समवाये च'—२५५०—२५५१) then सञ्चक्रीयते ।

मिह—। यो यक्रीति । यक्रीति य इत्यस्य—'यङ्' इत्यस्य 'गिरतेरित्यर्थः । 'क्रीपो यो यः' (८१२।१८) इत्यतः 'यो य' इत्यनुवर्तते । तदाह—निरतैरित्यादि । केचित्क्रीयते इति—। अभ्यासस्यः पुनरुक्तम् । 'गुणोयङ्क्रीयोः' (१६१०) इति गुणश्च । इतीति । ततो द्वित्वइत्यर्थः । सेनोयत इति । सेनामन्त्रेणोत्पन्नं सादेष्टे, 'सादेष्टः' (२३७०) इत्याह, 'सुमास्या—' इतीति च द्वित्वं ततः प्राप्त्वं । योययत इति—'सम्प्रसारणं तदाययच्च कार्यं यक्रीयति' इति भावेन सम्प्रसारणादनन्तरं द्वित्वम् । अभ्यासशब्दः । 'यङ्' (२२८८) इति दीर्घः । सम्प्रसारणाभावे तु त्रिं इत्यस्य द्वित्वे कृष्णादिशेषे अभ्यासमुक्ते 'यङ्' इति दीर्घे च निवीयत इति । साकार्येति इति—यु चिन्तायाम् इत्यस्य 'धलि' परतो धलित्वेति द्विगुणं परत्वाद् मुच्यः । ततः अर् इत्यस्य द्वित्वम् । कृष्णादिशेषादृष्टे 'दीर्घोऽस्ति' (१६३९) इत्यभ्यासदीर्घः । केक्रीयत इति—। रीकि 'क्री' इति जाले द्वित्वे प्राप्त्वं । सञ्चक्रीय आह—सुक्तिः । 'सम्परिभा करोती भूषणे' 'समवाये च' (१।११।१८—११६) इति सुट् । तस्य च रीङ्क्रीयया (रीङ्कृतः—७४।९७) पूर्वगुणं प्राक् रीङ् । ततो द्वित्वम् । ततः सुट् । न चैवमभ्यासेन व्यवहितत्वात् सुट् न स्यादिति वाच्यम् । 'सञ्चक्रीयवायेऽपि सुट् वात् पूर्व' इति शार्त्तिकग्रामाद्यादिति तत्त्वबोधिन्यां विस्तरश्च प्रतिपादितं निम्नम् ।

२६४० । सिचो यङि ॥८॥३॥१२॥

दी—। सिचः सस्य जो न स्यादयङि । निषेधसिचार्ते ।

Eng.—Easy.

नित—। सिच इति । 'अपदानस्य सू'नः' (८२१५३) इत्यधिकृतम् । 'सङ्घः
साङ्घः सः' (८२१५३) इत्यतः स इति अङ्गान्तमनुवर्तते । 'न रपरस्यपिस्त्विति
—' (८२१५१०) इत्यन्तो मेति च । तदाह—सिच स स्वेत्यादि । 'अपसर्गात्
सुनोति—', 'स्यादिव्यभञ्जन—' (२२७०—७७) इत्याभयोरप्ययं निषेधः । यङि
कम्—विभिविचति ।

२६४१ । न कवतेर्यङि ॥७४॥६३॥

दी—। कवतेरभ्यासस्य पुलं न स्यादयङि । कोक्यतु ।
कौतिकुवत्योस्तु—चोक्क्यते ।

The prohibition of पुल is with reference to 'कुङ् शब्दे'
(भाहि); but it does not apply in the cases of कु and कुङ्
(or कुङ् acc. to कैयट) read in कदादि and तुदादि respect-
ively which give therefore चोक्क्यते in यङ् ।

नित—। न कवतेरिति । 'अव लोपः—' (७४१५८) इत्यलोभ्यास-
स्त्वित्यनुवर्तते । 'कुङ् शब्दे' (७४१६२) इत्यतश्च रिति च । 'तदाह—कवतेरभ्यास-
स्वेत्यादि । कवतेरिति यपानिङ्गमकोन भ्यादेरेवास यङ्गं न तु आदादिक-
तौदादिकयोः 'कु—कुङ्गे'रिति धनयद्वाह—कौतिकुवत्योस्ति । न च कौटि-
शुक्लैःपि तौदादिकस्य दीर्घान्तानाम् (कुङ् इति कैयटस्यतयाः) 'लृग्विभक्त्या
सुव् विभक्त्ययोः—' इति परिभाषया अदादिकस्य च स्वच्छेदान् शब्दविभक्त्य-
भाम निषेधः स्यादिति वाच्यम् । कसपाठस्यैव व्याससम्मततादिति विद् ।

२६४१ । नोग्वच्च-स्व-सु-ध्व-सु-भ्र-सु-किस-पत-यद्-स्वन्दाम् ॥७४॥

८४॥

दी—। एषामभ्यासस्य नौगागमः स्याद् यङ् यङ्लुक्कोः ।
अकित इतुर्लङ्गेन दीर्घः । नलोपः । नगोवच्यते । सनीसु स्यते
इत्यादि ।

These roots (eight only) are कृत् in connection with the aug. नीक्, so their अच्चास will not be दीर्घ by virtue of the term 'अकृतः' in the rule 'दीर्घः—' (2832). नलोप i.e. by the rule 'अनिदिताम्—' (415).

नित—। नीगिति । 'अनलोपः—' (अ४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येयमुक्तं । 'युष्मि यङ्कुकोः' (अ४।५२) इत्यतो यङ्कुकोरिति च, तदाह—एवानभ्यासस्येति । अकृतः कृतात्तेरिति । 'दीर्घोऽकृतः' (२६३२) इत्यत्र एवमुक्तं । एवञ्च अविद्यतापि नीगान्नसंसर्गस्य लिप्तादिति बोध्यम् । अनलोप इति । 'अनिदिताम्—' (४१५—६।४।२४) इत्यनेनेति भावः । वनीपत्यत इति । यङ् + यङ् इति स्थिते द्वित्वे इत्यादिष्वपि अच्चासौ नीक् उत्तररक्षार्थे नलोपः । एक-मन्वत्वमपि स्त्रियं साधनीयम् । इत्यादीति—दनीभवति । वनीभवति । वनीकस्यते । वनीपत्यते । वनीपत्यति । वनीकस्यति । यङ्कुकि तु—वनीवर्त्तति । वनी-संचोति । वनीच-कोतोत्यादि, तत्र क्रियाभावेन नलोपप्रसङ्गः ।

२६४३ । अनुनासिकान्तस्य ॥ अ४।८५॥

दी—। अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य युक्त्वात् । युक्त्वा अनुस्वारे कण्ठ्यते इत्युक्तम् । यंयम्यते—यंयम्यते । सपरत्वसामर्थ्यात् भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । 'भाम्' ऋधे=वाभाम्यते । 'ये विभाक्ता' (२३१८) । जाजायते—जङ्गम्यते । 'हृन्ते हि' सायां यङि प्रीभावो वाच्यः (वार्तिक) । जेहीयते । 'हि'सायां किम् ? जङ्गम्यते ।

The augment हुक् is added to the final (vowel) of an अच्चास which results from an अङ्ग (verbal stem) terminating in an अनुनासिक letter—(when यङ् and यङ्कुङ् follow).

We have said already (in 'वरफलीच'—2636) that by तुक्, अनुस्वार is referred to (see also the varttika 'सुच—' and the rule 'वा पदान्तर'—125). तुक् will not be affixed after such an अन्तर as has at present, been so (च) but was formerly an चाकार, and this we know (for certain) on the strength of तपरत्न (चत्) here. Thus तुक् will apply where the चाकार is natural (भङ्गविन) and not made (कृत्रिम). Thus भाम gives वाभाभ्यन्ते—the चाकार becoming 'इलः by इलः' (2180) and then दीर्घ by 'दीर्घोऽङ्कितः' (2632). 'इलोर्ध्वसाया—' (वार्तिक)—easy, लोचोयवे—by duplication of ली.

मित—। गुणत इति । 'चङ्क' (२१३१) इत्यधिकारसूत्रम् । 'चम लीपः—' (२४१५८) इत्यतोऽन्धास्यस्यनुवर्तते । 'गुणोयङ्गुणोः' (२४१५९) इत्यतो यङ्गुणोऽङ्किते च । तवानुनासिकान्तोऽङ्किते चङ्क निवेद्यं तदाह—अनुनासिकान्तस्याङ्कितेति । नृतेति । एतत् 'वरफलीच' (२६३६) इत्युक्तम् । अयम्यते इति पक्षे 'अनुस्वारश्च अनुनासिका यवला' इत्युक्तादनुनासिकेन अनुस्वारस्य गुणात्ता । गुणत इत्यत्र अदिति त-परो निदेशः । तादृशनिर्देशोपयोगितां दर्शयति तपरत्नसामर्थ्यादिति । भाम क्रौंचे इत्यत्र यङ्कितेति तादृशनिर्देशोऽङ्किते 'इलः' (२१८०) इत्यनुस्वारोऽन्धास्यस्योऽङ्कितेति गुणत्, तस्य भूतपूर्वदीर्घत्वात् । अतएवात्र तपरत्न-सामर्थ्यादङ्कितेन एव चाकारो ष्यत्येते न तु कृत्रिमोऽपीति भावः । वाभाभ्यन्ते इति । अनुस्वारश्चादन्तात् 'दीर्घोऽङ्कितः' (२६३२) इति दीर्घः । इत्येति । वार्तिक-विदम् । इत्येर्ध्वसायास्य लोभादीभ्यस्ते न तु भावमर्थायामिति दर्शयति । अङ्गुणस्य इति । यङ्कितं नृतेत्यर्थः । यङ्कितेति निवेद्यमस्ती न तु परसमस्ती तेन प्राप्ता ली भावे कृते दिवम् । गुणादि प्राप्तिम् ।

२६४४ । रीगृदुपधस्य च ॥३॥८८०॥

दी—। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद् यङ्क

यङ्—लुक्तीः । यरोह्यते । शुभ्नादित्वात् षः । नरीह्यते ।
जरीह्यते । उभयत्र कत्वम् । चलीक्लप्यते । 'रीह्यत्वस इति
यत्तव्यम्' (वार्तिक) । परीह्यते । वरीह्यते ।

अदुपध्ना etc—easy. वरीह्यते—हृत् + यङ् = हृत् हृत् य = वत्, हृत् य
by 'युथी—' (2630) = हृत् य = वरीह्य, then यप् etc. Similarly
in 'नरीह्यते'—no कत् due to its falling under शुभ्नादि
class (cf. 'शुभ्नादिषु च'—792—8. 4. 39). नरीह्यते—
यङ् + यत् = यङ् + य by 'यहिया—' (2413) due to the dictum—
'समसारणं तदाश्रयस्य कार्यं यत्नम्'—then कित् etc. In चलीक्लप्यते there is
कत् both in the चक्ष्वा and the चङ् due to twofold explanation
of the rule 'ऊपो रो लः' (2350). 'रीह्यत्वस—' (वार्तिक)—It has
been stated that the चक्ष्वा of a अदुपध्ना (and not अदुपध्ना) root is
affixed with the ang. रीह्, when यङ् or यङ्कुक् follows ; thus
according to Katyayana the rule stands 'रीह्यत्वस' ; परीह्यते etc.
by सम्य (यहिया—') etc. as before.

सिद्ध— । रीगिति । अनुकृतिः प्राक् यत् । वरीह्यते इति । हृत् + यङ्
इति स्थिते विलिङ्गभाषस्य नुचरपरलङ्कादिशेषेषु विहितेषु रीक् । शुभ्नादित्वादि-
त्वात् । 'प्रतिर्यङि प्रयोगवति (प्रयुज्यते—?)' इति शुभ्नादिगण उक्तत्वादिति
मीथम् । नरीह्यते इति—हृत् यत् । नरीह्यते—यङ् यङ् इति स्थिते 'सम्य-
सारणं तदाश्रयस्य कार्यं यत्नम्' इत्युक्तम् । 'यहिया—' (२४१२) इति समसारणे
कृते कित् । ततोऽनुयत् । उभयत्र कत्वमिति । कृप् + यङ् इति स्थिते विलिङ्ग
भाषस्य 'युथी—' (२६१२) इति नुच रपरले लङादिशेषेषु च रीक् । तस्य
रीकोऽपि कप्रधातोरेकवचनया 'ऊपो रो लः' (२३५०) इत्यस्य च व्याख्यातव्यमहिम्ना
एकेन व्याख्यानैव ('ऊपो रो रीकः तस्य यः सा' इत्यनेन) कत्वम् । उभयत्र कत्वम्

सुव्याख्यानान्तरैश्च ('अपेक्षकारसाधनो यो यो रिपुसङ्ग्रहस्तत्र च सकारसङ्ग्रहः
स्यादि' इति) अत्रमिति विभावनीयम् । रीगुत्वत इति—यार्थिकमिदम् ।
'रीगुत्वतश्च' इत्युच्यते । 'रीगुत्वतश्च' इत्येव सूत्रादित्यमिति भावः । अत्रत
इति अत्रात् प्रसङ्गात् इति—'गरी मत्स्ये' (१८८६) इति भर्तृहरिणा
अत्रत्वम् ; तस्य । तथा अत्रादयः प्रत्येकम् अत्रादयश्च रीगायाम् । इत्यादिर्वा
सम्पद्यते । एवञ्च वृत्ति—उच्यते—'रीगुत्वतश्च' इत्युच्यते । 'रीगुत्वतश्च' इत्युच्यते ।
परीगुत्वतश्च इति । 'रिगुत्वतश्च' इति सम्प्रसारणे अत्रेति द्वयम् । एवं परीगुत्वतश्च
अत्रत्वम् प्राग्वत् ।

२६४५ । स्वपितृमित्रेभ्यो यङि ॥६।१।१८॥

दो— । सम्प्रसारणे स्याद् यङि । सोऽप्यत्र । सेचि—
स्यते । वेनीयते ।

Eng.—Easy.

मित्र— । स्वपितृभ्यः । 'अत्रः सम्प्रसारणम्' (६।१।१८) इत्यतः सम्प्रसारण-
मित्यानुवर्तते । तत्र शेषं पुरयत्वा—सम्प्रसारणे स्यादिति । सोऽप्यत्र इति । मि-
त्रेभ्यो स्यात् इति भावः । तस्य यङि चनेन सम्प्रसारणेति पूर्वङ्गे द्वयम् । अत्रात्-
गुणः । वीपद्वयत्वात् त्वम् । सेचिन्त्य इति—स्वपितृभ्यो इत्युच्यते । 'रीगुत्वतश्च' इत्युच्यते ।
तस्य सम्प्रसारणात् प्राग्वत् । चनीय—द्वयत्वात् च । वेनीयत इति । वेचि-
ननुसक्ताने इति भावः । तस्याचनेन सम्प्रसारणे वि + यत् इति स्त्रिये द्वित्वेभ्यो-
गुणे 'अत्रात्' (२२८८) इति वीर्णे वपम् ।

२६४६ । न भञ्जः ॥६।१।१९॥

दो— । वाचस्पत्ये ।

मित्र—मिति । सम्प्रसारणे नैक्यः । 'वाच्यं पूजानिश्चययो' रित्यस्य यङि
नीत्यात् स्यादित्याह—

२६४७। चायः कौ ॥६॥१॥२॥

दी—। चेकीयते ।

मित—। चायः कौति—यकीति येवः । चेकीयत इति । लोभावे जाते
द्वितीयादि ।

२६४८। ई प्राप्नोः ॥७॥१॥३॥

दी—। जेघ्रीयते । देघ्रीयते ।

मित—। ई इति । चनदीर्घेण ईकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः । जेघ्रीयत
इत्यादि । लोभावे जाते प्राप्नवन् । अस्मात्कारनिधायपि 'भङ्गन्—' इति दीर्घे चित्ते
'ई' इति दीर्घोच्चारणम् 'भस्व एवो' इत्याद्यर्थमित्याहुः—इति द्विव् ।

२६४९। अयङ् यि किङ्ति ॥७॥१॥४॥

दी—। शौडोऽयङादेशः स्याद् यादौ किङ्ति प्रत्यये
परि । शाश्वत्यते । अभ्यासस्य ऋत्वः । यतो गुणः । लोढीक्यते ।
लोढीक्यते ।

इति तिङन्त-यङ्प्रकरणम् ॥

The final of यौ is replaced by the substitute यङ् or य् when
a कित्कित् (क—cliding or ङ—cliding) affix beginning with a यकार
follows. Thus यौ + यङ् = यय यङ् = यययय-यङ् = यायय by चलादित्रेण
and 'दीर्घोऽङ्कितः' (2632), then यप् and ते । लोढीक्यते—लोङ् लीङ् य =
लुढीक्य by 'इत्' (2180) = लोढीक्य by 'युक्ते यङ्कुक्ते' (2630), then-
यप् ते । Similarly लोङ् gives लोढीक्यते ।

Here ends the यङ्प्रकरण chapter of तिङन्त ।

नित—। अयङिति । 'श्रीकः सार्धचातुके—' (अ०४।११) इत्यतः शौक
इत्यनुवर्तते । शौकि विशेषणम्, तदादिभिधिः । तदाङ्—शौक् इत्यादि । 'किञ्च' इति
अवलीङ्गापस्यलम् । सख चाङी किती । अय् इति विधिति । तदेवं यङि-
प्रत्ययान्तरत्वात् परञ्चाय अयादेशः । ततः अय इत्यस्य द्विलिङ्गासदीर्घं अपम् ।
उदौकाद इत्याद्यान्माङ्—अभ्यासस्य ऋञ् इति नुच इति च । डीङ् + यङ् इति स्थिते
द्विलिङ्गासङ्गस्य उदौक् च इति आते गुणो यङ्लुकोरिति नुचः । तोत्रौपयतइति ।
शौक् इतिडौकवत् ।

इति नितमाविष्ठी तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम्

—

२६५० । यङोऽचिच ॥१॥४॥७४॥

द्वौ— । यङोऽच् प्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्तं विनापि—
वहुलं लुक् स्यात् । अनेमिक्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति ।
ततः प्रत्ययसन्धेनेन यङन्तत्वाहित्वम् । अभ्यासकार्यम् ।
आतुलालङ्कारादयः । 'येषात् कर्त्तरि—' (२१५६) इति
परस्मैपदम् । 'अनुदात्तङितः—' (२१५७) इति तु न ।
ङित्वस्य प्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययसन्ध्याप्रवृत्तेः । यत्र हि
प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अतएव 'सुदृषत्-
प्रासाद' इत्यत्र 'अत्यसन्तास्य—' (४२५) इति दीर्घो न ।
येऽपि सार्धश्रीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । 'अनु-
दात्तङितः—' (२१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च
'श्रितपा श्रया—' (परि—) इति निषेधात् । अतएव श्रयसा-
दयो न । गन्धेन निर्देशात् । किंतु शब्देन । 'चर्करीतं च'
(गणसूत्र) इत्यदादौ पाठाच्छ्रुतोलुक् ।

The elision of यङ् takes place when the affix (१) चच् follows, and by the force of the चकार (in the rule), the elision (of यङ्) is effected in an irregular or optional way even when that (affix चच्) does not follow. Thus the elision of यङ् or यङ्सुक् is of two kinds—**नैमित्तिक** or conditional and **अनैमित्तिक** or unconditional or absolute. It (यङ्सुक्) falls under the former division when चच् (the affix) follows, and under the latter when any affix but चच् steps behind. Thus it (यङ्सुक्) being **अनैमित्तिक** (when लिप् etc. follow), is treated as an **अन्तरङ्ग** (injunction—विधि) and (therefore) receives the prompt execution. (Thus लिप् etc following, यङ् elides first and then duplication takes effect, although the द्वित्वविधायक सूत्र 'यङाचः—' (५. १. १.) is posterior (पर) to 'यङोऽचि च—' २. ४. ७४ ; but the affix चच् following, the elision of यङ् is **बहिरङ्ग** and so द्वित्व takes effect first and then the elision of यङ्). Then the whole being **वक्ष्य** by **प्रत्ययवक्ष्य** (cf.—'प्रत्ययवक्ष्ये प्रत्ययवक्ष्यम्' — २६२—१. १. ६२) gets द्वित्व by 'अन्त्यकोः' (२३९५), for the prohibition 'न क्षुन्ताङ्ग' (२६३—१. १. ६३) does not apply here in as much as ■ forbids an **अङ्गकार्यं**—due only by a **क्षुन्ताङ्ग** (having the syllable लु) निमित्त, and not by a **क्षुन्ताङ्ग** कार्य. The यङ्सुक् base is not the निमित्त but the कार्य of द्वित्व (see अर्चुनुविधति etc. ante). Thus द्वित्व operates and so **अन्तरङ्गकार्य** comes in, **यानुजान्**—i. e. by 'यङाङ्गताः—' (२३०४)

(१) चच् is here explained to be the affix and not the प्रत्ययकार.

४६०-१० प्रत्ययसूचक । (१) । यङ्मुख्य roots become परस्मैपदी by 'शेषान्—' (२१५७) and not आत्मनेपदी by 'अनुदात्तङितः—' (२१५७) due to क्लृप्त्वं of यङ्. For प्रत्ययसूचक (i. e., the force or sameness of an affix even after its elision) does not apply here (in यङ्मुख्य) due to the common-ness or similarity of क्लृप्त्वं, as it is found to exist both in the affixes and elsewhere (in प्रतिपादिक) e. g. यङ्, ईयङ् (अतेरीयङ्) and चितङ् (नमनरिचिप्रकृत—२६७६). And this क्लृप्त्वं or any other प्रत्ययसूचक takes effect only where the indicatory (अनुदात्त) of the प्रत्यय is seen to exist in that particular प्रत्यय alone and not anywhere else. Thus the क्लृप्त्वं or क्लृप्त्वं—eliding-ness of the यङ्मुख्य roots is not taken here into consideration. And this is not an idle creation on our part for we discover that in instances like 'सुदृढान् प्रासादः' or—'a building wherein the stones are very fine,' the प्रतिपादिक हवन् (or दृवन्) drops the affix जन् (बीभान् हवन्; दृवन् रुः) which (जन्) ends in चस् and yet हवन् does not turn हवान् or हवान् (दीर्घपिच) by 'अन्तर्गमनम्—' (४२५) in as much as there are crude bases (प्रतिपादिक) also ending, like जन्, रुन् etc, in चन् e. g. वीचन्, पवच् etc. Thus as the portion चस् being in common with affixes as well as crude bases, the दीर्घपिचि does not apply, so the indicatory क्लृप्त्वं being in common with affixes (यङ्) and crude bases (चितङ्), the आत्मनेपदविधि due by 'अनुदात्तङितः—' (२१५७) will not hold good in the cases of यङ्मुख्य roots. Moreover,

(१) For यङ्मुख्य has nothing to do with अङ्गकार्य and hence 'न अनुदात्तङितः' (२६३) does not apply.

the चान्तेपद terminations will not come in after the चतुष्टय-
eliding roots like स्वप् etc and after the क्-eliding roots
like शीक् etc, from the fact of चतुष्टयनिर्देश or being dealt
with the indicators attached to them, for that which is
enounced or expressed with चतुष्टय attached to it will
cease to have the particular operations due to those चतुष्टय-
in यङ्कुक्, of. the prohibition :—

“श्रिया यपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्वचनेन च ।

यत्रैकाव्ययत्वं चैव पर्यंतानि न यङ्कुकि ॥”

(परिभाषा—explained in आदि)

Thus in यङ्कुक्, यन्, तन्, etc are not taken into con-
sideration as they are expressed with गच्छ—दिवादिभ्यः यन्, कथा-
दिभ्यः तन् etc. Hence यप् only (by कर्त्तरि यप्) is attached to roots
here and this यप् disappears due to the गच्छ—‘चर्त्तरीतम् च’
which has been read (at the end of) the चदादि class.

मिति—। अथ यङ्कुक्प्रतिपादो दृश्येयिष्यन् तद्विषयकं ‘यङ्कोऽपिचे’ति एव-
मवतारयन् व्याचष्टि—यङ्कोच्पत्यथ इति । सूत्रेऽपीति न प्रमाद्वान् ; किन्तु प्रत्य-
एव व्याख्यातान् ; स्वस्यचकारात्प्रत्ययाङ्—चकारात् । विनापि इति । अथ-
प्रत्ययेऽस्यत्वपीत्यर्थः । बहुवचनमिति—‘बहुवचं कन्दसि’ (२।३।७२) इत्यतो बहुव-
चनिकत्वात्कथयति इति भावः । एतच्च कारिकायामपि स्पष्टम् । कुक् सादिति ।
‘अङ्कुकिप्रार्थ’—(७।३।५२) इत्यतश्चतुर्वचने । बहुवचनत्वात् कृषिन् सत्यप्र-
त्यये लुङ्निष्पत्तिः । यथा—खीजुयः (लुङ्, खिज्ने + यक् + अच्) इत्यङ्कुकि,
खीजुयः (लृ + यक्, लृक् + अच्, उक्) इति कुकि च निवृत्तम् । तथा यद्-
प्रत्ययाभावेऽपि बहुवचनस्यैव यथा—वीभूयते इत्यङ्कुकि, वीभूयते इति कुकि च ।
अनैमित्तिकीऽवमिति । अथमिति कुक् । अ च अङ्मिन्ने प्रत्ययेपरतोऽनैमित्तिकी-

ननु जिभयनलिनः पत्या भवतापरिकल्पित कृतात्मनः किञ्चिदिदं न भिद्युदात्म्यमुक्तिं दाष्टान्तिक्तेन धोन्वयति—चतएवैति । सुदृढताप्राप्त्यै इति । भाष्ये तु सुदृढयदमात्राय इति इत्यनेन । योभनः दृढदः अस्मैति बहुव्रीहौ 'दृढदः' इति असन्तस्य 'योपोधातुप्रतिपदिकयो' रिति लोपे 'सुदृढवत्' इति भवति । तादृशः प्रासादः इत्यादिषु समासः । तत्र 'प्रसादलोपी—' इति असन्त-जसु-प्रत्ययस्य लोपेऽपि प्रत्यय-लक्षणाश्रित्या 'असन्तस्य—' इति सूत्रेण 'सुदृढवान्' इत्यादि दोषो न भवति । यतोऽसु इत्यंशो न केवलं अभ्यस्तमासि च इत्यनेन लिख्यन्त नैधर्म्यसिद्ध्यादौ प्रतिपदि-कोऽपि । तत्तस्यायमनुवन्धो न अन्ताधारणः किन्तु प्रत्ययाप्रत्यय-आधारण एव । चतयात जसु लोपादूक्तं असन्तोऽविति नास्ति व्यवहारः । तस्य दोषोऽप्रतिपदि-एवमित्यापि लिख्यस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तिर्नास्ति किद्वयं धातुरिति व्यवहारः । तस्य यल्लुगन्तान् परस्मैपदस्यैव भवति नात्मनपदमिति सिद्धम् । नन्वेवमपि न सम्यक्—तथा च स्थानादधोऽनुदात्तत्वेन योऽङादिषु यल्लुक् नानु-स्थितः । ततश्चैषां तत्तदनुवन्धसाभ्याम् 'अनुदात्तजित्—' (१२५७) इत्यात्मनै-पदं दुर्वारमेवेत्यत्राह—इत्यनुवन्धनिर्देशात् । श्रुत्या शेषेति निर्दिष्टादिति चेति । अयं भावः—यै तदिदं धातवोऽनुवन्धेन निर्दिष्टास्ते तत्तदनुवन्धप्रवृत्तेः कार्ये यल्लुक् न प्रवृत्तं ते इत्येतत्—श्रुत्या यथातुल्यत्वेन निर्दिष्टं यदुपदिन च । यतैकाज् यद्वयं चैव पश्येतामि न यल्लुकोल्यस्य व्याख्यानावसरे प्राग् (आदौ) विशदीकृतमित्यलम् । अत्रादयो नैति । यल्लुगन्तैः स्थान् यम् इत्यादयो विस्तरणामि न प्रयुज्यन्त इत्यर्थः, दिदादिभ्यः स्थान्, कदादित्वः यम् इत्यादिना । सर्वेवेति । 'कर्त्तरि भवि'त्यस्मात् प्राप्ते इति यावत् । तस्य चित्प्रा शेषेति निर्दिष्टादिप्रत्ययस्येति भावः । चर्त्तरीत्येति—गणपदनिर्दिष्टम् । व्याख्यानस्य—'यल्लुक्च अत्रादौ' योध्यमिति । एवञ्चादादिकत्वात् 'अङि प्रवृत्तिभ्यः यपः' इत्युक्तद्विधा यल्लुगन्तादपि शपीलुक्त्वात् । एवञ्च भूधातोर्ध्वजि, गल्लुक्, ततो दिव्याभ्यासकार्यादिना वीभू इति जाते तिपि शपी लुकि—वीभू ति इति स्थिते भावः—

२६५२ । यङो वा ॥७३॥८४॥

दौ— । यङन्तात् परस्यङलादेः पितः सार्वधातुकस्येड्वा
 स्वात् । 'भूसुबोः—' (२२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि
 भाषाया न । '—बोभूतु—तेतिक्तं—' (२५८६) इति छन्दसि
 निपातनात् । अतएव यङ्—लुग्भाषायामपि सिद्धः न च
 यङ्लुक्प्रवास एव गुणाभावो नियातप्रतामिति वाच्यम् । 'प्रकृति-
 ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (परि—) । 'ङिः प्रयोगो
 द्विर्बचतं षाठम्' इति सिद्धान्तात् । बोभवीति—बोभोति ।
 बोभूतः । बोभुवति । बोभवाञ्चकार । बोभविता । अबोभवीत्
 —अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूया-
 ताम् । बोभूयास्ताम् । 'गातिस्त्रा—' (२२२३) इति सिचो
 लुक् । 'यङो वा' (२६५१) इतीट्यप्ते गुणं वाधित्वा नित्य-
 त्वाद्भुक् । अबोभूवीत्—अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ता-
 ययो लुप्त । नित्यत्वाद्वुक् = अबोभूसुः । अबोभविष्यदित्वादि ॥
 पास्यर्चीति—पास्यर्हि । पास्यर्धः । पास्यर्चति । पास्यर्त्सि ।
 'हुभलभ्योर्देविः' (२४२५)—पास्यर्धि । लङ् = अपास्यत्—
 अपास्यर्द । सिपि 'दध' (२४६८) इति इत्त्वपक्षे 'रोति' (१७३) ।
 अपास्यः ॥ जागाद्धि । जागाधीति । जागाक्षि । अजाघात् । सिपि
 इत्त्वपक्षे—अजाघाः । नाधृ = मानाक्षि । नानास्तः । दध = दादधि ।
 दादधः । दाधत्मि । अदाधत् । अदादधुः । अदाध—
 अदाधत् । लुङि = अदादाधीत्—अदादधीत् । बोस्कुन्दोति—
 बोस्कुन्ति । अबोस्कुन् । अबोस्कुताम् । अबोस्कुन्दुः ॥

मोमुदीति—मोमोति । मोमोदाश्चकार । मोमोदिता । अमो-
मुदीत्—अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः ।
अमोमोः—अमोमोत् । लुङि मुद्यः—अमोमोदीत् ॥ चोक्कृति—
चोक्कृदीति । लङ् । तिप् = अचोक्कृत् । अचोक्कृदीत् । सिप्
पक्षे—अचोक्कः ॥ अचोक्कूः ॥ अजोगूः ॥ वनीवक्षीति—वनी-
वक्षित् । वनीवक्तः । वनीवचति । अवमोवक्षीत् । अवनीवन् ।
जङ्गमीति—जङ्गन्ति । 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनु-
नासिकलोपः । जङ्गत्तः । जङ्गमति । 'स्मोश्' (२१०८) ।
जङ्गन्ति । जङ्गन्वः । एकाग्रजङ्गमेनोक्तत्वाच्चेष्टिनषेधः । जङ्ग-
मिता । 'अनुनासिकलोपस्त्राभौयत्वेनासिद्धत्वान्न ङिर्लुक् । जङ्ग-
हि । 'मो मो धातोः' (१४१)—अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न
च्लेरङ् । 'ह्यन्त—' (२२८८) इति न लुङिः अजङ्गमीत् ।
अजङ्गमिहाम् । हन्तेर्दङ्लुक् । 'अभ्यासाच्च' (२४१०)
इति कुस्वं यद्यपि 'होहन्तेः—' (३५८) इत्यतो 'हन्ते'रित्यनु-
बन्धं विहितं, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः ।
'श्रिषा शपा—' (परि—) इति निषेधस्त्वनित्यः । 'गुणो यङ्
लुकोः' (२६१०) इति सामान्यापेक्षान्नापकादिति भावः ।
जङ्गनीति । जङ्गन्ति । जङ्गत्तः । जङ्गन्ति । जङ्गनिता ।
श्रिषानिर्देशाच्चादेशो न । जङ्गहि । अजङ्गमीत्—अजङ्गवन् ।
जङ्गवन्धात् । आशिषितु = वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टाम्
इत्यादि । वधादेशस्य चित्त्वं तु न भवति । स्यान्निवचनं न
'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तच्च समानाधिकार्यं धातोर्विशि-

षणम् । बहुव्रीहिवत्तात् । आङ्पूर्वास्तु 'आङो यमङ्' (२६८५)
 इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । 'उत्परस्म—' (२७३७)
 इति तपरत्वात् गुणः । 'हलि च' (२५४) इति दीर्घस्य
 स्वादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् ।
 चक्षुरीति—चक्षुर्त्ति । चक्षुर्त्ति । चक्षुरिति । अचक्षुरीत्
 —अचक्षुः ॥ चक्षुर्नीति—चक्षुर्त्ति । 'जमसम—' (२५०४)
 इत्यात्वम् । चङ्कातः । 'यमङ्' (२३६३) इत्युपधा-
 लोपः । चङ्खन्ति । चङ्काहि । चङ्कानि । अचङ्कनीत्—
 अचङ्कन् । अचङ्काताम् । अचङ्कतुः । 'ये विभाषा' (२३१८) ।
 चङ्कायात्—चङ्कन्यात् । अचङ्कनीत्—अचङ्कनीत् । 'उतो छञिः
 —' (२४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न ।
 योयोति—योयवीति । अयोयोत्—अयोयवीत् । योयूयात् ।
 आशिषिदीर्घः । योयूयात् । अयोयवीत् । नोनोति—नोन-
 वीति । जाहाति—जाहेति । 'इ ह्रस्वचोः' (२४८७) ।
 जाहीतः । इह 'जहातेच' (२४८८), 'आ च ही' (२४८८)
 'लोपो यि' (२५००), 'धुमास्या—' (२४६२), 'एलिङि'
 (२३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति, शित्पा निर्द्वात् ।
 जाहति । जाहाति—जाहेति । जाहीयः । जाहीय । जाहीहि ।
 अजाहात् । अजाहेत् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाही-
 यात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् ।
 अजाहिषत् । लुकः लुक् प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वप्निस्वप्नि
 —' इत्युक्तं न । 'हदादिभ्यः—' (२४७४) इति गण-

निर्दिष्टत्वादित् न—सास्वपीति—सास्वसि ! सास्वसः । सास्वपति ।
असास्वपीत्—असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु 'वचि-
क्षपि—' (२४०८) इतुप्तम् । आसुप्यात् । असास्वपीत्,
असास्वपीत् ।

The augment इट् ■ optionally prefixed to a सार्वधातुक affix which is पित् or प् eliding and at the same time इत्तादि or having a इत् at the outset when the said सार्वधातुक follows a यङ्लुक् root. The prohibition of गुच, by the rule 'भूसुवीः—' (२२२४), does not apply to a यङ्लुक् root so far as classical language is concerned for the rule 'दाधति—दधति—दधति—वोभूत—नेति'—teaches that the form 'वोभूत' will undergo the prohibition of गुच in vedic language (only). Thereby we come to learn that यङ्लुक् is sanctioned (to be used) in भाषा or classical sanskrit also. For, from the treatment of Panini (shown above), ■ is easy to see that 'भूसुवीः—' directs गुचनिषेध to यङ्लुक् roots concerned with ऋद् or वेद and not to those connected with भाषा also. If so, then there was no need of including 'वोभूत' the यङ्लुक् लोट् form of भू in the list दाधति etc, which ends in दधति. Thus 'दधति' suggests that यङ्लुक् is valid in भाषा or secular sanskrit also. न च etc,—Here it cannot be rejoined that, as the rule 'भूसुवीः—' (२२२४) prohibits गुच to भू (primitive form) it cannot at the same time extend the गुचनिषेध to वोभूत (यङ्लुक् form) also, and it is for this reason that Panini reads 'वोभूत' in the list दाधति—दधति etc, so as to show that the यङ्लु-

नन form 'बोम्' may have वृणनिवेध by निपातन,—(such a rejoinder fails) because the परिभाषा 'प्रवृत्तिपक्षे (or वृणयेन) यङ्-सुगन्त्यापि यङ्यन्' suggests that what is enjoined for or forbidden to य् is also enjoined for or forbidden to बोम्—its यङ्-सुगन्त form also. Also because, it has been concluded that, the duplication occurring in the sixth chapter ('एकाचो द्वे प्रथमश्च'—6.1.1.) is nothing but the twice application or placing side by side of the same thing. And the conclusion extends to 'अन्यकोः' (6. 1. 9) also. Thus (also) it is proved that the duplication effected in सन्, वक्, or यङ्-सुगन्त does not render the root thus derived hetero-geneous to the original or primitive one. It is therefore, established that यङ्-सुगन्त is valid in Bhasha also. Thus 'यङो वा' (2651) applies to बोम् and we have बोम्, बोति (ईदृश)—बोभोति (without ईदृ)—वृण being due by 'भूसुवीः—' (2224) ; बोभुतः no guna due to क्त्विज् of तच्—cf. 'सर्वभानुवामपित्' । बोभुवति—because नन is replaced by वत्, cp. 'चदमाप्तात्' (2479), and वृण being out of place चवक् comes in by 'ववियु—' (271). बोभवात्यकार—वान् by 'वाप्तृस्त्वयादाम्—' (2806). अबोभवीत्—अबोभोत् (लङ्- form due to option of ईदृ) अबोभवः—by 'सिञ्जथस्—' (2226). अबोभूवीत् (लृक्- form with ईदृ) विय् elides by 'येतिस्वा—' (2223) and when ईदृ comes in by 'यङो वा' (2651), वृण is barred by वक् ('भूको युग्- लृक्- व्विटोः—' 2174) from the fact of its being निश्च or persistent. अबोभोत्—without ईदृ, etc. अबोभूतुः (बोभू + लृङ्- क्त्विज्)—' (2226) then being निश्च—वृक् comes in. In लृङ्-अबोभवियत् etc. पाप्मर्षोति—पाप्मर्षि—the root is षर्ष to challenge which becomes पाप्मर्ष् in con. with यङ् by

‘सन्त्यजोः—’ (२३९५) ‘संपुर्णः खयः’ (२२५९) and ‘दीर्घोऽङितः’ (२६३२) ; then इट् in the former case. The तिप् in the latter case is replaced by धि by ‘भदस्यदीर्घोऽङितः’ (२२८०) and the च् of पश्यध् becomes ह by ‘महाजम्—’ । पश्यध्—by ‘भदभासात्’ (२४१९). पश्यत्—धि—by ‘खरि च’ (१२१). पश्यध्—च slides optionally by ‘भदोभरि—’ (७१). अपास्यत्—ह by वाऽवसाने (२०६) etc. आगाहि—the root is ‘गाह्यतिष्ठालिप्तयोर्वन्ते च’ as in पास्यध् ; आयातसि—व is replaced by च by ‘एकाचो वशी भङ्—’ (३२६) and ध् by त् by ‘खरि च’ (१२१). अजाघात्—अजागाधौत् (खङ्)—च by एकाचः—etc. त् by खरि च । गागाति—by ‘खरि च’ (१२१). दादहि—दीर्घ by ‘दीर्घोऽङितः’—then like पास्यध्. अदाधत्—alt. of अदादधीत्. अदाध् + तिप् = अदादध्त् by ‘इतथ’ (२२०७) = अदादध् by ‘इत्थङ्गावभ्यः—’ (२५२) = अदाधध् by ‘एकाचो—’ = अदाधत् by ‘वाऽवसाने’ (२०६). अदाध् etc.—see ante. अदादधीत्—अदादधीत्—option of हङ् by ‘अतो हसदिः—’ (२२८४). चोक्तुदीति—चोक्तुति of क्तुदि or क्तुद् चाग्रयवे (to prepare to rise) Here गुम् (च्) being the result of इदिङ्, ‘अभिदिताम्—’ (४१५) does not apply. चोक्तुति—ह slides by ‘भदोभरि—’ (७१). अचोक्तुत् (चोक्तुद् + खङ् तिप्) ह slides as before and त् by ‘इत्थङ्गावभ्य—’ (२४२). भोसुदीति—भोसोति—the root is सुद् to express delight. No guna of the उपधा in the former by ‘नाभस्यस्यचि पिति सर्वभासुधे’ (२५०३) । लुक् गुण i. e. due to तिप् and therefore the prohibition ‘नाभस्यस्यचि—’ does not apply. चोक्तुति etc. कुर्द to play—दीर्घ by ‘खरि च’ (३५४). अचोक्तुः—क्तुर्द यत्तुत् तिप् (खङ्) । अचोक्तु—of कुर्द as before. अवीवसीति—The root is वय् to go. It gets वद् in the sense of ‘विसं कीटिष्ये—’ (२६३४). After विस and अभ्याससाधे,

the aug. नौक् comes in by 'नौक्दृक्—' (2642). The अभास does not get दीर्घ for 'दीर्घोऽङितः' (2632) does not apply. In the portion—दधीति there is no elision of the नकार by 'चमिदितान्—' (415) in as much as दृक् elides through the injunction of लुक् (लुक्चिञि) and also because तिप् is not लिङ्. Optional ईट् as before. दधीकृत्—च is changed into क by 'चोः कुः' (378) and the preceding न is then changed into क by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124). दधीकृत्—elision of न by 'चमिदितान्—' for दृक् is कित् । दधीकृत्—by 'अदभासान्' (2479) etc. as before. अवधीकृत्—In लृक् तिप् when ईट् is wanting, तिप् is dropped by हल्ङादि and च is dropped by 'संयोगात्स्य लोपः' (54). लङ्गमोति—Because the अभास of लम् gets लुम् by 'लुमलोऽङ्' (2643) which (लृ) then turns similar to its posterior letter (परसदृश). लङ्गमोति—लृत् in place of लम् as before. एकाङ्कद्वयेन etc.—That which is enjoined or forbidden with the utterance of 'एकाङ्' (as in 'एकाङ् उपदेशे—' (2247) will not apply in the cases of दृक्लृक् of such (एकाङ्) roots. Thus लम् though चमिट् (cf—जना) gets इट् here giving लङ्गमिता । In लङ्गमि there will not take place the elision of हि by 'चती हिः' (2202—6. 4. 104) after the elision of the अनुनासिक (नृ) by the rule 'अनुदात्तोपदेशः—' (2428—6. 4. 37) in as much as this disappearance of the अनुनासिक is असिद्ध or invalid due to the falling of 'अनुदात्तोपदेशः—' (6. 4. 37) in the चासीव chapter ('चसिद्धम्—' 6. 4. 22). अनुदन्विद्भावात्—i.e. the root being read as लृक्, पिङ् is not replaced by लृक् by 'ग्राहि—' (2343)—

due to the prohibition 'शित्पा श्पातुवन्मै'—; अजङ्गीत्—तिप्
 elides by 'इट् ईटि' (2366). यद्यपि etc.—The author of
 Nyasa (Jinendrabuddhi) holds that although the term 'हन्ते' occur-
 ing in 'होहन्ते'—(7.3.54) has been drawn to the rule
 'अभावात्' (7.3.55) to make the prediction thereof as—
 'अभावात् परस्मैह्येह्यं कुलं खान्,' yet the कुल of हन्ति applies in
 यङ्मुख also in as much as the prohibition 'शित्पातुवन्मै'
 is but provisional (अनिश्च). Thus the शित्पानिर्देश in 'हन्ति'
 does not forbid the कुल in अजङ्गीत् etc. The idea (of the
 author of Nyasa in asserting as above) is that the injunc-
 of 'गुणो यङ्मुखो' is an indication in a general way ('गुणो
 यङ्मुखो' teaches that the अभावात् of a यङ्मुख root is gun-
 nated; but according to 'यवैकाग्रहसं ईदृ'—this is no case
 of duplication. The former 'गुणो—' however, is an accept-
 ed truth in as much as the same applies in the cases of
 यङ्मुख or यङ्मुख roots alike whether the latter 'यवैकाग्रह-'
 does or not. Thus 'गुणो—' is निश्च and 'यवैकाग्रह' is अनिश्च.
 From this light of this single case it is inferred here that
 not only 'यवैकाग्रह' is provisional—अनिश्च, but all the five
 prohibitions शित्पा श्पा etc occurring in the verse are so). अजङ्गीत्—
 due to option of ईट्. अङ्प्रति—by 'अमहन्—' (2363). अङ्
 चान्तिता—no prohibition of इट् due to एकाग्रहसं in 'एकाग्रहसं—'
 (2246). Similarly in अङ्प्रति the substitute अ directed by 'हन्तेर्मा' (2431)
 does not apply = 'हन्ते—' is a case of शित्पा निर्देशः; १
 अजङ्गीत्—अजङ्गीत् (अङ्)=in the latter तिप् elides by 'हन्तेर्मा'—

(254). आशिषि तु etc.—by 'अनीयपत्तिः' (2433) and 'लुकि च' (2434). In the cases of कथ्यात् and कथयौत् etc there is no विसृ of the substitute कथ (as it replaces कृन् after it (कृन्) has been duplicated and thus contains the कथ्यात् in itself by स्वानिवृत्तात्). Thus the prohibition 'अन्यात्' occurring in 'सिद्धिधातोरन्यात्' (2177) applies here. For by the force of बहुव्रीहि (अविद्यमानः अन्वयो यस्य—तादृशो चातुः), 'अन्यात्' is a qualification or an adjective of the root in a 'collocative' (समानाधिकरण) way. आनङ्गत्वे—no ईद् because there is no पित् affix following. उत्परस्—etc, are meant for कथ् रोति—कथ् ली etc. In both there comes in युक् by 'अरफकोष' (2636) and कृत् by 'उत्परस्' (2637). No दीर्घ of the कथ्यात् by 'दीर्घोऽङितः' (2632) due to विसृ of कृत्. Here च of [ ] being तपर the rule 'पुनरावृत्त्यस्य' (2189) does not apply. But दीर्घ by 'हलि च' (354—8. 2. 77.) does apply, for दीर्घोऽङित being अङित (by पूर्वनासिक्यम्—8. 2. 1) cannot go back to 'उत्परस्' (7. 4. 88); and in this way the solution adhered to, in the case of कृत् (तपरस्यात्र युक्) cannot be adopted here. Thus दीर्घ prevails and we have कथ् ली. कथ् रोति—कथ् ली—(लङ् तिप्)—In the latter case तिप् slides by 'हलङ्गात्'—(254) and दीर्घ as before. कथ्यात्—हि is अपित् or कित् by 'सिद्धिपित्' hence आनङ्ग by 'अनङ्ग' (2504). कथयौत्—कथयानौत् by 'अतो हलार्धः' (2284). 'अन्यात्'—i.e. due to अनुवृत्ति from 'नानास्यार्थावपिति' (2508—7. 3. 87). आशिषि दीर्घ i.e. by 'अङ्गम्' (2298). कथयौत्—कृत् form, हलि by 'हिति ऽहिः' (2297). आहिति

(with ईद्) । इह etc.—Here in यङ् लुक्, the operations taught in the five rules 'जडावेच' (6. 4. 116), 'चा च ह्री' (6. 4. 117), 'लीपो वि' (6. 4. 118), 'पुमास्या ना पा.जडाति—' (6. 4. 66) and 'ए-वि' (6. 4. 67) will not apply as we find 'दा' expressed with क्तिप् e.g.—जडाति. Thus in जाहीतः there is no इत्वविकल्प by 'जडावेच', in जाहीहि no इत्व and घाल by 'चा च ह्री'; in जाहीयात् no अङ्गोप by 'लीपो वि'; in जाहायात्—no ईत्व or एत्व by 'पुमास्या—' or 'एवि' । अजाहासीत्—with रुक् इद् by 'घसरजनमाता रुक् च' (2377) and the elision of सिप् by 'इट ईटि' (२१६७). लुका लुप्ति i.e. the elision of यङ् being so. प्रत्ययस्यधामायात् by 'न लुमना—' (१६३) । इताभ्यन् न i.e. there is no उत by समाहारण ।

मित्र—। वकी वेति । 'गभयसञ्जापि विवि विवि सार्व—' (७३१८७) इत्यतः विनीति सार्वधातुक् इति चातुर्वर्त्तते । 'वसो वसिर्लुकि इति' (७३१८८) इत्यतो वसीति । 'भूय ईद्' (७३१८९) इत्यत ईडिति च । इलीत्यस्य विशेष्यत्वात्तदिविधिः । किञ्च ईडागमस्य वडापेक्षत्वात् विवि सार्व—इति यडा विपरिवर्त्यते, तथा यङ् इति पक्षस्य तदन्तर्गते साचधिकम् । अत आह—यङ्कृतात् परस्मैत्वादि । गुणनिषेधोयङ् लुकि भाषायां नेति—भाषायाम् (अपि) यो यङ् लुग्विधिः प्रवर्त्तते तत्र भूतबोर्विद्युत्सारत् गुणनिषेधोऽन्त्यर्थः । तस्य ह्यङ्गोप-यङ् लुगुत्पत्त्यादिविषयत्वादतएव वक्ष्यते—बोसवीति—बोसोतीत्यादि । कुत इदमित्यत आह—'बोसुङ्' इति निपातनात् । अतएवेति—अवमवाभिप्रायः—'प्रकृतिपङ्क्तेन यङ् लुगना-स्यापि यङ्कृत्' इति परिभाषया भूषातीत्यतः यद्विधेयते तद् यङ् लुगनादपि तस्माद् विधेयत इत्यपि वक्तव्यम् । तथा सति 'भूतबोः—' इत्यनिर्वाहद्वयसि गुणनिषेधसिद्धे पुनः 'हासति—इति—इति—'—'बोभूत—' (१५८६) इत्यत्र 'इति—' यङ् लुगनायां भूषातीर्गुणो नास्ति' इति वचनमपार्थम् स्यात् । पूर्वैवेति-सिद्धेः । ततश्च 'सामर्थ्यबोनाहति लिचिदय प्रस्थानि शास्त्रे यदनीक्षितं स्यादिति

भाष्यवचनादकस्य 'कन्दसि'—यद्वचसाभेदात् । तेन हि विज्ञायते कन्दस्यैव यङ्कुलनस्य
 शुभो गुणनिर्देशो न तु भाषायांमपि । तस्य सिद्धं यद् यङ्कुलं भाषावमप्युच्यते ।
 अत्र भाषावसिद्धाह— "इह चकारेण बहुवचस्यमनुज्ञायते, न तु कन्दस्येति ।
 तेन भाषायाम् अनप्यपि यङ् कुल् । सावपीति दावसीति इति चयादिभ्यः । चकारान्
 'बहुलं कन्दति' इति सर्वमनुवर्तते । तेन बहुलान् अनप्यपि कन्दस्यैव यङ्कुल् ।
 भाष्ये तु हुन् यङ्कुलपदान्तरात् (५।१।८७) बीभवीतीत्येवं पदं भाषायां साधु
 नाव्यदिति भाववृत्तिः । द्वयार्थे च धिष्टप्रयोगः—'यदि द्वौ वरीयति' कीञ्चित्तो
 वीरवीति च । सद्वृत्तेषु वरीयते वरीयते तदा प्रिये' । तेषां हि वचनादकुरिति
 भट्टिः । "इतिपाचद सख्यंते बोधूस्त्विति यदप्रयोः । न जाचटीवि
 युक्ती तन् सिद्धिहरिदपीरिव"—इति पाणिनेर्ब्रह्मसमीपविषयकान्यम् "॥ निपात्यताम्
 इति—सूत्रेणाप्राप्तत्वाच्चन्दस्येतन् निपात्यतामे यद्वृत्तानिति पूर्वपक्षः । तत्र
 विशालभाष्य—मङ्गलितकुरीति । द्विःप्रयोग इति च । मङ्गलीयुक्तान् ।
 द्विरित्यस्यायमर्थः—पाणिनेराचार्यस्य षष्ठाध्यायाः षष्ठेऽध्याये 'एवाचो द्वे—'
 इत्यादिना यद्विषयचनं विहितं तत् वाचम् (यद् भवमित्यण्) द्विवचनम् । अत्र
 चिदेकाचोऽपिवा यः द्विः चारद्वये प्रयोगः अनुवाच्यं सप्तवाच्यं वा क्वचनं
 तदेव तस्य तस्य धातोर्द्विवचनम् । तदर्थं नकैव विशालभाष्यादिवैचक्ष्णेन धातुर्न
 भिद्यते । किन्तु सूत्रतः स एव तिष्ठति । एवञ्च 'मन्यकोरित्यस्यापि (५।१।८)
 तदध्यायमन्तवानुसनाद्यन्तस्य धातोस्तद्वचनमेव । यतश्च मङ्गलित-यङ्कुलनस्योः
 सार्वं मङ्गलितम् । एव च न्यायो भाष्ये विवक्षितः । तथाहि—'एवाचो द्वे मयमस्य'
 इत्यत्र किमिदं द्विवचनम् एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मका आदेशः
 स्याच्चविषया चलीविधीयते, सप्त स्थानि एकस्य सप्तो विश्वारब्धं विधीयते,
 न तु तन्स्थानिनोऽतिरिच्यते' इति सन्दिग्ध 'द्विःप्रयोगोर्द्विवचनम्' इति सिद्धान्ति-
 कम् । एवमावाते तर्हि यद् भाषायामपि यङ्कुल् सिध्यतीति । बीभवीति—
 नो भोति इति । त्रित्वाद्भूते 'शुभो यङ्कुलको' (२६६२) इत्यभासस्य गुणः ।
 ईदृशिकस्य । सूत्रमीदित्यस्यापठने 'सार्वभनुवाचं—'इति गुणश्च । बीभूत इति ।

अपित्वेन किंवात्र गुणः । ईदभायस । वीक्षवति—अपित्वेन ईदगुणधीरमात्रयोः
 'अचित्र धातुश्च वाम्' (२७१) इत्यादि । अथ्यस्तत्वेन 'मदमास्तत्' (२४७८) इति
 स्तेरदादेशः । वीमवाचकारिति—'कास्त्रयवाचाम्' (२२२६) इत्याम् । कास्त्र-
 नेकाविति कश्चित् । तदसत् । प्रत्यवाक्यमाहाय सूत्रेणैव सिद्धे वाति कानुसन्धान-
 के श्रवणाभिप्रायम् । न च लुक् सप्तत्वेन—'न लुमते'ति विविधोऽय मङ्गलः । तस्य
 निमित्ततापगमादित्यसम् । वीमवितेति—लुटि षट्ठिपम् । अपित्वेन किंवादी-
 कामगो न । सुसुवोरोति निवेधामष्टतोऽर्थः प्रागुक्त । अवीमवीम्—अवीमोदिति—
 अति ईद्विषयाद् एवमसम् । गुणादयः प्रागुक्त । सिप्यादी अवीमवीः—अवी-
 मोरित्यादि । निपि तु अमःदेशेन लवीमवमिति । स्वाभ्यनुपपत्त्यादेशानुपस्थितेः
 पित्तमत्र न । लिङ्गोपासुङ् किञ्चित् किञ्करणात् प्रापकादिति भावादुक्तम् ।
 अवीमविति—'सिजम्पद' (२२२६) इति भोजेति गुणेनामादेशे च एवम् ।
 वीम्व्यादिति—'सिजम्पद' (२२२६) इति भोजेति गुणेनामादेशे च एवम् ।
 वीम्व्यानामित्यादिना । लुटि रूपे विवचुराह—गतिस्य नि । गुणं वाचिष्येति ।
 'सर्वधातुकार्त्त' (२१६८—७-२-८४) इति गुणं परमवोत्वर्थः । निव्यत्वाद् वृत्तिरिति ।
 'सुवो गुम् लुङ् लिटो' (२१७४—६-४-८८) इत्यनेन निश्चित इति भावः । कृतेऽ-
 कृतेऽपि वा गुणे युक् प्राप्नोतीति लुक् नित्यत्वं बोध्यम् । न चैवमपि 'असिद्धपदवभात्'
 (६-४-२२) इत्यनुसारेण लुकोऽसिद्धत्वादुपलब्धं प्राप्नोतीति वाच्यम् । 'वुगुटामुदङ्गयोः
 सिद्धीवक्तव्या' इति वार्तिकान्तरं सिद्धत्वात् । अवीमोदिति—अध्मपत्त्यामात्रात्
 वुन् नाप्राकट् । अवीम्व्यामिति । लुटोऽपिष्वेन किंवात्र गुणः । अथ्यस्यायस्य
 इति—'सिजम्पद' (२२२६) इत्यनेनेत्यर्थः । एवञ्च सिचोऽय लुप्तोऽपि 'आतः'
 (२२२७) इति न प्रवर्तते । निव्यत्वाद् वृत्तिरिति 'लुटि च' (२४८२) इति गुणादेशेनेत्यर्थः ।
 इत्यादीति—एवञ्च अटि सिप्यादी—वीमवीषि—वीमोषि । वीम्वः । वीम्वः । वीमवीनि
 वीमोषि । वीमोषीन् वीम्वीन्—वीम्व्यान् । वीम्व्यान् । वीम्वः । वीम्वः । वीम्वः ।
 अपित्वेन किंवात्रापि नो नापीद । वीम्वः—वीम्व्यान् । वीम्वः । वीम्वः । वातः
 पित्वेऽपि इत्यादिवाच्यमात्रेण । गुणः । वीम्वानि । वीम्वान् । वीम्वान् । अति

विष्वादावुक्तं सूत्रे । सिध्यादी तु चवीभवीः—चवीभवीः । चवीभूतम् । चवीभूतः ।
 चवीभवम् । चवीभूत् । चवीभूत् । चिञि—चवीभूयात् । चवीभूयाताम् इत्यादि ।
 अनुक्तानि स्वयं साधनीयानि । स्पर्धे संघर्षे इत्यस्य कर्त्तुं दर्शयितुमाह — पास्पधीति—
 पास्पधि इति । द्वित्वाद्धर्त्तुं 'मपूर्वाः स्वभाः' (२२५८) इत्यस्यास्य धकारनादं शिष्यते ।
 तस्य 'दीर्घोऽङ्कितः' (२६९२) इति दीर्घः । ततो यञी वेति ईट् । तदभावपक्षे
 पास्पध् तिप् इति स्थिते 'भ्रषत्तयोर्धोऽपः' (२९८०) इति तत्कारस्य धकारः । एवं
 पास्पध् धि इति जाते पूर्वधकारस्य 'भ्रक्षा कश्—' (५४) इति कश्त्वेन दक्षारः ।
 एवमन्वयः । पास्पध् इति—द्वित्वाद्गुणो नापीट् । पास्पध् ति इति—'चदभ्यस्तात्'
 (२४७८) इति भोरदादीनः । पास्पध् ति इति—पास्पध् चि इति स्थिते 'छरि च'
 (२९९) इति चत्वेन तत्कारः । ईडभावे ईदम् ईटि तु पास्पधीति इति । पास्प
 इति— । छरपिच्छात्तद्विधि भावः । लङि ईडभावपक्षे भावः—अपास्पध्—अपास्पध्
 इति । 'ह्रस्वः सव्यः—' (२५४) इति तिङीये धकारस्य 'वाङ्मनाने' (२=६) इति
 चत्वेनिकत्वः । ईटि तु अपास्पधीति । सिधि ईट् पक्षे अपास्पधीति तिङ्गवत्कृत्या
 ईडभावे दर्शयति—सिधिदधेति । अपास्पध् स् इति स्थिते जश्त्वेन अपास्पध् स्
 इति जाते 'दधे'ति दकारस्य कृतम् । ततो अपास्पध् स् इति जाते 'ह्रस्वाभ्यः—'
 इति सकारलोपः । ततो 'रीरि' (२७२) इति पूर्वरेफलोपः । 'दुहीये पूर्वस्य
 दीर्घोऽपः' (२७४) इति दीर्घः । विसर्गः । कलाभावनपक्षे तु अपास्पध् इति ।
 'वाङ् प्रतिष्ठापिपयो च'त्वे चो'त्पत्त्याह—आयादि इति । ईडभावपक्षे कृतम् । ईटि
 तु आयाधीति इति । आयातुमि इति—अभ्यासकृत्तदोर्ध्वत्वादिभिः आयाध् सि
 इति स्थिते 'एकाचो ययो भय्—' (२२६) इति भङ्भावेन गत्य यः । चत्वेम् ।
 ईट्पक्षे तु आयाधीति इति । अनायादिति । ईडभावे तिङीये चत्वे चोदम् । ईटि
 तु अनायाधीति । अनाया इति—अनायाध् स् इति स्थिते 'एकाचो ययो भय्—'
 इति भङ्भावः । अयत् अपास्या इति—वत् । कृतपक्षे ईदम् । कृतपक्षे तु अनायाद
 इति । आयाति इति— । ईट्पक्षे तु—आयाधीति इति । आयाति । आयाधिवि—
 आयातुमि । आयाधीमि—आयाध्तिम् इत्यादि । लोटि आयाधीतु अनाया इत्यादि ।

खङि—अनामावीत्—अनामात् इत्यादि । एकमन्यवीक्षम् । दादधीति—पात्यङि
इतिक्त्वा ईडभावे इदम् । ईटि तु दादधीति । दाधतुमि इति ।
अधभावः । चल्म् । ईटि दादधीति इति । अदाधत् इति—खङि ईड-
भावे अदाधत् इति स्थितिः कृत्वादिषोमे अधभावः । 'वाङ्मना' (२०६) इति
चल्म् । ईट्पद्ये—अदाधतीत् इति । अदाधपुरिति—भेर्लुसि—पूर्ववत् । अदाधः—
अदाधत् इति । सिद्धिद्वयपक्षे पूर्वम् । दत्वपक्षे परम् । भक्षमाणादिः प्राग्वत् ।
अदाधाधीत्—अदाधतीत् इति—'भतो इत्यादिः—' (२२८४) इति । इङिक्त्वादिषः ।
'कृदि धाप्रवच' इत्यभ्याङ्—चोक्लुदीति—चोक्लुति इति । अभ्यासस्य खङ्ग्र्येणशुक्-
चुत्वानि । त्रिपः पितृभ्यश्चिन्ताभावाद धातोरिदित्वाद यत्ने लुक् लुप्रत्ययेऽपि
प्रागुक्तदिवा प्रत्ययस्यचत्वाभावाद 'अभिदिताम्—' (४१५) इत्यस्मात्प्रत्ययेर्लुको न ।
सप्तमत् 'भरीभरि—' (७१) इति तत्कारणोपनिषत् । लोटि—चोक्लुदीत् ।
चोक्लुत् इत्यादि । खङि ईटि—अचोक्लुदीत् इति । तदभावे अचोक्लुधिति ।
तत्कारण इङ्कृत्वादिना लोपः । इकारस्य 'संयोगान्तस्य' (५४) इति लोपः ।
लुङि—अचोक्लुदीत् इत्यादि । 'अक्षिप्तः—' इति नित्यमिदम् । सुद ह्ये
इत्यस्मात्—मोमुदीति—मोमोति इति । 'नाभ्यसस्याधि पिति —' (२५०९) इति
ईट्पद्ये लघुपधशुक्निषेधः । समीदिता इति । 'न धातुलोप आर्जवागृहि' (२६५६)
इति गुणनिषेधस्तु न । बहुलवङ्भावे यङोऽनैमित्तिकत्वेन चालं यङोपनिमित्तत्वा-
भावादिति भावः । असीमुदीत्—असीमीत् इति—खङि एते । खङि गुण इति ।
सिङ्गनिसिक्त इति शेषः । 'न धातुलोपे—' इत्यस्य प्राग्वत् प्रत्ययभावात् ।
चोक्लुति—चोक्लुदीति इति—'कुर्' लोकावात् । 'उपधायाच' (२२६५) इति लोचः ।
अचोक्लुत्—अचोक्लुदीत् इति । पूर्वत ईडभावे अचोक्लुद तिप् इति स्थितिः कृत्वादि-
लोपे 'रात्तल' (२८०) इति नियमात् संयोगान्तस्य इत्य लोपः किन्तु 'वाङ्मना' (२०६)
(२०६) इति चल्मिति भावः । अचोक्लुति—ईडभावे इदम् । अचोक्लुद तिप् इति
स्थितिः कृत्वादिषोमे 'द्व' (२४६८) इति दस्य पक्षेन रिप्तादिभि 'दी रि' (१०९)
इति पूर्वरेफस्य लोपे सप्तमरेफस्य निषेधे न कम् । लोचः प्राग्वत् । एवम् अचोक्लुः

(सुहं धातुः) । वनोवृ (सुहं धातुः) । वनीवकीति — वनीवक्त्रि इति ।
 वक्षुमताविति धातुः । तस्य 'नित्यं कौटिल्ये गती' (२६१४) इति यङ्प्रत्ययस्य हित्वा-
 यनकारे 'नीग्वक्षु—' (२६४२) इत्यभ्यासे वीगायसः । यङ्प्रत्ययस्य हित्वात्
 वित्तिन वज्रिणाह उत्तरस्थले 'वनिदित्ताम्—' (४१५) इति नलोपो न । वनीवक्त्रि
 इत्यत्र तु ईडभावे चक्षुःकुल्ले नकारस्य 'नचापक्षानस्य—' (१२६) इत्यनुसारे जाते
 'चतुस्वारस्य यवि—' इति परस्यर्थः । वनीवक्त्र इति । द्विगुप्रत्ययः । वनीवचति
 इति—भोरत् । वनीवकीत्—वनीवदन् इति । सप्तमस्य वक्षुप्रत्ययः ।
 वकारस्य संयोगान्तलोपस्य । अथ भवेराह — वङ्प्रत्ययस्य इति ।
 'वृत्तलोपान्तलोपस्य' (२६४३) इति वृत् । द्विगुप्रत्ययः । अङ्प्रत्ययस्य इति ।
 'नमङ्प्रत्यय—' (२६४३) इत्युपधातोपः । गतीरेकाच्चात् 'एकाच्चा उपदेशे—' इति
 इह निवेद्ये प्राप्ते ('प्रत्ययस्य वङ्प्रत्ययस्य अपि—' इति न्यायात्) चह—एकाच्चा-
 यङ्प्रत्ययेन्यादि । 'वित्तिना यपा—' इति निवेद्येतिभावः । द्वौ 'नमङ्प्रत्यय' इति
 स्याद्यितुमाह—चतुर्धातुलोपस्येति । 'चतुर्धातोपदेशे—' (६४१०) इत्याभीष्टम् ।
 ततश्च 'अलोपः' (६४१०) इति न प्रवर्तते इत्यर्थः । सङ्प्रत्ययस्य ईडि—वनीवकी-
 तिति सिक्कन्तुत्वाह ईडभावे द्येयितुमाह—सो नो धातुरिति । वक्षुप्रत्ययस्य
 वित्तिने कृतेऽनेन मस्य न इति बोध्यम् । चतुस्रस्य—निर्देशादिति । यमस्य इति
 पाठादिति भावः । न च्छेदक इति—पुषादिसूत्रेणैवार्थः । इत्येवञ्च नित्यादि—
 'द्वौ वनीव—' (२६५४), 'अभासाश्च' (२६५५) इति पाथिनि
 सुतकसः । तत्र इत्येवमिति श्रुत्या निर्दिष्टं कुलं विधीयते । ततश्च
 'श्रुत्या यपा—' इति निवेद्याद् यङ्प्रत्ययस्य अभासात् परस्य कुलं न
 भवतीत्युक्तम्—आसकारसंवादेन समाधानमाह—अवश्यं वेति इति—कुलमित्यर्थः ।
 नन्वेवं श्रुत्यापदेति निवेद्यस्य कामतिरित्याह—अनित्य इति । तत्र आप्तमेव
 मानमित्याह—आप्तमापेक्षयापकादिनिभाव इति । आसकारस्येति शेषः न
 आसकारः । अयमभिप्रायः—'एकाच्चा इ—' इत्येकाच्चास्य हित्वां विधीयते ।
 अथैकाचित्वाच्चाये विधीयते तदयङ्प्रत्ययस्य न प्रवर्तते । 'यतेकाच्चा' इति

न्यायात् । एवञ्च यङ्लुकि दिङ्मेव न भवति । किन्तु 'युषो यङ्लुकोः'
इत्यनेन यङ्लुकोरभासस्य गुणव्यपदेशितः । एवं तर्हि—पाणिनेराचार्यस्य आचार-
रादेव विज्ञासते यदभवत्येव यङ्लुकीकाङ्क्षापि दिङ्मन् । अन्यथा कुतो-
भासः । तथाच सति 'यतैकाङ्ग्रहणे नैवेति कश्चित् कश्चित् नैव प्रवर्तते ।
ततश्च एकाङ्ग्रहणसामर्थ्यात् । तत्साङ्गव्यात् मित्वा मयानुवन्धेनेति सर्वमाप्य-
नित्यम् । आपकस्य अजातीयापेक्षत्वात् । नागैश्च उक्तमिति पाशवेति परिभाषाया
मार्गं चर्चनादेव यथोक्तकार्यसिद्धिरिति ज्ञत्वा आपकसिद्धत्वं मत्वाचष्टे ।
एवञ्चानित्यादा आसत्त्वादा समश्चापि सिद्धमेवाह हुतम् । अतएव जङ्गनी-
तीत्यादि । 'तुवतः—' (२६४३) इति तुक् । जङ्गल इति । 'अनुदानोप-
देश—' (२४२८) इत्यानुनासिकलोपः । 'तमङ्गन—' (२९६६) इत्यापचा-
लोपः । प्राग्वत् । जङ्गमिषा इति—एकाङ्ग्रहणेनोक्तान्नेचिन्नेधः । मित्वा
निर्देशादिति । 'हमेर्जः' इत्यत्र हमेरिति शेषः । अजङ्ग्वनीत् अजङ्ग्वम् इति ।
उत्तरत्वं जङ्गमादिषोः । यथादेशस्य हित्तु न भवतीति—सिङि लुकि च,
'हमेर् नञ् सिङि', 'लुकि च' इति विहितो यथादेशस्य तत्र हिर्यने क्व एव
प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । ततश्च यथादेशः साभ्यासो भवति । साभ्यासोत्तरस्यस्यो-
त्तरयोरेव स्थाने सतिविहितत्वात् । एवञ्च 'सिङि वातोर्नभ्यासस्य' (६११८)
इत्याद्या 'दनभ्यासस्ये'त्यस्य 'सङ्ग्रहोः' (६११६) इत्यन्याप्यनुवन्धेनैवादिब्रह्माव
(यङ्लुकि) पुनर्हितं न भवति—स्वानिबद्धादेन अभ्यासेन सह वर्तमानत्वात् । अत
आह—स्वानिबद्धेति, न च 'अभ्यासस्ये'ति नञ् समासः 'न अभ्यासः अभ्यासः'
तस्येति ज्ञत्वा धातुना सह सामानाधिकरण्याभावात् हितं भवत्येवेति आशङ्कितव्यमित्याह
—तद्धि इति । 'अचिदकानः अभ्यासः यस्य स तादृशः' तस्यैव समासाधिकारश्च ।
तेन च वातुराचिद्यते बहुव्रीहिसामर्थ्यात् आह—'बहुव्रीहिसामर्थ्यात् ।' आह-
पूर्वादिति । 'नञ्निबद्धे'—इति आधादपि यङ्लुगिति भावः । ततश्च—
धातोर्देहिताकार्यस्थानः । अत एव तैर्यङ्लुकि आह—इति तदपरत्वात् गुण इति सह-
विहितयोश्चरतेरपभावा इति यावत् । नन्वेवं यथा लघूपधयोऽप्यत्र न प्रवर्तते तथा

‘हलिच’ इति दीर्घाऽपि न प्रवर्तित्यते तत्राह—दीर्घसु स्यादेवेति । तत्र चतुर्माह—
 तस्माद्विकल्पेनेति । अयं भावः—‘पुगन्तल्लुपधस्य च’ (७३.८६), ‘लृत्परस्य—’
 (७३.८८), ‘हलि च’ (८२.८८) इति सूक्ततः सूत्रविश्वासः । अस्तेर्वक्तुमि-
 चितं मुक्तिं च सत्तरखण्डस्य ‘लृत् परस्य—’ इत्यतः । एवं चक्षुर ईठ तिप् इति,
 चक्षुर् तिप् इति च स्थिते ‘पुगन्त—’ इति प्राप्नोति । तस्मात् प्रतिषिध्यते । चकारस्य
 तपरत्वेन लृत्पुपधत्वाभावात् । हलिचेति ■ इतिहकाख्ये (पूर्ववाचिहम्—८२.११)
 पठितम् । तस्यान्तं पूर्वेव सप्तमाभ्यासकार्येऽसिद्धम् । एवञ्चास्य भवितुमेव
 सति तपरत्वेन निहोदादयं न भविष्यतीत्येवं निवारयितुं न युज्यते । तदाह—
 तपरत्वनियमैस्तावोपादिति । अर्धेन्दुशेखरे तु गुणस्यापि वक्षिरङ्गतया तपरत्वनियमं न
 न भवतीति प्रपञ्चितनिष्ठासो विस्तरः । चङ्खादि इति—स्य चवदारयो इति
 भावः । छरपिञ्जलं चित्त्वात् ‘जमघन—’ (९५.०४) इत्याक्षरम् । अचङ्खनीन्
 अचङ्खन्नात् इति । ‘अतो हलादेः—’ (९२.८४) इति दीर्घः । नाभास्येति ।
 ‘नामस्यस्माच्च पिति—’ (९५.०३—७३.८७) इत्यतस्तदनुवर्तिरिति बोध्यम् ।
 जाहति—जाहति इत्यादि । ङाङ्-ङाकोस्तुल्यानि रुपाणि इति तत्त्वबोधिकादी-
 न्भ्यश्च । पञ्चापि न भवतीति । तस्याच ‘जाहतिः’ इत्यत्र ‘जाहतेच’ इति
 इत्त्वविकल्पः, ‘अहोहि’ इत्यत्र ‘आच—’ इत्याल्लविकल्पः, ‘जाहोयान्’ इत्यत्र ‘खोपो-
 यि’ इत्याखोपय न प्रवर्तते । किन्तु ‘ई इत्यखो’रिति ईत्त्वमेव । तथा आशिनि
 जाह्यादिभ्यश्च ‘पुमाञ्छा—’ इतीत्त्वम् । ‘एशिङि’ इत्येतस्मिन्नेति विभावनीयम् ।
 अजाहोतीति—‘यमरभननावात्—’ (९३.७७) इति भण्डो । लुका लुप् इति
 ‘सर्वविधिभ्यो लृग्विधेर्वहोयद्वादि’ति भावः । इतरत्वं नेति—‘फलितार्थकश्च-
 निदम् । सम्प्रसारणे नेति तर्कः । अन्यदन्वयवत्, सूत्रं सुप्रसन्नमित्यर्थम् ।

२६५२ । रुग्रिकी च लुकि ॥ ७३.८९ ॥

दी— । ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य ‘रुक्’ ‘रिक्’, ‘रोक्’
 एते आगमाः सूर्यस्यलुकि ।

Eng.—Easy.

मित्र—। इमिति । स्पष्टम् । ऋदुपधस्त्विति । 'रीभृदुपधस्य च' (अ० ४।८०) इत्यत्र, 'अतः सोपः—' (अ० ४।२८) इत्यत्राद्यावृत्तिः ।

२६५३ । ऋदुपध ॥ ७४।८२ ॥

दौ—। ऋदुपधधातोरेपि तथा । वर्द्धतीति—वरिष्ठतीति—
वरोद्धतीति । वर्द्धति—वरिवर्द्धति—वरोवर्द्धति । वर्द्धतः—वरि-
ष्ठतः—वरोद्धतः । वर्द्धतति—वरिष्ठतति—वरोद्धतति । वर्द्धता-
मास—वरिवर्द्धतामास—वरोवर्द्धतामास । वर्द्धतिता—वरिवर्द्धतिता
वरोवर्द्धतिता । गणनिर्दिष्टत्वात् 'न हृदुभ्यश्चतुर्थः' (२३४८)
इति न । वर्द्धतिष्यति—वरिवर्द्धतिष्यति—वरोवर्द्धतिष्यति । अव-
र्द्धतीत्—अवरिष्ठतीत्—अवरोद्धतीत् । अवर्द्धत्—अवरिवर्द्धत्—
अवरोवर्द्धत् । सिपि 'दश्च' (२४६८) इति कल्पपक्षे 'रो रि'
(१७३) = अवर्वाः—अवरिवाः—अवरोवाः । गणनिर्दिष्टत्वादङ्
न । अवर्द्धतीत्—अवरिवर्द्धतीत्—अवरोवर्द्धतीत् ॥ चर्करोति—
चर्कति—चरिकर्ति—चरीकर्ति । चर्कृतः । चर्कति । चर्क-
राजकार । चर्करिता । अचर्करीत्—अचर्कः । चर्कयात् ।
आशिवि रिङ् । चर्कियात् । अचर्करीत् । 'अतश्च' (२६५३)
इति तपरत्वाच्चेह । 'कृ विच्चेपि' = चाकर्ति । तातर्ति ।
तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत्
—अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अता-
तारिष्टामित्यादि । अतर्त्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदन्तु रपर-
त्वम् । 'इत्यादिः शेषः' (२१७८) । क्व । रिग्रीकोस्तु

‘अभ्यासस्वाप्तवर्णे’ (२३६०) इति इयङ् । अरति—अरि-
यति । अररीति—अरिवरीति । अरृतः—अरियुतः । भि
यत् । यण् । रुको ‘रो रि’ (१७३) इति लोपः । न च
तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ।
आरति—अरियति । लिङि श्रितपानिर्देशात् ‘गुणोऽति—’
(२३८०) इति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः ।
आरियात्—अरियियात् । ‘रृङ् (१) अरृले’ । अरृहीति
जर्मर्हि । जर्गटः । जर्गहति । अजर्गट् । मृद्वातेस्तु
जाग्रहीति—जाग्रहि । तसादौ लिङ्निमित्तं सम्प्रसारणम् ।
तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् रुगादयः । जाग्रटः । जाग्र-
हति । जाग्रहोषि—जाग्रशि । लुटि जाग्रहिता । ‘ग्रहोऽलिटि’
(२५६२) इति दीर्घस्तु न । तत्र ‘एकाचः’ इत्यनुवृत्तेः ।
माधवस्तु दीर्घमाह । तदभाष्यविरुद्धम् । अर्गधीति—
—जर्मर्हि । जर्गटः । जर्गधति । अर्गधीषि—जर्गधत्सि ।
अजर्गधीत् । ईदृभावे गुणः । हलन्त्यादिलोपः । भष्भावः ।
जर्गत्वचत्वे । अजर्गट् । अजर्गधाम् । सिपि ‘दच’ (२४६८)
इति पञ्चे कत्वम् । अजर्गः । अजर्गधीत् । अजर्गधिष्ठाम् ।
पाग्रच्छीति—पाग्रष्टि । तसादौ ‘ग्रहिज्या—’ (२४१९) इति
सम्प्रसारणं न भवति, श्रितपा निर्देशात् । ‘च्छोः गृह-’
—’ (२५६१) इति घः । ‘ग्रह—’ (२८४) इति घः ।
पाग्रष्टः । पाग्रच्छति । पाग्रश्मि । पाग्रच्छः । पाग्रश्मः ।
‘यकारवकारान्तानां तु जठ्भाविनां यङ्सुङ् मास्ति’ इति

‘च्छोः—’ (२५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैय-
टेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च ‘च्छोः—’ (२५६२) इति
यचोठ् तद्विषयकम् । ‘अवरत्वर—’ (२५६४) इत्युठ् भाविनो
स्त्रिविमण्योस्तु यङ्लुगस्येवेति न्यायम् । साधनादिसम्मतं
च । ‘मव्य वन्धने’ । अयं याम्त् जठ् भावो । ‘तिस्र देव
देवने’ इत्याद्योवन्ताः । ‘ह्यगती’ — जाहयीति—जाहति ।
जाहतः । जाहयति । जाहयीषि—जाहसि । वलि लोपे
यथादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ‘ह्यर्थ
—गतिक्कान्तयोः’ । जाहयीति—जाहति । जाहर्तः । जाह-
र्यति । लोटि—जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्तामि । अजा-
हर्तुः । ‘मव्यवन्धने’—

Like the अभ्यास of a ऋद्वधधातु, the अभ्यास of a ऋद्वध root too,
takes the augments रुक् (र्), रिक् (रि) and रीक् (री) when यङ्-
लुक् follows. Thus वहतीति etc in the ईदृष्य and वहति etc in the
ईदृभावपच (In every case the root इत् becomes ‘वहत्’ by वित्, गुच्,
रपरत्वं and इत्तादि येष and then are attached रुक्, रिक् and रीक् in
order). The अभ्यास everywhere is gunnated by ‘गुणो यङ्-
लुकोः’ (2632) but the उत्तररुक् is gunnated only where there is
absence of ईद् due to the prohibition ‘नाभ्यस्तस्याचि—’ (2503). इति
च etc i.e the prohibition of इद् does not follow. परस्मैरद् in accor-
dance with the decision under ‘यङोऽचि च’ (2550). अमनाः etc.
दीर्घ by ‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽयः’ (174). अह् च i.e no अह् in लुक् by ‘उवादि-
दावादि—’ (2843) as इत् is read under दावादि class. Thus

अनर्वातौ etc. with ईद् by 'अस्तिचोऽस्त' (2325) and सिच् which elides by 'इट ईटि' (2266). इत् or इत् serves as the model of अद्गुण roots, whereas झ (झुञ्झ् करणे) in अर्वातीति etc stands as the criterion for अद्गुण roots. Also अस्तिचोऽस्त and अस्तिचोऽस्त in the ईट्पठ ; without ईट् अर्वाति etc. अर्वातः—because तस् is कित् । अर्वाति with यण् ; अर्वातीति etc लङ् । अर्वायात्—लिट् । अर्वायात्—without दीर्घ due by 'अङ्गत्—' (2298) as रिङ् is specially arranged for—see रिङ्ग्विधानयोगाद् दीर्घो न' under 'रिङ्ग्वयङ्—' (2363). अचकातीति—by 'सिचि ष्टिः—' (2297). निङ्—i.e. in the cases of दीर्घ ऋ like कृ meaning to scatter etc. there do not come in the augs. ऋङ्, रिङ् etc. Thus चाकर्ति—चाकरीति etc. दीर्घ of the अभास by 'दीर्घोऽस्तिः' (2932). तातीतिः—by 'अत इत्—' (2390), 'उररूपर' and 'उपवायाच' (2265). तातिरति by इल and रपरत् only. अर्वाः i.e. of अ to go read in आदि—अहोत्यादि । उरदलम् i.e. अत् or अ in the place of अ in the अभास by 'उरत्' (2244). रपरत् by 'उरङ्—' (70). ऋङ् or रिङ् is to be added to the अभास । रिङ्ग्वयङ् i.e. in the cases of रिङ् and रीङ् (Here it is important to note अ though अभादि is itself duplicated by 'अपदेशिवद्भावः' । Then उरदल etc. follow). अर्वाति—अरितति—without ईट् and the latter is the result of both रिङ् and रीङ् due to इयङ् । अरतीति—अरितरीति in the ईट्पठ । अर्वातः—no गुणः due to कित् of तस्, अरिततः in con. with इयङ् । अिचत् etc i.e. by उरदल रपरत् and ऋङ्, the form standing as अर् चत् मि, मि is replaced by अत् by 'अदभ्यक्तान्' (2479). Then we have अर् चत् अति—अर् चत् अति by 'इहो यङ्—' (47)—अरति due to the elision of first रीय by 'री रि' (174) and दीर्घ । न च तजिन् etc —The idea is this :

the second ऋ is replaced by यङ् or ॠ and then the rule 'रो रि' applies. But how can it apply when the same यङ् or (letter) ॠ is none but ऋ itself by स्थानिवत्त्वं by 'यङ्: परकिन् पूर्वविधौ' (50) as the पूर्वविधि or the elision of the former ॠ has to be effected? The answer is that as स्थानिवत्त्वं has been prohibited from having taken effect in respects of the rules or operations falling under 'पूर्ववर्तिनम्' (12—8.2.1), the former ॠ (here) must disappear by 'रो रि' (8.3.14). चरियुति—with रिक् or रौक् where comes in इयङ् and the second ऋ is replaced by यङ्. In चरियान् comes रिक् i. e. by 'रिक्प्रथक्'—(2367). रलोप i.e. by 'रो रि' (178). दीर्घ i. e. by 'द्वयोपे'—(174). चरियिवात्—no दीर्घ because no elision of रङ्. The text reads 'रङ् रङ्गि' but it should be रङ् गङ्गि (to censure or blame)—see आदि Root No. 650. जर्जरीति by 'गाथास्थानि'—(2503). जर्जरी—by 'लोटः', लृप्प्रथमश्च etc. चजर्जरे—by 'एकाधीनयोः'—(354) etc. रङ्गानिक्त्वं i.e. of रङ् लपदानि (to take) आदि. जायतीति—by 'दीर्घोऽस्ति'—(2532). No सम्प्रसारण due to want of लिङ् as यङ् slides by लृक् and तिप् is तिक्. जायति—by 'लोटः', 'भ्रवत्योः', 'धृता ह्रः', 'लौ ॥ लोपः' and 'द्वयोपे पूर्वसदीर्घः'—(174). किञ्जितम्—i.e. by 'अहिष्णा'—(2412). तस्य etc.—सम्प्र. being असिद्ध or invalid due to its बहिरङ्गत्वं, the augm. रङ्, रिक् and रौक् do not follow taking advantage of the चकार effected by सम्प्र. Thus जायङ्: and not जायङ्: etc. जायति—by 'यदोः च' (295). In जायति there is no दीर्घ of यङ् by 'यदोऽस्ति' (7. 2.37) as to it (यदोऽस्ति) is drawn the word 'एकाचः' from the rule 'एकाचस्यदीर्घे'—(7. 2. 10). But Madhava holds that

there will be दीर्घ which is against भाष्य (This is curious indeed to note that according to Naggesha, Madhava is not against भाष्य and the above reflection of Bhattoji on him (Madhava) seems to be a matter of misconception on the part of Bhattoji himself—vide लघुपञ्चम्युज्जर P.P. 428—29). जर्ग्योति—of रज्जु to hanker after. चतुर्थं च etc.—clear in the text, पापञ्चीति of पञ्च to ask. दीर्घ by 'दीर्घाङितः' (2032). पापञ्चि—by 'वच—' (294). पापञ्चि—by 'च्छोः—' (2361). पापञ्चुः—no य because य is out of the भक्ष्य मन्वाहार । In the भाष्य under 'च्छोः—' we find a hint that 'roots ending with वकार s or वकारs and having legitimate claims for having ऊङ् have no 'यङ् लुक्'—which has been made clear by Kaiyata. This prohibition of यङ् लुक् extends to cases of those roots which are liable to have ऊङ् by 'च्छोः—' (only) and thus it is proper (we must say) that खिचि (खिच्) and मचि (मच्य); however, shall have यङ् लुक् (after them) as they take ऊङ् from the rule 'अवरतर—' (256) and not from 'च्छोः—' and this (our statement) is in agreement with that of Madhava and others. मच्य वचने etc. i.e they will not have यङ् लुक् after them being ऊङमादी by "च्छोः—". But 'मच वचने' will have it by :—

नित— । चतुर्थं चिति । अथवहितपरवर्ति सुविदम् । तदाह—ऊङ्मादीनां
रपि तदेति । अर्थात्—ऊङ्मादीनां च ऊङ्मादीनां धातोरप्युपसर्ग 'अभिचोक्' एते
पापञ्चाः सुवर्ण्युक्ति इति ईदृशे वङ्मादीनां विषयम् । तदभावात्ते तु वङ्मादीनां
नयम् । 'तुक्ती यङ् लुकोः' (२३२०) इति गुणस्य उपरलीन इत्यादिशेषेण च 'वङ्मादी' इति स्थितिः । ईदृशे 'माभ्यस्तस्माच्च धिति—' (२३०६) इति गुणविशेषः ।
चनीदृशे तु लघुपञ्चम्युज्जर इति विशेषः । अभिचोक्ता 'ङ्, णि, री' इत्येते शिञ्जने ।

[illegible]

पूर्वविधौ रेफलोपस्थाव कर्तव्यत्वात्, ततश्च 'दी रि' (८५१२४) इत्यस्यायमविषयो
 भवति । समाधानमाह—पूर्ववासिद्धे इति । पूर्ववासिद्धम् (८२१) इत्यसिद्धाकाङ्क्षाभोग-
 कर्तव्ये प्रति तस्य स्थानिवत्तस्य निवेधान् प्रथराखीकारादिति भावः । चारति इति—
 रेफलोपात् 'दुलोपे—' (१७४) इति दीर्घः । चरिदुति इति—इत्यका
 चरिद् चरति इति स्थिते यञ् । एदम् चरति—चरियचि—चररीचि—चरियरीचि ।
 चञ्चत्—चरिचुत् । चरमि—चरिचमि—चररीमि—चरियरीमि । छिटि—
 चरराचकार—चरियराचकार । छुटि—चररिता—चरियरिता । छटि—
 चरिरिचति—चरिचरिचति । कीटि—चरत्—चरियत्—चञ्चत्—चरियत्तात् ।
 चारत्—चरियत् । कटि—चारः—चारिवः—चाररीत्—चारीयरीत्—इत्यादि ।
 चयाभीतिङि आह—खिञ्जेति । चारियादिति—स्पष्टं सूत्रे—तत्र दीर्घ इति
 दुलोपे इत्यनेन । रियौकीञ् इत्यङि—चरिय यात् इति स्थिते रिञ् । चरिञ्चलेन
 रिञ्कोऽधिष्ठत्वात् 'लोपो व्योर्वेल' (८७६) इति यद्योपो न भवति । 'यचः परस्मिन्
 —' इति स्थानिवत्तादपि लोपाभावः । न च 'न पदान्—' इति स्थानिवद्भाव-
 निवेशः शङ्काः । 'स्वरदीर्घयद्योपेभ्य लोपद्वयाभादेव एव स्थानिवत्' इति समाहित-
 त्वादिति दिक् । गृह्य गृह्ये इति ग्रामादिकम् । गृह्ये इत्यस्त्रीचिन्वाद्भादौ तथैव
 दर्शनाच्च । गृह्यं होति—गृह्यं इति । पूर्वञ—'नाभ्यसास्यचि—' (२५०६) इति गुण-
 निवेशः । उत्तरञ—लघुपञ्चमः । उपरत्नम् । उत्तमत्तत्त्व—द्वयोपाः । अमर्दत् इति
 —कटि ईदभावे कृत्त्वादित्वा तिलोपे—उत्तमभावादि । ईटि तु—अमर्दं होतु—
 अमरियद्वौदित्वादि । गृह्यतेति कृति । 'अङ्-उपादाने' इत्यस्य आशङ्कति—आशङ्कति
 इति । समथञ—दीर्घोऽङ्कित इति दीर्घः । यञो लुप्ता कृत्त्वत्वात् तिपः यिच्नात्तिन्वाच्च
 'वङिञ्चा—' (२४१९) इति समससारथं न । उत्तरञ उत्तमत्तत्त्वद्वयोपदीर्घाः ।
 तथेति—समससारथस्य इति यावत् । तेन जायते—चरिचुत् इत्यादि न भवति ।
 जायति इति—अवभाषः । उत्तमत्तत्त्वत्वात् । एकाच इत्यनुवर्तिरिति—'एकाच
 समद्वये—' (२९४६) इत्यस्यादिति भावः । एतद्वरदत्तागुणेवेन । माधवस्ति-
 त्वादि—चिन्वमिति नाशयः । तथाच तदुक्तिः—'यस्तुतोऽथाह यत्तुक्तसत्त्वैः

दोर्वच्यं प्राप्तिरेव नास्ति । भाष्यकृता निविड्भासविशिष्टस्यैव चङ्ख्याङ्गीकारवत् प्रत्यययङ्गे यङादिति आयेन विशिष्टस्यैव यङन्तत्वाङ्गीकारो, न तु तस्य यङित्वम् । .....एवञ्च साधयत्य भाष्यविद्वद्भ्यस्तन्मपि चिन्त्यमिति हिक् । 'यङ्' अभिकाङ्क्षायामित्यस्याह—अर्ग्यं धीतोत्यादि । पूर्ववत् प्रक्रिया । दृष्टतेराह—पामञ्च-
तीति । 'दीर्घाङ्गित्वः' (२६१९) इति दीर्घः । पात्रादि इति— ईडभावे इत्य-
'त्रयादिना' (२६१९) घञे तकारस्य णत्वम् । "ङ्ङी"रिति (२५६१) यकारस्य
न भवति किङ्क्षान्तावात् । इति शङ्कति—तस्यो किङ्क्षादियमत्रप्रक्रिया । पात्रादि
इति—शर्त्तं प्राप्नुवत् । पात्राङ्ङ् इति—तस्यो भङ्गादित्वाभावात् श्री नापि नः ।
पात्राङ्ङ् इति—तस्योऽनुनासिकादित्वात् 'ङ्ङीः—' इति नः । अङ्भाविनामिति ।
अङ्' भावयन्ति (सू प्राप्नो च्छादिः) चात्मानं प्रापयन्तीति अङ्भाविनः । येषां
यकारस्य अङ् चतुर्थपदं तेषाम् इत्यर्थः । अङ्गितम्—सुचितमित्यर्थः । स्पष्टोक्तमिति ।
विश्वरभयाद्यन्यद्वयमपि नीकृतमित्याहरे द्रष्टव्यमिति । श्रद्धं चेति । यङ्कुङ्गित्वेन-
यचनमिति भावः । अयं यास्य अङ्भावी इति । अतएवास्माद् यङ्कुङ्गित्वेन
अभिप्रायः । एवं तेनदेह इत्यादिरपि । जाङ्गीति—जाङ्गीतीति । वाल्लेऽपि अङ्-
भाविताभावाद् यङ्कुङ्ग । लोपोऽप्योर्ध्वीति यलोपः । एवमन्त्यापि यथावयं प्रक्रिया
स्यमूहनीयेति हिक् । भवतेष्टुङ् लुक् दर्शयितुमाह—भव दम्भने इति—

२६५४ । अवरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥६॥४॥२० ॥

दी— । अरादीनामुपधावकारयोर्दृष्टं स्यात् क्वी भलादावभु-
नासिकादौ च प्रत्यये । अत्र किङ्क्षति इति नानुवर्त्तते । अव-
तेस्तुनि (कते ?) 'भोतु'रिति दर्शनात् । अनुनासिकयङ्गणं
चानुवर्त्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे 'भोमि'ति दर्शनात् ।
ईडभावे अङ्ठिपिति गुणः । मामोति—मामवीति । मामूतः ।
मामवति । मामोधि । मामोमि । मामावः । मामूमः ।

मामोत्—मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत्
—अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । 'तुर्वी
हिंसायाम्' । तोतूर्वीति ।

Of ज्वर, त्वर, सिव, च्च् and भव्, the उपधा and the क्कार
(simultaneously) get कृत् when क्ति (क्त्वि or क्त्विन्) and a भलादि
or अनुनासिकादि affix follow. Here the term क्त्वि (occur-
ing in 'अनुनासिकस्य क्त्विभ्योः क्त्वि' (6.4.15) does not follow ;
for had it followed i.e. been carried down to this rule, we could
not have चोत् (a cat) derived from च्च् in connection with
the उपादि affix तुन्—which is भलादि and not क्त्वि or क्त्विन् ।
But the term अनुनासिकस्य does necessarily follow as we wit-
ness the word चोम् derived as च्च्+भन् where the टि (चन्)
being dropped we get क्त्वि and then चोम् by गुणः । मामोति
—मच्+यङ्कुक्+त्विप्=मामच् त्विप्=माम् क्त्विप्=मामोति by गुणः ।
(Here we have not attached वप् as it elides). मामवति—
no कृत् as वति is not भलादि. मामावः—मामच्+वच्=माम ० वम् by
'लोपोऽप्योः—' (873)= मामावः by 'अतो दीर्घोऽपि' (2170). In
चुप् चमामोत्—चमामावोत् etc. तोतूर्वीति—दीर्घ by 'उपसायाच'
(2265) :—

नित— । ज्वरेत्यादि । ज्वर त्वर सिवि चवि भवान्+उपधायाः+च इति
क्त्विः । 'क्त्विः यङ्—' (१४११८) इत्यतो क्कारस्य कृत्तिरिति अनुवर्तते । अतः
उपधायाचोति वर्तते । तेन उपधाचङितस्य क्कारस्योऽङिति सूत्रार्थो लभ्यते ।
तदाह—ज्वरादीनामुपधावकारयोरेति । ज्ञापयति । 'अनुनासिकस्य क्त्विभ्योः
'क्त्वि' (१४११९) इत्यतः क्त्विभ्यश्च 'तुर्वीमध्यवर्तते इत्यादिनाह—अतः

क्तिरिति मानुषर्तत इति । तत्र निदग्धनाह—अवतेत्युनौति । औतुर्विंशत् इति जथादायुक्तम् । यद्यत् किङ्कतीत्यमवर्तिष्यत तदा तुनेः किङ्कलाभापादवने-
कङ् न स्यात् । ततश्च कङ्गुचयीरभावे औतुरिति न स्यात् । अतो प्रायते
किङ्कतीत्यत्र मानुषर्तते । एतेन 'क्तिरिति'ति स्याच्चपायः कायिकाकारो नादृश्य
इति भवितम् । अनुनासिकस्येति तु अनुवर्तते एवेति समिदग्धनाह—अवतेर्लङ्-
प्रत्यय इति । टिप्पणे इति—लङ्प्रत्ययस्येत्यर्थः । 'अवतेटिप्पणस्योपादिकं सूत्रम् ।
एवम् कङ् इति ज्ञाति गुणः । अनुनासिकस्येत्यनुवर्तमाने तु अवतेरत्र क्वि परे
कङ् न स्यादित्यभिप्रायः । ईदभावे इति । ईटि तु 'नाभक्त्याधि—' (२५०९)
इति निषेध इति भावः । सास्तीतीति—नाभक् इति ज्ञाति चङ् इत्यस्य स्यात्
कङ् । एवमन्वेषादि एवंविधस्य लोपीभ्यम् । नाभाक् इति—नाभक् चङ् इति क्विती
'लोपीत्योर्वेति' (८०२) इति पूर्ववकारस्य लोपः । लुकि, अनामनीत्—
अनामनीत् इत्यादि । लोपीतीति—इति—तुर्वेतीटीटिपरे इत्यम् । 'अपभाषाच'
(१२६५) इति दीर्घः गुणः प्राग्वत् । अथ ईदभावे 'क्लो यङ्—' (१५६१)
इत्युक्तिं प्राप्तिं चाह—

२६५५ । रास्तीपः ॥६॥४२१ ॥

दो— । रिक्तात् परयोक्त्वोर्लोपः स्यात् औ भलादावनुनासि-
कादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः ।

Essay—Thus of लोपः तिप्, the वकार clides and by 'गुण-
लघूपधस्य च' (११८९) we get लोपीति as the लघूपधगुण is not
barred by the following rule—

नित— । रादिति । अनुवर्तिः प्राग्वत् । अव्ययकृतपरवर्तितात् सूत्रम् । वलोप
इति । तुर्वे इत्यनेनेत्यर्थः । एवम् लोपः तिप् इति स्थिते पुनर्नोति लघूपधगुणेन
लोपीति इति सिध्यति । अत्र वकारलोपेन धात्वन्लोपे सत्यपि तिथादौनाम-
नार्थधातुकत्वात् 'न धातुलोप—' (२६५६) इति गुणनिषेधोऽत्र न सद्यः यदाह—

२६५६ । न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥१॥२॥४॥

दी—। धातुलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे इकोगुणवृद्धौ न स्तः । इति नेह निषेधः । तिवादीनामनाद्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । 'इति च' (३५४) इति दीर्घः । तोतूर्ति । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । , दोधोर्ति । 'मूर्च्छा' । मोमूर्च्छोर्ति । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतोत्यादि । आर्द्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अर्जवो । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ् नास्ति । सुकापहारे विषयत्वासम्भवेन बोभावस्थाप्रवृत्तेः ।

इति तिङन्तयङ्लुङ्प्रकरणम् ।

The guna and the vridddhi of the इक् (इ, उ, ऋ, ए) do not take effect when an आर्द्धधातुक (affix) which brings about the elision of the part of a root follows. Thus here (in the case of तोतोर्ति) there is no chance of the prohibition (of गुण) as तिप् etc. are not आर्द्धधातुक्स. तोतूर्ति—no elision of व as 'नलोप' (2655) does not apply. तोथोर्ति etc are derived from तुथो, दृथो and बुथो । Also तोदुथोर्ति etc. मोमोर्ति—alt. of मोमूर्च्छोर्ति, the यङ्लुङ्गण form of the root मूर्च्छा—being मोमूर्च्छ् । The term 'आर्द्धधातुके', drawn back from 'आर्द्धधातुके' (2. 4. 35) to the rule 'अनेन्यञ्जनोः' (२२६२—2. 4. 56), is an instance of विषयसप्तमी, meaning when the matter of आर्द्धधातुक is sought or intended, and not परसप्तमी i.e. when आर्द्धधातुक

follows. Thus when an intention of attaching यङ् is made चञि is replaced by ची so as to give चैवीयते in connection with यङ्. But in the latter expl. (परस्मै), यङ् would not appear at all after चञि as it is चञादि and not चञादि । चञि, however, has got no यङ्कुक् for here ची cannot replace चञि as the case (विषय) of यङ् ceases to have any consideration due to the ellision of the same (यङ्) by the word कुक् ।

Here ends the यङ्कुक् chapter of तिङन्तः ।

नित— । न चातुर्वीप इति—‘वकी गुणवती’ (१११२) इति पूर्वे सूत्रम् । तस्मात् निवेद्य आरभते । चातुर्वीपे + चार्धचातुर्वीपे इति च्छेदः । चातुर्वीपे इति चार्धचातुर्वीपे इत्यस्य विधेयम् । ‘चातुर्वीपी यक्षिमिति’ विग्रहः इति भाष्यम् । तेन चार्धचातुर्वीपे इति चातुर्वीपस्य निमित्तमिति ज्ञायते । किञ्चित् ७७ दग्धपट्प्रायेण चातुर्वीपे इत्यनेन धात्वन्तर्गतं चोप इत्यवगम्यते । तदाह—धात्वन्तर्गतमिति इत्यादि । अत्र काशिका—“धात्वन्तर्गतो चातुर्वीपो यक्षिचार्धचातुर्वीपे तदार्धचातुर्वीपे चातुर्वीपम् । तत्र ये गुणवती प्राप्नुतको न भवतः । लोपः । चोपः । नदीपः । लोप्यादिभ्यो यङ्कुक् । यथायदि विहिते ‘यङ्कुक् च’ (२६५६) इति यङ्कुक्कृतौ तमेवायमाश्रित्य ये गुणवतीप्राप्ते तयोः प्रतिषेधः ” इति—चातुर्वीपे सति वकी गुणवती ॥ ; चार्धचातुर्वीपे इत्येवं व्याख्यास्ये त्तु—लोपः । चोपः (लोपः + चप् ; चोपः + चप्—उपङ्) इत्यादी गुणः स्मादिन । चातुर्वीपभावात् । धात्वन्तर्गतोपे सतोर्वीपस्य न व्याख्यातम् । तथा सति यौक्ते ककारलोपेन श्रितेति मुक्तो न स्यात् । तस्मात् । ‘धात्वन्तर्गतमिति’ इति सुबचम् । चातुर्वीपे किम् ? लविता । चत्तुष्टानुपम्यलौकाय चातुर्वीपे न तु चातुर्वीपः । अतो न गुणवतिषः । “चार्धचातुर्वीपे किम् ? रोदवीति ।

* पठे दग्धे यथा तद्विग्रहे एव दग्ध इति गम्यते सङ्गम् ।

लोकासीति इत्यादी सार्वधातुके सामृत । एक इत्येव । अभाजि । रागः । पञ्चतमाह—
 इति नेहति । लोकोति' इति—इत्ता प्राक् । लोकोति—भवादिस्त्वान्वाद 'रात्
 सत्य' (२६५५) इति चलोपो न । लोकोति' इत्यादी कमेच दुर्बो, दुर्बो, भ्रुवोति हिंसलां
 यत्तमाना भासवः । तेषामीटिषु लोकोति' इत्यादि । 'मूर्च्छां लोचसमुच्चाययोः' । लोच-
 मूर्च्छाति—लोकोति' इत्यादि । चार्द्धधातुके इति विषयसम्भोति । 'अजेन्यवचयोः'
 (२२८२—२।४।५६) इत्यत्र 'चार्द्धधातुके' (२।४।५५) इत्यस्य सप्तम्यन्त्यागुणिताः ।
 सः च विषयीकरणान् विवक्षितत्वात् विषयसप्तमी न तु परसप्तमी । यतः किमित्यत
 आह—तेन शक्ति विवक्षिते इति । परसप्तमीभावे जाति इत्यादित्वात् प्राप्तिः । पर-
 सप्तम्यां तु न स्वादजादित्वेनासम्भवात् । यङ्कुम्भावे कारवनाह—लुकापहारे इति ।
 लुकावङ्गीकरणे अदङ्गे सति इति तदर्थः । विषयत्वात्स्थावेनेति—प्रत्ययसङ्ख्या-
 भावादिति भावः ।

॥ इति निवर्तमापिच्छो लिङ्गयङ्कुक्-प्रकरणम् ॥

अथ

तिङन्तनामधातु-प्रकरणम्

२६५७ । सुप् आत्मनः क्वच् ॥१॥८॥

टी— । इषिकर्मणः एषित्वसम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छाया-
मर्थे क्वच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्वन्वयवत्वात् सुवल्बुक् ।

A सुवन् base, which is the object of the root इष् and (at the same time) is related with the subject of that इष् or wish (in the sense of his own)—takes the affix क्वच् (क्व) optionally in the sense of wish. The affix सुप् of such bases elides as the same (सुप्) is considered to be a part of the root thus formed by 'सनायन्ता धातवः' (2304).

नित— । अयं नामधातुप्रक्रियां व्याचक्षाणस्तदन्तर्गतसुवन्वतारयति सुप्
आत्मन इति । पूर्वसूत्राद् 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (१११७)
इत्यध्यात् कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । एते सुप् इति च तदन्तस्य बाहुकम् । 'प्रत्यय-
यङ्गे यङ्गात् च विहितसाहायिकादन्तस्य च बाहुकम्' इति न्यायात् । तेन सुवन्तात्
क्वच् इति लभ्यम् । इच्छायामिच्छायात्तन्वतारत् तदन्तर्गतात् कर्मण इत्यर्थत्वाभात्
इषिकर्मण इति फलति । द्विधात्मजब्दः सुपर्यायः । स च लक्षणेन तत्सम्बन्धी एव
प्रचक्षते । क्वचस्य सुप् आत्मत्वाभावात् । तत्सम्बन्धी च इच्छायामिच्छायात्तन्वतारत् एषित्व-
सम्बन्धी एवेति फलितम् । अत आह—इषिकर्मण इत्यादि । धात्वन्वयवत्वादिति ।

अथवाच्य 'समावाचा'— (१३०४) इति वातुत्वात् 'सुपी वातुप्रतिपदिकयोः' (६३०) इति सुप् सुगित्प्रमाणम् ।

२६५८ । क्यञि च ॥ ७॥ १३॥

दी— । अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।
'वान्तो यिप्रत्यये' (६२) गम्यति । नाव्यति । 'लोपः प्राकल्पस्य'
(६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथाहि—

An अकार is replaced by ई when क्यच् follows. Thus he wishes (to have) a son—पुत्रम् क्यच्=पुत्र य by 'सुपोवातु'— (६२०)=पुत्रीय by this rule=पुत्रीयति in con.with अप्तिप् by 'अतो गुणे' (१६१), गम्यति—wishes a cow for himself—गो य=गव् य=गम्य by 'वान्तो यि'— (६२)=गम्यति with अप्तिप् as before ; similarly नाव्यति with आवादेशः । In the uses of गम्यति etc the rule 'लोपः प्राकल्पस्य' (६७) does not apply as गो etc are not पठ्य in con. with क्यच् and क्यक् । Compare—

मित्र— । क्यञि चेति । 'अस्य चो' (७१३२) इत्यव्यवहितपूर्वं ममम् । ततोऽस्त्रेच्यनुवर्धते । 'ई प्राप्तिः' (७४१२१) इत्यतश्च ई इति । तेन क्यञि परे अस्य (अकारस्य स्थाने) ईत् स्यादिति शङ्कते । तदाह—अस्तीति । आत्मन इति । एवम्—पुत्रम्क्यच् इति स्थिते कचयोःरितोः 'सुपोवातु'— (६२०) इति सुगुत्वि च पुत्रय इति विव्रति । तत ईत्वा पुत्रीय इति ज्ञानवातुः । अप्—तिपी । 'अतो गुणे'— (१६१) पुत्रीयति । आत्मन इति किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यत्र माभूत् । पदविधित्वेन वाक्ये सामर्थ्याभावात् 'महान् पुत्रमिच्छति' इत्याद्यानपि नेत्याकारे स्यादमित्यलम् । गम्यतीत्यादि—अववादेशेऽर्थोः ज्ञतयोः प्राग्वत् । आत्मनो नामिच्छतीत्याद्यर्थः । अपदान्तत्वादिति—क्यञि क्यञि चेत्यर्थः । अपदान्तत्वेन दर्शयति—तथाहोति—

२६५८ । नः क्वे ॥ १।४।१५ ॥

दो—। क्वचि क्वडि च भ्रातृमीव पदं स्वाभाव्यत् ।
सन्निपातपरिभाषया क्वचो यस्य स्त्रीषो न । गव्याचकार ।
गव्यिता । नाव्याचकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति ।
'प्रत्ययान्तरपदयोश्च' (१२७३) त्वद्यति । मद्यति । 'एकार्थयो'—
रित्वेव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । 'इलिच (२५४) । गौर्यति ।
पुष्यति । 'धातो'रित्वेव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति ।
इह पुरमिच्छति पुष्यतीति माधवनोक्तं प्रत्युदाहरणं चित्ताम् ।
पुर्गितोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्वस्तु प्रायः प्राप्तादिव
एव । अदस्यति । 'रीङ्मृतः' (१२३४) । कर्तव्यति । 'क्वचोच'
(२११६)—गार्गीयति । वात्सीयति । 'अस्तत्साम्'—(२२८८)
इति दीर्घः । क्वोयति । वाचति । समिध्यति ।

No word save and except that which ends with a
नकार only—is considered or designated as a पद when क्वच्
and क्वड् follow. By the परिभाषा 'सन्निपातकचो विभिरभिनि' तद्-
विभावस—' or an injunction which is occasioned by the
combination of two things (roots or words) is not the cause of
destruction of that combination. Thus in गव्याचकार etc. the नकार
of चच् resulting from चो (of नो) in connection with च (or क्वच्)
cannot be the cause of destruction of the latter (च) due to
the following of भान्—which being an चार्द्धचातुक paves the
way for the elision of च by the rule 'यस्य इहः' (2631).
Similarly गव्यिता and नाव्याचकार etc. नलोप or elision of the

नकार of राजन् is effected by this rule 'नः क्ये' and नवीपः प्रातिपदिकस्य' (238) due to प्रातिपदिकत्वं of राजन् । त्वम् इच्छति त्वम् इच्छति give ल्यति, ल्यति by the rule 'प्रत्ययान्तरपदव्योच' (1373), वृत्त of वृत्त and चक्ष of चक्ष becoming ल and न after the elision of वृप् when the affix क्यच् follows. But the above statement will not hold good in the cases of बहुवचन—Thus वृत्तान् इच्छति etc will give वृत्तल्यति etc. The words गिर् and गुर are derived from गृ गच्छे and पू पाखनपुरषयोः in con. with क्तिप् by 'न्यत इत्' (239), 'लदीद्यपूर्वत्वं' (2494) respectively and 'लरच्' (70). Hence by 'हलि च' (354) they give गीर्षति and गूर्षति in the senses गिरम् इच्छति, गुरम् इच्छति । But as दिव् is a primitive word or क्यत्तुपत्र प्रातिपदिक it will give दिव्यति and not दीव्यति by 'हलि च', the counter instance—गूर्षति set forth by Madhava is objectionable as both गुर् and गिर् are similar from the fact of derivation. दीव्यति an instance forwarded by my (Bhattoji's) predecessor is veritably erroneous (on the ground that the underived दिव् gives दिव्यति and that what is derived from it in con. with क्तिप् or क्तिच् gives दृव्यति or दीव्यति—(See Tika). चक्षति—चक्षन् चक्षन् इच्छति । गार्गीयति गार्गीयन् चक्षति त्वम् चक्ष्—गार्गीय by यदीप, of 'क्यव्योच' (2119). वाचति—वाचमिच्छति वाच् य=वाच and not वाक्य as वाच् is not a पद here by the restriction 'नः क्ये' (2659); similarly no हकार in लमिच्छति ; now in लमिच्छ इत्ता we look ahead—

नित्त—। न इति । नकारादकार अकारकार्यः । नकारेण च नास्तमिति विशेषणं यस्मिन् 'सुपतिक्त्वं पदम्' (१४१२) इत्यनः पदमिच्छादुक्तत्वात् नास्ति ।

अन्तर्यं पदस्य' स्यादित्येकानाम् । यद्यपि 'कृष्' इत्यनेन 'कृष्ण' इत्यप्यस्य
एव शब्दो' इति काशिका, तथापि 'खोदितकालभ्यश्च'—'वाक्यः'—(२१६-
६८ इत्यत्र) इति प्रमाणादत्रात्र एव कृष्णौचित्यम्, न तु 'कृष्णो'
भोऽपि । अतः 'कृष्'—'कृष्' इति (येति) । सन्निपातपरिभाषयेति—'सन्निपातलक्षणो
विधिरिति तच्चिदातक' इत्येतदेत्यर्थः । 'सन्निपातो द्वयैः सम्बन्धः—तन्निमित्तो
विधिः, तं सन्निपातं यो विदुमि तस्यानिमित्तम्' । उपनीत्यविरोधस्य चान्यायत्वादिति
परिभाषितुमेकैव व्याख्यातम् । एवञ्च तस्याचकार गत्यित्यादौ मनीषो न । कृष्-
सन्निपातेनैव चकारस्य प्रकारस्य प्रभवः । पुनस्तत्रैव प्रकारं निमित्तौक्त्य चार्थधातु-
त्वादि परतः 'यस्य कृष्' (२१६१) इति न प्रवर्तत इत्यर्थः । नलोप इति—'नः
लोप' इति नियमान् पक्षे प्राप्ते 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (२२६—८२०) इति
नलोपः । नच पूर्वोक्तविधिति (८२१) तस्यासिद्धत्वादीनां भेति वाच्यम् ।
'नलोपः सुप्कार'—(२५२—८१२) इति नियमोक्त्यासिद्धत्वाभावादिति
तन्मोक्षिण्या विचारः । नियमचार्थं विज्ञे सत्त्वात्प्रकृत्यादिति काशिका । त्वाभिच्छति
त्वाभिच्छतीत्यादौ गुह्योपि पुनश्च न चति, अक्षरं य चति इति स्थिते 'वत्तवीत्यर'—
(१२०२) इत्यनेन नपुंसकलोपेकादेशोक्त्याचार्योऽपि । एवं तत्र न—, नदय—
इत्यादी स्थिते रूपम् । एकादेशाभावे तु तन्मात्रादेशो विधाक—'दकारोपेति'—
येति । युष्माभ्य इच्छति—पुनश्चति । एवञ्चति । निरतिच्छति वीर्येति । पुनश्चति
पूर्वति । 'गृहभ' 'पु पावन पुरषयोः' इत्यनयोः क्विपि 'चत वत्'—(२२८०)
'चदीष्टापूर्वस्य' (२४८०) इत्येवं त्रैविधे इत्ये 'चत' इपरत्वे च निर-पुनश्चदी ।
ततश्च नपि परे धातुत्वाद् धातुलभत्वापि धातुत्वं परम्पर्यात् 'कृष्' इति वीर्येति स्थितिः,
दिङ्मन्त्रस्तु वीर्यो न । तस्याव्युत्पन्नत्वात् । प्रतुष्टाद्वर्यमिति—धातुनिष्पत्त्या
प्रवर्तनम् । स्वाभाव्यति—उभयोपि द्विगुणत्वेन धातुनिष्पत्त्यादिति भावः ।
मात्र इति । पूर्ववर्तिनः प्रयोगाद्विद्वदीकारस्य इति वीर्यम् । प्राग्विकत्वं
यथा—चक्षुर्गुणस्य दिङ्मन्त्रस्य विषयत्वोक्तिरिति उक्तावपि दर्शितम् । 'दिङ्
लोकादिभि'त्यात् किमि 'चक्षुः'—(२५६१) इत्युक्तिं च दृष्ट इति । तस्या

कश्चि द्वायतीति स्यात् । तच्चादेः विचि सप्तपञ्चगुणेन 'लोपो लो'रिति 'च'लोपे च दैवशब्दात् दैवतीत्येव सादित्यभिप्रायः । अहस्यतीति—
अमुमायन इच्छतीत्यर्थे कश्चि सुपो लुक्ता सुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाभावात्
न्यादास्यम् । 'पदस्रोतोः'— (४१८) इत्यस्योत्पत्त्याभावात्तत्वे । 'नः कौ' इति
नियमेन पदत्वाभावात् 'सप्तस्रोतो' (१६३) इति कृत्यमपि न । गार्गीयतीति ।
गर्गीयापत्यं सुमान्—गार्गीः । 'गर्गीदिभ्यो यञ्' (११०७) इति यञ् । कश्चि परे
यञो वकारस्य 'कश्चुरो'रिति (२११८) लोपः । एवं वातुसीयति । वाच्यतीति ।
वाचमिच्छतीत्यर्थे काच् य भति इति स्थिते 'वचिष्कपि—' (२४०७) इति सम्प्र—
सारथं न । 'धातोः कार्यन्तुपमानं धातुविहितप्रत्यय एवे'ति निवृत्त्यात् । पदत्वा-
भावात् कृत्यमपि । समिध्यति । पदत्वाभावात्तत्वं लङ्प्रत्ययमिति चेदम् । अथ
समिध्यतेर्लुटि विशेषमाह—

२६६० । कस्य विभावा ॥ ६।४।५० ।

दी— । इलः परयोः क्यक्कङ्कोर्लोपो वा स्यादाह धातुके ।
'आदेः परस्य' (४४) । 'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य
स्थानिवत्ताङ्गपञ्चशुणो न । समिधिता—समिध्यता । 'मास्त-
प्रकृतिकसुबन्तादव्ययाश्च क्वच् न' (वार्तिक) । किमिच्छति ।
इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

The affix काच् and कङ् coming after a इल् (consonant) dis-
appear optionally when an आर्द्धधातुक follows. The वकार of
काच् and कङ् disappears by 'आदेः परस्य' (४४) and the remain-
ing चकार is dropped by 'अतो लोपः' (2308). And
this अलोप or elision of च being स्वादिषन्, कृच् by
'पुगन्तकपञ्चश्च च' (2189) cannot come in. Thus समिधिता—

निमित्तिता । 'मातप्रकृतिक्—' This is the modified form of the Varttika 'माताश्रयान् प्रतिषेधः' under 'सुप् आत्मनः—' (कानिका) . And the modification comes from the hands of Bhattoji who observed that original varttika would bar the application of क्च् when the base is sing. such as पुननिष्कृति etc. But मात-प्रकृतिकमुबन्त will reserve the application of क्च् for any सुबन्त word excepting what is मात or स-ending by nature. Thus निमिष्कृति etc only are without क्च् । Similarly—उच्चैरिष्कृति, नीचैरिष्कृति etc.

मिड—। काङीति । 'क्ञ' इत्यनेन प्राग्वत् क्च्काङीरेव यच्च न तु कायः । 'यस्म हस्तः' (६०१४६) इत्यतो हस्त इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'आङ-धातुके' (६०१४६) इति लभिकृतम् । तदाह—हस्तः परस्परिष्कृति । एवम् मणिध्व + इत् ता इति खिले षकेति संघातयस्यभित्तिप्रत्ययः आङीरेत्यानेन यकारमात्रकोपः । अङ्गीपस्य परेण । तस्यस्यानिवत्त्वादिति—अङ्गीपस्य स्याभीवनस्त्रौकात्मा । नानेति—विहृतं वार्तिकमिदम् । वैजयन्तं च भट्टीजि-नैव चटितम् । सूत्रानुसरणं—पुननिष्कृति इत्याद्यावपि काङीरेभावात् । पुनौ पुनान् वेच्छतोभ्यादावेव तत्प्रत्ययः । मातप्रकृतिहेत्येवं व्याख्याने तु निमिष्कृतोरिव मङ्गलं स्यात्तु पुनं षाङ्मिष्कृतिरपि, तेषां प्रकृत्या मानत्वाभावात् । ऊरिष्कृतौति—अत्यन्तमिदम् । उच्चैरिष्कृति । नीचैरिष्कृति । यस्यसेच्छतोभ्यादेरपि बोध्यम् ।

२६६१ । अशनायोद्धमधनाया बुभुक्षायिपाशमर्षेण ॥७४॥३४॥

दौ—। अशनायति । उद्वन्यति । धनायति । 'बुभुक्षादौ' किम् ? अशनीयति । उद्वीयति । धनीयति ।

The क्ञप्रत्यय (formed with क्च्) words अशनाय, उद्वन्य and धनाय are irregularly formed in the senses of excessive appetite,

thirst and greed respectively. Thus चञ्चलस्यति (eagerly wishes to eat or feels much appetite for etc.) etc. Otherwise चञ्चनीयति—he stores rice for future etc. In the former cases the want requires instantaneous supply, whereas in the latter ones future supply only is meant.

नित—। अचञ्चनीयति । अचञ्च + कञ् = अचञ्चय, उदक + कञ् = उदक्य, धन + कञ् = धनय । मुमुपावर्षेण, अचञ्चनभयमद्योर्दोषैः उदकस्य चोदकादिभ्यः स्नात् कञ्चि परतः । अचञ्चनीयति इत्यादिः स्योऽचञ्चनं भोक्तुम्, उदकञ्च पातुं, धनञ्च विक्रमिष्यतीत्यर्थः । अचञ्चनीयतीत्यादिभ्यः काशान्तरे व्यवहारार्थमिति तत्त्वबोधिनी ।

२६६२ । अञ्चचौरलवणयोजनानामात्मनो कञ्चि ॥३१॥५१॥

टी—। एषां कञ्चि अमुगागमः स्यात् । 'अञ्चलवणयो-
मै धुनिष्ठायाम्' (वार्तिक) । अञ्चलस्यति लङ्वा । धृषस्यति
गौः । 'चौरलवणयोर्लालसायाम्' (वार्तिक) । चौरस्यति
वालः । लवणस्यतुष्टः । 'सर्वप्रतिपदिकानां कञ्चि लालसायां
मुगसुकौ' (वार्तिक) । दधिस्यति—दध्यस्यति । मधुस्यति—
मध्वस्यति ।

Eng.—Easy. The term चाञ्चनीयती is not sanctioned by Katyayana and hence the modification मेव नेष्ठायाम् and लालसायाम् in his Varttikas. The mare wishes a horse and the she—cow a he—cow for conception. लालसा means excessive wish. 'सर्वप्रतिपदिकानाम्—' this is the third Varttika here. But some say that this Varttika does not belong ■ the authorship of Katyayan who, as a matter of fact, could not have then.

spoken of 'चोरलक्षणेः—' separately. Nagesha says that according to Madhava the scope of the third varṭika is restricted ■ हवि and मधु only.

कित्— । अवेति । 'आत्मसीरसुक्' (७१।५०) इत्यतीऽनुगम्यनुवर्तते । अकावितौ । कित्वादन्वाक्यश्च । आत्मसीतादिति विशेषेऽविशेषात्तौ द्वौच । तनास्य उक्ताननुवादो न दृश्यते । 'अथलक्षणे—' इति, 'चोरलक्षणे—' इति च धनिक-इयम् । अथलक्षति—सैयुनायेन् अथमिच्छति । एवं उपसर्तौक्यम् । 'उपसर्तौ तु कासुभौ' इति कोषस्य उपसर्गस्य भक्त्यर्थपरित्यागेन सैयुनायेनाभेद इति तत्त्व-बोधिव्यादाशङ्कम् । यस्यातश्च 'उप शक्तिवन्धने' इति चौरादिको धातुसंज्ञके हवः सौचमसमर्थ इति कथ्यते शक्तिवन्धनस्य प्रजननसामर्थ्यायेकत्वात् । ततश्च हवं सौचन-उपशंसिच्छतौ उपसर्तौ कासुभौति सङ्गच्छत एवेति विभाष्यम् । आत्मसा चतुर्कटेत्या- । सर्वप्रातिपदिकानामिति—इदमपि नातिशयम् । इदम् अकाराद्यणोऽभवेति शेषित् । अन्वया 'चोरलक्षणेः—' इत्यन्वयादिकत्वादित्याहुः । अथ सर्वप्रातिपदिकाना-मिच्छुक्तत्वेऽपि 'इदं दक्षिणधुविषयकमेवेति साधयः' इति नागेशः । तथा इति इदमपि कात्यायनोमेवेति सूत्रादे न चतिरिति द्रष्टव्यम् ।

२६६३ । काम्यञ्च ॥७२॥४॥

दो— । उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हवः' (२६६१) इति यस्य लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् । यस्यस्काम्यति । सर्पिस्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव किङ्काम्यति । स्रः काम्यति ।

काम्यच् (also) is added to a nominal base in the manner as expressed (above—i. e. in ■ भाजनः काच्—३. १. ४). Thus पुत्रकाम्यति । The क of काम्यच् like that of काच्, कञ् and काच् does

not disappear. The व of वाच्य is meaningless and therefore it is not dropped by 'यस्य ह्रस्वः'—cf. 'अर्थवद्वयद्वये नानर्थक्यम्'. व is meaningless here because it has no independent existence but it is a part of वाच्य while in क्वाच् etc. it has got its meaning as it stand independent after the elision of क, च etc. The affix वाच्यच् is added to मानप्रकृतिकभुवनस्य and चव्यस्य also as the varitika 'मानाव्ययेभ्यः'— prohibits the application of क्वाच् only. Thus किञ्चाम्यति etc.

नित—। वाच्यर्थेति । 'सुप चात्मनः' इत्यतः परवर्ति सुप्रतिदम् । तदाह—
उक्तविषये इति । अनर्थकत्वादिति । वाच्यच् ककारलोपाभावेन यद्य स्यक्तया
सत्त्वाभावादनर्थकत्वम् । क्वाच्क्वाच्क्वाच् क्वादिलोपेन यकाराकारपसङ्गत-
स्थितिकत्वम् । अत एवा यकारस्यानर्थक्यम् । 'अर्थवद्वयद्वये नानर्थक्यम्' इति
न्यायेन 'यस्य ह्रस्वः' इत्यत यलोपो न । यद्यस्मात्सतीति । 'सोऽपदादौ' (१५२)
इति सत्वम् । मानाव्ययेभ्योऽपीति । तस्य निषेधस्य क्वाच्भावविषयकत्वादिति भावः ।

२६६४ । उपमानादाचरि ॥३१॥१०॥

दी—। उपमानात् कर्मणः सुखतादाचारार्थे क्वाच् स्यात् ।
पुत्रमिवाचरसि पुत्रीयति क्वात्वम् । विष्णूयति द्विजम् ।
'अधिक्रियाच्चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । प्रासादीयसि कुठ्यां
भिन्नुः । कुटीयति प्रासादे ।

The affix क्वाच्, in the sense of चाचार or treatment, is attached (optionally) after a सुप्रति base which is an object (the root expressing treatment) and at the same time is the standard of comparison. Thus पुत्रीयति—he treats the pupil as his son. In विष्णूयति—दीर्घ is by 'अन्तर्भावः' (३२९४).

अधिकारवाच (वार्तिक) — क्वाच् in the above sense is attached (optionally) to a locative also. Thus प्रासादीयति—The mendicant in his hut behaves like one living in a palace, कृटीयति—(the king in the palace behaves like one in a hut.) The former indicates cheerfulness while the latter morbidity.

नियम्—। उपमानादिति । 'प्रातोः कर्मणः—' (२१।७) इत्यतः कर्मणो वेत्तव्यवर्तते । 'सुप चात्मनः क्वाच्' (२१।८) इत्यतश्च सर्वमपि । सदाह—उपमानात् कर्मण इति । विष्णुस्तौति । 'अह्नतसार्ज—' (२२।८८) इति दीर्घः । अधिकरणाच्चेति—नार्तिकम् । 'उपमानामावेऽधिकारवाचे' 'तौत्वे' च वृत्तितम्यमित्यर्थः । प्रासादीयति इत्यादि । 'क्वाचित्ते' (२५।६८) इतीत्यम् । प्रासादं ■ कुल्यां सुखं वर्तते इति । कुल्यामिव प्रासादे दुःखं वर्तते इति चार्थः । वीम्वतु—वर्तमानात् पूर्ववद्वतानामपि ।

२६६५ । कर्त्तुः क्वाङ् सलोपस्य ॥२१।११॥

दी—। उपमानात् कर्त्तुः सुवृत्तादाचारि क्वाङ् वा स्यात्, सान्त्वस्य तु कर्त्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्वाङ् वेत्तुरक्तोः पक्षे वाक्यम् । सान्त्वस्य लोपस्तु क्वाङ्सन्निधौगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वार्तिक) । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते-यशस्वते । विद्यायते—विद्वस्यते । त्वदायते । मथयते । अनेकार्थत्वे तु युष्मदायते । 'क्वाङ्मानिनोश्च' (८२७) । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । शुर्वीव शुरुयते । सपत्नीव—सपत्न्यायते—सपत्नीयते—सपत्नीयते । युवतिरिव

सुवायते । पटोऽमृद्वपि पटोऽमृद्वयते । 'न कोपधायाः'
 (८३८) । पाचिकायते । 'आचारोऽवगल्भलोवहोऽभ्यः क्षिप्
 वा' (वार्तिक) । वा—ग्रहणात् कण्डपि । अवगल्भादयः
 पचाद्यञन्ताः । क्षिप् सन्नियोगेनानुदात्तमनुनासिकत्वं चाच्-
 प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तद्ध । अवगल्भते । लोवते ।
 होद्धते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् ।
 न च अवगल्भते इत्यादिषिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामे-
 वाचारोऽपि वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्-
 भाश्चक्रे । लोवाश्चक्रे । होडाश्चक्रे । वार्तिकेऽवेत्तुप्रपसर्ग-
 विशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गात्सरविशिष्टाच्च कण्डेवेति माधवा-
 दयः । तद्ध नैति तूचितम् । 'सर्वधातिपदिकेभ्यः क्षिप् वा
 वक्तव्यः' (वार्तिक) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासङ्गार्थं, तत्र
 क्षिबनूयते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप्र इति न सम्बध्यते ।
 तेन पदकार्थं न—कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे'
 (१८१) इति शया सह पररूपम् । अ इवाचरति अति ।
 अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनोय अनेकाच इत्युक्तं नार्थम् ।
 औ । अतुः । उः । हित्वम् । 'अतो गुणे' (१८१) । 'अत
 आदेः' (२२४८) इति दीर्घः । णल् औ । वृद्धिः । अतुसादिषु
 तु 'अतो लोप इटि च' (२२७२) इत्यालोपः । मालेवाचरति
 मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया (-धायाः १) 'एकादेशस्य
 पूर्वान्तत्वाच्चा क्तिप् । मालाश्चाकार । लङि । आमाळात् । अत्र
 हल्ङादिलोपो न । लोपसाहचर्यदापोऽपि सोरिव लोप-विधा-

मात् । इट्सकी । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङ्गि
कवीयात् । 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) इत्यत्र 'धातो'रित्य-
नुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानासामधातोर्न वृद्धिरिति
कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरेपि वृद्धिमिच्छति ।
अकवायीत् । विरिव—वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्—
अवायति । वीरिव—वयति । विश्राय । विश्रियतुः । पितेव
पितरति । आशिवि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र
'गातिस्त्रा—' (२२२२) इति, 'भुवो वुक्—' (२१७४) इति,
'भवतेः—' (२१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन
धातुपाठस्त्वैव तत्र अत्रणात् । अभावीत् । तुभाव । दुरिव—
द्ववति । 'द्वित्रि—' (२०१२) इति चङ् न । अद्रावीत् ।

The affix क्वाङ् in the sense of चाचार or treatment, is attached optionally to a सुप् base which is the subject (of the sentence) and at the same time is the standard of comparison (उपमान)—but (the सकार of) a base which is ङ-ending and expresses the sense of a subject elides optionally (in connection with the क्वाङ्). From the fact of 'क्वाङ् क्', the very sentence will serve as an alternative. The elision (of the ङ) of the सुप्, however, is taught to take effect only when क्वाङ् is made use of. And this elision again, has been thus handled under the varṭtika—'बीजसी-पूरसः—' which means—'(the ङ) of बीजस् and पसरस् is dropped unalterably (निज) whereas that of other (नाम्)

bases) alternatively (विभाव)'. Thus कर्तुः क्वाक्—कृत्वायते (दीर्घ by 'अकृतसारं—' (2298) and आवासेष्ट by 'अनुदात्तङितः—') and खलीपः—खीजायते etc where the term खीजस् signifies the sense of one possessed of खीजस् or force hence खीजस्त्री or forcible—strong ('खीजायते' is here a इति for which see सर्वलमाश-श्रीवत्करचम्). Similarly यमस् in यथायते—यमस्मते implies यमस्त्री famous, लयते etc—the sense is लयिमाचरति etc—see ante, 'प्रत्ययौत्तर—' (1373) under 'यः कः'—2659. By 'काक्मानिनीच' (837) which teaches पुंवदभाव of feminine bases in काक् we have कुमारो वनचरति—कुमारामते with लोप of ऊष्. Similarly हरितायते—acts like one of yellow colour, cp. 'वर्चादिगुदापापीपपात्तो यः' (496). दीर्घ everywhere by 'अकृतसारं' (2298). The base सपत्नी is ambiguous; thus—(1) सपत्न (a foe) and ऊष् by मात्ररभाव-ऊष्ऊष् (527)—? which by पुंवदभाव and 'अकृत—' in काक् gives सपत्नायते। (2) समानः पतिर्विद्या इति सपत्नी by 'नित्यं सपत्नसिद्धि' (49) ऊष् and न by 'पशुगर्भो—' (490) whence by पुंवदभाव etc we have—सपत्नीयते। (3) The word सपत्नी expressing conjugal connection is always feminine. Thus it has not the corresponding पुंवदभाव and we therefore get सपत्नीयते। पद्वीमदूयते—पद्वी has no पुंवदभाव as it is intervened by वृत्ती and वृत्ती gets it (पुंवत्त) because it (वृत्ती) is invariably followed by काक्। 'न कोप—' forbids पुंवत्त। 'पापाहे—' (वार्तिक)—किप् in the sense of शोचार् is optional after चमगच्छम् (daring) etc. From the acceptance of वा in the वार्तिक we have काक् also after them. चमगच्छम् etc are derived with चच् directed by 'नन्दिशदिपचादिभ्यो ज्ञाति-

च' (2896). चतुदात्म and चतुर्नास्तिक (of the च) of the च् are promised i.e. admitted in connection with the application of क्त्. Hence we have तद्, or आत्मनेपद here (due to the elision of च, which = चतुदात्म and thus the base falling under 'चतुर्नास्तिकः—'). Thus चवगल्भते, ज्ञीवते acts like an cunnuch etc. The Varttika 'कास्तेकात्पदं कर्तव्यम्' under 'कास्तेकात्पदं कर्तव्यम्' (2396) enjoins च् after what is चनेकात् at that very moment. But here from the fact of the commencement or existence of this Varttika 'आचारिद्वयत्वम्—' we have च् after चवगल्भ etc. even though they were चनेकात् previously i.e. before the elision of च. (It is important here to note that the root is separated from the उपसर्ग, if any, when an affix, which causes the धातुसंज्ञा of the same (as क्त्, क्त्, क्त् etc), follows. Thus चवगल्भ also like ज्ञीव etc. is एकाच् = reality). Nor can it be argued that the above Varttika is only achieve चवगल्भते etc. i.e. to enjoin आत्मनेपदित् of चवगल्भ etc. Because the bases stripped of the उपसर्ग or such other पूर्वपद too, may bring out the sense of आचार also due to the dictum that roots are of multifarious meanings. Thus चवगल्भाचने etc. Madhava and others hold that on the score of the reading of च् in the above Varttika, the base गल्भ will take तद् only (and no other affix) even when it stands by itself or is preceded by any other उपसर्ग. It is, however, proper to state that it will not take तद् or आत्मने. terminations (in as much as it (चवगल्भ) may be followed by

किप् also by another varṭtika 'सर्वप्रतिपदिकः—'. Thus it is clear that वक्ष् without उपसर्ग or with उपसर्ग excepting च्च will be परस्मै. when किप् follows—वक्ष्मति प्रगल्भति। 'सर्व—' varṭtika—easy. The former varṭtika is for the sake of attaching चतुर्थ्यन् (चतुर्दात्त) in con. with किप् which is affixed after च्च. From the fact of प्रतिपदिकवृद्धे in this varṭtika, सुप् (from 'सुप् भावनाः—') is not drawn into here. Thus here (in con. with किप्) there will be no operation due in a पद (e. g. राजानति (राजा इवाचरति—राजन् + किप्—without गलोप). इत्यादिः—i.e. in 'काश्चप्रत्ययात्—' (2306). Therefore च्च etc. come in च + पक्ष = च च च्च च च्च (चतो युक्ते) = चा च्च (चत चादिः) = चा चो ('चात चो—' 2371) = चो ('हविरेचि'—72). चतुर्दादितु तु etc. easy. Though by 'अर्थवद्वयादुप-प्रत्ययः प्रतिपदिकः' (178) भाला ■ not a प्रतिपदिक due to its con. with टाप्, yet किप् by the वार्तिक 'सर्वप्रतिपदिकः' takes effect by the परि—'प्रतिपदिकवृद्धे किञ्चिद्विग्रहस्यापि वृद्धयन्'—anything taught by pronouncing प्रतिपदिक is to be understood to be taken in all its genders or—because the single substitute is (naturally) पूर्वादा or what it was primarily—नात् (the प्रतिपदिक). In चमाजात् there is no chance of the elision of ति by 'इत्त्याद्यात्—' (254) as it has been settled that सु only (of सुबन्त affixes) disappears coming after चाप् or चावन् bases also as it (सु) does after लीप् or लीबन्त bases due to its (of चाप्) contact with लीप् (in 'इत्त्याद्यात्—'). The idea is—तिप् and सिप् do not ल् invariably

* Thus गोरी + किप् = whence in लृक् we have चनीरयोत् without लोप of ति as it does not invariably follow upon लीप्।

follow upon an कौबल base as सु does. Thus the elision of सु only is effected by 'इल्लस्यन्भ्यः—' and thence it is inferred or rather concluded that सू only and not तिप् and सिप् also will elide when coming after an भावस base. इत्सनी—by 'वमरमन्-
नातो सक् च' (2377). कवीयान्—by 'यङ्—' (2298). बाहुरेव
जो वातुः l. = a primary root and not a secondary one as मानधातु
etc. नाभवात्—because he does not draw the term 'धातोः' from
'यत् इहातोः' (2390—7. 1. 100) to 'सिचि ऋहिः—' (2297—7.2.1).
विचि i.e. acts like a वि or ब्रिद; अभिव्यक्तत्वेन—i. e. due to its being
expressly mentioned.

मिठ—। कर्तुरिति । नाक्यद्वयविमिष्टं सूत्रम् । कर्तुः काङ् इत्यर्थं सलोप-
संज्ञकम् । 'उपमानादाचारं' (३१११०) इत्युच्यते । 'धातोः कर्मणः—'
(३१११८) इत्यतो वेति च । तदाह—उपमानादिति चास्येति । उपमानभूतस्त्व-
नाप्यध्याहारः काङ्मस्ययोगविष्ट इति । सिचोऽनुमिष्टः । काङ् परतः सत्त्व-
भक्त्यर्थः । सूत्रद्वया सर्पतैश्च सान्नाम धोपनिमित्तं प्राप्तं भावः—स च स्वस्थित
इति । चोत्रस इति लोकावर्तिर्भवेति शेषः । इतरेभानिति—चोत्रोऽपरोक्ष-
सान्नामनित्यर्थः । अतएव यथायते—यथायते इत्यादौ पदद्वयं भवति । उचितविधये—
इति । नामधातुत्वाद्वा इति । तथाचोत्रमन्यत (सर्वसमासयोगविकारे)
कृपयितव्यमाहेकगोचरनादानधत्तुम्वा पञ्चदशतयः । परार्थाभिधाने उचितिरित्यादि ।
नवतीति—चोत्रमिति इदं इति यावत् । तथा च चोत्रायत इति चोत्रलोपा-
रतीत्यर्थः ; अत्रेव सलोपे कृते 'अङ्गुस्त्वर्थः—' (१९८८) इति दीर्घः । कित्वादान्तने—
पदम् । तदाह इति । त्वमिवाचरतीत्यर्थे काङ् । एकार्थस्य याचकत्वात् 'प्रत्यङ्गोत्तर-
पदयोश्च' (१९०९) इति युषदो मपथ्यत्वास त्वादेशः । कुमारंयते इत्यादि—'काङ्-
मनिमीर्धे'ति काङ्गि यु'वदभावः । 'हरिषीति नायं कवीवाचकः शब्दः । किन्तु
'हरिषीत्यक एव । एतद् 'वर्णादनुदासतोपधातो नः' (४८५) इत्यवोक्तम् ।

अक्षय्यं च दीर्घः प्राग्वत् । सपञ्चावते इति अक्षय्योवात् सपञ्चावत्तु लीन्-
 प्रत्यये सपञ्चीति भवति । तस्य कञि कञ्स्मानिमीयेति पुं वद्भावे प्राग्वद्दीर्घो
 च सपञ्चिति सङ्गः । परन्तु सपञ्चम्यः शास्त्रैवादिगणे नोपपन्नतेऽनाकृतिगणदाहं
 शास्त्रैवादिदिति तत्त्वशेषित्यां, दृश्यते । तथा सति प्रत्ययान्तरमयं श्रूयसेव ।
 सपञ्चीयते इति—समानः पतिः स्वामी वस्याइति । बहुव्रीहिः 'पतिर्गो वज्रसंवीर्य'
 (४८०) इति नकारे कृते 'सर्वेभ्यो ङीप्' (३०६) इति ङीवि च 'मित्यं
 सपञ्चादिभु' (४८२) इति सपञ्चीभ्यः सिद्धः । तस्य कञि परतः पदत्वेन नान-
 ङीलशेषोक्तिं कृते यद्योऽप्यपम् । सपञ्चीयते इति—उक्तार्थे—विवाहनिबन्धनोऽयं
 सपञ्चीभ्यः । स च निश्चय्यस्तः । तेन नाम पुं वक्ष्यम् । पट्टीसूदयते इति—
 पूर्वपदलोकार्थं व्यञ्जितत्वात् पुं वक्ष्यम् । 'आचारिऽवयवम्—' इति—वार्तिकमिदम् ।
 आचार्यपमानादित्यध्याहारः । सूत्रार्थं वायव्यचानुव्या विभेदं वायव्यस्या-
 वयवकतामाह—वायव्यादिति । तेनावयवभाविभ्यः कर्तृभ्य उपमानवाचकैभ्य-
 आचारिऽर्थे क्तिप् कञ्च्चेत्यर्थः । पञ्चापजभा इति—'नन्दिपञ्चपादिभ्यो सुप्रिण्यच'
 (२६८८) इति सूत्रेणेत्यर्थः । अक्षय्यस्येति । तस्याकारस्येत्यर्थः । प्रतिशब्देने
 इति—वार्तिकस्याप्याभ्यां तथैव विधीयते इति भावः । तेन लङिति । तस्याकारस्य
 लोपेन 'अनुदात्तङित—' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । यङ्म धाट् । ङीप् अधाट् ।
 ङीक् अनादरे । भूतपूर्वादिपीति—अयमर्थः—अवगच्छ इत्यादीनामजन्तानामाद्य
 चनेकात्कलम् । अजन्तसम्प्रसारण अकारस्य च किमि परे 'अतो लोपः' (२३०८)
 इति लोपः । ततश्चैवामनेकात्कलं न भवति । तथा सति 'कास्मिन्नाज् यङ्म
 जतेश्यम्' इति न प्रवर्तते । अतः क्तिनुत्पत्तेः मानेवाजिति । न च अतोपरमेमाहाय
 'अवगच्छम्' इत्यात्मनेकात्कलमिति वाच्यम् । 'सपञ्चसमानाकार' पूर्वपदं धातु-
 कंशापयोगके प्रत्यये चिकीर्षितं प्रत्यक् क्तिवते' इति पठ्यमाश्रयात् । ननु 'सूतपूजा-
 दपीति विश्वम् लिङ्गादभावात् । तत्राह—एतद्वर्तिकेति । 'संभ्रातिपदिकैभ्यः
 क्तिन् वा वक्तव्यः' इत्यनेनैव क्तिपदं सिद्धे 'आचारिऽवयवम्—' इत्येतेन
 व्यर्थं सङ्काशं आपकमिति भावः । ननु 'किद्विप्रयोगेन अनुदात्तम्

अनुनासिकत्वं चाच् प्रत्ययस्य' प्रतिघानार्थमेवौक्तवार्तिकप्रवृत्तिरात्मनिपदसिद्धिश्च
तत्फलमित्यायञ्ज्वाङ्—चाङ्—न, चेति । समाधानमाङ्—केवलाभावेति ।
अवाङ्प्रसर्गाहुपक्षचितानामेवेत्यर्थः । नन्वेवम् अवाङ्द्विषयं धातोरर्थान्तरमापद्यत ।
तत्राङ्—धातूनामिति । उपसर्गानरेति । अवयवतिरिक्तोपसर्गेष्वितिहादित्यर्थः ।
नाधवाद्य इति—अक्षरस्योदभावनमिदम् । तद्धर्मिवैधर्म्यनियमसंवेचित्यादिति
बोध्यम् । अतएवाङ्—तद्धनेति । तथाच 'सर्वप्रतिपदिकेभ्यः—' इत्युत्तरवार्ति-
केष्वक्षीपस्यटादनुपस्यटाश्च गल्भादिभ्योऽपि किप् सिध्यति । ततश्च क्यञ्
एवेति । नियमो न्यर्थ इति भावः । नन्वेवम् अत्र नायङ्धातुः क्यञ्कपि भवति ।
ततश्च अक्षरस्यैव सिद्धे पूर्ववार्तिकं न्यर्थम् इत्यत आह—पूर्ववार्तिकान्मुक्ति ।
अनुनासिकत्वार्थमिति । अनुदात्तार्थमित्यर्थः । क्विन्नूद्यत इति । अनुच्चाते पद्यान्
समिवेक्ष्यत इत्यर्थः । तथाच किप्संविद्योन्नेयं अचमत्ययस्य अनुदात्तानुनासिकत्वे
यथा सप्तमिस्तेषु प्रतिघानार्थं पूर्ववार्तिकं सप्रयोजनमिति भावः । तेन पद-
काव्ये नेति—सुबलस्यैव तदधिमानम् । अतएव राजभाचरतीत्यादौ क्विपि परे
पदस्थानात्तेन नक्षीपानावात् राजानतीत्यादि सिध्यतीत्यभिप्रायः । परङ्पमिति ।
'चती गुणे' (१६१) इत्यनेनित्यर्थः । एतत्तु 'अत आदि' इत्यर्थः (१२४८)
संज्ञिन 'पररूपापवाद' इति स्वयम्येव विकृष्टति इति तत्त्वबोधिनी । अ इवेति ।
अयमर्थेन विकृष्टव्यते । अ इवेत्यर्थः । अतीत्यादि । नपा सङ्घ पररूपेण प्राप्-
यत् । अतः किप्प्रत्ययमादाय 'कास्प्रत्ययादान्—' (१२५६) इत्याम् नेत्याह—
प्रत्यययङ्प्रत्ययपणीवेति । 'कास्प्रत्ययाङ्—' इति वार्तिकस्याख्यानावसरे परतदुक्तम् ।
पानभावाद णसाही रूपमाह—चौ । अनुचित्यादि । प्रतिघानाङ्—द्विलमित्यादि ।
अ + थञ् = अ थ णञ् = अ थ ण् ('अतो—') = आ थ ण् ('अत आदिः') = आ
थौ ('अत औ—') = औ ('अतिरेचि' ७१) । अन्तत् स्पष्टम् । 'अथ' तु
भाष्यवार्तिकयोः प्रत्यययङ्प्रत्ययपणीवेत्यनुद्धा प्रत्ययान्तादेकाचोऽप्याम् भवत्येव । अ
इवाचरतीत्यादि क्विपि मिटि—आश्चकार—आश्चकतुर्दितादीत्याहुः—तत्त्वबोधिनी ।
मास्त्रावयस्य टाप्रत्ययान्तत्वेन 'सर्वप्रतिपदिकेभ्यः—' इति किपेऽनुपपत्तिमाशङ्क

पाठ—विहविशिष्टपरिभाषयेति । 'प्रातिपदिकमुद्देशे विहविशिष्टस्यापि मुद्देश-
निर्वाणयत्यर्थः । पदान्तरमाह—एकादेश्येति । एतत् 'चन्तादिष्व' (०५) इत्य-
क्षटीकृतम् । इत्'ङ्गादिष्वोप' इति । 'विशि' इत्यनयोर्लोप इत्यर्थः । ऊीप्-
साहचर्यादिति—चाप इति शेषे षष्ठी । सोरिति । कर्त्तरि षष्ठीवम् ।
अवं भावः । कियन्तगौरीव्यात् ऊीवन्तात् कृकि चनौरथोत् इति ह्रस्वम् । तथा
चाम ऊीवन्तात् इत्'ङ्गादिना तिलोपो न । एवञ्च यथा ऊीवन्तात् इत्'ङ्गादि-
सूत्रेण तिलोपो न, तथा ऊीप्साहचर्यात् चापत्तादपि इत्'ङ्गादिसूत्रेण तिलोपा-
न । एवं तिलोपेऽपि निवम् । किन्तु इत्'ङ्गादिसूत्रेण ऊीवन्तादावन्मात्र परयोः
सोरिद लोप इत्यर्थः । इदंस्त्विति । 'यमरनममातां सङ् च' (२३७०)-
इत्यनेनेति बोध्यम् । चातुरेय षो धातुरिति—न तु प्रत्यायानी धातुरिति तदर्थः ।
'अत इदधातोः' (७।१।२००) इत्यतः 'मिषि ण्विङ्' (७।२।१) इत्यावागुङिति ।
कैयटादय इति—यद्यपि कैयटेनेव गोमन्दादाचारक्रिपि अभवद्योत् इति 'इजो
गुञ्जद्वौ' इत्यसौतम् तथापि 'अदन्तिप्रत्ययसौतनार्य' आदिगुञ्जम् । अतएव
माधवमनुसंह्याह—अकवायौदिति । विरिषेति । मिः पथी । अभिष्यकत्वेनेति—
अटसुक्तेनेत्यर्थः । भूभाव इति । न तु पुनितिभावः ।

२६६६ । अमुनाभिकस्य किम्भलोः किञ्छति ॥ ३।४।१५ ॥

दी—। अमुनाभिकान्तस्योपधाया दीर्घः । स्थात् कौ भलादौ
च किञ्छति । इदमिवाचरति=इदामति । राजेव राजानति
पन्था इव पथीनति । मथीनति । अरुभुषीषति । क्षौरिष
देवतीति माधवः । अत्र ऊठि श्रवतीतुरचितम् । क इव
कति । 'चकी' इति हरदत्तः । माधवस्तु 'क्षत्रोपी' इति
अचनाण्णलि ण्विङ् वाधित्या अतो लोपात्—'चक' इति रूप-

माह । स्व इव स्वति । सखी । सख । यत्तु सामी साङ्कार
इति । तदनाकरमेव ।

The penultimate or उपधा of (an अङ्ग or base ending with) अनुनासिक (म्, न् etc) becomes दोष' when लि (लिप् or लिन्) and भवादि लिङ्गन् affixes follow. Thus इदम् + लिप् = इदाम् ; then अप् लिप् = इदामि. Similarly राजानति, पवीनति etc. (But these instances, says Nagesha, are in variance with अण्य which prohibits लिप् from being added to ह्रस्वन् bases ; cp. 'वसन्तेभ्य आचारकिप् नास्ति'). In सखीकृति the base is सखिन् (an appellation of इन्द्र) —चल due to च । Some say that पवीनति is the correct form by गुण in con. with लिप् । ईवति —दिक् (heaven) + लिप् + अप् लिप् = खप्पमख । धवति —दिक् + ऊङ् etc = द्वाव भमि = द्वा भति ('लोपो लोर्वलि' 875) = द्यो भति —धवति by गुण and भवादेश । क means कृण्वन् । चकी —क (किवन्) + कल् = चक चल् = चका चल् by 'चलो लिपति' (254) = चकी by 'चात लो—' (2371). Note that 'चकी' derived thus by Haradatta is according to पाणिनि's परिभाषा 'विप्रतिषेधे परम्—' which has here necessitated the preference of 'चलो लिपति' (7. 2. 115) to the exclusion of 'चलो लोपः' (6. 4. 48). But this is objectionable on the strength of 'सुनीनां यदीपरं नामाख्यम्' and we shall accordingly have recourse to आत्मायन according to whom, by पूर्वविप्रतिषेध, चलीप is to be preferred to इङ्गि here by the varitika 'यदीपेतिप्रतिषेधेन—दीर्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन—as Madhava has done (and this is agreed to by Bhattoji also). Here, in the light of चक, it cannot be objected that as 'चलो लोपः' (6. 4. 48) has barred

‘असौ जिज्ञति’ (7. 2. 115) so it will bar ‘अस चादिः’ (7. 4. 70) so that you cannot have असौ, असु; etc. For by ‘अनन्तरस विधिर्न प्रतिषेधो वा’, ‘असौ लोपः’ bars ‘अकृतसाधनम्—’ (7. 4. 25) only and not ‘अस चादिः’ also which has been intervened by other rules, अनाकारम् i. e. not in accordance with the source which is evidently the मास्य of Rev. Patanjali. But Nagesha holds that ह्यमास etc. also are not at variance with the मास्य as it does not say ‘प्रत्ययसङ्गणनपदीय’ etc. as Bhattoji has done in ‘मास्य-प्रत्ययादाम्—’ (2309). Thus प्रत्ययान्त एकाच् roots also may have आस etc.

नित—। अनुनासिकस्तेति । 'नीपवाया' (६।४।७) इत्यत्र उपधाया इत्यनुवर्तते । 'दृषोपे—' (६।१।१११) इत्यतो दौर्ध इति च । अत्रस्त्रीधिविज्ञानम् (६।४।१) । तत्र विशेष्यम् । अतः—अनुनासिकस्तेति विशेष्यम् । विशेषणत्वाच्च तदन्वविधिः । किञ्च 'यस्मिन् विधिकादादावल् यद्वचे' इति भ्रमः इत्यत्रविशेषणत्वेन तद्वादिविधिः । तदाह—अनुनासिकान्तस्तेति । इदामतीत्यादि । भाष्ये तु 'इत्यन्तेभ्य आचारकिन् नासि' इति 'इत्यन्त्यापः—' (१०८—७।१।५५) इति सूत्रे स्पष्टमिति नानिष्टः । पठ्योक्तौति । उपधादीर्घादिष्टं साधवानुरोधेन । वस्तुतस्तु यस्मिन् अस्ति इति (यस्मिन् शब्दः क्लियसः) स्थिते 'इन्धन्प्रवार्थकां शो' (१५६) इति शाबेर उपधाया दौर्धो नान्तस्तेति निवेदान् तस्मिन् लघूपधगुणेन पठ्योक्तौत्येव व्याप्यमित्याहुः । अमुदीयतीति । अस्तुचिन्तयं शब्द इन्द्रपर्याय इति कीमात् । दृषतीति । क्लियन्-दिन् शब्दाश्च लघूपधगुणेनेदम् । क्लियन् अद् एव व्याप्य इत्याह—अवतीति । अस्ति दूम् अस्ति इति जाते 'क्षीपो ध्योर्बलि' (८८३) इति वक्षोमे 'सर्वभानुकाङ्क्षे—' (११६८) इति गुणेनावर्द्धे व्यवतीति आत् । अकारविति—क्लियन्तात् अकारस्य (ब्रह्मवाचिनः) अस्ति द्वित्वे 'तुलादिना अक यल् इति स्थिते परत्वाद् 'अतो क्षीपः' (६।४।४८) इति वाचिता 'अपी लिङ्गति' (१५४—७।१।११५) इति त्रयो अकार-

चक्षु इति ज्ञाते 'चात धी—' (२६७१) इति चक्ष धीत्वे रूपम् । एतद्—
 सचिकरमिति आपवहाङ्—भाष्यमिति । 'वचीचर्' सुमीर्ना प्रासाच्छ'मिति
 व्यायेन सुवक्तव्यत्वं स्पृहस्य चार्त्तिककृतस्य उपाद्वयतया 'चक्षोपाविष्यत्पणुण-
 क्तिदीर्घेभ्यः पूर्वविधतिवेधेन' इति चार्त्तिकत्वात् परविधतिवेधस्याप्यस्यास्य निरासः ।
 ततश्च चक्ष पाठ इति स्थिते इति चाधिता 'अतो लोपे चक्ष इति भवति ।
 चैवम् उ अतुचित्वाद्यपि 'चत चाटिः' (७४७०) इति दीर्घे चाधिता 'अतो
 लोपः' (६१४४) इत्यस्य ग्रहणात् अतुचित्वादि न स्यादिति वाच्यम् ।
 'अमन्तरस्य विधिषां भवति प्रविधेयो वा' इति न्यायात् 'अतो लोपः' (६१४४)
 इति 'अतुचित्वाद्यपि' (७४७१) इत्यस्यात् प्राप्तेन दीर्घे वाच्ये न तु व्य-
 द्धत्वात् 'चत चाटिः' (७४७०) इत्यस्यात् प्राप्तेनैव भाष्येणैव वाच्यम् ।
 एतत्कारणमिति—भाष्यो भाष्यम् । तद्विद्वद्भवति । वक्तव्यत्वं भाष्ये 'प्रत्यय-
 चक्षुष्यपदीय' इति वक्तव्यत्वात् प्राप्तेनैव भाष्येणैव वाच्यम् ।

२६६७ । अथादिभ्यो भुव्यच् लोपश्च इत्यलः ॥२१॥२२॥

दी— । अभूतवक्तव्यविषयेभ्यो अथादिभ्यो भवत्यर्थे
 आङ् स्यात्तल्लन्तामेपां लोपश्च । अथादिभ्यो भवति अथायते ।
 'अच' इति पर्युदासबलात् 'अभूततद्भावे' इति लब्धम् ।
 तज्ज्ञे न । क्व दिवा अथा भवन्ति । ये रात्रौ भूषा नक्षत्रादयस्ते
 दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । 'सुमनस्'—अस्य सलोपः । सुमनायते ।
 सुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति घट्यते । तत्र 'संग्राम' इति प्राति-
 पदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति—' इति णिच् सिद्धः ।
 तत्सन्निधौगीनानुबन्ध आसञ्ज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द
 इत्युक्तोऽपि सामर्थ्यात् संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो आपद्यति

—* ‘उपसर्गसमानाकारं पूर्वयदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षते पृथक् क्रियते’ इति । तेन सन्धशब्दात् प्रागट् । स्रमनायत् । उन्ननायते । उदमनायत् । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्टे त्वादावप्यवैत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । आपकं सजातीयनिप्रयम् । तेन यत्प्रोपसर्गस्वरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापद्धतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च ‘आ जट् ओट्’ स इवाचर्ये ओटादित्वा । अत्र ‘उन्ननायत्, अवागल्भ्य’ इतिवन्न रूपः । आपकस्य विशेषविषयत्वे प्रष्टवार्तिकं तदभाषस्य प्रमाणम् । तथाहि—‘उस्योमाङ्छाटः प्रतिषेधः’ (वार्तिकः) । उस्योमाङ्छेऽप्यपरयोराट् पररूपं नेत्यर्थः । उस्यामैच्छत् औस्त्रीयत् । औङ्कारीयत् । औटीयत् । ‘आटश्च’ (२६८) इति चग्रन्देन पुनर्वर्धिविधानादिदं सिद्धमिति षष्ठे स्थितम् ।

The affix क्क, in the sense of ‘to be’ is attached to words of the अशादि class—expressing the sense of ‘अभूततद्भावः’ or becoming what it was not, and the final of the ह्रस्व or consonant-ending base of the list is dropped (in con. with क्क). Thus चमयः etc. We have got ‘अभूततद्भावे’ from the पर्युदास or नवसम्भार in ‘चमूः’ (see वार्तिक ‘अभूततद्भाव इति चतस्रम्’ under ‘कृम्विधीने—’ 2.17—5, 4. 50). Hence here, in क दिवा etc there is no क्क, अत्र here means the star. तत्र i. e. in

* आत्मन्यस्य धातुसंज्ञाभावात् सन्धस्य उपसर्गसंज्ञाविरहत्वेन उपसर्गसमानाकारमित्याहम् । किञ्चात्र ‘कृतप्रियादयः’ इति समास इष्ट इत्याह—पूर्वपदमिति ।

‘संग्राम युद्धे’ the word संग्राम is a प्रातिपदिक and not a root. After this word संग्राम we have विष् by the मन्त्र ‘सत् करोति नरा-
चष्टे—’. And in connection with this विष् the अनुबन्ध—च is
attached (after the भ् of the base संग्राम so that by ‘चलो लोपः’
(2308) and ‘लो चञ् पमाताः—’ (2314) there is no उपधाङ्ग
in ‘चसंग्रामत’ due to अनुबन्धित. Thus for the sake of this
अनुबन्ध the base संग्राम is read = युवादि). Though it has been
said that the base ग्रास alone can express the sense of war (युद्ध)
and thus by implication we could have संग्राम as well yet the
special reading ‘संग्राम युद्धे’ suggests that a preceding word
looking like an उपसर्ग is segregated (as अय—नन्म) when such an
affix as conditions धातुसंज्ञा (of the base—as काच्, कार् etc.) is
intended (to attach). Hence the augment चद् is prefixed
to the word मनस् (and not before सु of the base सुमनस्—a god).
Thus it is to be understood that अय is set apart in अयानुबन्धत
(लङ्) etc. And a suggestion or आपक being subject to a
class (जाति) in general—the segregation (पृथक्कृति) takes
place only when the उपसर्ग is heard in full i. e. stands un-
changed, but not when it undergoes any change due to आदेश
i. e. एकादेश. Thus like लङ्गनाय etc. there is no लङ् in लोकायित्वा
where the उपसर्ग ल्वा has been changed to ‘लो’ by एकादेश. As
to the reference to a particular subject (as this—लोकायित्वा).
on the part of a आपक we have for authority the varttika and
its Bhasya in the sixth chapter (of अष्टाध्यायी). Compare (the
varttika) ‘ल्लोलाङ्गु—’ under the rule ‘लोलाङ्गो’ (50) which

(the varttika) means that the ang. आद् does not get पररूप when उस्, खीस् and आक् follow. Thus in उखान् etc. he wished a cow—खौखीयन् etc. there is इङि by 'आट्ठ' (269). Besides, the ध्रुवकार also is another authority to this द्विगोविधिवत्त in enunciating 'आट्ठ' whereof the word 'च' has been explained by the Bhashyakara in the sixth chapter to be intended to affect इङि for the second time so that पररूप cannot step in when अच् follows.

नित्—। घञादिभ्य इति । [अच्, यीच्, यपस्, मन्द्, पङ्क्ति, उत्तसुक्, सुतनस्, दुर्तनस्, अभिननस्, चयनस्, रङ्गस्, रीङ्गत्, रीङ्गत्, रङ्गत्, लपन्, मन्त, मन्त, वेङ्गत्, यङिस्, यङिचर्त्स्, यङ्गस्, यङ्गस्, योन्तस्, सुरजस्, भरजस्—एते घञादयः] । सूत्रे 'भ्रुवि' इत्यस्य विवरणम्—भवत्यर्थे इति । भवने भूः भावे क्तिप् । तस्मिन्—भवने इत्यर्थः । 'कर्तुः क्त्वाङ्—' (११११) इत्यनुवर्तते । तदाङ्—क्त्वाङ् इत्यादि । ननु अमृततद्भावेविधिवेभ्यः इति सूत्रे न दृश्यते । तत् कुत इदमित्यत आह—अचुरिति । 'ह्रस्वश्चिद्योरी सभ्यस्यकर्त्तरि णिः' (२११७) इत्यत पठितात् 'अमृततद्भाव इति वल्लभ्यम्' इति वार्त्तिकेति भावः । क्व दिवा अश्वा इति—कौयटग्रन्थादिदम् । अमृततद्भाव इत्येव । अशीभवति । सुतनायति इति—सखीपात् 'अङ्गत्—' (२१२८) इति दीर्घः । तदेति । चुरादावित्यर्थः । प्रातिपदिकमिति । न तु चाचुरिति भावः । तस्यादिति—संज्ञानशब्दादित्यर्थः । अन्त्ये प्रातिपदिकेति नैव णिचि णिङ्गे चुरादन्तर्गतकदादावस्य पाठो स्थे इत्यत आह—तत्तद्विधिवेनेति । णिचश्चिद्योरीनेत्यर्थः । अमृतस्य आसज्यत इति । मकाराद् योऽकार नृपते सोऽनुदात्त इत्यर्थे मदिज्जायत इत्यर्थः । ततश्चानुदात्तानुबन्धासङ्गार्थोऽथ णिचमवयव इति कथितम् । एवञ्च अससङ्गान्त इत्यत्र णिचि परतः 'अतो लोपः' (२३०८) इति सत्यपि 'चौ णङि—' (२३१४) इत्युपधाज्जो न प्रवर्तते । अग्लोपिमात् 'नाग्लोपि-

—' (२५०७) इति निषेधात् । तत्त्वतोभिनीभावात् 'मकारादकाराद् भिन्नोऽ-
यमकारानुबन्धः 'क्रियते' इति नदन्ति । तच्चित्तम्, 'संयाम युजे' इत्यस्य—
व्याख्यानावसरोक्तश्रुत्यविरोधात् अधिकृत्याने गौरवाच्चित्तम् । युजेऽप्ययं गुण-
शब्द इति । अयमभिप्रायः—'युसीराय' इत्यादिभिरन मन्त्रव्ययिन निष्पन्नस्य
यामशब्दस्य 'अतद्धितसमासात्' (१०८) इति प्रातिपदिकत्वम् । अत्र तूपनि-
षत्ते च 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः' (१०८) इति प्रातिपदिकत्वम् । तद्वत् 'याम युजे'
इत्युक्तेऽपि केवलस्य यामशब्दस्य युजे प्रबोधाभावेन, कालप्यात् संयामशब्दादेव
विभक्त्यपद्यते । एवं तद्धि 'संयाम युजे' इति विशिष्टपाठोऽत्र प्राप्तः इत्याह—
विशिष्टपाठी प्रापयतीति । धातुसंज्ञाप्रयोगक इति । शिवाहाविशेषः । तिस्र्यादि ।
सुगतम् । समासीयविषयमिति । समासपातीयत्वमित्यर्थः । अत्र व्यावर्तकमाह—तेन
यतेति । सकृद्वै न्यूनत इति । अवर्तिनितं तिष्ठति विकारं न भजत इति-
वैत्यर्थः । आर्द्धिनापञ्चतमिति । एवादिभिर पररूपवदेव अपञ्चतं तिरोभाषितम्
इत्यर्थः । अतएव चोदाविलेख्यत्वं व्यप्तेति र्व्यस्यति । एवं चेति । ननु 'अत्र
उपसर्गकत्वम्—' इत्यादिभिर्विषयविषयभावेन हि सामभित्तत आह—उक्तमात्रिकं
तदभाष्यत्वं प्रमादमिति । 'चोमाकोष' (६११२५) इति 'उच्चाप्यायश्च
भाष्य-वार्तिकम् इत्यर्थः । उल्लोमाकिति वार्तिकम् । अस्ति + ओम् +
आक् + पाट इति वार्तिकच्छेदः । अर्द्धमाह—उल्लोमाकीर्येति । अस्ति परे
ओमाकोष पर्योरेति तदर्थः । उल्लामिति—'माकुषी चीरमेयी गीदका
माता च यक्षिणी' इत्यर्थः । ओमीर्येति । उल्लामार्तिकभावे तु 'उल्लपङ्गत्वादिति
पररूपे उल्लोमादित्यनिष्ठ' स्यादिति ध्वेयम् । न 'वार्धेयद्वयद्वयि अवर्तकत्वे'ति
आयादयं ध्वेयं न स्यादिति वाच्यम् । तस्मान्नित्यत्वात् । 'कश्चि च' (५६८८)
इति कश्चिनास्य उच्चाय-शब्दस्य आधारेण र्वत्त्वम् । एवमोकारमात्मन इच्छतीति
ओमाओमदिमादि । उल्लोमाकत्वमिदं भाष्यादकम् । न चैतत् वार्तिकं भाष्यं चाम-
मानं किञ्च सूत्रमप्युक्ताह—पाट्येति वशवदेति । एतत् पाटोऽपि परे उल्लोमा
यथा स्यात् तु पररूपमिति—ओमाकोषे इति 'पाट्ये'ति सूत्रे भाष्यं स्थितमित्युक्तम् ।

२६६८ । लोहितादिडाज्भ्यः कश् ॥७१॥१२ ॥

दी— । लोहितादिभ्यो डाजन्ताश्च भवत्यर्थे कश् स्यात् ।

Eng.—Easy.

मित— । लोहितेति । परवर्ति एवमिदं तदाह—भवत्यर्थे इत्यादि । लोहिता-
दयश्च—[लोहित, हरित, नील, पीत, मृद, हरित, दास्य, मृद इति]—लोहितादि-
शक्तियश्चः ।

२६६९ । वा काश्व ॥१२॥८०॥

दी— । काश्वन्तात् परमैपदं वा स्यात् । लोहितायति—
लोहितायते । अत्र अच् चित्यमुत्पत्त्या अभूततद्भावविषयत्वं
लक्ष्यम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् ।
माप्यादिशब्दग्राह्याणाम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथाच
वार्तिकम्—‘लोहितडाज्भ्यः काश्ववचनं, शृशादिभित्तराणि’
इति । न चैवं काश्वच इव काश्वोऽपि ककारः श्रूयेत ।
उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।
पटपटायति—पटपटायते । क्लमुस्त्रियोगं विनापोश्च डाज् ।
डाजन्तात् काश्वो विधानसामर्थ्यात् । यस्—

लोहितश्शामदुःखानि हर्षमर्गसुखानि च ।

मूर्च्छाग्निद्राक्तापाधृमाः करुणा नित्यचर्मणो ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि काश्वि पदद्वयमुदाहरन्ति ।
तद् भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः काश्चैव । श्यामायते ।
दुःखादयो वृत्तिनिषेधे—तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविग्रहपरि-
भाषया लोहिनीशब्दादपि—काश्व् । लोहिनीयति—लोहिनीयते ।

Eng.—Easy, सह etc. i.e. the term 'अभूततद्भावविश्वे' qualifies the word लोहित only and none derived with क्—which is impossible—क् being added to a base in the sense of imitating an inexplicable word. Nor does it qualify the words to be accepted by the term चादि in the rule. For it (चादि) has been rejected in the भाष्य. Compare the varttika—'लोहितहाभ्यः—' which does not contain the word चादि. The meaning of the varttika is this—'the statement of क् (is to be understood after) लोहित and a हाजन् words, and the other words as श्याम, दुःख, चरित, फेन etc. should be read under च्चादि class (so that they may have क् only by 'च्चादिभ्यः—' 2697). Nor can it thus be agreed that the ककार of क् like that of क्चच् will be heard on the score of the pronunciation. For the ककार also of क् has been set aside or left out in the भाष्य. In पटपटावति etc.—here there is क् without the application of क्, सू or च् (cp.—'लघुस्त्रियोने—' 2117) on the strength of the injunction of क् after हाजन् words. And that others reading the words लोहित, श्याम, दुःख etc. (enumerated in the following verse) illustrated both the पदसु i. e. पदस्यै and चावने. in क् coming after श्याम etc.—is at variance with भाष्य and वार्तिक. Thus after them (श्याम etc.) the affix क् only will take place (and not क्चच् also). The bases दुःख etc. (enumerated in the above sloka) imply one having them (चदुःखो दुःखो भवति दुःखावति in the sense of चदुःखो दुःखो भवति etc). By the परिभाषा 'प्रतिपदिकयङ्के—' the affix क् will be added to the feminine base लोहिनी also, लोहिनीयति—लोहिनीवति ।

मित—। वति । ‘जीवात् कर्त्तरि परस्मैपदम्’ (१।३।७८) इत्यतः परस्मैपद-
मित्यनुवर्तते । तथाच—काशत्वादित्यादि । तथेति, भस्मृततदभावनविषयत्वमित्यर्थः ।
न तु काश् इति । ‘अन्वक्तानुकरणाद् राजभरणीदमितौ काश्’ (२।१।२८) इत्यन्वक्तानु-
करणे एव काचो विधानादिति भावः । ‘आदिशब्दशब्दाप्यमिति । लोहितवत्त्वे
लोहितगणपठितानां तथा लोहितादीपल्लविगणत्वात्तुत्तरश्लोकमडितानाम् शब्दानाम् ।
आदिशब्दप्रत्ययानपरं वार्तिकमाह—लोहितकाञ्च इति । ‘लोहितादिकाञ्चः
काश्’ इति वः काश् विधीयते स लोहितशब्दादेव काञ्चशब्दादेव च विधीयत इति
वीक्ष्यम् । तथा लोहितादिषु—लोहितशब्दवत्त्वं ये पठ्यन्ते ते लोहितैतदाः शब्दाः
शब्दादिगणे पठनीया इति वार्तिकार्थः । तदयं लोहितैतरेभ्यः शब्दानादिभ्यो शब्दादिप्रातः
काञ्चैव न तु काश्मि इत्यनुपेक्षेयं वक्ष्यते । इतिस्कारश्च ‘यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते
तेभ्यः काञ्चैव । अपरिपठितैश्चकाञ्चैव भवन्ति’ इत्याह । तस्यापीति । आदिशब्दश्चैव
काश्चः ककारश्चापि भाष्ये प्रत्याख्यातश्चादित्यसौ । पठपठायति इति । वा काश् इति
पदविशेषः । पठत् इति शब्दः ‘अन्वक्तानुकरणात्—’ (२।१।२८) इति काश् ।
‘कापि विवक्षते हे नहुषम्’ (वार्तिक) इति द्वित्वम् । ‘तस्य परमाश्लेषितम्’
(नू—८७) इत्युत्तरश्लोकोदितत्वम् । ‘वित्यभाषेकिते काचोति इत्यम्बम्—
वार्तिक—इति पूर्वपरयोर्वर्णयोः परस्मैपद—तकारमकारयोः पकारः । काचो द्वित्वात्
उत्तरश्लोके द्विलोपेन पठपठाय इति भवति । ततः धृतिवादयः । काश्चनसामर्थ्यात्
क्रमसिद्धीनाभावेऽपि काजित्याह—लक्ष्मीत्यादि । यस्मिति । यत्र पठितस्य यदित्यस्य
तदभाष्यवार्तिकवार्तिकमव्यक्तरेण तच्छब्दानाम् । लोहितशब्दादिति । यत्र श्लोके
लोहितादीपल्लविगणत्वात् वीक्ष्यशब्दा एव समान्निवर्तते । यतएवातः स्पष्टः ।
पदइयमिति—परस्मैपदमात्मनेपदमित्यर्थः । शब्दानादित्यतः इति । शब्दानादिभ्यः
काचोऽभावात् परस्मैपदं नेति भावः । तदतीति । दुःखौ, हर्षौ, गर्वौत्याद्यर्थका
इत्यर्थः । ‘अशब्दादिभ्योऽश्’ इत्यश्वप्रत्ययोऽव बोध्य इति भावः । लिङ्गविभित्पदि-
साधयेति । ‘प्रातिपदिकयङ्गो लिङ्ग—’ इत्यनयेत्यर्थः । लाङ्गिनीयति । यथादिगुहाणाम्
—’ (४।२।६) इति तस्य नः ।

२३७० । कष्टाय क्रमणे ॥२॥१॥२४॥

दी— । चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे कष्टञ् स्थात् ।
कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । सत्र-
कष्ट-कष्ट-कष्ट-गङ्गनेभ्यः कश्चिक्चिकीर्षायामिति वक्तव्यम्
(वार्तिक) । कष्टं पापम् । सचादयो वृत्तिविषये पापार्थाः ।
तेभ्यो द्वितीयास्तेभ्यश्चिकीर्षायां कष्टञ् । पापं चिकीर्षतीत्य-
स्त्वपदविग्रहः—सत्रायते । कष्टायते इत्यादि ।

The affix कष्ट is used, in the sense of (showing) energy or effort, after the word कष्ट ending in dative. Thus कष्टाय etc. i.e. shows energy for committing sin. 'सत्रकष्ट' etc.—'वार्तिक'— It has to be stated that कष्ट takes place after सत्र, कष्ट, कष्ट, कष्ट and गङ्ग in the sense of having a mind for doing iniquity or sin. The words सत्र etc in the matter of वृत्ति or being formed as सत्रायते etc. mean iniquity. कष्ट takes place after them ending in the accusative. And the विग्रह or the sentences explaining the वृत्ति such as चिकीर्षति is असप्तद्विविग्रह or abnormal for the word कष्ट steps into the room of पाप which was used to express the sense only.

नित— । कष्टायति । चतुर्थीविभक्त्यादेव कष्टशब्दात् कष्टञ् घञा क्वादि-
न्विवर्णं चतुर्थ्या निह्येयः । 'वृत्तिर्नैतादयेषु क्रमः' इत्यात्मनेपदविधायकत्वात्
'तुम्' इति सर्वेदेव सत्प्राकारवत्त्वेन व्याख्यातम् । अतः क्रमणे इत्याप्तसाहि
इत्यर्थः । 'कश्चित्ताभिप्राय' इति 'कर्तुः—' (२१११२१) इत्यतः कष्टञ्वाहुवर्त्तते
न तु 'लोहितादि—' (२१११२३) इत्यतः कष्टञ् इत्यपि । तस्मात्कश्चित्तात् ।
अत आह—चतुर्थ्यानादित्यादि । पापं कर्तुमिति । कष्टायति क्रियाधीपपद

चतुर्वीति भावः । अत्यल्पमिदमिति सम्भवाद् वार्तिकद्वयाद्—'समकच'—इति ।
 चर्चो मूले । इतिविधये इति । तच्चाथ सवाचते, कच्चाचते इत्यादिः पापं चिकी-
 र्यतीत्येवार्थः । द्वितीयान्ते इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तकेषु अव्यययोग्यत्वादिषु-
 मुक्तम् । विग्रहान्तर्गतशब्दानां हत्तावभावादाह—एतत्पदविग्रह इति । कष्टकृच्छशब्दौ
 यत्र पापार्थक्यादिषु न तु दुःस्वार्थकौ । तेन 'यजः कृच्छं कष्टं वा क्षामती'त्यत्र न इतिः ।

२६७१ । कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥३।१।१५॥

दो— । रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमिण वर्तनायां चरणे
 चार्थे कण्ड् स्थात् । रोमन्यं वर्तयति रोमन्यायति । 'इनुचलन
 इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । चर्वितस्थाकृत्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः ।
 नेह । कीटो रोमन्यं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह
 रोमन्यः । तदभ्रातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ
 इति न्यासकारहरदत्तौ । 'तपसः परस्मैपदं च' (वार्तिक) ।
 तपश्चरति = तपस्यति ।

The affix कण्ड् is used after the words रोमन्य and तपस्—
 both ending in the accusative in the sense of वर्तन or to
 cause and चरण or performance respectively. इनुचलन etc
 वार्तिक which means that the above saying holds good only
 when इनुचलन or the movement of the jaws in order to chew
 again what has been chewed is meant. Thus here in कीटो
 रोमन्यम् etc there is no shortening. अपानप्रदेश means the anus.
 वर्तुलम् etc to shape it round. तपस्यति—कण्ड् yet परस्मैपदी ।

मित— । कर्मण इति । रोमन्यतपोभ्यामिति पञ्चमी । तेन साधनानि-
 करण्यात् कर्मण इत्यपि पञ्चमी । प्रत्येकसम्बन्धात् एकवचनम् । वर्तिरिति । इनु-

भाषायां वाचिषानने तिन् । यदा 'इङ्गितपी धातुनिर्द्देशे' इति वार्तिकेति ।
 कर् इति चरतेः सन्वदादित्वात्भावे णिप् । धावर्तनं निष्पादनार्थः । कर् इति
 चरते । तदाह—रोमन्वतपीध्यामित्यादिः । भाष्ये उद्घोषेण निगोर्णस्य वा मयी रोमन्व
 इत्यात्मम् । अयोद्घोर्णमिति कच्छवारा निःसारणम् निगोर्णमिति तु अपानप्रदेश-
 वारा (युक्तमर्ण) निःसरणम् इत्यर्थः । 'सुप्चकन—' इति । वार्तिकमिदम् । अयो-
 ष्योऽयौ सूत्रे । अयुञ्जमिति शोकाकारं पिबं करोतीत्यर्थः । 'तपसः—' एतेनैव
 वार्तिकेन कर्णि सत्यप्यत्र तच् न ।

२६७२ । वाच्योक्तभ्यामुद्गमने ॥३१॥२६॥

दो— । वाच्यो कर्मभ्यां कर् इत् स्यात् । वाच्यमुद्गमति
 वाचायते । वाच्मायते । 'जेनाच्चेति वाच्यम्' (वार्तिक) ।
 जेनायते ।

Eng.—Easy.

नित— । अयोऽयौ युजवती ।

२७७३ । शब्देनैकलक्षणात्मकणमिधेभ्यः करणे ॥३१॥२७॥

दो— । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे कर् इत् स्यात् । शब्द-
 करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' (गणसूत्र) इति
 णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दग्रति । 'सुदिनदुर्दिन-
 नीहारेभ्यश्च' (वार्तिक) । सुदिनायते ।

After these (words) ending in the accusative ■ used
 कर् इत् in the sense of 'to do', शब्दायति may be taken as an
 alternative, says the Nyasa (of Jinendra buddhi) with णिच् coming
 in by the ganasutra 'तत्करोति—'. 'सुदिनदुर्दिन etc—' वार्तिके ।

नित । शब्देति । 'कर्मभ्यः' (३१॥२५) इत्यत्र कर्मभ्य इति चरते ।

‘कर्तुः कारक’ (३।१।१२) इत्यतः कारक इति च । तत्र ‘कारणे’ इति क्रियायाः साधकं न तु साधकतत्पार्थक्यम् । तदाह—एभ्यः कर्मभ्यः इति । आस इति—आस इति नामवाचमुच्चारणम् अकारविज्ञापकम् । तद्वैयर्थ्यं विष्णुपक्षस्य भाष्यानामद्वयमिति नान्वेद्यः । ‘यदिनदृष्टिर्न—’ इति—वार्तिक-निर्दिष्टम् । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे—कारणवर्धः ।

२६७४ । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ॥३।१।१८॥

टी—। एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे कारकं स्याद्वेदना-कर्त्तुरेव चेत् सुखादोनि, स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । ‘कर्त्तृग्रहणं’ किम् ? परस्य सुखं वेदयते ।

After these (सुख, दुःख etc) is used the affix कारक in the sense of cognition—provided सुख, दुःख etc belong to the cogniser himself. Thus सुखं वेदयते—cognises or feels pleasure, परस्य etc—here the pleasure does not belong to the agent.

मिति—। सुखादिभ्यः इति । [सुख, दुःख, यत् (उप P) मदन, लब्ध, भक्ष, चवीक, मतीप, कश्च, जपच, लीद—एते सुखादयः] । अतुष्टिः मान-यत् । कर्त्तुः इति प्रथमपदम् श्रुतवर्गीकम् । वेदना च तद्वेषिचोत्थाह—वेदना-कर्त्तुरेव चेदिति । वेदयेति—वेद वेतनाख्यायनिवासेष्विति चौरादिकान् लुप्तप्रत्यये निष्पन्नं ज्ञातव्यं तदर्थः । वेदयते इति—आभातीत्यर्थः । परसेति । इह वसिष्ठं सुखं तद्वित्री वेदनाकर्त्तृतिं वाच्यमेव ।

२६७५ । नमोवन्निवसितस्तुः कारक ॥३।१।१८॥

टी—। ‘कारणे’ इत्यतुष्टेः क्रियाविशेषे पूजायां परि-चर्यायामासर्थे च । नमस्तुतिं देवान् । पूजयतीत्यर्थः ।

वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्तीयते । विस्मयत
इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ।

The affix कश्च् is used (optionally) after the words नमस्
वरिवस् and चित्स् respectively in the sense of particular
affairs of worship, service or attendance and astonishment
due to the चतुर्हति or presence of the term 'करणे' from the
previous rule 'शब्दवै'— (2678). Thus नमस्यति दैवान् etc
चितीयते—it is चात्मनेपदी because चित्स् is क्तिन् and the ईकार
is provided for by 'कश्चि च' (2658). इत्यन्ये e.g. in Bhatti
we have 'ततविद्योयमाचोऽसौ' where असौ refers to the elusive
stag (मायाधम) and चितीयमाच means causing astonishment
(on the part of Rama).

नित— । नमोदरिव इति । नमस्, वरिवस्, चित्स् इत्येतां समाहार-
इत्यात् पञ्चम्येकवचनम् । करण इत्यनुवर्तिरिति । 'शब्दवै'— (१११२३) इत्यत
इति भावः । करणं क्रिया । सा चार क्रियाविशेषस्य साङ्गिका । तदाह—क्रिया
विशेषे इति । क्रियाविशेषे इति विशेषणम् पूजायामित्यादौ प्रत्येकमभिसम्बन्धायै ।
तेन पूजाक्रियायाम्, परिचर्याक्रियायाम्, चाचर्याक्रियायाश्च क्रियायामित्यर्थः ।
एतच्च—'नमसः पूजायाम्' । 'वरिवसः परिचर्यायाम्' । 'चित्स् आचर्ये' इति
वार्तिकतत्त्वज्ञाभ्यस्ये । नमस्यतीति । नमस्त्वतीति । नमस्त्वतीति । 'अरे' पदमित्युक्तत्वात् कत्वविभक्तौ ।
चित्तीयते इति । चित्स्त्वतीति । 'कश्चि च' (२६५८) इति रेचनम् ।
विस्मापयत इत्यन्ये इति । तदा च न्हि—'ततविद्योयमाचोऽसौ' इति । 'असौ
मायाधमचितीयमाचो विस्मयस्तमुपादयमित्यर्थः' इति तत्त्वतोतिनौ ।

२६७६ । पुच्छभाण्डवीवरसिद्ध ॥३॥१२०४

दो— । 'पुच्छादुदसने व्यसने पथ्यसने च' (वार्तिक) ।

विविधं विरुद्धं वीतृत्वेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते ।
परिपुच्छयते । 'भाण्डात् समाचयने' (वार्तिक) । सं-
भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः ।
समवभाण्डत । 'वीवरादङ्गने परिधाने च' (वार्तिक) ।
सञ्जीवरयते भिक्षुः । वीवराण्डङ्गयति, परिधत्ते वेत्यर्थः ।

The affix चिच् is used after the words पुच्छ, भाञ् and वीवर (a rag) under the particular senses expressed by the varttikas 'पुच्छात्—', 'भाञ्जात्—' and 'वीवरात्—'. उत्पुच्छयते etc i.e. wags or moves the tail in various or objectionable ways. समवभाण्डत—सञ्—भाञ् + चिच् + णच् (झृच्) + त, चच् comes in before भाञ् by the saying 'उपसर्गसमानाकारम्—' see ante. चाचनेपद due to क्लृप् of चिच् and णच् due to the retention of चि which is the common name for चिच् and चिच्. Thus 'चिचि—' (2312) and 'चेरनिटि' (2313) apply here.

मित— । पुच्छभाण्डेति । पूर्वपदस्य समासविभक्तौ । 'कचरी' इत्यत्राप्यनुवृत्तिः ।
एभ्यः कर्त्तव्यः क्रियाविशेषेषु लट्समन्वयसमपयेसम—समाचयन—चङ्गेनपरिधानेभ्यु चिच्
क्यादित्यर्थः । उत्पुच्छयत इति । पुच्छं विविधं विरुद्धं वीतृत्वेपणेत्यर्थः । एवमन्यत्र ।
'पुच्छात्—', 'भाञ्जात्—', 'वीवरात्—' इति वार्तिकसमम् । समवभाण्डत इति । सञ्-
पूर्णाद चिच्छन्ताद् भाञ्जशब्दात् 'चिचि—' (२२१२) इति चङ् । 'चङि' इति क्लृप् ।
कृष्णादिति । 'चेरनिटि' (२२१३) इति क्लृप् । 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं घात-
उच्चारणयोश्च प्रत्यये चिकीर्षति प्रथक् क्रियत' इत्याहान् संज्ञात् परमजागमः ।
कचित्तु 'उपसर्ग—' इत्यनुवृत्त्य र्भाञ्जशब्दात् कचरीत्याह । तदनुवृत्त्य । चङागम-
मासं प्रति तस्मात् निमित्तत्वात् । चिच् इत्यनेनैवाचनेपदसिद्धेः । कचारीत्य-
'चेरनिटि' इति चिच्चिचोः सामान्यपठभावे इति तस्यवोधनी । तद्वद्वान् ।

अकारस्यैव तद समर्थ्यात् तु जकारश्च । तस्मान्ननेपठसिद्धिरेव फलमन्यथा चित्त्वेव
विधीतेत्यलमुपवीत्य-हिदावि-प्रकरणम् । 'वीवरादन्ने' इत्यपि वार्तिकमिति
वक्षितम् ।

२६७७ । मुखमिन्द्रियालवशात्तवस्त्रहलकलकततूस्तेभ्यो णिच्
॥२१॥२१॥

दो— । कर्तर्ये । मुखं करोति मुखयति । 'व्रतद-
भीजनतन्निष्ठयोः' (वार्तिक) । पयः शुद्धात्रं वा व्रतयति ।
'वस्त्रात् समाच्छादने' (वार्तिक) । संवस्त्रयति । इत्यादिभ्यो
ग्रहणे' (वार्तिक) । 'हलिकल्पोरदन्तत्वं च' (वार्तिक) ।
हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति । कलयति । मञ्जुहलं हलिः ।
परत्वाद् हृदौ सन्ध्यामपौष्ठवदभावेन अगिव लुप्यते । अतः सम्बद्ध-
भावदीर्घो न । अजहलत् । अचकलत् । कतं गृह्णाति कतयति ।
तूस्त्वानि विहन्ति विनूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः
केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरि । मुख्यादयः 'सत्यापपाश—'
(२५६२) इत्यत्रैव गठितं श्रुताः । 'प्रातिपदिकावात्वर्थे—'
(गणसूत्र) इत्येव सिद्धे केषाञ्चिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि
णिज्जन्यम् । मुखयति भाषयकम् । मिश्रयत्यसम् ।
अच्छायति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्पोरदन्त-
त्वार्थम् । सत्त्वस्यापुगर्थम् । केषाञ्चित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं
करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्धवेद्योरप्यायुग्वक्तव्यः'
(वार्तिक) । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति

विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीक्षयोपगायतुर-
 पवीक्षयति । तूलेनाशुकष्यात्यनुतूलयति । त्वणाश्रं तूलेनाशु-
 चक्षयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेन्याभिययति
 अभिषेणयति । 'उपसर्गात् सुनोति—' (२३७०) इति घः ।
 अभ्यवेनयत् । 'प्राक्सितात्—' (२३७१) इति घः । अभिषिषेच-
 यियति । 'स्यादिष्वभ्यासेन च—' (२३७२) इति घः ।
 लोमान्धनुमाष्टिं अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे—घः । त्वचं
 गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा संनद्धाति सचर्मयति । वणं
 गृह्णाति वणयति । चूर्णैरवधंसते = अवचूर्णयति ।
 इष्टवदित्वतिदेशात् पूर्ववद्भावादयः । एनोमाचष्टे
 एतयति । दारदमाचष्टे दारदयति । प्रथं प्रथयति ।
 वृक्षौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्—अपप्रथत् ।
 मृधुं चदयति । अमिस्वदत्—अमस्वदत् । अशं क्षयं इदं
 अशयति क्रशयति द्रुदयति । अवभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रुदत् ।
 परिरुदयति । पर्यवब्रवत् । ऊढिमास्थत् । औजिदत् ।
 ङत्वादीनामसिद्धत्वाद् इतिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वाभिज्ञोय-
 मद्वित्वे' (परि—) इति त्वनित्यमित्युक्तम् । 'टिशब्दस्य' द्वित्व
 मित्यन्धे—औडिदत् । ऊढिमास्थत् औजदत् औडदत् ।
 'ओः पुणश्च—' (२५७७) इति बर्गप्रत्याहारजयहो लिङ्गं 'द्वित्वे
 कार्ये चावच आदेशो नैति जनयतावुक्तम् ॥ 'प्रकृत्यैकाच्'
 (२५१०) । वृद्धिपुनौ । स्वापयति । त्वां मां वा आचष्टे स्वापयति
 मापयति । मपर्यन्तस्व त्वमी । पररूपात् पूर्वं नित्यंत्वाटिलोपः ।

उद्दिपुको । त्वादयति मादयति इति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात् पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) इति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति श्रमस्तथ्यम् । भाष्यस्य प्रेक्षादुपदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति अस्मयति । खानमाचष्टे ख्यायति । 'नस्तद्धिते' (६७८) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्ति-न्यायेन 'टेः' (१७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात् सम्प्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (६७८) इति नेहाति-दिश्यते । इहनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठेत्यादौ परत्वात् 'टेः' (१७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन श्रुनयतीति रूपमाहः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्त-परिभाषया सम्प्रसारणं नैत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदाषयतीत्यन्ये । नित्यत्वाद्विलोपात् प्राक् सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वक्यं टिलोपः । विदयतीत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्च' प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे—' (८१) इति प्रकृतिभावपक्षे—प्रति अचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत्—समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेऽविलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासितत्वा-स्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्—' (२१८३) इति सिष्णो लुङ्-न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनटिलोपो न । अङ्गवृत्त-परिभाषया वा । चञ्चग्लोपित्वादुपधाङ्गस्यो न । अतितिरायत् । सप्रञ्चमाचष्टे सभाययति । अससभायत् । विश्वद्वाराक्षम् अवि-

विश्वद्रायत् । देवद्राक्षम् देवद्रा-ययति, अदिदेवद्रायत् । अददृक्षम्
 आददद्रायत् । अदमुयक्षम् अदमुआययति । आददमुआयत् ।
 अमुसुयक्षम् अमुसुआययति । चङ् । आमुसुआयत् । भुवं भावयति ।
 अबोभवत् । भ्रुवम् अबुभवत् । श्रियम् अश्रिययत् । गाम्
 अजूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वस्त्रं स्वाश्रयत् ।
 स्वः । अव्ययानां भस्मात्ते टिलोपः = स्वयति । असस्वत्—असिस्वत् ।
 बहन् भावयति । बहयतीत्यन्धे । विश्वतोऽरिति लुक् * । स्वग्विषं
 स्वजयति । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा
 अययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीं पयसयति । इज् टिलोपो
 न । तदपवादस्य लुक् प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं स्थवयति । दूरं
 दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति । दूरमतति
 अयते वा—दूरात् । दूरात् कुर्वतीत्यर्थः । सुमानं यवयति—
 कनयति । 'युवात्ययोः—' (२०१६) इति वा कम् । अन्तिकं
 जेदयति । वाङ् साधयति । प्रशस्त्रं प्रशस्ययति । इह यज्यो
 न । उपसर्गस्त्वं पृथक्कृतेः । वृहं व्यापयति । प्रियं प्रापयति ।
 स्मिरं स्थापयति । स्मिरं स्कारयति । उहं वरयति—
 वारयति । वहुलं वञ्चयति । गुरुं गरयति । वृहं वर्णयति ।
 वृषं व्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्तनामधातु-प्रकरणम् ।

The words कृष् etc. take बिच् in the general sense of 'doing' attached after the special senses laid down in the following Varttikas. 'व्रतान्—' (varttika)—बिच् is used after व्रत in the sense of eating and of refraining from the same. Thus पयः व्रतयति—takes the milk and गृहः व्रतयति—refrains from taking the food prepared by a Sudra. 'यस्यान्—' (varttika)—easy. संवृण्वति—covers with a cloth. 'इल्लदिभ्यः—' (varttika)—'इल्लिक्कलोः—' (varttika)—बिच् is attached to इल्लि (a big plough) and कल्लि (fight) etc. in the sense of acceptance, and इल्लि and कल्लि are to be regarded as यच्चादान by निपातन. Although in यज्जहत् (इल्लि + बिच् + यच् + तिप्) etc. इह्नि (by 'यचो निष्ठा' 7. 2. 115) due to its subsequence to टिलोप (directed by बिच्—3. 1. 21. which has इह्वत्त by 'प्रातिपदिकाहात्यर्थे बहुवचिह्वत्त (गञ्—) under वृत्तिहि) takes effect prior to the latter (टिलोप), yet by इह्वदभाव—यच् (i. e. चा after इह्नि of इल्लि etc.) indeed elides. Consequently, due to यज्जोपि there is no सन्वत्त, cp.—'सन्वत्तुति—' (2316) and दीर्घे by 'दीर्घो सचोः' (2318). But, on the contrary, had there been no यद्वत्निपातन, there would have been, after the इह्नि of इल्लि etc, the elision of 'ए' (by इह्वदभाव) which is not an यच्—consequently, there would have been सन्वदभाव and दीर्घे giving यचोऽहत्त etc, which are not sanctioned by usage. व्रतं गृह्णाति i. e. admits the benefit derived. इत्यस्यैव पठितुं युक्ताः— because both the rules direct the same thing namely बिच्. Though the words कृष् etc. could have बिच् after them by the यज्जहत् 'प्रातिपदिकाहात्यर्थे—' and though these could have been included

under the rule 'सखापमाच—' (2563) yet some of these have been separately enunciated here in order to attach णिच् even when the bases शुभ्र etc. are सापेक्ष or stand in relation with any other word. Thus माचवर्कं शुभ्रं करोति—शुभ्रयति माचवचम् (shaves the head of the boy) and चक्षुः मित्रं करोति—मित्रयत्यन्नम् etc. श्लक्ष्णयति—cleans. लवणयति—adds salts to. But हलि and कलि have been enlisted here to make them चकारान्त. हल्य is mentioned in Sutra 2563 to add the aug. चापुङ् after it and some others there by way of clear expression. सत्त्वापयति—(makes or speaks the truth)—no टिलोप due to चापुङ् । 'अर्थवैदुष्यः—' varṭtika. पायन् etc. relieves (himself) of the bondage. Here काशिका reads the two varṭtikas—(1) 'प्राणादिमोचने' and (2) 'रुपाहर्तृने' । उपवीणयति—sings in accompaniment with a lyre (for another's pleasures). चतुस्तयति—moves (backward and forward) the point of a straw with a bit of cotton (to draw it out). उपश्लोकयति—utters (or composes) verses in praise of another. अभिविषयति—makes an expedition against. 'लक्ष संवरणे'—च; i. e. the word लक्ष is derived with the affix च directed by 'पु' सि संज्ञायां—' (3296). Then add णिच् after it. संवर्मेयति—arms himself with an armour. चक्षुःहन्ति—destroys with darts. काशिका reads चक्षुःहन्ति । Here रुचयन् being referred to (cp. 'प्रातिपदिकादालोप—') we have पु' वदमान etc. (cp.—'इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पु' वदमान-रभाव-टिलोप—किञ्चतुल्लोप-मस्य-कदाचार्थ-मसंज्ञा-वदकमानसि स्तुः—पुरादि) । Thus एतयति—एनी is the fem. of एत (a kind of colour cp.—'वर्णादिमुदात्तात्—' 496); शरदयति—दरद is the name of a person or king—सखापम्य पुमान्

दासः (with चच् whence by 'सत्त्व' (1196) we have दास in feminine and by पुंस्त्वभाव दास again. Without पुंस्त्वभाव it would give दासि which is not intended. प्रयुज् i. e. प्रयुज् आचष्टे. Similarly—elsewhere. टिक्तीप L. a. the elision of टि which is the सत्त्व here is effected after or before the इङ्गि in प्रययति, रभाव of च् being provided for by 'र षतो इत्तादेशोः' (1785) चपिप्रयत्—चपप्रयत्—the former is effected in the case of इङ्गि—where there being no चङ्लोप 'सन्वतः' (2317) takes effect; no होर्त्वे because the चञ्चास 'चि' is वृद्ध due to the संयोग 'च'; and the latter is effected when there is no इङ्गि where there being चङ्लोप 'सन्वतः' fails. परिउदयति etc.—the base is परिउद् whereof परि = set apart when any radical operation takes place, cp. 'उपसर्गसमानाचारम्—' etc. कङ्गिनाञ्जत्—here आञ्जत् is the कृत् form of आचष्टे। कङ्गिनाञ्जत्—कृत् form of कङ्गि which is derived with क्तिन् (उङ् + क्तिन्) by 'हो षः' (324—8. 2. 31), 'अवस्योः—' (2382—8. 2. 40) 'हृन्ना ह्रः' (110—8. 4. 41) and 'हो षे लोपः' (2335—8. 3. 13)—हल—धल—हल—हलीपाः। Now कङ्गि + चिच् = कङ्गि by टिक्तीप—कङ्गि + चच् तिप्—चाट् ऊङ् हति चत्;—इति by 'अनादेशितोयिस्' = duplicated due to the invalidity of हल, धल, हल and हलीप. Here it cannot be argued that as हल has to be operated, so हल etc. will not be considered as invalid due to the existence of the परि—'पूर्वभावविद्यमानदिर्बचने'। For this परिभाषा is अनित्य or provisional only and therefore does not apply here. Then comes in हल of the चञ्चास by 'सन्वतः' (2317) and वृत्त by 'ऊहोयः' and also हल etc. again along with चिक्तीप by 'होर्त्वे' (2313).

इत्यात्मन्—cp. 'न म्हाः— (3446). इत्यन्ते—i.e. कौशट and others,
 भीषिडन्—by झञ्झ and इडि. भीषिडन्-भीषिडन्—here in both the
 cases the इकार of बिच्, is not heard because इत् or इ is
 duplicated before the operation of बिच् due to the prohibition
 'विलि चार्थे—' which has been expressed (by Dikshita) under
 ऊय (1889—Root No.) परिहासे—under चुराहि on the occasion
 of the formation of चीनन्त् । The word 'स्' in बिच् will not
 undergo टिलोप but will retain its primitive character by
 'प्रकृत्यैकाच्' (2010) due to its being एकाच् or monosyllabic.
 Thus it becomes 'स्त्राप्ति' by इडि and पुक् । स्वापयति, मापयति (speaks
 of you and me)—Here by 'प्रत्ययीत्तरणद्वयोश्' (1373) we have
 स्व षद बिच् and म षद बिच्. Now टिलोप due by इहवदभाष्य being
 निव्य takes effect before परद्वय due by 'अतो गुणे' (191—6. 1. 97)
 though the latter follows upon the former. Thus we get स्वाप्ति,
 माप्ति by इडि and पुक् ('अथो—' 254 and 'अतिङ्गो—' 2570). But
 स्वादयति, मादयति are (more) grammatical by उपचाहति as परद्वय—
 is an अन्तरङ्गविविचि which therefore taking effect there is no chance
 of टिलोप due to the influence of प्रकृतिभाष्य by 'प्रकृत्यैकाच्' (2010).
 Nor is it to be mistaken that प्रकृतिभाष्य has been refuted in the
 भाष्य ; for the भाष्य—defends in different way only the particular
 instances as प्रेक्षन्, प्रेक्ष् etc. (but does not thereby rejects
 प्रकृतिभाष्य—see भाष्य in निव्य—. It is important to note that
 Nagesha is opposed to the above view of Bhattoji). युष्मान्वाच् वा,
 similarly in the case of युष्मान्वाच् वा । यादयति—यन् + बिच् + यप्
 सिप=य दयति due to टिलोप by 'अचहिते' (679) (Although यन्

is एवाच् and इहवदभाव is present yet) प्रकृतिभाव due by 'प्रकृत्यैवाच्' (2010) does not take effect—for by the maxim 'यैनं नामान्तिचो न्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्'—'an injunction proceeds on the authority of that (very) statement (by which it is ordained.) even if it is intervened by another rule or operation the application 'whereof is unavoidable (नामान्तिः)'—it (प्रकृतिभाव) bars the rule 'टि' (2010) only which is invariably present after it and not the rule 'नसहिते' which is not so. अन् being असंज्ञक, gets - सम्प्रसारण by 'अनुवमचो नामतद्विते' (362). Thus we have एह चति (Note that अन् gets सम्प्र. due to स्वानिवदभाव or चहित्व of टिलोप effected by 'नसहिते' (6. 4. 144) which falls under 'असिद्धवदवाभात्' 6. 4. 22). Then by 'असौ निष्पत्ति' and 'एवोऽयम्'—भावयति । But others hold that 'नसहिते' has not been (intended to be) transferred to the case of अन् + चिच् as it (अन् + चिच्) necessitates इहवदभाव and) as 'नसहिते' is not seen (to apply) in the case of इहन्. for in the cases of वदित्व (चतित्वेन वदत्ता or वदवित्) etc. the rule 'टि' only takes place. And therefore there is no टिलोप as 'टि' is barred by 'प्रकृत्यैवाच्' । Thus by प्रकृतिभाव, सम्प्र. and वृच we have अनुवति according to them. विवयति—according to some who hold that सम्प्र. here does not take place due to the अङ्गत्वं परिभाषा ('अङ्गत्वे पुनरेव भावयति'—i.e. one अङ्गकार्ये having taken effect another will not do). Thus the अच् of चिच् eliding by टिलोप, the च् of चिच् will not have सम्प्र. by 'असौः सम्प्रसारणम्' (435)—while others say that विवयति—is the result of चिच् + चिच् by सम्प्र. (after टिलोप) which (सम्प्र.) comes in

by 'नलोपः—' due to the अविच्छेद of टिलोप ('टि' ६. ४. १५५). इति etc as before ; others, however, hold that विद्यति is the (grammatical) form—for सप्तमस्य being निष्, takes effect before टिलोप and being चत्वरस्य, पूर्वद्वय steps in and finally टिलोप i.e. the elision of चच्. The former (विद्यति), however, is regarded, says Nagesha, as correct. लोपयति—लदच् (लद—चच् + क्तिन्—नलोप by 'अभिहितान्—' ४१५) + चिच् etc. = (लद) चच् इ, चति due to the segregation of लद by 'चपसर्गं समासाकारम्—' = (लत्) ईचि चति by 'लद ईत्' (४१०) = लोपयति with लद prefixed and गुच by 'सार्ध—' (२१६४)—Here there is no टिलोप due to 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) which applies after the separation of लद । लद्विचत्—लृङ् separation of लद etc as before ; duplication of चि due to the prohibition of विलोप by 'द्विवचनेचि' (३३४३) ; इति and विलोप in the सप्तमस्य । प्रतीचयति—प्रत्यच् (प्रति-चच् + क्तिन्) + चिच् etc.—च of चच् elides by 'चचः' (४१६) and इ of प्रति is lengthened by 'चौ' (४१७). Similarly लोपयति : तिदाययति—तिर्यच् + चिच् । Here तिरच् of तिर्यच् is an अवयव and not चपसर्ग ; so it is not segregated, consequently there is no प्रकृतिभाव for तिर्यच् is अनेकाच्. Now 'प्रकृत्यैकाच्' not applying we have टिलोप or the elision of चच् due by इद्वद्वद्भाव in connection with चिच्. Again, although अचि i. e. चच् disappears by टिलोप, yet this टिलोप or अचत्तोप being असिद्ध or invalid due to the अविच्छेद (of the affix चिच् which is the cause of टिलोप), we have तिरि in the place of तिरच् (by 'तिरसकियैकोपे' —४२३). And the first टिलोप (effected by 'टि' ६. ४. १६३) being असिद्ध by 'अभिहितान्—' (६. ४. २२) by the analogy of the लृङ् or elision of इ coming

after चिन् (in चपाचिन्तयन् where the तस्यल् eliding by 'चिन्तो लुक्', (2329—6. 4. 104), the तस्यल् of the त्व does not again elide by the same, due to the interposition of the first तस्यल् which is चसिह्. Thus here there is no टिलोप i.e. the elision of ह् of तिरि (by 'टि'). Or—the टिलोप (and) may be forbidden by the चङ्गहसपरिभाषा or 'चङ्गहसे पुनर्न चाविधिः' (see ante). Thus तिरि + चिन् = तिराचि by इङि and चाद्यादेश then युच् etc. in con. with यच् तिप्. And in चङ् there is no उपधाङ्गस (due by 'चङ् उपधायाः—' 2316) on a account of—चङ्गोपिल्ल of तिरि (though, strictly speaking, there is no चङ्गोप here but the root चङ् itself elides yet the elision of 'च' along with it ('चङ्') is regarded as an emblem of चङ्गोप)—चितिरायन् by इङि etc. as before. सप्तासम्—the base is सप्तास (सह—चच् + क्तिन् by 'सहस्य सप्तिः' 422) cp—Amara also —

‘दीवानश्चति दीवद्राक् विचद्राक् विचवश्चति (च ?) ।

यः सप्ताश्चति सप्ताक् स स तिर्गङ् वसिनोश्चति ॥’

अमरकोषविशेषनिघ्नो प्राचिर्गङ् ।

सधावचति—the base is सप्ति—process as in तिरायचति । अससधावन्—duplication of सप्ति because सह is not an उपसर्ग; hence ‘उपसर्गसमावाकारम्—’ does not apply here. विचिविचद्रायन्—duplication of विचद्रि formed by ‘विचङ्गहस्योच टिरदि चस्यतावप्रत्यये’ (418) which directs चद्रि in the place of टि of विचक् (and दीव). Similarly चटिहिवद्रायन् । आदददुद्रायन्—duplication of अददि (अदन् + अदि + चच् + क्तिन् = अदद्राच् = अददि by टिलोप) आददमुद्रायन्—आसुमुद्रायन् duplication of दत्त and सु res-

pectively. Though 'सु' is असिद्ध or invalid, yet it gets हित by 'पूर्वप्रासिद्धीयमर्हन्वन्' (परि—) see also :—

‘अदघोऽर्हः’ इत्यन् सुत्तं शिचिदिच्छन्ति कलवत् ।

शिचिदन्वसदेशस्य नेत्येतेऽर्हि ह्यस्यते ॥

under ‘अदघोऽर्होऽदुहो नः’ (419—8. 2. 80). असिद्धवत्—by ‘घोः पुयञ्जि—’ (2577). अनुभवत्—हित of सु—अभासकार्य—चिच्कार्य—In the लघुरस्य—निक्षीप—उपधाङ्गः । Similarly अशिनवत् here in both the cases ‘घोः पुयञ्जि—’ does not apply. अनुवत्—the base is सो which becomes गु by ‘ङ्गः’ (2180) and ‘एव इङ्—’ (323) and then दोर् (य्) by ‘दोर्हो लघोः’ (2318). Similarly अरीरसत् and अनुवत् । सप्तमवत्—the base is सप्त (an excellent horse); स is set apart by ‘उपसर्गसमानकारम्—’ and स is doubled by ‘अजाद्वितीयम्’ । अन्यमानम् etc—hence the टि (अर्) of सत् elides because there is no chance of ‘प्रकल्लिकाच्’ (2010) which forbids ‘टि’ (1786) only. असिद्धवत्—the former is by हित of सत् due to the saying ‘आवच आदेशो न हिले काले’ (ante) which prevents the टिङोप in con. with णिच् whereas the latter is by हित of छि (by टिङोप and application of णिच्) according to those who hold that the टिङोप or the elision of अर् (of सत्) is not an अजादेश । वङ्गम् etc. i.e. वङ्गम् आचष्टे—भावति by ‘वङ्गोऽपि स च वङ्गो’ (2017) but the ang. ‘यिट् directed by ‘इहस्य यिट् च’ (2018) does not come in, for the term ‘इहस्य’ (प्रातिपदिकान्तार्थे बहुल-मिहस्य) implies that the operations, due in इहस्य, are to be transferred (अतिदिश्यते) to चि and not ‘that the opera-

tions laid down for इट् are to be transferred to ङि also. बह्वयति—this is according to others who hold that बह् will not be replaced by the सूभाव also. अजयति—by 'विस्मृताहुंक्' (2020). इट्ति ('अचो जिञ्जति' 254) due to its being enjoined by pronouncing the same (इट्ति) and thus falling under the परिभाषा—'संज्ञापूर्वकनिर्देशनिष्पत्त्यम्' (98) or when that which is enjoined is denoted by the technical terms such as गुण, इट्ति etc in the rule—the rule is not valid everywhere. Similarly—अजयति, अगिञ्जयत् as before. पयस्यति—elision of विन्. But (after this) the टि or चस् of पयस् does not elide by 'टि:' (1/86) as 'विन्मनो:' supersedes 'टि:'. स्यवयति—by the elision of 'ह' and गुण of ल of the base स्यूञ् by 'स्यूञ् हूञ् यवञ्जस्य' चिप्रचुदासा यथादिपरं (सुप्यते) पूर्वस्य च गुणः' (2015). And after गुञ् there is no इट्ति by the अङ्गहन्तपरिभाषा or 'अङ्गहन्ते पुनहं'. सावयति:'. साव' वटि—here हूयति is the locative of हूयत् formed in con. with यट् attached to the base हूयत् which again is formed by क्त्विप् in the sense of हूयमयति or अयवे (i.e. गच्छति). नैदयति—सापयति by 'अनिकृषाटयोर्नैदसाधी' (2041). इट्—i.e. in प्रवस्य there is no 'अ' by 'प्रवस्यस्य सः' (2009), nor 'अय' by 'अय च' (2011) as प्र the उपसर्ग is segregated in the occasion of operation, cp.—प्रायश्चस्यत् etc. ज्वापयति—वर्षयति by 'हङ्गस्य च' (2013). दिवत् etc by the rule 'प्रियक्षिपस्त्रिषोडशङ्गुलसहस्रहृदयदीर्घ-हृन्दास्वासां प्रक्षय्यन्वैङ्गिगवैर्मितपट्टाचिह्नाः' (2016) and इट्ति and पुञ् ।

Here ends the नामधातुप्रकरण or the chapter on nominal bases under 'सिद्धन्त'.

मित—। मुञ्चोत्यादि। 'शब्दैर'— (२।१।१७) इत्यतः 'करके' इत्यनु-
वर्तते। तेनापेक्षितमात्रं प्रत्ययान्त—कृत्येति। एतच्च क्रियासामान्यं तद्विधेरी-
—भोजनादिः। प्रतादिति—वार्तिकम्। तसिद्धस्योक्तिरिति—(भोजने च) भोजन-
निवृत्तौ चेत्त्वर्थः। यद्वाच्यं तदयतीति—वर्ण्यं यतीत्यर्थः। वृत्तादिति—वार्तिकम्।
संयत्तवतीति। वक्ष्येति समाच्छादयतीत्यर्थः। वृत्तादिति इति, इति कलोरिति
च वार्तिकद्वयम्। मञ्जुलमिति। कश्चित् पुनर्यत्वं तथा चाभरः—'सम्प्रसार-
मित्यपात् कश्चिसंस्तोऽसंयुगाः'। परत्वादहदाकिति—'मुञ्चमिच्छ'— (२।१।२१)
इति द्वि विजि विधीयते। तत्र च 'प्रातिपदिकात्'— इतीष्टवद्भावाः। स च इति-
कलोऽङ्गकलयोर्वा टिषीमे हेतुः। तदपेक्षया 'चो विवृति' (२५७—७।२।१५)
इति ङङि पञ्च। अतश्चोपान्तात् प्राक् ङङा इत्यस्ययोः (भदन्तयोः)
आकारान्तत्वं भवति। स आकारोऽन् भवति नृप्यते च स एव आविष्टवद्-
भावेन। ततश्च अङ्गोपिप्तात् 'सन्वद्वधुनि'— (२२१६) इति न प्रवर्तते। न
च 'सन्वतः' (२२१७) इति। नापि 'दीर्घो'— (२२१८) इति। अत आह—
अतः सन्वदित्यादि। इत्यकस्योपरिगदन्त्यत्वे ॥ इतिः कश्चित्पत्ययोः 'चो विवृति'
इति ङङा ऐदभत्वे तस्य (ऐकारस्य) च आविष्टवद्भावेन खोपे अङ्गोपिप्ता-
भावात् 'सन्वद्वधुनि'— इत्यस्य प्राक्प्रा सन्वद्वधुनिः अङ्गीकृत्यत्वात् अर्धोक्त-
वित्यनिष्टे स्यादित्यवगम्यम्। कृतं शृङ्गातीति—'उपकारं श्रुीकरोतीत्यर्थं' इति
तत्त्वबोधिनी। यदितुं युक्त इति—'एकस्योक्त्यर्थे साधवादिति भावः। ननु तदपि
न कर्तव्यं 'प्रातिपदिकात्'— इति गणसूत्रेकेकेलसिद्धिरित्याहङ्ग आह—विधाधित्
मङ्गलमिति—मुञ्चमिच्छादीनामित्यर्थः। सापेक्षेभ्योऽपीति—विशेषणविशिष्टत्वेन चसम-
र्थेभ्योऽपीत्यर्थः। सापेक्षत्वेनैव सदाशब्दं कर्मयति—माप्यवकमिच्छादिना। अयं भावः
—'समर्थः पदविधिः' इति न्यायेन यथा महान्तं पुनर्मिच्छादीनादी पुनीयतीत्यादि
कृतिर्न भवन्ति किन्तु वाक्यस्य तथा चिन्तनस्यापि समान्यमङ्गीकृतात् अप्यवकं मुञ्चं
करोतीत्यादीनां भविष्येयानां कृतिर्नास्तीत्यर्थः। यदा तु मकरस्यादिना माप्यवकमेति
ज्जायते तदैव मुञ्चं करोति मुञ्चयतीति 'प्रातिपदिकात्'— इत्यनेन कृतिः स्यात्।

तदेवं सुखयति मावयन्नित्यादी 'प्रातिपदिकात्—' इत्यस्मात्तः 'सुखयिष्य—'
 इत्यारभ्यत इति । सुखयतीति—परिष्करोतीत्यर्थः । सुखयतीति—सुखययुक्तं
 करोतीत्यर्थः । अदन्तार्थमिति—न तु सावित्राभ्यामपि विजयमिति भेदः । तत्
 करोतीत्येव सिद्धे 'सत्यापपाय—' इत्यत्र सम्यद्वचनं व्यर्थमित्यामन्त्रा आह—'सत्यस्येति ।
 कैवालिखिति—प्रायादीनामित्यर्थः । अयं वेद्योतिरिति—वार्तिकम् । पायं विस्त-
 रयतीति । 'पायाद विनीचने' इति 'रूपादुदर्जने' इति च काशिकायाम् ।
 सत्यापयतीत्यत्र आपृक्स्वामर्यान् टिळोपः । 'लघ संवरणे च' इति—चत पुंसि-
 संज्ञायाम्—' इति चतस्य इति भावः । 'लघ' इति चतस्ययानोऽकारान्तरः ।
 चवध्नं स्य इति । चवध्नं स्यतीति तु काशिकायाम् । इष्टवद्विषयतिङ्मादिति—
 'प्रातिपदिकाद्वात्यर्थे' बहुलमित्यवच्छेदनेनेत्यर्थः । पुंवदभावादस्य इति—आदि-
 पदेन रत्नावटिळोप—संज्ञादयो ज्ञाताः । एतस्य चिच्प्रकरणे (पुत्रादौ) उत्त-
 रजिति तर्कवद् दृश्यम् । एतयतीति—एत इति वर्चमादि प्रातिपदिकम् ; तस्य
 'वर्णादुद्गुदात्तात्पवसो नः' (४२६) इति ऊपि नकारादेशे च एतौ इति भवति
 तस्य णविष्टवदभावेन क्रीड्नाकार्योर्भिर्हतिः । एतच्च णविष्टवदभावाद् टिळोपेन
 क्रीड्निष्ठस्य तत्सन्निवोगविष्टस्य नकारस्यापि 'संनिवोगविष्टानामन्वराभावे
 उत्तरीरम्यमायः' इति न्यायेन निवृत्तिरिति पुंवदभावाभावेऽपि एतयतीति विध्यतीति
 मनुजः । पुंवदभावस्योद्गुदरचान्तरमाह—'दारदयतीति । इष्टइति कश्चिदुज्जिति
 तस्यमव्यं पुमान् दारदः । 'दाज् मगधकलिङ्गपुरमसादण्' (११८८) इत्यम् ।
 तस्य स्त्रियाम्—'चतच' (११८६) इत्यसौ कृत्ति ददद् इति । यामाचटे
 इति ददद् + चिच् + चप् तिप् इति कृते णविष्टवदभावान् पुंवत्वेन ष्योक्तुम्
 दारद इति । तस्य टिळोपादिना दारदयतीति । पुंवदभावाभावे तु टिळोपेन दद-
 यतीति स्यादिति भेदः । पूर्वमेव तु न्यायम् । इदौ सत्याजिति—'चचो चिचति'
 (अ० ११५) इत्यस्य परत्वाद् इदौ ज्ञातार्या टिळोपेन औकारलोपेऽज्ञातार्या इदौ
 टिळोपेन लकारलोपे प्रयस्यतीति भवत्येव । 'र पठती—' इति उभावः । एवं
 इतिपक्षे चन्लोपाभावेन सन्वत्वाद् 'सम्पत्' इतीति चपिप्रयस्यति । इत्याह

संयोगपरतया लघुत्वाभावेन 'दीर्घो लघोरिति दीर्घो न' इत्याभावपक्षे तु लकार-
 चापेनाग्लोपितत्वं सम्बन्धाभावेन इत्याभावः । पूर्ववदक्षुत्वाद् दीर्घाभावश्च ।
 पूर्वस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घ इति नञित् । तत् प्रमादिकर्मवैतुर्पित्यम् । एवम्
 च निम्नदत्—असमददिति । परिग्रहयतीति—स्वात्म्येकः परिग्रह इति प्राप्ति-
 पदिकम् । अत्र सुडादौ 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदम्'—इति प्रयोष्यमिति दिक् ।
 कश्चिन्नाश्वदिति । ऊदिरिति कश्चातोः तिङ्प्रत्यये परे 'होः', 'क्षप्रत्ययोः—'
 'ह्युमा ह्युः', 'हो देवोपः' इति उलपलपुलउषीदिषु कर्तृषु रूपम् । उवादीनां
 पूर्ववासिहोयत्वेन अशिङ्गत्वाद् ऊदयतीति यपि । अङि तु भीजितइति । तत्र
 प्रक्षिप्ताभाह—उवादीनामिति । इति गम्भसीति—उवादिनिङ्गत्वा तदैव परि-
 श्रितिः । नन्वत्र द्विवचनस्य कर्तृत्वतया 'पूर्ववासिहोयम्—' इति परिभाषया
 उवादीनामशिङ्गत्वं न स्यादित्याशङ्क्य आह— इति त्वनिष्पन्नमिति । अतएवात्र
 न प्रवर्तते इति भावः । एतच्च 'न ज्ञाः—' (२४४६) इत्यधीकम् । तदेवं
 इतिशब्दस्येव द्वित्वेऽभासकत्वात् नुल्लेखः । अन्तरस्यैव दत्तादि । निषासासिङ्गत्वादभ्यासस्य
 दीर्घो न । एवं मतान्तरीये कश्चिद्वदितोऽयम् । अत्र भीजितत्—भीजितदित्यात्र शिञ्-
 निमित्त इकार नूयतेत्याशङ्क्य आह—'होः प्रत्यय—' इति । अत्र यद्वत्त्वम्
 तत् पूर्वस्योक्तमित्याहम् । पूर्वस्य इत्येवञ्च द्वित्वम् । अन्तरस्य उभयस्यैव विवेकः । अत्राप्ये
 इति । अशब्दस्यैवाश्वत्वेन 'प्रकृत्यैकाच्' (१०२०) इति प्रकृतिभावे टिलोपान्नायाद्
 उङिः । ततः 'नलिङी—' (२५७७) इति पुङ् । लापयवीत्यादि । 'प्रत्ययो—
 लपयदीय' (१९७२) इति अपर्यन्तयोः लनी । तदेवं ल अद् णिच् इत्यादौ स्थिति
 'अतो नुवे' (१८१—६।१।२७) इति परस्मै टिलोपान् प्रागुपस्थिते आह—
 निष्पत्तादिहोप इति । लादयतीत्यादि । अष्टं सूत्रे । अन्तरस्यैवाहिति । न च
 'वाप्यादाङ्' 'वलीयः' इति व्यासेन टिलोपस्यैव प्राक् प्रकृतिरुचिरेति वाच्यम् । वल्गा-
 नित्यत्वादिति भावः । नावीयस्य 'अनित्यत्वाद्यर्थे—' अन्तरमानान्नावात् व्याश्रयेऽपि
 इत्याय उवादी तत्प्रवृत्तेश्च आद्यमेव (लापयतीत्यादि) नाव्यभि'त्याह । भावस्येति ।
 अत्रभाष्ये प्रथान् । अह । अत्रान् । अह'त्यादिम उदाहरणविज्ञेया अकारोच्चारण-

सामर्थ्यादिजानुद्धारणसामर्थ्यात् 'प्रकृत्यैकाच्' इति विहितं प्रकृतिभावं विनैव साधितम् ।
न जेतेन प्रकृतिभावः प्रत्याख्यातः इति वक्ष्यं 'निगमयितुं' स्वापयतीत्यादौ प्रकृति-
भावस्याप्यप्रकृतात् । 'अन्तरेषापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यती'त्यपिशब्दप्रयोगात् ।
अथवा अन्तरेषेवेत्येवमप्यनेन प्रयुज्यतेति भावः । 'नारीशब्द' 'प्रत्याख्याने एव
भावतात्पर्यमित्याहुः' इत्याह । इदमत्र भाष्यम् (प्रकृत्यैकाच् (६।४।१६९) इत्यस्य) :—
“अथेष्टेभ्यः प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् । प्रीयान् । मेष्टः । मैतदक्षि । प्रादोनास-
दिङ्ख्यात् ('असिद्धवत्—' इत्याभेयत्वेनेति भावः) न भविष्यति । इदं तर्हि ।
प्रीयान् । श्रेष्ठः । 'प्रकृत्यैकाजिह्वेभ्यः' 'चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्याद्वचनात् प्रकृति-
भावः' (वार्तिक) । प्रकृत्यैकाजिह्वेभ्यः च चित्तम् । किं कारणम् । एकाच
उच्चारणसामर्थ्यात् । अन्तरेषापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति । विभक्त्योर्लुगधे
प्रकृतिभावो वक्तव्यः । अस्मिन्तरः । अजीयमित्यादौभ्यलम्' । युवामाद्यो वेति ।
'अन्तरङ्गानपि विधीन्' इतिरुक्ती लुगभावेति । इति न्यायेन 'युवादी' इत्यादीश्च न ।
कुक्का मृगजात् । युष्मान् चक्षान् वेति विचक्षेऽपि कथं तुल्यम् । शान्वयतीति । अन्
पिच् एप् तिङ् इति स्थिते 'नक्षत्रिते' (६७८) इति टिस्रोपात् एप् चति इति
स्थिते 'नक्षत्रित्वत् प्रातिपदिकत्वं' इतीहवक्ष्येन अनुसृतत्वात् 'अनुवसद्योनामनक्षिते'
(२६२) इति सम्प्रसारणे कृते ह्रस्वादिप्रत्ययसङ्गतयोर्धोक्तं रूपम् । ननु अत्रित्यस्य
एकाच्त्वात् 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) इति प्रकृतिभावः सादृश्यामक्यं चाह—
प्रकृतिभावस्तु नेति । इत्यस्यैव बाधक इति । न तु 'नक्षत्रिते' इत्यस्यादौ नोपकारार्थः । येन
नाप्राप्तिव्यायेनेति—'येन नाप्राप्तिर्नैव व्यवहितेऽपि वचनप्रानाच्छातम्' इति प्रकृतिभावस्तु
नेति प्रूणे बाधकम् । येन विधिना न अप्राप्तिः किन्तु प्राप्तिरेव अप्रतिर्याप्यप्राप्तिरित्यर्थः ।
अथनत प्रत्ययः—'नक्षत्रिते' (६।४।१६४) । 'टि' (६।४।२५५) । 'प्रकृत्यैकाच्'
(६।४।१६६) इति । टेरितिचान्न, अपरिहार्यप्राप्तिव्यवहारेण व्यवहितेऽपि प्रकृत्यै-
काजिति तस्यैव बाधकम् । अथनत स्पष्टार्थः—अथ यद् 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रकृति-
भावस्तत्र 'टि' इत्यस्य प्रहर्गिर्न तु 'नक्षत्रिते' इत्याद्यापि । अजिह्व—इत्यादौ तस्या-
प्राप्तेति भावः । तत्तथा (प्रकृतिभावः) 'नक्षत्रिते' इत्यस्य न बाधकः । तस्य

प्रकृतभावात् । प्राक्स्थेयं हि प्रतिषेधो युज्यते न तत्प्राप्तयेति । सतात्परि तु प्रकृतत्वमे-
वेत्याह—अन्ते इति । अन्ते इत्यस्य आहुरित्यनेनात्ययः । इष्टमीति । यथा सजिष्ठ ।
नक्षिष्ठेत्यादी । युगयतीति—अनेन टिष्ठीमाभावात् सम्प्रसारणनुवादादेशेषु रूपम् ।
एवं स्थिते पूर्वमेव न्याय्यं रूपं न तु परमिति बोध्यम् । न च टिष्ठीपे सम्प्रदानभावात्
'अयम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः कथमिह सम्प्रसारणमिति वाच्यम् ? स्थानिवद्भावेन सत्यपि
टिष्ठीपेऽप्यस्यैव लाभादित्यन्वयम विचारः । विदधतीति । विदधुम्यदाचौ टिष्ठीपः ।
ततो चिचि गुणं प्राप्नोत् । इदमेव रूपं न्याय्यं न त्वितरे इति नागेशः । 'अतोः
सम्प्रसारणम्' (४३५) इति सम्प्रसारणनु त्वेवाह—अहोहोति—'अहोहोति
पुनर्ह' तावमिति' इति परिभाषा । 'अहो अहोभिकारे णो निधत्तं यत् कार्यं तस्मिन्
सति पुनरन्वयस्य अहोकार्यस्य णो प्रवृत्तौ अविविधविधानं भवतीत्यर्थः' इति नागेशः ।
अतएवाह टिष्ठीपेरुपाङ्गकार्यं कृते पुनः सम्प्रसारणरूपं कार्यार्थान्न न । नित्यत्वादिति ।
'अहोकारस्य वापुनरन्वयं विधिरनित्यं' इति व्यावादित्यर्थः । टिष्ठीप इति—एवं प्राप्तस्य
'विदधुस्' अन्त्यस्य चोोप इत्यर्थः । अन्त्यस्य समानम् । उदीचयतीति—उदीचयतीत्यर्थः
क्रिन्प्रत्यये 'चिचिदितान्—' (४१५) इति गङ्गोषे 'उदध्' इति प्रातिपदिकम् ।
उपसर्गसमानाकारम्—' इत्युक्तः । इत्युक्तत्वा 'अचः' एकाचत्वेन प्रकृतिभावात्
टिष्ठीपः । 'अचः' (४१६) इति वाधित्वा 'उदध्' इति (४२०) इतीत्यम् । गुणादि
प्राप्नोत् । उदीचिचत्—तुकि 'द्विचयतीति' (२२४२) इति शिष्योपस्य निवेचान्
चिच्यन्त्यस्य हितम् । अतएवस्यैव टिष्ठीपः । अन्त्यस्य प्राप्नोत् । प्रतोचयतीति ।
'अचः' (४१६) इत्यतोपे 'च'मिति (४१७) दोषः । अन्त्यचिचत्—प्रति चचिच-
दिति । सर्वं स्पष्टं सूचि । पूर्वम्, 'अचः' (४१६) इत्यकारलोपादुत्तं चिच्यन्त्यात्
प्रागद । हित्वादि । न चान्न आहुरित्यादादिन चोोपस्यतिष्ठत्वाद् अकारमः न स्यादिति
वाच्यम् । स्थानवत्त्वात् । तथाहि चिचिमितोऽलोपः अकारमभ्यु सुक्निमित्तः ।
'आहुरित्यादी तु न तथेति भेदः । समीचयति—अन 'अम्' इत्युपसर्गः । यस्य 'समः
अनि' (४२२) इति समादिभः । अ च प्राप्नोत् इत्यम् निधत्ते । तिरारयति—
'तिरारयति चोोपे' (४२०) इति तिर्यादिभ्ये किरिस् इत्यस्यान्वयस्यैव उपसर्गत्व-

आवात् पृथक्कृतैरप्यभावः । कृत्यायादीषी । ननु अस्ती सम्बन्धेन तिरस्त्रिर्वादिभ्यः ।
 न तु तद्वन्निमित्तम् । अत्र च एकाचूलाभावेन प्रकृतिभावात् इष्टप्रकृतिभावेन टिलोपात्
 'चच्' इत्यस्य अपङ्गारे (लोपे) सति 'तिरस्त्रि' इत्यादीषी न स्यात् इत्यत्र चङ्—
 बहिरङ्गलेनासिद्धत्वादिति—टिलोपस्येति शेषः । सङ्घि विनिमित्तः । धिञ् प्रत्यय-
 सामसतोबहिरङ्गम् । ततश्च 'चचिङ् बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धम् । 'तिरि' इत्यस्य तु
 सूत्रमिति कलेनान्तरङ्गत्वमिति बोध्यम् । ननु विद्येच् + चिच् इति स्थिते टिलोप-
 निर्व्यादेवतोः कृतयोः 'तिरि चि' इति आत्ते पुनटिलोपः स्यादित्याशङ्क्य भाङ्—चिचो
 सुङ्गन्त्यायेनेत्यादि । यथा—'अदाचितराम्' इत्यत्र 'चिचो सुङ्' (२३२८) इति चिचः
 परस्य तयश्चस्यैव सुङ् भवति न तु तत्परम्यस्यापि, प्रथमकृतोऽसिद्धत्वेन (६।३।१०४)
 स्ववधानादप्रकृतेश्चङ् इति विभावः । अङ्गठनेति—एतदुक्तम् । अङ्गि अङ्गोपिप्प्लादिति—
 यद्यप्यत्र विभिन्याङ्गोपिलं नास्ति तथापि अद्यतिसङ्घितस्याकारस्य लोपमादाद्यैव तदुक्तम् ।
 उपधाङ्गस्यो नेति—'नाम्नोपिप्प्लासूदिताम्' (२५०२) इत्यनेन । अतितिरासदिति ।
 तिरिङ्गस्य हित्वम्, समावयति—'सङ्घस्य सङ्घिः' (३२२) इति सङ्घादिभ्यः, अन्यत्
 प्राप्तम् । असंसंधाद्यन्—सङ्घस्यस्य अप्यवलेन पुष्करपाभावात् सङ्घिप्रत्ययस्य हित्वम् ।
 अविविषद्भावदिति । 'विष्वच् दीव्योच्—' (३१८) इत्याद्यादिभ्यः प्राप्तम् । चिचि
 (चपि) तु विष्वदाद्यस्येति । आदिदत्ताद्यदित्यादि—एतत् सचे सुप्रप्रकरणे—'अदतोऽ
 सेदादुतो सः' (३१८) इत्यत्र इतिपयस्याप्याभावात्तरे 'अदयोऽन्वसदेयस्य' इति
 तत्त्वस्य-परिभाषास्याप्याभावात्तरे च प्रपञ्चितमस्यामिरिति विरच्यते । आमुत्तु आसदिति ।
 'पुवैत्रासिद्धोयमदिते' इति सुप्रप्रत्ययस्य हित्वम् । अमौभवदिति । 'भोः पुवञ्जि—'
 (२५०३) इत्यनेन इत्ते 'दौर्धो—' (२११८) इति दौर्धः । अमभवदिति । अत्र
 ईदृशव्यवधानेन अवर्धपरकत्वाभावात् 'भोः पुवञ्जि—' इत्यस्याप्रकृतैरन्तरङ्गस्य चिचिनिमित्तो
 गुणः । एवमशिश्रदिति । अङ्गुभदित्यादि—गनादिरत्र प्रातिपदिकम् । 'ऊङ्—'
 (२१८०) इति ऊङ् । 'एच ऋभ्रसादीर्षी' इतीक् । तस्य 'दौर्धो—' इतिदौर्धः ।
 स्यात्तदिति । शोभनाभयः स्वयः । उपसर्गसमानाकारत्वेन सुप्रप्रत्ययस्य प्रयङ्गुत्तः
 अत्रप्रत्ययस्य 'अदादिर्बितीयस्य' इति अत्रप्रत्ययस्य हित्वम् । अदात्मनः । अप्ययानामिति—

भाष्यवचनमेतत् । सूत्रातिशयोक्त्यनुपपत्त्यात् । खलतीति—खर् चाचष्टे इति चनेन
 टिप्पणे णिचि गुणेन रूपम् । प्रकृतिभावस्तु न । तस्य 'टि'रित्यस्यैव वाचकत्वात्तु
 'अव्ययानाम्—' इत्यस्यापि इतिभावः । अथास्तु—असिद्धेति । 'भोः पुनश्च—'
 (२५७७) इति शापकान् णिचि अवादीभावेन खर्गस्य हिले पूर्वम् । 'अन्य-
 लोपिन्यस्य लोपितान्तरप्रगमेऽप्यलादेशेऽजादेशत्वान्यवहारो नास्त्यौतिसत्वेन णिचा सङ्कितस्य
 खिञ्चदस्य हिलेन' परम् । वक्तुं भावयति इति—वक्तुं चाचष्टे—भाषयतीत्यर्थः ।
 'वहोर्लोपो भू च वहोः' (२०१७) इति भूभावः । 'इडस्य यिट् च' (२०१८) इति
 यिट् तु न । 'णानिष्टवत्—' इत्यत्र 'इडवत्' इत्यस्य घञपञ्चादं नतिरिति व्याख्यात-
 त्वाद इडनि परे घञ् कार्यं तद्वै च यौ परे चतिविध्यति स निजस्येति घञ्त्वस्येत्युप-
 सभात् । परे तु न केवलं भूभावोऽत्र न सविष्णुतीति न किन्तु यिङ्त्वतोऽपि नैत्याहुः ।
 तेषामर्थे भावः—'यिङ्भावे तत्सन्निधौगश्चिडस्य (तत्सङ्घट्टय्येभ्योपदिष्टस्य इत्यर्थः)
 भूवावस्याम्यभाव इति । अतएव टिप्पणेन वक्तव्यतीति रूपम् । भाषयतीति तु
 भाष्यम् । खलतीति—अस्तम् । 'अवादी गुणवचनादेश' (२००६) इत्युक्तेऽपि
 विष्णुतीरणि अवादी (इडवाचमुनी) भवत इत्याकारे अस्तम् । संज्ञापूर्वकत्वादिति ।
 'संज्ञापूर्वकस्य विधेरभिव्यक्तम्' इति परिभाषयेति यावत् । संज्ञा चात्रहन्ति । अतएव
 'अचो जिञ्चति' (२५४) इति नेति भावः । भाषयतीति । सप्तमीषुक् । अग्निविद्येति ।
 विश्वस्य हिलेनयत् प्राग्वत् । टिप्पणी इति । पयस इति शेषः । तदपवादश्चेति ।
 'विष्णुतोषक' (२०२०) इत्यस्येत्यर्थः । 'सत्यपिसत्यवे वाधनम्' इति आद्यभानिबन्धम् ।
 सुक्ति—रूपप्रवक्तुम् । अत्राग्लोपे सत्यसति वा न सन्वत्तादीति 'भौचष्टि—' इत्यत्रस्य
 भाष्यं मानम् । खलतीति । 'खल्लुद्वर—' (२०१०) इति यथादिपरलोपी गुणश्च ।
 सुक्ति—अनुसूचकम् । दूरप्रति । छिप् । तस्याचिञ्जन्तान् यत् । एतः सप्तमी । सुक्ति—
 अदुदवत् । अस्तिभूति—'अस्ति वादयोर्नेदमाधो' (२०१४) । अग्निमेतत् ।
 अस्तवाधत् । अन्धानिति । 'मयस्यस्य नः' (२००६), 'ज्यस्य' (२०११) । पयस्युक्तौ-
 रिति—सोपसर्गस्यैव अन्धविधानमिति भावः । प्रायश्चलति । व्यापयतीति । ज्यस्यस्य
 णिचि 'दीर्घे णिचिङी—' (२५७७) इति पुक् । सुक्ति—अभिव्ययत् । अववर्धत् ।

शेषवतीत्यादि । 'प्रिधस्त्रि'—'इत्यनेन प्रायादिभि' इतिपुनः । लुङि—अपिप्रयत् ।
 अतिष्ठपठित्वादि । वरयति—वाचयति इति । 'वरादेशे कृते संज्ञापूर्वको विधेरनित्य-
 त्वाद्वाहुल्यत्वाद्वा विकल्पेनोपधादिति' इति माघश्च इति तन्मते मेदम् । अवीवरत् ।
 न'इत्यतीति । लुङि अन्तोपित्वाद् 'अव' इत् । एवमुत्तरम् लुङि कृतेच—अवीवरत् ।
 अमिवमत् । अदृष्टावत् । अवहन् इति ।

इति सितभाषिण्यो तिङन्त-नामधातु-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्त-कण्डूदि-प्रकरणम्

२६७८ । कण्डूदिभ्यो यक् ॥२११२७॥

दो— । एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । 'धातुभ्यः' किम् ? प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्डूादयः— धातवः प्रातिपदिकानि च । 'कण्डूञ् १८४५ गालविवर्णणे' । कण्डूयति—कण्डूयते । 'मस्तु १८४६ अपराधे' । रोषे इत्वेको मस्तूयति । चन्द्रसु जितमाह । मस्तूयते । 'वल्गु १८४७ पूजामाधुर्धयोः' । वल्गूयति । 'असु १८४८ उपतापे' । 'असू असून्' इत्येके । असूयति । असूयति—असूयते । 'लोट् १८४९ लोट् १८५० धौल्ये' पूर्वभावे स्वप्ने च । दौसावित्येके । लोयति । लोटिता । लोयति । लोटिता । 'लेला १९५१ दीप्तौ' । इरस् १८५२, इरज् १८५३, इरज् १८५४ ईर्णायाम् । इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (१५४) इति दोर्वः । ईर्यति—ईर्यते । उषस् १८५५ प्रभातोभावे । 'बिद १८५६ धौल्ये, स्वप्ने च' । निधा १८५७ आशुग्रहणे । निधायति । 'कुषुभ १८५८ ज्ञेये' । कुषुभ्यति । 'मगध १८५९ परिवेष्टने । 'नीचदास्ये' इत्यन्ये ।

तस्तस् १६३०, पम्पस् १८६१ दुःखे । सुख १८३२, दुःख
१८६२ तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं
चामुभवतीत्यर्थः । 'सपर १८३४ पूजायाम्' । 'अरर १६६५
आराकर्मणि' । 'भिषज् १८६६ चिकित्सायाम्' । 'भिष्यज्
१८६७ उपसेवायाम्' । 'इषुध १८६८ शरधारणे' । 'वरण १६६८
वरण १८७६, वरण १६७० गती' । 'तुरण १८७१ चौख्ये' ।
तुरण १८७२ खरायाम् । 'भूरण १६७३ धारणपोषणयोः' ।
'गदुगद १८७४ वाक्स्वल्पने' । 'एला १८७६, केला—१८७६
खेला १८७७ त्रिधासे' । 'इलेत्यन्ते' । 'सीखा १०७८ खलने
च' । 'अदन्तीत्यमित्यन्ते' । 'सीख्यति' । 'सिट १८७८ अल्प-
कृतसमयोः' । 'सिटयति' । 'साट १८८० जीवने' । 'हणीड्
१८८१ रोषणे लज्जायां च' । 'महोड् १८८२ पूजायाम्' ।
महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः । 'रेखा १८८३ श्लाघा-
सादनयोः' । 'द्रवस् १८८४ परिताप परिचरणयोः' । 'तिरस्
१८८५ अन्तर्धौ' । 'अगद १८८७ नीरोगत्वे' । 'उरस् १८८७
बलार्थः' । 'ऊरस्यति' । 'वलवान् भवतीत्यर्थः' । 'तरण १६८८
गती' । 'पयस् १८८८ प्रसृतौ' । 'सम्भूयस् १८८९ प्रभूतभावे' ।
'अम्बर १८८१ सम्बर १६६२ संभरणे' । 'आकृतिगणोऽयम् ।

इति लिङ्गस्तकण्डादि-प्रकरणम् ।

Eng.—very—easy. See भित्तापिचौ also.

भित्—। अर्धेन दशनचौपाठीकधातुना । सामान्येन विज्ञाद्विज्ञेय प्रकिया

प्रदर्शयन्नाह—कच्छादिभ्य इति । धातुभ्य इति । 'भातोरेकाचः—' (१।१।२२) इत्यस्येति शेषः । शार्धे इति—एवञ्च कश्चैति चेन्नपि बोध्यम् । द्विषा इति । एतद्भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वमात्र इति—पूर्वत्वनिर्णयः । छेतितीति । 'यस्य क्वः' (२।२।२१) इति वलीपः । सुख्यतीति । पुरादौ तु चक्षिष्येति शब्दे सुख्यतीत्यादुक्तम् । सपर पूजायाम् इति । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्याङ्गाईषाः सन्तः' इत्यमरः । 'चत्सोत्सुकापि क्षमिता सपर्याङ्गं प्रत्ययङीत् सिति नमस्तुसौ' (२।३।१५) इति कालिदासः । 'अरा आराकर्मणि' इति । 'अररः प्रतीदः । तत्करणकं कर्म आराकर्म' इति तत्त्वबोधिनी । इदुचश्चरधारणि इति । अतएवामरः—'तूषीपासङ्गं तूषीरनिषङ्गा इदुचिर्हृद्योः' इति । सङ्गीङ्पूजात्वमिति । 'सरस्वती श्रुतिमहती मङ्गीयताम्' इति शकुन्तलात्मिन्द्रोक्तः । प्रसृतामिति । प्रसृतिः परिनाशमितीयः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन 'दुवस् सन्दीपने' इत्यादीनामनुक्तानामपि संबन्धः । 'समिधाग्निं दुवस्यते' इति ।

इति सितभाषिण्यां-तिङ्गन्तप्लुङ्गि-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम्

—०—

दो—। कण्डूयतेः सन् । 'सन्वञ्जो' (२३१५) इति
प्रथमस्यैकाचो द्वित्वं प्राप्ते 'कण्डूदिस्तृतीयस्येति वाच्यम्'
(वार्तिक) । कण्डूयिषति । क्तञन्तात् सन् । 'यद्येष्ट'
नामधातुषु' (वार्तिक) । आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्व-
मित्यर्थः । अजादेस्तृतीयतरस्य । पुत्रोयिषति—पुत्रिणीयिषति—
पुत्रीयिषति । अश्विणीयिषति—अश्वीयिषति । नदराणां
संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिर्दिष्टः । इन्द्रोयतेः सन् । द्वीयञ्-
यिषन्ध्योरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रिणीयिषति—इन्द्रीयिषति ।
चिचन्द्रयिषति—चन्द्रिणीयिषति—चन्द्रीयिषति । प्रिय-
माख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति—
प्रापयिषति—प्रापयिषति । उरुं विदारयिषति—वारिरयि-
षति—वारयिषति । वाङ् मिमाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम्
धत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इतुप्रकृतोः । 'यङ्सन्-
श्चान्तात् सन्' । वोभूयिषति । यङ्श्चिसन्ताश्चिच् ।
वोभूययिषयतीत्यादि ।

इति तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम् ।

कञ्छादिः etc.—वार्तिक—‘The third syllable (only) of the कञ्छादि-class roots gets duplication’—; note that the कञ्छादि class get the third syllable in con. with वञ् only by ‘कञ्छादिभ्यो वञ्’ । वषेष्टम् etc.—another वार्तिक—i.e. any one of the three syllables of a नामधातु gets द्वित्, provided the root is इत्वादि whereas the 2nd and 3rd only of the same gets द्वित् when the root is अत्वादि । नदराणाञ् etc.—i.e. by ‘नन्दा—’ (2448). विप्रपयिषति etc by ‘प्रियश्चिर—’ (2018) due to इष्टवद्भावः = चिच् । यत् तु नास्ति i.e. the य of सज् does not become ष् though it comes after इच्—as it (स्) does not constitute an आदेशः । वञ्चन् etc.—This will explain the term प्रत्यवसाखा or a garland (number of affixes). भू+उङ्=बोध्यः ; बोध्य+सन्=बोध्यिष द्वित् again due to ‘सिद्धिधातोर्नञ्सावस्य’ (2177)=बोध्यिषति (with चिच्)=बोध्यिषयिषति (with सन्). Similarly in the case of यच् चिच् etc. Note that in such cases (प्रत्यवसाखा) यच् must take place first of all or it cannot apply at all in ‘धातोरिवाचः—’ (2829).

Here ends the प्रत्यवसाखा in तिङन्तः ।

नित्त—। अथ धातुभञ्चनरसेषीत्तरीप्रत्ययप्रयोगः प्रतिपिपादयिषन् प्रत्यवसाखामाह—कञ्छुयवेः सन्निधादिना । कञ्छादेरिति । वार्तिकमिदम् । सज्जस्य कञ्छादेस्तृतीयस्येवाचो द्वित्वमिति । तदर्थः । वषेष्टमिति—वार्तिकान्तरम् । अत्वादिस्त्विति—। अत्वादिर्न तोयस्येवावस्य भिन्नेधादिति भावः । नदराणामिति । ‘न न्दाः—’ (२४४६) इत्यनुसारात् । चिचन्म्रीत्यदि । अत्वागादित्वाभावादेवम् । सिवमाख्यातुमित्यादि । पूर्ववार्थे ‘यत्करोति तदाचष्टे’ इति चिचि चाभिव्यक्तवद्भावेन ‘प्रियश्चिर—’ (२०१६) इत्यादिना आदेशे तस्य तदौ पुक्तिं च ‘प्रापि’

इति नामधातुः सम्प्रदाते । तस्य 'यघेर्त्' नामधातुश्च इति सन्नि प्राम्भुत्तुद्विजादि ।
 चत्तरदायै (प्रियमाश्चार्थं प्रेरयितुमिच्छामीत्यन) तु मापि इति खल्लादेतुमन्त्रिचि
 द्वितीयचिन्माश्रित्य प्रथमापिचोक्षीपे 'भापि' इत्येव नामधातुः । तस्याप्राक्तन्वायेन
 त्विजादि । सिद्धावविपतीत्यादि । आदिपदेन सादिभयिषति । साधयिषिषति इत्य-
 नयोर्'हपम् । 'अनिक्वाद्यो'रिति साधादेयः । एवं निनेदयिषतीत्यादावपि
 रूपत्रयसूत्रम् । मत्वं लिति । आदिशावयदत्वाभावात् इप्सोः परत्वेऽपि
 षत्ताभावे इति भावः । यक् सन्नित्यादि । अत्र भौक्षिक्वाद्वाक् (सू + यक् =
 बोभूय) । तदन्तात् सन् (बोभूयिष—'छिटिधातोः—' (२१७७) इत्यभ्यासस्य
 द्वित्वविधेधात्) । तदन्ताच्चि (बोभूयिषति) । तदन्तात्सन् (बोभूयिषति) ।
 एवं यक्षिजित्यादौ । 'धातोर्देकाक्षः—' (२६९६) इत्याकृष्टिषा यक्ः प्रागेव
 प्रयोक्तो न्याय इति बोध्यमित्यन्तम् ।

इति मितभाषिण्या तिङन्तप्रत्ययमाहा-प्रकरणम् ।

अथ तिङन्तात्मनेपद प्रकरणम्

दो—। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५७) ।

आस्ते । ज्ञेते ।

२६७८ । भावकर्मणोः ॥१३॥१२ ॥

दो—। वभूवै । अनुवभूवै ।

२६८० । कर्त्तरि कर्मव्यतिष्ठति । १३॥१४ ।

दो—। क्रियाविनिमये दोत्र कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यति-
कुनीते । अन्यस्य योग्यं लवणं अन्यः करोतोत्यर्थः । 'असोरल्लोपः'
(२४६८)—व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । 'तासम्योः'
— (२१६१) इति सलोपः । व्यतिसे । 'धि च' (२२४८)
व्यतिष्ते । 'ह एति' (२२५०)—व्यतिङ् । व्यत्यसे । व्यतरास्ते ।
व्यतिषीते ॥ व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिराते ॥ व्यतिभाते ।
व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिवमे ।

धाम्ने—आत्मनेपद due to अनुदात्तङित ; ज्ञेते—due to ङित । In
the भाव and कर्मवाच्य, roots take आत्मनेपद terminations. Thus
वभूवै (तेन भाववाच्य) ; and अनुवभूवै (तेन सुखम्—कर्मवाच्य) ।

(But) in the active voice or कर्मवाच्य (too) a root takes
आत्मनेपदो terminations, provided there is the implication of ex-

change of action (or relation etc) e.g. व्यतिक्रमते—or returns the like for like in the matter of cutting off (of paddy etc) on the part of another, व्यतिपाते (वि—पति—पस् + पति)—by पत्रोप as before and पत्र by 'उपसर्गप्रादुर्भाम्—' (३५७२). व्यतिपते—'आत्मने-पदेष्वात्मने' (२२५८). व्यतिसृ—वि—पति—पस् से ('पातः सृ'). व्यतिष्ये—वि—पति—पस्—ष्ये । व्यत्यासे—वि—पति—पस् + खोद् ऐ by 'एण ऐ' (२२५३). व्यत्यास in लङ्—sing. व्यतिषीते—सिङ् sing. व्यतिराते etc व्यति—रा (दाने चदादि) + ते etc. 'आत्मनेपदेष्वात्मने' (२२५८).

मित—। अथ पदव्यवस्था । विवक्षुरात्मनेपदमभिधत्ते—'अनुदात्तकृतः—' इत्यादिना । कर्मचोदाहरणं ।

मातृकर्मचोरिति । 'अनुदात्तकृतः—' (११११२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । मातोरिति चाभिहितम् । तेन 'मावे कर्मणि च मातोरात्मनेपदं स्यात्' इत्यर्थः । भावे चाह—वसूवे इति । तेनेति शेषः । कर्मणि—अनुवसूवे इति । तेन सुखम् आनन्दोवेति शेषः ।

कर्तरिति । पूर्ववदनाप्यनुवर्तते । व्यतिपाते विनिमयः । अत आह—क्रिया-विनिमये षोडशे इत्यादि । व्यतिक्रमते इति—लुप् स्वप्ने क्रियादिकम् । 'पा-दोनां कलः' (२४५८) इति कलः ई ई कल्योः' (२४६०) इति ईत्वम् । अन्यस्येति—'गृहस्य योग्य' यस्यादित्यर्थं (वेदं) आह्वयः करोतीत्यर्थः इति तत्त्ववोधिनी । व्यतिसृ इति—'धर्माऽऽप्तिरन्व' तत्र राघवोऽयम् अन्यो व्यतिसृ तु ममापि धर्मः' इति भट्टिः । व्यतिपाते इति । 'उपसर्गप्रादुर्भाम्—' (२४७२) इति वलङ् । व्यत्यासे इति । खोदुपसर्गप्रादुर्भावचमम् । व्यत्यास इति—कश्चिदप्यम् । व्यतिराते इति—रा दाने इत्यस्य तातोर्णिम् समासमेव रूपम्—'आत्मने-पदेष्वात्मने' (२२५८) इत्यनुसारादन्तिमस्यापि पुल्लिङ्गम् । एवं व्यतिभाते इत्यत्र ।

२६८१ । न गतिहिंसाद्यैः ॥१॥१५॥

दो—। व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति । 'प्रतिषेधे हसादीना-
मुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः ।
व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति । 'इतरप्रतिषेधः' (वार्तिक) ।
संग्रहस्ते राजानः ।

Roots expressing movement, injury etc do not take चात्मनेपद terminations even if reciprocity of action or कर्मविविक्त्य is present therein. 'प्रतिषेधे—' etc—(varttika)— 'In the matter or jurisdiction of prohibition, roots like हृच् etc should be en- listed.' There being no class of हसादि roots Bhattoji says that roots expressing laughter-like sounds are to be treated as हसादि. Thus व्यतिगच्छन्ति 'laugh in imitation of others' etc. 'इरतिः—' another varttika meaning 'prohibition of चात्मनेपद will not apply in the case of the root हृच्. Thus संग्रहस्ते— 'The Kings strike one another.' Some say that this varttika is suggested by the term 'चर्मे' in the rule as the root हृच् expresses injury (हिंसा) in connection with उपसर्ग though not by itself.

निय—। न वतीति—पूर्वपदगुणैः । चर्मशब्दः प्रत्येकमनिसम्पत्तिरिति । तेन कर्मव्यतिहारे शोते मत्वर्थो हिंसाद्यैः चात्मनेपदं नैवार्हः । व्यतिगच्छति । दो इतिरिति कुलम् । 'गमश्चलनश्चनचर्मा लीपाः—' इत्युपधाजोपः । प्रति-
षेधे इति—वार्तिकमिदम् । हसादीनामुपसंख्यानम्—हसादय इति । इतरतिरिति ।
वार्तिकान्तरम् । संग्रहस्ते इति । प्रहारस्योपसंख्यानं प्रहारं कुर्वन्तीत्यर्थः । उपसर्ग-
जीवाभावेऽपि ये चात्मनेपदं गतिहिंसयोर्वैतर्क्यं विधायितवान् सङ्गच्छन् । इरतिहृच्पद-
न्यासः ।

२६८४ । परिव्यवेम्नः श्रियः । १।३।१८॥

दी— । अकार्त्तमिप्रायाय'मिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते ।
अवक्रीणीते ।

The root क्री (क्रीच् इत्यभिनिमये) preceded by परि, नि and अव takes चात्मनेपद terminations e.e. परिक्रीणीते etc. We could have चात्मनेपद by the rule 'सरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले' (2158) as the root क्रीच् is श्रित्. Hence this rule is to direct चात्मनेपद even when the fruition does not accrue to the agent.

मित— । परोति । पूर्वपश्चिद्भ्यस्तुहो । अयेच । तुजोपयोगमाह—अकर्त्तृ-
मिप्रायायमिति । अयमर्थः । 'क्रीच् इत्यभिनिमये' इति क्रैयादिको धातुः । तस्य
जिष्वात् 'सरितञितः—' (२१५८ — १।३।७२) इति कर्त्तृगामिभ्यश्च फले
चात्मनेपदं स्यादित्येव च अकर्त्तृगामिभ्यश्च फले इति पूर्वआहनिहः ।

२६८५ । विपराभ्यां जेः ॥३।१८॥

दी— । विजयते । पराजयते ।

Eng.—Easy.

मित— । वीति । प्राक्चदर्शः । विजयते इति । सर्वोत्कर्षेण परैत इत्यर्थः ।
'विजयतां महाप्राजः ।' पराजयते इति—स्वापत्तीति, निष्ठेदो भवतीति शर्मः ।
पराजिगृहीतः इत्यादी दर्शनात् ।

२६८६ । आङो दोऽनास्यविद्धरणे ॥३।२०॥

दी— । आङपूर्वाद ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमाना-
दात्मनेपदं स्वात् । विद्यामादत्ते । 'अनास्य—' इति किम् ?
सुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां
व्याददाति ; पादस्कोटोविपादिकां । भदी कुलं व्याददाति ।

‘पराङ्मुखकाम निषेधः’ (वार्तिक),—आददते पिपीलिकाः
पतङ्गस्य मुखम् ।

आत्मनेपद (terminations) are attached after the root दा, preceded by आङ् and denoting any sense other than opening the mouth—e.g. दिशाम् etc receives knowledge ; why say ‘अनास्र—’ ? Witness—मुखम् etc ‘opens the mouth’, where दा ■ परस्मै. despite it is preceded by ‘आ’. Here in the rule the word ‘आङ्’ must not purposely be taken to mean the ‘mouth’ only (of a human being). Hence instances like विषादिकाम्—etc (opens the abscess on the foot), and नदीकुलम् etc—The river rends or eats into the bank—etc are correct. ‘पराङ्—etc’ (var- tika)—‘when the root आ + दा has the mouth of a different person for its object, the prohibition ‘अनास्रविहरणे’ as in the above rule does not apply. e.g. आददते etc—The ants are opening the mouth of the bird (‘पतङ्गः पचिर्मुखो’ इत्यमरः) ।

[N. B.—But it should be remembered that if the consequences of the action are intened to affect the agent alone, आ + दा should take the आत्मनेपद even when it means to open the mouth. Compare आदते विहगपतिः मुखं स्वकीयम्” The Garuda opens his own mouth. Thus इतिकार under this rule says “अकर्तृभिर्ग्रायाद्यं नारयः ।”]

नित्—। आङ् इति । आङ् + दा + अनास्रविहरणे—(न + आस्रविहरणे) इतिच्छेदः । अथ ‘दः’ इति दाधातोर्जुनाकारस्य पञ्चम्यानिर्देशः । आस्रविहरण- मिति चक्षणादानार्थकं तदाह—आङ् पूर्वोदित्यादि । अनास्रविहरणे इति प्रत्यय- प्रतिषेधश्चतुर्धाह—‘अनास्र—’ किमिति ? अविभक्तिमिति । औपचारिकनिवर्णः ।

तेन वधा कञश्चित् सायमादाव चण्वपि नेतिभाषः । विपादिनामिति—अत्र
 व्याददाति विनाशयतीतिइति । नदीकूचमित्यत्र तु भिनतीत्यर्थः । पादकोट
 इति—असरवचनमेतत् । ‘पराङ्—’ इति—वार्तिकमिदम् । आङ्पूर्वाद्वातेः
 पराङ्कर्मकात् ‘अनास्रविहृत्वे’ इति निषेधो न प्रवर्तते इति वार्तिकार्थः ।
 अतएवात्र ‘व्याददते—’ इत्यत्रात्मनेपदम् । पिपौषिणाः—कच्पदम् । पतङ्गोति
 पथिषः । ‘पतङ्गः पथिद्वय्यो’ इत्यनरात् ।

२६८७ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १।३।२१॥

दौ— । आदाकः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ।
 आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयाच्च, उपसर्गेण समा
 साहचर्यात् । माथवकमनुक्रीडति (अनु क्रीडति ?) ।
 तेन सहेत्यर्थः । ‘तृतीयार्थे’ (४५८) इत्यनोः कर्मप्रवच-
 नीयत्वम् ॥ ‘समोऽकूजने’ (वार्तिक) । संक्रीडते ।
 कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । ‘आगमिः अमायाम्’
 (वार्तिक) । स्थान्तस्वेदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा
 त्वरिष्ठा इत्यर्थः । ‘शिष्टेर्जिज्ञासायाम्’ (वार्तिक) । धनुषि
 शिचते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ।
 ‘आशिषि नाथः’ (वार्तिक) । आशिष्येवेति नियमार्थः
 वार्तिकमित्युक्तम्—सर्पिषो नाथते । सर्पिर्भे स्यादित्याशास्तु
 इत्यर्थः । कथं ‘नाथसे किमु पतिं न भूभ्रताम्’ इति ।
 ‘नाथसे’ इति पाठ्यम् । ‘हरतेर्गतताच्छीक्ये’ (वार्तिक) ।
 गतं प्रकारः । पैष्टकमश्ना अनुहरन्ते । मादृकं गावः । पितु-
 र्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ‘ताच्छीक्ये’
 किम् ? मातुरनुहरति । किरतेर्हर्षजोयिकाकुसायकरथेभ्यिति

‘वाच्यम्’ (वार्तिक) इषादयो विधयाः । तत्र कर्षी विधेयस्य कारयम् ; भूतरे फले ।

The root क्रीड्, preceded by चतु, सन् and परि—and from the (acceptance of) च—preceded by चाह्, becomes चात्मनेपदी e.g. चतुःक्रीडति etc. Here चतु is to be taken as the उपसर्ग due to its position along with the उपसर्ग सन्. Thus the root क्रीड् will not be चात्मनेपदी when preceded by the कर्मप्रवचनीय चतु ; e.g. ‘चापयकम्—’ i.e. plays with (चतु) him. [The हलि here reads चतु along with क्रीडति but as a कर्मप्रवचनीय, it must stand apart from क्रीडति]. The indeclinable ‘चतु’ is termed कर्मप्रवचनीय by the rule ‘इतोयाचि’ (549). ‘सन्’—This is a varttika—‘The root क्रीड्, preceded by सन्, will be चात्मनेपद only when it means other than भूजन—a peculiar sound (crackling) or chirping. Thus ‘संकीकृति चक्रम्’—the wheel crackles. Also संकीकृति विहगाः—the birds are chirping. ‘चात्मनेः—’ (another varttika)—‘The root गमि (गम् + चिच्) preceded by चाह् is चात्मने. in the sense of tolerance or waiting e.g.—‘चात्मनेयम्—’ i.e. wait a bit please (do not make haste). ‘विधिः—’ (varttika) the root विच् is चात्मने. when any mention of knowledge is expressed e.g. ‘चतुर्वि i.e. intends to acquire skill in the art of weapons. ‘आविधि—’ (varttika)—‘इत्युक्तम्’ i.e. while explaining ‘नाह् च नाह् याच्नोपवादेश्व्यञ्जोः’ under ‘चतुर्वि—’ (2159), we have said that नाह् is चात्मने. only when it expresses the sense of चाद्यीः—wish or hope. Thus ‘अधिकः—’

i.e. he wishes to have clarified better for himself. Well then how ■ explain the चाकने. of चाव in instances like 'चावसे किम्—' (in Bharavi XIII, where चाव ■ used in the sense of begging याचना) : The answer is that it (चावसे) should be read as 'चावसे' ■ हस्तेः—' (varttika) to imitate nature. Hence the dictum means 'the root ह is चाकने. when the imitation or reproduction of the manners of a creature is expressed. Thus दृढकम् etc.—Horses imitate or put into practice the manners or gestures of their progenitors and cows those of their mothers. Why 'ताच्छीक्ये'—in imitation of nature ? Witness वातुः—where ह is परजे as there is no imitation of manners here expressed. 'हिरतेः—' (varttika) 'The root 'हृ' is चाकने. when it expresses glee, (collection of) sustenance and the building of nests. Here हर्षे stands for the matter ■ हर्षे and indicates the cause of scattering, whereas the last two e.g. 'procuring provision and building nests, indicate the result of scattering (विशेष). Thus it is evident that the root 'हृ विशिषे' here stands for the cause and consequence of विशेष, its primitive sense.

मित—। कौट इति । पूर्वसमादाह इति पक्षस्य नानुवर्तते । तच्छब्देन पूरयमाह—
चातु (चकारात्) चाह इति । तेन अनुसंपर्याकृत्यः परतः कौटिल्याकनेपह-
नित्यर्थः । अनोरिति ; युक्तिमाह—उपसर्गेण समिति । एतच्च 'अनोः कर्मप्रवचनोवाच'
इति वार्तिकान्नवम् । अनुकौटिलीति । भव्ये विधिकरः प्रमादादिदं सन्निवेशितम्,
अनोः कर्मप्रवचनीयत्वेन दृढवयस्याप्यस्यैव चीचिन्वात् । 'कनः—' वार्तिकमिदम् ।
संप्रौकति चक्रमिति । विद्वन्नाः कौटिलीत्यपि प्रमुखाद्वरणम् । 'आगमेः—' इति ।
वार्तिकान्तरम् । ना लरिठा इति । लरं ना कार्थीरित्यर्थः । अपेक्षतेति यावत्.

स्वरतेर्भौवादिकाङ्कुः । 'य माङ्योने' इत्यङ् प्रतिषेधः । भाष्ये क्त्वन्तौदीङ्त्वन्तात्
 यन्तस्तेष्वङ्कुम् । शिषेरिति—वार्तिकान्तरम् । तत्र शिषेरिति शङ्कः अणि 'अणि
 मौमा—' इति इत् । अभ्यासलोपः । 'जिष विथोपादाने' इति मौदादिकाश्च तु न
 यङ्कुम् । अङ्कुदासिष्वादेर्विभेदनिश्चादः । बहुवि इति विषयसप्तमी । तदाङ्—
 धनुर्विषये इत्यादि । आशिषोति—वार्तिकान्तरम् । इत्याङ्कमिति । 'गाध् ६
 गाध् ७ याच्योपतापैक्यामीःसु' इत्यस्यास्य कथनावसरे 'अपूर्वाः—' (२२५८)
 इत्यनेत्यर्थः । गाधसे इति—किरातास्युनीयस्यासं श्लोकः । तत्र गाधसे इति
 याच्ये इत्यर्थकम् । अतः परस्मैपदेषु भाष्यमितिप्रत्या समाधत्ते—गाधसे इति ।
 समहतिशब्दादिति भावः । इरतेरिति—वार्तिकान्तरम् । गतशब्दस्यार्थमाह—गतं
 प्रकार इति । ताच्छीर्ष्यं तत्समावृता । तेन समावृती गुणभावस्यानवच्छेदादि
 प्रकारानुकारणे इरतेरान्तरनेपदमित्यर्थः । ईदृशमिति—पितुः प्राप्तं वृत्तम् इत्यर्थः ।
 गाधनं गाव इति । अङ्कुहरन् इति वाक्यशेषः । परिशोखयतीति । अभ्यस्यत्यनु-
 तिष्ठन्ति नेत्यर्थः । ताच्छीर्ष्याभावे आत्मनेपदं निश्चाह—ताच्छीर्ष्यं किमिति ?
 अङ्कुहरतीति । इदमिदं साङ्ख्यमात्रं कादाचित्कमेव विद्यमानम् न तु सङ्गतम् ।
 किरतेरिति—अत्र विषयाधिकरणे सप्तमीतिभवाह—हर्षादय इति । 'कु विषये'
 इति मौदादिको धातुसंज्ञ च तत्रविधार्थभावादाह—तत्र हर्ष इति । तेन
 धातुरयमुपसर्गवशादत्र हर्षोकारणयोर्गतेति इत्याह—इत्येवमेति इति । औपनिषाङ्गताय-
 करणे आत्येकचित्तिके इत्यर्थः ।

२३८८ । अपाच्चतुष्पाच्छङ्कुनिष्वालेखने ॥६॥१॥१५२॥

दो— । अपात् किरतेः सृष्ट्वात् । 'सृडपि हर्षादिष्वेव
 वक्तव्यः' (वार्तिक) । अपस्तिरते लृषो हृष्टः । कुक्कुटो भवार्थी
 श्वा आश्वयार्थी च । हर्षादिषु इति किम् ? * अपकिरति

ॐ इह तत्त्वधीधियाम् 'अपां किरति कुमुदम्' इति पाठो दृश्यते । अ
 चापपाठः । अपसर्गलोपाभावेन किरतेकङ्कुडविषयत्वेन प्रह्लादादिकृतयोक्तव्यम् ।

कुक्षमम्—इह तद्धसुटी न । इषादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तद्ध
 प्राप्तस्तथापि 'सुडभावे निवृत्ते' इत्याहुः । गजोऽपकिरति ।
 'आङि नुप्रच्छयोः' (वार्तिक) —आनुते । आपृच्छते ॥
 'अप उपासन्ने' (वा—) । आसोशार्थात् स्वरितेतिऽकर्तृगीऽपि फले
 अपथरुपेऽथे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय अपते ।

The augment सुद् comes in before the root कृ when it is preceded by the उपरुते अप and means scratching or digging with reference to quadrupeds or birds. 'सुडपि—' (varttika)—'It has to be stated that सुद् also takes place—only when 'इषे etc—' are meant or referred to. अपकिरति etc —The bull is digging the earth out of glee,—the cock for food and the dog for shelter. Why say 'इषादिषु—' in the matter of glee etc? Witness 'अपकिरति—' casts off the flower (the bull, the dog or the cock). Here तद्ध and सुद् do not appear because neither इषे etc, nor आसोशन is referred to. Although तद्ध or आत्मनेपद was due (to the root) in the matter इषे etc only, yet it has been said that तद्ध will not appear when सुद् is wanting. गजोऽपकिरति—here सुट् and तद्ध are not used because आसोशन or digging the earth is beyond the nature of an elephant. 'आङि—' (varttika)—The root ज्ञ and प्रच्छ, preceded by आङ् are आत्मनेपद; आनुते—the jackal yelps. आपृच्छते—bids farewell (to a friend). 'अप—' (varttika)—The root अप् is स्वरितेति and means 'आसोश' to think of incongruities or to disagree, cp. अप् आसोशे (आदि). Here

it ends in इनी. Hence Bhattoji says 'चाक्षीमावांन्—etc' i.e. the meaning of the varttika is—'It has to be stated that the root ज्ञप् which is स्वरितेत् (उभयपदी) and denotes चाक्षीम् will have आत्मने. endings in the sense of expressing by swearing even when the fruition does not accrue to the agent. Thus 'कृत्वाय—' i.e., discloses by swearing, (her) mind to Krishna,

नित—। अपादिति । अपात् + (अनुपात् बहुनिम्) + चाक्षीस्वने इति चोदः । 'सुट्पात् पूर्वः' (६।१।१२५) इत्यतः सुट्पिति । 'किरती कर्म' (६।१।१४०) इत्यतः किरताविति चातुनसैति । तत्र प्रथमं विपरिचयस्य चाह—अपात् किरतीरिति । तच् नु 'किरतीर्हमे' इति यातिकेनेवेति शेषम् । सुट्पतीति वार्तिकम्—इर्वादिष्वेति । आदिपदेन, वीर्विष्वाकुसायकरणे यास्ते । अपकिरती इत्यादीनि इर्वादिष्वे कर्मोपाहारानि । अपकिरति कुटुममिति । इवोक्तुटोवेति शेषः । अत्र कुटुमापकिरत्स इवैवौपिकादिरुपनायकारणान्ति-कलाभावात् न तच् नापि सुट्पिति । स्वप्नेवाह—इति । नन्वयं विविच्य विहितलादाख्येन एव तच्सुट्टीनाम् इर्वादिष्वे नु यथाप्राप्तवार्तिकेन तच्वाह्य किमिह इर्वादिष्वप्यागमविधानेनेत्याशङ्क्य । आह—इर्वादिमात्रविशेष्यामिति । नैष्यत इति । तत्किति परावस्यति । इत्याहुरिति । अभियुक्ता इत्यर्थः । मज्जोऽपकिरतीति । अत्राख्येनस्य गजप्रकृतिविस्तृतेन तच्सुट्टौ न । आहूति—वार्तिकम् । 'चातुते यनाय' इति भाष्यम् । यनाय चतुश्चापूर्वकं यन् करोतीत्यर्थ इति कैवटः । 'आपृच्छस्य प्रियसखसमं तुङ्गमास्त्रिभूयैव' इति पूर्वमेव । सोमो, यमोऽयामन्त्रेण सभाजयेत्यर्थः । अप उपातक्ये इति—वार्तिकम् । उपा-ख्यसिरिक्त्वा । स च गुणदोषकारणद्वयेन सुतिपूर्वकीभिन्दापूर्वकः । यथा—'महाकुलोपस्य भवतः क्षिप्रमुचितम्', यथा वा—'यन्मकीपुत्रस्यतदेवमुचितमेव' इति आतुरिरिति केचित् । अत्र तु अपस्यपूर्वके स्त्राभिप्रायप्रकाशनमिति भागीशः । भाष्ये 'अप अपस्यम्ने' इतिपाठः । तदेव च साधीयइतिनामैरे कष्टम् । 'अप

आक्रोशे' इति भीषादिक आक्रोशार्थकः स्वगितितोऽयं वातुः । यस्यमनोऽत्र ।
 तदाह—आक्रोशार्थादित्यादि । भूदौ कर्तृगेणैव फलेऽवसासनेपदौ । इह तु न
 तथेत्याह—अकर्तृगेऽपि फले इत्यादि । यज्ञव्यमित्यर्थः इति । वार्तिकत्वद्योतनाय
 इदम् । अतएव 'आक्रोशार्थात्—' इत्यादिव्याख्यानं इत्यनुरोधेन इति नागेशः । व्याख्य
 सपते इति । 'ज्ञानानुष्ङ्गाख्या' शीघ्रमानः' (५०९) इति शतुर्थी । अपत्तेन
 ज्ञानुरागं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'सत्यः स्यामि यदि किञ्चिदपि क्षरणी'त्यत्र सपथ-
 भावमर्थः न तु स्वाभिप्रायविसृष्टरश्मिपौति न सङ्ग इति नागेशः । एवं "सत्येन स्यामि"
 इति स्वप्नवासवदन्ते च सङ्गच्छते ।

२३८८ । समनप्रविध्यः स्त्रः ॥१॥३॥२॥

दी— । सन्तिष्ठते । 'स्यादोरिच्' (२३८८) —समस्थित ।
 समस्थिधाताम् समस्थिप्रत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ।
 'आहुः प्रतिज्ञायामुपसंस्त्राणम्' (वार्तिक) । 'शब्द' नित्यमा-
 तिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

The root स्था coming after the उपसर्गस सम्, चम्, प्र and
 becomes आत्मनेपदौ e.g. संतिष्ठते etc. समस्थिधाताम् etc. by इत्त
 and पत्व of तिच्. स्था=तिष्ठ by 'प्राधाभासा—' (2860). 'आहुः—
 (varatika)—'It has to be said that स्था coming after चा also,
 in the sense of promise' or 'admission' is आत्मनेपदौ. Thus
 'बद्धम्—' Ie admits permanent existence of words.

मित— । सति । सन्प्रतिपूर्वातिष्ठते आत्मनेपदं आदित्यर्थः । सन्तिष्ठते इति ।
 प्राधाभास्यति तिष्ठादेशः । आहु इति—वार्तिकमिदम् । प्रतिज्ञायामिति ।
 अनुपपन्नं इत्यर्थः ।

२३८९ । प्रकाशनस्येयास्थयोश्च ॥१॥३॥२॥

दी—। गोपी छप्पाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
‘संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः’ । कर्णादीनिर्णेतृत्वेना-
श्रयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the root क्वा denoting ‘expres-
sion of one’s heart (specially internal desire)’ and ‘having
recourse to one as a connoisseur or arbitrator (critical judge)’.
Thus ‘गोपी—’ i.e. the cow-herdess expresses her heart or
motive to Krishna, and ‘संशय्य—’ (भारवि—III, sl. 14) i.e. who,
in cases of doubt, have recourse to Karna and others.

मित्र—। प्रकाशनेति । प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्वयं विवादपरिणेत । तिष्ठ-
नेऽभिनिर्णेतृत्वेनेति बाहुल्यकारणकारणे ‘वच्ची वत्’ इति यत् । ‘स्वयंविवाद—
ज्ञानस्य निर्णेतारि पुटोद्धृते’ इति मेदिनी । अतः तु विवादनिर्णयदप्यवसावीऽर्थः ।
आख्या आख्यानम् आविष्करणमित्यर्थः । आख्या-शब्दस्य प्रत्येकयोगः । पूर्वस्यात्
‘ख’ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तेन प्रकाशनाख्यायां स्वेयाख्यायाश्च वर्तमाना-
तिष्ठतीरात्मनेपमित्यर्थः । छप्पाय इति । ‘आयतुङ्—’ इति अश्रदान्तासुतुर्वी ।
संशय्यति—भारवेरयं श्लोकाच्च ।

२६८१ । उदोऽनुध्वकर्मणि ॥१॥२॥३॥

दी—। ‘सुक्तावुत्तिष्ठते’ । ‘अनुध्व—’ इति किम् ।
पौठावुत्तिष्ठति । ‘ईहायामिव’—(वार्तिक) । मेघ—ग्रामाच्छत-
मुत्तिष्ठति ।

आत्मनेपद takes place after क्वा, following उद्, in the sense
of ‘not-rising,’ e.g., ‘सुक्ती—’ i.e. strives or makes effort for

emancipation. (It is taken from Bharavi XI). Why 'अनृद्ध'— in the sense of not-rising. Cp.—'पौठात्'— rises from the seat. 'ईहावासेव'— (varttika) i.e. उद् + एव is चात्प्रवेष्टो in the sense of making effort only. Thus 'ग्रामात्'— a hundred (coins) are raised or realised from the village'.

मित— । उद् इति । अनृद्धं कर्मणीति । अनुत्थाने इत्यर्थः । 'एव' इत्यनुवर्त्तते । उचिष्ठते इति = चेष्टत इत्यर्थः । पौठादित्यासनात् । ईहावासेवेति—वार्तिकम् । ईहा'कायपरिष्वङ्गपदो व्यापार' इति भागेशः । परिष्वङ्गः प्रतिषध इच्छापूर्विका चेष्टेत्यर्थः । तेन 'ग्रामात्'— इत्यत्र ऊर्ध्वदिगसंयोगद्वय-व्यापाराभावेऽपि न तद् । उचिष्ठतीति = उत्पद्यत इत्यर्थः । एवम्—'यदुचिष्ठति' वचोभ्योदुपायां चरि तद्धनम्' इति याकुञ्जले ।

२६८२ । उपान्वयकरणे ॥१॥२॥२५॥

दी— । आम्नेय्याम्नोऽनुपतिष्ठते । 'मन्त्रकरणे' किम् ? मन्त्रानुपतिष्ठति धीवनेन । 'उपाहेवपूजासंगतिकारण—मित्र-करणपथिष्विति वाच्यम्' (वार्तिक) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि 'सुख' सुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गायमुनामुप-तिष्ठते । उपस्तिष्ठतोत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रौकारोति इत्यर्थः । पन्थाः सुप्तमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते— उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतोत्यर्थः ।

The root-स्वा coming after उप takes चात्प्रवे, in the sense of

मन्त्रकरण or praise. Thus 'आग्नेया—' praises (approaches near) a particular fire (आग्नेय) with a Rik or hymn relating to Agni) (आग्नेयी चक्ष्). 'भर्तारम्—' approaches (or pleases) her husband with puberty. Thus it is evident that the rule is rather Vedic in character. Hence there runs the varṭtika—'उपाह्वयुगा—'It has to be stated that आत्मने. takes place after स्वा preceded by उप in senses of worshipping a God, embracing or union etc (संगतिकरण), making friends and leading (to a spot). Thus 'आदित्यम्—' worships the Sun-god. How then are we to defend 'सुव्यम्—' etc. Saraswati adored him (Raghu), fit for praise, with laudatory verses (in Raghu—IV. 6 'परिकल्पितसामिभ्या काशि काशि च वन्दिषु ।' being the first half of the same) where आत्मने. is objectionable on the ground that a king is not a God ? Well say that it is correct on the attribution of godliness or because a king is formed with the part of gods, cp. —

'इन्द्रानित्यमाकांशानग्नेय वक्ष्यन् च ।

चन्द्रमित्येयमौ व सावामि निमित्ति नृपः ॥" Manu—7. 4.

रथिक्—having or fighting on a chariot,

यन्त्रा.—उपतिष्ठते—the road leads to, 'य त्रिषाद्याम्—' is a varṭtika.

नित—। उपतिष्ठति । 'समग्रम्—' इत्यतः स इति वर्तते । उपीक्ष्य सामी-
प्यवाचौ । मन्त्रः करणं सव मन्त्रकरणं स्तुतिः तव वर्तमानादुपतिष्ठतेरात्मनेप्रसिद्धः ।
यथा 'मन्त्रकरणविशेषे' इत्यादि । आग्नेयेति—अग्निदेवता अस्याः उपाग्नेयो चक्ष् ।
'अग्निठक्' (११२६) इति ठक् । 'टिड्डा चक्ष्—' इति ऊँप् । तथा चक्ष्
आग्नेयमग्निविशेषं मन्त्रपवित्र्यं वा उपतिष्ठते भौतीत्यर्थः । यथा उपेय तिष्ठतीत्यर्थः ।
भर्तारमिति—अत्र मन्त्रकरणकत्वाभावात् तत् । अत्र 'मन्त्रकरणे' इत्यनेन वैदिक-

विषयमात्रस्याप्येपादव्याप्तौ वार्तिकमुक्तमस्ति—उपाद्धेवपूजति । संगतिकरचक्षुष-
गूढत्वम् नैवमिति शब्दः । भित्तकरणं निमीकरणं नैवौल्लेखः । पवित्रिति—स्नान-
मापठे इत्यर्थः । कथं तर्ह्येति—स्तुत्यमित्यत्र रघुर्वाप्या उपपद्यीयते । तस्य च
नरमात्मनेन ईशतात्प्राभावात् सरस्वत्युपस्थानं न संशङ्कते । तदभावाच्च आत्मनेपदस्य ।
चतः समाचमं—देवतात्मारोपादिति । 'परिकल्पितस्याग्निध्या काष्ठे चाग्निं च यन्दिषु' ।
इति श्लोकपूर्वाङ्गम् । तेन 'नूनमयं देवतेषु चम्यथा कथमित्येतज्ज्ञेयं देवतात्-
मारोप्य स्तुत्यं स्तुतिर्भोग्यं' तं (रघुमित्यर्थः) स्तुत्याभिः, अर्घ्येताभिः स्तुतिभिः
सर्वैरुपतस्थे देवतापुङ्गवा पूजितवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—नृपक्षेति ।
'श्रुतिभिर्ज्ञापितानां आत्मनिर्मितो ह्यः', 'सुरेन्द्रमाकाशितशर्मणीरणात्' (रघु—
२।११) 'महतीदेवता स्त्रिया नररूपेण तिष्ठती'ति शाश्वत-काण्डिदास-सम्वादालीः ।
रघिज्ञानिति । 'रघिकौ रघिनी रघौ'त्यमरः । 'वा खि'स्यानि'ति—वार्तिकम् ।

२६८२ । अकर्मकाच्च ॥१२।२६॥

दो— । उपास्मिष्ठतेऽकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजन-
काले उपतिष्ठते । संनिहितो भवतीत्यर्थः ।

Eng. Easy—This directs आत्मनेपद. when उप+क्या is intran-
sitive. 'सन्निहितः—' presents himself or appears.

नित— । अकर्मकादिति । एव इति वरीते । तथा च भारविः—'आत्मनो-
मुपतिष्ठते' (सन्निहितो भवति) । मद्भिनाद्यस्य चतु रङ्गतिकरणे आत्मनेपदमिच्छति
—(मग्नौ 'आत्मनोर्न (वस्तु) जगमुपतिष्ठते' सङ्गच्छते—इति व्याख्यानम्) । तदभावात् ।
अन्वत् अष्टम् ।

२६८४ । उद्भिभ्यां तपः ॥१२।२७॥

दो— । 'अकर्मकात्' इत्येव । उत्तपते । बितपते ।
दीप्यते इत्यर्थः । 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' । (वार्तिक) ।

स्वमङ्ग' स्वाङ्ग', न तु 'अद्भवम्—' इति परिभाषिकम् । उत्सपते
वितसपते पाणिम् । नेह—सुवर्णमसपति, सन्तापयति—
विलापयति वेंत्यर्थः । चेन्नो मैत्रस्य पाणिमुत्सपति । सन्ता-
पयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the intransitive तद् following उद्
and वि । Thus उत्सपते सूर्यः i. e. shines. 'स्वाङ्गकर्म—' (vartika)—
It has to be said that उद् + तप् or वि + तप् is आत्मने also when it
has any limb (of the speaker himself) for its object e. g.
उत्सपते etc. Here by स्वाङ्ग we should not mean the technical one,
cp. 'अद्भवम् भूषितम् स्वाङ्गम्—etc', a vartika under 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनानात्—'
(510), Thus सुवर्णमुत्सपति etc. do not get तद् ।

निर— । उचिभ्यामिति । अकर्मकादित्येवेति । भाष्यादिदम् । 'स्वाङ्गकर्मकादिति—'
वातिभम् । अद्भवमिति । एतदपि वातिभान्नरे भाष्यभाष्यं वा श्लोकमयम् 'स्वाङ्गाद्योप-
सर्जनानात्—' (५१०) इत्यथ निहिष्ठमिति तथैव द्रष्टव्यम् । अतएव 'सुवर्णम्—' । चेन्नो
मैत्रस्येत्यादौ उत्सपते; परिभाषितस्वाङ्गकर्मसत्त्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मविरहात् तदित्यसम् ।

२६३५ । आङो यमङ्नः ॥१॥२॥२॥

दो— । आयच्छते । आहते । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्म-
कादित्येव । नेह । परस्य शिर आङ्गन्ति । अथ तर्हि 'आजङ्गे
विषमविलोचनस्य अङ्ग' इति भारविः । 'आङ्गधु' मा रवूत्तमम्
इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवत्तिः । प्राप्येतप्राधाहारो
वा । व्यङ्ग्यलोपे पञ्चमीति तु व्यङ्ग्यं विनैव तदर्थव्यगतिर्यत्र
तद्विषयम् । भिक्षुमित्यादि तुमुबन्ताध्याहारो वास्तु । समौपमे-
तेति वा ।

आह—आज्जोपे पञ्चमीतिविति । किनेवेति । अद्याहाराभावे एवेत्यर्थः । तद्वर्त-
नतिरिति—खननापदार्थस्य बोध इत्यर्थः । यतेति—वाक्ये । तथाच आवादान् प्रोचते
इत्यत्र आवादान्तरादिति विनापि आवाद्यापनस्य छट् एव । अत्र तु न तथेति
नेदः । ततश्च नाप्यत्र पञ्चमीशब्दा । एवञ्च ‘विप्रसविस्त्रीचनस्य वचः प्राप्य आज्ञते’
इत्यवर्गनाम्नादात्मनेपदम् । ननु तथापि इतनक्षिप्यो प्रत्यक्षिप्यकर्तृत्वनिमित्तदपि न
शुक्रमिति अन्वान आह—सैत्तुमित्यादीति । एतत् पूर्वस्त्रेव परिष्कारवार्थम् । ‘विप्रस-
विस्त्रीचनस्य वचः प्राप्य—सैत्तुम् आज्ञते’ । एवञ्च आज्ञते इत्यत्र तदित्यादि
कर्ताकाङ्क्षा नास्तीति । समाधानान्तरमाह—समीपमेत्येति । ‘विप्रसविस्त्रीचनस्य
समीपमेत्य (स्त्रे) वचः आज्ञते’ इत्यन्वय इति भावः । एवञ्च सति नञ् इव
स्वकीयप्रत्ययविष्कारवार्थमाकाङ्क्षान्वित्यर्थः । अस्मिन् व्याख्यानि स्त्राह्वसंज्ञत्वादात्म-
नेपदम् । एवम् आह्वनेत्येवमपि यथायथमभ्याह्वय व्याख्येयम् । समीपमेत्येति
‘आह्वयनि’ इत्यत्र कश्चमपि छट्ते इति बोध्यम् ।

२६८६ । आत्मनेपदैवन्ध्यतरस्याम् ॥२॥४॥४॥

दो— । हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदैव परेषु ।
आवधिष्ठ, आवधिषाताम् ।

Eng.—Easy. आवधिष्ठ—आ + हन् + लुङ् सिप् त=आ + वप् + ष्त् त
etc.

मित्र— । आत्मनेपदैविति । ‘हनो वध विङि’ (२।४।४६) इत्यतो हन् इति ।
‘लुङि च’ (२।४।४६) इत्यतो लुङि इति वानुवर्तते । तदाह—हनोवधादेशो
वेत्यादिः आवधिष्ठेति । वधादेशाभावपक्षे आह —

२६८७ । हनः सिच् ॥१॥२॥१४॥

दो— । कित् स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहृत । आह-
साताम् । आहसत ।

The affix सिच् coming after इन् is treated as कित् । भाङ्ग etc.—alt. of भागविष् etc. अनुनासिकस्योप । e. by 'अनुदात्तोपदेश—' (2423), the न of इन् disappears due to कित् of सिच् and सिच् elides by 'उष्णादङात्' (2369).

मित—। इन् इति । 'असंवागादित् कित्' (१११५) इत्यतः कित्त्वनुपपत्तिः । तेनापेक्षितं पूर्यदाङ्—कित् स्वादित् । अनुनासिकस्योप इति । किञ्चात् 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२३) इति लोपः । उष्णादङादिति सिच्योपः ।

२६८८ । यमी गन्धने ॥१२॥१५॥

दी—। सिच् कित् स्वात् । गन्धनं सूचनं परदोषा-
विष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् ? उदायंस्त पादम् ।
भाङ्गष्टवानित्यर्थः ।

Eng.—Easy—परदोषाविष्करणम्—To disclose other's defects. उदायत (चद + आ—यन् + सिच् त)—न् elides by 'अनुदात्तोपदेश—' (2423) and स् by 'उष्णादङात्' (2369). उदायंस्त—no elision of न् and स् due to want of कित्.

मित—। यन् इति । उदायत इति । परदोषानाविष्करोदित्यर्थः । 'अनु-
दात्तोपदेश—' इति किञ्चात् नलोपः । 'उष्णादिति—' सिच्योपः । उदायंस्तिति ।
अनुनासिकस्योपदेशभावः ।

२६३८८ । समी गन्धच्छिभ्याम् ॥१॥३॥२८॥

दी—। 'अकर्मकाभ्याम्' इत्येव । सङ्गच्छते ।

Eng.—Easy. सङ्गच्छते—goes.

मित—। यन् इति । गन्धदाकर्मिपदमित्याद्युक्तनिः । एवम् सङ्गच्छते ।
सङ्गच्छ इति तौकादिभिः । गतोन्निधादौपपत्तिः ।

२७०० । वा गमः ॥१२॥१३॥

दौ—। गमः परौ भलादौ लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः ।
सङ्गसीष्ट—सङ्गं सीष्ट । समगत—समगं स्त । समृच्छते । समृ-
च्छियते । अकर्मकाभ्यां किम् ? ग्रामं सङ्गच्छति । 'विदि
प्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम्'—(वार्तिक) । विखेरेव ग्रहणम् ।
संविसे । संविदाते ।

A भलादि (having a भल letter at the outset) लिङ् and a
भलादि सिच् coming after the root गम्, become कित् optionally.
Thus सङ्गसीष्ट (भलादि लिङ्—कित्)—सङ्गंसीष्ट (भलादिलिङ्—चकित्),
समगत (भलादि सिच्—कित्) समगं स्त (भलादि सिच्—चकित्). In the
former cases of both लिङ् and सिच् अनुनासिक or म elides by
'अनुदात्तोपदेशः' (2428) and सिच् elides by 'असादृशात्' (2369).
समृच्छियते—This is to show that the root is 'सृच्छ मतीन्द्रियप्रलयसूक्ष्म-
भादेषु' नृदादि and not the substitute 'सृच्छ' of सृ नतिप्रापणयोः' (भादि).
सङ्गच्छति—because it is सकर्मक । 'विदिप्रच्छि'—varnika—i. e. the
roots विद् (चदादि), प्रच्छ् and सृ become आत्मने. in connection
with गम् when intransitive. Thus संविसे etc.

किम्—। वेति : गम इति १मी । 'इच्छो भल्' (१२।८) इत्यसौ भक्तिः ।
'असंयोभाद्भिद् कित्' (१२।१२) इत्यसौ कितिः । 'लिङ्सिचपात्मनेपदेशु'
(१२।११) इत्यसौ लिङ्सिचौ इति चानुवर्तते । तदाह—गमः परातिथिः ।
सङ्गसीष्ट—समगंसीष्टेति । लिङि सदाहरणम् 'आय' कित्पथे । 'अनुदात्तोप-
देशः' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः सत्तरय लिङाभावादनुसारः । समगत—
समगं सेति—कृत्ति सदाहरणम् । पूर्वय लिङादनुनासिकलोपादुत्तरं 'असादृशात्'

(११६८) इति सिद्धयेनम् । उत्तरत्र चित्वाभावात्तदुभयविधलोपामात्रेण
 'नोऽनुस्वार' इत्यनुस्वारः । तत्संयोगेन दीर्घत्वात् चित्वालोपामात्रः । सम्बन्धिष्यते
 इति । अटि उदाहरणम् । 'अच्छ' इति आदिः स्यात्तर्गति—प्रापनार्थकस्य
 माघेति अच्छादिभ्यस्त्वं न गच्छं चित्वा तौहादिकस्यैव अच्छर्तर्गतोऽङ्गमलवसूचि-
 भावार्थकस्येति धीवर्णनम् । सञ्चच्छतीति । सञ्चर्मन्तत्वात् सञ् । विदिप्रच्छीति ।
 वार्तिजमिदम् समपूर्वादकर्मकाद् विदादेराद्यनेपदमित्यर्थः । वेत्तेरेवेति—हृग्-
 विकरणस्येति भावः । व्याख्यातान् । संविने इति । सम्यगगानातीत्यर्थः ।

२७०१ । वेत्तेर्विभाषा ॥७।१।७॥

दी— । वेत्तेः परस्म्य भादेशेऽस्यातो रुडागमो वा स्यात् ।
 संविद्वते—संविदते । समविद्वत—समविदत । सम्मृच्छते ।
 संस्मरते । 'अर्तिमुद्विभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । अर्तीति द्वयो-
 र्पञ्चम् । अङ्गविधौ त्वित्यर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत । मा समृषा-
 ताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च
 भादेः । इयर्त्तेस्तु—मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्तेति ।
 समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । सम्पश्यते ।
 'अकर्मकात्' इत्येष । अतएव 'रक्षांसीति पुरादि संशृणुमहे'
 इति सुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अश्वाहारो वा 'इति
 कथयदुभ्यः' इति । अथास्त्रिककर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां
 कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु—

धातोरर्थान्तरे हत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्रन्दत इत्यर्थः । जीवति

नृत्नतिः प्रसिद्धीयथा—मैत्रेः वर्जति । कर्मणोऽपि वचातो
यथा—‘हिताय यः संश्रुते स किंप्रभुः’ । ‘उपसर्गादस्व-
तूरहोर्वेति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । ‘अकर्मकात्’ इति
निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति—निरस्यते । समुद्धति—समुद्धते ।

The augment इद् takes place optionally (before) अन्, the substitute of क्, coming after वेणि (विद्). Thus संविद्वत्ते (with इद् or ए) and संविद्वत्ते (without इद्). अन् by 'पाप्मनैपदी-जनतः' (2256). 'वर्तिषु—' varttika i.e. च्च् and द्दम् too, coming after अन् are पाप्मनैपदी—संयच्छते (भ्रादि)—समर्ते (जुहोत्यादि)—संयच्छते and संयच्छते। [Note in this connection that इतिहास reads the dictums 'विदिष्य—' and 'वर्तिषु—' along with 'समीगन्ध-विध्यम्'; thus 'समीगन्धविध्यविद्यस्वस्वतिषु विदिष्यः'. But Bhashya reads them separately]. Here च्च् should be taken to belong to both भ्रादि and जुहोत्यादि. But it has been said (i.e. by himself under 'वर्तिषु' 2382) that in the matter of अच्च्, च्च् is of जुहोत्यादि class only. समर्त no guna due to क्तिष् by 'चच्' etc.—These (up to समर्ते) are इद् forms of भ्रादि-चच्—which gets सिच् only and not चच् also. माच् has been introduced to show the absence of guna due to क्तिष् and the absence of इद् due to the absence of चाद् and thus to put forth the distinct form at the exclusion of चाद्. Thus समर्त etc are nothing but समर्ते etc without चाद् and इद्। Similarly मा समर्त etc and समर्त etc. समर्ते—अन् + चाद् च्च् सिच् त। Here due to subsequence, elision of सिच् by 'इसाद्वान्त'

(2369—8. 2, 27) will take effect prior to इङि by 'आट्' (269—(6. 1. 90)). But it cannot be objected that the elision of चिच् being असिद्ध or invalid by 'पूर्ववालिङ्गम्' (8. 2. 1) इङि will come in first and hence bar the application of 'इत्थान्' and will give 'समाट्' (as Nagesha and Tattwabodhini have). For there runs the varttika 'सिञ्जोप एकादेने सिञ्जी वाच्यः' (see ante). Thus according to Bhattoji समाट् is the correct form with the elision of चिच्. इत्यनेन i. e. of च् read in मुहीत्यादि। भा समारत—without आट्—but गुञ् with चक्, रुञ् by 'अङ्गयोऽङि' (2406). समाट्—इङि and सिञ्जोप as before. अज्याहारो वा i. e. the expression may be explained as correct by supplying the word अचयद्वाः thus—'एवाङि इति अचयद्वाः etc' in which case तद् is right due to अवसंज्ञक of the root. Now, if you enjoin as to the intransitive use of इङ् and ञ् etc which are transitive under the roots but are now intransitive here, we request you to listen to (what we say below) :—

A (transitive) verb becomes intransitive—(1) when the root denotes a different sense, when the object rests inherent in the sense of the root, when the object is known to be concomitantly present with the root and when the same (obj.) is not purposely mentioned.

Thus वहति etc. जीवति—lives, i. e. sustains life (प्राणधारणम्—where प्राण is the object of धारण). नृत्यति—dances i. e. moves the limbs (चञ्चविशेष). 'निवः' rains i. e. pours water which is known to be concomitantly present with pouring

But Nagesha is against this for which see in the मित—.)
 'कृतात् न यः—' (भारवि—1st canto)—'He is a bad master
 who does not pay heed to (the advice of his well-wisher
 —lit. hear salutary advice) etc. Here the object 'सहित'
 or 'his own good' is purposely left out. 'उपसर्गात्—' (varttika)—
 'It has to be expressed that असति (असु लेपने—दिवादि) and
 अहि (ऊह वितर्के आदि) following any उपसर्ग is ^{प्रत्यय} ^{प्रत्यय} निरसति
 etc.—unfastens (loosens) the knot or bandage—सकर्मक because
 the word 'सकर्मकात्' has no further बहुवचि ।

मित । वेगेरिति । वेगेरिति पक्षो । 'स्योऽन्' (अ११६) इत्यतो न
 इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यसात्' (अ११७) इत्यतोऽनुवचनम् अदिति यद्व्या विपरिकल्पते ।
 'श्रीश्री रुद्' (अ११६) इत्यतो रुडिति याति । तदाह—वेसिः परस्वेत्यादि ।
 संनिदते इति रुदपथे रुदम् । 'कर्त्तिसु—' इति वातिकमिदम्—सम्पुर्णादतेः
 शुद्धश्रीवाकर्मकेभ्य आत्मनेपदस्य आहित्यर्थः । इयोरिति । भौवादिकमौडोपादिक-
 योनिवर्धः । तत्र भादेर्मां सन्ततेत्यादीनि इत्येतन्ना ना समरतेत्यादीनि । मां सन्ततेति ।
 'उच' (२२६८) इति कित्वाद् गुणाभावः । 'न माङ्घ्री' इत्याहमभाव इति ।
 'कृतादकात्' (२२६८) इति सिञ्जलोपः । मां सन्ततेति मयः गुणहङ्गोरभावे रूप-
 प्रदर्शनायम् । तेन समारतेत्यादि रूपमिदम् भादेः पञ्चान्तरमिति न ज्ञानम् ।
 भाङ्गादिनैव तेषामधिगमात् । एतत् सिञ्जि रूपप्रदर्शनम् ; अङ्गितु मां समरतेत्यादि ।
 तत्राप्य इमेव बोध्यम् । अङ्गविधानमिति । 'सर्तिश्यासर्तिभ्यश्च' (२२८२) इति सूत्रे
 स्वप्नेषोक्तमित्याह—इत्युक्तमिति । समारतेति—सम + आट् अट् सिञ्ज् इति स्थिति
 'उच' इति कित्वाद् गुणाभाव आठवेति (२६८—२११८०) इत्यपेक्षया परत्वान्
 'कृतादकात्' (२२६८—मा११२०) इति सिञ्जलोपः । ततो रुडिः । न च 'पूर्वमा
 सिञ्ज'मिति सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वादादौ रुडिः । ततो 'कृताद—' इत्यस्याप्रकृत्या 'समाट्'
 इत्येव रूपम् इति वाच्यम् । 'सिञ्जलोप एकादेर्ने सिञ्जो वाच्य' इति वार्त्तिकान् तत्र

निर्वाच्यताम् । ननु चेन्न 'सोऽर्थोऽत्र वेदान्—' (भट्टिः) इत्यत्र अर्थोऽत्र इति न सिध्येत् । तत्रागुत्तरायां पूर्वं सिक्लीये पश्चाद् उच्यते 'अर्थोऽत्र' इत्येव हि ज्ञात् इति चेत् ? न, तत्र 'वार्त्तदाह' जलौष' इति आद्येन प्रागेव धातोः 'सार्थ—' (२१६८) इति युक्तं कृते असन्ननिष्ठत्वा सिक्लीोपाप्रसन्निरिष्य 'आटयेति' इदिरपि निर्वाच्यताम् । 'समाह' इत्येव आख्यानिति नामैकमत्र प्रतीयते । तत्त-
 बोधनीकारात्—तथा च 'समाह' इत्येव वक्तव्यं 'समाह' इति लिख्यप्रमाद इत्याहु-
 रिति तयोर्व्यत्ययेन विस्तर इत्युक्तम् । आदेरिति—अधातोरेति शेषः । इवर्त्त-
 रिति—शुद्धोच्चारित्यर्थः । सा समरतेति । 'आटयोऽटि'— (२४०६) इति
 युक्तः । अन्यत् प्राग्वत् । 'समारतेति—हृत्वादि प्राग्वत् । समारतेति ।
 'समारत्त समीचीनः सकृत्प्राग्वत्प्रागति' इति भट्टिः । अकार्त्तत्वादित्येति ।
 उक्तवार्त्तिकेन परात्मनः । इति कारत्वात् 'समीगद्यष्टिभ्यामि'त्वादिति प्रथमव्यय-
 'समीगद्यष्टिप्रश्नित्वनिष्ठमिभ्यः' इति पपाठः । स जपपाठः । भाष्ये पञ्चमिष-
 पाठादर्शनात् । अकार्त्तत्वादिति 'इति कथयद्वा' इति । 'अर्थासीति कथयद्वाः—' इत्येव
 हि । तत्रात्रोक्तमर्थमन्तादात्म्यमपदं सङ्गच्छत इत्यर्थः । अर्थास्मिन्निति—इति-गत्यादीनां
 सकर्मकाणामप्यकार्त्तत्वादिकारिऽनुप्रवेशितत्वात् प्रत्ययः । सभाषणमाह—यस्मिन् ।
 उच्यते नयति शेषः—

धातोरिति । धातोः 'अर्थास्मिन्' सूत्रार्थेभिरेव 'उच्यते' वर्धनात् निरार्थ-
 प्रकाशनादित्यर्थः, तथा 'धान्येन' 'कर्मणः उपसर्गश्चात्' तद्विन्नन्तर्भावादित्यर्थः,
 तथा 'कर्मणः' प्रसिद्धेः क्रियायामुक्तायामेव तत्क्रियासङ्घटनकर्मणोऽनुष्ठेऽपि प्रतीय-
 मानत्वादित्यर्थः, तथा 'कर्मणः' 'अविवक्षात्' स्पष्टं निश्चिन्तं विषयमाभावात् न क्रिया
 अकार्त्तिका भवतीति सान्वयोऽर्थः । कर्मणोदाहरति—वदति स्मरन्मित्रादिना ।
 वदतीति प्रापयतीत्यर्थः । जीवतीति । प्राप्यान् धारयतीत्यर्थः । जीव—प्राप्त्यध्वरक्षे
 इति धातुः । वृत्तनीति—अङ्गानि विधिपरीत्यर्थः । कृती अङ्गविद्ये इति धातुः ।
 अत्र प्राप्याङ्गानां कर्मणां तत्र तत्रोपसर्गश्च इति भावः । वदतीति अत्र नय-
 न्कर्मणो लक्ष्यं क्रियासङ्गममित्येव प्रसिद्धेरेवावधिस्थितिः । नागोऽस्येव नमन्ति

इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । विचारमयाद् विरज्यते । 'हितात्मनः—' भारवेरयं शोकः प्रथमसर्गस्य—'स विंसखा साध न गच्छितोऽपिपन्' इति पूर्वपादः । हिता-
दिति—'आख्यातोपधीने' इति पञ्चमी । संयस्यते इत्यद । अतः संहिवमिति
कर्मचोविनशावशादेवानुक्तिः । 'उपसर्गात्—' इति चार्थिकम् । असुसंपणे इति
दिवादिः । अहनिर्गते इति आदिः । वन्मिति—अकर्मकत्वनिर्देशेति चित्रम् ।
यादौ क्ङिति क्ङितैर्जसः आदिष्वह—

२७०२ । उपसर्गात्स्व जहतेः ॥ ७।४।२३ ॥

दी— । यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुद्रात् । अग्निं
समुद्रम् ।

The ऊ of जह coming after an उपसर्गे is ब्रह्म when a
यकारादि क्ङित् follows. Thus 'ब्रह्म—' should hold debate on i.e.
ascertain the Supreme soul. यामुद् (याशिविखिङ्) is क्ङित् ;—समुद्र—'
conjecturing about fire. Here जप् is क्ङित् being the substitute of
जाप्, Cp. 'समासेऽनन्पूर्वे कौ जप्' (382).

मिह— । उपसर्गादिति । 'जयक् ■ क्ङिति' (७।४।२९) इत्ययो 'मि
क्ङिति' इत्यनुवर्तते । तथाहुः यादादिति । समुद्रादिति । वितर्क्येत्—विचारय
निश्चिन्तयादित्यर्थः । अथ यामुद्ः क्ङित्वादहसः । समुद्रादिति—चमाभिरक्षि न वेति
वितर्क्ये इत्यर्थः । 'समासेऽनन्पूर्वे—' (२३३२) इति त्वादीनमेव जप्ः क्ङित्वादहसः ।
मनी—'ब्रह्म योचयेत्' इत्यत्र ब्रह्माभावः भावे—इव प्रतिभाति, 'चमुद्रात् गतः' इति-
तर्का दर्शनात् ।

२७०३ । निसमुपविभ्यो हः ॥ १।१।३० ॥

दी— । निह्वयते । (एवं संह्वयते । विह्वयते) ।

२७०४ । अर्घायामाहुः ॥ १।१।३१ ॥

दी—। कृष्णाद्याणूरमाहृत्यते । स्वर्धायाम् किम् ? पुत्र-
माहृत्यति ।

Krishna challenges (the demon) Chanura (to a combat).

नित—। स्वर्धायामिति । अहम् । आहृत्यते इति । आहृत्पाठनपूर्वक—
इत्यर्थे । प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ।

२७०५ । गन्धनावर्त्तयणस्येव न भ्रातृसिक्वप्रतिथलप्रकथनीपयोरीषु
कृजः ॥ १।१।३२ ॥

दी—। गन्धनं हिंसा । उत्प्लुहते, सूचयतीत्यर्थः ।
सूचनं हि प्राणवियोगानुप्लुतत्वाच्चिंसेव । अयन्नेपणं भर्त्-
सनम् । श्वेनोवर्त्तिकासुदाकुहते, भर्त्सयतीत्यर्थः । हरि-
सुप्लुहते । श्वेत्ये । परदारान् प्लुहते । तेषु सवसा
प्रवर्त्तते । एधो—दकस्थोपप्लुहते, शुष्यमाधत्ते । गाथाः
प्रप्लुहते । प्रकथयति । श्वेतं अप्लुहते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते ।
एषु किम् ? कटं करोति ।

The root कृज् or कृ with any or no उपसर्ग is चातनेपदी in the
senses of गन्धन etc expressed below. The meaning of the terms
is clear from what follows. उत्प्लुहते etc. Because सूचन or disclosing
others' defects is injury indeed as it may lead ultimately to death.
वर्त्तिका—a small bird like partridge etc. परदारान् i.e. rashly takes to
adultery. एधोदकस्थ—i.e. fuel (एधः) purifies the water (एत), or
read as 'एधोदकस्थ'—a समाहार comp. ; in that case the meaning
is—enhances the merit of or purifies both the fuel and the water
i.e. makes one dry and the other sweet scented. श्वेतं अप्लुहते i.e.

invests or expends = hundred rupees for (the practice of)
virtue or (for the purpose of) religion.

नित—। गन्धनेत्यादि । अक्षरंभिप्राये अवात्मनेपदमिति शब्दो बोध्यम् ।
गन्धनं हिंसेति । गन्धं चर्दने । चर्दं हिंसायादिगुणभयतस्तदर्थजाभात् । सूचनं
परदोषाविष्करणम् । मृतं सुप्तमविषेपः । दर्शिकामिति—चुष्टयस्तन्मेदः । साहसिके
सदाहरति । परदारान् इति । अथ सदसा प्रवर्तनं न प्रकरोतिरर्थः किन्तु
कक्षितार्थकायनमेव । अन्वेषा तेषु (परदारेषु) इति सप्तमीत्यायोगात् । अभिचार्य
प्रवर्तत इत्यर्थः । 'तान् मनीकरोतीत्यर्थः' इति शेषितः । सदसा वर्तते साहसिक । 'मोक्षः
सद्योभवा—' इति ठक् । तस्य कर्मसाहसिकम् । प्राज्ञादित्यान् चञ् ।
प्रतिषेधो युष्माकाम्, अथ चाह—युष्माकाम् इति । एष इति अकारान्त एधस् इति
सकारान्तो वा शब्दः । आद्ये 'अवोदधौच—' (२१०७) इति निपातितः ।
एधस्योदधश्चेति समाहारः । द्वितीये एधासि च दकं चेति विग्रहः । 'यधेवासि
अनिबोऽपिभक्त्यात् कुद्वेऽण्' इति श्रौतोत्तरात् । 'प्रोक्तं प्राज्ञं मुक्तामनसत
जीवनीयं ददधे'ति इत्याहुः । 'काष्ठं दाल्दिन्वनं लैधश्चकेधस्समित् छिगाम्'
इत्यमरस्य । 'एधान् हुताशन—विधौ स सुनिर्यवाचै' इति रघुप्रवीणस्य । यथा—एधः
दकस्तेतिच्छेदः । तथाहि एध इति आर्तुपदम् ।

२७०६ । अघेः प्रसङ्गे ॥१२॥२॥

दो—। प्रसङ्गं समाभिभवस्य । 'अहं मर्यगेऽभिभवे
चे'ति पाठात् । अहं मधिक्रुते, अमर इत्यर्थः । अभि-
भवतीति वा ।

नित—। अघेरिति । प्रसङ्गे किम् ? अधिकरोति पदम् । आत्मीयं
करोतीत्यर्थः ।

२७०७ । वेः शब्दकर्मणः ॥१२॥३॥

दी—। स्वरान् विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः
किम् ? चित्तं विकरोति कामः ।

The root वि + कृ is चाकरोति when it has a 'sound' for its object. Thus कुराण् etc. विकरोति i.e. affects on etc.

नित—। हेरिति । 'शब्दः (कर्म) कर्मकारकं यस्य ततः कर्मो विपूर्वादाकरोतिपदनिवर्त्यः' इति नाशयः । विकरोतीति । चक्षणा करोतीत्यर्थः ।

२७०८ । अकर्मकाच्च ॥१॥२॥३॥

दी—। 'वेः कृञ्' इत्येव । कृत्वा विकुरुते । विकारं
लभन्ते ।

२७०९ । सञ्ज्ञानमोत्सञ्ज्ञमाचार्य्यकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु
नियः ॥१॥२॥३॥

दी—। अमोत्सञ्जन—ज्ञानविगणनव्यया नयतीर्वाच्याः ।
इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि—शास्त्रे नयते, शास्त्रस्थं
सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसञ्ज्ञानमं
फलितम् । उत्सञ्जने—दण्डमुनयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः ।
माणवकमुपनयते । विधिनात्मसमोपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयन-
पूर्वकेनाभ्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते । ज्ञाने—तत्त्वं
नयते, निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते, भूतिदानेन
स्वसमोपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनभूत्यादेर्निर्वातनम् । करं
विनयते, राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते ।
धर्माद्यं विनिमुक्ते इत्यर्थः ।

The root नी is चाकरोति in the senses of leading one to

respect, throwing up, causing the designation of आचार्य or preceptor, (acquiring) wisdom, payment, repayment and expenditure. Here—throwing up, wisdom, repayment and expenditure are the connotations of नी and the other terms viz. सम्मान, आचार्यकारण and भूति are प्रतीयोपधि i.e. they are not direct significances of the root (नी) but are inferred or understood from the application of the same (by virtue of the term with which it has been used ; e.g. कर्मकारादुपनयते—makes payment of servants—here as elsewhere, नी means आणय or causing to come (to himself) which is possible only by clearing their salaries etc. Thus भूति or payment is not the sense of नी but a mere inference necessary to catch the connotation of the same. Hence Nagesha says मानसदीर्घविवक्षः or relating mental conception (i.e. inference). As for example शास्त्रेणयते i.e. leads the pupils to (the understanding of) the ideas expressed in the shastras as a consequence. 'दत्तम्—' throws up the stick. 'आचरन्—' i.e. leads him to himself with (proper) ordination (of investment of the sacred thread), for आचार्यत्व or religious preceptorship is assigned to the leader 'उपनेषा' through his teaching (a pupil) after initiation. तत्त्वम्—' i.e. ascertains the nature of the soul or the elements. 'कर्मकारान्—' i.e. makes payment of the servants or leads to himself by payment of salaries. विनश्य means repayment or clearance of debts etc. Thus 'हरम्—' i.e. repaid fined amount to the king. 'शतम्—' i.e. expends a hundred on a religious purpose.

जित—। सखाननेति । नयते किञ्चात् अर्जुनामिन्नेव फली आत्तनेपद-
 सिद्धेऽर्जुनामिन्नेव निदम् । सखाननादीनामर्थाः सूत्रतः एव स्वप्ताः । चाया इति ।
 यदा नयतिरुपसर्गवशात् स्वतन्त्रतया वा चतुस्रनादीन् अतुरीऽर्जुनामिन्नेव तदासा-
 दात्तनेपदमित्यर्थः । इतरे प्रयोगोपाधय इति—सखाननाचार्यकारश्चतयस्त्रिंशो वा
 चात्तर्थाः किञ्च मानसोपाधयस्त्रिंश इत्यर्थः । अर्थादनुमानवशात् फलितार्थवचनपरा
 इति भावः । प्रयोगः तत्र तदर्थे व्यवहार उपधिर्भेदको येषां ते इति विद्वद्भिः ।
 शास्त्रं नयते इति—अथ नयतेरकर्मकत्वम् । तच्च सिद्धान्तमित्यध्याहार्यं न्याय्य-
 जिम्बाह—शास्त्रं सिद्धान्तमिति । शास्त्रं कृतमित्यर्थः । अतएव सिद्धान्तपदो-
 पस्थित्यात्र शास्त्रं इति सप्तमी, तस्याभावेनात् । प्रापयतीति । अत्र नयते-
 स्वदर्थकत्वमिति भावः । आचार्यकारणमोक्ष नयतेः सप्तमीप्रापयार्थकत्वं द्रष्टव्यम् ।
 प्रयोगोपाधित्वं दृष्टव्यमिति—तेन चेति । सम्पूर्णाग्रानयतेर्निजनाद भावे कृत् ।
 साधनकमिति—अलस्यश्रीमतीतं चटुम् । अतोपनयतेरर्थव्याप—विभिनेति ।
 उपनयनविभिनेत्यर्थः । ननु तथापि आचार्यत्वं नास्ति । तच्च आध्यापयध्यापनादीनी-
 पनायते इत्याशङ्क्य आह—उपनयनपूर्वकमेति । तथाच श्रुतिः 'उपनोष तु यः शिष्यं'
 वेदभ्रष्टापयति गुरुः । सख्यं सरदश्च तमाचार्ये प्रचक्षते ॥' इति । कर्मकारमिति ।
 अतोपनयतेर्भूतिं प्रापयतीत्यर्थः । अतएवाह—अतिज्ञानेनेति । अतिवेतनम् ।
 निर्वातनं परिष्कारचम् ।

२७१० । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥१॥३॥३॥

द्वौ—। नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्तनेपदं प्राप्तं
 तच्छरीरावयवमिन्ने एव स्वात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो
 लक्ष्यते । क्रोधं विनयते, अपगमयति । तत्फलस्य चिन्त-
 प्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितजितः—' (२१५८) इत्येव सिद्धे
 नियमार्थमिदम् । तेनेह न—गदुं विनयति । कथं तद्धि

‘विगच्छत्य नयन्ति पौरुषम्’ इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ।

By the word पौरुष in the aphorism is meant its limb. Then the rule means that the आत्मनेपद, which is done after नी when the object is present with the agent, takes place only when the object is different from any limbs of the body (and not from the body itself). Though what is diff. from a part of the body is diff. also from the body itself yet Bhattoji also कारिका (तदेकदेशोऽपि शरीरम्—कारिका) replace the term ‘पौरुषे’ in the rule by ‘अशरीरावयवे’ as the instance of more logicalness (P)—For the agent being directly one with or identified with the body itself, the object cannot at the same time be अशरीरम् yet अशरीरम्, though it may, to some extent, be अशरीरम् and अशरीरावयवम् as the agent is not at once one with the limb but with the limbs taken together, ‘क्षोधम्—’ i.e. pacifies or removes anger. This rule is for restriction—for the consequence of प्रोधापन्न or removal of anger being the composure of the mind (चित्तप्रसाद) and thus having rested on the agent we could have आत्मनेपद here by ‘स्वरितलिङ्गः—’ (5158). गङ्गा—a hump which is a part of the body. Thus we may explain, instances like ‘विगच्छत्य नयन्ति पौरुषम्’ (सारणि 2135) as परस्मैपदे provided the point of the action not accrues to the agent—not otherwise. [But this explanation of Bhattoji is open to objection as the fruit of the action here does accrue to the agent. Nagesha says ‘अर्थे विधेयमिदं (एवम्) अकर्तृकेशि कसे नयन्ति पौरुषमिति न प्रमाद

ख्यातः'। This also however, leaves the point unexplained as Nagesha takes the rule to be permissive (विनय) and not restrictive (नियमाय). Mallinatha's explanation too here seems to be untenable'. Thus we have no other alternative but to say that it is erroneous—according to Bhattoji, Nagesha and others. Haradatta, however, defends the case otherwise saying that नी takes चात्मनेपदी in the sense of अपवसन cp. 'लोभं विगच्छते' (and that also in con. with the उपसर्गवि) whereas in this case we have नी in the sense of 'प्रापश्च' and there is no वि preceding (for more detailed account. see our edition of 'किरात—' 2nd Sl. 35). The full verse is :—

शिवनीपयिकं शरीरसौ फलनिष्पत्तिमदृष्टितापलीम ।

विगच्छत्यनवन्ति पौरुषम् विजितकौशर्या विनीयः-॥

श्रीपयिकम् = उपाय एव श्रीपयिकम् विनयादित्यात् सार्धं ठक् (i.e. means) ;

'The seekers at victory having checked the force of their indignation engage their prowess on a beneficent basis or serviceable plan after considering (so as to attain) considerable achievement of a promising future (पौरुषं शिवनीपयिकं नयनीयत्वः) ।

नित—। कर्तृस्थं इति + च + अशरीरे इतिच्छः । पूर्वसूत्रादिय इति वर्तते । तदाह—नियः वर्तन्ते कर्मसौम्यादि । नियमाय सूत्रं तदाह—तत् शरीरा-
वयवमित्ये एवेति । सूत्रे शरीरशब्देनेति । इतिच्छदर्थेवम्—'शरीरं प्राणिकायसदेक-
स्योऽपि शरीरम्' इति । अयं भावः—सामान्यतया तत् शरीरी कर्तृत्वभिधीयते ।
कर्मणा च कर्तृत्वेन अशरीरेषु च भाव्यम् । तत्तु न घटति । कर्तृशरीरीरेषु-
सम्बन्धेन शरीरस्य कर्तृत्वतायोभात् । शरीरसंबन्धानात् समवायव्यपसम्भविनीयेषु

शरीरत्वाद् यस्य कस्यचिद्व्यस्यवयवस्य शरीराभिधेयत्वं नास्ति । अतः कर्तृत्वत्वं सम्भवत्येवेति । तथाच गौरीयः—‘शरीरत्वादात्म्यामत्रशेषं कर्तृत्वेन शरीरस्य तत्तत्त्वत्वा-
सम्भवः । चययवान्तात् संभवविधिष्वेव तत्त्वत्वं सम्भवः’ इति । चिन्त्यतेर्यं माह—
‘अपगमयतीति । अथ श्लोचः कर्तृत्वः । तेनेह न—‘राष्ट्रं श्लोचं चिन्त्यति’ । ननु
एवं श्लोचमपमने चिन्त्यसादः फलति । स च शर्तारसीवाभिधीति । तत्रच
‘स्मरितव्यः—’ (२१५८) इत्येव सिद्धे विधिरेव व्यर्थः इत्याशङ्क्य माह—‘तत्-
फलस्त्विति । श्लोचमपमनफलमेवार्थः । समाधानमाह—‘नियमाद्यं मिदम्’ इति—
सुवन्निमित्तं शेषः । नादात्मनेपदं विधीयते किन्तु नियमस्त एवेति भावः । नियमश्लो-
काभिधेयः । ननुमिति—‘ऊर्द्धाक्षत्रिधेयमित्यर्थः’ । ‘ऊर्द्धो मर्दुख’ इत्यमरः ।
‘चिन्त्यत्यपगमयति । कथं तर्हीति—एतद्व्यवस्थानं न सुखम् । क्रियाफलस्य
कर्तृगामित्वविवक्षाया अपिष्कुटत्वात् । गौरीयस्य ‘विध्यर्थं स्वम्’ इत्यादिना ‘नयन्ति
‘श्रीरक्षमिति’ प्रमाद एवेत्याह । यदपि नातीवरमधीयमित्युपरततमस्माकं
सुधीभिरेव विभावनीयम् । अतः नञ्निवाधः ‘अत्र पौकषस्य कर्तृत्वकर्मत्वेऽपि
उपायस्मात्तथाभावात् ‘श्लोचं चिन्त्यते’ इत्यादिवत् ‘कर्तृत्वे चाशरीरे—’ इत्यात्मनेपद-
त्वं भवतीत्याह । तत्रिच्छम् । प्रधानकर्तृत्वः एव कर्तृत्वकर्तृत्व—‘इत्येवमात् । इत्येवमस्ती
तु ‘चेरित्यनुवर्तते । तेन ‘विगच्छन् नयन्ति—’ इत्येव न तच्छ्रुः । नदपि चिन्त्यते ।
तादृशानुवर्ततेर्येनभूतप्रसक्तत्वात् । मन्त्रकद्रुतिन्यायस्य भाषानादुक्तत्वादेति ‘अभि-
निविद्य’ इति एते लब्धे लुङ्गीत्येव स्पष्टम् । अत्रदत्तस्य अपगमार्थकादेव नयतेरात्मने-
पदनिवमस्यत्वाद् कर्तृत्वमपिऽपि फलति इति विचिन्त्या अत्र नयतेः प्राप्तकार्यकत्वात् भवत्येव
परस्मैपदमिति व्याचक्षते इति । अत्रहरदत्तमतमेव न्याय इति द्रुम् । इत्यधिकं
त्रिधासुभिरखत्संस्कृतकिराभाज्जीमदितोवसरो एवंविधस्यले ‘अर्वा’ इत्येवत्यादा
तावत् । श्लोकीयमाह्वयस्याख्याशुद्धुः । अथमवान्वयमुच्यते—

जिगीषवः (विजयकामाः) चिन्त्यतस्मिन्परयाः (निन्द्यतेनवर्धयिताः सन्तः)
शरीरयसीम् (मरुहान्) अद्विष्टावसीम् (च) (अद्विष्टपरिपालासितव्यः ‘आय-
तिरुत्तरकाशः श्राद्धि’त्यमरः) कलनिर्वाणिम् (फलाभिधानम्) चिन्त्यत्य (विभाव

—वाचनाननेकावेत्तात्) पीरपम् (पुदमलम् शक्तिम्) शिवम् (मङ्गलकरम्)
 औपयिकम् (उपायम्, उपाय एव औपयिकं, विनयादित्वात् छाये ठक्) भवति
 (वापयन्तीत्यर्थः; उपायापायो विचिन्वी च कर्मकृदन्वोति तातपर्यम्) ।

२७११ । वृत्तिमर्गतायनेषु क्रमः ॥ १।३।३८ ॥

दी— । वृत्तिरप्रतिबन्धः । अचि क्रमते बुद्धिः, न
 प्रतिबन्धते इत्यर्थः । समं उत्सृष्टः । अध्ययनाय क्रमते
 उत्सृष्टते । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि, स्मृतिानि भवन्तीत्यर्थः ।

Eng.—Easy. वृत्ति—without stoppage or abstraction. सर्ग
 —to make effort. तायन—to accumulate or increase.

मित । वृत्तीति—स्पष्टं सूक्ष्मं । अप्रतिबन्धो वाच्यमात्रः । तायनं वृद्धिः ।
 ताम्रं सन्तानपाखरीः ।

२७१२ । उपपराभ्याम् ॥ १।३।३९ ॥

दी— । वृत्त्यादिष्वभ्यामिव क्रमेणतूपसर्गान्तरपूर्वात् ।
 उपक्रमते । पराक्रमते । नेह संक्रामति ।

The rule is restrictive. If in the senses of वृत्ति etc क्रम
 is चायनेपद due to the precedence of any उपसर्ग then it is so
 only if उप and परा precede and no other.

मित— । उपपि । 'वृत्तिरूपे—' इति वरीते । वृत्तीमिव विवृतिर्नियमार्थ-
 मिदमित्याह—वृत्त्यादिष्वभ्यामिवेति परतः क्रमेणतूपसर्गान्तरपूर्वः ।

२७१३ । आङ् उदगमने ॥ १।३।४० ॥

दी— । आक्रमते सूर्याः, उदयते इत्यर्थः । 'ज्योति-
 रदगमने इति वाच्यम्' (वार्त्तिक) । नेह—आक्रामति
 धूमो हर्म्यतलात् ।

अत्र coming after चाल् is चालनेपद in the sense of rising.
'ज्योतिः—' (varttika), चाज्जामति because धूस् (smoke) is not a
luminary.

सित—। आञ्ज इति। उदगमने कर्त्तव्यमने। स्पष्टम्।

२७१४। वेः पादविहरणे ॥ २।३।४१ ॥

दी—। साधु विक्रमते वाजी। 'पादविहरणे' किम् ?
विक्रामति सन्धिः—विधा भवति, स्फुटितोत्तर्यः।

वि + क्रम is चालनेपदौ in the sense of 'trotting.' विक्रामति—
splits into two, parts asunder etc.

सितं—। वेरिति। यद्यपि अनुपसर्गपूर्वस्यैव कर्मवत्तायेति चेत्तथापि धातूना-
मनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिरिति सामादयिकाः। वस्तुतस्तु धातुपाठार्थस्य पाणिनीतर-
प्रणीतत्वादेवमुपपत्त्यः। यद्वाचनिकमे पवात्मनेपदं यथा स्वादिभ्योभ्यर्सेवमुक्तम्।

२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ १।३।५२ ॥

दी—। समर्थौ तुल्यार्थौ। शकम्भूदित्वात् पररूपम्।
प्रारम्भेऽनयोस्तुत्यार्थता। प्रक्रमते। उपक्रमते। 'समर्थाभ्याम्'
किम्। प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छ-
तीत्यर्थः।

Here समर्थे means similarity in sense (सम; अर्थे, वयोर्थी)—पररूप
(चकार) predominates due to शकम्भूदि। In सम + अर्थ ('शकम्भादिषु पर-
रूपे वाच्यम्'—वार्तिक)। And they (प्र + क्रम and उप + क्रम) bear
similarity in the sense of commencement i.e. when both of these
mean—to commence.

गोपायामिति । क्रम आत्मनेपदमितिमेव । सनः अर्थायौचौ समर्थाविति विग्रहः । अर्थे समर्थाविति स्थादित्यत आह—अकम्पुदित्वादिति । 'यक-
म्पुदित्वा परस्मै वाच्यम्' इति 'नास्तिभोक्तृकम्पुदित्वादीनां परिगणितत्वेऽपि एतदुक्तार्थे'
नेवमिति भावः । प्रारम्भे इति स्पष्टम् ।

२७१६ । अनुपसर्गाद्वा ॥१३॥४३॥

दो— । क्रामति—क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । उत्तरादौ
तु नित्यमेव ।

अप्राप्तविभाषा—i.e. आत्मनेपद being never enjoined to कृन् used
itself it is here अप्राप्तविभाषा or option of what was never enjoined.
And आत्मनेपदौ in 'इतिस्मै—' (2713) is नियम or obligatory by
पूर्वविग्रहविधेयः ।

विग्रह— । अस्मिति । अप्राप्तविभाषेयमिति । उपसर्गपूर्वादिषु क्रम आत्मनेपदं
विहितं नलनुपसर्गात् अतोऽप्राप्तमात्मनेपदं विभाव्यते विकल्प्यते । 'इतिस्मै—'
(२७१३) इत्यत्र तु पूर्वविग्रहविधेयान्नित्यमेव आत्मनेपदमिच्छाह—इत्यादाविति ।

२७१७ । अपपञ्चवे ज्ञः ॥१३॥४४॥

दो— । शतमपजानीते । अपलपतौत्यर्थः ।

निग— । अपपञ्चोऽपपञ्चुतिरुपलप (denial) इत्यर्थः । जानिःपृ ।

२७१८ । अकर्मकाश्च ॥१३॥४५॥

दो— । सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

सर्पिषा—i.e. begins with ghee as a means.

मित— । अकर्मकादिति । 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' (२७४३) इत्यत्र सिद्धं

सोपसर्गार्थमिदम् । अतएव सर्पिंशोऽनुजानीते इत्यादिभित्तिः । अत्र जायतेः
प्रतिपत्तिर्यः, इत्याह—प्रवर्तते इति । 'श्रीविद्वद्वय करणे' (६१२) इति कृतीनामे वही ।

२७१८ । संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥१॥३॥३॥

दी—। अतः सञ्जानीते, अनेच्छते इत्यर्थः । अतः
प्रतिजातीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । 'अनाध्याने' इति योगो
विभज्यते । तत्सामर्थ्यात् 'अकर्मकाच्च' (२७१८) इति
प्राप्तिरपि बाध्यते—मातरं मातुर्ना सञ्जानाति । कर्मणः
शेषत्वनिवन्धायां पठौ ।

आत्मनेपदी takes place after वा coming after सम् and प्रति in
a sense other than 'anxious remembrance or thought' (पाध्यान) ।
'अतम्—'i.e. looks for hundred, 'अतं प्रति—' i.e. promises hundred.
The वीज or rule here is to be divided and अनाध्याने is to be separa-
ted so as to form two rules ; thus 'संप्रतिभ्याम्' and 'अनाध्याने' of which
the latter will not only regulate the former but also bar the
आत्मनेपदी due by 'अकर्मकाच्च' (2718) on the score of this वीजविभाग
e.g. मातरं संजानाति and मातुः संजानाति (anxiously remembers).
Without this वीजविभाग we would have मातुः संजानीते by 'अकर्मकाच्च' ।
मातुः is वही by कर्मणः शेषत्वनिवन्धा—intention of speaking of शेषत्व
of कर्म i.e. by 'अवीजगर्हदेयता कर्मणि' । (613). [Note also that the
परिभाषा 'अनभारस्य विविधां प्रतिषेधो वा' will not apply here due to the
वीजविभागाद्यर्थः] .

नित—। संप्रतिभ्यामिति । 'उत्पद्यापूर्वकं अरुणमाध्याह्नम्' इति नागीयः ।
इति वीजो विभज्यते इति । ततश्च 'संप्रतिभ्याम्' इत्यङ्गी वीजः । 'अनाध्याने'

उत्पन्नः । एवञ्च संप्रतिभ्यामिति नियम्यते । संप्रतिभ्यां परमात्मनेपदं प्राप्तं तदनाभ्यानि-
एव स्यादिति । तेनोद्भवः । सातरे संज्ञानामि । आभ्याघतोत्थः । नन्वेवं कृतौऽपि
योगविभागे संप्रतिभ्याम् जागतिर्यथा चकर्मकात्वं तदा—‘चकर्मकाच्च’ (२७१८)
इत्येतेन ‘आत्मनेपदं’ जगत्येष । ‘अनन्तरस्य विधिवं प्रतिषेधो वे’ति न्यायिन हि
संप्रतिभ्यामित्यस्यैव बाधो वृत्तौ न तु तदुत्तरस्याकर्मकात्वं तस्यापीत्याशङ्क्य समापत्ते—
यत्सामर्थ्यादिति । योगविभाजस्यैव सिद्धार्थलक्षितम् एव सामर्थ्यमिति भावः ।
सावृत्तिस्तत्र वृत्तौ चिन्तितं व्याप्यते कर्मण इति—‘वृत्तौ शब्दे’ (१३।५०) इत्यतः
शब्दे इत्यनुमेय ‘चर्मीगघं दयेया—’ (२।१।५२) इत्यत्र ‘कर्मणि शब्दे वृत्तौ स्या’दिति
न्याख्यानादिति भावः ।

२७२० । भासनीपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्पुपमन्त्रकेषु वदः
॥१३।६७॥

दी— । उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । प्रतरे प्रथोगो-
पाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो प्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषा
उपसाम्नुनम् । श्रुत्यानुप्रवदते, सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने—शास्त्रे
वदते । यत्ने—क्षेत्रे वदते । विमती—क्षेत्रे विवदन्ते । उप-
मन्त्रणमुपप्लव्धनम् । उपवदते । प्रार्थयते इत्यर्थः ।

The root वद् is आत्मनेपदी signifying expressed or implied
illumination or praise (भासन्), pacification (उपसम्भाषा), clear con-
ception (ज्ञान), effort or energy (यत्न), disagreement (विमति),
and prayer in private (उपमन्त्रण). उपसम्भाषा and उप-
मन्त्रण are direct denotations of the root and others indirect
i.e. they are adduced as helps in bringing out the sense
(with some other extra words). Thus शास्त्रे—i.e. (being
praised) explains energetically. ‘आज्ञे—’ i.e. (obtaining

proficiency in zastras)—speaks of them. सेवे—i.e., shows energy (speaking highly) about lands. सेवे विवदन्ते—i.e. speak in various ways due to disagreement. प्रार्थयते—as परदारानुपवदते i.e., requests them to satisfy an evil intention i.e., seduces them.

नित—। भासनेति । भासनं दीप्तिवत्साहोद्दीपनमित्यर्थः । तेनेह न भास्यते ; किन्तु कलितार्थकचयनेति । एवं ज्ञानयनमितिपु । उपसम्भाषीपनमर्थे तु भास्यतेति । सदाह—उपसम्भाषासम्बन्ध इति । यद्योगीपाथय इति—उक्तं प्राप्त् । भासमान इति—श्रियावधानसम्बन्धित्वामुद्दीपितोत्प्राप्तः शास्त्रीयपदार्थान् प्रकृत इत्यर्थः । ज्ञानं सम्प्रगमनोक्तः । वदने इति—सम्प्रगमनकृतं त्रयीतीत्यर्थः । 'जानाति वदितुमित्यर्थः' इति वचिक्तम् । यत्र 'उत्प्राप्तः' । सेवे इति । 'तद्विषय-मुत्प्राप्तमाविष्करोतीत्यर्थः' । विसर्तिर्भेदः । विवदन्ते इति । जानाविधं भास्यते इत्यर्थः । उपसम्बन्धसुपवदन्मिति । कुलभाष्यामुपवदने । रहस्यपेक्ष्य स्वस्वभावाविष्करोतीत्यर्थः ।

२७२१ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥१॥३॥४॥

दी—। समुच्चारणां भ्रूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्वास् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खमाः ।

आत्मनेपद takes place after वद when a joint speech of mankind is meant.

नित—। व्यक्तवाचासिति । वद इति वक्तृत्वे । व्यक्ता विप्लवा भाग्येषां ते इति व्यक्तवाचो समुच्चारणः । समुच्चारणं सद्गोचरणम् । अथ व्यक्तवाचां समुच्चारणे तु नेत्याह—सम्प्रवदन्ति खमा इति । व्यक्तवाचात्मनि समुच्चारणाभावे नैव्यते । ब्राह्मणे वदति ।

२७२२ । अनोरमर्मकात् ॥१३॥४८॥

दी— । व्यक्तवाग्बिषयादनुपूर्वाहदेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ।
अनुवदते कठः कलापस्य । 'अकर्मकात्' किम् ? उक्तमनुवदति ।
'व्यक्तवाचाम्' किम् ? अनुवदतिवीणा ।

आत्मनेपद takes place after वद preceded by अनु when the speech comes from a human being. Thus 'अनुवदते—' i. e., Katha speaks as Kalapa does. Here अनु implies similarity. उक्तम् etc.—reproduces what is uttered. Here उक्त is obj.—hence वद is परस्मैपदी ।

मित— । अनोरिति । वद इति वर्तते । व्यक्तवाचामिति च । तदाह—
व्यक्तवाग्बिषयादिति । अनुवदत इति । अनुः सादृश्ये । यथा कलापीऽधीयानो
ब्रवीति तथा कठ इत्यर्थः । 'सुख्यायैरनुलोपनाभ्याम्' इति षष्ठी । 'ज्ञे' इति
किञ्चित् । उक्तमिति—अत्र उक्तमिति कर्म ।

२७२३ । विभाषा विप्रलापे ॥१३॥५०॥

दी— । विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां 'समुच्चारणे उक्त' या
स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ।

(N. B.—'युगपत् परस्परविरोधेन कथनं विप्रलापः' इति नाशिकाः ।)

२७२४ । अवादसः ॥१३॥५१॥

दी— । अवगिरते । 'वृथातिस्त्ववपूर्वी न प्रमुञ्चत
एव' इति भाष्यम् ।

N.B.—भाष्य says that वृथाति i. e. वृथादि (ग. १४२२ शब्दे) is not

used along with चर preceding—whence it appears that by 'च'—च, २७११ निगम्ये of मुदादि class is meant here.

नित—चरादिति । इति माष्यनिति । तत्र गृह्यदे इति त्रैयादिकस्य न चद्वयं किम् गृ, निगम्ये इति त्रैयादिकस्यैव । अत इतितीक्ष्णम् । एपरत्वम् । मप्रत्ययस्य लिङ्गादनुवासात् ।

२७२५ । समः प्रतिष्ठानि ॥१॥२॥५२॥

दी— । शब्दं नित्यं सङ्गिरति । प्रतिष्ठानीति इत्यर्थः । प्रतिष्ठानि किम् ? सङ्गिरति आसम् ।

(N. B.—'च' इति वर्तते । संपूर्वात् निरतिः प्रतिष्ठाने वर्तमानादात्मनेपदं ज्ञातम्) ।

२७२६ । उदधरः सकर्मकात् ॥१॥३॥५३॥

दी— । धर्ममुदधरते । उदधर गच्छतीत्यर्थः । 'सकर्मकात्' किम् । वाच्यमुदधरति । उपरिष्ठादुपगच्छतीत्यर्थः ।

'धर्मेम्—' etc i.e. transgresses. 'वाच्यम्—' etc i.e. rises upward.

नित— । उदधर इति । उत्पूर्वात् सकर्मकात् धरतिः प्राग्वद्विषयः ।

२७२७ । समस्तृतीयायुक्तात् ॥१॥३॥५४॥

दी— । रथेन सञ्चरते ।

चर, preceded by सम् and having contiguity with a द्वतीयान्त word, takes आत्मनेपद. Thus रथेन etc travels with (or by) chariot.

नित— । सम इति । द्वतीयान्तपदसमन्विताहारोच्चारितात् सम्पूर्वाच्चरतिः प्राग्वत् । द्वतीयेति किम् । 'उभौ लोभौ रुचरसोमशामुच लोभम्' इति भाष्यम् ।

२७२८ । दास्य सा चेत्तुर्थ्यर्थे ॥१३॥१५॥

दी—। सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्ता स्यात् सा च
द्वितीया चेत्तुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वपक्षे समः
इति वष्टी—। तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रक्षेण
समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ।

What is stated (that is पाठनैपद) is directed to सम् + दाप्
used along with a द्वितीया base—provided that द्वितीया (instru-
mental) conveys the sense of चतुर्थी (dative). As 'दास्या
—' i.e. (an amorous person) gives much money to the
maid-servant. (To further explain this rule we are to take) 'समः'
occurring in the previous rule as ending in वष्टी so that
both the rules will take effect even when सम् and चर् etc are in-
tervened by any other अवधौ. Thus रक्षेण—etc.

नित—। दास्येति । चर इति वचने । 'समः—' इति सूत्रम् । सति
द्वितीया परावृत्त्यते । तदाह—सम्पूर्वादित्यादि । आशिकायान्तु 'अधिकमन्यवहारे
—' इति वार्त्तिकमयं योगयित्वा व्याख्यातम् । दास्येति । कामुकः सम् दास्ये
बहु ददातीत्यर्थः । 'पात्रा—' (२३६०) इति यष्ठादिभः । चतुर्थ्यर्थे किम् ?
पात्रिणा संप्रयच्छति । इति वष्टीति—विशेषणे वष्टीति आशिका । तेनेति—
वष्टीसमाश्रयणेनेत्यर्थः । पक्षव्याख्यये हि 'वत्सादितुत्तरस्ये'ति आशान्त् सम
इत्यस्यादव्यवहितपरिचय चरतिना भवितव्यम् । वष्ट्याश्रयणे तु पौर्वापर्यत्वमेव प्रयोजनं
नवत्यवहितपरत्वमिति भावः । अतएव समुदाचरते संप्रयच्छते इत्यादौ एकस्य
सदाह्वयवदामादव्यत प्रवाक्यवशाच्च नात्मनैपदनिषेधः । सूत्रद्वयमिति—'समः—'
इति पूर्वसूत्रापेक्षया इदमपि ।

२७२८ । उपादयमः स्वकरणे ॥१॥२॥५६॥

दी— । स्वकरणं स्वीकारः । भाष्योपाययच्छते ।

स्वकरण means स्वीकार i.e. acceptance of a wife.

नित— । स्वकरणं स्वीकार इति । भाष्योस्वीकार इत्यर्थः । स्वकार इत्य-
ष्टात्पत्रं प्रातिपदिकम् । अतएव स्वकरण इत्यत्र चिन्तासीति श्रियम् । भविष्य
स्वीकारमात्रे प्रायुक्तं 'उपायंश्च नडास्त्राणि' इति ।

२७३० । विभाषोपयमने ॥१॥२॥१६॥

दी— । यमः सिच् किदा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत—
उपायंस्त वा । उदबोद्धेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्व-
विप्रतिषेधान्नित्यं क्त्वम् ।

सिच् is optionally क्त्वा coming after यम् signifying marriage.
Thus 'यमः—' Rama married Sita. उपायत—उप+यम्+सिच् (कुम्)
त—here न् elides due to क्त्वा of सिच् by 'अनुदात्तोपदेश—' (2438)
and सिच् elides by 'इष्वादेशात्' (2359). The alt. form is by
'अनुस्वार' etc.—(see ante). But if the उपयम or marriage is con-
nected with गन्धन or injury i.e. in the sense of 'पादसंविवाह,' etc
whereof injury is the main characteristic, the सिच् after उप+यम्
is unavoidably (नित्यं) क्त्वा by पूर्वविप्रतिषेध i.e. by the former rule—
यमी गन्धने (2698—1. 2. 15). Thus—उपायत क्त्वो हविष्योप ।

नित— । विभाषेति । 'यमः गन्धने' (२१२१५) इत्यतो यम इति, 'हमः
सिच्' (२१२१५) इत्यतः सिजिति, 'यमयोगाद् सिच् क्त्वा' (२१२१५) इत्यतः किदिति
चानुवर्तते । तदाह—यमः सिजित्वादि । उपायतेति । क्त्वान् 'अनुदात्तोपदेश—'
इत्यनुनासिकलोपः । 'इष्वादेशात्' (२३५९) इति सिज्लोपः । चतस्र

इत्याभावेन विजुषोपविरहः । गन्धनाङ्ग इति । गन्धनः सुगन्धः
 (विद्या) यद् यस्या तयाभूते उपादेयमे इत्यर्थः । राक्षसविद्या इति
 यावत्, तदेव विद्याया अपरिहार्यत्वादिति भावः । तथाच कृतिः— 'इत्या भिक्षा च
 शीर्षाणि शरीरं शरीरं इति, च राक्षसी विद्याः—' इति । पूर्वविधिविधेनेति ।
 'यसो गन्धने' (२६८८—१।१।१४) इति पूर्वपूर्वेच्छेत्तर्यः । एवञ्च उपायतार्क्यः
 सुभद्राभिक्षादुदाहरणम् ।

२७२१ । आनुष्मदृशा सनः ॥१।३।५७॥

दी— । सधन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्म जिज्ञासते ।
 अनुषते । सुस्पर्षते । दिदृक्षते ।

Here 'सनः' stands for 'सधन्तानां' in view of 'आनु'— by
 तदनविधि ।

नित— । अति । सन इति तदन्ते साधयिष्यम् । तदाह—सधन्तानामिति ।
 'अपद्रुवेयः' (२०१३), 'अकर्मकाश्च' (२७१८), 'संप्रतिभ्याम्—' (२७१८)
 इत्यादिभिस्त्रिभिः सूत्रैः 'चर्तिसुदृशिश्वेत्येति वक्तव्यम्' (२७०१) इति चार्तिहेन च
 आनुदृशिश्व आत्मनेपदविधानात् 'पूर्ववत् सनः' (२७१४) इत्येव सिद्धेऽपद्रुवाद्य-
 भावेऽपि यथा ह्यादिर्लक्षणमेव सूत्रम् । अरतेस्त्वभावात्तन्नेपदविधानार्थम् ।

२७२२ । नानोच्चः ॥१।३।५८॥

दी— । सुखमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः ।
 'अनन्तरस्व—' (परि—६२) इति न्यायात् । तेनेह न ।
 सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । 'पूर्ववत्
 सनः' (२७१४) इति तद्ध । 'अकर्मकाश्च' (२७१८) इति
 केवलादुपविधानात् ।

This prohibition refers to the former rule ('चायु—') by the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा—' An enjoining or prohibiting rule enjoins or prohibits that (rule) which is nearest to it—and not to 'चकर्मकाय'. Thus here we cannot have परस्मै, in 'चर्षिषी—' i.e. wishes to fall to food with ghee. Here we have तच् or चात्मने by 'पूर्ववत्—' (2784) due to the injunction of तच् to चा hereafter of सन्, by 'चकर्मकाय'.

नित—। नेति । न + चनोः + न इति षष्ठीः । अनन्तरस्येति । एवञ्च 'चकर्मकाय' अस्यान्तरितत्वाप्रतिषेधः । अत आह—नेति । सकर्मकस्यैव निषेधादिति भावः । पूर्ववदिति । अयं भावः । 'चकर्मकाय' (२७१८) इत्यनेन सन्प्रत्ययविहीना—
देव आभातेरात्मनेपदं विधीयते । ततश्च 'पूर्ववत्—' (२७३४) इत्यात्मनेपदं भवत्येवेति ।

२७३३ । प्रत्याह्व्या श्रुवः ॥१३॥५८॥

दो—। आभ्यां सप्तम्याश्चुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । चाशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात् स्यादेव । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूषते । 'शदेः शितः' (२३६१), 'न्त्रियतेर्लुङ्लिट्ठोश्च' (२५३८) (इति ?) व्याख्यातम् ।

What ■ said i.e. चात्मनेपद is not enjoined after the सप्तम्य (ending in सन्) शु coming after प्रति and चाच्—प्रतिशुश्रूषति etc i.e. wishes to promise. But when प्रति ceases to be an उपसर्ग and is used as २ कर्मप्रवचनीय, शु must have चात्मने. Thus 'देवदत्तं प्रति—' i.e. wishes to promise to or stands security on behalf of Devadatta. 'शदेः शितः—' etc i.e. these two rules which fall under चात्मनेपद-प्रकरण have already been explained.

मित—। प्रतीति । सन् इति वर्तते । तदाह—आभ्यांसदन्तादिति । कर्म-
प्रवचनीयादिति । 'सञ्चयेत्' इति मद्य 'प्रति' कर्मप्रवचनीयस्य साक्ष्यं क्रियायोगाभावेन
तद्व्योमकत्वामासाद्वोक्तमित्यमः सम्भवति । उपसर्गबलादेव तदर्थमिहेः । कर्मप्रवच-
नीयायां सञ्चयमात्रमेदकत्वात्, तथाचोक्तं भरूङ्करिणा— 'क्रियायां व्योमकत्वमात्रं
सञ्चयस्य तु मीदकः ॥' इति । आभ्यासमिति । आत्मनेपदोऽत्र सूत्रद्वयमेतदन्वयः
(पूर्वमेव) आभ्यासमित्यर्थः ।

२७२४ । पूर्ववत् सनः ॥१।३।६२॥

दी—। सनः पूर्वो यो घातुस्तेन तुल्यं सञ्जन्तादप्यात्मनेपदं
स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविच्यते । 'पूर्ववत्'
किम् ? बुभूषति । 'शदेः—' (२२६२), (२५२८) इति
सूत्रद्वये'सनो न' इत्यनुवर्त्य वाक्यमेवेन व्याख्येयम् । तेनेह न—
शिशत्सति । बुभूषति । 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य'
(२२४०)—एधांचक्रे ।

आत्मनेपद is enjoined in the same manner after a root
ending in सन् as it (आत्मनेपद) was done after it (the
root) before सन् was added to (the root). निविविच्यते—
—आत्मने comes in by 'नेदिहः' (2687) and by this rule.
But शिशत्सति : etc., however, will have परञ्, due to the
explanation in two different ways of the rules 'शदेः—'
(I. 3. 60) and 'निवृत्तेः—' (I. 3. 61) viz—(1) शद will have
तल् in the matter of s-slidng affixes only (2) but not
when सन् follows, and (1) च will have तल् in con. with
शित् affixes and in लृङ् and शिङ् only (2) but not when सन्
follows. 'आम्प्रत्ययवत्—' (I. 3. 63) is explained.

मित—। पूर्ववदिति । 'तिल तुल्यं क्रिया चेत्—' (१७७८) इति वतिप्रत्ययः । सप्त इति तद्वत्प्रत्यय इत्यम् । तदाह—सप्तः पूर्वं षो धातुरित्यादि । निविचिच्छत इति—'निविचः' इति आत्मनेपदे चिच्छे 'पूर्ववत्—' इति सप्ततान्त्रिकः । ननु 'शङ्खः—' (११३६०) इत्यनेन शङ्खः, म्रियते—' (११३६१) इत्यनेन म्रियते— आत्मनेपदं विधीयते । ततश्च 'पूर्व—' इति सप्ततयोरप्यनयोपसर्गनेपदितनियमात् म्रियतुमिति, 'सुसूचति' इति अथनित्याद्यप्यह—वाक्यभेदेनेति । द्विविध-वाक्ये-नेत्यर्थः । तथा च (१) 'शिरसाविनी शङ्खः (१) शिरसकृतिभूतायाः सुसूचिष्मकृति भूताम्रियतेआत्मनेपदं स्वादित्येकं वाक्यम् । ततो 'आय—' (११३५७) इत्यतः सप्तः इति, 'नानोक्तः' (११३५८) इत्यतो नेति आनुवर्त्तमानदिनिर्गतेषु सप्तता-न्त्रिकानेपदमित्यपरम् । 'आत्मप्रत्ययवत्—' इति व्याख्यातं प्राक् ।

२७३५ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥११३६४॥

दी—। प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' (वातिक) । उदयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । 'अयज्ञपात्रेषु' किम् ? इन्द्रं न्यक्षि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

युज् preceded by प्र and उप takes नङ् in the matter of (expressing) pots not relating to sacrifice. 'स्वराद्यन्त—' varttika —i.e. after such उपसर्गस as must be led and followed by a स्वर (vowel). Thus 'इन्द्रम्—' places the (sacrificial) pots having hollows below (न्यक्षि) by two (इन्द्रम्).

मित—। प्रोपाभ्यामिति । स्वराद्यन्तेति वातिकम् । स्वरः अन् वादावन्ते च यस्म तेषामुदात्तपसर्गादित्यर्थः । इन्द्रमिति—द्विवः । न्यक्षि अर्धभूतानि 'अधोविलानि' इत्यर्थः ।

२७३६ । समः स्तुतः ॥११३६५॥

दी—। संस्मृते (तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः) शस्त्रम् ।

२७३७ । भुजोऽनवने ॥१॥३॥६६॥

दी—। ओदनं भुक्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । 'बुभुजे
पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलताम्' । 'बुद्धो जनो दुःखशतानि
भुक्ते'—इह उपभोगो भुजेरर्थः । 'अनवने' किम् । महीं भुनक्ति ।

मित—। भुज इति । चरणं रक्षणं (protection) । केवलमेव सकला-
न्नेवेत्यर्थः—इत्येवकारो भिन्नतमः । इति—उभयवैवेत्यर्थः । भुज पालनाभ्यवहारयो-
रिति सर्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वादित्यर्थः । भुनक्त्येति—भवति पालयतीत्यर्थः ।

२७३८ । खेरणो यत्कर्म णौ चेत् स कर्ताऽनाध्याने ॥१॥३॥६६॥

दी—। अस्तादात्मनेपदं स्त्रादणौ या क्रिया सैव चेष्टान्तो-
नोच्यते । अणौ यत् कर्मकारकं स चेष्टौ कर्ता स्वावत्वाध्याने ।
'णिचख' (२५३४) इति सिद्धेऽकलभिप्रायार्थमिदम् ।
कर्त्रभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन—' (२२४४) इति विकल्पे
'अष्टावकर्मकात्—' (२७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्
प्राप्ते 'पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यते' । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थ-
क्रियास्रोदाहरणम् । तथाहि—पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुष-
ज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरयायत्वागे—पश्यति भवः ।
विप्रयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमच्छिच्—दर्शयन्ति भवं
भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्षर्षस्याविवक्षायां—दर्शयते भवः ।
इह प्रथमतोययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र
तृतीयकक्षायां न तद् । क्रियासाम्येऽप्यर्षौ कर्मकारकस्य

नौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थी तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियात्माभ्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्युपदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भवतीत्यर्थः । तत आरोहयति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहयत ग्रंथ-
तौत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूताभ्यां च उपपत्त्यो-
र्ज्ञेयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युपदाहरणम् ।
अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे द्वितीकक्षायां न तङ् । समान-
क्रियात्वाभावात्तिङ्गर्थस्याधिक्यात् । 'अनाधानि' किम् ? अरयति वनगुल्मं कोकिलः । अरयति वनगुल्मः ; उत्कृष्टतामूयकस्मृतौ
विषयो भवतीत्यर्थः । 'भीक्ष्णोर्हेतुभये' (२५६४) (इति ?)
व्याख्यातम् ।

EXPLANATION OF THE RULE

The rule is a compound sentence consisting of four clauses viz, (i) 'चे'—a क्त्व root takes आत्मनेपद—(principal sentence), (ii) 'अथै वत् कर्म जी चेत्'—provided the action of the non-causal form is reproduced by the causal. [It is important to note that here the term कर्म in the rule implies क्रिया action—and not necessarily the objective case. This expl. of कर्म

however is refuted by Nagesha who urges that it is, acc. to भाष्य, कारक indeed and not क्रिया].

(iii) 'च कर्ता'—provided that which is कर्म of the non-causal stage is a subject in the causal one ('चयी यत् कर्म यी चेत्'—is carried on here and the word कर्म here means the objective case).

(iv) 'अनाध्याने'—but not (i.e. what is said above does not take effect) if anxious remembrance is meant [If, however, 'अनाध्याने' is taken as a पर्युदासविधि and not असंज्ञाप्रतिषेध then there are three clauses or sentences in all. For more detailed account see मितनामिणी—below]—

TRANSLATION OF THE VRITTI HERE.

A causal root takes चाकनेपदी, provided the very action (क्रिया) expressed by the non-causal form is reproduced by the causal one and provided the object of the non-causal form figures as a subject in the causal stage—but not (so) when anxious remembrance or thought is implied therein. चाकनेपदी (in this sense) being enjoined by 'चिचक्ष' (५५६४), this rule is to take effect when the action does not benefit the agent, when, however, the action benefits the agent then although we had, 'in point of subsequence, the option of चाकनेपदी by 'विभाषोपपदेन' (२७४४—1. ३. ७७) as also परकोपदी for the same reason (of subsequence) by 'अभावदर्शनकात्' (२७५४—1. ३. ८८.), yet this very rule ('चैरयो'—) will apply on the ground of

पूर्वनिर्दिष्टे (1. e. the परिभाषा—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' is here to be replaced by the dictum 'विप्रतिषेधे पूर्वं कार्यम्' (of Katyayana)— which is resorted to in some special cases only). Illustrations are such roots as have their भाव and क्रिया dependent on कर्त्तुः । By भाव we mean the sense of a root expressed by a सधन or कारक without exertion on its part i.e. automatically e.g. seeing, hearing etc ; whereas by क्रिया (action) we mean the sense of a root arrived at by सधन or कारक with exertion e.g. boiling rice, felling a tree etc. (cp.—'सपरिस्वन्दनसाधनसाधो भावः । सपरिस्वन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया'—see नितभाषिणी) । As for example :— (1) 'पश्यन्ति—' etc i.e. make an object of or bring under the purview of eye-perception. If, however, we leave the part of प्रेरणा (sending) etc i. e. take out the sense of making or bringing then we have (2) 'पश्यन्ति—' i.e. becomes an object (of perception). Then by causal विष्—(3) 'दर्शयन्ति—' etc i.e.

(1) (i) In 'पश्यन्ति भवे भक्ताः',—भक्ताः or devotees cause the the presence of 'भव' or Shiva before their eyes of fancy 'or mind's eye, while in 'पश्यन्ति भवः', भव out of his own accord as it were, appears before his devotees. Thus here there is no sense of causality (प्रेरण) ।

(ii) We have हेतुविष् both in 'दर्शयन्ति भवम्—' and 'दर्शयन्ते भवः' where दर्शयन्ति and दर्शयन्ते repeat respectively the senses of पश्यन्ति (1) and पश्यन्ति (2).

(iii) In 'दर्शयन्ते भवः' there is indeed विष् (इष्, ईष्, विष्),

the devotees view (the Lord) Bhava. Again ■ there is no intention of bringing out the sense or implication of causal or दृढप्रत्यय चिन्, we have 'दृश्यते—' becomes an object of perception. [For clear conception see note under 'तत् कारोदयते' and 'यद्वा—' below]. Here the sense of the first stage and the third as well as that of the 2nd and the 4th is the same (cp. 'या क्रिया रीत रीत—' etc) ; of these the third stage is bereft of तद् or चाकनेपदी— for although there is similarity in action (or sense between the 1st. and the 3rd.) yet that which was object in the non-causal form has not been made the subject in the causal one. The fourth stage however gets तद् due to its similarity in sense with the 2nd and because अय which was object in the 1st has been the subject here (in the 4th). Similarly (i. e. like 'दृश्यते अयः' where the root is a कर्तृसुभाषक) 'कारोदयते इती' also may serve as an instance of कर्तृसु क्रिया and we give here the stages it has passed through—viz. (1.) 'कारोदयि—' etc

---

but the fact is that this चिन् has nothing to do with the sense of the sentence which but repeats the implication of 'पश्यति अयः' (2.). Thus there is no प्रेरण or causality. Here चिन्, therefore, has lost its preliminary (सामिप्यवित्) sense and is employed secondarily (साधनवित्) just as we have by the use of ह्य् in 'वृक्षात् शीतः'—the hamlet of herds lies on the (bank of the) Ganges—where ह्य् implies शीर ('bank ') by वचना.

i. e. the elephant—drivers making law or bidding to bend the elephant. Then leaving the प्रेरणा we have (2) चारोहति इक्षी—i.e. the elephant leads. Then by चिच् (हेतुमत्)—(3) 'चारोहयति इक्षिपम्—' meaning the same thing as the 1st. Then (4) 'चारोहयते—' expressing again the sense of 2nd stage. यद्वा etc—[Note carefully that, as Kaiyata and Vṛttikara have, दर्शयति भवो सद्भान् and चारोहयते इक्षी इक्षिपयन् there are, in fact, the instances in order of कर्तृस्वभावक and कर्तृस्वक्रिय roots which only are intended to serve as means of examples proper of the rule 'चेरणी—' (2738), for कर्मेस्वभावक and कर्मेस्वक्रिय roots fall under the rule 'कर्मेवन् कर्मणा—' (2768) in कर्म-कर्तृ chapter]. The rule 'चेरणी—', again, has two particular पक्ष or classes of division viz. (1) निहतप्रेषणपक्ष and (2) चञ्चारोपितप्रेषणपक्ष. The former signifies that हेतुमत् चिच् is attached after a root, no matter if the प्रेरण or causal part (प्रेरणा) is left out; cp.—मल्लूङ्घि's karika :—'निहतप्रेषणादातोः प्राकृतोर्ध्वे चिजिञ्चते'—explained at the close of चिचमकारम् under 'मार्चयति चवनीयिने प्रियाः'. Hence it is that Bhaṭtoji says (1) 'ततः प्रेरणायकानि' and (2) 'ततो हेतुमच्चिच्' and (3) पुन-र्योर्ध्वेस्वामिनायाम्. In these cases (i.e. 2nd & 4th stages) भव and इक्षी are taken as direct प्रयोजक of perception and ascension although the causal part is left out. The latter case (चञ्चारोपित-प्रेषणपक्ष), on the other hand, signifies that हेतुमच्चिच् is employed after a root if the causality (प्रेरण) is ascribed to the कर्मे i. e. भव and इक्षी and not altogether left out as it was done in the

former case. Mark also that in the निवृत्तप्रवचन, the illustrations—first, second and third—are not the illustrations in reality of the rule 'ह्रस्वो—' but are mere so many steps leading to the example proper (the 4th in each case) which fully satisfies the condition laid down therein, whereas in the प्रवृत्तप्रवचन which is being laid down here under यद्वा etc, there are three illustrations whereof the third is the illustration proper and the 1st and the second are but its imperfect phases helping to arrive at the same. यद्वा पश्यति etc.— Or पश्यति भवः भवः and चारीकृति इति नम् इति पदाः—make the first stage as before. Then on account of the हेतुत्व or causality being attributed to the कर्त्तृ i.e. भवः and इक्षी being regarded as कृतुः or प्रयोजकः, चिच् I.e. हेतुमच्चिच् appears giving इक्षीयति भवः भवः and चारीकृति इक्षी. इति पदान् I.e. causing the seers and the mounters to see and mount. Then dispensing with even both the causal parts accepted i. e. expressed by the two चिच्प्रत्ययः and the two प्रकृतिसः (I.e. primitive, or अव्यय roots.) of them, we have इक्षीयति भवः and चारीकृति इक्षी. The drift is—Both इक्षि (non-causal) and चिक्—इक्ष + चिच् (causal) mean the same thing viz. यत्प्रसादन or cause to bend—comp. the first stage ('चारीकृति इति नम्—') and the third ('चारीकृति इक्षी—') which with चिच् added repeats the sense of the first. In the 2nd stage—चारीकृति इक्षी—however, there is the sense of यत्प्रसादन or (voluntary) bending and not यत्प्रसादन. Thus both इक्षि and चिक् lose

their import. Consequently in the third also they (इति primitive) and चिच् have nothing to do with causality or प्रीत्य; for here the third ('चारीकृति') is but the representation in another form (i.e. with चिच्)—of the first ('चारीकृति—)'.
Op. भवेद् इति—

“अन्धाधना अन्धमन्त्रं कही हहे प्रतीयते ।

अन्धाधना अन्धमन्त्रं कानोऽपि प्रतिपद्यते ॥”—आत्मपदीयम् ।

Similarly in the case of 'दर्शयते भवः—'. In this पक्ष or division (अध्यारोपितप्रत्ययपक्ष) तच् or आत्मनोपद is not used in the 2nd कल्या or कृत्वा i.e. stage. For there is no similarity in action i.e. the sense of the 2nd does not comply with the 1st—as the former (2nd 'दर्शयति' etc) has चिच् in addition to the latter (1st—'पश्यति' etc)—whereas the last (दर्शयते—etc) gets तच् as it has no such additional sense but it only reproduces the second. Why अनाध्याने—except in anxious remembrance? Witness—करोति वनगुह्यम्—etc. This is the 1st stage in both the पक्षs. 'करोति—etc' the grove becomes the object of anxious remembrance—This is the 4th stage in निष्ठान्तप्रत्ययपक्ष and the third stage in the अध्यारोपितप्रत्ययपक्ष—but without तच् ॥ 'भीष्मोर्द्धगुह्ये' (2594—1.3.68)—Explained under चिच्प्रवरण (ante).

नित—। चेरिति । आत्मनोपदसिद्धिविकृतं वर्धते । इह सुखे चत्वारि वाक्यानीति दोषितावयवः प्रतीयते । तथाहि—'चेः' इत्येकं वाक्यम् । 'चयी यत् कर्म ची चेद्' इति द्वितीयम् । 'च करो' इति तृतीयम् । 'अनाध्याने' इति चतुर्थम् । तत्र प्रथमं व्याचष्टे—चेरात्मनोपदं कादिति । चेरिति पञ्चमी । द्वितीयं व्याचष्टे—

‘अथौ या क्रिया चैव चेष्टान्तोच्यते’ इति । अत्र कर्मवन्दः * क्रियापरः कारक-
परश्च व्याख्यायते । तत्र क्रियापरत्वं द्वितीयं, कारकपरत्वं तु तृतीयं । अत्र
आह—‘अथौ’ अष्टान्तावस्थायां या क्रियेवादि । अत्र यत्तदोर्मित्वसम्भवात् यच्छब्देन
यच्छब्द आचिष्यते । अत्र आह—सैव चेदिति । यदि सा एव क्रियेति तदर्थः ।
अत्र क्रियान्तरव्यवच्छेदार्थमेवकारोऽध्याहृतः । एवं तृतीये कर्माक्षरश्रुतासोऽपि
बोध्यः । स कर्तेति तृतीयं व्याचष्ट—‘अथौ यत् कर्म कारकमित्यादि । ‘अथौ
यत् कर्म’ यौ चेदिति द्वितीयवाक्यादनुवर्तते । कर्मवन्दश्चात्र कारकपर इत्युक्तम् ।
स इति—विशेष्यप्राधान्यात् ‘मेवं हि यत् सा प्रकृतिर्गल्लो’त्यादिवत् पुंलिङ्ग-
निर्देशः । भागीयत् कर्मवन्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानमुक्तमित्याह—तथाहि—
“अपरे तु ‘कर्तेरि कर्मव्यतिहारै’ इति शब्दे क्रियापरक्यं कर्मव्यमिति शब्दकार-
यिणा कुर्वतो वार्तिककृतः कर्मवन्दस्य क्रियापरत्वं नाभिप्रेतमित्यथौ यत् कर्म
नष्टा स्थाने नष्टेव कर्म भवति तद्विस्तृप्तकस्य ‘अभ्यन्तापि कर्मवन्दः कारकपरः
इति’ति निबन्धितम् । अतुल्ये व्याचष्टे—न तु आध्याने इति । आध्यानेतुल्यकटा-
पूर्वकं कारणमित्युक्तम् । तत्राद्यन्तौ यथा—नेति भावः । बहुतस्तु अत्राध्याने इति
पर्युदास एव न प्रसज्यप्रतिषेध इति हसिञ्जलशैवटादयः । तेनाध्यानेभिप्राये कर्त-
माणाचेरिति व्याख्येयम् । ततश्चात्र तौष्ठीवाचान्तरवाक्याणि न चत्वारोति बोध्यम् ।
ततु ‘विचय’ इत्येवमित्ये क्लिप्तमिदमित्याशङ्क्य आह—अकर्मभिप्रायेतिमिति ।
अकर्मणामित्यपि कर्तुं यथा स्यादित्येवमर्थमिति भावः । नन्वेवमपि कर्मभिप्राये,
‘विप्रेतिषेधे परं कार्यम्’ इति आद्यात् ‘विभाषीपपदेन—(२७४४—१।१।३७)
इत्यनेन—स्व’ यञ्च यञ्जति—यजते वा इतिवत्—पदविकल्पः स्यात् । यथा ‘अथा-
वकर्मकात्—’ (२७४४—१।१।२८) इत्यनेन ‘जिते कृत्वा । तं गोपीं प्राकलयति’
इतिवत् परस्मैपदमपि स्यादिति चेत् ? तत्र संसाधानमाह—‘कर्तृभिप्रायेतिवादिना पूर्व-

* ‘कारको निवृत्ततिः शिष्टा पूजनं कर्मवारकम् ।

उपायः कर्म विहाय च विहितत्वा च नव क्रियाः ।’ इत्यमरः ।

विप्रतिषेधेनेदमेव्यते' इत्यन्तेन । 'वेरची—' (१७६८—१।१।६७) इत्यस्य प्रत्ययान्त-
इवापेक्षया पूर्वत्वान् 'पूर्वविप्रतिषेधेने'ति शक्तिरिति इत्येवात्र चोपपत्तिरिति
भावः । ततश्च परविप्रतिषेधस्यास्योक्तं नाश्वयथीय इति फलितम् । नानिदम् "एवं
पु'विप्रतिषेधोऽपि चिन्त्यः । माय'ऽनुक्ते'रित्याह । भिन्नरत्नं यत्तु नृसिंहरे ।
भाष्ये तावत् 'यनाध्याने' इति प्रतिषेधवशाद्व्याकनेपदं निहितम् । ततश्च 'दशैयते
भवः—' इति 'नारोदयते हसो—' इति च शेरचाविन्यस्य उदाहरणं भवति ।
तथा च भाष्यम्—'एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्याने इति प्रतिषेधं शक्ति
सञ्ज्ञापयत्वाचार्यः भवत्येवंजातीयकानामाकनेपदमिति । किमेतस्य चाप्रनेप्रयो-
जनम् । पश्यन्ति भव्या रत्नानम् । दशैयते भव्यान् राज्ञा । यथाकनेपदं सिद्धं
भवति—' इति । चम कथम्—'दशैयते भव्यान् राज्ञि । ननु कर्मान्तरस्यैवावद्वन
आकनेपदेन न भाष्यम् । उच्यते । अथादेवोदाहरणस्य मायकारस्यावमसिमाय ज्ञायते
—अथान्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणो तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसदृभावे आकनेपदं न
भवति । यथा—स्वल्पमनोदयति भनुम्यामिति । इह त्वन्तावस्थायां कर्तृणां भव्यानां
ची कर्मेत्यमिति अवयवाकनेपदमिति' इति । एवञ्च 'दशयते भव्यान् राज्ञे'तिवदह—
भाष्यभेदात् मानमिति क्षीचित्तपञ्च एव ज्ञापयामिति नूनः । ननु 'अथावकर्मणात्—'
(१७६४) इत्यस्य अथान्तावस्थायां ये अकर्मकास्तैव प्रवृत्तिः । यथा—वीते ज्ञायः ।
तं गोदीत्यादि । शेरचाविन्यस्य तु अथान्तावस्थायां ये स्वकर्मकास्तैव प्रवृत्तिः । यथा
"पश्यन्ति भव्याः—, दशैयते राज्ञे"त्यादि । ततश्च शेरचाविन्यनेन तस्य बाधो न युक्तः ॥
सकर्मके अग्रहणत्वात् प्रवृत्तस्यैव च बाधोचिन्त्यात् । किञ्च "विमोचोपपदेन—' इति
विकल्पबाधोऽपि न युक्तः मानमात्रात् । अपरञ्च 'पूर्वोक्तमात्रस्य प्रगतमिति
क्रियाफले चरितार्थत्वात् कर्तृगमिमि क्रियाफले परत्वात् 'अथावकर्मणात्—'
इत्यस्य प्रवृत्तौ न निश्चिदबाधकमिति चिन्त्यमेवात्र पूर्वविप्रतिषेधस्याश्रयणमिति चेत् ?
व्याख्यानमेवात्र शरचमिति यत्परञ्च—यत्तु नृसिंहरे—तत्त्वबोधिथीऽनुसन्धेयादित्यलम् ।
कर्तृस्यभाष्यक इति—एतदपि भाष्यादेव । 'अपरिस्पन्दनसाधनसाधो धात्वर्थी
भावः । साधने चारकं तत्साध्यतात्वात्साधयत्स' । परिस्पन्दनं चेष्टा । तदस्यापरि-

स्पर्शव्यापनसाध्या दर्शनव्यापदयः । तेषां साभाविकत्वेन कर्तृव्यापारणभ्युपगमः—
इति भावः । कर्तृस्त्री भावो येषाम् इति विग्रहः । एवं कर्तृभ्यां क्रिया येषामिति ।
उपरिस्थान्नसाधनसाध्यो धात्वर्थः क्रियाः । यथा पाकः इति । क्रिया नाम व्यापारः ।
सा चाधिशब्दकफुत्काराद्यः स्यापनाद्यव्यादिक्रिया । एवमापेक्षयादयः । कर्मस्थ-
भावनाः कर्मस्यक्रियास्तु 'कर्मवत् कर्मणा—' (२७६६) इत्यस्य विषया इति
सौवीरोदाहरित्यते । कर्तृस्वभावकमुदाहरति—पश्यान्तावस्थितम् । अर्थस्तु स्त्री-
वदित्याह—चाक्षुषज्ञानविषयं कर्तृत्वमीति । व्यापादवन्तीत्यर्थः । ततश्चात्र प्रेषणार्थ-
सहायोऽन्वर्भावित इति बोध्यम् । अतएवाह—प्रोक्तार्थावस्थानी इति कर्तृत्वोत्थापादना-
शब्दानि इत्यर्थः । स च सौकर्यविषय इति भावः । अतएवात्र विग्रहाप्रंशमप्यस्य
ह्युपपरिष्ठाह वक्ष्यति । न चात्र सौकर्यसदृभावात् 'कर्मवत्—' (२७६६) इत्यनेन
यस्य भावनेपदस्य स्यात् न तु यथादिरिति वाच्यम् । दर्शनस्य कर्मस्यभावकला-
भावात् ॥ ततो चैतुमन्विद् इति—'निवस्योक्ताहातोः प्राकृतेऽर्थे जिजि'त्यर्थः ।
दर्शयतीति—अत्र चित्रवत्स्यापि इमेः प्राकृतेन तुल्यार्थकमित्याह—पश्यान्तीत्यर्थः
इति । चाक्षुषज्ञानविषयं कर्तृत्वमीत्यर्थः । पुनश्चैवंस्वाविषयायामिति—चित्र-
वत्स्यापि प्रेषणाकपस्य तदर्थसाधिवचन्यादिति भावः । न चेवे प्रेषणार्थनिवृत्तौ चित्रवि-
निवर्तेतिति शङ्काम्—'उपायनिवृत्तावपि उपेयानिब्रतौ' इति प्रदीपे स्पष्टम् ।
यथा 'ब्रह्मायां घोष' इतिवदस्य लक्षणा । तत्र हि टाप्-प्रत्ययेन स्थायं निहाय तौर्
ब्रह्माव्यते 'ब्रह्मातौरे घोष' इत्यस्यैव विनष्टितत्वात् । तद्वदत्रापि चित्राः प्रेषणरूपे स्थायं
विहाय प्राकृतोऽर्थः पथ्यवसीयत इति बोध्यम् । दर्शयते भव इति—भङ्गानिति
शेषः । इदानीं पश्यान्ति भवमित्यादीनां चतुर्णां वाक्यानां प्रकृत-तुल्यत्वमुक्तत्वा-
त्तत्कृतत्वे दर्शयितुमाह—इति । कृतत्वात्तत्तुल्यत्वे इत्यर्थः । प्रथमा च तृतीया च
प्रथमस्तयोर्मे । तयोरेवत्यदिति विग्रहः । 'सर्वनामो इतिमात्रे पुं बहुभावः'
(वार्तिक—'तद्विद्यार्थोत्तरपद—' २१८) इति प्रथमानाम्पुं बहुभावः । चतुष्पा-
त्ताम काङ्क्षिमिदमेवस्थानमिति । 'विशेषः कालिकोऽपस्ये'त्यनरः । इह तु
विशिष्टपदसंज्ञिनिबन्धः । तत्र चेह सूत्रे * 'कृत्वा' इत्युपपद्यते । 'कृत्वा (कृत्वा) प्रकीट

‘हृष्यादि’ इति तु ग्राहः जित्वा प्रकीर्णवद्वयवत्संज्ञानभिधः । अतएव नाजनेः
 ‘यावत्तु’ शोपानस्यानीत्यर्थेऽवभागाभूतिषु पदं निबन्धेयं प्राप्नोति कौ सूनिः प्राप्नोति
 ता भूमयः कर्त्तुं तुच्यते अथवा इति चेत्त्याह । प्रथमदशोवयीति । ‘पश्यन्ति
 भवम्—’ इति प्रथमावस्थायां चित्तमार्गे यावानाथः ‘दर्शयन्ति भवम्—’ इति द्वितीया-
 वस्थायां चित्तिं सत्यपि तावानेवाथः । प्रथमांशस्त्रीभयमेव चक्षणादिति भावः । तत्र
 ‘पश्यति भवः’ इति द्वितीयकल्याणां ग्रहस्य द्वयेः प्रथमांशपरिहाये यावानर्थे
 ‘दर्शयति भवः’ इति तृतीयकल्याणां चक्षणाभि द्वयेः प्रथमांशानुपादाने तावानेवाथः ।
 ‘अथ चाह तुल्योऽर्थ इति । नूनाधिकत्वरहित इत्यर्थः । तत्र द्वितीयकल्याणाभि ।
 द्वितीयकल्याणानु तत्रः प्रसक्तिरेव नास्ति । आन्ताभाभवादिति भावः । ननु द्वितीयायां
 कुतो न तत् इत्यत्र चाह—क्रियासाम्येऽपीति । समवेतं चासुवशानविधत्वापादान-
 कपक्षिकत्वेऽपीति भावः । ‘अथैवा क्रिया सैव चेन्मानीयते’ इत्यादिन्येदमुक्तमिति
 बोध्यम् । कर्मकारकात् ‘भवस्य’ इत्यर्थः । यो कर्त्तृत्वाभावादिति । इदं तु ‘अथैव
 कर्मकारकं च अथैव कर्त्तृत्वान्वित्युक्तम् । अतएवांशु तद्विति—तद्वैवोपपादयति ।
 द्वितीयाभावादेति—तस्या एवाथ का इह पुनरुपादानादिमुक्तम् । नियमानु-
 कूपपादयति । प्रथमायां कर्मस्य इति । तत्र चक्षुगत्या अतुल्यं कल्याणं (‘दर्शयते—’)
 एव प्रकृतसुखोदाहरणभूता इत्यवगम्यमिति नाजनेऽहौ भिन्नः । एवं निवृत्त-
 प्रवृत्तपक्षे कर्त्तृत्वभावक सहाहतः । इदानीं तच्चिदं न पक्षे कर्त्तृत्वान्वित्युक्तमुदाहरति ।
 यथामिति—अत्रापि कल्याणवृत्तये समीपं दर्शयति—‘पारोक्षिकम्—’ इत्यादिना ।
 अन्वयावयवतोऽर्थ इति । तत्रापि चाक्षपदोऽर्थम्—

अनुभावना अन्वयवर्त्तुं रक्षी महे प्रतीयते ।

अनुभावना अन्वयवर्त्तुं पक्षेऽपि प्रतिपद्यते ॥

अवस्थां पक्षमीं प्रादुर्भावे तां कर्मकर्तारि ।

निवृत्तप्रवृत्तौऽहोऽहोऽपि विविच्यते ॥ इति ।

‘अथ पक्षमीत्वं यथा कथञ्चिदुपपद्यते’ इति नाजनेः । तुर्याधिकारस्याया इह
 दुर्वापलादिति भावः । ननु तत्र, तेनैव ‘एवञ्च तुर्याधिकारकस्याजं कस्यत उपपद्यते

इत्युपनिषात् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । व्यन्तत्वात्तं कामाद्यविशेषस्तं तन्मात्रापादानम् ।
 व्यन्तत्वात्तं स्वत एव तादृशीभवनमिति विशेषः । एवं निष्ठतमेष्वपचमुपपाद्यः
 इदानीमप्यारोपितमेवमपचमाह—यद्वेति । एष च पचः, 'चपरः कथः.....'
 पत्यादिना प्रदीपेऽप्यापातः । पश्यन्ति भवे भक्षाः, चारीहन्ति हस्तिनं हस्तिपक्षा
 इत्युभयस्य प्रथमकल्या समाप्ता । द्वितीयकल्यामाह—ततः कर्मण एवेति । भवस्य हस्तिन-
 खोदयः न तु कर्तृत्वा भक्षानां हस्तिनाम् । हेतुत्वारीपादिति—प्रयोजकत्वा-
 रीपादित्यर्थः । अत्रापि लोकार्थविवक्षा योज्या । चिन्—हेतुमच्चिन् । एवञ्चाहं
 प्रयोजकत्वकर्मः चक्षककल्यायाः कर्तृत्वापातो चक्षककल्यायां कर्मणि अध्यारोप्यते ।
 तदुक्तं हरिणा—

“क्षिपान्निद देवदत्तादेव्यांपारी यः सत्कर्म्मणि ।

स विना देवदत्तादेः कटादिषु विवक्ष्यते ॥” इति ।

स देवदत्तादिनिष्ठो व्यापारो यदा देवदत्तादि—प्रयोजककर्ममुपपाद्य कटादिहस्ति-
 कर्मणि विवक्ष्यते तदेति कारिकायः । दर्शयतीत्यनयोर्थमह—परमत्र चारीहन्तवेति ।
 पश्यतो भक्षान्, चारीहन्त हस्तिपक्षानित्यर्थः । प्रेरयतीति । हेतुत्वारीपादिति
 भावः । अतएवायं निष्ठतमेष्वपचमाह भिद्यते । ततो चिन्भ्यामिति । तथाहि—
 अत्र पचं दर्शयति भद्र इत्यत्र चारीहन्ति हस्ती इत्यत्र च चिन्प्रत्ययद्वयेन तन्मेष
 दर्शयतिव्यवहारादीहविषयकत्वं प्रेरणं विवक्ष्यते । पश्यन्त्यादीहमीति प्रथमकल्यायाश्च
 हस्तेन हस्तिनादिहृणा कर्मण चाप्युपपादनविषयत्वात्पादनकर्मं व्यन्तत्वात्तमपचं प्रेरणं
 विवक्ष्यते । तत्प्रकृतिभ्यामिति—तस्य चिन्ः प्रकृतौ चाविभवनर्तवी उत्पत्तिस्त्वानि-
 दिति यावत् । ताभ्याम् यज्ञाभ्यां हस्तिनादिभ्यामित्यर्थः । दर्शयतीति—मयो
 भक्षानिति शेषः । चारीहन्ति इति—हस्ती हस्तिपक्षानिति शेषः । प्राग्वादिति ।
 विषयी भवतीति । चारीहन्तीति वाक्ये इत्यर्थः । अन्यत्र द्वितीयकल्यायां कृतो न
 कर्म—तत्र चारीहन्तत्वात् कर्मणो भवस्य हस्तिनस्य कर्तृत्वमेवेति चेदमाह—अस्मिन्
 कर्मणि इति । हेतुमाह—समानक्रियात्वाभावादिति । ‘चची वा क्रिया—’ इति नियम-
 विरुद्धादित्यर्थः । तदीपोपपाद्यति—विनाशक व्यापिकादिति । पचमभिमया ॥

पश्यतीति आरोहतीति च प्रथमकल्याणनिव दर्शयतीति आरोहयतीति द्वितीय-
कल्याणानपि प्रेषयति वाचः । यत् पुनरपि यिन् न विद्यते सचरन् तसीत् । अतः
आभिवक्षम् । ननु समाप्तकृत्यात् नाम नूनाधिकभावविरहः । तद् यथा आभिवक्षे
न भवति तथा नूनात्वेऽपि न भवेत् । तथा सति दर्शयति आरोहयत इति तृतीयाद्यामपि
तद् न स्वागतस्य प्रतीत्यर्थं निर्विषयः स्यात्—तद् प्रकटारूपाद्ये प्रेषणात्मकं त्वानेन
नूनात्स्य सत्त्वादिति चेत् । सत्यम् । अथाधिक्यमात्रं व्यष्टिपक्षे न तु नूनात्-
स्योक्त्याहुः । एवमत्राध्यारोपितपक्षे कल्याणयोजने वाचः—सिद्धिरित्यन्वयः विद्यते ।
'स सत्त्वं दर्शयते गतव्यः' (भारवि—१म.) 'करिष्यराशेरुयते निषा—
दिगम्' (माध) इत्यादि तु 'विषय' इत्यस्यैव विषय इति प्रौढमनोरमायां
स्यष्टम् । [मङ्गिनायस्य किराते आह—'भाष्ये तु वीर्यादिषु बहुविधत्वमपि अस्योक्तम्' ।
अथाभावे किरातचर्चापि द्रष्टव्या] । अरति वनगुल्ममिति । भाष्ये वनगुल्मस्येति
वृत्तिं तु कर्मत्वस्यैवोपलक्षिकेति वैयाकृत्ये स्यष्टम् । पृथगुपेऽपीयं प्रथमकल्याणम् । निहतप्रेषण-
पक्षे द्वितीयकल्याणयोरध्वारोपि तपक्षे द्वितीयाद्याद्योपलक्षिका । अरयतीति—अ, आध्वाने
वृत्तादिः । निष्ठापणपक्षे चतुर्मेकस्येवम् । अध्वारोपितप्रेषणपक्षे
तु तृतीयकल्याणं चोच्यते । एवञ्च इयमेवोभयपक्षे प्रतुष्टाहरणभूतेति निगमनीयम् ।
अतः 'अनाध्वाने' इति इतिषेधात् तर्कितव्यम् ।

२७६८ । अर्धचक्षुः प्रलम्बने । १।३।६८ ॥

द्वौ— । 'प्रसारणेऽर्थे' ख्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । मास-
वक्तं गर्धयते—वक्षयति वा । 'प्रलम्बने' किम् ? श्वाभं
गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वक्षयति ।
वर्जयतीत्यर्थः । 'क्षियः सम्प्रामनशालिनीकारणयोश्च' (२५८२)
व्याख्यातम् ।

गर्धयते—deceives. श्वाम् etc.—i.e. induces his temptation. अहिम्
etc i.e. abandons.

नित—। अविद्योतिरिति । खेरवामितः खेरिति वर्तते । अभावापि
अन्तारवादेकार्थित्वाच्च—प्रकारेणेत्येति । विद्य इति । अटामिहोपपत्ते—खेनो
कार्त्तव्यामुदापयते इति पिप्पुकरस्य मतम् ।

२७४० । मिथोपपदात्कञोऽभ्यासे ॥१॥३७१॥

दो—। खेरित्येव । पदं मिथो कारयते । खरादि-
दुष्टमसक्तदुष्टाकारयतीत्यर्थः । 'मिथोपपदात्' किम् । पदं सुष्ठु
कारयति । 'अभ्यासे' किम् । सक्तत् पदं मिथ्या कारयति ।
'खरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (२१५८) । यजते ।
सुनुते । 'कर्त्रभिप्राये' किम् ? अस्त्रिजोयजन्ति । सुन्वन्ति ।

आत्मनेपद is employed after क, having the word मिथ्या in
close contiguity and expressing the sense of frequent utter-
ance (अभ्यास). 'पदम्'— i.e. utters the word repeatedly
with the pitch of the same badly pronounced.

नित । मिथ्येति । 'खेरवामिति वर्तते । उप 'खेनो' उच्चारितं पदमुप-
पदम् । कञोऽपि उच्चारणे इति । आत्मनेपदवाच्यत्वात् । अभ्यासी निरवयवो वा-
च्यस्य लडाह—खेरित्यादि ।

२७४१ । अपाहदः ॥१॥३७२॥

दो—। आयमपवदति । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति ।
'विचय' (२५६४)—कारयते ।

आयम्—' etc i.e. vitiates or rejects reason i. e. a reasonable
speech.

नित—। अपाहिति । सुनन्म् । अद्यात् प्रवदति खेरिति निवृत्तस्य आह—
अपवदति इत्यादि ।

२७४२ । समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्ये ॥१॥३॥७५॥

दी—। अग्रन्ये इतिच्छेदः । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुदयच्छते । यस्त्रमायच्छते । 'अग्रन्ये' किम् । उदयच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्मभिप्राये इत्येव । व्रीहीन् संयच्छति ।

आत्मनेपद is appolated after यम् following सम, उद and याच् provided anything (obj—) except books (ग्रन्थ) is concerned. Thus व्रीहीन्—i.e collects paddy. 'भारम्—' i.e. lifts up the burden. 'यस्त्रम्—' i.e girds up the loins. उदयच्छति etc—i.e tries to master the Vedas—ग्रन्थैः, because books are concerned.

भित—। सन्निति । एषो वेदः जास्यान्तरं च ततोऽग्रन्ये विषये इत्यर्थः । संयच्छते—संगृह्णाति । उदयच्छते—उद्धरति । यायच्छते—वृद्धिद्वयं गृह्णाति । यास्त्रविषये तदुन्नेत्याह—अथनो किमिति । "आहो यमद्वयम्" इत्यत्र तु 'अकर्मकात्' 'सात्राकर्मकात्' इति वर्तते, अत्र 'आ + यच्छ' न तथा इति ; पुनश्चात्र 'कर्मभिप्राये' इत्येव—इति भेदः ।

२७४३ । अनुपसर्गाञ्चः ॥१॥३॥७६॥

दी—। गा जानीते । अनुपसर्गाद् किम् । 'स्वर्ग' लोके न प्रजानाति । कर्म तर्हि भट्टिः—इत्यं वृषः पूर्वमवाप्तुलोच्ये ततोऽनुजग्रे गमने सुतस्य इति । कर्मणि लिट् । वृषेणेति विपरिणामः ।

Eng.—Easy. How then Bhatti has—"इत्यं वृषः"—The king thought thus at first and then the departure of his son was sanctioned (by him)? Well—take it (अनुजग्रे) as कर्मणि लिट् and supply the word 'वृषेण' ('अनुजग्रे') by changing the विभक्ति of वृषः—(जानीते)

नित—। अणुपसर्गादिति । 'अकर्मकाय' (२७१८) इत्येवमिदं सकर्मकाय-
प्रथमारम्भः । कर्मणि लिङिति—तदाच 'अणुजम्' इत्यत्र 'भावकर्मणो' (१६७८)
इत्यात्मनेपदम् । विपरिवाह इति । विभक्तिस्वस्य वृत्त्यः । तथा च प्रथम-
वाक्यान्वितं 'यज' इति प्रथमान्न प्रतीयमानं विधाय 'ततो यजेन् सुतस्य यमज-
मणुजम्' इति पठनीयमित्यवशतमिति भावः ।

२७४४ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥१॥३॥७॥

टी—। 'स्वरितञितः' इत्यादिपञ्चसूत्रा यदात्मनेपदं
विहितं तत् समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे
द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज् यजति—यजते वा । स्वं कटं
करोति—कुर्वते वा । स्वं पुत्रमपवदति—अपवदते वा । स्वं
यज् कारयति—कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति—संयच्छते
वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ।

The atmaupada that is ordained by the five rules led by
or beginning with 'स्वरितञितः'—(1.3.72) takes place optionally if
the fruit of the action is implied to concern the agent by a word
pronounced in close proximity. The five rules are as follows—
(i) स्वरितञितः—(१।३।७२) । (ii) अपवादः (१।३।७३) । (iii) चिचञ
(१।३।७४) । (iv) समुदाहृत्यः—(१।३।७५) and (v) अनुपसर्गोऽऽ-
(१।३।७६) । Thus 'स्वं यज्'—etc enumerate them in order.

नित—। विभाषेति । आत्मनेपदमिति दर्शते । 'उपपदेन प्रतीयमाने'
इत्यवधारणार्थः—समीपोच्चारितेन पदेनैवादि । तद्विषयस्य साद्विषयेवात्मनः । पञ्च-
सूत्रा इति । अतएव पदविपर्ययं प्रत्येकं प्रतीयमानस्य दर्शयति । स्वं यज्-
मित्यादिना । यत्र 'स्वं' इत्यनेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं प्रतीयते । पञ्चसूत्रीनां
वाक्यान्वितानामुपनिषदा इत्यस्य ।

इति नितभाषिका लिङ्गानामनेपदवाचकस्य

अथ

तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम्

दी— । 'शिषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (२१५८) । अस्ति ।

२६४५ । अनुपराभ्यां लज्जः ॥१॥३॥७८॥

दी— । कर्तुं जेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्भा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणः—' (२७६६) इत्यात्मनेपदेन परेणैव बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि शप्' (२१६७) इत्यतः 'शिषात्—' (२१५८) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तेव यः कर्ता न ॥ कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ।

परस्मैपद takes place after the following अनु and परा. This rule is enunciated with a view to enjoin परस्मैपद even when the fruit of the action benefits the agent and गन्धन or injury etc. (sp. 'गन्धनावलोकनसिद्धयसाधनिकाप्रतिपदप्रकरणोपयोगिषु श्रमः— ३७०५—1. 3. 32.) are expressed—where चात्मनेपद was previously established. This (परस्मैपद), however, is limited to the active voice only and has no scope in the passive (भव and कर्तव्य).

'Admitting this we can argue that परस्मैपद will then appear in the कर्मकर्तृ वाच्य'—but no such rejoinder can arise here. For, as the कार्यातिदेशपक्ष or the view of transference of operation (from the original sphere ■ somewhere else) predominates, so this परस्मैपद (of बहुवचसां कृत्वा) is barred by the rule 'कर्मवत्—' (3. 1. 87) which is posterior to 'बहुवचसा—' (1. 3. 79). The drift is this :—Here there are two पक्षः—(1) शास्त्रातिदेशपक्ष (Transference of injunction) and (2) कार्यातिदेशपक्ष (Transference of operation). The rule 'भावकर्मयोः' (2679—1. 3. 13) belongs to the former school as the चात्मनेपद enjoined here is transferred to 'कर्मवत् कर्मणा—' (2766—3. 1. 87) which again is an instance of the latter (कार्यातिदेश) school for the operations enjoined for the कर्मवाच्य are transferred to the कर्मकर्तृ वाच्य । Now the कार्यातिदेश school is superior to शास्त्रातिदेश in as much as the शास्त्र or the injunction of चात्मनेपद is meant for the कार्यातिदेश school where चात्मनेपद is one of the said operations. As such the rule 'कर्मवत् कर्मणा—' (3. 1. 87) therefore wields greater force than भावकर्मयोः (1. 3. 14). Consequently the चात्मनेपद we have in it by way of transference of operation bars the परस्मैपद due by 'बहुवचसा—' (1. 3. 79) due to its (of 'कर्मवत्—') subsequence. Thus in the कर्मकर्तृ वाच्य we have चात्मनेपद—अनुविद्यते यन्त्रः स्वयमेव etc. and not परस्मैपद—अनुक्रियति etc. शास्त्रातिदेशपक्षे ह etc.—If, however, you adopt 'कर्मवत् कर्मणा—' as an instance of the शास्त्रातिदेश school then you are to drag down the two कर्मि one obnoxious to कर्मवत् (3. 1. 87)

better say 'कर्तरि कर्मण्यतिहारः—' 1. 3. 14) and the other in 'विनात् कर्तरि—' (1. 3. 78) and to explain the परस्मैपद of 'अनुपराभ्याम्—' to be due in such an active voice where the agent (कर्ता) is the selfsame कर्ता and not the कर्मकर्ता ।

[For 'कर्तरि अप्' the reading should be "कर्तरि कर्म—"].

नित— । अथ परस्मैपदद्वयाणि व्याचिख्याश्वराह—येवादिति । ततः परस्मै 'कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । अनुपराभ्यामिति । तदभ्यामप्ये—कर्तृ गीऽपिपक्षे इति । न तु 'कारितमितः—' इत्यनेन अकारभुनानिन्वेनपक्षे परस्मैपदमित्यनुमतस्य-मित्याहुतम् । गन्धमादौ चेति—वाच्ये प्रतीयमाने चेति शेषः । गन्धमादयश्च 'गन्धमावपेपक्षेवनसाहसिकप्रतियोगप्रत्ययनोपवीनेषु कृजः' (२७७७) इत्यत्रो—दाहताः । तेन तद्व्यवर्तेषु कर्तरि परस्मैपदमिति भावः । नन्वेवं भावे कर्मण्यपि च कारित्यामयश्च तद्व्यवर्तमाह—कर्तरौत्येवेत्यादि । भावेकर्मणि च आत्मनेपदस्यैव मिथ्या-दिति भावः । ननु तर्हि कर्मकर्तरि नवेदित्व्याशङ्कां चारयितुमाह—न चेवमपीति । शिक्षानमाह—कार्यातिदिशमप्यस्येति । अथ यास्मै पक्षश्च वदन्ति—शास्त्रातिदिशमप्य-इत्येकः, कार्यातिदिशमप्य इत्यपरः । तत्र पूर्वापेक्षया परस्मैपदोक्तम्, तदधीनत्वात् पूर्वस्य । न हि कार्यमतिशयं किमपि शास्त्रमविदेष्टुं शक्यते । 'भाष्यकर्मणोः' (२६७२—१, २, १३) इति आस्त्रातिदिशः । तदस्यस्य आत्मनेपदशास्त्रस्य 'कर्मवत् कर्मणा—' (२७६६—१।१-८७) इत्यत्रातिदिशात् । 'कर्मवत्—' इति तु कार्यातिदिशः । तत्र (कर्मकर्तरि) कर्मणाप्योक्तयमात्मनेपदरूपकार्याणामतिदिष्टत्वात् । एवञ्च 'अनुपराभ्याम्—' इत्यपेक्षया 'कर्मवत्—' इत्यस्य परत्वात् तत्रातिदिष्टे आत्मनेपद-रूपकार्याणामपि पूर्वस्य परस्मैपदं वाच्यते । ततश्च कर्मकर्तरि 'अहुक्तिवत् शब्दः' स्यादनेवेत्यात्मनेपदमिति पक्षितम् । ननु 'कर्मवत् कर्मणा—' इति न कार्यातिदिशः किन्तु शास्त्रातिदिश एवेति चेत् । तत्राह—शास्त्रातिदिशमप्येति त्विति । * 'कर्तरि अप्' (१।१।६८) इति । अथ 'कर्तरि कर्मण्यतिहारः' (१।१।१४) इति वक्ष्यम् । 'कर्तरि अप्' इत्यस्य परस्मैपदत्वेन ततः 'कर्तरि' इत्यस्याशङ्कतेरभावात् । अतोऽत्र

“कर्त्तरि कर्त्तृ” इत्यतः” इति प्राप्तादिकः पाठः । “कर्त्तरि कर्त्तृ—” इत्यतः” इति हि
 उक्तः पाठः । चम्बलं स्पष्टम् ।

२७४६ । अभिप्रत्यतिष्ठः क्षिपः ॥१३।८०॥

दी— । ‘क्षिप प्रेरणे’—स्वरितेत् । अभिक्षिपति ।

मित— । अभीति । चिपधातुकोटादिको यत्नते न हैवादिकः । स्वरितेति ।
 चतस्रोभयपदित्वेन कर्त्तृगेफली चालनेपदी पाठेऽनेन तथापि परस्मैपदमिति भावः ।
 एवं प्रतिक्षिपति । प्रतिक्षिपति ।

२७४७ । प्राद्वहः ॥१३।८१॥

दी— । प्रवहति ।

मित— । प्राद्वति । नह स्वरितेत् ।

२७४८ । परिमृषः ॥१३।८२॥

दी— । परिमृषति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह
 परेरिति योगं विभज्य बह्वेरीति केचित् ।

मित— । परेरिति । दैवादिभ्यश्च हवेः स्वरितेत्तात्पर्येण यङ्गणं न तु
 भौवादिकस्य । तथाह—परिमृषतीत्यादि । भौवादिकस्य परस्मैपदित्वात् । योगं
 विभज्य । तेन ‘परिवहः’ इति ‘परिषः’ इति च योगद्वयं सम्भते । बह्वेरीति ।
 तेन परिवहतीत्यपि प्राप्तम् । केचिदिति—भाष्यानादङ्गत्वादिभ्युक्तम् ।

२७४९ । व्याङ्परिभ्यो रमः ॥१३।८३॥

दी— । निरमति ।

मित— । रीति । रमेरनुदात्तत्वादिकं शाब्दम् । चारमति ५ परिरमति ।

२७५० । उपपञ्च ॥१३।८४॥

दी—यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । चन्तर्भाषित-
 त्वाद्योऽनेनम् ।

N. B.—उप-रम् does not mean same as विरम् does. In that case it would have been safer to enunciate 'आह्-पृथ्वीरम्;' उप+रम् has got a causal sense within and so it is सकर्मक whereas विरम् etc. are अकर्मक :

नित—। उपादिति । मनु'आह्-पृथ्वीरम्;' इत्येवास्तु सूत्रम् । आचवा-
दिति, सतः कृतमव योगविभागेति चेत् । सैवम् । योगविभागस्तद्विद्यार्थत्वात् ।
तथाहि—'उप-रम्' इत्यनर्भावितस्वर्यः । वि-चा-परि-रम् इति तु न तथा ।
निचायं (उप-रम्) सकर्मकश्च । तत्प्राद्विद्योपाकरणम् । अत आह—उप-
रमिति ।

२७५१ । विभाषाऽकर्मकात् ॥ १।३।८५ ॥

दी—। उपादमेरकर्मकात् परस्मैपदं वा । उपरमति—
उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ।

The root रम् when अकर्मक takes परस्मैपद optionally (and means 'to cease' 'to expire' etc).

नित—। विभाषेति । विग्रहम् ।

२७५२ । कुषयुघनयननेह्पुद्गुभ्यो चोः ॥ १।३।८६ ॥

दी—। एभ्यो गृह्णन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'विचक्ष'
(२५६४) इत्यस्वापवादः । बोधयति पश्यम् । बोधयति
काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्या-
पयति । प्रापयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति, विलापय-
तीत्यर्थः । स्त्रावयति, स्त्रब्धयतीत्यर्थः ।

These roots, when क्त्वा i.e. when these take क्त्वा after them, will have परस्मै. terminations added to them. This supersedes 'विचय' (2564). बोधयति पश्यन् i.e. (the sun) causes the lotus to blossom. In the non-causal form it was बुध्यते or बोधते पश्यन्. The root बुध भवमन्त्रे (भूदि or दिवादि); but here it means विकसन. Bhattoji selects पश्य an indiscriminating object as the accusative case observing that a discriminating one falls under the purview of the rule 'अथापकर्म्मकात्'—(2754) the application whereof is restricted to चिन्तयत्कर्म्मकात् or conscienciate (?) beings. Hence it is that he says बोधयति काष्ठानि—makes the pieces of wood fight (as it were)! And not बोधयति सैनिकम् because सैनिक, a conscienciate being, being the subj. in the non-causal stage will not satisfy the case herein. Similarly नाशयति दुःखम् etc.

नित—। बुधेति । बुध, बुध, नाश, जन, वृद्ध, प्र, दुः, ख, इत्यष्टौ वाचकः । 'विचय' इत्यस्मात्पवाद इति—तेन कर्मे गीष्मिण्यसौ परस्मै पदमित्यर्थः । बुध्यते बोधयति देवादिभक्तमौवादिकयोरवगतमवधिकत्वेऽपि क्वचिद्विकसनाच्चालमपि भानु-
नामनेकवर्त्तादिति सत्त्वाद्—बोधयति पश्यमिति । बुध्यते बोधति वा पश्यम् इत्यसौ स्थितिः । अथ पश्यन् इति अचिन्तयत्कर्मा । तेन 'अथापकर्म्मकात्'—
(२७५४) इत्यस्य नाशायकायः । अस्य चिन्तयत्कर्म्मकृष्येव प्रशङ्गेरिति भावः । अतएव 'बोधयति बटुम्' इति बोधन् । बोधयति काष्ठानीति । बुध्यन्ते काष्ठानि खल्वनेव । तानि बोधयति (विपटुमिति) । अत्रापि प्रागुक्तद्वेष्टना बोधयति । रामो नाशयमिति बोधन् । एवमन्वयः । अशयति दुःखम् । आयते सुखम् । अशीते (कामः) । प्रवति (इषज्जनः), द्रवति (हलम्) । अशति पानीयम् इति नाशय-
तीत्यादिरूपान्तावस्थायां कर्मेव इत्यपि ।

२७५३ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥१॥२॥८७॥

हे— । निगारयति । आशयति । भोजयति ।
चलयति । कम्पयति । 'चदेः प्रतिषेधः' (वार्तिक)—आदयते
देवदत्तेन । 'गतिवृत्ति—' (५४०) इति कर्मत्वम्, 'आदि-
खाद्योर्न' (वार्तिक) इति प्रतिषिद्धम् । 'निगरणचलन—'
(२७५६) इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यक्त-
त्वंभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । अदयत्यच्च वदुना ।

परस्मैपद takes place after roots denoting 'eating' and 'agitation'
(even if the result benefits the agent). But it has to be
stated that परस्मैपद is not allowed to अद् 'to eat' (varitika)—
e.g. आदयते देवदत्तं—causes Devadatta to eat. In Devadatta we
have the instrumental, as the accusative is disallowed due to
the prohibition 'आदि—' (varitika). This prohibition (of the
परस्मै. by the varitika 'चदेः प्रतिषेधः') holds good with reference to
the rule 'निगारण—' (२७५३) by the maxim 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रति-
षेधोवा' so that here we have परस्मैपद also in the sense of 'अकर्तृप्रियाय'
by the rule 'शेषात् कर्तरि—' (२१५८) । Thus 'आदयति—' causes the
child to eat rice,

सिङ्ग— । निगरयति । निगरणं भक्षणम् । चलनं कम्पनम् । तद्वद्—आशय-
यति, कम्पयतीति च । चदेरिति वार्तिकम् । प्रतिषेध इति—परस्मैपदस्येतिषेधः ।
अनु देवदत्तेनेत्यत्र कथं लसीया । आदयतेः प्रत्ययसामानाधिक्यात् 'गतिवृत्तिप्रत्ययसामाना-
धिक्येन कर्मत्वस्य प्राप्तौ द्वितीयाया एव भौतिकादिति शेषमाह—'आदिखाद्योः—' इति
एतेन वार्तिकेन द्वितीयायाः प्रतिषेध इत्यर्थः । अर्थ विधेय इति—'चदेः प्रतिषेधः'

परस्मैपदनिषेधः पराशस्यते । अयं भावः—‘अनन्तस्य चिचिर्मा—’ इति आयात्
‘अदः प्रतिषेधः’ इति वार्तिकम् ‘निगरय—’ इत्यनन्तरस्तेव परस्मैपदस्य बाधकम् न
स्वतित्पूर्ववर्तिनः ‘शेषात् कर्तारि—’ इत्यस्यपि । एवञ्च तेन (शेषादित्यनेन) चत्वा—
कर्तृ ने कृते परस्मैपदमपि प्राप्तमिति दृश्येति—अदयत्यत्रमिति ।

२७५४ । अथावकार्मकाश्चित्कर्तृकात् ॥१॥३॥८८॥

दो— । अन्तात् परस्मैपदं स्यात् । येते लृष्णस्तु शोषी
शाययति ।

परस्मैपद takes place in the causal stage after a root that
is चकर्मक as also has a conscienciate (?) being (चित्तवत्) for
its subject—in the non-causal stage. Thus हिते लृष्णः—etc.
Why चकर्मकात् ? कटं कारयते । Why चित्तवत्कर्तृकात् ? Witness
—सूर्यो जलं शोषयते ।

मित— । अथाविति । अयी + चकर्मकात् + चित्तवत् इति च्छेदः । अथो
चक्षणावस्थायां यो भातुरकर्मकचित्तवत्कर्तृकः ‘अथावत्कर्तृकञ्च’ तस्यान्ता-
न्तावस्थायां परस्मैपदं भवतीति सूक्ष्मार्थः— । कर्तृभिर्भावक्रियाफलविबधायाम् आत्मने-
पदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अदाहरति—येते लृष्ण इति । अथ
लृष्णश्च चित्तवत्कर्तृकत्वम् । चकर्मकात् किम् ? कटं करोति । तं प्रयुक्ते—
कटं कारयते । चित्तवत्—किम् ? जलं शोषयति । सूर्यो जलं शोषयते । सूत्रमिदं
हिमुनिष्यचो विधिः ।

२७५५ । न पादस्याङ्यसाङ्यसपरिमुहुरुचिदृतिवदवसः

॥१॥३॥८९॥

दो— । सम्भोष्यन्तेभ्यः परस्मैपदं । पिवतिर्निगरयार्थः ।

इतरे चित्तवत्कर्तृकाप्रकर्मकाः । वृत्तिवृत्तनायरेऽपि । तेन सूत्र-
हयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयासयते । आयास-
यते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ।
'घेष्ट उपसङ्ग्रहानम्' (वार्तिक) 'धापयते विशुभिकं समोचौ' ।
अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्—' (२१५८) इति परस्मैपदं स्यादेव ।
यत्तु पाययति पयः । 'दमयन्ती कर्मनीयतामदम्' । मित्रां
वासयति । 'ना क्लृप्तः' (२६६८) = लोडितायति—लोडि-
तायते । 'दुग्धद्व्योस्तुष्टि' (२३४५) —अदुग्धत्—अद्व्योतिष्ठ ।
'द्वद्व्यः स्वसनोः' (२३४७) —वर्तस्यति—वर्तिष्यते । विवृत्-
सति— विवर्तिष्यते । 'लुटि च क्लृप्तः' (२३५१) क्लृप्ता ।
क्लृप्तासि । क्लृप्तासि । क्लृप्तासि । क्लृप्तासि । क्लृप्तासि—
क्लृप्तासि । चिक्लृप्सति—चिक्लृप्सति—चिक्लृप्सति ।

इति तिङन्त-परस्मैपद-प्रकरणम् ।

परस्मैपद is forbidden to these roots—viz, पा (to drink),
पनि, पा-यम्, पा-यस्, परि-तृच, रुचि, वृत्ति, वद and वद्—ending in चिञ् ।
पा denotes निगरण (भक्षण) and all excepting वृत्ति which implies वसन
(cp.—वृत्ती गतनिषेधे) are चित्तवत्कर्तृका and अकर्तृका. Thus
this prohibition ■ concerned with the two rules (enjoining
परस्मैपद) viz. 'निगरण—' (2758) and 'अकर्तृकान्—' (2754).
पाययते—'पिबन्त्यसौ पाययते च सिन्धुः' (१४)—here there is no scope of
युक् but युक् comes in by the special rule 'शास्त्रासाङ्गव्यापेपो युक्'
(२५८५). दमयते—इत्य of लपदा due to सिञ्च by 'जनीयुक्तसुरजोऽ-

‘अनाथ’ (वचसूत्र). आवागमयते—उपवाहति due to the prohibition
 ‘यसोऽपरिवेषणे’ (गणसूत्र). वासयते—this वस is भावि and not
 चदादि, cp.—the परिभाषा ‘सुम्बिकरवात्सुग्विचरचवीरसुम्बिकरचकैव—’.
 ‘घट—’ (varttika). ‘वापयते—this a portion of a मन्त्र, meaning
 is easy. चक्रवर्तिमित्राय etc—i.e. according to the maxima—
 ‘अनन्तरस्—,’ the rule ‘न माहनि—’ (2755) and the varttika
 ‘घट—’ forbids the परस्मैपद enjoined by ‘निवरत्—’ and ‘अन्वा-
 वकर्मकात्—’ only, and not what is ordained by ‘शेषात्—’ also.
 The rule ‘शेषात्—’ enjoins परस्मैपद in चक्रवर्तिमित्राय. Thus वत्सान्
 etc. are correct in the sense of चक्रवर्तिमित्राय । ‘हमवन्ती—’ a
 portion of शौङ्ग्यं meaning—overpowering or subduing the pride
 of charmingness—दन् + वत् + कौटु, १भा १व । मित्रात्—etc (easy).
 ‘वा कथः’ (2669) etc are explained before.

मित—। मिति । पा, दमि, पाह्-यश्, पाह्-धन, परिमुह, हवि, हति,
 यद, वच् इतिषी नवावां सभाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकनचनम् । तदाह—पञ्च इति ।
 ‘वृधयुध—’ (२७५२) इत्यतो धेरिति वर्तते । तदाह—आन्तेभ्य इति ।
 ‘निगरणचलन—’ (२७५३), ‘अन्वावकर्मकात्—’ (२७५५) इति भूवद्वयविषय-
 परस्मैपदप्रामित्येन बाध्यते । तथा च काशिका—“पूर्वेण भोगद्वयेन चक्रवर्तिमित्राय
 क्रियाप्रत्ययविभक्त्याम् आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं, तस्य प्रतिषेधो-
 वस्तुष्यति ।” अतस्तौ प्राप्तिमेव प्रतिपादयति—पिबतिर्मित्रव्याघ्र इत्यादिना ।
 पाययते इति—‘शाब्दाकाराव्याधिषां युक्’ (२५८३) इति युग्-
 मवादी युक् । ‘पिबन्वती पाययती च सिन्धूरिति रत्नयौद्धि । दम्बयते—‘जनी-
 जृम्भसुरधोऽमनाथ’ (गण—) इत्यमन्तलेन मित्रात् ‘मितां प्रलः’ (२५६८)
 इति प्रलः । आवागमयते—‘यसोऽपरिवेषणे’ (गण—) इति मित्राभावात्
 प्रलः । वासयते—‘नामसमेतं कृतसङ्गेषं वादयती ऋद्धिरुम्’ (जयदीव) । वास-

यते—‘सुखिकरणसुखिकरणयोः—’ इति श्रीनादिकस्यैव निवासाद्यन्तस्य यसेरुपे
न तु भाष्यादनायकस्य चादादिकस्येति शेषम् । ‘घेः—’ इति वार्तिकम् ।
भाष्येति इति सप्तमिदम् । ‘आदिबः—’ इत्याह्वेकते ‘वर्तिजो—’ इति पुकि
रूपम् । ‘समीची’ इति कर्तृपदम् । अकृतमिमांसे इति—अनन्तरस्येतिभावेन,
निगमनादिसूत्रद्वयस्यैव प्रतिषिद्धत्वादिति भावः । दमयन्तीति—नैवमीयन्तीकांशोऽ-
यम् ; कमनीयताशायकत्वस्य भद्रं गर्भं दमयन्ती निवारयन्तीति तदर्थः । ‘वा
क्यवः’ (२६६८) इत्यादि व्याख्यातं प्राक् ।

इति नितभाषिण्यां तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम् ।

अथ भावकर्म-तिङ्-प्रकरणम्

दी—। अथ भावकर्म-शीर्लहादयः । 'भावकर्मणोः'
(२६७८) इति तद्— ।

२७५६ । सार्वधातुके यक् ॥३॥१॥५॥

दी—। धातोर्यक्प्रत्ययः स्वाद् भावकर्मवाचिनि सार्व-
धातुके परे । भावी भावना उत्पादना क्रिया । सा
च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या माधायकालकारिणानुद्ध्यते ।
युष्मदस्मदभ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषः । तिङ्-
वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन हित्वाद्यप्रतीतेन द्विवचनादि ।
किन्तु कवचनमेव । तस्मैत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात्तन्म-
भिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते बभूवे ।

The affix यक् is employed after a root when a सार्वधातुक
expressing भाव or कर्म follows. The word भाव [भावि (भू + णिच्)
+ यक्] implies भावना—'the state of being caused' or उत्प-
पादना—'the state of being engendered' i.e. क्रिया—'the state
of being done or performed' ; cp. देवदत्तः पचति is equally
expressed by कृ also देवदत्तः पाकं करोति, similarly देवदत्तेन पच्यते

—हेतुना च पाठः कियते etc. And thus this भावना or क्रिया, which is expressed as a root by all roots, is only expressed again (reproduced) by a सकार—कृद्, लिट्, etc.—signifying the sense of भाव; cp—किं कृतम्?—कृतम्। किं कृतवान्?—पञ्चवान्।—where the sense of one root is expressed by the other (and not by कृत् or लिट् affixes which view is held by the मौनोक्तव्य). Thus Bhaṭtoji here refutes the standard opinion—‘भावना तिङ्प्रत्ययवाचा’—of the मौनोक्त school. Hence it is said elsewhere also—

“तस्मात् करोतिर्भातोः स्यात्प्राप्त्या न तद्वी तिङा।

पञ्चवान् कृतवान् पाठं किं कृतं पक्षमित्यपि ॥” वैष्णवसूत्रप्रचार—१।८।

पुष्पदध्यान्—etc. In the भाववाच्य we have verbs of प्रवस—पुष्प only for here they (verbs) have no सत्तावाचिकरणत्व—similarity in basis or in point of पुष्प—with चकृद् and युष्मद् both of which (सत्तावाचिकरणत्व) fall in the purview of कर्तृवाच्य and कर्मवाच्य; thus—

पुष्पद	}	त्वं करोषि—कर्तृवाच्ये
		त्वं जियसे—कर्मवाच्ये
		तथा क्रियते—भाववाच्ये

Similarly चङ् करोमि—चङ् क्रिये—तथा क्रियते etc. As the भाव or भावना expressed by a तिङ्प्रत्यय is other than सत्ता (or existence—hence matter or substance) here (in the भाववाच्य) there is no scope of dual or plural due to the want of conception of duality or plurality; for a non-material object

cannot have distinct numbers but it is taken as one whole. This is inferred from भाव—'कृदन्तिष्ठितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते'; सख signifies द्रव्य matter. Thus here we have the sing. number only. This एकवचन being general (उत्सर्ग) or complete by itself it therefore requires no other numbers (वि. or बहु); the subject will have दत्तोवा here by 'चनमिहिते' (or not being voiced), for the subject is not expressed by the verb of the साधवाच्य etc—e. g. लया मया—etc. दधूवे—no दध् because विद् ■ चार्धभातुक and does not come within the purview of the rule 'सार्धभातुके यक्'.

नित—। एकं पदव्यवस्थां विधाय भावकर्मप्रकरणं दर्शयिष्येति—अथेति ।
 नन भावे तद्ध् साहिति कारयति—भावकर्मचोरिति । सार्धभातुकेयमिति ।
 'धातोरेकावः—' (११।२२) इत्यतो धातोरिति । 'चिच् भावकर्मचोः' (११।६६)
 इत्यतो भावकर्मचोरिति चानुवर्तते । तदाह—धातोरित्यादि । अथ साधपदार्थमाह—
 भावो साधनेति । सधातोश्च'त्वाद् 'परनि'ति चच् प्रत्यये चित्तीपि भावकर्मदः ।
 साधनायब्धश्च 'ध्यासश्चोः शुच्' इति शुचि तस्य चनादिभ्ये टापि च सिध्यति ।
 अतएवाप्तव्योक्तुकार्यत्वम् । किञ्च सूत्रभाष्यमिच्छति । सा चानुत्पन्नस्य न सृष्टेति ।
 ततश्च भवतेचतुपत्तिरर्थः । भावयतेच उत्पत्पादना चर्च इति उक्तितम् । अथ आह—
 उत्पत्पादनेति । सा चाक्रियमात्रस्य न सम्भवति । तदाह—क्रियेति । एतेन भावक-
 र्मचोः नञ् करोतिना यच्च न तुक्त्योऽर्थ इति दर्शितम् । उत्तञ्चान्न 'व्यापारो भावना
 सेवोत्पादना सेव च क्रिये'ति । सा चेति—क्रिया परासृष्टेति । क्रिया नाम
 धात्वर्थः । यथा पचधातोः पाक्योऽर्थः । स चाधिभूतचाल—पुनर्वात्त्वात्पचत्पादना-
 नायवत्त्वादिसाध्यो व्यापारविधीः । न च साध्यत्वेन मानाभावात् । पचति, पाकः,
 करोति, कृतिरित्यादौ धात्वर्थायतमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षाविरहस्यैव मानत्वात् ।
 उत्तञ्च धातुपदोभे—

अथ भावकर्म-विह-प्रकरणम्

६६८

यादत् सिद्धमिदं वा साध्यत्वेनानिधीयते ।

आश्रितकर्मरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

स्पष्टं यत् सर्वम् कैयकारकभूषणसारे । तत्र सिद्धा—यथा पाकः । अतिष्ठा
(साध्या)—यथा पचति । उक्तं तत्रैव—

आध्यत्वेन सिद्धा तत्र धातुपनिबन्धना ।

सिद्धभावेऽपि यस्य साध्यादिनिबन्धनः ॥ इति ।

सा च क्रिया सिद्धा साध्या वा धातुनैव वाच्या न तु विह-प्रत्ययवाच्य इति सत्त्वाद्—
धातुत्वेन सप्तधातुवाच्येति—

यतैव 'भावना विह-प्रत्ययवाच्या' इति बीमासकर्मणं प्रसूतं वेदितव्यम् । तदर्थ—
पक्षस्य भक्त्यमित्यादौ विह-प्रत्ययवाचावैष्य भावनायाः बोधः सम्पद्यते भवति च
कारणादेना । करोतिना भनानाधिकरणत्वात् । तथाहि—किं कर्मत्वम् । पक्षस्यम् ।
किं ज्ञतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च (भावनाया विह-वाच्यत्वे) भावयति घटम्
इतिपत् भवति घटमित्यत्रापि द्वितीया स्थान् । व्यापारस्य एकैव विधा अन्यद विह-
अभिहितत्वात् । उपर्यन्त—धातुनां सकर्मकाकर्मकत्वविभागी शीपपदित । फल-
व्यापारयोः सामानाधिकरण्ये चकर्मकत्वस्य लाभः । तयोर्वैयधिकरण्यं तु सकर्मकत्वस्य
इति स्थितिः ।

तदुक्तम्—'फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायासकर्मकः ।

धातुस्योर्धर्मिमेदे सकर्मक उदाहृतः ॥' इति ।

तदेतन्मार्तं व्युदस्य भावना धातुवाच्यत्वेवाधुपगम्यमिति प्रौढमनोरमायां प्रति-
पादितम् । स्पष्टञ्च क्रियाया धातुवाच्यत्वं नहो अपि—

'विभज्यसीनां परमार्थकर्मसं सिनापतौषापि पुरन्दरोऽयम् । निरीक्षयामास स बहुलैर्नै
करोतिरर्थेष्विव सर्वधातुम् ॥' ननु क्रियाया धातुवाच्यत्वे 'कः कर्मणि च भावे
चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रे भावे लकारविधिर्वाच्यः । धातुनैव तदर्थस्य ज्ञानादियत्तत्त्वाद्
चाह—'सामान्यलकारेण चकर्मक' इति—पुनरुक्तं इत्यर्थः ।

नुपदवक्ष्यमिति । कर्तृकर्माभिधायिन एव लकारस्य ताभ्यां सामानाधिकरस्यम् ।
 कर्तृव्यं यथा ल खादसि—खाद्यसे वा रचसेति । अर्चं खादानि—खाद्ये वा रचसेति
 च । भाषाभिधायिनस्तु लकारस्य तत्र घटते । ततश्च मध्यमोऽनन्वीरविषयत्वान्
 'येषां प्रथमा' इति प्रथमपुरुष एवेत्यभिप्रायः । तिङ्वाच्यभावनाया इति—एवम-
 ल्पल्लेभेति । 'मिवाच्यराकाङ्क्षागुण्यापकतावच्छेदकं' साध्यत्वमित्यर्थः । 'ततश्च
 द्रव्यभिन्नत्वमित्यर्थ' इति बोध्यम् । सिद्धत्वस्य द्रव्यरूपत्वान् तथाच भाष्यम्—

'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकथ्यते ।'—इति द्रव्यवर्णान् लिङ्गसंज्ञाकारकादीन्
 नृणांतीत्यर्थः । अतएव पाकं भाक्षित्यादीं यथायथं द्वितीयादयः । अदृक्भूतस्य
 तु न तथात्वमिति 'संख्यादग्नाभेनावत्र द्विवहुवचने प्राप्नुतः' । यत्र आह—किम्बोक्त
 वचनमेवेति । प्राचीनादौऽप्यम् । भाष्ये—'उट्टासिका आस्यन्ते', 'इतमाधिका।
 श्यन्ते' इत्यत्र बहुवचनस्य स्वीकारात् । तस्यीत्सर्गिकत्वेनेति । "इकोऽरोहिं वचनैक-
 वचने", 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्राभासं भङ्क्ता एकवचनद्विवहुवचनेषु द्विवहुवचने
 इति सूत्राभासः कर्तव्यः । तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवहुवचननिरासे सति तयोर्विषयी
 एकवचनमिति लभ्यते" इति भाष्येऽप्यहम् । 'एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य
 द्विवहुवचनान्विषये विहितत्वेन औत्तुसर्गिकतया एकत्वसंख्यानपीयत्वान् भाष्यकारस्य
 असत्त्वदपभावाचितैऽपि एकवचनमेवेत्याहुः । अनभिहिते इति । भाष्यकारो
 कर्तुं सिद्ध्याच्चलं नास्तीति प्राप्नुकम् । यथाचनमिदितमिति दृष्टव्यम् । अनुकृत्वाथ
 कनीया, च प्रथमेति दृष्टमिति—तथा कथित्यादिना । अर्धे—षिट् आर्धभाहु-
 कलादव संगम् ।

२७५७ । अस्मिन् सीवृट्तासिष्ठ भावकर्मणोरुपदेशोऽव्यभिच-
 यद्वृत्तां वा विष्णुवदिट् च ॥६॥६२॥

टी— । उपदेशे योऽव् तदन्तानां हगादीनां च
 चिन्वीवाङ्कार्यं वा स्यात् स्यादित्यु परेषु भावकर्मयोगस्य-

मानयोः, स्यादौनामिडागमश्च । भवसिङ्—चिण्वद्भाव-
सन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुके इत्यधिकृतं
सौयुटो विशेषणं नेतरेषामभ्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद् छद्भिः ।
* नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधाती * । भाविता--भविता ।
भाविष्यते--भविष्यति । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
भाविष्येष्ट--भविष्येष्ट ।

When भाव and कर्म are implied i. e. in भावभावा and कर्मभावा
the same basal operation as is recognised in the case of चिच्
will take effect optionally in connection with roots ending in
चच् which are directly pronounced (as च, इ, छ etc at the outset
of the treatise) and three other roots हन्, यङ्, and ङङ्, when स
(छङ्+छद्), सिच् (रुङ्), सौयुद् (चावीः) and तासि (रुङ्) follow—
and the aug. इद् is prefixed to स, सिच्, सौयुद् and तासि । This
इद् being instructed (चिच्) i. e. directed to take place in
connection with the application of चिण्वद्भाव (the state of
being चिण्वत्), will not appear where चिण्वद्भाव is wanting.
Here the term 'आर्धधातुके' (carried down from 'आर्धधातुके' 6.4.46)
qualifies सौयुद् only and not स, सिच् and तासि, for the former
may be आर्धधातुक or आधेधातुक ; cp. सिङ्: सौयुद् (2255) whereas
the latter ones (स etc.) are always आर्धधातुक and not otherwise
(चण्वनिचायात्). Here in स etc. there will appear छद्भिः (with

ॐ सारकाचिद्वयमध्यस्त्रीप्रकाशवोचिनां न दृश्यते । यद्यनर्थं तद् दार्ष्टिक-
कृत इति मितभाविनां दर्शयिष्यते ।

ref. to such roots) due to चिश्चद्भाव = चिश् being चित् necessitates the same by 'अवी चिण्ति' (254). नित्यश्चायम्—This is the last foot of the चोक्तवर्तिक which see in the मित—below : The construction is this—अयम् च (i.e. चिश्चदिद् =) निम्नः (persistent) वलनिमित्तः (तु) i.e. वलादिसचय इद् (cp. 'चाईभातुकुछेद् वलादेः') is विघातो [विघातः (वि—ङ् + भावेच्) विनाशः i.e. disappearance विद्यते अस्ति विघात + इति—विघातो] hence provisional or अनित्यः । The idea is—चिश्चदिद् must apply whether the वलादीद् (due to छेद्कत्व or चदिद्कत्व of the root or affix) applies or not, whereas the वलनिमित्त इद् (वलादीद्) is not so as it is forbidden by the former which thus is नित्य and the latter अनित्य । Thus आविता—अविता in ताप्ति. The former gets वृद्धि due to चिश्चद्भाव and also चिश्चदिद्, whereas the latter gets रुच and वलादि इद्—; similarly—भाविष्यते—अविष्यते and अभाविष्यत—अभविष्यत (छद् and छङ्) and आविषीष्ट—अविषीष्ट (सीयुद्) ।

मित—। स्वसिलिपि । स, चिच्, सीयुद्, ताप्ति इत्येते पत्वारः प्रत्ययाः । तत्र 'स' इत्यनेन छङ्छटीयं इत्यम् 'अतासी छङ्छटी चिश्चद् दर्शनात् । अत्र 'स्यिच्—ङ्' इत्यप्रतीयम् । 'चिश्' इत्यप्रमाणम् । तैत्तिरीयस्य सप्तम्यन्तात् उपमानादि तदन्तं प्राप्तम् ततश्च चिश्चदिति 'तत्र तल्ली' (१-३०८) इति सप्तम्यादितिः । चिपि इव चिश्चत् । भावकर्तृचोरिति विषयसप्तमीदिवचनम् । अन्त्यमङ्गलमिति । वलादिवचनम्, कृतेपि कृते उपदेशे इति 'चच्' इत्यस्य विशिष्टम् शिबरेषाम् चकन्नादाश्च—उपदेशे योऽिति । ननु तथापि उपदेशे अजन्तानामिष्योपशान्तिमिति चेत् । नैवम् । तथापि उक्ते सति श्रुत्यस्य न स्यात् । तत्र उपदेशमात्रात् । उपदेशावत् साक्षादुच्चारणम् । न च श्रुत्यस्य तद्विधि । अतः सुदृक्—उपदेशे योऽिति । अत्रकार्यमिति । 'अङ्गल' इत्यासत्ताभ्यामुपदि-

समासे विचार्यादिति भावः । आक्षेपानिनामगमनंति । अथ इदं नुरोच्येन समन्वयमपि
स्मृतिवित्यादि यथा विपरिचयं व्याख्येयमित्यभिप्रायः, न च स्यादित्थं परेषु चक्षुःश्रुतिबो-
धतानिति वाच्यम् । 'भावे' चार्धधातुसंज्ञितिवेगं विभक्त्यं वाच्यम् । स चार्धधातुक-
स्त्विति परिभाषणात् खल्वानुदाधावे'ति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । अयमिति । अत
यो निर्वि'ष्ट स इत्यर्थः । 'विष्वदभावसंज्ञियोगश्चि' इति । विष्वदभावस्यावदान्
प्राधान्यं नोपदिश्यते । इत् तु चिश्चक्षुः सत्येव प्रवर्तते नात्ययेति स्वकारणत्वादनुभूयते ।
अतश्चायं विष्वदभावसंज्ञियोगश्चि इत्यभिधीयते । भिन्नस्यायमती क्त्वादित्युक्त्यादिः ।
तदभावे इति । विष्वदभावस्याभावे नायमिद् प्राप्नोतीत्यर्थः । चार्धधातुके इति ।
'चार्धधातुके' (६।४।४६) इत्यतस्तदनुवर्तनादिति भावः । सौष्टुट इति । सौष्टुटिति
चि चार्धधातुचार्धधातुकीभयसामान्यः प्रत्ययः । 'चिः सौष्टुट' (१२२३) इत्यत्र
दर्शनात् । ततश्चार्धधातुकत्वव्यभिचारसंज्ञिर्चयोपपद्यते नेतरेषु । तेषां सर्वदेव
चार्धधातुकत्वनियमात् चिष्वदभावादिति । चिष्वदावचिष्वेन 'चषो चिषति' (२५४)
इति इङिः प्राप्ता । सचैवातिदेश्यत्वादिकापि प्राप्नोति । नित्यत्वापत्तिः । लोका-
वर्तिनोऽप्येवास्मिन् । तथाहि—

'विष्वदइङिषु'क् च इत्येव चर्त्त

दीर्घसौष्ठो यो जितः वा चिषीति ।

इत् चारिङ्गलोप ने कुप्यते चि-

निश्चयायं चक्षुमिति चिषाती ॥ इति ।

तत्र चिषि इङि यथा—'चचारि पठेत्तु तदङ्गि'वा कृष्ण' (श्रीकृष्णः) । चिष्वद-
भावे—भावित्वेत्यादि । अत चषो चिषतीति इङिः युक्—चासादि । 'चाती युक्
चिष्वदतो'रिति युक् । चिष्वदभावे—शमितेत्यादि । इनेषैत—चवाणि । चिष्वदभावे
—'चामिष्यते'ति सप्तम्यं विपक्षः स्यादित्यने येन रचो पुरस्तात्' (भट्टिः) । 'हो इत्ये—'
इति कुलेन च । दीर्घः—शामिता—शमिता 'चिष्वदभावे' इति दीर्घेदिकत्वः ।
इत् चारिङ्ग इति चलोपदिष्ट' इत्यङ्गिः । कृष्णः—चामिष्यताम् । ततः किम् ?

ततश्च 'चिन्टी'ति चिदेवाभावात् चिन्तोपः इति भावः । चिन्त्ववधिमिति—अयमिति
 चिन्तोपदिष्टचिन्त्ववधिर्द्विः । स च निम्नः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वस्यान
 शाश्वत्प्राप्तेऽपि वा वक्षादीष्टे प्रवृत्तत्वं । तस्याच भाविष्यते इत्यादौ सू क इति
 स्थिते परमापि वक्षादिप्रत्ययमिदं कथित्वा चिन्त्ववधिश्च भवति । ततश्च चिन्त्ववधिः
 निम्नः । वक्षादिप्रत्ययस्य निम्नः—'यस्य च लङ्कारादेशे निमित्तं विदधते तदस्यमित्यम्'
 इति श्रुत्यात् । चिन्ताः चिन्ताः विपूर्वाच्चित्तोभावे चम् । चोच्चास्तेति इति ।
 चिन्तातोऽनेन 'चासंभातुकम्' इत् वक्षादे'रिति वक्षादिप्रत्यय इदं परामृश्यते । भावितेति ।
 चिन्त्ववधभावाद इहोटी । भवितेति—अत गुप्ती वक्षादीदृ च । एवमन्वयः ।

२७५८ । चिन् भावकर्मणोः ॥३॥१॥६॥

द्वि— । चलेयिष् स्वाभावकर्मभाविनि तशब्दे परे ।
 अभावि । अभाविष्यत—अभविष्यत । तिङोक्तत्वात् कर्मणि
 न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दस्त्रेण त्वया भया च ।
 अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि ।
 अन्वभाविषाताम् अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाष्यते । भाष-
 याश्चक्रे । भावयावभूवे । भावयाभासे । इह तशब्दस्य एणि,
 इट एखे च कृते 'ह एति' (२२५०) इति इत्वं न । तासि
 साहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सर्वधातुर्के एति हत्व-
 प्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिन्त्ववधि आभीयत्वेनासिञ्च—
 त्वाणिलोपः । पञ्चे—भावयिता । भाविष्यते—भावयिष्यते । भाव्य-
 ताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट—भावयिषीष्ट । अभावि
 —अभाविषाताम्—अभावयिषाताम् । अनुभूयते । अनुभूयाश्चक्रे ।
 अनुभूयिता । अनुभूयिष्यते । अनुभूयते । यङ्लुकात्तात्—अनुभूयते ।

बोभवाचक्रे । बोभाविता—बोभविता । 'अकृतसार्व—' (२२८८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता—(स्तीता) । स्ताविष्यते—(स्तीष्यते) । अस्तावि । अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम् । 'गुणोर्ति—' (२३८०) इति गुणः । अर्थ्यते । स्मर्यते । सस्मार । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरि कृते अजम्भत्वा—भावेऽप्युपदेशग्रहणात् चिण्वदिट् । आरिता—अर्ता । आरिता—अर्ता । 'गुणोर्ति—' (२३८०) इति नित्यग्रहणानुवृत्तेरकृत्वायेह गुणः । संस्क्रियते । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपः । स्मस्यते । इदितास्तु—नन्द्यते । सम्प्रसारणम्—इज्यते । 'अथङ्ङि विङ्ङिति' (२६४८)—ग्रथ्यते ।

सिच् secures the room of चिच् when in the passive voice (भाव and कर्म) the word त follows. Thus अभावि (अद्—भू + चिच् + त = अभाद् इ त = अभावि the word त being dropped by 'चिचो जुच्' (२३२९), इटि by 'अचो जिष्ति' (२५४), अभाविष्यत—अभविष्यत by 'स्यसिच्—' (२७५७). The root भू becomes transitive in con. with उपसर्गैः. Thus अतुभूयते—etc. Here the कर्म—चानन्द being expressed by the तिङ् affix कर्म takes प्रथमा and not द्वितीया, and the कर्ता धैतेष्व not being so expressed takes द्वितीया । तनतुभूयते—the verb is 2nd per. ■ it expresses तन्-अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम्—instance of सिच् under 'स्यसिच्—' (२७५७). चिचोप—i. ■ in भाव्यते—भू + सिच् + कर्मणि षक् कद् ते. Here चि elides by 'चेरनिटि' (२३१३). भावयाचक्रे—by 'भाक्-प्रत्ययात्—' (२३०६) because भावि (भू + चिच्) is प्रत्ययान्त । भावया-

भावि—by 'भाविप्रत्यय' (2240). Here in भाविप्रत्यये—भावि +
 चान्—चस् + लिट् त (or इट्—1st per.), when त is replaced by
 एत् ('लिट्प्रत्ययेतिरिति') or इट् makes room for ए (by 'लिट्
 प्रत्ययेतिरिति'), इ by 'इ एति' (2250) will not come in and
 replace the स् of चस्. For Grammarians assert that as चस्
 is pronounced in connection with तासि which is an affix
 so if the स् of चस् is to be replaced at all by इ due to the
 following of एत् or ए then it will be replaced in the cases like
 व्यति etc. where चस् follows व्यति (वि—व्यति) and thus looks
 like an affix bearing thereby similarity with तासि; भाविता
 —भावि—इट् (चिबदिट्) तासि—Here चि elides by 'चोरलिटि'
 (2313) as चिबदिट् is चिबदिट् or invalid due to its चाभोयत्न
 or falling in the purview of 'अभिहितवदनाभात्' (6. 4. 22).
 Here you cannot question the appearance of चिबदिट् on
 the ground that 'सहितचोयुट्' (2753) cannot apply here as
 चस् only are to be found in the उपदेश or भाविप्रत्यये sutras
 and not चित् roots also. True, and it is therefore that
 Bhattoji explained as 'उपदेशे चोयुट्' etc and not 'उपदेशे
 चित्ताभात्' etc. Thus चिबदिट् also has its access here. पक्षे
 i.e. alternatively we have भाविता—where we have चितादि इट्
 च—'चा'चातुल्ये' and consequently चित्ताभात् does not take
 place. Thus by गुण we have भाविता. Similarly भाविचि—
 भाविचि etc. वृद्धयति—(भू + वृ + चस् वट् त) —Here we have
 वृत्तादि वट्. च of व elides by 'चतो लोपः' (2308) and वत्
 by 'वत्तो' etc. वृद्धयति—Here we have वृत्तादि वट् 'च of वट्

elides as before by 'यतो योषः' । वक्तुगन्तु योष्यते—because here वक्तु elides by यत् and thus one वक्षत (वक्) only remains. इति दीर्घः—this refers to वक्षते. योता—when चिक्चदिद् is wanting there is no वलादि इद् because the root is चदिद्. Similarly elsewhere. चयते—च + कर्मणि वक् । गुणरपरत्वं etc take place. सखरि—कर्मणि चिद् । How to proceed in चारिता—च + चिच् + तादि ? The difficulty—that गुण. by 'गुणोदिति' (2380 —7. 4. 29) being subsequent (पर) to चिक्चदिद् (by 'सिचिच्'— 2757—6. 4. 62) and also निम्न in comparison with the same, takes place first, and that this taking place of गुण necessitates रपत्वं which coming in there is no चञ्चकल or ending in चच्—is solved on the score of our explanation 'उपदेशी वीञ्च्—' etc. Thus चिक्चदिद् does appear giving चारिता—इति and विलीय as before. But वलादिवचन वद् ('वार्धधातुकस्येड्—' 2184 —7. 2. 35) is indeed barred by this गुण consequently we have चर्तः. Similarly चारिता—आर्ता । As it has been explained that the term निम्न from the rule 'निम्न कन्दसि' is to be carried down to 'गुणोदिति' (2380) so here, in संक्षिप्यते, there is no गुण but we have रिक् here by 'रिक् प्रवक्ष्यति' (2367) इद् coming in by 'स्यपरिभान् करतो भूषणे' (2560). स्यप्रकारम् in वृण्वते—i.e. by 'वचिसपियजादीनां विति' ।

नित—। चिचिचि । 'चलीः चिच्' (३११४४) इत्यतः 'चले'रित्यनुवर्तते । 'चिचि पदः' (३११६०) इत्यतः 'ते' इति च, तदाह—चलेचिच् स्यादित्यादि । चमावीति । चिचि कृते 'चचो चिचि' (२५४) इति इति । 'चिचो गुण' (२२२२) इति गुण । चमाविषय—चमविषयति—'सिचिच्—' (२७५७)

इत्यनेन चिन्धत्वात् कृत्ति इति विज्ञेयः । तिङ्शतकलादिति—आनन्द इत्यस्य कृत्ते कर्मणि प्रथमेत्यर्थः । चैवेत्येत्यादी तु प्राग्वदनुक्ते वर्तन्ति द्वितीयैव । अनुभूयते—तुल्यतुल्ये इति शेषः । अनुभूयते इति—सुखानीति शेषः । कर्मिति । अत्र मध्यमपुरुषस्य तुल्यतुल्यत्वेन सामानाधिकार्यात् तिङ्शोऽपि मध्यमपुरुषत्वम्, एवमङ्गमित्यङ् । उपरुक्तेष्वप्यदत्र भवतिः संकर्मकत्वेन कर्मचौदमुदाहरणजातमिति दृष्टव्यम् । अन्वयाविधाताम्—अन्वयविधाताम्—‘स्यसिच्’ इत्यङ्गीकृत्य सिच् छदाहरणमित्युक्तम् । एवम् अन्वयविधाताम्—अन्वयविधातामित्यादि । चिन्धोप इति—भावात्ते इत्यस्य भावि (भू + चिच्) + धच् (कर्मणि) कृद् तै इति स्थिते प्रत्ययस्यानिट्त्वाच्चिन्धोप इत्यर्थः । भावसाधकं इत्यादि—‘आसुप्रत्ययात्’ (२१०६) इति चिष्प्रत्ययान्तत्वेनाम् । ‘आमात्ययवत्’ (२१४०) इत्यान्ताजिह्वपरकृन्तकप्रयोगश्च । इहेति—भावशामसे इत्यत्रेत्यर्थः । तथोच्यते—यश्चेत् यथा—‘लिट्कभ्योर्लिङ्गिरेच्’ इति । ‘इट् एत्वे च कृते’ इति—‘टित आत्मनेपदानाम्’ इत्यनेनेत्यर्थः । लसन्निपुरुषेऽपि लिटि रूपस्य तुल्यत्वादेवमुक्तम् । तासिमाङ्गचर्चादिति—तासि तावत् प्रथमभावमपेक्षते च एधं हमाकित्वादौ च धातुम् । यथा एधिताङ्गे इति । अस् तु धातुमार्तं न प्रत्ययः । परं तासिमा सङ्गीकृत्यादभुङ्क्तेऽयं पश्चादुपवेचनादौ च प्रत्ययमुपात्तम् । ततश्च एतिपरि अङ्गोः सस्यचङ्कारादेशकर्तृ व्यतिष्ठे इत्यादावेव, नात्रापि । व्यतिष्ठे इत्यादौ हि—व्यति (वि + व्यति) इत्यस्यान् परमस्य रूपवेक्षणं तेनैवं चिचस्यस्य एषोक्तनिघनः प्रवर्तते इति भावः । भावितेति—भावि (भू + चिच्) + चिचदिद् ता । चिन्धोप इति ‘चोर्निटि’ इत्यनेन । अत्र यद्वक्तव्यमस्ति ‘चिच्-वदङ्गिहेत्येति’—‘कालिकव्याख्यानावसरे पूर्वमुक्तम् । ‘उपदेये योऽच्’ इति व्याख्यानात् पञ्चमस्योपदेशाभावेऽपि चिचदिहिव मात्रोक्तं वेत्त्यपि तत्रैवोक्तम् । पक्षे भावयितेति । अत्र वशाद्विचक्षणं इत् । तेन चिन्धोपाप्रवर्तनेर्गुणाद्यादेशो । एवम् भावयितेति—अविद्यते इत्यादी । अनुभूयते—अत्र सङ्गताद् भावे कर्मणि वा सक् । ‘अतो लोपः’ (२१०८) इति सङ्गीकारलोपः । एवं योभूयते इत्यत्र यङ्गता-मित्येव । योभूयते इति—यङ्गुगतादयम् । यङ्गी कृत्तातुल्यत्वेनैवायकारकं रूप-

मिति भावः । “अङ्गत्—” इति दीर्घ इति—सूयत इत्यनेत्यर्थः । आविता—सीति ।
पूर्वे ग्रामयत् । उत्तरत् तु धातोरपि क्त्वाद्भवत्वादीकमि नेति भावः । एवमन्वयः ।
अयत् इति । अवातीत्येक् । गुणः । रपरत् । अचरे इति—अधावीः कनेषि
खिद् । परत्वादिति—आरिता इत्यत्र विश्वदिटोऽभातिमाशङ्क्य समाधायते । अच-
नयः—अ + ताप्ति इति स्थिते ‘सतिच्—’ (२७५७—६१४।६९) इति विश्व-
दिट् वाचिता परत्वात् क्त्वाकृतमसङ्गित्वेन निवृत्त्याय ‘गुणोऽति—’ (२६५—
—अभा.२६) इति गुणः प्राप्नोति । ततश्च रपरत्वेन अजन्ताभावाच्चिखिदिट् न
प्राप्नोति । एवं स्थिते चाङ्—उपदेशश्चकादिति । ‘उपदेशो योऽङ्’ इति
व्याख्यानादिति भावः । यदा नृत्तपूर्वमन्वयेन सिद्धमिति द्रष्टव्यम् । अनेति ।
अनिट् क्त्वाद् वक्तादिष्वन्ये इहभावे इत्म् । एवं आरिता—अनेति । निवृत्त्यङ्का-
नुपपत्तिरिति—‘मित्त्वं क्त्वाद्यौ’मत् इति भावः । नेहेति—‘संक्षिप्तं’ इत्यस्य
परामर्शः । किन्तु ‘चिच् अयत्त्वित्त्वे’ (२३९८) इत्यनेन चिच्चेति भावः ।
‘अयत्त्वित्त्वे’ करीसो सूयते, ‘अनवाये च’ इति सूत्रानमः । इदितान्मिति ।
टुनदि सङ्गर्हो इतीदित्वम् । अयत्त्वित्त्विति—‘अचिखिदि यजादीनां मिति’
(२४०८) इत्यनेनेति भावः । ‘अयत्त्वित्त्विति कितौ’ति—श्री + यत्त्वे इति स्थिते
अनेन अयत् । किन्तात् ‘डिङ्’ (४३) इत्यस्यावयवः ।

२७५८ । तनोतीत्येकि ॥६॥४४॥

दी— । आकारोऽन्तादेशो वास्यत् । तायते—तन्यते ।
‘ये विभाधा’ (२३९८) = जायते—अन्यते ।

मित— । तनोतीति । ‘विदुनोरनुनासिकस्यात्’ (६१४।४१) इत्यत्र
आदित्यनुवर्तते । तदाङ्—आकार अन्तादेशः स्यात् यमि परे इति । स्पष्टम् ।

२३६० । तपोऽनुतापे च ॥३॥१६५॥

दी— । तपश्चलोच्चिखन् स्यात् कर्मकृत्यनुतापे च ।

अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तुं । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि
 शुद्धः । यदा पापेन पुंसा कर्त्ता अशीचीत्यर्थः । 'घुमाश्या—'
 (२४६३) इतीत्तम् = दीयते । धीयते । 'आदेचः—' (२२७०)
 इत्यत्र अशित्तीति कर्मधारयादित्संज्ञकप्रकारादौ निषिधः । एष
 आदिशिच्चाभावात्तस्मिन् आत्वम् । जगत्से ।

चिच् coming after तप् is not replaced by चिच् in कर्मकर्तृवाच्य
 and in the sense of अनुताप—repentance. Thus अन्वतप्त (and
 not अन्वतापि) पापेन । Here पाप is the subject i.e. अनुकर्तृत्वा and
 the meaning is—(he) was smitten by sin—thus here we have
 चुच् in the कर्मवाच्य । Or we may take it as an instance of भाववाच्य
 thus—it was repented by the sinful man (पापे + कच् = पापः—
 vicious person)—i.e. he repented after committing sinful
 actions. In दीयते etc. we have इत् by 'घुमाश्या—' । In the case of
 शिट् where एच् follows there we will have चान्न of the root follow-
 ed, for एच् is not आदिशित्—having a शकार at the beginning ;
 for the prohibition अशिति in ('आदेचः—') which (अशित्)
 is composed of the कर्मवा [comp. (य आर्हा इत् च)] applies where
 in the affixes following we find indicatory (इत्सेत्तक) शकार at
 the outset (आदि) ।

नित— । तप इति । 'चिच्' इत्यतः चिच्चेरित्यनुपपत्तिः । 'चिच्' ते पठः'
 इत्यतश्चिच् इति । 'म चच्' इत्यतो नेति च । तथा चकारिच 'चच्' कर्मकर्तृरि'
 इत्यतः कर्मकर्तृरीति । तदनुकूल्यते, तदाह—तपश्चेतित्यादि । कर्मकर्तृर्यनुपपत्तिरेव
 तात्पर्यकारणं तदाहर्षिते । अनुतापे कर्मकारे आह—अन्वतप्त पापेनेति ।
 चिच्चाभावात् अन्वतापीति च । पापेनेत्यनुते कर्तृरिति द्वितीया । तदाह—पापे कसेति ।

अतः अनुपूर्वस्य तथैव भिन्नजननार्थः । भाव्यकारं मन्वाह—यदेति । अतः अर्थे
आदिस्वादत् । पापभानित्यर्थः अथोच्यते । पापं (कर्म) कृत्वा पश्चादर्थोच्यते ।
अथानुपूर्वतयः पश्चात्तयोऽर्थः । कर्मभारयादिति—अन्वाहविधेयाश्रयणादित्यर्थः । इतः
संज्ञकति—इतः संज्ञकः शकार आदिष्वस्य तत्त्वित्यर्थः । एतौ इति तु आदिमिव
भवति । तवच स्वे + चिद् ए (भावे) जम्वा ए = जम् ए 'जातो जीप इति च'
(२३७२) = जम् ।

२३६१ । आतो युक् चिच्छ्रुतोः ॥७३॥३३॥

दो— । आदस्तानां युगागमः स्यादिति जिति चिति
कृति च । दायिता—दाता । दायिषीष्ट—दासीष्ट । अदायि ।
अदायिषाताम् । "स्थाचोरिश्च" अदिषाताम् । अघायिषाताम्—
अधिषाताम् । अग्लाधिषाताम्—अग्लासाताम् । हन्वते ।
'अचिच्छ्रुतोः'—(२५७४) इत्युक्तेर्हन्वतो न । 'हो हन्तेः'—(३५८)
इति कुत्वम् । घानिता—हन्ता । घानिष्यते—हनिष्यते । आशी-
र्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वदुभावः । आर्द्धधातुके सीयुटि
विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पचे—वधिषीष्ट । अघानि ।
अघानिषाताम्—अहसाताम् । पचे वधादेशः । अवधि ।
अवधिषाताम् । अघानिष्यत—अहनिष्यत । न च स्वादिषु
चिण्वदित्यतिदेशादुधादेशः स्यादिति वाच्यम् । 'अङ्गस्य' (२००)
इत्यङ्गाधिशारादाङ्गस्येवातिदेशात् ॥ गृह्यते । चिण्वदितो न दीर्घ-
त्वम् । प्रकृतस्य बलादिलक्षणेवेष्टो 'ग्रहोऽलिङि'—(२५६२)
इति दीर्घविधानात् । आहिता—अहीता । आहिष्यते—अही-
ष्यते । आहिषीष्ट—अहीषीष्ट । अघाहि । अघाहिषाताम्—

अग्रशीषाताम् । दृश्यते । अदृशि । अदृशिषाताम् । सिचः
 कित्त्वादन्य । अहन्ताताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् ।
 तथा हि—चिणुदिटो दीर्घा नैतुप्रकम् । अगारिध्वम् । द्वितोये
 त्विटि 'वृत्तो वा' (२३८१) इति वा दीर्घः । अगरीध्वम्—
 अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्व ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति यञ्च
 वैकल्पिकानि । इत्य' पञ्चवतिः । 'लिट् सिचोः—' (२५२८)
 इति विकल्पादिभवावे 'उञ्च' (२३६८) इति कित्तम् । इत्वं
 रपरत्तुं 'इलि च' (२५४) इति दीर्घश्च । 'इणः षीध्वम्—'
 (२२४७) इति नित्यं ढत्वम् । अगोर्दृम् । ढवमानां द्वित्ववि-
 कल्पेऽष्टौ । उक्तपञ्चवत्यासञ्च सकृन्ने उक्ता संख्येति ।

इङ् दीर्घश्चिणुदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्थङानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमन्त्रास्तात् कर्मणि लः । यक् । णिलोपः । शस्यते
 मोक्षो सुकुन्देन ।

The augment युक् is affixed to roots ending in ञ when चिच,
 and ऋ-eliding and ए-eliding क्त (affixes) follow. Thus दा +
 चिचदिद् + ता = दाच् इता = दाचिता, otherwise दाता । अदायिषाताम्—Here
 चिचदिद् bears 'स्त्राणोरिच' (2389) and thus दा becoming अदायइद्
 सिच षाताम् ; the rule, पुनास्या—' (2452) does not apply for although
 सिच् is कित् by 'लिट् सिचोः—' (2800) yet it is चलादि in con-
 junction with चिचदिद् and not इलादि । अदिषाताम्—by 'स्त्राणो—' चलादिषाताम्—
 चलादि by 'अदिचः—' (2370) then युक् and चिचदिद् । अलाषाताम्—

by धात्व only. ❧ इन् + यक् कर्मणि लट् ते इयते । In चानिता (इन् + चिन्-दिट् + ता), चानियते etc., there is no chance of न् of इन् becoming क् by 'इनकाः—' (2574) due to the prohibition 'चचिज्चलोः' found therein ; कुल i.e. घञ् of क् however takes place by 'हो हलो—' ।

In चाशीलिङ्, वधादेश or the substitute वध for इन् is superseded by चिञ्चिट् on the score of the maxim क 'येन नाश्रयिष्याथ'—for although वधादेश has its scope both in लिङ् (चाशीः) and लृङ् by 'हनीयथ लिङि' and 'लृङि च,' yet in लृङ् it is optional, cp 'आत्मनेपदेष्वन्तरस्याम्' (3696) whereas in लिङ् it is invariably present. Moreover चिञ्चिट् must have application in चाङ्धातुञ्च सौयुट् (चाशीः) where it has been specially enjoined. Thus वधादेश in चाशीलिङ् only is superseded by चिञ्चिट् and not in लृङ् । Thus चानिवीट् (इन् + चिञ्चिट् + वीट्—इटि etc. as before) in the चिञ्चट्भावपञ्च, and चचिवीट् in its absence. चचानि—चल्लेखिन्—इटि, कुल etc as before. चचानिधाताम्—चचसाताम्—the former is in the चिञ्चट्भावपञ्च when वधादेश is wanting. The latter is by 'इन्ः सिच्' (2697) and 'अनुदात्तोपदेश—' (3428). पक्षेवधादेश i.e. by 'आत्मनेपदेष्वन्तरस्याम्'

* N. B.—In the rule 'ससिचसौयुट्तासिङ्—' (2757) we find 'उपदेशेऽजन्तस्य ह्रस्वस्य' whereof उपदेशे चच् have hereby been completely instanced. Now the author begins to instance इन्, लृट् etc. one by one in स, सिच्, सौयुट् and णि— which are common to all roots here.

† This is otherwise known as 'येन नाश्रयथाने तेन चचहितेऽपि चचनानामाश्रयान्' ; cp. 'पुनस्तत्तुप्यस्य' (2189).

(2695). अवधि—अवधिताताम्—by चिन्वद्भावः । अपानिधत्—अहनिधत् by the optional चिन्वद्भावः । Here in 'स' etc. you cannot expect to have अवधिधत् etc. also by this optional चिन्वद्भाव—due to the अविदेश of 'चिन्वत्'. For here there being 'चक्राधिकार' present by 'चक्रस' (200), the चक्र—operation only is transferred (अतिदिह्यते) where as (चक्राधिकारी) वधादेश being but a substitute and not original has nothing to do with अतिदेशः । यद्यन्ते—Here यङ् is taken up—. चिन्वदिद् etc.—Here in यद्विन्ता—यद्विन्ता etc. the former which exemplify the चिन्वद्भावपद there we will not have दीर्घ of the चिन्वदिद् for the दीर्घ enjoined by 'यहोऽलिटि—' (2562) refers to वधादिकृष्ण इद् which is meant to the इद् in general. अहर्णि—चिन्व् and अहर्ण्यप्युष्, अहर्णिताताम्—अहर्णिताताम्—the former is चिन्वद्भावे ; in the alt. case there being no चिन्वदिद्—चिन्व् becomes क्त्वि by 'क्त्विचो—' (2528) and as such 'चम्' does not appear due to the prohibition 'हजिह्वीर्णान्नकिति' । Now explaining in full the role 'असिन्व्—' the author now proceeds to instance the अर्धवन्त forms of सृ which in सृक् भन् contains hundred and four (104) forms in all (e. g.)—

चिन्वदिद्—(1)—अगदीभम् : It has been remarked already that (any) दीर्घ ■ इद्, is concerned with वधादि इद् and not with चिन्वदिद् ।

वधाहोऽ—(2)—(a) अगदीभम्

(b) अगदीभम्—no इद् due to the absence of चिन्वद्भाव—but दीर्घविकल्प by 'इती वा' ।

Each of these three forms again will have to undergo

five other phases or varieties due to 'वल' of र्ण by 'अचि विभाषा' (2541) due to 'दल' of ध (of धम्) by 'विभाषेः' (2325) and due to three kinds of duplications or 'द्वित्व's—viz the द्वित्व of 'व' and its स्थानी 'ड' (these two द्वित्व have been regarded as one) by 'अनचि च' (45), that of the 'व' (of धम् and ढम्) by the varṭika 'अथो नथो इ वाच्ये' under 'संयोगात्स लोपः' (54) and that of 'न' by the same 'अनचि च' (48). In this process we get ninety-six (96) varieties. Thus in the विशदित्पञ्च we have :—(1) अगारिध्वम् (2) अगारिद्धम् (3) अगारिध्वम् (4) अगारिद्धम् (5) अगारिध्वम् (6) अगारिद्धम् (7) अगारिध्वम् (8) अगारिद्धम् (9) अगारिध्वम् (10) अगारिद्धम् (11) अगारिध्वम् (12) अगारिद्धम् (13) अगारिध्वम् (14) अगारिद्धम् (15) अगारिध्वम् (16) अगारिद्धम्. These sixteen again admit of sixteen other varieties due to the duplication of final न् in each case. In this way in the विशदित्पञ्च we have thirty-two (32) forms and therefore in the अष्टादि दृष्टपञ्च which has two sets—ह्रस्व and ऋण्व we have sixty-four (64) of them. Consequently by addition we have ninety-six (96) in all here.

Now the अष्टाद्वित्वपञ्च दृष्ट् is optional by 'विह्वलित्पञ्चोपदेशे' (2528). The दृष्टपञ्च has been illustrated above. In the दृष्ट-भाषपञ्च सिन् is क्तिन् by 'ह्रस्व' (2368); consequently गुञ् is barred due to क्तिन्, and दृष्ट by 'अन दृष्ट्—' (2390) comes in, then 'उरध्—' and 'इति च' appear. Then by 'ह्रस्वः लोपम्—' (2247) दल is जित् (obligatory) and not optional whence

we have चणौडून् which again due to ह्रस्व of डू, न् and न् admits of eight (8) other varieties. Thus—by ह्रस्व of 'ठ' by 'चणौरडाभ्याम्' (59) we have two (2), by ह्रस्व of 'व' in each case by 'चणौ नयः—' we have four (4) and finally by that of 'म्' of each by 'चणवि च' (48) we have eight in this section. Adding these eight forms with the former ninety-six we have hundred and four (104) in total.

इह दीर्घचिप्पदिट्—etc Bhattoji sums up in a single verse what has been shown above. 'We have कर्मेणाच् and not भावनाच् which is absurd in the case of causal चिप्. यच्—i.e. by 'सार्धे—'. चिषीपः—t. e. by 'चेरणिटि' (2313). यन्मते etc—delusion is dispelled by (the emancipator) मुक्तश्च. 'यन्'—is सिच् due to 'चमन्त्य' by 'अनीकपुनसुरधीऽमन्त्याच्' (ग. २); hence the उपधा is कृष्ण by 'सिक्ता कृष्णः' (2568).

नित—। जात इति । चिण्कृतोरिति । चिचि कृतिचेल्वः । 'अनी लिचति' (अ२११५) इत्यतो लिचति इत्यनुवर्तते । तच्च कृतौम्यस्त्रेव विशेषणं न तु चिचि इत्यस्य । तच्च चिचिचासकत्वापत्तेः । तदाह—निति चिति कृति चेति । चिचि—अदायीतादाहरणम् । दायिता इति तु 'अविच, —' इत्यनेन चिपतदभावे । निति कृति—दाय इति । चिति कृति—पायं पायम् इति (चमुणि) । अदा-विषयान् इति । अच (चिचि) । 'स्वाधोरिच' (२३८६) इत्येतदाधित्वा परत्वात् चिप्पदिट् । 'इनास्त्रा—' (२४६९) इति ईस्त्रं तु न । यत्र टिचट्-साङ्गचर्मादवाहित्वात् । न च 'स्याधीः—' इत्यस्य पुनः प्रसङ्गः । चमत्तादित्वात् । तत्र हि 'इको ऋच्' (२६१२) इत्यनुवर्तते । तथा च अस्मादिरिच सिच् चिचि-अदीदिरिति फलितम् इति व्याख्यातारो वदन्ति । वस्तुतस्तु 'अमपि सधियन्' (स्वाधोरिवोर्ध्वं) नेह आहितं चतिः । सिचः चिचोपि चमिचत्तत्त्वमना उच्यते ।

('अथो विष्णो' इत्यनया) रूपनिष्पत्तिरिति मनोरमायां व्युत्पत्तिः । अदिवातानिति । स्वाधोऽतितीक्ष्णम् । अन्वासातम् इति—'आदिषः—' (२६७०) इत्याजम् । विष्णवत्त्वाभावादयुगभावः । अगिष्ठाद् अन्वासीकृत् विरहः । इत्यत इति—'अविष्णु' इति सूत्रे अन्वासातम् अन्वयवद्वयस्य मध्ये अन्वया उदाहृतः । अधुना इत्यादय उदाहरिणी । एषु कर्मणि यक् प्रत्ययः । ननु प्राणिना प्राणिभ्यन्त इत्यादी 'इनसः—' (२३७४) इति तत्कारान्तादेशः स्वातन्त्र्य—अविष्णोऽतिरिति । इति पञ्चुदासादित्यर्थः । आसीर्लङ्गोति—न तु लुङि । येन नाप्राप्तिव्यायेन आशिवि एव तस्य आधीवित्यात् । लुङि तु यथा चिण्डनायो वैकल्पिकस्तथा 'आत्मनेपदेष्वन्तरस्याम्' (२३९६) इति वधादेशोऽपि । तथा सति उभयोरपि मुख्यत्वाद् येन नाप्राप्तिव्यायेनाशयः । आशिवि तावत् चिण्डवदभावो विधीयेत विधीयते तत्राच आत्मनेपदे एव तत्रापि लोप्यति एव नान्यदेति । वधादेशस्तु वधादिस्थादी परस्मैपदेऽपि अस्मिन् इति स एवानीकान् अदीयते, न लुङ्मुपदिष्टो वधादेशः इति पुनरन्वाह—विशेषविहितत्वादिति । अन्वागिवात्—अदिवातान् इति । चिण्डवदभावो इति इत्यादिना पूर्वम् । अन्तरस्तु चिण्डदिङमाधे 'हनः सिच्' (२६६७) इति षष्ठीः कित्यात् 'अनुदासीपदेय—' (२४९८) इत्यनुनासिकस्योपः । पक्षे वधादेश इति—'आत्मनेपदेष्वन्त—' इत्यनेन । अन्विषाताम् इति । चिण्डदिट्सिचौ । अकारव्योपधात्वाभावात् इति । ननु यथा चिणि वधादेशोऽधिकृतस्तथा चिण्डवदित्यादिवात् (चिणि घट यत् काण्डानुपदिष्टं तन् चिण्डवदभावोऽपीति न्यायान्) स इत्यादिषु परेषु इत्येवभादेशः स्वादित्यायङ्गा परित्यक्त—न येत्यादिना आङ्गोवातिदेशादिति । यस्यान् प्रत्ययो विधीयते तदङ्गम् । यथा चिणिपरे इत्यादयः । वधादेशस्तु न तथा । तस्यादेशत्वेन साधारणपदेनभावात् । अन्वेषात् तस्यातिदेशो न । ननु यादृता, याद्विद्यते इत्यादी चिण्डवदभावपक्षे चिण्डदिटो दीर्घः स्वादित्यायङ्गाह—प्रत्ययस्य यथादिस्यचक्षुषेति । अदिङि—चिच् । नृचः । अदिषिवाताम् । चिण्डदिट्पक्षे इदम् । 'न इयः' (२४०७) इति क्सर निवेधान् सिच् । सिचः कित्यादिति—'चिट्सिचोः—' (२४९८) इत्यनेन । अम् नेति—'लुङिङ्योर्लङ्गमिति' इति पञ्चुदासादितिभावः ।

अहचानामिति—एतत् सूत्रपक्षे इति न मनितव्यम् । विशदिकभावेनधातोरनिद्-
 कत्वेन वसादिप्रत्ययसमासेन च कलप्रत्याभ्यां यथातदुपसिद्धेः । गिरते लुङिभ्रमौति ।
 अत्र यत्तेटी दीर्घो विहितस्तत्र तत्र वसादिप्रत्ययसंघट्टः स इति बोध्यमभिव्याह ।
 चिप्रदित इति । विकल्पाभावे दृश्यति—अनादिभ्यमिति । वसादिप्रत्ययसंघट्टितु—
 अनादीभ्यम्—अनादिभ्यम् । चिप्रस्यभावापरहिः । एषां वसापामिति । कलमिति ।
 'अधि विभाषा' (२५४१) इति रेफस्य अलपिकल्पात् अनाधिभ्यम् इत्यादीनि मौषि
 इत्येवं षट् । कल्पमिति—'विभाषेष्टः' (२२२५) इति भ्रमो धकारस्य अलपिकल्पात्
 अलपचे षट्, अलपचे च दक्षिण्येव सङ्ख्येनैवादि । हिलप्रत्ययेति । यद्यपि षडवसानां
 हिलादत्र हिलवस्तुष्टयमित्येव वाच्यं तथापि टकारस्य अकारभ्रानिकत्वेन समवेरिक्त-
 विप्रचया यद्यनिलुक्तमिति विभाव्यम् । तदेवमुक्तवाद्यर्थानां मध्ये 'अनधि च' (४८)
 इति षष्ठां धस्य षष्ठां कस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः । ततो 'यस्यो मयो ब्रेशायी' इति
 वार्तिकान् मय इति पञ्चमी षण् इति यष्टीतिपक्षे वकारस्य प्रत्येकं द्वित्वे षष्ट्यकारिणत् ।
 पुनर् 'अनधि च' (४८) इति मकारस्यापि प्रत्येकं द्वित्वे षण्यवृत्तिः । तदाह—
 इत्यं षण्यवृत्तिरिति । अवशिष्टाहप्रतिपादनार्थमाह—लिङ्गसिद्धिरिति । अनेनेद्-
 विकल्पादिदृष्टव्यं 'पृती वे' दीर्घविशालाद् चतुर्विंशतिरिति दर्शितम् । इत्यभावपक्षे
 तु षट् गु सिच् भ्रम् इति स्थिते 'अनधि' (२२६८) इति लिङ्गे गुणाभावात् 'अन-
 द्वातो'रिति इत्यम् उपपत्त्यम् । 'इति चे'ति दीर्घस्य । 'इत्यः लोभ्यम्—' इति
 टलपिकल्पाभावाद् टलनित्यम् । अनीदृम् । 'वि च' (२२४६) इति सिङ्गुलीपः ।
 कल्पानामिति—'अधी रकाम्याम्—' (५६) इति कस्य द्वित्वे द्वौ । दुमित्यस्य
 वकारस्य 'यस्यो मयः—' इति प्रत्येकं द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णांपि 'अनधि' (४८)
 इति मकारस्य प्रत्येकं द्वित्वेष्टौ । एवमुक्तमव्ययत्वाच्च अनादीभ्यसङ्ख्येन चतुरधिकं
 अत उपपद्यत इत्याह—उक्तमिति । अत्रानां संस्कारार्थं लोकेन संरक्षणादि । इत्
 दीर्घ इति । अर्थः स्पष्टः । हेतुमव्ययतो भावककारासम्भवादाह—कर्मणि अ इति ।
 लकारा इत्यर्थः । तिष्ठीप इति 'चेरनिटी'त्यनेन (२२१२) । अन्वय इति । 'अनीज
 अन्वय' इत्यमरमतेन निजवचनोक्तः ।

२७६२ । चिन्मसुलोदीर्घीन्धतरस्याम् ॥६॥४॥२॥

दी—। चिण्परि यमुत्परि च यौ मितासुपधाया दीर्घा वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ङस्वः' (२५६८) एव तु न विकल्पितः । स्थन्तासौ ङस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि चिचो लोपो न स्थानिवत् इति दीर्घः सिध्यति । ङस्वविधौ तु स्थानिवत् दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वभासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णासुस्वारदीर्घजन्यरः प्रत्याख्याताः । आविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः । ग्रामिता—ग्रमिता—ग्रमयिता । ग्रामिष्यते—ग्रमिष्यते—ग्रमयिष्यते । यङ्गन्तास्त्रिच् । शंशम्यते । शंशामिता—शंशमिता—शंशमयिता । यङ्ग्लुगन्तास्त्रिचपेप्रवम् । भाष्यमते तु—यङ्गन्तास्त्रिण्वदिटि दीर्घा गन्तुतीति विशेषः । स्थन्तत्वाभावे—ग्रस्थते मुनिना ।

The सपधा or penultimate of निन् roots becomes दीर्घ or lengthened optionally in चिच् followed by चिच् or followed by यमुत् । [Thus चयनि—चयानि (चिच्), and ग्रमे यमम्—ग्रामं ग्रामम् (यमुत्)] प्रकृतः etc.—The previous rule is 'मितां ङस्वः' (१७६२२) so that the Sutrakara could have enunciated as 'चिन्मसुलोदीर्घीन्धतरस्याम्' whereby also there would appear दीर्घ as an alternative through the option of ङस्व, for चयतरस्याम् following upon 'मिताम्—' । But he (the Sutrakara) has purposely not enunciated in that way i. e. has not made the ङस्व of 'मिताम् ङस्वः' in cases of चिण्-पर and यमुत्परि चि— for this ङस्वविकल्प fails to serve the purpose

(viz. of कृत्वविकल्प)—when चिच् follows a कृत्व root. Take for instance ब्रूमि (ब्रू + चिच्) + चिच् + ता । Here if the कृत्वविधि is made optional then the elision of first चिच् will be considered by 'यच्च परचिच्—' (५०) as स्थानिवत् so that the operation due to the 2nd. चिच् is impeded due to this intervention of स्थानिवत्—for the 2nd. चिच् which is followed by चित्प्रदान (ता) does not in this case invariably follow on the root. In the case of दीर्घविधि (i.e. दीर्घविकल्पविधि) however, the elision of चिच् is not स्थानिवत् due to the prohibition 'न पदान् द्विवचनपरस्परार्थानुसारदीर्घ-नक्षर्विचिपु' (५०) : Thus दीर्घ has scope here and not कृत् where स्थानिवत् (of—चि) is unavoidable. In भाष्य, however we find that having recourse to * 'पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्' or स्थानिवद्भावे

* The rule 'पूर्ववासिद्धम्' (५२।१) instructs us that what has been enjoined in the last three sections or पादs is invalid towards all the previous rules or operations (संपादसमाप्ताद्यौ भवि विपाद्यविद्धा) । If so then the prohibition of स्थानिवद्भावे with reference to द्विवचनपरस्परार्थानुसार etc under 'न पदान्—' (५१—१।१।३८) has no importance. For where do they apply ? They (द्विवचन etc) apply in order towards 'यच्चि च' (५३।३७), 'यतुसारश्च यच्चि—' (५३।३८), 'नयामदानञ्च—' (५३।३९), 'इति च' (५३।४०), 'कस्यां नञ्—' (५३।४१) and 'अरि च' (५३।४२) । But these are invalid towards 'न पदान्—' (५१।३८) as they are instructed under 'पूर्ववासिद्धम्' (५२।१) । Therefore the statement of द्विवचन, सपरस्पर, यतुसार, नञ् and अरि is superfluous. In this connection it is important to remark that rules falling under 'पूर्ववासिद्धम्' are called पूर्ववासिद्धीन् शब्दोऽन्तः—पूर्ववासिद्धि मन् (i.e. पूर्ववासिद्धमन्त्रोपनिमित्त) पूर्ववासिद्ध + मन् (ईय) ।

does not apply to rules and operation under 'पूर्वसाहित्यम्' (अ१११),
—द्विचन, सचन, चतुस्वार, दीर्घ, जम् and चर् have been rejected by
Patanjali. Well, the rule 'चिष्चसुखोः—' (६१४१२३) not being
पूर्वसाहित्यम्, the दीर्घविधि hereof also fails as the elision of the first
चि becomes स्तानिचत् or existent like the original and thus inter-
venes as it did in the case of इक्षुविधि । Then what to do here.
So to answer this Bhattoji says चाविति—etc. चिच् is here consi-
dered to form a जाति—genus or general class so that the two
चिच् will not be taken separately but as a class in general.
Thus the स्थानिवत्त्व of the first चिष्चोप shall not in the least
affect the operation. The intention of the शास्त्रकार therefore
is 'let not here (in 'चिष्चसुखोः—') be taken the term दीर्घ' :
शानिता (जम् + चिच् + चिष्चदिट्, ता) दीर्घपक्षे—शानिता (जम् + चिच् +
चिष्चदिट्, ता) अक्षपक्षे—शानिता (जम् + चिच् + यसादि इट्, ता गुण).
Similarly in the remaining instances. According to शास्त्र,
however, in the case of चिष्चदिट् of a यङ्ग root, there is
no दीर्घ as ■ rejects the same. Thus there we have two forms
only—शानिता—शानशानिता. अक्षताशाने etc.—easy.

नितम् । चिष्चसुखोपिति । 'दीर्घो यौ' (६१४१२०) इत्यतो चाविति वर्तते ।
तच्च द्विचनम् । तदाह—चिच्परे चतुस्वपरे च चाविति । 'अदुपधाया नोहः'
(६१४१२८) इत्यत उपधाया इति, 'नितान्—' (६१४१२२) इत्यनेन नितानिति
च वर्तते । तदाह—उपधाया इत्यादि । ननु 'नितान् अक्षः' (६१४१२२) इत्यतो
'अक्ष' इत्यप्यनुचर्यताम् । तथा च 'चिष्चसुखोरन्तरस्थान्' (६१४१२१) इत्येव
सूत्रमस्ति । नास्तु दीर्घयङ्गम् । अन्तरस्थायङ्गसामान्यादिपक्षे दीर्घस्यापि सिद्धे-
रित्याशङ्क्य आह—अन्ताच्चाविति । अक्षनभिधायः । 'न पदान्तद्विचनवरी-यक्षोप-

स्वरसवर्णातुस्सारदीर्घजर्धभिषु' (५१—१।१।५८) इत्यत्र प्रदक्षान्तावस्थे दित्वादी-
 च कर्षण्ये परनिमित्तोऽजाहेतो न स्थानिवदित्युक्तम् । ततश्च कस्यविधौ स्थानि-
 वद्भावः प्राप्नोति दीर्घाविधावेव तद्विवेचात् । एवञ्च ('कस्यविकल्पविधौ'—शस्-
 धातोर्लृणात् (धम् + चिच्) + चिच् + लृट्, ता इत्यत्र प्रत्ययविधौपे तस्य
 (विलोपस्य) 'अथः परस्मिन् पूर्वविधौ' (६०—१।१।५७) इति स्थानिवद्भावे
 व्यपक्षानादय चिस्परकचिस्परकत्वं नास्ति । तथा सति श्रमिता—श्रामितेति न
 सिध्यति । दीर्घविधौ तु सिध्यत्येव तत्र 'न पदान्ते'ति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादत
 चाह—दीर्घविधौहीति । कस्यविधौलिति—व्यवस्थान्तराभावादिति भावः । भाष्ये-
 लिति । न पदान्तस्यैव भाष्ये इत्यर्थः । पूर्ववासिद्धे इति—पूर्ववासिद्धमन्तास्तेति
 पूर्ववासिद्ध + चप् (चर्षवादिभ्योऽच्)—पूर्ववासिद्धोये इत्यर्थः । न स्थानिवदिति—
 स्थानिवद्भावो न प्रसरति अस्मिन्त्वादिति भावः । इत्यवष्टभ्येति—इत्यादिष्वित्यर्थः ।
 प्रत्याख्याता इति । नियुज्योक्तत्वेन परित्यक्ताः । तथा च 'अनधि च' (८।१।४७)
 इति द्विवचनं शास्ति—यथा मध्वरि (मध + चरि) इत्यादौ । तच्च—पूर्ववासिद्धम् ।
 तथा सति 'नपदान्त'— इत्यत्र द्विवचनस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधो व्यर्थः । एवम्
 'चतुस्सारस्य' (८।१।५८) इत्यत्र सुवर्णस्य, 'महापदान्तस्य' (८।१।५९)
 इत्यत्रानुस्वारस्य, 'कलि च' (८।१।७७) इति दीर्घस्य, 'भ्रमां जम्—' (८।१।५३)
 इति जगत्वस्य, तथा 'हरि च' (८।१।५५) इति चर्त्तस्य च पूर्ववासिद्धो-
 क्तात् 'नपदान्त'— इत्यत्र वक्ष्यं न कर्त्तव्यमिति प्रत्याख्यानपरभावस्याशयः । ननु
 पूर्ववासिद्धोयदीर्घविधौऽस्तु वमः । 'चिक्स्तुलोदीर्घः—' इत्यत्र, तु दीर्घवक्ष्यं
 न प्रत्याख्यातव्यम् । तस्मै पूर्ववासिद्धीयलाभायैव स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । एवञ्च
 तत्स्थानिवद्भावप्रतिषेधाय—अत्र दीर्घगृह्यमाणस्यकरीव इत्याद्यस्या चाह—याविति
 जातिपर इति । तथाच प्रथमपिबोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि व्यपक्षानं नास्ति ।
 विलस्य व्यक्तिकल्पने हि तत् । विलस्यव्यक्तिकल्पनात्वात्तुमयोरेवैकत्वात्तावति व्यपक्षान-
 मिति भावः । एवञ्च कस्यविकल्प एव भाष्याशयः स्थानिवद्भावेऽपि जातित्वावयवधा-
 त्वोद्दिष्टेतिदोष्टमपि ('चिक्स्तुलोदीर्घः—' इति) दीर्घवक्ष्यं प्रत्याख्यात-

‘दीर्घवृद्धं वेदमिति । उदात्त इति—प्रत्याख्यानपरभाषास्य इत्यर्थः ।
 “वसुसक्तु ‘चिष्णुसक्तोः—’ इति सूत्रे दीर्घवृद्धं कर्तव्यमेव । अत्रात्रा ईदृ
 अनादरे इत्यस्य चिष्णि भङ्गिङि—अङ्गिङि इत्येव स्थातुः, नत्वित्त्वं अङ्गिङि—अङ्गोङि इति
 ‘वृद्धं स्पष्टमिति’ तत्त्वबोधिनो ! अमिता—आमिता इति—चिष्णुदिष्टि दीर्घं विवक्ष्यः ।
 अमयिता इति—वज्रादिष्वचवेत् कृण्वत् । संयज्यते इति—यजोऽकारस्य ‘यतो योषः’
 इति योषः । ततो यक् । संयमितेति—दित्वादिर्विशेषः । चिष्णि—अशंभमि—अशंभमि ।
 यमुष्णि—अशंभमंशमम्—अशंभमंशममिति । भाष्यमते त्विति—‘यजोऽङ्गोपक्ष
 स्तानिबलेन चिष्णुपक्षाभावात्तुपक्षादीर्घस्योपधात्वेत्याशङ्कते’ । एवञ्च दीर्घवृद्ध-
 प्रत्याख्यानं न युज्यते इति दीक्षिताग्रहः । सप्तमत्वाभावे इति—एवञ्च अकर्मकत्वाद
 मात्रेण च इत्यर्थः ।

“२७६२ । नोदात्तोपदेशस्य मात्सस्यानाचमिः ॥७१२॥३४॥

दी— । उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिति षिति कृति च ।
 अशमि । अदमि । ‘उदात्तोपदेशस्य’ इति किम् ? अशमि ।
 ‘मात्सस्य’ किम् ? अवादि । ‘अनाचमिः’ किम् ? आचामि ।
 ‘अनाचमिकमिवमौनामिति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) । चिष्णि
 ‘आयादयः—’ (२२०५) इति णिङ्भावे—अकामि । णिङ्क्षि-
 चोरर्थेवम् । अवामि । ‘अध हिंसायाम्’ । इलन्तः । ‘अजिवध्योश्’
 (२५१२) इति न वृद्धिः । अयधि । ‘जायोऽधिचिष्णुसङ्कित्सु’
 (२४६०) इतुरात्तोर्न गुणः । अजागारि ।

The penultimate of a root which is instructed or enunciated to be उदात्त and ends in ण् but not of अम् preceded by आङ् is not lengthened when चिष् and अ-colliding and अ-colliding कृत् affixes follow. अजाजि—because अम् is मातृ but not उदात्त.

अवादि—because वद is उदात्त but not मात्र. 'अवाचमि—' etc—(varstika) i.e वदि is not forbidden to the उपधा of these three roots. अवाचमि—This is the common form in चिच् whether चिच् is wanting or there is चिच् or चिच्, this is due to विकीप by 'चोरिति' (2313). वद etc i.e. this is diff. from वदादेश which is वदत्. Thus अवाचमि also is common in both cases. Comp—'यत्तु मौचमिद्युनयोरिदमवधि कामनोदितम्' (रामायण) ।

मित— । मोदानोपदेशस्तेति । न+उदानोपदेशस्तेतिच्छेदः । 'मौचमिद्युः' (अ२।११४) इत्यतो हद्विरित्यनुकर्तते । 'अत उपधायाः' (अ२।११६) इत्यत उपधाया इति । 'मौचमिद्युः' (अ२।११४) इत्यतो म्बिति इति । 'मातो युक् चिच्छतीः' (अ२।११२) इत्यतयिच्छतोरिति च ; तदाङ—उपधाया इत्यादि । शिक्पूर्वमिदम् । तेन 'उदानोपदेशस्य आङ्पूर्वचमिद्युःसमानस्य च धातोश्च पक्षमाः—' इति श्लोकोदयम् । चिचि आङ्—अशमोत्यादिः । जिति कृति—यसः । दनः (चञ्) । चिति कृति—यसकः । दमकः (चञ्) । 'तथं तर्हि—' 'इरियेदकामि पदेककेन यमि'ति श्लोकेः । प्रमाद एवायम् । यदि समाधेयमेवेत्या- कृष्टार्थं निष्ठतामेवथात् प्राकृतोऽर्थं चिचि अस्मिन्नविभाषायथात् ततश्चिच् बोध्यः । कचमुदयः, उपरम इति ? संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति मौचमनोरमायां स्मितम् । प्रत्ये कविधानमिति तत्त्वबोधिनी । 'अङ्पूर्वधोर्मरमोरुदात्तत्वं वा कल्प्यमिति केचित् । चिच्चिचोरध्वेयमिति । यथा शिक्भावे चिचि—'अवाचमि' इति रूपं भवति । चिक्काचिक्काच्च कसीचिचि तद्देव रूपमिति भावः । वध चिंशायामिति । भिन्नोऽयमदनाद् वधादीमानेनाङ्—वदत्त इति । चिचि चिचि रूपं तु मुख्यमेवेत्याङ्—अवधीति ।

३७६४ । भस्ते च चिणि ।६।४।३३।

ही— । भलोपो वा स्यात् । अभाजि—अभञ्जि ।

नित— । 'आवृत्तौः' (६।४।२६) इत्यतो नलोप इति, 'आनन्यो
विभाषा' (६।४।२२) इत्यतो विभाषेति आनुवर्तते तदाह—नलोपो वेति । अभा-
ष्येति । नलोपपक्षे उपधाङ्गादिहम् ।

१७३५ । विभाषा चित्समुत्तोः ॥७१।६८॥

दो— । लभेर्नुमाशमी वा स्वात् । अलन्धि—अलन्धि ।
अवस्थितविकल्पत्वात् प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालन्धि ।
द्विकर्मकाणां तु—

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नी-ञ्-कृष्याम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां यन्तानां लादयो मताः ।

(वार्तिकार्थः *) । गौर्दुह्यते पयः । अजाग्रामं नीयते ।
क्रियते । कृष्यते । अह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको
धर्ममिति : वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक मोदनं
वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां
कर्मणिभावे च लकार प्रथ्यते । मासो मासे वा आस्यते देव—
दत्तेभ । विजन्तास्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते
माणवकः ।

The augment नुम् is optionally prefixed to the root लम्
when चिच् and चमुच् follow. In चमुच् we get लच् लचम्—लभे लामम्.
But प्रचच् प्रचचम्—because it is ordained that नुम् is optional

* एतदुल्लभनीयमायां इति ॥ तत्त्ववोधिन्याम् ।

—only when लृप् is without उपसर्गं so that it will have लिङ् लृप् when preceded by उपसर्ग's इ etc. As to which of the two कर्म's of द्विकर्मैक roots will have लादयः i. e. लृ, कृत्व, लृ and लृत्वर्थे प्रत्ययः—i. e. सात्तानाधिकरण्य or प्रधाना in con. with लकार's, कृत्व affixes etc., we summarise the injunction below :—

लादयः are said to be due to or apply on the Indirect Object (बोधकर्म) of the * दुष्प्राप्ति class, the direct object or प्रधान कर्म of the roots of प्राप्ति class, any one object—according to the intention (of the speaker)—of roots expressing 'knowledge' (बुद्धि) and 'eating' and of such roots as have प्रत्यय (e.g. वेद, खाद्य etc) for their objects, and on the प्रत्यय कर्म of other roots viz. causal ones—i. e. the गौण कर्म etc, will have प्रधाना in connection with these लृ etc. in the कर्मवाच्य। Thus गौः दुह्यते etc. cp, also 'मनीषितं योरपि येन दुग्धा'—(रघु). बोध्यते—instance of बुद्धार्थ. भीज्यते—instance of भक्षणार्थ. प्रत्ययकर्म—विष्णोर्देवसध्याप्यते or शिष्यं वेदोऽध्याप्यते । 'देवदत्तः—' instance of प्रयोजन-कर्म. If analysed ■ will stand thus :—

देवदत्तो गुप्तं वन्दति (चण्डिजन) ।

यद्यदयो देवदत्तं यत्नं गमयति (विजय) ।

यद्यदतेन देवदत्तो यत्नं वन्दते (कर्मणि लकार) ।

It is intended that लकार is due to कर्म and भाव also of such चकर्मैक roots as have काल (time) etc i. e. भाव, देव

* "दुष्प्राप्पृषद्व्युत्पत्तिप्रविचित्रं शास्त्रनिर्णयसुखम् ।

कर्मैकप्रत्ययदक्षिणं तथा स्वाधीनकर्मवहम् ॥"

and चक्षन् for their objects, cp—‘यकर्मकधातुमिवोति देवः कालो भाषो जलज्योऽभाष कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्’ (वार्तिक) —Thus—

भासः चासति दैवदत्तेन (कर्मविशकार)

भासे चासति ... (भावे लकार)

But in the causative forms of them we will have the प्रत्यय i. e. ‘लकार, लृट् कृ etc in the प्रयोग e.g. ‘भावम् चासति भाषवकः’ (कर्मणि लकार). The non-causal and the causal forms of this were—भासन् चास भाषवकः—भासन् चासयति भाषवक दैवदत्तः । Then भासनासति—as in the text.

Here ends भावकर्मसिद्ध-प्रकरणम् ।

नित— । विभाषेति । ‘कर्मणि’ (अ१।६५) इत्यसौ कर्मरिति । ‘इदिवी तुम् भातोः’ (अ१।१५८) इत्यसौ रुक्मिति चातुर्वर्तीते । तेनापेक्षितं पूर्वप्राक्—कर्मरित्यादिना । विधि चतुर्विधेति त्रयः । विधि दर्शितं सूत्रे । अस्तुति तु लृट् लृट्—आभञ्जानम् । अस्तिप्रत्ययविशेषादिति । इत्यमर इत्यस्या—अनुपसर्गादेव कर्मसुम् चिकस्यति, न तुपसर्गात् परस्मैति । तेन प्रादावस्य नित्यं तुम् प्राप्त इत्याह—प्राप्तयि इति ; न तु प्राप्ताति इत्यपि । एवं चतुर्विध—प्रत्यय प्रत्ययम् इति ॥ इयता एककर्मकायां कर्मणि लकारा दर्शिता इदानीं द्विकर्मकायां (धातुनां) कर्मणि लकारव्यवस्थां दर्शयिष्येति—द्विकर्मकायांस्थिति ।

दुष्टादेर्गोष्ठे कर्मणि लादयो मताः नीलकण्ठप्रधानम् प्रधाने कर्मणि लादयो मताः । तथा रुक्मिण्यार्ययोः इत्यकर्मकायां च निमित्त्या—संज्ञ्या कर्मिण्यार्ययोः—(इत्योरेकतरे कर्मणि) लादयो मताः—अन्वेषां कान्तानां प्रयोगकर्मण्यार्ययोः । लादय इति । ‘अः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ इति कर्मणि लकारा निश्चिताः । तथा ‘नवीरेव कृष्याल्लक्षणाः’ इति कर्मणि भावे च कृष्यादयो वक्ष्यन्ते (लृट्-प्रकरणे) । तेनात्र लादय इत्यनेन लकारकृत्यादयः परामर्शान्ते । गौर्दुष्यत इति ।

कर्मस्य लकारः । कर्मस्य क्तिकः अनिहितत्वात् प्रथमा । एवमन्यत्र । विनेच्छयेत्याकाङ्-
 रति—वीध्यते भाष्यकमिति वाच्यम् । अस्मकर्मकाणास्तु—विच्योतेदम् अन्वयाप्यते,
 विच्यो वेदोऽध्याप्यते गुह्या वेद्यादादरचम् । सप्तमकाणां श्रुत्यानां प्रयोध्य—
 कर्मस्य लङ्—देवदत्त इति । यश्च दत्तेनेति शेषः । अकर्मकाणामाङ्—अकर्मकाणां
 काणादिकर्मका मिति । नेदं चार्त्तिकं, भाष्यादावतुल्यत्वात् । किन्तु 'अकर्मकाणां भि-
 र्येदे देवः काखोभावो यन्मयोऽध्या च कर्मसंज्ञक' इति चार्त्तिकप्रायसिद्धमेत-
 दित्याहुः । मासो मासो वेति । तत्र चाप्ये कर्मस्य लकारः । विच्योते तु भावे
 इति वीध्यम् । चिजन्तास्त्विति । एवम्विधानामकर्मकाणां चिजन्तादित्यर्थः ।
 मासमासते इति देवदत्तेनेति शेषः । अस्मकमावस्यायामिदम्—मासमासो मास्यक
 इत्यासीत् । यन्मावस्यायां तु—मासमासयति भाष्यकं देवदत्त इति । एतत्त
 अकर्मकाणां श्रुत्यानां प्रयोध्य विहाय कर्मान्तराभावाद् द्विकर्मकत्ववस्यायामेवामन्त-
 र्भावे व्यर्थे इति निरस्तम् ।

इति नितनाभिख्या भाष्यकर्मतिङ्-प्रकरणम् ।

अथ

कर्मकर्तृ-तिङ्-प्रकरणम्

दो—। यदा सौजन्यार्थिभ्यं च्योतयितुं कर्तृव्यापारे न विवक्ष्यते यदा कारकान्तराणां कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्व करत्वादिसत्त्वेऽपि सम्भति कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः । साध्वसिष्णुनन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि चलकाराः । पच्यते चोदनेन, भिद्यते धाठेन । कर्तरि तु—

When the part (or—exertion on the part) of the agent is not intended (to mention) in order ■ indicate extreme facility of performance, other कारकाः too, such as कर्तृ, करण etc. get the designation of कर्तरि—because they are (now) independent (of the agent) with reference to their respective actions (cp—‘सतकः कर्तरि’—569, or a karaka when independent is designated as कर्तरि). So although they were formerly करण, अधिकरण etc, yet they will now have कर्तरि लकार i.e. verbs of active conjugation—for they are now कर्तृसंज्ञकाः. As for example—‘वाञ्छतिः’ The sword cuts well. Here we have कर्तृसंज्ञा of

करत् । Though the man holding the sword cuts the tree etc, at ease with the help of the same yet, the effort on the part of him being too little in comparison with the sharpness of the of the instrument, the कर्तृत्व of the action is attributed to the same instrument. Similarly 'काष्ठानि—'The fuels cook. 'ससौ—' the pot (for cooking) boils—Here we have कर्तृसंज्ञा of अधिकरत् । But when there is any intention of ascribing कर्तृत्व to कर्म, roots which were previously सकर्मक or transitive will now become almost अकर्मक or intransitive—i.e. roots having single object only will now look like अकर्मक e.g. 'पचति षोदयः' whereas roots having double objects will remain as सकर्मक; e.g. 'मृगति मागरोद्धतम्' । It is therefore that Bhattoji says 'प्रायेच' in the प्रति of these two classes of roots (now termed as अकर्मक and सकर्मक) the former will have भवि लकार and the latter कर्त्तरि i. e. these will be regarded to form भाववाच्य and कर्तृवाच्य respectively. Thus पचति षोदनेन etc, illustrates भावे लकार; for कर्त्तरि लकार, however, we look forward :—(N. B.—This कर्त्तरि लकार thus paves the way for कर्मकर्त्तरि लकार by—)

नित— । अथैवं भावकर्मप्रक्रियां प्रदर्श्य कर्मकर्तृप्रक्रियां प्रदर्शयिष्यन् प्रसीति—
यदेति । सौकर्यातिशयमिति चतिशयेन सुकारलमिष्यः । अनायासातिशयसाधन-
मिति वाच्यं, कर्तृप्रवृत्तातिशयवाच्यमित्यर्थः । उक्तं हि चेरचाविति सूत्रे—'पञ्च-
व्यापारोर्धातुः । तत्र पञ्चाश्वर्थं कर्म व्यापाराश्वस्य कर्त्तेति । एव सति सत्पञ्चा-
श्वस्य व्यापारस्य च एव कर्त्तेति संज्ञायति । कुत इत्यत आह—संख्यापारे इति ।
'संख्याः कर्ता' (५६६) इति सूत्रादिति भावः । साधयित्विति—साधु इति क्रिया-
विधीमवाप् । अत्र अरथस्यासौः कर्तृसंज्ञा । कर्तृव्यापारे सत्वेऽपि तस्यासि सत्यत्वादनुक्तिः,

करणस्य तु तेषामातिशयसत्त्वाद् न लोके व्यापाराभयलभ्युक्तमेवं काङ्क्षणीयम् । स्यात्तीति ।
रत्नसंवाचनम् ['पिटिरः स्त्रीधुशः कुण्डमि'त्यमरः] । अथाधिकरणस्य कर्तृसंज्ञा ।
कर्मवृत्तिरिति । स्त्रीकक्षातिशयं स्त्रीत्यनुमित्वाधारः । प्रायेणकर्मका इति—अर्थ
भावः । यै तावद् भिद्विद्विदप्रभृतय एककर्मकास्तै कर्मणः कर्तृत्वविशेषाद्यामकर्मका
इत्याशये । यथा इत्यप्लुति । येतु द्विकर्मकास्तै सकर्मका इत्याशये । यथा—सुधा
बीरवागरो मध्यादि । इति एवं व्यवस्था एककर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः । 'लः
कर्मणि च नावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रादितिभावः ; तत्रभावे चाङ्—पचते ओदनेन ।
यद्यपि पचेरपि द्विकर्मकत्वमर्थेन तथापि तत्पुद्गलानविवक्षयाएककर्मकत्वमुक्तम् ।
एककर्मकाणां कर्मकर्तरि साधनं दर्शयितुमाङ्—कर्तरित्विति ।

२७६६ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥३१॥८७॥

टी— । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्
स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगालनेपद—चिण्-
चिण्वदितिः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पचते ओदनः ।
मिथ्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननुभावे लकारे कर्तुर्द्वितीया
स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव हि कर्ता
कर्मवत् । 'लिङ्ग्रागिण्यङ्' (३४२४) इति द्विलकारकात् 'लः'
इत्यनुवृत्तेः, भावे प्रत्यये च कर्तृलकारेणानुपस्थितेः । अत एव
कृत्यक्तखलार्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किन्तु भाव एव ।
भेत्तव्यं कुसुलेन । ननु पचिमिदोः कर्मस्था क्रिया
विक्रितिसिद्धिर्धाभवन् च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तत्सुल्या ।
सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरण-
क्रियाया भेदमाश्रित्य ध्ववहारः । 'कर्मणा' इति किम् ?

करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ
 मा भूत् । किञ्च कर्तृस्यक्रियेभ्यो मा भूत् = गच्छति ग्रामः ।
 आरोहति हस्तौ । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः', स्मरति अद्धाति
 वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेषु
 तण्डुलेषु, यथा वा क्षिप्तेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया,
 नेतरह । न हि पक्षापक्षतण्डुलोष्विव गतागतग्रामेषु
 वैलक्षण्यमुपलभ्यते ॥ करोतिरुत्पादनार्थः । अतपसिश्च
 कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्तार्थत्वे तु नैतत्
 सिद्धेत् । शानिष्ठादिवद् यत्रस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन—गन्-
 व्यवस्वमानिऽर्थे इति व्यख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्रानि
 कृते भ्रान्तोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छ्रौत्यादावयं चानश् न
 त्वात्मनेपदम् ॥ 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वार्तिक) ।
 अन्वयेऽन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति । 'दुहिपथोर्बहुलं
 सकर्मकयोरिति वाच्यम्'—(वार्तिक) ।

An agent (कर्ता) becomes like an object (कर्म) (i.e. obtains the operations laid down for a कर्म) when the action concerning the same कर्ता bears similarity with that lying within (the concern of) the कर्म. Thus this is a matter of transference of operations * (कार्यातिदिग्), hence (as in

* Though there is no hard and fast distinction between कार्यातिदिग् and शास्त्रातिदिग्, yet the author insists on the former observing that the latter ultimately leads to the same. See also 'वैरथी—' (1753) etc.

the case of कर्त्तृ or कर्मेककार i.e. कर्मेवाच्य) the operations such as यङ् (by 'चादेवायङ् यङ्' —2756), याकर्मणश्च (by 'भावकर्मणोः'—2679), चिच् (by 'चिच् भावकर्मणोः' 2758), चिच्वत् i.e. चिच्वद्भाष and इट् (by 'सुल्लिप्—' 2757) will take effect in the case of कर्त्ता (of कर्मकर्तृवाच्य). As the कर्त्तृ of a कर्मेककार is in collocative connection (सानानाधिकारण) with the root and as it is expressed by तिङ् affix so also appears as the कर्त्ता—and therefore it (कर्त्ता) takes प्रथमा. Thus 'पचते—' The rice boils (itself) and 'विद्यते—' the wood splits (itself). These are the cases of यङ्. [The meaning being 'the rice is being boiled' and 'the wood is being split'—these expressions are analogous to English ones viz—The house is building, the book is printing etc.—quasi-passive verbs (passive in sense but active in use)]. अयाचि, अदिदि—चिच्. इडि by 'अचो विधति' (254). नङ् etc.—Here you cannot rejoin that as in the भाववाच्य the कर्त्ता is not expressed, so it will have द्वितीया on the strength of this अतिदेश ('कर्मेवम्—') and not द्वितीया. For such कर्त्ता as is expressed by the लृट्कार (verb) is like कर्त्तृ. This is obtained from the अनुहति or carrying down of the letter लृ, which is elliptical for 'लृः', out of the द्विलृट्कारक (having two लृट्कार) rule—'लिलृट्कारक'. The meaning is this :—Panini reads 'लिलृट्कारकं नङ्' (3. 1. 85), 'लिलृट्कारकं (3. 1. 86) and 'कर्मेवम् कर्मेक—' (3. 1. 87) of these combine the first two "लिलृट्कारकं नङ् लिलृट्कारकं", whence by 'नङ्कारस्य द्वि—' or 'इलो यसाम्—' (60) you get two लृट्कार in the second

rule which thus becomes two लकार-existing ('सिद्धि—'). Of these two लकार (,) one forms the rule 'सिद्धि—' and the other (लृ) is taken to be elliptical for 'लृ' a genitive which is carried down to the next rule 'कर्मवत्—' so as to form the exposition 'लृः कर्ता कर्मवत्'—or a कर्ता of लृ or लकार i.e. expressed by लकार is regarded like कर्म. Thus in the matter of भाव or affixes (कृत्य etc) the presence of कर्त्तृ is not concerned. Hence it is that the application of कृत्य, क and लृलक्ष्य affixes is wanting in the कर्मलक्ष्यभाव. But they apply in the case of भाव only, e.g. 'नेलव्यम्—'—It is to be split by । ननु etc— Well the कर्मलक्ष्य क्रिया of पचि and विहि are respectively the state of being boiled and the state of being split up into two (on the part of चीदन—rice, and काष्ठ in order); and this (कर्मलक्ष्यक्रिया) has now become कर्मलक्ष्य (पचति चीदनः—मिथयति काष्ठम्) and how analogous to that. True (i.e. what you object is not shallow); but the idea of analogy or similarity of action (क्रियाद्वयत्वव्यवहारः) proceeds (प्रवर्तते) on the assumption of the difference between कर्मलक्ष्यभावाधिकरण and कर्मलक्ष्यभावनाधिकरण (of the same i.e. action or क्रिया) due to the distinction lying between the two stages (अवस्था) viz कर्मलक्ष्यभाव and कर्मलक्ष्यभाव. The plain meaning is this :—Granted that the क्रिया or action which was कर्मलक्ष्य is now कर्मलक्ष्य and is therefore one with the same. But still it is also admitted on all hands, that the distinction between a कर्मलक्ष्य लकार and a कर्मलक्ष्य क्रिया—is a distinction of appellation (उपाधि) ;

Thus although the action existing in the obj. is the same when transferred to the subj., yet the one differs from the other in respect of appellation or title. Hence the term 'सुखक्रियः' in the rule is indeed significant. Why say 'कर्मका' इत्याक्रिया— (bearing similarity with कर्मका क्रिया) ? This is to forbid कर्मवत् of कर्ता in the cases of करय and चक्रिय where also similarity of action is expressed as in the previous examples, साधयति-वृत्ति etc. Moreover, this is also to forbid कर्मवत् of कर्ता where the action exists in the कर्ता (and not in the कर्म) . Thus in instances like 'गच्छति ग्रामः'—the village goes i.e. the village is arrived at with ease due to want of inconvenience or troubles such as thorns, roughness of the path etc., 'आरोहति हस्ती'—the elephant mounts i.e. is easily mounted and 'अधिगच्छति यात्रार्यः'—the sense of thesauras understands, remembers or esteems i.e. the same is easily understood, remembered or esteemed ; here गच्छ, आरोहय etc exist in the कर्ता and not in the कर्म—ग्राम, हस्ती etc. For the action is said to be existing in the obj. (कर्मका क्रिया) only where speciality i.e. a change effected by the action is perceived in the obj. as in the 'boiled rice' or in 'the split up wood' and not elsewhere i.e. in the village reached or the elephant mounted etc. Because no change however is noticed to exist between a village reached and not reached as between rice boiled and not boiled. करोति or कृ means production (and not effort or यत्न), for production lies in the obj. (and not effort). Thus कारिष्यति यतः—

the pot will be produced—etc, are obtained. If however करोति would imply effort (as in Nyayasāstra) we could not have forms like this; as effort, like knowledge, wish etc—lies in the subj. and therefore cannot be the cause of transference of (यवाद्यतिदेश) यक्, चात्मनेपद etc sanctioned to a root in the कर्मवाच्य. करिष्यते is alt. of कारिष्यते; similarly चकारिष्यत्—चकारिष्यत् etc, by 'छविर्ब्रीहट्त्वादिभू—' (२०५३). By this i.e.—by the fact that ज्ञान exists in the कर्ता—we have explained the expression 'अनुव्यवसमानेऽयं' (of the author of सूत्रम् ?)—the subject i.e. knowledge coming to a conclusion (hence the right significance is—the subject, due to absence of complexity etc); कर्तृ स्थिति etc—i.e. अनुव्यवसमानः; or conclusion being existent in the कर्तृ (there is no chance of कर्मवद्भाव and thus) there is want of यक्, but यकार in 'यु' is in connection with यन् (for योऽन्तर्गतेषु दिवादि) which applying the चोकार (of यो or सो) elides by 'चोतः यनि' (२५१०) [cp. "चोलीवे ह्यपिष्टेः"], and the form (अनुव्यवसति) is obtained. Then चानम् (directed by 'तच्छील-यद्योपपन्नमिदं चानम्'—११०२) comes in (in the sense of तच्छील or it is his own nature) and the root is not चात्मनेपद so that चानम् may be added. The form if broken up stands thus—

(I) चर्त्तुःअनुव्यवसति ।

(II) चर्त्तुःअनुव्यवसमाने (भावे सप्रती) ।

Had there been यक् and चात्मनेपद the form would figure as 'अनुव्यवसोपमान' by 'उभाभ्या—' (२४६९) due to क्षिप् of यक् and चानम् coming in due to चात्मनेपद by 'भावकर्मयोः' (२६०६). This

‘अनुसृष्टस्यमिदं’ is an instance of कर्मकर्तृ-वाच्य without कर्मवद्भावः ।
 Here it is important to note that the rule ‘कर्मवत्—’ provides कर्मवत् for specially एककर्मक roots and not सकर्मक or द्विकर्मक roots. Hence Katyayana comes forward and enunciates a number of restrictive varttikas here and hereafter]. ‘सकर्मका—
 वाचम्—’ (varttika). ‘This has to be said that कर्मवद्भावः is wanting in the cases of सकर्मक roots (i.e. so far as some special cases are concerned). For by ‘सकर्मकावाचम्’ is here meant the roots having as before double objects whereof (as previously said under ‘प्रादेश’ in the उक्ति) one becomes the subj. and the other remains. These द्विकर्मक or सकर्मक roots again do not always admit of कर्मवद्भावः of कर्ता । Thus ‘अस्योऽस्य’ सूत्रतः supply the subj. देवदत्तः यज्ञदत्तः ‘touch each other’ i.e. देवदत्त touches यज्ञदत्त who again touches the former. In this way the action of touching on the part of देवदत्त is transferred to यज्ञदत्त in ‘यज्ञदत्तः देवदत्तं स्पृशति’—where देवदत्त is कर्म and thus the act of देवदत्त’s touching (स्पर्शक्रिया) is now कर्मस्व for देवदत्त is a कर्म here (in the second sentence). Similarly when यज्ञदत्त first becomes the subj.—यज्ञदत्तः देवदत्तं स्पृशति and ‘देवदत्तः यज्ञदत्तम्—’ । Hence the कर्मस्वक्रिया being transferred to कर्ता there appears कर्मवद्भावः by the rule ‘कर्मवत् कर्मका—’ and this is barred here. This is the implication of the varttika here. ‘एषा गामम्—’ The she—goat (out of herself i.e. easily) leads herself to the village. This instance, however, as Nagesh observes, is objectionable on the face of its and so to say being contrary to his own saying, cp ‘अथ

कर्त्तव्य...तपस्यन्ते' (here) । For, although नयन or leading is dependent upon गजा (she-goat) which was previously obj. and is therefore कर्त्तव्य, yet there does not follow any change on the part of the village (also see Nagesha on the point). 'दुहिपथोः' — (varṭika). This is an exception to the former varṭika. 'सकर्मकाणाम्—', 'It has to be laid that कर्मवत् of दुहि and पथि which are सकर्मक (or द्विकर्मक) is irregularly effected.'

नित—। कर्मवदिति । कर्मवत्त्वनिन कर्मकानकस्या क्रिया लक्षणे । तदाह—
 कर्मलया क्रियेति । 'कर्तरि षप्' (१।१।२८) इत्यतः कर्मरौत्वमुच्यते । तच्च
 प्रथमायां विपरिणमस्य कर्त्तेति विधेयोलभ्यते । तदाह—तुल्यक्रियः कर्त्तेति ।
 कार्यार्तिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशकार्यार्तिदेशयोः फलसाम्यात् शास्त्राति-
 देशेनापि लक्ष्यं सिध्यति तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यार्थत्वान् कार्यस्यैव मुख्यत्वेन
 कार्यार्तिदेश एवाग्रिमः । कर्मवत्त्वादिति । सौकर्यार्तिशयं दोषवितुमिति
 भावः । अतिदेशस्य फलमाह—तेनेति । 'सार्धपातुके षक्' (२७५६) इति षक् ।
 'भावकर्मणोः' (२६७८) इत्यात्मनेपदम् । 'सिचिच्सौघट्तासिघु—' (२७५७)
 इति स्यादौ चिच्ष्वदभावः, चिच्ष्वदभावसन्निधौवशिष्ट षट् चेति कर्मकार्यार्थस्य
 कर्मकर्त्तरि चतिदिश्यते । कर्तुरभिहितत्वादिति—तिका इति भावः । पच्यते चोदन
 इति पुनर्कारपदानसत्त्वापनादिकर्त्तृव्यापारविशेष विनापि विकृतिरूपफलान्नयो
 भवतीत्यर्थः । भिद्यते काष्ठमिति—कुठारघातादि पुनश्चयमातिशयं विनैव हिषा
 भवतीत्यर्थः । अथ यगाल्त्वनेपदाडुदाहृती । पिबि पाह—अपाचीति । एवमभेदीति ।
 वत्कारणभावे तु 'पच्यते चोदनेन' 'भिद्यते काष्ठेन' इति भावे लकारो न स्यादिति सूत्रे
 कर्मवदितुक्तम् इति विभावनीयम् । तन्निशि—अयंभावः । कर्मवत्त्वं तावद् कर्मकर्त्तरि
 च कर्तुरभिहितस्यते । अथ कर्मकर्त्तरि कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमेतुक्तम् । भावे
 अन्विधानाभावाद् द्वितीयवशात् कर्मवत्त्वात् द्वयोर्वेति । अथादतिदेशादिति—
 कर्मवत्त्वाभावातिदेशादित्यर्थः । 'समाविनाह—नेति । आद्यमाद्येः प्रथमौत्वर्थः ।

कृत इत्यत्र चाह—लकारवाच्य इति । लकारोपसर्गापस इत्यर्थः । तत्र अस्माक-
माह—‘लिट्प्रत्ययश्च’ (३३५५) इति द्विलकारकादिति । स्पष्टं रीतिः प्रकृत-
सूत्रे भाष्ये । अथन्वचराशेः । ‘कर्मवत्—’ (३११८७) इत्यतः प्राक् ‘ल्यप्’
बहुलम् (३११८५) ‘लिट्प्रत्ययश्च’ (३११८६) इति सूत्रद्वयं पठ्यते । तत्र
संज्ञितया पाठेति ‘ल्यप्’ बहुललिट्प्रत्ययश्च इति भवति । अथ ‘अनुभूतारम्भ-
सपि—’ इति परस्परवर्णल्यप्प्रकारोपरित्यक्तं सम्प्रति । ज्ञातायामप्ये’ संज्ञितायाम्
अकारार्थावयवमः सुखम इति भाष्यम् । एवञ्च ‘लिट्प्रत्ययश्च—’ इति सूत्रं द्विलकारकं
सम्पद्यते—इति लकारो कर्म इति विवक्षितम् । तथा सति एको ‘लृ’ ‘लिट्—’
इत्यद्यान्योद्यतेऽपरस्तु लृ, ‘कः’ इति यस्यायं स्यादकः । स एवेह ‘कर्मवत्—’
इत्यद्यानुवर्तिष्यते । तस्य ‘कः कर्ता कर्मवदि’त्यर्थः प्राप्तः । अथ स इत्यत्र वाच्यं
यस्या अर्थः । एवञ्च ज्ञातः अर्थात् ‘लकारवाच्यः’ कर्ता कर्मवदिति कलित-
मिति । मन्वर्ध्ने तद्यापि प्रकृते विनायतमित्याशङ्क्य—भावे प्रत्ययेवेति ।
कर्तुरित्यि कर्मणि यष्टी, अनुपस्थितेरित्यत्रान्वयः । तत्र भावस्यैव लकारवाच्यत्वं
न तु कर्तुरिति भावः । एवमत्र विनायकमाह—अतएवेति । यद्यपि
‘तत्परेव कृत्यकस्यार्थाः’ (२८२३) इति सूत्रेण च भावे कर्मणि कृत्यादिप्रत्यय-
भवन्ति तद्यापि ‘लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मवत् विधानात् कर्मणि
विहितं अपि कृत्यकस्यार्था कर्मकर्तरे न भवन्ति’ । तेषां लकारसंज्ञातिरङ्गात् ।
भाष्ये तु ‘विनो पाचः अयमेवे’ति लप्रत्ययेऽपि कर्मकर्ता न पदाहृतः । किन्तु भाव-
एवेति । एतेन कर्मणि विधानाभावो दृश्यते इति न भ्रमिताम् । किन्तु तेषां
लकारवाच्यत्वाभावादितिर्दोषोऽयं तत्र न प्रवर्तते इति बोध्यम् । मन्वर्ध्नाः कृत्या,
पाच्यानीमानि पुस्तकानि लब्धं फलमित्यादि प्रयोगदर्शनादित्यत्र । ननु पक्षि-
नोरिति—क्षिप्तानाम् धात्वर्थः । तद्वत् फलनिष्पत्तिर्निक्षिप्तिर्वा पाका इति यावत्
पक्षेऽर्थः । एवं विधानवत् इधीभावो भिदेऽर्थः । सेवेति—कर्मस्वा क्रियेति
परादयमेतः । तदुक्त्येति—कर्मस्वक्रियामुल्लेखः । सत्यमिति । यद्यपि वाक्यभेदोऽत्र
न विद्यते तथा एव तत्रोपचारात् तद्यापि कर्मस्वक्रियत्वं—कर्तृस्वक्रियत्वयोपाधिगत—

मिदोऽस्तीति दर्शयति—कर्मत्वकर्तृत्वे ते एव ये च चरन्ति संस्थानविशेषी कर्म-
विशेषी वा तयोर्भेदः स एवोपाभिर्हेतुर्यस्य तादृशं तत्समानाधिकरणक्रियायाः
कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रियाया मिदमात्रिण्य व्यवहारः क्रियानुष्मत्त्वव्यवहारः
प्रकर्तयत्यर्थः । एवञ्चाप्यस्मान्मिदं क्रियाभिदान् कर्मस्वक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति
प्रक्षितमिति भावः । 'कर्मत्वा' इति किमिति—कर्मस्वक्रियया' इति किमिति तदर्थः ।
करणविशेषरपाभ्यामिति । करणेन तुल्यक्रिये कर्तरि 'साध्वश्चिन्विनश्चि' इत्यत्र
अधिकरणेन तुल्यक्रिये कर्तरि 'स्थायी पचति' इत्यत्र च कर्मवदभावी यथा ■
सादित्वेवमर्थे सूत्रे कर्मणेति पदसुप्रत्यक्षमिति भावः । कर्तृकरणरपाभ्यामिति 'तुल्यार्थ-
कौपमाभ्यामिति' इतीवा, कर्मणेति चत् करणस्थया अधिकरणस्थया क्रियाया इति
तु नार्थः । अस्मिन्नालोकाद्व्यक्रियाकृतमैकत्वस्याभावात् । अत्र हेतुकारनाह—
मिदं' इति । तेनैवदतिश्यासिद्धयवधारणाय कर्मणेति इति भावः । कर्तृस्थक्रियसुदाहरति—
संस्थतोऽप्यादि कर्मवत्त्वाभावाद् यथात्मनेपदादयोऽव नेति बोध्यम् । अत्र क्रमैव
सूत्रेण माहुराश्रयः, आरोहवाश्रयः, अधिनमविषयः, व्युत्तिविषयः, यद्वापिपवच
भवतोऽर्थः । अधिगच्छतोऽस्य उत्तराहं तु—'यत्तत्प्राप्तिशतसंख्ये भवोऽस्तु गुरवे
सद' इति । ननु यासादीनां कर्मकर्तृत्वाद् गत्यादीनां च प्राप्ताद्यैकत्वेन कर्मस्वक्रियत्वादय
कथं तदादीरेव विहितो न तुयगादयः कर्मवदभावात् तेषामिदं न्याय्यत्वाप्रित्यागच्छा—
कर्मवदभावाद्वा नास्तीति दर्शयिष्यन् कर्मस्वक्रिययोः शैलीनाह—यत्र कर्मणेति ।
क्रियाकृत इति । पश्चिन्विद्यादिकृत इत्यर्थः । नेतरवेति । नास्त्व विषये इत्यर्थः ।
नेत्रव्ययं वैसाह्वयम्, तत्र विचार उत्पत्तिर्वा । असेदभवधेयम्—कर्म तावत्
वहविषयम् । तत्र ईप्सितवहम् कर्म विविचम् अनिश्चिततादि तु चतुर्विधम् ।
तथाचोक्तं इति—

“निर्मलं च विकार्यं प्राप्यते”ति सिद्धमस्मत् ।

तच्च शितवहं कर्म चतुर्विधम् कल्पितम् ॥

चौशलीर्न यत् प्राप्तं यत्र कर्तुरनोक्षितम् ।

संस्थानैरनाप्यादम् यदवशाप्यन्यदर्थकम् ॥” इति

एषा विवक्षित्य तद्विशोक्ता । यथाहि—

“सदसत्कार्यते यद्वा जन्माना यत् मकार्यते ।

तन्निर्वर्त्य विकार्येतु विधा कर्म स्ववर्षितम् ॥

प्रकृतगुणैर्दसम्भूतं किञ्चित् काष्ठदिनमवयत् ।

किञ्चिदनुष्णानरोत्पन्ना सुवर्णादिविकारयत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दत्तैर्नादनुष्णानां तत् प्राप्यमिति कथ्यते ॥” इति ।

यत् करोतीति निर्वर्त्यम् घटस्य प्रागसदभूतत्वात् । काङ्क्षं मध्य करोतीति प्रकृतगुणैर्दसम्भूतम्, सुवर्णं कुञ्चयं करोतीति शुष्णानरोत्पन्नसम्भूतम् इति द्विविधं विकार्यम् । यामं गच्छतीति प्राप्यम् । यत् पश्यतीति उद्वासीनम् । विंशुक्ते इति भवोत्पन्नम् । गां दोग्धीति संशान्तरनाश्यातम् । कूर्ममिन्मुष्यतीति जन्मपूर्वकम् । एवं सिद्ध्ये निर्वर्त्ये विकार्ये चैव कर्मणि कर्मवदभाव इष्यते, न तु प्राप्येऽप्यत्र वा कर्मणि ; पूर्वैव क्रियाकृतविशेषस्त्रीपलथादुत्तरम् तस्यानुपलभ्यत्वाच्चेति स्ववर्षितम् । क्रियाकृतविशेषाणामनुपलभ्यमाने प्राप्यत्वस्य सिद्धिरिति सिद्धान्तात् । अ हि ‘हृष्यते घटः स्वयमेव’ तथा ‘गम्यते पादः स्वयमेव’ इत्यत्र च घटोऽयं केनचिद् घटस्य वा पादोऽयं केनचिद्वत् इति शब्दं कर्मस्वमेवेन क्रियाकृतविशेषजन्यगन्तुम् । तथापीकम्—

“निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवदभाव इष्यते ।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोद्भिव्यवस्थितः ॥”

इत्याकां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । भवेदानीं भैयायिकसत्तत् करोतीत्यर्थार्थं निराकरोति—‘करोति कृत्वादानार्थं’ इत्यादिना । एवञ्च ‘भूमादयो धातवः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उत्पत्तिश्च कर्मसूत्रेति । उत्पत्तौ कर्मणीं यत्सर्वोपलभ्यमानत्वाद्गन्तुं पत्तौ तत्त्वैवानुपलभ्यमानत्वाच्चेति नावः । उद्वाहरति—तेमेति । कर्मवदभावाद् ‘स्वयमेव—’ (२७५७) इति श्लोचिष्यद्विषयभावपक्षे इदम् । ‘स्वयमीः श्लो’ (२१६६) इतीदं । चिचदिटि तु कारिष्यत इति । यकि—क्रियते घटः स्वयमेव । तासि—कारिता—

कर्ता । सिद्धि—चकारिष्ट—पञ्चद । सोमुटि—कारिषीष्ट—ऊषीष्ट । लङि—
 चकारिष्यत्—चकारिष्यतेति । नैतदिति—कर्म वस्तुमित्यर्थः । कर्तृस्यत्वादिति ।
 कर्तृस्यक्रियेभ्यः कर्म वस्तुनिर्देशादितिभावः । एतेनेति—ज्ञानस्य कर्तृस्यत्वानुरूप-
 यमिनेत्यर्थः । अनुव्यवस्थामानेऽर्थे इति—स्वस्वगुणकारवचनमेतत् । अर्थे ज्ञानरूपविषये
 अनुव्यवस्थामाने (स्वयमेव) निश्चयविषयतामापद्यमाने इत्यर्थः । व्याख्यातमिति—
 प्रतिपादितमित्यर्थः । अयमभिप्रायः—कर्तृस्यक्रियेभ्यः कर्मवद्व्यवस्थामानुरूपगमे सति
 अथ 'अनुव्यवस्थीयमाने' इत्येव सादृश्यवाक्यनिपद्यतेः कर्मकार्ययोर्द्वौर्वात्वात्
 ('अनुव्यवस्थीयमानेऽर्थः' (कर्मकर्तरि कटि) ततः क्रियान्तरकालेष्वपि चान्याम्
 ज्ञानचूर्णव्यये—'अनुव्यवस्थीयमानेऽर्थे इति स्यात् यकः निबृण 'तुमास्या—' (२४६२)
 इति ईतृस्यापिसत्वात्) । कर्मवत्त्वामानं दर्शयितुम् 'अनुव्यवस्थामाने' इति
 स्वयमेव साधयति—यमभावाच्छानि कृते इति । योऽन्यकर्मणि इति दैवाधिको
 धातुः । ततः कर्तृस्यत्वेन यमभावाच्छान् । योऽपी इति—'योऽतः स्यामि'
 (२५१०) इत्यनेनेत्यर्थः—[अत्राद्यात् अङ्गे "याऽपी" इति सुदृष्टमाहः] ।
 'एवञ्चानुव्यवस्थति चर्य' इति कटि रूपम् । 'ततो 'जस्य च भावेन—' इति
 सप्तमीविधवाद्याम् 'ताच्छीलपदोश्चनमृत्तिष् चानम्' (२१०८) इति परस्मै-
 पदिभ्योऽपि चानम् विधाकात् तस्य ह्युक्तानि 'अनुव्यवस्थामाने' इति लभ्यते । न
 ज्ञानेपदमिति—एतो नापि धातुनिरूपणं । अथ कर्मकर्तरि सत्यपि स्ववद्व्यवस्थो वासीति
 दर्शितमिति भावः । तथाहि अनुव्यवस्थायो निश्चयोऽध्यवसाय इत्यर्थः । तत्र
 कर्मकर्ता = 'चर्यः' । तस्यैव निश्चीयमानत्वात् तच्छिस्तु चर्यइयं कर्मकर्तरि अनुव्यवस्था-
 यप्रक्रियाकृतं कैलचक्ष्यम् नोपलभ्यते । न हि ज्ञातेऽज्ञाते वा विषये किंचित्
 कदाचिद् भिदोक्तमितः किन्तु तादृक्स्वभाविव । एवञ्च अनुव्यवस्थापस्य कर्तृस्यत्वमेव न तु
 कर्मस्यत्वम् । ततश्च कर्तुः कर्मचूर्णक्रियातुल्यक्रियत्वानामात्राव वनादयः प्राप्नुवन्ति किन्तु
 वधादय एवेति । सकर्मकाणामिति—वार्तिकमिदम् । सकर्मकाणां धातूनां कर्म-
 कर्तरि कर्मवद्व्यवस्थप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । सकर्मकाणामित्यनेन द्विकर्मकधातूनां
 सकर्ममित्युक्तम्—'कर्मवस्तु कर्तृत्वविधवायो प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणानर्कका' इत्यतः ।

दिकर्मकाणां हि एकस्य कर्मणः कल्लसंशयान् चकस्य कर्मचसादयस्य च सक-
र्मकल्लसिद्धेः । उदाहरति—अन्वोऽन्यमिति—अस माधवस्य दत्तामिति (यश्च दत्तदेव दत्त-
प्रसूति च) कल्लपदं योजनीयम् । वाक्यविन्यासी तावद्वयमर्थः । माधवो हरदत्तं स्मृति ।
हरदत्तस्य माधवम् । एवम् कल्लविपर्यासिऽपि स एवार्थः । उभयमापि समारप्य
कर्तारो कर्मभूतौ च । स्मृशिव संयोगार्थकः संयोगानुकूलव्यापारार्थको ॥ । स बोधव्य
समानः । ननु च क्रियाभेदे सत्येव कर्मवदभाव इष्यते । अस तु नास्ति सः । स्पर्श-
क्रियाया एकत्वादिति चेत् । अल्पम् । स्पर्शक्रियाया एकत्वेऽपि—त्यक्तिभेदाद् भेदमा-
श्रित्य व्यवहारः । एवञ्च माधवनिष्ठा स्पर्शक्रिया प्रति हरदत्तस्य कर्मत्वम् । तथा
हरदत्तनिष्ठानपि स्पर्शक्रिया प्रति माधवस्य कर्मत्वम् । एवं हरदत्तसंयोगानुकूलव्यापारं
प्रति माधवस्य कल्लत्वम् । माधवसंयोगानुकूलव्यापारं प्रति हरदत्तस्य कल्लत्वम् ।
एवञ्च उभयोः कर्मत्वकल्लत्वसदभावभादेक्यिन् कर्मणि कर्तरि वा या स्पर्शक्रिया
सर्वे अपरस्मिन् कर्मणि कर्तरि नोपपद्यते । ततश्च कर्मवदभावः प्राप्नोत्येव । अन्वि-
तेदाद् भेदमाश्रित्य व्यवहारात् क्रियानुष्ठात्वाच्चैरिति यथाही प्राप्तेऽप्य प्रतिषेध इति
बोध्यम् । एतेनापरितुष्यद्वाहरणान्नमाह—अजायामिति । नयतिः प्रापणार्थकः ।
स्वप्नेव प्राप्नोतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्राप्तेऽप्राप्ते वा कामे कर्मणि क्रियाकृतविमेषानुप-
कल्पादितश्चिन्त्वम् । अतएव भाष्ये 'अन्वोऽन्यमाश्लिष्यते, अन्वोऽन्' स्मृतं' इत्याद्येव
समाहतम् इति शब्ददुर्गोचरे स्पष्टम् । दुहिमन्वोरिति—वार्तिकान्तरम् । दुहि-
पत्न्योः पूर्वोक्तद्वया एकस्य कर्मणः कल्लत्वविवशयान् चकस्य कर्मणा सकर्मकत्वात्
पूर्ववार्तिकेव कर्मवदभावनिषेधे प्राप्ते नहुलं विग्रहभयमाशयः ।

२७६७ । न दुहन्नुनमां यक्चिणौ ॥३१॥८८॥

दो— । एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहरेनेन यक्
एव निषेधः । चिणसु विकल्पिष्यते । षप्, लुक् । गीः पयो दुग्धे ।

यक् and चिष् are not employed after these roots दुह्, कृ, and

नम् in the कर्मकर्तृवाच्यः । This rule prohibits नम् only from being appointed after दुहि but चिप् will have optional application after the same (दुहि) followed by the word त by the rule 'दुहय' (२७६६) infra । नम् नुक् i.e. the विकारश्च नम् due to the prohibition of नम् comes in and next disappears by 'अदिप्रभृतिभ्यः ञप्' (२७२२) as दुह् is ञदादि ; 'गौः पयः—' The cow gives milk out of herself i.e. is being milked with ease. As गौ takes प्रथमा in the कर्मवाच्य by गौणे कर्मणि दुह्यादि—' so it does in the कर्मवाच्य also दुर्ध—नम् only is wanting and not चात्मने also cp.—also—स्वयं प्रदुर्धस्य गुरीरुपक्षुता वसुपमानस्य वसुनि भेदिनी' (किरात—and our notes there, also compare our notes under 'स्वयं प्रथमते' Siso II, sl. ५० where नम् has कर्मकर्तृवाच्यप्रयोगः) ।

मित—। न दुहति । 'अचः कर्मकर्तरि' (३।१।६२) इत्यतो भक्षून्पुत्रा कर्मकर्तृ-
विष्यदुपपत्तिः । तथाह—एषा कर्मकर्तरीति । अनेनेति—'न दुह—' इति सूत्रेणेत्यर्थः ।
चिप् तु विकल्पित इति—'दुहय' (२७६६) इत्यनेनेत्यर्थः । चिप् तु विकल्पितेति
इत्यपि पाठः । ञप्, लुगिति । यगुनिर्भाषादादिकलाह 'अदिप्रभृतिभ्यः ञप्' इति
नुक् । चात्मनेपदम् । गौः इति । सुखेन पश्यन्तीत्यर्थः । 'गौणे कर्मणि दुह्यादिः—'
इत्युक्तत्वात् कर्मकर्तृत्वमपि गौणकर्मण एव कर्तृसंज्ञा । एतेन 'स्वयं प्रदुर्धस्य-
गुरीरुपक्षुता वसुपमानस्य वसुनि भेदिनी' इति व्याख्यातम् । अनुगौमुदाहरणम्
'तपः—' (२७३१) इत्यत्र वक्ष्यते ।

२७६८ । अचः कर्मकर्तरि ॥३।१।६२॥

टी—अजन्ताञ्छेचिण्वा स्यात् कर्मकर्तरि तस्यै परे
प्रकारि—प्रकृतः ।

चिप् is placed optionally in the room of चिङ् coming after

an added root when the word त follows in the कर्मकर्तृवाच्ये । Thus चकारि (चिच्)—चकृत (without चिच्)—elision of च् by कृसादृशान् ।

नित—। अथ इति । 'चक्षुः सिच्' (१।१।४४) इत्यतश्चिरिति, 'चिच् नो पदः' (१।१।६०) इत्यस्यिच्छति चातुर्वर्त्तते । 'दीपजन—' (२।१।११) इत्यतोऽन्तरस्यामिति च । तदाह—चकृतादिति । चकारि इति । चटः स्वमेवेति मेवः । अथः किम् ? अनेदिदलोपः । कर्मकर्तरे किम् ? कर्मणि 'चकारि चटः कृषासित' इत्येव ।

२७६८ । दुष्टञ्च ॥३१॥६३॥

दो—। अदोहि । पक्षे क्सः । 'लुम्बा—' (२२६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध—अधुघृत । उदुग्धरः फलं पच्यते । 'सृजियुज्योः ष्स'सु (वार्तिक)—अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद् यगपवादश्च ष्यन्वाच्य इत्यर्थः । 'सृजेः स्वक्षीप-पक्षे कर्तव्येति वाच्यम्' (वार्तिक) । सृज्यते सृजं भक्षाः । अक्षया निष्पादयतीत्यर्थः । असृजि । युज्यते ब्रह्मचारौ योगम् । 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (वार्तिक) । भूषा-वाचिनां किरादीनां सप्तन्तानां च यक्चिचौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कृती कन्या । अलमकृत । अच-किरते हस्ती । अवाक्कीर्त्त । गिरते । अगौष्ट । आद्रियते । आहृत । किरादिसुदायन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृ स्थलेऽपि करोति क्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ।

चिच् optionally replaces च्च coming after दुष् also when the word त follows in कर्मकर्तृवाच्ये । Thus, अदोहि—add गीः पयः क्षयमेव

to it. पत्ति i.e. when चिप् is wanting there appears क् by 'स्य
 उपधात्—' (१३३६) which (क्) also being optional by 'स्य
 दुह—' (१३६५) we have चदुग् (कस्योप) and चधुचत (क्) । इह
 of the vartika 'दुहपचोः—' under 'कर्मवत्—' (१०६६) is here
 instanced and पत्ति is being instanced by 'उदुग्—' । In the active
 form it stood—कालः (time) उदुग् फलं पचति where 'उदुग्' is
 the Indirect obj. or लोचकम् and it therefore being कर्ता in कर्म-
 कर्तृवाच्य there takes place कर्मवद्भाव । 'उजियुज्योः—' (vartika.)
 'This has to be said that the कर्ता of these two सकर्मक (विकर्मक)
 roots becomes irregularly like कर्म and ह्यन् supersedes यक्' ।
 'युज्येः—' (vartika)—'This has also to be said that the above
 injunction of कर्मवद्भाव and ह्यन् takes place only when the agent
 is in a respectful posture.' Thus—'युज्यते—' i.e. makes or per-
 forms the garland with (humble) respect. Here the sentence
 makes an active voice. Thus when युजा is wanting it will
 figure as 'युजति यजं भक्तः' (without यक् or ह्यन् for the root is
 युदादि (यज विभक्तौ) and not दिवादि । 'युज्यते—' Here ब्रह्मचारी is कर्मकर्ता
 for in the active voice ■ was obj.—'योनः ब्रह्मचारिणं युजति' (the
 the root is युदादि and not दिवादि) or penance leads the
 ascetic to perception of self. Thus 'युज्यते—' means—The
 ascetic out of his own accord performs the penance or the
 perception of self ; cp—'योगविनियोगनिरोधः' (योगधनयोगशुभ) । Here
 also ह्यन् and कर्मवद्भाव take place. 'सुधाकर्मकरादिसनाम्—' (var-
 tika). It has to be said that 'कर्म'कार्ये such as यक् and चिप्
 as also विसर्गिष्ठ are not employed after roots expressing embe-

Wishment, roots belonging to किरादि class and roots in सन् excepting that they will have वाचने. endings only. : Thus 'यत्'— the maid decorates (her person) herself. यत्नमकृत—यिष् being wanting हिच् comes in which again is dropped by 'असादृशात्' (२९६८) । अयकिरते etc.—The elephant sprinkles water out of himself. The किरादि class consists of five roots 'कृ गृ, ड वृ and प्रच्छ' and it (किरादि) is included under कृदादि ; mark the atmanepada in each case—यत्नकृते, यत्नमकृत, यत्नकिरते, यत्नकौष्टे etc. 'यिकौष्टे'— here add स्वमेव । कठं कर्तुमिच्छति—यिकौष्टे कठः स्वमेव ; Here although the wish lies in the agent and not in the obj. yet it is considered to be lying in the obj. in view of the verb करोति (which signifies उत्पत्त्या production of the कठ or mat—the obj.).

नित— । दुष्टयेति । 'अथः कर्मकर्तृरिति' (३/१६२) इत्यतोऽप्येतिवर्ज्यं सर्वमनुवर्तते । तत्र 'दुष्टेष्वाविष्वासात् कर्मकर्तृरिति शब्दे परे' इति सूत्रार्थः । तत्र चिष्पक्षे—'यदोहि नौः पथः स्वमेवे'त्यादाहरणम् । चिष्भावे थाह—पक्षे क्त इति । 'यत्न इत्युपधात्—' (२९६६) इत्यनेनेति भावः । पक्षे लुमिति । क्तोति बोध्यम् । तत्र पक्षलुक्ति—उदुम्बर इति । अन्यत्र अधुन । प्रक्षिया अदादावुक्ताः । दुष्टिपक्षोरिति वार्तिकोक्तदुष्टिददाइतः । इदानीं पक्षिमुदाहरति—उदुम्बरः फलमिति । कायः उदुम्बरं फलं पचति (कर्तैरिति) । काश्चिन् उदुम्बरः फलं पचते (कर्मणि) । उदुम्बरः फलं पचते (स्वमेव)—कर्मकर्तृरिति । अथ गौचकर्मस्य उदुम्बरस्य कर्तृत्वविषयायां कर्मवदभावाद् दृग्गोचरः । न च फलेन प्रधानकर्मस्य सकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणां प्रतिषेध' इति वार्तिकान् कथं कर्मवत्त्वमिति वाच्यम् । 'दुष्टि पक्षोः—' इति वार्तिकेण बहुवचिभावात् । एवञ्च भाव्यं पक्षेर्द्विकर्मकत्वेनापरिगणनात् एककर्मकत्वेन 'उदुम्बरः फलं पचति' लिखिते 'कर्मवत्—' इत्यस्यापार्थ 'उदुम्बर-

यत्नं पश्यते' इत्ययुक्तमिति नैव बोद्धव्यम् । इतिपथोरिति वार्तिके बहुलपञ्चात् ।
 सन्निधोरिति वार्तिकमिदम् । पूर्ववार्तिकेकादन्तुक्तमित्यनुवर्तते तदाह—अनयो-
 रित्यादि तत्र च्छेदिविधेयमाह—'छजेः—' वार्तिकान्तरमिदम् । अहोपपत्ते इति ।
 अन्त्यायुक्ते तुल्ये कर्तव्येवोक्तविधिः प्रवर्तते इति भाव इति नानेये स्पष्टम् । अन्त्यत
 इति स्वपक्षेनेतिशेयः । अत्र कर्तरि लकारः । अतएवात्राप्रविधिरयं । कर्म'वत्त्वे इति
 यम् न किन्तु शस्त्रेण । न च—छजेदेवादिक्त्वाद् यति अप्राप्ते श्यन् स्यादिति न विधेय-
 मिति वाच्यम् । अत्रच्छजेस्तीदादिक्त्वात् । अहधेति—तदभावे तु 'सलति—' इत्येव
 न तु श्यन् नापि यम् । एतेन 'अयन्तायुक्ते कर्तरि तु शनेव' इति पराक्तम् । युज्यते
 —इति । कर्तरि तावत् 'युज्यते योबो अन्नचारिणम्' इति । योगश्चिद्वृत्तिनिरोधः
 इति पातञ्जलद्वयम् । तेनाहदर्शनेन योजयतीत्यर्थः, तस्यचिद्वृत्तिनिरोधककत्वात् ।
 अतएव क्रियायाः कर्तृस्त्वत्वेन कर्म'वत्त्वापातेऽयं विधिः । अत्रापि यत्रपदादः श्यन् ।
 भातुम् रीमादिक एव न द्वैवादिकः । युज्यते—इत्यस्य योगजनपेक्ष्य अन्नचारी श्यमेव
 चामादर्शनेन युज्यत इत्यर्थः । 'भूषाकर्म—' इति—वार्तिकम् । अर्थमाह—भूषावाचि-
 नामिति । कर्म'वत्त्वं विद्यापरः । अक्विणो चित्त्वदिट् च नेति । अन्वयात्मनेपदादि-
 त्यस्य विवरकमेतत् । आत्मनेपदं विहायान्यकर्म'काव्ये नेति भावः ।—अतएवात्मने-
 पदत्वं दर्शयति—'अक्षं कुरुते इति । अत्र यम'म् । अयप्रयत्नं विना स्वयमेव इति शेषः ।
 अत्र भूषादीनां कर्मेस्तीदाहरणम् । अन्नमन्नत—एव चिच् । एवमन्वत् क्षिरादयः
 कृ, गृ, ह, ध प्रच्छ इति । तुवायन्तर्गणः—तुदादी मद्धित इत्यर्थः । आश्रित
 इति वयपि हे यक्षि च रूपं तुक्ताम् । सोपि अ एव न यम् । निवेधात् । चिकीर्षते कट
 इति—कटं चिकीर्षतीति कर्तृलकारः । नन्वेवं चिकीर्षतीत्यस्य कर्तृमिच्छतीत्यर्थान्
 च्छायाश्च कर्तृस्त्वत्वात् कर्म'स्त्वत्तिवात्ताभावेन कसं कर्म'वदभावयनादय इत्याह
 आह—इत्यायाः कर्तृस्त्वत्वेऽपीति । करोति क्रियामेवमिति—तस्य सत्त्वादनायेकत्वात्
 कर्म'वः 'कट' इत्यस्य एव चोत्पन्नानादादिति भावः ।

दी— । अस्मात्त्वलेखिणः । अवाक्यं गौः । कर्मकर्तरी-
त्येव । अवारीधि गौर्गौपिन ।

नित— । प्राग्दत्तुवतिः । स्पष्टम् ।

२७७१ । तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥१॥८८॥

दी— । कर्ता कर्मवत् स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु
व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तापसस्तपः । अर्जयतीत्यर्थः ।
'तपोऽनुतापि च' (२७६०) इति चिण्निषेधात् सिच् । अतस्त ।
'तपः कर्मकस्य' इति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।
'न पुहन्नुनमां यक् चिणो' (२७६७)—प्रसूते । प्राश्नाविष्ट—
प्राश्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितस्पर्शयोऽत्र
नमिः । यक्चिणोः प्रतिषेधे 'वेतुमण्यन्त्रिब्रूआमुपसंस्थानम्'
(वार्तिक) । कारयते । अचोकरत् । उच्छ्रयते दण्डः । उद्विग्नयत् ।
चिण्वदिट् तु स्थादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथां ।
अवोचत् । भारद्वाजीयाः पठन्ति—'यिअन्यग्रविब्रूआत्मनेपदा-
कर्मकाणामुपसंस्थानम्' (वार्तिक) । पुच्छमुदस्यति उत्-
पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितस्पर्शतायाम्—उत्पुच्छयतेगाम् ।
पुनः कट्त्वनिवक्षायाम्—उत्पुच्छयते गौः । उदपुच्छत् । यक्-
चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ । अन्यग्रन्थोराष्टमीयत्वास्मिन्नभाव-
पक्षे ग्रहणम् । अन्यति अन्यम् । अन्यति मेखलां देवदत्तः ।
अन्यते यन्त्रः । अग्रन्यष्ट । अन्यते । अग्रन्यष्ट । क्रौयादिकयोस्तु
अग्रणीते अग्रणीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्यवाः । वक्षान्तीत्यर्थः ।

‘वेः शब्दकर्मणः’ (२७०७) ‘चकर्मकाश्च’ (२७०८) इति
तद्ध् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य युनः प्रेषणस्याग्नि-विष्कर्वते
सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत ।
व्यकृषाताम् । व्यकृषत ।

The agent or कर्ता of the root तप् becomes like object or कर्म when तप् has got तपस् or penance for its object. This rule enjoins operation (विध्यर्थ), but does not restrict the same. Thus the followers of इति (काशिका) hold that the word एव in the rule is superfluous. For the sentence तप्यते तापसस्तपः—The ascetic acquires penance—has तापस for its कर्ता which was कर्म in the active form—तपति तापसं तपः—penance pains (?) the hermit—and thus although it makes तापस the कर्मकर्ता yet it cannot have कर्मवद्भाव and यद्ध् etc., as तप् both affords different meaning in its diff. stages here and is सकर्मक now and then falls under the prohibition ‘सकर्मकाणाम्—’ (varttika), nor can ‘कर्मैव कर्मका—’ (2766) provide for it, as it (कर्मैवत्—) is concerned with चकर्मक roots (i.e. roots having one obj. only in the active form now turned चकर्मक in कर्मकर्तृवाच्य). It is therefore evident that the rule is an injunction and not restriction. चपस-सिप् disappears by ‘अलोपलि’ (2281). चपसति सुवर्णम्—The goldsmith heats gold—here no कर्मवद्भाव etc. follow, for तपः the obj. is wanting here. Now the author illustrates the rule ‘न दुहन्नुदमानम्—’ whereof दुह् has been done with. दुहन्ति (गीः क्षुधमेव)—‘The cow out of herself—is anxious for milking’. Here ‘न दुह—’ bars यद्ध् which was due by ‘कर्मैवत्—’ as the

sentence in the active stage was 'बल्लः प्रयौति गाम्' or 'the calf causes the cow eager of being milked' whence it is clear that 'नी;' (above) is कर्मकर्ता । प्राप्तादिङ्—want of चिच् by 'न दुह—' but चिच्बद्धभाव and इद् appear by 'ससिद्—' (2757). प्राप्तादिङ्—चिच् and युच् only for यथादिलक्ष्य इद् is barred by 'सुवनोरवाकनेपहनिमिते' (2823). The root नम् to bow down (प्रणीभावे) being intransitive there was no chance of its being enlisted in 'न दुह—' whereof दुह् and सु are transitive. Thus नम् is here taken to be 'impregnated with the sense of causality' (अनात्मविशेष्यं). Hence कर्मबद्धभाव being due by 'कर्मवत्—', यक् and चिच् after it (नम्) due to same is barred by 'न दुह ।' अनते दक्षः (स्थगमेव)—, also compare "सुवयं प्रयजति" in Sisu II. sl. 50 and our notes there. In the active form it was नमति इक्षम् i. e. नमवति । चर्मत् with चिच् due to want of चिच् । In the matter of prohibition of यक् and चिच् under 'न दुह—', causative (लृट्) roots, चि and न् are to be enlisted so that the prohibition of यक् and चिच् apply to them also. Thus हेतुमन्त्रिङ्—कारयते here add देवदत्तः स्वयमेव. It is thus (i) करोति देवदत्तः (ii) कामयति देवदत्तं यन्नदत्तः (iii) कारयति देवदत्तः स्वयमेव—Devadatta performs himself. चयौकरत्—want of चिच् thence चक् by 'चिचिदुक्षुभ्यः—' (3812) comes in ; चि—उच्छ्रयते [उद् + चि] चिचिद्विषय—चक् ; चिचिदिद् वृ etc i. e. 'ससिद्—' (2757) being beyond the sphere of this prohibition we can safely have कारयति etc ; न्—नृते कथा i. e. the story (कथा) relates itself (active—कथां प्रवीति); चयौचन—by 'नृचौ वचि' (2453) and चक् by 'चसतिवक्ति—' (2438) and then 'वक्ष्यम्' (2454). The followers of मरहान read

'सिञ्चति यन्त्रि—' in place of the varṭtika 'हेतुमसिञ्चि—' as above. This सि is general and stands for both सिच् and सिञ् and not for हेतुमसिञ्च only. पुच्छमुदहति—throws or holds up the tail—here we have सिच् by 'पुच्छमुदहते' (जतिञ्च). Now he explains the formation—by चन्मर्त्तवित्पञ्चदशायाम्—etc. i.e. उत्पुच्छयते गौः (स्यतेन) when broken up stands first as उत्पुच्छयते नाम् (गोपादः—subj.) due to चन्मर्त्तवित्पञ्चदश (or bearing a causative sense within) of उदहति which thus becomes उदाहयति. Here नाम् the obj. becomes next the subj. in उत्पुच्छयते गौः (स्यतेन) । उदपुच्छत—by चच् as before; यन्त्रि and यन्त्रि being read under वृषादि class (cp—वृषादि class) which have optional सिच् by 'आह्वया' (गणयन्), सिञ्चतावप्य only of them is meant here (for otherwise they would have been already accepted by सि in the varṭtika 'सि यन्त्रि—'); दैवदन् stands subj. ■ both यन्त्रति and यन्त्रति ; यन्त्रते यन्त्र, the book is being composed easily ; similarly यन्त्रते निचला—the ornament of the waist is loosened with ease. ऋयादिकयोस्तु—i.e. when they are taken to be ऋयादि they become यन्त्रते etc. due to या in the place of यच्. ... आश्वनेपह—विकुर्वते—' i.e. horses are neighing. Here the previous form is विकुर्वते सैन्यवान् आदिनः, where विकुर्वते means यच् कारयन्ति or यच्चाययन्ति due to चन्मर्त्तवित्पञ्चदश of सि + क्. Thus in 'विकुर्वते—,' सैन्यवान् becomes कर्मकर्ता and consequently यच् is prohibited—(See Tika) व्यकारिण्य—सिच् and सिञ्चदिति but not सिच् ; similarly व्यकारियाताम् व्यकारितव । But सिञ्चदिति being optional by 'सिञ्चि—' (2757) we have व्यञ्जत, व्यञ्जनाताम् etc. also in the इङ्मावप्य ;—सिच् in the latter case is dropped by the rule 'इङ्मावप्य' (2869).

मित— । तप इति । अतश्च 'तपः' इति वक्ष्यमाणम् । तपभातीरिति तदर्थः ।
 'वितीय 'तपः' इति तपस्वव्युत्पत्तिः । तपः कर्म, तपः य तपः—
 'कर्मकर्म' इति विग्रहः । 'कर्मैरि शप्' इत्यतः कर्ता इति पूर्ववद् विपरिणाम (विपरिणाम-
 'व्ययः') व्याख्येयम् । तदाह—कर्तेति । तपः कर्मकर्मैश्च तपभातीरिति प्राक् ध्येयमी-
 मिति शेषः । विध्यर्थेतिदमिति । इदं 'तपः—' इति सूत्रम् विध्यर्थम् कर्मवत्तद्विधानार्थ-
 मित्यर्थः । तेन एवकारात् नियमार्थेतिदमिति न अभित्यक्तमित्याह—एवकारस्तु स्यात्
 इति । भाव्यमते तु नियमार्थेतिदमिति तदाह तत्रैव 'तनेह—उत्पत्तिं भुवत् सुवर्णम्'
 इति । अथनेह—इत्येवम् । विध्यर्थत्वं दर्शयति । तथ्यते तप इति । कर्तेरि
 तावत्—तपति तपस्वीपञ्चम् इति । दुःखयतीत्यर्थः । ततः तप्यते तपः सापञ्चः—
 'अर्जयतीत्यर्थः । तत्रतपेरत्यन्तमर्थः । एवञ्च तपिरर्थेतिदम् । कर्मकर्मकर्मकर्मकर्म
 विधिरिति तदर्थम् । अतश्चास्यानात् आदित्येतिदम् । अतश्च इति तपसापञ्चः इति
 'मेव' । 'असौ भाति' (२९५२) इति सुलोपः । अतप्यतीति । अत तपेः तपः
 कर्मत्वाभावात् । 'न दुःखसुखमां यक्षिषी' (२७६६) इत्यत्र दुःखात्तदाह ततः ।
 इदानीं सुखमाहुदाहिति । अथप्येतावपि तत्तद्विद्वद्वाक्यानां तस्यापि
 'यक्षिषी' बहुवचनस्य । अतश्च तत्तद्विद्वद्वाक्यानां पुनरुपपन्नम् । अतएव
 यातिर्लोपस्यात् प्राक्—'यक्षिषीः प्रतिषेधे' इत्यवधारितमित्युपनिषत् । अतश्च
 विध्यति । अतश्चाहतावपि अन्तर्भावित्यर्थः । तेन 'तत्तद्विद्वद्वा' इति कर्तेरि
 सकारे चौरचरभावित्यर्थे उत्पत्त्ययतीत्यर्थः । अतश्च गमिति कर्म । चौरप्रत्ययः च
 तद्विद्वद्वा । तेन क्रियायाः कर्म स्थलं प्राप्तम् । चौरप्रत्ययप्रत्ययभावात्काठानुक्त-
 'रूपप्रत्ययम्' कर्मणि गमि उपपन्नम् । एवञ्च क्रियाकृतविज्ञेयदर्शनात् 'कर्म' क्
 'कर्म' या—' इति कर्मवत्त्वं गमादिकं कर्मकार्येण प्राप्तम् । अतश्चास्मिन्पदवर्त्तमानं
 कार्यभेदेन प्रतिषिद्धम् । तत्र 'प्रकृते गीः' अस्मिन्नेति शब्दम् । यत्तद्विद्वद्वा
 चौरचरभावित्यर्थः । शाखाविट—प्राचीष्ट इति । चिदभावाच्चिदिति
 सिद्धि पूर्वम् । परञ्च 'असिच्—' (२७५३) इति चिदभावाच्चिदिति
 (२७२९) इति नियमाद् भावादि लक्षणम् । अस्मिन्नेति इति । 'नभति (नभयतीत्यर्थः)

इच्छन्' इति कर्तृव्यायां इच्छस्य कर्मत्वान्नमस्य तन्निष्ठत्वे न विधिवदर्थेनात्—प्राप्तवत्
 स्वयमेवेति शेषः । अनेवेति । चिचभाषः 'सिच्' । अन्तर्भावितपक्षे इति । 'अन्त-
 र्भावित' इत्यकर्मत्वत्वात्प्राप्ती तदास्तुपगम इति मयते । 'हेतुमन्त्रि'—वार्तिक-
 मिदम् । अयमर्थः—यथा दुष्टपुत्रयोः कर्मकर्तारि यन्त्रिणी न स्यात्तथा हेतुमन्त्र्यानां
 त्रिज्जलीय कर्मकर्तारि यन्त्रिणी भेति उपसंख्यानं परिग्रहमे कर्तव्यमित्यर्थः । हेतु-
 मन्त्र्यादी कर्मण उदाहरति—कारयति इति । कर्तृकचयोः तात्तत्—करोति वदुति ।
 ततो हेतुमन्त्रिणश्च—कारयति वदु विप्रः ततः—कारयते वदुः स्वयमेव । अत हेतुमन्त्रि-
 णव्यायां वदोः कर्मत्व' नतः विप्रश्चेरवमवपेक्ष्य कर्तृत्वविधिव्यायाम् वदोः कर्म-
 कर्तृत्वम् । ततश्च कर्म'पदभावेन यकि प्राप्ते अनेनात्मनेपदमेव न यत् । अनीचर-
 तेति । चिचभावात् 'चिचिद्रुसुधः कर्तारि चच्' (२११४) इति चञि चित्वा रूपम् ।
 'दीर्घोक्तो'रिति (२६१८) दीर्घः, 'सन्तः' (२६१७) इतीत्यम् । विधातु-
 नाह—उच्छ्रयते इति । उच्छ्रयते इतिच्छ्रयः । उच्छ्रयति इच्छं शरत् इति कर्म'को
 इच्छस्य कर्तृत्वविधिव्या प्राग्वत् । उच्छ्रयिष्यति इति । प्राग्वत्चच् । संयोगपरत्वेना—
 लुप्तत्वा दीर्घाभावः । उच्छ्रयित्वानित्यर्थः । चिचिद्रु तु स्याद्वेति—'अच्छिच'—
 (२७५७) इत्येव 'उपदेति योश्च' तदन्ताविनाशेति भावः । ततश्च कानिष्यते—
 कानिष्यते इत्यादीति बीध्वम् । प्रत्यस्तुदाहरति—बूते कवेति । ब्रवीति कथां कथित् ;
 ततः कर्तृकर्तृविधिव्यायां—'तूते कथाः स्वयमेव' इति । अवीप्रतेति । चिचिषेधात्—
 'अच्छित्वकि स्याति'योश्च' इत्यच् । 'तूतो यचि' इति यचिरादेशः । यच उमित्ताम् ।
 अत 'उच्चारणेन यच्' प्राक्कारूपविधिवदर्थेनात् कर्मस्थितिवत् त्रुर्बोधमिति—
 नातिशयः । 'हेतुमन्त्रि'—इति प्राक् पठितं वार्तिकं भारद्वाजीनाः प्रकाशकरीष पठन्तीति
 तेषां पाठसुवाच्यं इत्येवेति—'चिचन्त्रि यचि'— इति । अत श्रयि यन्त्यात्मनेपदा-
 कर्मका पथिवाः । कोति च न केवलं हेतुमन्त्र्यान्तरेण याज्ञक्यमपि चिचिद्रु सामान्यम् ।
 अतएव चिचिद्रुदाहरति—पुच्छमुदस्यतीति । 'पुच्छादुदसमे' इति वार्तिकदिक् चिच् ।
 उच्छ्रयिष्यते गीरिति । ननु पुच्छमुदस्यतीत्यत्र पुच्छमेव कर्म ननु गीरिति । तत्पुच्छ-
 कर्तृत्व कर्मकर्तृत्वम् इत्यादिवा चाह—अन्तर्भावितपक्षेतावानिति । तत्राहं हि पुच्छ-

सुदोसयति नाम इत्यर्थः । ततः सन्पुच्छते नाम नोपासक इति कर्तृकथा कथ्यते ।
 ततश्चेत् पुच्छते होरित्यत्र कर्मकर्तृत्वं गौरव्येति सन्निवेशः । सन्पुच्छतेति ।
 पुच्छमुदाहरणित्वर्थः । माग्यवद् । ननु यन्निबन्धोयोरदिकलेन 'यिञ्चि'— इत्यत्र
 चिपहचैव चिञ्जे कृती विशिष्य यद्वचनित्यादृशाह—यन्निबन्धोरिति । 'आधुवाह'
 इति गणसुत्रादित्यर्थः । अन्यति अन्यमिति । यत्रापि द्विवचन इति चयथाह्वयम् ।
 रचयतीत्यर्थः । कर्मकर्तृरिति अन्यते यत्तः स्वयमेवेति, एवं अन्यते मेवता स्वयमेव
 इत्यपि । द्विवचनात्मा (विनापि निघञाकाशौ अन्यते चिञ्चते इत्यर्थः । नैयायि-
 कयोक्तृतिः—'आदिभ्यः श्वा' इति या । 'ई इच्छधीः' (२४८७) इति ईच्छम् ।
 'गनिदिताम्'— (४१५) इति न क्षीपः । विकुर्वते—सैश्वया इति । आत्मनेपदत्वा-
 कर्मकर्तृत्वादीदृशरचनेतदतथाह—वेरित्यादि । विकुर्वते इत्यस्यावेवाह—कर्मकर्तृत्व-
 इति । यन्माधवत् इत्यर्थः । यत्र विपूर्वात् कृञोऽकर्मकर्तृकमुत्पन्न—कर्मकर्तृ-
 विच्छेदमाह—अन्तर्भावितत्वात्वेति । 'यत्र कर्मकर्तृत्वं विना येऽकर्मकास्तौ आत्म-
 नेपदाकर्मकचष्टेन श्रुत्यन्ते कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकर्तृत्वाव्यभिचरितत्वात् ; तेषामन्त-
 र्भावितत्वात्वेन स्रक्कर्तृतां कृत्वा पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वं
 बोध्यम्' इति नागेशः । तेन विकुर्वते सैश्वया इत्यस्य सादिनः सैश्वयान् (चवान्)
 शब्दावयवत्वार्थः । पुनः प्रवेक्ष्यतामिति—सादिनीऽनपेक्ष्य शब्दकरणे इत्यर्थः ।
 विकुर्वते सैश्वया स्वयमेवेति सैश्वयानां कर्मकर्तृत्वम् । व्यकृतिश्च—'स्यसिच्'
 इति धिचि चिञ्चदिष्टि कृती एतन् । पक्षे कृशादृशादिति विञ्क्षीपे व्यकृत इति ।
 श्रवणमप्यवगावयत्तं बोध्यम् ।

२७७२ । कुविरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥२।१।८०॥

दी— । अनयोः कर्मकर्तृरिति न यक् किन्तु श्यन्
 परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुञ्चति—कुञ्चते वा पादः

स्त्रयमेव । कुप्याति पादं देवदत्तः । रज्यति—रज्यते वा वस्त्रम् ।
यगन्विषये तु नास्व प्रवृत्तिः । कोविषोष्ट । रङ्क्षीष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्-प्रकरणम् ।

Easy.—प्राचाम् indicates optional character of क्त्वं and परस्मै.
Hence कुप्यति—कुप्यते वा पादः (स्त्रयमेव) । 'कुप्याति (scratches?)'—
active for कुप् is क्त्वादि । 'रज्यति—' (स्त्रयमेव) । रङ्क्ष् is here द्विवाचि ।
'यगन्विषये'—i. e., the rule does not apply where यङ् is wanting
i. e. in the matter of चाङ्घ्रादुक्तस्य. Thus कोविषोष्ट etc. with
रङ्क्ष् सीयुद् ।

Here ends the chapter on कर्मकर्तृतिङ् ।

नित— । कुविरज्जीविति । कर्मकर्तरीति 'यच्' कर्मकर्तरि' इत्यतः, निति
यमिति च 'न कुङ्कुनमा'— इत्यतोऽनुवर्तते । अतः प्राची यङ्घ्रं विकल्पाद्यम् ।
तदाह—कुप्यति-कुप्यते वा पादः स्त्रयमेवेति शेषः । कुविषादङ् लौघादिकस्य
कर्तृकत्वात्—'कुप्याति पादम्—' । एतेन पादस्य कर्मकर्तृकत्वात् कर्मकर्तृत्व-
मिति दर्शितम् । ननु यङ्घ्रनीयंकारमात्रमेवोभयत्र सिध्यते । ततश्च ध्वनविधिव्यर्थे
इति चेत्, न । सारं विविधादित्यन्वयः भिन्नः । रज्यति—रज्यते वा वस्त्रमिति ।
अत्रापि स्त्रयमेवेति शेषः । रङ्क्ष् भ्रातृरत्नं दैवादिकः । अतः कर्मकर्तृप्रकरणे द्वि-
कारादिभिः प्रायेण स्त्रयमेवेत्युक्तम् । तद्विषयित्वम् । आत्मना करणेनेति वा
वदर्थः । न तु आत्मना कर्तृति मनोरमायास्तुल्यम् । अत्रापि कर्मकर्तृत्व लकारापत्तेः ।
अष्टा चेद्यं सेतिचरेणावित्थनं कैयटयर्थं । यगन्विषयेति—प्रसक्तिपूर्वको हि निषेधः ।
यत्तु—यङ्, प्रसक्तिरिव नास्ति तत्र न निषेधः । कोविषोष्टेत्यादि सीयट्प्रसक्त्यास्तु-
क्तम् । इति यम् ।

इति भिन्नभाविका कर्मकर्तृ तिङ्-प्रकरणम् ।

अथ लकारार्थ-प्रकरणम् (Sequence of Tenses)

२७७३ । अभिज्ञावचने लृट् ॥१॥११२॥

टी— । स्मृतिबोधिनुरूपपदे भूतानद्यतने घातोर्लृट् स्यात् ।
लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण मोकुले वक्ष्यामः । एवं बुध्यसे
चेत्यसे वृथादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृती
इतिसम्भवात् ।

When a word denoting remembrance is used in contiguity, (i.e.,
as उपपद) then a root takes लृट् (and not लङ्) to express a past ac-
tion occurring other than to-day. Thus this rule overrules भूतान-
द्यतन लङ् : 'स्मरसि—' Do you remember, Krishna, that we lived in
the Gokula. Similarly in the cases of application of बुध्यसे, चेत्यसे
(know) etc. For they also may denote remembrance with
reference to the content i.e. the subject then dwelt upon.

सित— । यच्च लकारार्थप्रतिषेधा विवक्षुराह—अभिज्ञेति । अभिज्ञा कृतिः,
वा लृट्चेति बोध्यतेऽनेनेति विपर्ययवाह—कृतिकीर्तनीति । 'स्मृति' (१११२४)
इत्यभिकारः । 'यनद्यतने लङ्' (११२१११) इति वर्तते । यदाह—भूतानद्यतन
इति । उपपद इति सामर्थ्याद्ब्रह्मम् । तच्च सामीप्ये वर्तते । लृट् (लनीपे)

उच्चारितं पदसुपपदम् । तेन चरचार्यकण्ठे समीपे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः ।
 लङोऽपवाद इति—‘चनघटने लङि’ इत्यापवाद इत्यर्थः । अरसीति । अत्र व्याख्यायः
 कर्त्तुः । यत्र लङो वाच्योऽयम् यथा । वक्तुमान इत्यस्य अवसाम इत्यर्थः । एवं बुध्यसे
 इति । अत्र मानं कृद् चित्त्वम् इति नागमः । वक्तुवस्तु पर्यवसानगत्या कृतैरपि
 चोच्चार्यतादृक्तावै इतिरिति भावः । अभिज्ञानस्य बोधने पर्यवसनात् । अतएव
 एते वचनस्य उपास इति ध्वन्यम् ।

२७७४ । न यदि ॥३१॥१११॥

दी— । यद्ययोगी उक्तं न । अभिज्ञानासि कृष्ण यद्वने
 अभुञ्जमहि ।

What has been said above does not hold good if the word यद्
 is ushered into the sentence. Thus ‘अभिज्ञानासि—’ Do you
 recollect Krishna that we held a picnic (or a feast in the
 forest).

मित्र— । न मदीति । ‘यत्’ इत्यस्य तस्य सप्तम्यन्तं चक्रम् । तस्य सर्वनामत्वा-
 भावात् सप्तम्यं किन् न । अर्थस्तु यद्ययोगी सतीति व्याचष्टे—यद्योगी इति । अभि-
 ज्ञानासीति । अरसीत्यर्थः । अत्र कृद् न किन् कर्त्तव्यम् ।

२७७५ । विभाषा साकाङ्क्षे ॥३२॥११४॥

दी— । उक्तविषये कृद् साकाङ्क्षरूपलक्षणभावेन साकाङ्क्ष-
 चेद् धात्वर्थः । अरसि कृष्ण अने यत्कामस्तत्र गाधारयिष्यामः ।
 वासो लक्षणं चारणं लक्षणम् । पक्षे कृद् । यच्चन्द्रयोगीऽपि
 ‘न यदि’ (२७७४) इति बाधित्वा परत्वात्तिकल्पः । ‘परोक्षे
 कृद्’ (२१७१) = चकार । उक्तमपुनरे विस्मयिष्येतिपादिना

पारीक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल किलाप' । बहु जगद् पुरस्तात्
रस्य 'मत्ता किलापम्' । 'अत्यन्तापक्रवे लिङ्गव्यः' (वार्तिक) ।
कलिङ्गे प्यासीः ? नाहं कलिङ्गान् जगाम ।

उद्, in the matter said above, takes place optionally pro-
vided the sense of the root is dependent in the manner of लृप्-
लृप्तभाव or शब्दवाचकभाव i.e. of signalling and of being signali-
sed (लृप्) । Thus 'अरि—' can you remember Krishna we
lived in the forest and tended cows there ? Here living or
residence serves as a signal and tending the cows as a thing
signalled. We can alternatively have लृप् in place of उद् । The
option (of उद् and लृप्) will also have force if even the word नत्
is used, for 'विभावा—' is subsequent to 'न यदि' and therefore
will bar the latter.

सिद् is employed when the fact described is beyond
the purview of perception of the speaker. Hence it
deserves employment in the case of 1st person also—where
पारीक्ष्य non-perception is effected due to delusion or disorder
of intellect. As 'सुप्तोऽहम्—' when asleep I indeed talked non-
sense. 'बहु जगद्—' Being intoxicated I indeed talked much
before him. 'अत्यन्तापक्रवे—' (varttika)—It has to be said that
सिद् is used when total denial is implied. As—did you live in
Kalinga ? No, I did not go to Kalinga. Had it been a
case of simple denial the respondent would have said—'No,
which was a more expected reply here. Kalinga (Orissa)
was however regarded as a totally forbiddenland, cp—

अथवाक्यलिङ्गं तु सौराष्ट्रमगमेषु च ।

सौम्यान्तां विना गता पुनः संस्कारमर्थेति ॥

Thus he not only totally denies his residence therein but also his arrival or presence there.

नित— । विभाषिति । उक्तविषये इति । अभिधानसमये इत्यर्थः । अक्षय्यसम-
भावेनेति । अक्षय्यं परिचाय्ये ज्ञायं वा । अक्षय्यस्य परिचायकं ज्ञापकं इत्यर्थः ।
वासीवचनमिति । अक्षय्यतेऽनेनेति 'करणाभिकरणयोश्च' (३२८७) इति करणे
ल्युट् । अत्र वासद्वारा गोचारणस्य स्वस्यमापत्तादिति भावः । पक्षे अस्ति अक्षय्य-
इत्यर्थः । परत्वादिति—'न यदि' (१२/११३) इत्यपेक्षयेत्यर्थः । चित्तविशेषादिना
पादोच्यम् । चित्तविशेषोऽनस्यत्वात्तदपत्तिरिति । अ च स्वप्नसुरादिभिः सम्पादते ।
अत उदाहरति—सुप्तोऽस्तित्यादि । आदिपदम् । अनस्योऽपत्तिश्चादिर्न सत्य इति
भावेन । अस्ती परमिति परोक्षम् 'प्रतिपक्षमनुभ्योऽप्य' इति शण्डिज्ञान (मन्त्रोक्तिमतेन) ।
परोक्षमैव—पादोच्यं स्थावे अथ भावे वा अथ । अक्षय्यमापन्नमेति । वार्तिकमिदम् ।
अक्षय्यस्य पदयोऽपत्तापः इति अक्षय्यमापन्नम् । अक्षय्यं यथात्सीरिति प्रश्नः । अनपदवा-
चिन्तादनुवचनम् । ग्राह्यमिति उक्तम् इदम् । अक्षय्यज्ञानान्ननुगृहिता इति ।
किं त्वया तद स्तिवमिति प्रश्ने न केवलं अक्षय्यं भवत्यज्ञानमेवमापन्नमिति किन्तु तद्वैतुभूतं
नमनमपीति भवत्यज्ञानमापन्नम् । यदा तु यद्विषयोभित्तोयस्यद्विवक्षितोत्तरं तत्र
तु प्राप्तं वार्तिकस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् ।

२७७६ । अथश्रुतौर्लिङ्गं च ॥१२/११६॥

दी— । अनयोः पदयोर्लिङ्गविषये लङ् स्यात् । चास्तिट् ।
इति हाकरोच्चार वा । अथश्रुतौर्लिङ्गं वा ।

लङ् as also लिट् are employed in the room of चिट् when
ह and अथल (= ever) are pronounced in proximity. Thus इति

इ चकरोत् चकार च—Thus he performed. इ is a meaningless particle [or it denotes emphasis (१) as well].

मिति—। इत्यन्तीति । तच्च शब्दः, तयोऽिति विग्रहः । हेति निरर्थकस्य च । अन्तः शब्दः ।

२७७७ । अथ चासन्नकाले ॥३॥११७॥

दी—। प्रष्टव्यः प्रश्नः । चासन्नकाले पृच्छमानोऽर्थे लिङि षये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत् किम् ? जगाम किम् ? अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ?

By प्रश्न or question we mean that which is to be asked. लङ् and लिट् are used in the room of चिट् when something is interrogated by the period of five years (चासन्नकाल) [See Tika], and not beyond that.

मिति—। अथ इति । प्रष्टव्य इति प्रष्टुं मिष्टं द्रव्यमित्यर्थः । अथ चाह—पृच्छमानोऽर्थे इति । चासन्नकालमत्र परिभाषितं यत्काले ननु प्रवोक्तुप्रयोगकाल-समकाल इत्यर्थः । तथाचोक्तम् 'पञ्चवर्षाभ्यन्तरासन्नकालम्, पञ्चवर्षातीतम् विप्रकृतकालमिति । तेन आसन्नः काल आसन्नकाल इति न विग्रहीतव्यम् । अत्र भर्तृकालदर्शनेन प्रातिपदिकान्तरस्यैव कल्पनौचित्यादिति विभाव्यम् ।

२७७८ । लट् क्ते ॥३॥११८॥

दी—। लिटोऽपवादः । यजतिश्च युधिष्ठिरः ।

यजति च thus is equal to इष्टवान् or performed a sacrifice. भूतकालधीतकः ।

२७७९ । अपरोक्षे च ॥३॥११९॥

दी—। भूतानद्यतने खट् स्यात् सम्योगे । एवं कृ-
यिता व्रवीति ।

मित—। एवं खति—प्राचीदित्यर्थः ।

२७८० । ननी वृष्टप्रतिवचने ॥३२॥१२०॥

दी—। 'अनद्यतने,' 'परोक्षे' इति निवृत्तम् । भूते खट्-
स्यात् । अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः ।

खट् is used to express a past event or action when the
word ननु is ushered in the reply to the question. Thus अकार्षीः
किम्—did you do (that) etc. Here करोमि = अकार्षम् etc.

मित—। ननारिति वृष्टस्य प्रति-वचनमिति विशदः । करोमीत्यस्य कृतवानित्यादि
भूतावकत्वम् । 'विश्वमपि प्रतिवचनम् वचनादिमुपस्थापि प्रतिवचनम्' इति
शेषेऽपि स्थितम् ।

२७८१ । नन्वोर्विभाषा ॥३२॥१२१॥

दी—। नशब्दे नुशब्दे च लङ्गा स्यात् । अकार्षीः किम् ?
न करोमि । नःकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं स्वकार्षम् ।

मित—। नन्वोरिति । वृष्टप्रतिवचने इत्यनुवर्तते । न नु इत्येतयोर्हन्वयोः
समनीद्विवचनं, तदाह—नशब्दे नुशब्दे चेति । अत्रभूते खट्-विकलः । पक्षे वचना-
भागे अकार्षम् भूतककारान्तरम् ।

२७८२ । पुरि लुङ् चाक्षी ॥३२॥१२२॥

दी—। अनद्यतनग्रहणं मण्डूकस्य त्वानुवर्तते । पुराग्रह-
णी भूतानद्यतने विभाषा लुङ् । चाखट् । न तु सम्योगे ।

यदी यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः—अनात्सुः—अवसन्—
जमुर्वा । ‘अस्मै’ किम् ? यजतिस्त्र पुरा ॥ भविष्यतीत्यनुवर्तमाने—

The term ‘अनद्यतन’ occurring in the rule ‘अनद्यतने कङ्’ (३।२।११) is carried on to this rule by the मङ्गुल तन्त्राय or the maxim of ‘a frog’s leap’ used especially by grammarians to expose the passing of words in a rule to another omitting thereby some intervening ones. The word ‘पुरि’ in the rule is the locative singular of the अव्यय word पुरा which drops its ‘प्रा’ in connection with the 7th. case-ending. Thus the rule means—to express an अनद्यतन (not occurring to-day) past tense inconnection with the word पुरा, कङ् and कट् are optionally employed—provided क is wanting (चास्मै) there. Hence alternatively here we shall have कङ् and कट् also. As वसन्ति इह पुरा—etc. The word भविष्यति from ‘भविष्यति गम्यादयः’ (३।३।९) being present (we look forward)—

मित— । पुरीति । ‘अनद्यतने कङ्’ (३।२।११) इत्यतोऽनुवर्तमानम् ‘अनद्यतने’ इति—‘ननी—’ (३।५।१०) ‘नन्योः—’ (३।२।२१) इत्यनयोर्निष्पन्नमपि परवर्तिनि ‘पुरि कङ्—’ (३।२।१२) इत्यत्रानुवर्तते । तदाह—मङ्गुलतन्त्रेति । भिन्नप्रवसाध्यादिति । अनद्यतनकङ् मास्मिति चेत् । न । यदि भूते एव स्मार्तार्हे कङ् यद्वचनमर्थेकं स्यादिति भावः । पुत्रावन्वयोर्गिति—पुरीति पुरेऽव्ययसंज्ञकम् । ‘आतो धातोः—’ (?) इत्याख्ये क्ली । न तु क्ली इति । च + अयो इति चिच्छेदः । पक्षे यथाप्राप्तमिति । कङ् बिद् चेत्यर्थः । तदुदाहरति—अस्मिन् इति ॥ भविष्यतीति—‘भविष्यति गम्यादयः’ (३।३।२) इति । ग्राह्यत्वे । परवर्तिपक्षेऽस्य प्रयोजनमित्यसौपन्यसम्—

२७८३ । यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥३॥४॥

टी— । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ
निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् ? यावद्दास्यते—तावद्
भोक्ष्यते । करचीभूतया पुरा यास्यति ।

These two निपात's or indeclinables indicate certainty. Hence
यावद्भुङ्क्ते = certainly eats. Similarly 'पुरा—' etc. In यावत् &c.
यावत् and तावत् are derived with वृत् (वत् and तत् + वृत्) by
'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे'—and hence the sentence means—The amount
that will be allotted will be eaten. Also when पुरा is the third case-
ending of the base पृच् there will take place लृट् only to express
finiteness and not लृट् ।

मित— । यावत् पुरानिपातयोरिति । यावत् पुरेव्यग्योर्निपातयोर्पि निपात-
यश्च कृत्प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अभिव्यक्तिं सिद्धम् । अनयोर्निपातयोर्भावे भविव्यति
लृट् सादिव्यति । लृट् लृटीरपवादः । यावद् भुङ्क्ते इति निश्चितं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
तदाह—निश्चयं द्योतयत इति । निपातयोः द्योतकत्वादिति भावः । भवितुमेव लृट्-
नयोर्निपातयोः न त्वर्थात्परे । तेन 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वृत्तम्' इति परिभाषायां—
यावतावता यथाप्राप्तं लृटलृटाविव न लृट् । अत आह—'यावदास्यते—' इति ।
एवम् 'यावदाता—' इत्यपि मत्प्राप्त्याह्वयम् । यत्परिमाणं भोक्ष्यते दास्यते
तत्परिमाणमेवानेन संख्यात इत्यर्थः । करचीभूतयेति—पृच् इत्यस्य लृटीयायां पुरा
इति ध्वनते । तद्वदपि लृट् लृटी इति भावः न तु लृट् ।

२७८४ । विभाषा कदाकर्हिः ॥३॥५॥

टी— । भविष्यति लृट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते—
भोक्ष्यते—भोक्ता वा ॥ (कदा, कर्हि i.e. When).

२८८५ । किञ्चिन्ते लिप्सायाम् ॥३॥३॥

टी—। किञ्चिन्तं विभक्त्यान्तम् । भविष्यति खडा स्वात् ।
कं कतरं कतम् वा भोजयसि—भोजयिष्यसि—भोजयितासि
वा । 'लिप्सायाम्' किम् ? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ।

सद् to express futurity optionally is employed in connection with a word derived with i.e. having 'क्तिन्' as its basis—when (by the interrogation) any sense of eagerness is implied. Thus 'कम्, कतरम्—' etc. whom will you entertain ? It has been said in कामिना that by 'किञ्चिन्तम्,' are to be taken three words कः, कतर and कतम् and not कदा कदि etc, whereas others hold—that to keep the साथ [under 'यद्वृत्तादिभ्यम्' (२८७३)] in agreement with this it is proper to include कदा, कदि etc. herein.

मित—। किञ्चिन्ते इति । किन् मन्तेन हतमिति किञ्चिन्तम्, किमा प्रातिपदिकेन निष्प्रमित्यर्थः । तदाह—मितज्ञानं मिति । तत्रापि कतरकतमाशङ्क्य मन्तेन इति ; तेन किमा निष्प्रमित्यामपि कदाकदित्याशङ्क्या न प्रविष्टिः । 'यद्वृत्तादिभ्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या सर्वकिञ्चिद्वृत्तमित्यर्थः इति मन्तेन्दुबेखरे स्पष्टम् ।

२८८६ । लिप्सप्रमानसिद्धौ च ॥३॥३॥

टी—। लिप्सप्रमानेनासादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्य—
मानायां भविष्यति खड् वा स्वात् । योऽन्नं ददाति—दास्यति—
दाता वा स स्वर्गं याति—यास्यति—याता वा ।

सद् in future optionally takes place when by distributing desired or coveted objects such as rice etc. the achievement of heaven and the like is understood. Thus 'योऽन्नम्—' etc.

नित— । विद्यामानेति । पूर्वेष्व चिह्ने सति चर्चिःशब्दमिदमिति अनुयुक्त-
वाच्यति—दीङ्मनित्यादि ।

२७८७ । लोट्यस्यचषे च ॥३॥२॥

दी— । लोट्यः प्रेषादिर्लुच्चाते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति कदा स्यात् । कृषाद्येद् भुङ्क्ते त्वं गाशारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

सद् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रेषादि) is hinted
at. Thus 'कृषाद्येद्' etc. Here भुङ् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another), पक्षे etc—see नितप्रविची— ।

नित— । लोट्येति । लोट्यस्य ल्यबन्तम् तस्मिन् । लोट्यः प्रेषादिरिति "विधिनि-
गन्धभाषीटर्जप्रचमार्चनेपुलोद्" इति तदर्थे लोटिधानादिति भावः । कृषाद्येदिति ।
अत्र भुजिना लोट्यस्यमगोचरार्थं ल्यबन्तम् । अतस्तत्र लट् । कृषाद्ये भोजनकाक्षे
त्वं गाशारयत्वयोत् । पक्षे लुङ् लटौ । कृषाद्येद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाशारयित्वापुत्राशरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोर्ध्वमौहर्त्तिके ॥३॥२॥

दी— । जङ् भुङ्कर्ताद् भव जङ् चोर्ध्वमौहर्त्तिकः । नियातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । जङ् चोर्ध्वमौहर्त्तिके भविष्यति लोट्य-
स्यचषे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्—लटौ वा क्तः । भुङ्कर्तादपरि-
श्रमाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगमता वा
अथ त्वं भन्दोऽप्रीष ।

The term ऊर्ध्वभूतिः etymologically means ऊर्ध्वं सुवर्ताद् भवः (or सुवर्ताद्भूः भवः) i.e having taken place after a short while. The समास here in ऊर्ध्वभूतिः is irregular or abnormal for it has been compounded by 'तद्विनाशोत्तरपदसमाहारि च' (७२८) where the presence of 'दिक्संख्ये' (७२७) and समावाधिकरणेन are inevitable. So समास here seems unavailable, and it is not a संज्ञावचन it seems to have the affix 'जः' after it by 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् जः' (११२८) but डल् is by 'कात्वाड्डल्' as ऊर्ध्व is taken as कान्तवाची here. The इति also of the second member (उत्तरपद) only is irregular, the इति of the first one also being here due by 'यत्तुविकादीनाम्' (११३८) । So Bhattoji says "निपातनात् समासः" etc. Hence the rule means—
 विङ् and लट् are optionally used after a root—which stands as an indicator of the application of लोट् (लोट्प्रत्ययः)—to express futurity subject to occur within a very short while i.e to express a very short future. Thus 'सुवर्तादुपरि—' etc—The professor may be (here) very soon and so read the veda i.e it is better for you to go on with the vedas lest the teacher appears presently.

मिति— । विङ् वेति— । ऊर्ध्वभूतिः इति । ऊर्ध्वं सुवर्तादुपरि 'कात्वाड्डल्' इति डल् । यत्तु 'तद्विनाशोत्तरपद—' (७२८) इत्यनेन समास इत्येति । तत्तु 'दिक्संख्ये' (७२७) तथा 'समावाधिकरणेन' इत्यस्यानुक्तिः यत्तु तथाविध-समावाधिकरणसंज्ञाभावात् समासो दुर्लभः । ऊर्ध्वं इत्यस्य दिक्शब्दत्वेऽपि असंज्ञात्वे च 'जः'—प्रत्ययस्य ('दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् जः'—११२८) नियमात् 'ऊर्ध्वभूतिः' इत्यस्य कादिस्वादावकाशः—निपातनात् समास इति । ऊर्ध्वं सुवर्तादुपरि इत्यस्मिन्निमित्ते निपातने 'तद्विनाशे' इत्यर्थः । उर्ध्वमिति विग्रहाणि अपि यत्तु भूतानामपि एव ; तेषां 'यत्तुविका-धातुमिदं' इत्यः कावः—' इति कर्मत्वम् । यत्तु 'पौर्व्यासः' 'मापर्यासः' इत्यादिभि-

वादिहिरण्यं कथं ज्ञेयमाह—उत्तरपदद्वयं निपातनादिव्यवबोधम् । कर्तुं मोहति के
इति निश्चयम् । अतोऽयमाह—कर्तुं मोहति के भविष्यतीति । लोकार्धचये इति ।
अमाप्तापकात्मनं प्रेषयित्वा वेदाध्ययनस्य लक्ष्यमिति भावः । चित् कटाविति । अकारा-
मद् । मुहतां दुपरीति । मुहतां दुर्ज्जालीने, सद्य इत्यर्थः । वासः इत्युपलब्धत्वात् पक्षे
मुहतावपि भवतः ।

३७८८ । वर्तमानसमीपे वर्तमानवक्षा ॥३१३१३२॥

दी— । समीपमेव समीप्यम् । स्वार्थे णञ् । 'वर्तमाने
लट्' (३१५१) इत्यारम्भ्य 'उषादयो बहुलम्' (३१६८)
इति यावद् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तस्ते तथैव वर्तमानसमीपे
भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अद्यमागच्छामि ।
अद्यमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि—
गमिष्यामि वा ।

वर्तमानसमीप्ये means वर्तमानसमीपे, for समीप्य is derived as
'समीपमेव' by साधेयञ् like वातुर्व्याहिकात् as the बहुवर्णादि class is in-
exhaustive (चाकृतिगणः). Affixes enjoined under rules begin-
ning from 'वर्तमाने लट्' (3. 2. 13) and ending with 'उषादयो
बहुलम्' (3. 3. 1) are understood to take effect only where
those very bases (along with which they are enjoined) exist
and not elsewhere. Take for instance 'मङ्गलानिदो वृत्' (3. 2. 161)
where it follows that वृत् will be added after there three only—
मङ्गल, भावुर, मीदुर ; similarly understand वर्तमाने लट् (i.e., लट् comes
in वर्तमान only) । वर्तमानसमीप्य implies near future or near past
and these two only are in contiguous relation with वर्तमान ।

Thus the rule means :—

The affixes such as लट् (वर्तमाने लट् and so on, upto उचादयी बहुवचम्) and the like not only take place compulsorily in the same manner or under that and that condition which has been expressed in such and such rule—but also optionally in past and future when any of them bear contiguous relation to the present i. e. when the sentence or rather the question begins with a past tense (लुक् etc.), 'लट्' will be optionally replaced by the same लुक् etc. and so in the case of future. Thus 'कदा—' etc. अद्यम् and एव in the instances do not imply this, but they help to bring home the idea that the speaker just there came or just there will start by the actual signs of dust on foot and perspiration all over (in the case of past) and girding up his loins (in the case of future).

मित— । वर्तमानसमीप इति । स्वार्थे णञ् इति । अस्मादेव ह्येति ह्येति श-
अतुर्व्यादेराकृतिगणत्वादेर्व्यर्थः । वर्तमानस्य समीपमिति चतुर्थमाहः । न च
'पुरण्युच—' (७०५) इति निषेधः गङ्गाः । अस्मादेव अण्प्रकारं तस्य अनिश्चय-
दित्यन्वयः विचारः । 'वर्तमानवत्' इत्येवं व्याचष्टे—'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्येति ।
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तमेत 'वर्तमाने लट्' (३।२।१२६) इत्यारभ्य तत्पाठपरि-
समाप्तिपर्यन्तं येन उपाधिना यं च भातुविशेषनानित्यैर्व्यर्थः प्रत्यया लृटादयः चक्र-
विहितता ते प्रत्यया इति श्रेयः तथैव तज्जिह्वान् भातुविशेषे समीपं प्रवर्तते तथा
वर्तमानसमीपे वर्तमानमात्रपूर्वापरकोटिस्थितवोर्मत्तभविष्यतोश्च वा स्याः विश्वस्ये-
नीयता इति भावः । तथाच 'पुण्यजोः शानम्' (३।२।१२८) इति विहितः शानम्
साध्यामेव भवति न तु भाविकारम् । अथ भुवि भविष्यतीति चार्थाश्चक्षम् । तथैव
वर्तमानसमीपस्यत्वात् । अथवागङ्गातीत्यादि प्रत्यये 'कदा आगतोऽसी'त्यस्य

भूतकालिकत्वादुत्तरवाक्ये लट्छटोर्भिन्नत्वात् । एतदुत्तरस्य प्रत्ययादस्य भविष्यत्-
 कालिकत्वादुत्तरवाक्ये लट्छटोर्भिन्नत्वात् । पूर्ववाक्येऽयमिति भूतकालयोश्चनस्य तथा
 उत्तरवाक्ये एष इति भविष्यत्कालयोश्चनस्य । तेन पूर्वस्य भावभवाविनाभूतं भूवि-
 भूतचित्तत्वप्रसिद्धत्वादिकप्रतिपादनं लट्छटोत्तरस्य तु भवनाविनाभूतं कटिप्रसिद्धादिक-
 निमित्तम् । सेमीप्ये—किम् ? चक्षान्धासादे पूर्वस्मिन् भासे पाठश्चान् । अतः लट्
 न । 'वर्तमानसामीप्ये—' इत्येतत् सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यतम् । यज्ञासमीप्ये
 यज्ञालारोपादिव वर्तमानारोपसम्भवादित्याकारे लट् इति हिम् ।

२७५० । आशंसया भूतवच्च ॥३॥१३२॥

दी— । वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते । भविष्यति
 काले भूतवच्चर्तमानवच्च प्रत्यया वास्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीद्
 —वर्षति—वर्षिष्यति वा धान्यमवापस—वपामी—वपस्यामी
 वा । 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' । तेन लङ्छिटौ न ।

The expression 'वर्तमानवच्च' only comes down and not
 'वर्तमानसामीप्ये' also from the previous rule. Thus—in the room
 of future tense affixes are optionally used as in the past
 and in the present tense to indicate expectation. ईदृ
 means the cloud here. Construe as—देवश्चेदवर्षीत् (had rain
 fallen) धान्यमवापस (वद्—(to sow) + लुङ् न), (we would have
 sown paddy), देवश्चेदवर्षति (if rains falls etc.) धान्यम्, वपामि; and
 so on. When a general or common thing is sought to be
 transferred there is no question of transference of the particular
 section of the same. Thus कृच् which is 'वनयन्' सूत् and चिट्
 which is 'परोच' सूत् are not included here.

नित—। आशङ्कामिति । अप्राप्तप्राप्तीच्छा आशङ्का । तस्याः 'वर्तमानसमीपे
एव भवेदिति निश्चयाशङ्कया आह—'वर्तमानसमीपे' इति ज्ञातवर्त्तते । एते
अप्राप्तं भविष्यति प्रयोगः । प्रत्यया वा कुरिति—'वर्तमानसमीपे' इत्यनुवर्त्तते इति
आह । ईदृशेति । ईदृशेह आशङ्कित—आशङ्कितं आशङ्क्य (लृट्) । अप्राप्त
वस्तुतः इत्यन्वयः । इतिवदप्यशङ्कितमपि आशङ्क्याविषयत्वादनुवर्त्तते इति लकारः ।
सामान्यातिदेशे इति—अथ कृतातिदेशस्य विषयत्वादन्यत्नमपरीच्यभूतयोर्भूतविषयो
प्रसक्तो नास्तीत्यर्थः । तदाह—लृट्पिटी नेति । एवं लृट्पिनेति उपरिहृत्य
स्यत्तम् ।

२७८१ । चिप्रवचने लृट् ॥३३॥३३॥

दी—। चिप्रवर्थाय उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् ।
इतिवत् चिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति—शीघ्रं वपुस्सामः ।
नेति वक्तव्ये लृट्प्रवचनं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । यः
शीघ्रं वपुस्सामः ।

If the term चिप्र (soon) or its synonyms are employed in
contiguity or proximity (= as उपपद), लृट् is used in the previous
subject i. e. in the matter of expectation (आशङ्का) । 'इतिवत्—
we shall sow soon lest the rain may cease. The appointment
or taking of 'लृट्' instead of 'न' in the rule suggests the
application of this in place of लृट् also.

नित—। चिप्रवचने इति । अथ वचनवचनं पर्यावर्त्तितं, लृट्प्रवचने यथावमिति
न अत आह—चिप्रवर्थाय इति । पूर्वविषये इति—आशङ्कामित्यर्थः । नेति वक्तव्ये
लृट्प्रवचनमिति—अथ लृट् इत्यर्थः । न इति—नकारमनुज्ञा 'लृट्' इति लृट्प्रवचनम्
'लृट्' अपि विषये लृट्प्रवचनपाठः प्रवर्त्तते ; अनन्तरत्वद्योतनार्थमिदम् ।

१७८२ । आशंसावचने लिङ् ॥३॥१३४॥

दी— । आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे अप्थोयीय । आशंसे क्षिपमप्योयीय ।

If a term expressing expectation is used in proximity i.e. as उपपद, लिङ् only and not कृङ् also is employed to express futurity, 'गुरुश्चेत्—' etc. I expect to read i.e. it is expected that I should read if the preceptor happens to come (उपेयात्) :

मिति— । आशंसावचने इति । न तु भूतवदिति—उपसङ्गश्चमिदम् वर्तमानवदपि न । तेनेने भूतवत्पतमानवत्प्रत्ययवीर्यवादः । गुरुश्चेदिति—'आशंसे अप्थोयीय' इति द्वितीयं वाक्यम् । आशंसे क्षिपमिति—गुरुश्चेदित्युच्यम्

२७८३ । नागद्यतनवत् क्रियाप्रवन्धसामीप्ययोः ॥३॥१३५॥

दी— । क्रियायाः सातत्वे सामीप्ये च गम्ये लङ् लुटी न । यावज्जीवमन्नमदाहास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पीर्णमास्यतिक्लान्ता तस्यामम्नीमाधितः सोमेनायत । येयममावस्याऽऽगामिनी तस्यामम्नीमाधास्यते । सोमिन यज्यते ।

In the matter of continuity (सातत्वं) and contiguity (सामीप्यं) of action, (अन्नदातृ) लङ् and (अन्नदातृ) लुट् are not used. अदात्—कृङ्, sing. 3rd. per. of दा । सामीप्यं here means want of interposition of some other word of the same sort. Thus 'येयम्—' etc. He performed oblation to fire (अग्निधानं) on the past or the said occasion ; सोमिन यज्यते—(he) performed the said

sacrificial rite with the Soma juice on—as before. दीयम् अमावस्या चागमिनो—Futurity is expressed here of the same rite. Thus here between the two the New moon and the Full moon, there being no intermediate date (तिथि) on which similar rites may be performed—this is a case of सनीप्य ।

सित— । मेति । म + चनद्यतवेतिच्च्दः । प्रत्ययः प्रसिद्धः कश्चित् । तदाह—
क्रियायाः सातली सनीप्येति । क्रियाया इत्येव । 'इत्थान्ते यूष्माकः—' इति आयात् ।
चक् सुटौ मेति । तयोरेवान्यतमत्वात् । अदादितिसुट् । सानीप्य' निर्वक्ति—
सानीप्य' तुल्यत्वातीयेनान्यवचनमिति । यौष्माक्यमावस्यासहस्रतिथ्यनन्तरमध्यपतितत्वा-
भाव इत्यर्थः । अतएवोदाहरति यौष्माक्यान्मावस्यायाह । सीमेनेति । येयं यौष्माक्य-
त्वमापूरायम् । एवमन्वयः ।

२६८४ । भविष्यति मर्यादावचनेऽवरक्षिन् ॥३॥१२६॥

दी— । भविष्यति काले मर्यादोक्तौ अवरक्षित् प्रविभागेऽ-
नद्यतनवनून । योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्राप्तस्य वदवरं
कौशाम्बरास्तत्र सत्तून् पास्यामः ।

A tense or लकार of the चनद्यतन class i.e. सुट् is not employed to express futurity when the action (employed) is supposed to take place in the first part (चवर) of the way leading to that (town etc.) which has been said or intended as the termination (of the journey etc.). 'योऽयमध्वा—' We shall take the barley-flour on the first part of Kaushambi falling in the middle of the way which is to be travelled by us and which runs up to Pataliputra.

नित— । भविष्यतीति । नान्यतनवदिति वक्तॄन्, न तु निपात्रवन्—समीप्यो-
 रिष्यपि । तदाह—भविष्यति कासी इत्यादिना । मर्यादायेन उच्यते इति मर्यादापचनम् ।
 उदाहरणे—पाटलिपुत्रं मर्यादापचनम् । तद्वधिवत्ताद यात्रायाः । तदाह—
 चापाटलिपुत्रादिति । तस्य यद्वरमिति । तस्य मध्यवर्तिन्याः सीमायो-
 नाम नगर्याः यद्वरं पूर्वदेशप्रतिभाताः तादृशीऽवरमिति इत्यर्थः । भविष्यति किम् ?
 योऽयमन्व । इतिज्ञानः—इत्यादिपक्षेऽपि सकृन् आदिषाम् इत्येव । एवं मर्यादावरत्वसी-
 रमविऽपुत्रं न प्रवर्तते ।

२७८५ । काष्ठविभागे चानहोरात्राणाम् ॥१३॥१३॥७॥

वी— । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे
 प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर
 आगामी तस्य यद्वरमाद्यष्टाश्वत्थं युक्ता अध्येष्यामहे ।
 अनहोरात्राणां किम् ? योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः
 पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतामहे ।

This rule is to forbid अनद्यतनवत् (as before in the previous rule) in connection with the division of day and night. These two rules (this and the former 'भविष्यति—') have been enunciated separately with a view to facilitate exposition of the later sūtra 'परञ्चिन्—' (3.3.138). 'योऽयम्—' etc we shall read together on the first part of Agrahayani falling in the (middle of the) year to come. 'योऽयं मासः—' etc. Here अध्येष्यामहे (इदं अनद्यतन future) has been used because पञ्चदशरात्र does consist days (चरः) । पञ्चदशरात्र is formed by समासान्न चच् by योगविभागं of चच् from the rule 'चच्, इत्यन्वपूर्वात्—' (943) in case it is

taken to be a बहुव्रीहि—पञ्चदशरात्रो यस्य पञ्चस्य—or चच् by 'चङः सर्वेक-
देशः' (767) in case it be समाहारविभक्तिः—The varitika संख्यापूर्वं रातं
लौकिकम् not having applied here.

निरुद्धः—ः कालविभाग इति । पूर्वसूत्रे देयविभागः पञ्चः अतः तु कालविभागः—
सप्तविंशतिमाह—अष्टोरात्रसप्तविंशति इति । न तु चङःसप्तविंशति रात्रिसप्तविंशति
यः । प्रतिषेधार्थमिति—अन्यतः—प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । सुतद्वयकारणप्रयोजनमाह—
योगविभाग इति । न 'परस्मिन्—' (१७८६) इत्युपरभूतार्थः । अध्येताक्षणे इति ।
अत्राहर्भावाद्यच्छब्दं क्लृप्तमन्यतमभविष्यत्तु इव । पञ्चदशरात्र इत्यत्र 'क्षिप्रमभिव्यक्तं'
लौकिकमन्यतमभविष्यत् इति भाष्यवचनात् (?) 'संख्यापूर्वं रातं लौकिकम्' इति वार्तिकं
न प्रवर्तते । (तेनात्र पञ्चदशरात्रां रात्रीणां समाहारः इति विष्णुपत्रे 'चङः सर्वेक—'
(७००) इति समासात्सीष् । पञ्चदश रात्रयो यस्य पञ्चस्य इति बहुव्रीहियुक्तं तु
'चच् पत्यन्वपूर्वात्—' इत्यच् (योगविभाजनात्) ।

२७६६ । परस्मिन् विभाषा १३।३।१३८॥

दी—ः अवसरस्मिन् पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्त-
विभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमा-
द्यज्ञायन्त्यास्तत्राध्येत्याभेदः । अध्येताक्षणे । 'क्षिप्रमभिव्यक्तं'
लुब्धं क्रियातिपत्तौ' (२२२८) भविष्यतोत्वेव । सुतद्वयदे-
भविष्यत्तदा सुभिन्नमभविष्यत् ।

The word पर had no chance or scope in the injunction
expressed in the last previous rule. Here, However, it is
placed in the room of चङ् and is allowed to have an optional
share of the said injunction. Thus it is a case of अप्राप्तविभाषा ।
This is the result of its being a separate rule.

नित—। परस्मिन्निति । अप्राप्तविभाषेति । आत्मप्रतिभागेऽवरधिन् यो
विधिर्निहितस्तस्य तादृशविधये परस्मिन्नप्राप्तिरासीत् । सा तत्र विभाष्यत इत्यप्राप्त-
विभाषात्वम् । देशप्रविनाशविधिसु ताव विभाष्यते इति योगविभागफलस्य दृष्टम्बम् ।

[The rule लिङ् निमित्ते etc is explained before].

[Here Kasika says "हेतुहेतुमतीर्णं इत्येवमादिकं लिङ्गो निमित्तं तत्र
लिङ् निमित्ते भविष्यतिकाले लृप्प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्
हेतुव्याप्त्यन्तं नमनिर्वाहति क्रियायाः क्रियातिपत्तिः"] ।

२७८७ । भूते च ॥३॥१४०॥

दी—। पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

नित—। भूतेवेति । अधिकारीत्यम् । पूर्वसूत्रमिति—'लिङ्निमित्ते लृङ्
क्रियातिपत्तौ' (३॥३॥१२८) इतीत्यर्थः । ततश्च 'लिङ्निमित्ते लृङ् स्याद् भूते
भविष्यति च क्रियायाः अनिपत्तौ' इत्यर्थः ।

२७८८ । उताप्योः ॥३॥१४१॥

दी—। 'वा' 'आ', 'उताप्योः—' (२८०७) इतिहेतुः ।
'उताप्योः' इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते ।
पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ।

नित—। उताप्योरिति । वा + आ + उताप्योः (उतञ्चपिच तयोः)
इतिहेतुः । इदमप्यधिकारपूर्वं तदाह—लृङ् वेत्यधिक्रियते । अन्वयं पूर्वोक्ताधिकारी
निमित्तम् । आदिपञ्च आह—पूर्वसूत्रमिति ।

२७८८ । गर्हायां लट्पिजात्योः ॥३॥२१४२॥

दी— । आभ्यां योमि लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् ।
लुडादीन् परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु
गधिकामाधत्से—गर्हितमेतत् ।

कट् in connection with these two i. e. अपि and जातु is used
in the places of all the three tenses to express hatred. Do
you divorce your wife ? Can you ever (जातु) cause conception
of i. e. copulate a barlot. Both of these are immoral. [कट् is
not possible here for there is no अनुदीनहास] ।

नित— । गर्हायामिति । आभ्यामिति । अपिनातुभ्यामित्यर्थः । कालत्रये
इति । लट् इति नातुवर्तते । भविष्यतीति च निवृत्तम् । तेनाम क्रियासामान्यं
कट् विहितः । ततश्च अत्याचीकृत्यामीत्यादि मृतभविष्यद्—विषये लङ्किति
प्रक्षितम् । परत्वादिति । अनवमानकाम्येनपि बोध्यम् । गर्हितमेतदिति । उभय-
मपि कर्मत्वार्थः । (आधत्से इति गर्भमाधत्सेत्यर्थः) ।

२८०० । विभाषा कथमि लिङ् च ॥३॥२१४३॥

दी— । गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाकट् । कथं
धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । एते कालत्रये लकाराः । अत्र
भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा । कथं नाम तत्रभवान्
धर्ममत्यच्छत् अत्याचीकृष्ट ।

When कथम् is an उपपद, लिङ् and लट् are optionally used
to express all the three tenses provided hatred or censure
is meant. Thus in the alternative cases we have all the

other लकार in the matter of the three लृट् । In the भविष्यत्काल however लृट् is नियत and in भूत optional. 'कथं' 'नाम—' etc How is it that your honour (तत्त भवान्) should give up practice of piety ?

नित—। विभावति । पक्षे कालत्रये लकारा इति । नियतं लृङिति ।
 लिङ्निमित्ते लृट् क्रियातिपत्तौ—इत्यनेन नियतविधानादित्यर्थः । भूते षेति ।
 'योताम्बो'रित्यत्रोक्ताधिकारादित्यर्थः । तदभवान् यदीतायेवभाव्य भवान् इत्यर्थः ।
 अन्वयदिति । तज्जेदित्यर्थः । अतएवान्न क्रियातिपत्तिः ।

२८०१ । किंहुत्से लिङ् लटौ ॥३।३।१४५॥

दी—। गर्हायामित्येव । विभाषा तु नामुवर्तते । कः—
 कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा ; लृट्
 प्राप्स्यत् ।

नित—। किंहुत्से इति । 'किंहुत्से' इत्यस्यार्थः 'किंहुत्से लिङायाम्' (२७८५)
 इत्यनेन । लृट् प्राप्स्यदिति—क्रियातिपत्तौ अन्वयमायां प्रविष्यति लृट् नियतम् भूते
 वैत्यर्थः ।

२८०२ । अनवक्लृप्तमर्षयोरकिंहुत्सेऽपि ॥३।३।१४५॥

दी—। गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना ।
 अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं
 निन्देत्—निन्दिष्यति वा । कः—कतरः—कतमो वा हरिं
 निन्देत्—निन्दिष्यति वा । लृट् प्राप्स्यत् ।

लिङ् and लृट् are used to express भूत, भविष्यत् and वर्तमान in connection with किंहुत् (explained before) and अकिंहुत् words as

well, when want of recommendation (अनवहृत्ति) and tolerance implied. As 'न सन्भावयामीति'—I do not either certify or put up with the fact that you should or will despise Hari. लृक् प्राग्भवत् i.e. it is obligatory in future and optional in past.—(भूत)।

नित—। अनवहृत्तमनर्षयोरिति । किंकिञ्चिद्विज्ञेऽप्यनयोः काश्चनचैऽपि लिङ्छटौ स इत्यर्थः । न सन्भावयामीति—नानुमत्ये इत्यर्थः । नमर्षये इति सन्निवेत्यर्थः । अत्र लिङ्छटौवैधायकस्थितान्वय इति न भवितव्यम् इत्याह—निन्देत्—निन्दयति वेति । अस्याप्तवत्त अनर्षयश्च पुत्रे पूर्वनिपाताभावादिवं स्वभित्ति इति । लृक् प्राग्भवति । भविष्यति नित्यं, भूते वेत्यर्थः ।

२८०२ । किंकिलास्यर्थेषु लृट् ॥३॥१४६॥

दी—। अनवहृत्त्यनर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (२८०६) इति (१ सूत्र) यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः प्रोधद्योतक उपपदम् । अस्यार्था अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न यद्ध्ये न मर्षये वा किंकिल त्वं गूढान्नं भोक्षसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूक्ष्मे गमिष्यसि । अत्र लृट् न ।

The expression किंकिल taken together implies anger and passes for an उपपद here. Here लिङ् is not to be used. न यद्ध्ये न मर्षये वा—'i.e. I can indeed neither put faith in nor put up with the fact that you will take rice boiled by a शूद्र or one of the serving caste i.e., I am dead against it. 'अस्ति भवति—' There exists, remains or occurs the case that you cohabit the wife of a shudra. Here the use of लृट् is nil; for there is no अनुवर्तमानत्व ।

नित—। किंकिलेति । अत्र लिङ् नैवाह—लिङ् उपवाद इति । न यद्ध्ये इति । न सन्भावयामीत्यर्थः । त्वं गूढान्नं भोक्षसे इति यत् तत्र सन्भावयामीत्याद्यन्वयः ।

शक्ति भवतीति । तत्पक्षे यदीमस्यनष्टीत्यर्थः । अतः लङ् नेति—लिङ्विभक्त्यावेद
लिङ्निमित्तत्वामादादिति भावः ।

२८०४ । आतुयदोर्लिङ् ॥३॥३॥४७॥

दी— । 'यदायदोरुपसंस्थानम्' (कार्लिक) । लुटोऽपवादः । आतु—यद्—यदा—यदि वा तादृशो हरिं निन्दे-
न्नावकल्पयामि—न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् ।

अनवज्ञप्ति and एतत्त्वं being signified लिङ् is used with a आतु when
आतु and यद् (यदा) appear as उपपद ।

मित— । आतुयदोरिति । आतु च यद् च तयोरितिविग्रहः । लुटोऽपवाद
इति स्पष्टम् । अनवज्ञप्त्यनवर्णयोरिति वर्तते इति पूर्वतन्त्रे ज्ञातम् । तदाह—
नावकल्पयामि नमर्षयामीति । सम्भावयामीत्यादि प्राग्वदर्थः । आतु यदिति । आतु
हरिं तादृशो निन्देदित्यर्थे नावकल्पयामीत्याद्यन्वयः । एवं यद्वरिं तादृशो निन्देदित्यादी ।
लङ् प्राग्वदिति—अविद्यति नित्यं भूति वेत्यर्थः ।

२८०५ । यच्च—यत्प्रयोः ॥३॥३॥४८॥

दी— । यच्च यत्प्र वा त्वमेवं कुर्याः न यद्ध्ये न मर्षयामि ।

मित— । यच्चेति । 'यय' च 'यत्' चेति दन्त्यप्रयोः । यच्चेति सङ्गति यत्
यच्चे चोपपदोऽनवज्ञप्त्यनवर्णयोरिति सूत्रार्थः । यच्च यत्प्र चेति । यच्च त्वमेवं कुर्याः
(that you have done so) तद्वत् न यद्ध्ये इत्याद्यन्वयः । अवापि क्रियामि—
पत्नी यथावत् लङ् भवति ।

२८०६ । गर्हायां च ॥३॥३॥४९॥

दी— । अनवज्ञप्त्यनवर्णयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्प्रयो-
यमि गर्हायां लिङ्गेव स्थात् । यच्चयत्प्र वा त्वं गृहं याजसे ।
अवापि तत् ।

Eng.—Easy.—[That you cause a Sudra to hold a sacrifice—is unbecoming].

मित—। बर्हयो वेति ; बर्हयाह—यच्च वल्लयोरिति । क्रियातिपत्ती लङ् न प्राप्यत् ।

२८०७ । चित्तीकरणे च ॥२॥१५०॥

दी—। यच्च यत्नं चालं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ।

मित—। चित्तीकरणे इति । वैचित्र्यावहे आश्चर्योत्तमे इत्यर्थः । अद्यापि क्रियातिपत्ती यथायथं लङ् प्राप्यत् ।

२८०८ । शेषे लुङ्यदौ ॥२॥१५१॥

दी—। यच्च यत्नाभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्तीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्यो नाम कृष्णं द्रव्यमिति । 'अयदी' किम् ? आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत ।

लृट् takes place after a root, when every उपपद except वञ्च and वञ्च exists and an idea of surprise is implied. Thus strange it is that a blind man will see Krishna. मूकः = adumb.

मित—। वेदे इति । शेषपदार्थमाह—यच्च यत्नाभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे । अथ चित्तीकरणेनान्वयात् (हेतुहेतुमन्त्राभावात्) लङ् न भवति ।

२८०९ । उताप्योः समर्थयोर्लृट् ॥२॥१५२॥

दी—। अदिमित्यर्थेऽनयोस्तुष्यार्थता । उत अपि वा हन्यादृषं हरिः । 'समर्थयोः' किम् ? उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति हारम् । प्रञ्चः प्रच्छादनं वा गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्ती भूतेऽपि नित्यो लृङ् ।

किङ् is used when the उपपद—उत and अपि bear the similar significance (चर्च) i.e. are in the sense of वाङ्म् i.e. yes—They being of similar meaning in the sense of वाङ्म् । Thus 'उत अपि वा—' Hari is indeed able ■ remove sin. 'उत दधः—' Will the stick fall? 'अपि वाशति—' will he shut the door, or—He will shut the door. Henceforth कङ् is considered to be निज even in the past tense also, where the action is unsettled and there is किङ् निमित्त ।

नित्—। उताप्योविति । समर्थयोऽुताप्योऽपपदयोः कालवनेऽपि वातोर्विङ् श्वादिष्वर्थः । तथा च काशिका "उर्ध्वलकाराकान्प्रवादः" । वाङ्मिति लौकतित्थनम् । तथा च उतापि इत्यनयोर्न प्रत्ययकृतं किन्तु वाङ्मार्थकत्वमेव । यमो चर्चोऽप्योऽप्येति विग्रहः । अकन्धादिनाम् पररूपम् । उत दध इति । प्रत्येऽप्यम् । अपि वाशतीति । इन्द्रिय—पाठे प्रच्छादनार्थकं प्रक्षेपानावे तु प्रत्ययकत्वम् । इतर प्रवृत्तीति । तथाच 'योवाप्यो'रिति वाङ्मार्थकमिति निवृत्तमिति सूते नमिष्यति चोक्तविषये निज्यो लुकिटि फलितम् ।

२८१० । कामप्रवेदनेऽकचित्ति ॥३॥१५३॥

द्वौ—। स्वाभिप्रायादिष्कारणे गम्यमाने लिङ्स्याच्च तु कचित्ति । कामो मे भुञ्जीत भवान् 'अकचित्ति' इति किम् । कश्चिज्जीवति ।

किङ् is used after a root when giving expression to one's own desire is implied—but not if the term कश्चिन् is present, कामो मे That is, I wish that you should eat. 'कश्चिन्—' etc.—Does (he) draw breath ?

नित्—। कामप्रवेदने इति । प्रत्ययनाह—सामीति—कश्चिन्प्रवृत्तम्—निमित्तः । कामो मे—इच्छानीत्यर्थः । कश्चिज्जीवतीति—असौ इति कृतम् । प्रत्येऽप्यम् । एवम् 'निवाञ्जि वसीञ्'—अवाञ्जि कश्चिन् (२८—५१८) इत्यादि ।

२८११ । सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे । ३।३।१५४।

दो—। अलमर्थोऽल मौढिः । सम्भावनमित्यन्वमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्मात्तच्चेत् सम्भावनमलमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्ध्यात् । 'सिद्धाप्रयोगे' किम् ? अलं कृणो इन्दिनं हनिष्यति ।

Here the word अलम् conveys the sense of मौढि or competency (fitness). The locative 'सम्भावने' is to be changed into प्रथमा and the प्रथमात्त word अलम् into सप्तमी । Mark that अलम् being an अव्यय there is no inflectional change in it, लिङ् is used in the sense of सम्भावन—extraordinary estimation or hyperbolic conjecture provided the said सम्भावन is made without the application of a word the sense whereof is established, such as अलम् (which connotes competency—योग्यता) । Thus 'अपि गिरिम्—' (I have a strong confidence that) he may pierce even a rock with the head. अलम् कृण्वः—Krishna indeed (without doubt) etc.

नितः सम्भावनेऽलमिति । मौढिः प्रवृत्तिः । प्रथमया सप्तम्या चेति—तत्तच्च सम्भावने इत्यत्र सम्भावनमिति विपरिणामः । अलमित्यत्र अव्ययत्वात् कश्चिदभिहित-
व्ययमेव उपलभ्यते । तच्चेत् सम्भावनमिति—विधीयत इति शेषः । सिद्धाप्रयोगे
सति । सिद्धस्य अप्रयोगे प्रयोगे अक्षिप्तमात्रे इत्यर्थः । 'यत्र तत्प्रयोगं विनापि
तदर्थो गम्येत' इत्यर्थः । अतएव मनोरमाया 'अलमिति सम्भावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्'
इति सूत्रम् । सम्भावनं तावदुत्कटकोटिकं शान्तसुप्तेष्वपि सजातोद्यम् ; क्रियासु
योग्यताचारवधानम् । अलंशब्दस्य न तथा । सम्भाव्यस्य पर्याप्तव्ययनलीलात्
अधुपगमात् तस्य लिङ्स्य तथाविधेऽर्थे कृत्स्न प्रतिष्ठितस्य वा अलंशब्दाप्रयोगः

प्रयोगविरुद्धेदित्याहुतम् । अपि विरिम् इति—यत्र चतुर्विधासातिव्यक्तमोक्षस्य-
मत्तयत्तविशेषयोक्तं फलम् । क्रियातिपत्तौ कृते च भविष्यति नित्यं छद् भवति ।

२८१२ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥३॥१५५ ॥

दी— । पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेऽर्थे धातानुपपदे
‘उक्तं’ इयं लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते
वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्षते वा भवान् । ‘अयदि’
‘किम् ? सम्भावयामि यद् भुञ्जीयास्त्वम् ।

Easy. ‘सम्भावयामि—’ etc—I believe or I am sure you should
or will (or are able to) eat (that amount). ‘सम्भावयामि यद्—’
etc—I am sure you are able to eat. Here लिङ् only and
not छद् also is used.

नित्य— । विभाषा धाताविति । सम्भावनसुच्यतेऽनेनेति सम्भावनवचनम् ।
तदाह—सम्भावनेऽर्थे धाताविति । नित्येप्राप्ते वचनमिति—विभाषावचनमित्यर्थः ।
नन्व विभाषा यच्छब्दभावे एवेति हर्म्यति—सम्भावयामीत्यादिना । पक्षे छद् ।
सम्भावयामीति—प्रायेच यत्तौ भोक्तुमित्याहुतवर्तनीत्यर्थः ।

२८१३ । हेतुहेतुमतीर्लिङ् ॥३॥१५६ ॥

दी— । वा स्यात् । कृष्णं नमेचेत् सुखं यायात् । कृष्णं
नस्यति चेत् सुखं यास्यति । ‘भविष्यत्वेवेष्टते’ (वार्तिक) ।
नेष्ट । हन्तीति पलायते ।

लिङ् (in lieu of छद्) is optionally used after a root in the
sense of हेतु (cause) and हेतुमत् (effect). Thus कृष्णं नमेष्ट
नस्यति (implies हेतु) सुखं यायात् (effect), etc. ‘It has to be said

that the case of लिङ् is intended in लृट् only (varṭika). इतीति—
i.e. in fear of being killed then and there.

मित—। हेतुहेतुमत्तोरिति । पूर्वसूत्राद् विभाषेति वर्तते । तदाह—वा ह्यादिति ।
'अतः कृण्व' नमिषेदिति हेतौ (कारणे) लिङ् । सुखं यावादिति तु हेतुमति क्ली इति
यावदिति बोध्यम् । कृण्वममन्त्र सुखफलकत्वात् । भविष्यत्येवेति—वार्तिकमिदम्—एतच्च
लिङ्गित्यनुवर्तमानेऽपि पुनरत लिङ् सदृशमन्त्राद्यन्वयमिष्याहः । अत एवकारिण
तकारान्तरव्यवच्छेदः । तथा च काशिका 'सर्वलकारानामपवादः' । तेन वर्तमावे
त्येवाह—इतीति । इति शब्दात्तु हेतुयोक्तम् । 'इति हेतुपक्षेण प्रकाशदिभ्यश्च' इति
इत्यमरः । पञ्चायने फलम् (हेतुमत्) ।

२८१४ । इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ ॥३॥१५७॥

दी—। इच्छामि भुञ्जीत—भुङ्क्तां वा भवान् । एवं
कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । 'कामप्रवेदने इति
वक्तव्यम्' (वार्तिक) । मेह । इच्छन् करोति ।

कामप्रवेदन—means to express one's wish (regarding others).

मित—। इच्छार्थेवेति । इच्छार्थेषु धातुपदेषु धातोर्विञ्जोटी मयतः ।
कामप्रवेदनञ्च परं इति-इच्छापकटनायकत्वात् इच्छार्थो निश्चयः ।

२८१५ । लिङ् च ॥३॥१५८॥

दी—। समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ।

लिङ् is used after roots conveying the sense of wish and
having the same nominative (in both the cases). Thus 'भुञ्जीत—'
etc.—He wishes that he might eat.

मित—। लिङ् चेति । 'समानकर्तृकेषु भुञ्जन्' (१॥३॥१५८) इति सूत्रमव

वर्तते । पूर्वसूत्रादिच्छायेषु इति च । तदाह—समानकर्तृकमिति । अथ सुकीदृशेनैव
भोजुरिच्छा भवति । परत्र च उ एव कर्ता ।

२८१६ । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥३॥१६०॥

दी— । लिङ् स्वात् पचो लोट् । इच्छेत् । इच्छति ।
कामयेत् । कामयते । 'विधिनिसम्बन्ध—(२२०८) इति
लिङ् । विधौ—यजेत । निमग्नये—इह भुञ्जीत भवान् ।
ग्रामग्नये—इहासीत । अघोष्टे—पुत्रसम्प्रापयेद्भवान् । संप्रत्ये—
किं भो वेदमघौयीत वत तर्कम् । प्रार्थने—भो भोजनं
कुर्यात् । एवं लोट् ।

लिङ् and alternatively लृट् takes place after roots signifying
intention to express present time. Thus इच्छेत्—इच्छति etc.
'विधिनिसम्बन्ध—' etc explained.

नित— । इच्छार्थेभ्य इति । लिङ् इति वर्तते । तदाह—इच्छार्थेभ्यः साधुम् ।
लिङ् स्वादित्यादि । कामयते इत्यन्तमुदाहरणम् । 'विधिनिसम्बन्ध—' प्राग्व्याख्यात-
मुदाहरणम् इति ।

२८१७ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु क्त्वाच्च ॥३॥१६१॥

दी— । लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा ।
भवता यच्छयम् । भवान् यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं
प्राप्तकालार्थम् ।

क्त्वा affixes and लोट् also are employed after a root to express
intunction or duty (प्रैष), request (अतिसर्ग), and proper or
appointed time (प्राप्तकाल). Here the application of चकार in

the rule is to carry the term 'खीद्' for 'प्रातःकाल' (गुरुणा सोतम्बन्धः । गुरुणा सोतम्) or it would have ह्रस्व affixes only and not खीद् ।

नित—। प्रैषति । ह्यर्थेति चकारवचनफलमाह—लोट् चेति । भवतेति—
मेव । भवति—प्रतिस्पर्धः । प्रत्यक्षाकार्यमिति—अथवा ह्यथा । एवमुच्यते
भावः । अत्रोदाहरणम्—गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत, भुङ्क्तान् वेति ।
प्रैषातिस्पर्धयोस्तु लोट् चेत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ अत्र निधिप्रैषयोः निधिप्रैषिण्यर्थः ।
अभिदाहः—अद्यात्तत्प्राप्तं निधिः । प्रैषणं प्रैष इति ।

२८१८। शिख् चोष् मौहूर्तिके ॥३॥२१६५॥

दी—। प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । सुहृतादृष्टं यजेत—यज्ञताम्-
यष्टव्यम् ।

नित—। लिङ् नसि शुभे लोकैर्लघुचन्द्रे भिक्षुः। धनं सुखे प्रैषादिवप्राप्तत्वा-
समेतं पुनर्निधीयते ।

२८१८ । ओ लोट् ॥३३॥१६५॥

दौ—। पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः ।
उर्ध्वं मुञ्जतीति यजतां च ।

मित—। अं कोटिति । प्रैमादिषु ऊर्ध्वमीदृतिषु कोटिव यथा स्यात्तु सिद्ध-
कत्वाच्च इत्येतदर्थमिति सूत्रम् । तदाह—पूर्वसूत्रस्थितिः ।

२८२० । अधोष्ठं च ॥३॥१६६॥

दी—। स्वे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्वात् । त्वं आध्यापय ।

बशीर means 'earnest request'.

मित्र । अधीष्ट चेति । अधीष्टः (अधीष्टं वा) सत्कारपूर्वको व्यापारः । लोभिति ।
लुब्धोऽपराधः । योगविभागस्तु ऊर्जं मीरुतिरिति सा भूदित्यवसर्गम् ।

२८२१ । लिङ् यदि ॥३॥१६८॥

दो— । यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् ।
कालः समयो वेला वा यद् भुञ्जीत भवान् ।

Eng.—Easy.—

[कालः etc.—This is the time that you should take food.]

मित— । लिङिति । 'कालसमयवेलासुभुञ्जन्' (१३॥१६७) इति पूर्वं सुप्तम् ३
'वेलासु' चेति । एषु उपपदेषु इति वितः । तुमुनोऽपवादः ।

२८२२ । अहं क्षत्थल्लवस ॥३॥१६९॥

~~अहं~~ । चाक्षिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

त्वं कन्याम् etc.—i.e. you are fit for a marriage.

मित— । अहं इति—योग्याहं इत्यर्थः । अहिरिति । वोढुमुद्योढुं समर्थ
इत्यर्थः । एव तया कन्या वोढव्या वहनीया वा । त्वं कन्यां वोढेति ।

२८२३ । शक्ति लिङ् च ॥३॥१७०॥

दो— । शक्तौ लिङ् स्यात् । चात् कृत्याः । भारं त्वं
वहेः । 'माङि लुङ्' (२२१८) । भा कार्थीः । कथं मा
भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

शक्ति = शक्तौ = Ability.

मित— । शक्ति इति । शक् इति क्षिप्तम् । तस्य सप्रत्ययं शक्ति इति ।
शक्तौ नायमाशक्तौति शक्तिरसदाह—शक्तविति । माङीति—सर्दशकारामवादः ।
नायं माङ् किन्तु माशब्द इति । ककारातुक्भरहितस्यापि अन्वयेषु पाठादित्याहुः ।
तथा च चाक्षिणा "अक्षिणपरी माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः" । यथा "वा लुङ्
अशक्तौपयवैम्" इत्यादि । [i.e. The वा in connection with which

खीद् etc. are used is different from क—eliding “ग” in connection with which only कृङ् is used for all tenses].

२८२४ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥३॥१॥

दी— । धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्दर्शः । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयान्वस्य पुत्रो भविता । सोमेन यज्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ।

[Here the word धातु in the rule implies धात्वर्थः—the sense of a root—(धातुवद् न धात्वर्थो लक्ष्यते) : This is inferred from the application of the second member सम्बन्ध or affinity which as a rule, is established between two things. And these two things are the two different roots. Affinity or connection is seen to exist between two similar objects and not dissimilar ones. Thus धातु here implies the sense and not itself. Moreover affixes like खद्, खिद् etc. are enjoined after a root according as its sense may be, and not according as the root may be ; cp—‘वर्तमानक्रियाङ्गोर्वातो खद् स्थातु’ under वर्तमाने खद् । Thus it is only dwelling upon the sense of the root only that ‘खद्, खिद्’ etc. are enjoined. Well, you may argue, the injunction of खद्, खिद् etc. being done what is the object of this rule here ? You have seen ‘वर्तमाने ‘खद्’ etc, and the instances there of. Here you will see ‘भूते लट्’ etc. in the instances like ‘वसन् ददर्श’, वनाजि पश्यन् ययौ, विद्याद्वानाः...उवाच, निवेदयिष्यती सती न विव्यधे, श्रीमहासीद्—etc].

धात्वोक्तम् etc.—Take ■ for धात्वोक्तम् etc. Affixes are enjoined (after roots) to express a time other than that in which they were (previously) ordained (to take place)—when (or provided) the affinity between the senses of two roots is implied. These affixes, again, will be employed after such root (of the two) as is subservient or subordinate (lit. as expresses a subordinate sense or action) and not after that which is principal—due to the fact that the action which is expressed by a सिङ्गल ध्रिवा (or root) is superior to or has greater importance than any action expressed by a कर्तव्य one. Thus—in वदन् ददम् we have 'सृते सद्' in वदन् due to the presence of the भुतविकृत verb ददम् and not 'वदमानि सद्' at the instance of वदन्, the sense of the former (वदन्) being subservient to that of the latter (ददम्). Thus he says 'सतीत—' etc, or the sight was effected by the (self same) agent of the past dwelling i.e he (Krishna) saw the sage (Narada) while (He was) residing (at the residence of Vasudeva). The full verse is—

त्रियः पतिः श्रीमति शशिपुं लवण्यगणितो वदुदिवसद्यनिः

वदन् ददमानितरन्तमन्तरादिरन्तरादिक्रमुचं मुनि हरिः ॥

(मिश्रपाठ—I, 1st. verse).

* Note that सृद् being made use of in place of सद् the author says सृते सद् and not 'सृते सृद्'—cp.—'सृटः सृजमानावमदना-
समानादिकरणे' (3100).

‘सोमयाज्ञी—’ He will have a Soma-sacrificing son born to him i. e. the birth of such a son (will take place) as will be sacrificing with Soma. This is an instance of भविष्यति चिनि in con. with लृट् though चिनि is employed after यत्न expressing past action by ‘करणे यत्नः’ (२९९६)—सोमेन इष्टवान् सोमयाज्ञी ।

नित— । धातुसम्बन्धे इति । धातोः सम्बन्धो धातुसम्बन्धः । यत्न इति—, धातोः सम्बन्धे सम्बन्धाने यत्न यत्नेनादी आदि इत्येवं व्याख्यायेत यदात्रुपपत्तिः स्यात् । तादृशस्यापि लकारविधानाभवात् । धात्वर्थातिरिक्तस्यापि धातुसम्बन्धस्य कुदाप्यनुपपत्त्या । तथाचोक्तमभियुक्तैः—‘विशेष’ नामिवा गच्छति चौचमितिर्दिशेयम्’ इति, ‘अष्टादशिकर्मणा विरम्य व्यापाराभाव’ इति च । यत्नस्य जगतीरमाणा—‘स्वाते-आरवेनीपचौचलादिगुणम् । एवञ्चात्र आर्चयित्वा एवार्थोऽभ्युपगतः शान्तिशान्तिः । अतश्च धातुपदेन तद्वर्गो लुपित इति मत्वा व्याचष्टे—धात्वर्थनामिति । यत्न यत्नस्यमविवक्षितम् । धात्वर्थयोरित्येवेष्टम् । बहुवचनानु इष्टानामाहुक्याभिप्रायम् । सम्बन्धे इति—गम्ये सतीति शेषः । यत्नकात्वे इति—कात्त्वविशेषणतरेण धातोर्लङादिविधानात् इति ‘यत्नेमाने लट्’ इत्यादौ लृटम् ; ततश्च यत्नकात्त्वविशिष्टे च लङादिप्रत्यया विहितेभ्यो धात्वर्थयोः सम्बन्धे प्रतीयमाने ततोऽन्वक्षित्वादि कात्वे च्छुरित्यर्थः । ननु तथापि कौटुम्भे कात्वे किञ्चिदः प्रत्ययो भवेदिति विग्रह-विनिर्गमकाभावात् कवसक चर्तव्यनिर्णयः स्यादित्याशङ्क्य समाधिमाह—तिङ्गन्त-वाच्यनिर्वाधा इति । यत्नमर्थः—यत्न धात्वर्थसम्बन्धस्यापि क्रिया तावद् विनिधा । तिङ्गन्तव्यनिर्णया लृट्प्रत्ययनिर्णया च । तत्र चाद्या सुख्या । अथवा तु गीर्णो । एवं स्थिते तिङ्गन्तवाच्यक्रियागुणानेनैव लृट्प्रत्ययक्रिया मेधा न तु तद्विपर्ययम् । चौचमेष प्रधानात्सुखस्य व्याख्यात् । न इत्युक्तोऽपलङ्गनमुपसर्ति । एवं ‘यत्नम् ददर्शयितस्तमन्वरात्—’, ‘यत्नानि यत्नम् यत्नी’ इत्यादौ ‘यत्नम्’, ‘यत्नम्’ इत्यादयः क्रमिच दर्शनमनादितत्तत्तिङ्गन्तवाच्यक्रियाणां कात्यानुसारेण यत्नेनादि, भूते, भविष्यति यत्नोपाधि सम्बन्धे । तदाह—भूते लुपिति । ‘लट्’ यत्नानाद्यन्वयमात्रमात्राधि-

करणे' इति सूत्रात्तत्रैव शब्दप्रयोगोः प्रयोगादेनमुक्तम् । अतीतकालकृतृत्वमिति—
अतीतकाले कर्ता यस्येति व्यक्तिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'सप्तमीविगेपणे बहुव्रीहि' इतिभाषकान् । अतीतमास-कर्ता कर्ता यस्येति विग्रह इति तत्त्वबोधिनी । अनद्यतन—
अविद्यति विनिसुदाहरति—सोमयाजी अस्य पुत्र इति । सोमिनेष्टवान् सोमयाजी
'करणे यः' (३१००) इति सूत्राधिकारे विनिर्दिष्टः । स चायं भवितेति अनद्यतन-
अविद्यदर्थकसुदाहरतिङ्गत्वाच्चप्रधानक्रियातुसारिणः अनद्यतनभविष्यदर्थवाचकः ।
सुखभूतत्वात्तस्य । तदाह—यस्यमाय इति । अविद्यदर्थव्योतनार्थमिदम् । एवमुदा-
हरणस्यैव विविधभूतेन वर्तमानवाक्यः क्वचिद्विज्ञानावतरेण सूत्रवाचः । एवमन्वयः । ननु
स्मादितत् । अन्वयाकारण्यथाभ्यासवि यदीतकार्यसिद्धिरितद् 'चातुस्रमन्वे—' इति सूत्रं
व्यर्थम् । उक्तं हि—(वाक्यपदीये ?)

अवधारण विषयेऽध्याहृते लघिषेऽपि वा ।

भूतभाविप्रत्ययायाः सन्तज्ञानां यथायवम् ॥ इति

तथाच—सोमयाजस्य पुत्रो भवित्वा, अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिसेत्यास्य
सोमयाजीति अग्निष्टोमयाजीति च भूति एव षष्ठिः । भवितेति जनिसेति सम्बन्धात्
'इत्थं व्यवहारिण्याचः' पुत्रो भवितेतुल्येऽपि प्राप्तत्वाच्चोक्तमर्थः । एवं सोमयाजो-
दित्यत्र 'सोमान्' इति व्यवहारनिवय आसीदिति ज्ञप्यते । ज्ञप्यत्वा तु प्रागेयेका ।
न चैवंविधाध्याहारलक्षणयोः स्यात्पणसो भाव्यति वाच्यम् । तथा हि कति 'भावित्व-
आसीदि'त्यत्र सूत्ररीत्या भाविष्यदस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वेन
युगपत् प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्मादितारणं काष्ठं यद् भावितव्यं व्यपहतनदिदानी-
मासीदित्येव तत्प्रायः । एवं सर्वसामान्यस्यादिति चेदुच्यते—सुवारण्यस्य अध्याहार-
लक्षण्यलक्षण्यस्य विनैवार्थनिर्वाहार्थकत्वादिति पूर्व सप्रसङ्गमर्थमिति मनोरमावा-
सुताम् । भाष्ये तु प्रत्याख्यायसीतत् । एवं 'कृतप्रथमस्य सर्वो बहुभुजे जितो
सप्रत्येन निवेदयिष्यतः । न विद्यते तस्य मनो नहि प्रियं प्रयत्नमिच्छन्ति स्वयम्
विनेषिकः' । (किरात—१।९,) इति निवेदयिष्यत इत्यत्र 'भूते खट्' इति बोध्यम्,
विनेषिकेणान्यथापिभवत्युक्तम् ।

२८२५ । क्रियात्ममिहारे लोट् लोटो हिस्त्री वा च तद्धमोः

॥३॥३॥३॥

दो—। धौनःपुन्ये भृशार्थे च धौत्वे धातोर्लोट् स्यात्
तस्य च हिस्त्री स्तः । तिङ्नामपवादः । ती च हिस्त्री कर्मण
परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्मंज्ञौ च । तद्धमोर्विषये तु
हिस्त्री वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते ।
हिस्त्रविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मै-
पदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्त्री भावकर्मकर्तव्यु ।

When frequency or intensity is implied लोट् is used after a
root (without restriction of tense) and this लोट् is replaced by
हि and स्तः । Thus these हि and स्तः bar the application of all
other तिङ् affixes, and are here respectively designated as
परस्मैपदसंज्ञ and आत्मनेपदसंज्ञ as also तिङ्मंज्ञ (and not as तिङ्
and लङ् affixes due to the inclusion of हि under तिङ्, तच् किं etc.
and of स्तः under त, चार्ता ऋ etc). Besides, हि and स्तः, however,
are optionally applied in the matter of i.e in the room
of त and ऋ affixes respectively. As हि and स्तः are known
to be the second person singular, it should not thereby
be understood that they must needs be used in that
particular person and number only. They on the
other hand, will be freely appointed in the matter of all the
three persons and numbers ; cp. the भाष्य 'इमौ हिस्त्री सर्वेषां पुरुषाणां
सर्वेषां वचनानामिष्यते । This is inferred on the strength of

the injunction of हि and स्त here ; for, as a general rule they could have been used to carry out their respective functions like other affixes even without this particular mention. Thus the application of हि extends to all the three persons and numbers in the cases of परस्मैपदौ roots in the active voice, whereas स्त covers such cases of persons and numbers of अत्मनेपदौ roots in the matter of भाववाच्य, कर्मवाच्य and कर्तृवाच्य as well. [N. B.—This rule has been illustrated and instanced under the last one].

[Note that no particular sense is enumerated for the लोट in this rule. Hence it is भावे because “अनिदिष्टार्थाः प्रख्यातास्ये भवन्ति” । हि and स्त being substitutes of लोट are also भावे । On “लुगोहि लुगोहि इत्येवायं लुगति” Haradatta comments “लोटवत् भवः पुन लोपनाह” ।]

नित— । क्रियासमनिहारे इति । चव. चत्वारि वाक्यानि । क्रियासमनिहारे चत्वारं वाक्यान्, तस्यावभाह—पौनःपुन्ये भक्त्या चेत्ये, शीले इति । क्रियासमनिहारस्यापह भावार्थनिघेधश्च । तच्च लोटो शीलते इति भावः । लोटो हिस्त्वमिति त्रितये वाक्यम् ; वदन्वाचष्टे—तस्यचेति । लोट इत्यर्थः । तिस्रामपवाद इति—प्रत्येकामिप्राग्वहिकवचनम् । हिस्त्वो तिस्रामपवादो रत्यर्थः । यदि स्वेतो तिस्रादीनां स्थाने स्यातामित्याश्रितं तदा ‘लुगोहि’ इत्यत्र ‘ई इत्यचोः’ (२४०६) इति ईत्वं न स्यात् त्रिपः पितृव्येन क्रियाभावात् । एवं ‘अहि’ इत्यत्र ‘अभृण इट्’ इतीद् स्यादित्यादयो वदन्वाचष्टे शेषा व्युत्पत्त्येवम् । तस्मात्तुल्यकारणमेवादिसौ हिस्त्वो भवतो न तु त्रिपदितिकाम् । ‘तौ च हिस्त्वो—’ इति—यत्तत् द्वयीयं वाक्यम् । तस्मात्तुल्यत्वम् । ‘क्रियासमनिहारे लोट’ इति प्रथमवाक्यात् ‘लोटो हिस्त्वो’ इति त्रितयेवाक्ये लोट् इत्यनुवर्तते । तच्च हिस्त्वमित्यस्य निमित्तम् । ततो ‘लोटो लोट् हिस्त्वो’ इति द्वितयेवाक्यं पर्यवसितम् । तत्र ‘हि’

इति परस्मैपदप्रतीकम् । 'सु' इति आत्मनेपदप्रतीकम् इति मन्त्राह—तस्मै परस्मैपद-
संज्ञात्मनेपदसंज्ञीक इति । तिङ्संज्ञौ चेति—'खोटो खोद् हिस्सौ' इत्येव खोद्
हिस्सयोर्विधेयचमिग्राहकम् । न च हिस्सौ खोटौ भवतः किन्तु खोद्भर्मापाविति
सामर्थ्याह्वयम् । तत्रापि यदि मुख्यखोटस्यन्विनो बर्मेस्मातिदेशः क्रियेत तदा व्यर्थो
विधिः—'स्नानिषदादेशः—' (१०) इत्येव सिद्धे । तच्चान् स्नानिषदभावस्य-
खोद्व्यपदेशौ तिङ्सूतौ यौ हिस्सौ इति भवतीति तिङ्—इ'ञ्चकत्वम् । सुप्तिकर्म-
पदमिदं पदत्वमीतेन सिद्धम् । 'वा च तध्वमोः' इति 'चतुर्थं' वाक्यम् । तत्र
अम् च (इन्धः), शयोः । विषयसम्प्रदायः । तदाह—तध्वमोर्विषये लिङि । एतेन
'तिकापपदादत्वात्तद्वागेन तध्वमोः' इत्याह 'वा च तध्वमो' इति वाक्यशेषासङ्गति-
रिति न खोदनौयमिति भावः । तत्रचो च मध्यमपुरुषैकवचनमेवेति प्राहुः ।
पुरुषैकवचनसंज्ञेति । सक्तकर्मप्रथमाया द्विवचनम्—'यतिहिस्सौते' इत्यथान्वयः ।
मध्यमपुरुषैकवचनत्वेऽपि हिस्सयोः पुरुषवचनसंज्ञा नासीत्तर्हः । तस्य पुरुषवचन-
साधारणत्वात् । तथा च भाष्यम् "इमौ हिस्सौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषाञ्च वचनाना-
मिष्यते" इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञेऽप्यनयोः स्नाता तदा शुभ्रातृसामाधिकार्य-
एकत्वे च सति हिस्साभ्यां भाष्यमेवेति तदर्थं विधिरय न कर्तव्य इत्यत आह—
हिस्सपिधानसामर्थ्यादिति । शुद्धनिगमनाह—तेमेति । कर्तृरिति कर्तृवाच्ये
इत्यर्थः । आत्मनेपदस्य इति—स्मादम् । अतःहरणात् उपरिष्ठान् 'सत्तुच्ये
सामान्य वचनस्य—' इत्यवबोधानि ।

२८२६ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥३॥४॥॥

दी— । अनेकक्रियासमुच्चये योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ।

What has been said above optionally takes place when
congregation of verbs is implied. In other words, when several
actions of the same agent are spoken of together, we have खोट
etc. as above, but optionally.

मित—। अनुस्ये इति । अनेक-क्रियापसुस्ये इति । एतेनानेककारक-
ससुस्ये नाम मङ्गलित्वाङ् ।

२८२७ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥३१॥३॥

दो—। आद्ये लोटविधाने लोटप्रकृतिभूत एव धातुरनु-
प्रयोज्यः ।

The word पूर्वस्मिन् refers to the first of the two previous rules, 'क्रियापसुमिहारे—' (2825) and 'ससुस्ये—' (2856) both of which enjoin लोट । Thus the rule means—In the matter of the former लोटविधि or application of लोट, the original root only of the लोटन form is to be employed after that (लोटन form). Here by अनुप्रयोग or after—application is meant simply 'afterwards' and not invariably 'after,' as Bhashya has लुनीहि लुनीहि प्रत्येवायं लुनाति' where the 1st लुनीहि being intervened by the 2nd, according to invariable after—application there, was no chance of the अनुप्रयोग of लुनाति ।

मित—। यथाविधीति । विधिमनसिक्त्येति यथाविधिः कस्याः प्रकृतेश्चि-
विहितः देवानुप्रयुज्यते पश्चाद्विधीयत इत्यर्थः । यथात् प्रयोगोऽनुप्रयोगः । अनु-
प्रयोगइत्यनेन यथा कश्चित् पश्चात्प्रयोगमात्रं विवक्षितं न तु 'अन्यविहितपश्चाद-
प्रयोगत्वमप्यथा 'लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति' इति भाष्यसङ्गतेः । पूर्वस्मिन्नित्यनेन
आगुत्त 'क्रियापसुमिहारे—' (२८२५), 'ससुस्ये—' (२८२६) इत्यनयोरात्
परासङ्गतेः । तदाह—प्राग्वै लोटविधाने इति । लोटः प्रकृतिभूते लोटप्रकृतिभूत
इत्यर्थः । प्रकृतिभाव यथा—'लुङ्ङिदने' इत्यादिः ।

२८२८ । ससुस्ये सामान्यतत्पनस्य ॥३१॥३॥

दौ—। समुच्चये लोड्धौ सामान्यार्थकस्य धातोरनु-
प्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगादुपधायथं लडादयस्तिवादयश्च ।
ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिप्यक्तिः । 'क्रिया-
समभिहारे हे वाच्ये' (त्रार्थिक)—याहि याहीति याति ।
पुनः पुनरतिशयेन वा धानं ह्यन्तस्थार्थः । एककर्तृकं वर्तमान—
कालिकं धानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभिधान्वये तात्पर्यं ग्राह-
यति । एवं यातः । याति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति
युयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्वति वा । अधीव्या-
धीव्येत्यधीते । धुंविषये पक्षे अधोधुमधीधुमिति यूयमधीधु ।
समुच्चये तु—सक्तुन् पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं
भुङ्क्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरति । तधुमोस्तु पिवत
खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्धमास्वदधुमित्यभ्यवहरधु । पक्षे
हिस्रौ । अत्र समुचीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन
सामान्येनाभिधान्वयः । पक्षे—सक्तुन् पिवति धानाः खादति ।
अन्नं भुक्ते । दाधिकमास्वदते । एतेन—

पुरीमयस्कन्दं तुनीहि नन्दनं सुषाणं रत्नानि हरामराकुनाः ।

विष्टश्च चक्रे नमुचिहिषावलो य इत्यमस्तास्यप्रमहर्दिवं दिवः ॥

—इति व्याख्यातम् । अत्रस्कन्देनलवणादिरूपा भूतानद्यतन-
परोक्षा एककर्तृका अस्तास्यप्रक्षियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्च-
—स्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं अममूलकमेव । द्वितीय-
सूत्रे 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्याननुवृत्तेः । लोड्धौ हि स्वा-

पक्षेच । पुरीमयस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषेकवचनमित्यपि
केषांश्चिद् भवम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नैतुरात्तत्वात् ।

इति लकारार्थ-प्रकरणम् ।

When there is समुच्चय or congregation of verbs in the matter of लोडिदि or application of लोट्, there takes place the अनुप्रयोग or subjoining of a root bearing almost the same sense i.e. expressing a sense which is similar or common to that of the लोडन roots. In other words—when there is समुच्चय, the single क्रिया of which the समुद्भूत verbs are particular instances will have to be subjoined showing the correct पुरुष, वचन । And then लट्, etc, लिप्, etc are to be judiciously (यथावयम्) applied after the subjoined (अनुप्रयोग) root—whence i.e. from the application of लट्, etc in which, the indication or determination of the particular number (संख्या), tense (काल) and person will be manifest, 'क्रियासमभिहारि—' varttika. This enjoins reduplication of the लोडन form which indicates frequency or intensity. Thus गच्छि गच्छीहि गच्छि—(i.e. he goes after repeated importunity for going.). Here the sense of the portion ending in हि (गच्छि गच्छि) is frequent or intense going (on the part of the person addressed) and that of गच्छि is going at present of the (same) single person. The word इति, however, helps to bring out similar connection between the two i.e. suggests the same sense of लोट्, पुरुष etc in the case of गच्छि also.

Similarly यदि बाहोति यावः, यदि बाहोति यासि, यदि बाहोति यासि etc (under these examples it is easy to see that the अनुप्रयोग याति यातः etc, यासि यावः etc, चत्वारो (चत्वर) and यासति (यत्) etc make manifest their number person and tense, whereas यदि is the same in all members and persons etc; similarly in the cases of 'यात यातः,' (instance of 'त' second per. plural) 'याहीन् चत्वारो' and 'याहीन् चत्वारो' etc. [N. B.—Note carefully that these embody the illustrations of the first rule 'क्रियासमिहारो लोट् लोटो हिस्ती वा च सचनोः' (२८२५) and the third rule 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वसिन्' (२८२७)]. Now he goes to illustrate the second rule 'समुच्चयेऽनन्तरस्याम्' (२८२८) and the fourth 'समुच्चये सामान्यवचनम्' (२८२८) by saying—समुच्चये तु etc. Here, of the two again, the latter 'समुच्चये सामान्यवचनम्' is instanced first, beginning from 'सक्तुं पिव—' and ending with '—अभ्यहरति,' whereas the former 'समुच्चयेऽनन्तरस्याम्' is instanced under 'पिब—सक्तुं पिरति etc upto दाधिकमासदते'. It is important to note here that लोट्, वा लोचन forms only—obtained in connection with हि, ख, त and धम्—are made optional (and not क्रियासमिहार which according to भाष्य does not deserve to be drawn down here). सक्तुं पिव वाताः खाद्व्यन-वहरति—i.e being asked or requested to take the drink of barley and to eat the fried barley (वाता fem.) he partook of both of them. अभ्यहरति conveys the general sense of eating and drink- ing. Hence this अनुप्रयोग ;—समुच्चय being made by 'पिव' and 'खाद'. Similarly चत्वर, मुक्च, etc. Here the अनुप्रयोग is आत्मनेपदी (अभ्यहरते) in connection with लृप् which is आत्मनेपद. पचे हिस्ती i.e हि and

It takes place optionally in the room of न and ध्वन् by '—वा च न ध्वन्' (२८२३). Thus—दिन खादिव्यवहरति, मुकुत्तं चास्वदतेव्यवहरति । Here i.e. in the above instances of समुच्चय, the similarity (समीह) in relation (सम्बन्धः = सम्बन्धः) is effected of the particular (लोभन) verbs with the sense of the subjoined ones in a general way. In other words, eating and drinking are no doubt two particular significances of the two particular roots पा and खाद् but व्यवहरति constitutes both of them. Hence there exists affinity or similarity in sense between the first two (or more verbs) and the last. पक्षे वक्तुम् etc. Here लोट् being wanting by 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' there is no use of a root of क्षान्नाद्यवचन or similar significance. By this (एतेन) i.e. by the mode of our explanation ■ the rule 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२६) along with 'समुच्चये क्षान्नाद्यवचनम्' (२८२८) we have served a clear exposition of the verse 'पुटीम् अवलम्बन्' etc (of the great poet Magha—sl. 51. canto 1st.). The sense of the verse according to Bhattoji is—'That (Ravana) who was mighty enough having declared war against Indra (नमुचिष्टि) caused troubles of heaven (अनास्य' वद्ध) by (i.e. in the form of) besieging the city of Amaravati, felling the trees of the forest of Nandana, robbing (the inhabitants of their) jewels and abducting their wives. Thus he (Bhattoji) says 'अवलम्बन्' etc. i.e. the sense being of the अनास्यक्रिया or the act of causing troubles in the shape of अवलम्बन (molesting), लवण (chopping or hewing) etc, expressive of अनास्यक्रियापरोच i.e. लोट्—अवलम्बन् etc, and having reference to the

single agent viz Ravana. इह पुनःपुनः—etc. : Here the exposition 'that the sense is—पुनः पुनश्चकन्द' or troubled frequently etc is erroneous, because the term 'क्रियासमभिहारि' which implies frequency or intensity has not been carried down (from the first rule 'क्रियासमभिहारि खोट्—' २८२८) to the second 'समुच्चयेऽन्यतर-स्मात्' (२८२६) and also because this (अनुवृत्ति of क्रियासमभिहार) is open to the objection that there will be duplication of the खोट्ना forms अवकन्द, सुभीदि etc on the score of the varṭika 'क्रिया-समभिहारि इ वाच्य' while we have got no such duplication here. Thus this explanation is a total failure. All this refutation is with reference to Mallinatha's 'सर्वद्वय' the distinguished commentary on साव; for Mallinatha there says सर्वेय धीमःपुनश्च इत्यर्थः, after making the अनुवृत्ति thus 'यत् अवकन्द इत्यादी क्रियासमभिहारि खोट्—' इत्यनुवृत्तौ etc : 'पक्षपक्षमसंज्ञे इत्यन्युक्तत्वात्'—cp 'पुनश्चकन्दमसंज्ञे तु नामकीरतिदिक्षिते under (२८२३) ।

[N. B.—The sense of the verse as brought out by Bhattoji is not so happy, as it can not make a suitable room for the word 'द्विः' etc.—(See नित्यसावित्री) । Hence Nagesha brings forward a different sense which is based on 'विषय-खोट्' and is thus preferable to that presented by our author in as much as it is simpler, happier and being more preferably intended by the poet. We give below the sense of the said verse according to Nagesha—

Who i. e Ravana being mighty and thus entering into war against Namuchidwit caused disturbance or uneasiness of

‘क्रियासमभिहारं लोट्—’ ‘यथाविध्यनुप्रयोगः—’ इति प्रथमतोयस्यस्योरिदम् सन्निधयः
 अनुप्रतिषाभावेऽस्मान् । आख्यातं हि ‘यथाविधि—’ इत्यत्र ‘यथा’ लोट्प्रधाने
 लोट्प्रकृतिभूत एव भानुप्रयोगः इति । ततश्चानुप्रयोगपददाहरणविषयत्वं प्रकृतम् ।
 लट्प्रकारानि चाम—याहि याहीत्यारभ्य यूयनधीष्णे इत्यन्तानि इति बोध्यम् । पुनः
 पुनरतिशयेन वा यानमिति—यमिहि टायेकत्वाद् भावार्थकत्वमित्यर्थः । ‘यमिहि’ कर्माः
 प्रत्यया भावे भवन्ति इत्युक्तादित्यर्थः । यातीत्यनुसारादपि वर्तमानं यानमिति
 विभाजनयोग्यम् । याहि याहीति यथानित्यादी तु ‘पुनः पुनरतिशयेन व्यतीतकालिकं
 यानमित्युक्तं यमितिदिक् । अत्रार्थः इति—याहि याहीति ‘हि’—‘यत्तमे’—‘त्वयः’ ।
 एवमकर्तृकं वर्तमानं यानमिति—एतेन ‘ततः संख्याकाजवीः पुनश्चिद्विषयार्थं
 चामित्येति’ इति यदुक्तं तत्सर्वमेव प्रतिपादितम् । इतिशब्दस्त्विति—तथाच याहि
 याहीत्यत्र क्रियासमभिहाररूपी वाचानर्थकावनेन यातीत्यर्थेति भावः । एवं यात
 इत्यादि । याहि याहीति यातः (तो) । याहि याहीति यानि (ते) इत्यादीनि
 चम्यत् संख्याकात्पुरुषविशेषेणप्रादाकार्यंतीति भावः । याहि याहीत्ययासीत् ।
 लृट् । याहि याहीति यासति । लृट् । अधीष्वाधीष्तेति—यत्त ‘लृ’
 लृट्प्रकारम् । ‘लृ’ विषये मचे इति स्मृतिरामात्रपचे इत्यर्थः । य अधीष्मिति । एवम्
 अधीष्मधीष्मिति यूयनधीष्णे । अधीष्मन् । अध्यगीष्मन् । अधिष्मिदु इति वर्तमान-
 भूतानद्यतन—भूतसामान्य—परोक्षेणप्रादाकारानि । इदानीं त्वय्यनुदाहरति—
 समुच्चयेति । “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यत्र इत्यर्थः । समुच्चये पितृ वाना-
 द्वादित्यव्यवहरतीति । ‘वाना भृष्टयवाः स्त्रियानि’ चनरः । आकारान्तीष्टे शब्दः ।
 कर्मवचनम् पिबेति पानार्थकत्वादशातोः । स्मृतिरिति च चर्नयार्थकत्वाद् यातीत्यनयो-
 र्यस्यकं च द्रष्टव्यम् । पानभोजनयोर्भेदात् । ‘अध्यवहरति’ इति तु पानभोजनयोः
 सामान्येन याह्यम् । तेन सामान्यवचनस्य क्युट्म् । इत्यव्यवहरति इति ।
 अनुप्रयोगवशादात्म्येपक्षम् । पचे हि स्वाविति—वा च तज्जनीरिति वाक्यशेषादित्यर्थः ।
 तेन हि पचे—पिबन्नादव्यवहरतीत्यादि लृट्प्रकारम् । चतेति—‘समुच्चयेना-
 विशेषणमिति’ पितृ स्मृतिरिति पानभोजनादीनाम् ‘अनुप्रयोगार्थेन’ अव्यवहरतीति

‘सामान्यार्थेन चमिदिनामसः’ मेहरादिभ्यो न सम्बन्धः धर्मदाभ्यादिति भावः । पक्षे चङून् पिवतीति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ (९३४६) इति द्वितीयसूत्रेणैव विषयता-
 पक्षत्वात् ‘चङून् पिव धाताः स्त्रादित्यन्वयहरतोऽन्वादेनुरादाहरणानि । लोकोभाषणपक्षे
 तु सङून् पिवतीत्यादीनि । अतः पक्षे सामान्यवचनस्यानुपयोगीत्यपि नास्तीति
 लक्षितव्यम् । एतेनेति—‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इत्यस्य ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’
 इत्यस्य आद्याहुक्त्याऽप्यन्यप्रकारेणैवार्थः । इति व्याख्यातमिति—पुरीमवस्तुनर्दतिहोता-
 ननरवर्तिना चन्दयः । अथ व्याख्यातमिच्छत आह—अवस्तुनर्दमवर्तमादिक्रमेति ।
 अत्र आदिपदेन सीधवङ्गपक्षे यात्ये । भूतानद्यतनपरीयेति—‘चको’ इति लिङ्गनीक
 सत्येन तदर्थस्यैवावगमात् । एककर्तृका इति रावचकर्तृका इत्यर्थः । मुख्यवस्तुनर्दनादी-
 नां तद्धेतुत्वात् । अस्माक्यक्रियेति धातुः—अवस्तुनर्दनादिवचनस्योक्त्या चको इत्यर्थः ।
 तथाचास्मिन् नति इहमत्र लोकाभ्याम्भानम् (लोकोऽयं शिष्टपालकधर्मं प्रथमसर्गे
 ५१तमः) :—चलो वक्ष्यान् यः रावच इत्यर्थः तस्यैवाव प्रकृतत्वात्, नमुचिदिना
 नमुचिदिदिङ्गलो न दिष्टत्वा विरोधं विधाय पुरीमवस्तुनर्दं पुन्यं अवस्तुनर्दनं पीडन-
 नवरोध इति यावत्, कुनोहि नन्दनं नन्दनचमस्तोऽन्वेदनम्, मुमाद्य रत्नानि धनामहरणं
 मुपक्षेये इति धातुः, अनराङ्गना हर देवयोविद्यात्मसात्करणम् इत्यन् इत्येवंलक्ष्यम्
 [अत्र इत्यंशद इति—शब्दवाचक इति बोध्यम्] दिवः स्वर्गस्य चक्ष्मास्य चक्षं
 स्त्राद्याभावदस्यत्रं लोकोभिमित्यर्थः चक्षं चकार दिवसस्वर्गलोचनं इत्यर्थः । एवञ्च
 अवस्तुनर्दनादिवचन—समुचितक्रियाविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन ‘चक्षस्वीचक्षे’ इत्यनेन
 सामान्यं नारीदानस्य उपपादित इति द्रष्टव्यम् । इदमेति—नामजाभ्याभ्याम्भान्तो
 भक्षिनाचक सवैडमास्त्रायां व्याख्यायां भ्रमस्तुदृष्टव्यमिति—पुनः पुनश्चक्षुनर्द अवस्तोच
 नन्दने सुज्ञानं चिच्छेद इत्येवं सवैड लिङ्गनीक व्याख्याय अत्र ‘अवस्तुनर्द’ इत्यादी
 ‘क्रियासमभिहारे लोद—’ इत्यनुगती ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति नियम्येन काज-
 वसान्धे लोदित्याह । आह च भक्षिनाचः—अतः सवैड चीनःपुनर् इत्यर्थ इति । अत्र
 लिङ्गतोः संख्याकावपुनश्चक्रियेनाभिम्यग्नलक्षणादभिक्षिनाकिंचि व्याख्यानं बोधव्यम् ।
 अत्र लोकाभिमिति धाताः प्रकृत्या चापि धनवीति । सामान्यं नारीप्रकाशपरत्वं तस्य ।

क्रियासमभिहारे इत्यस्यानुवर्तनम् च सम्बन्धलोचनफलमेव । 'समुच्चयेऽयम्' इति द्वितीयसूत्रे तदनुवर्तनस्य भाष्यासम्मतत्वात् । तथा 'क्रियासमभिहारे इ' वाच्ये' इति वार्तिकान् 'अवच्छन्द अवच्छन्द, क्षुणीहि क्षुणीहि' इति सर्वत्र लोचनस्य द्वितीयमेव । अतश्चाह गृह्याख्यानामनुचितमेवेत्येकानिनापि । वक्तव्यमिति भावः । यस्तु तस्य अत्र सूत्रतमपि न सम्बन्धिव प्रतिभाति । हि शब्दस्यावतुसकत्वापुदपवचन-विषये परस्परदिश एव कर्तारि विधीयते । तथा सति 'वक्त' इत्यनुप्रयोगस्य चाक्षेपपदं पुदपपादम् । परस्परपदसौबीधित्वम् । तथा 'दिवः' इति शब्दस्य सम्बन्धमाने अन्वयाः भावाः । ततश्च वक्तव्यस्याख्यानं कर्त्तव्यमिति प्रतिभाति । अतएव नागिनीऽहं व्याख्यानात्तरमाह—परैत्येत्वादिना । तत्र च तेन 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति प्रथमसूत्रमेवानुसृत्य व्याख्याय 'अहर्दि'वमिति' सममिव्याहारात्—'रावच'स्य तथा कर्मसाक्षित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च (सासर्थाह) व्यञ्जनशब्दे (पीनःपुन्यम्) मुख्यते इत्युक्तम् । परं तदपि न सम्बन्धकवैरभिमतम् । शब्दस्य हि पीनःपुन्यस्य सर्वत्र विवक्षितत्वाच्च तु चार्थेऽपि अपरितुष्यन् स्वयमेव व्याख्यानात्तरमाह—'अहर्दिवसस्येष्टादीनि विविचीकृताम्' । स्वस्यैवकमेव विवक्षावच्छन्दनादिव्यवस्यसाक्षात् मनोदुःखं च इत्यर्थे इति । अथमभिप्रायः—सः वली (रावचः) ननुविदिषा विवक्ष्य स्वस्यैवकान् मकराचमूलोचनोचनोचनान् प्रत्येकमाह—'आदि भो मकराच पुरीम-अमरावतीम् अवच्छन्द अवच्छन्धि, स्वस्य भूचलोचनं नन्दनं वनं क्षुणीहि अकलीकुचः, खल्लिकाश्च रद्यानि तुपाश्च चातसत्तु कुचः, त्वस्य कुचकथं अमरावतीः विवक्ष्यविताः (कर्म) इह अपहरेति । अतः सर्वत्र विधी लोट् । इत्यं चक्रप्रकारेण दिवः श्रुत्वास्तस्य अमरावती भगः पीडा वक्तं जनयामासीत्यर्थः । इदमेव व्याख्यानं सम्बन्ध-सर्वत्राह कवैरभिमतत्वरत्नेति प्रतीयते इत्याद्यां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । विधासिद्ध-अन एवेति—पुदपाये वक्तव्ये चेति भावः । अममेवोपपादयति—पुदपवचनकर्तृ-इति । चक्रमेवैतत् प्राक् प्रथमसूत्रव्याख्यानावसरे इत्यत्रमिति शब्दः । यौ तत्तुम् ॥

इति श्रीकृतुहरणमकरायां सिद्धान्तकीमुदीभ्याख्यायां मितभाविष्या
सूक्तारथेति-प्रकरणम् ॥

Errata in Vol III. Part I.

P. 14. line 2, for "अनेखी आगतं" read "अनेख्य आगतं" ।

N. B.—P. 21. line 22, (under sutra 1088) for "समर्थात्" the reading in some book "अथर्थात्" is seen ; but we prefer "समर्थात्" (see our notes in first sutra there).

P. 36. line 2, for "बुद्ध—" read "बुद्ध—" ।

P. 53. line 24 for "जात + डक्" read "जाता + डक्" ।

P. 70. line 4, for "कृत्वाचटति" read "कृत्वाचटति" ।

P. 70. line 22, for "सक्त—" read "सक्त—" ।

P. 75. line 16, for "कद्रुमिदक्ष" read "कद्रुमिदक्ष" (i.e. "कद्रु" is a misprint for "कद्रु") ।

P. 77. line 6, sutra 1145 for (i) "इतिनायन-आयवेचिक—" read "—इतिनायनायवेचिक—" ; (ii) for "—सारव-ऐष्टाक—" read "—सारवेष्टाक—" ; for "जैज्ञानिय" read "जैज्ञानिय" ।

P. 99. line 13, for "कामाव्यापतिः" read "कामाव्यापतिः" ।

P. 104. line 13, for "पाक्षी—" read "पाक्षी—" ।

P. 115. line 22, for "सुप्ता" read "सुप्ता" ।

P. 116. line 4, (sutra 1201) & line 16, for "—द्वौचटि—" read "—द्वौचटि—" ।

P. 118. line 14 for "सत्तामुपा" read "सत्तामुपा" ।

Vol I. Part II.

P. 249. line 22, for "इतो एतत् सप्त" read "एतत् इतो सप्त" ।

P. 331 line 23, P. 383, line 1, for "नहरी" read "नहरी" ।

NOW AVAILABLE
Principal S. Ray's & K. M.

1. Sakuntalam (with Introduction,
Translation, Tika, Notes etc)
2. Uttaracharitam   "   "
3. Mudra Rakshasam   "   "
4. Ratnavali   "   "
5. Swapnavasavadattam,   "
6. Meghadutam   "   "
7. Laghukaumudi   "   "
8. Evolution of Gita   "   "
9. Philosophy of Ayurveda   "
10. Notes on History of Sanskrit Literature
11. Kiratarjuniyam (I, II, III, XI, XII—
XIII) (each)
12. Sisupalavadham (I, II) (each)
13. Siddhanta-Kaumudi (Vol I, Vol II,
Vol III—Part I, Vol IV, Vol. V
[Volume VI (in the press) will complete the set]

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. Sa 4V/Dik/Ray. - 451.

Author— Dikshita, Bhatoji.

Title— Siddhanta-Kaumudi. Vol.V.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.